www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی

شرح نهج البلاغه ابن میثم

جلد ۴

مترجمان

قربانعلی محمدی مقدم

علی اصغر نوبخی یحیی زاده

بسم الله الرحمن الرحیم

شرح نهج البلاغه ابن میثم

نویسنده:

کمال الدین میثم بن علی بن میثم ابن میثم بحرانی

ناشر چاپي:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌اي قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵

شرح نهج البلاغه ابن میثم جلد ۴ ----- ۲۳

مشخصات کتاب ----- ۲۳

اشاره ----- ۲۴

فهرست مطالب و موضوعات این مجلّد ----- ۲۸

ادامه برگزیده از سخنان أمیر المؤمنین علیه السلام ----- ۳۵

۱۹۳-گفتار آن حضرت روایت شده است که امام این کلام را هنگام دفن سرور زنان ----- ۳۵

اشاره ----- ۳۵

لغات ----- ۳۵

ترجمه ----- ۳۶

شرح ----- ۳۷

۱۹۴-از سخنان امام(علیه السلام): ----- ۴۱

اشاره ----- ۴۱

ترجمه ----- ۴۱

شرح ----- ۴۱

۱۹۵-از سخنان امام(علیه السلام)که در موارد بسیاری اصحاب خود را با این کلمات مورد خطاب ----- ۴۵

اشاره ----- ۴۵

لغات ----- ۴۵

ترجمه ----- ۴۵

شرح ----- ۴۶

۱۹۶-گفتار آن حضرت هنگامی که طلحه و زبیر،پس از بیعت با امام(علیه السلام)اعتراض کردند ----- ۴۹

اشاره ----- ۴۹

لغات ----- ۵۰

ترجمه ----- ۵۰

شرح ---------- ۵۱
۱۹۷-گفتار آن حضرت،این سخن را هنگامی فرمود که شنید جمعی از یارانش اهل شام ---------- ۵۶
اشاره ---------- ۵۶
لغت ---------- ۵۶
ترجمه ---------- ۵۶
شرح ---------- ۵۶
۱۹۸-از خطبه های آن حضرت،در جنگ صفین یکی از روزها که مشاهده فرمود فرزندش ---------- ۶۰
اشاره ---------- ۶۰
لغات ---------- ۶۰
ترجمه ---------- ۶۰
شرح ---------- ۶۰
۱۹۹-گفتار آن حضرت،هنگامی که یارانش در امر حکومت،با او به مخالفت برخاستند ---------- ۶۲
اشاره ---------- ۶۲
لغت ---------- ۶۲
ترجمه ---------- ۶۲
شرح ---------- ۶۲
۲۰۰-از خطبه های آن حضرت است.امام علیه السلام هنگامی که در بصره به عیادت یکی ---------- ۶۴
اشاره ---------- ۶۴
لغات ---------- ۶۴
ترجمه ---------- ۶۵
شرح ---------- ۶۵
۲۰۱-از خطبه های آن حضرت است.این خطبه هنگامی ایراد شد که شخصی در باره ---------- ۷۰
اشاره ---------- ۷۰
لغات ---------- ۷۱
ترجمه ---------- ۷۱
شرح ---------- ۷۴

۲۰۲-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۸۰
اشاره ---------- ۸۰
لغات ---------- ۸۰
ترجمه ---------- ۸۱
شرح ---------- ۸۲
۲۰۳-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۸۶
اشاره ---------- ۸۶
لغت ---------- ۸۶
ترجمه ---------- ۸۶
شرح ---------- ۸۶
۲۰۴-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۸۸
قسمت اوّل خطبه ---------- ۸۸
اشاره ---------- ۸۸
ترجمه ---------- ۸۸
شرح ---------- ۸۹
قسمت دوم خطبه که در بارهٔ برتری مقام پیامبر اکرم بیان فرموده است: ---------- ۹۰
لغات ---------- ۹۰
ترجمه ---------- ۹۰
شرح ---------- ۹۱
۲۰۵-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۹۳
اشاره ---------- ۹۳
لغات ---------- ۹۳
ترجمه ---------- ۹۴
شرح ---------- ۹۵
۲۰۶-از دعای آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۱۰۳
اشاره ---------- ۱۰۳

لغات ---------- ۱۰۳
ترجمه ---------- ۱۰۴
شرح ---------- ۱۰۴
۲۰۷-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است که در صفین ایراد کرده است: ---------- ۱۰۸
اشاره ---------- ۱۰۸
لغات ---------- ۱۱۰
ترجمه ---------- ۱۱۰
شرح ---------- ۱۱۳
۲۰۸-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۱۲۷
اشاره ---------- ۱۲۷
لغات ---------- ۱۲۷
ترجمه ---------- ۱۲۷
شرح ---------- ۱۲۸
۲۰۹-گفتار آن حضرت در بارهٔ کسانی که برای جنگ با آن حضرت به سوی بصره آمده ---------- ۱۳۰
اشاره ---------- ۱۳۰
لغت ---------- ۱۳۰
ترجمه ---------- ۱۳۰
شرح ---------- ۱۳۰
۲۱۰-گفتار آن حضرت در میدان جنگ جمل موقعی که چشمش به بدنهای کشتهٔ طلحه و ---------- ۱۳۲
اشاره ---------- ۱۳۲
لغات ---------- ۱۳۲
ترجمه ---------- ۱۳۲
شرح ---------- ۱۳۳
۲۱۱-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۱۳۵
اشاره ---------- ۱۳۵
ترجمه ---------- ۱۳۵

شرح در بیان اوصاف سالک ---------- ۱۳۵

۲۱۲-گفتار آن حضرت،این سخن را پس از خواندن این آیه مبارکه: «أَلْهاکُمُ التَّکاثُرُ حَتّی زُرْتُمُ الْمَقابِرَ» بیان فرموده است: ---------- ۱۴۰

اشاره ---------- ۱۴۰

لغات ---------- ۱۴۲

ترجمه ---------- ۱۴۳

شرح ---------- ۱۴۶

۲۱۳-گفتار حضرت که امام(علیه السلام)این سخنان را در موقع تلاوت این آیه شریفه بیان فرمود: ---------- ۱۵۸

اشاره ---------- ۱۵۸

لغات ---------- ۱۵۹

ترجمه ---------- ۱۵۹

شرح ---------- ۱۶۱

۲۱۴-از خطبه های آن حضرت،این خطبه را حضرت موقع تلاوت آیهٔ شریفهٔ ---------- ۱۷۳

اشاره ---------- ۱۷۳

لغات ---------- ۱۷۴

ترجمه ---------- ۱۷۴

شرح ---------- ۱۷۶

۲۱۵-از گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۱۸۸

اشاره ---------- ۱۸۸

لغات ---------- ۱۸۹

ترجمه ---------- ۱۸۹

شرح ---------- ۱۹۰

۲۱۶-از دعاهای آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۱۹۷

اشاره ---------- ۱۹۷

لغات ---------- ۱۹۷

ترجمه ---------- ۱۹۷

شرح ---------- ۱۹۷

۲۱۷-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۲۰۱
اشاره ---------- ۲۰۱
لغات ---------- ۲۰۱
ترجمه ---------- ۲۰۲
شرح ---------- ۲۰۳
۲۱۸-دعاهای آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۲۰۷
اشاره ---------- ۲۰۷
لغات ---------- ۲۰۷
ترجمه ---------- ۲۰۷
شرح ---------- ۲۰۸
۲۱۹-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۲۱۲
اشاره ---------- ۲۱۲
لغات ---------- ۲۱۲
ترجمه ---------- ۲۱۲
شرح ---------- ۲۱۳
۲۲۰-گفتار آن حضرت در بیان وصف کسی که با آن حضرت،به خلافت بیعت کرد که با ---------- ۲۱۷
اشاره ---------- ۲۱۷
لغات ---------- ۲۱۷
ترجمه ---------- ۲۱۷
شرح ---------- ۲۱۸
۲۲۱-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۲۱۹
قسمت اوّل خطبه ---------- ۲۱۹
اشاره ---------- ۲۱۹
لغات ---------- ۲۲۰
ترجمه ---------- ۲۲۰
شرح ---------- ۲۲۱

قسمت دوم خطبه که در وصف زاهدان است: ---------- ۲۳۲
اشاره ---------- ۲۳۲
ترجمه ---------- ۲۳۲
شرح ---------- ۲۳۲
۲۲۲-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:هنگامی که عازم به سوی بصره بود در محل ---------- ۲۳۶
اشاره ---------- ۲۳۶
لغات ---------- ۲۳۶
ترجمه ---------- ۲۳۶
شرح ---------- ۲۳۷
۲۲۳-گفتار آن حضرت خطاب به عبد اللّه بن زمعه که از شیعیانش بود و در دوران خلافتش از ---------- ۲۳۹
اشاره ---------- ۲۳۹
لغات ---------- ۲۳۹
ترجمه ---------- ۲۳۹
شرح ---------- ۲۴۰
۲۲۴-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۲۴۳
اشاره ---------- ۲۴۳
لغات ---------- ۲۴۳
ترجمه ---------- ۲۴۳
شرح ---------- ۲۴۴
۲۲۵-گفتار آن حضرت در باره سبب اختلاف مردم در صورتها و اخلاق: ---------- ۲۴۷
اشاره ---------- ۲۴۷
لغات ---------- ۲۴۷
ترجمه ---------- ۲۴۷
شرح ---------- ۲۴۸
۲۲۶-گفتار آن حضرت هنگامی که پیامبر اکرم را غسل می داد و او را مهیای دفن می کرد ---------- ۲۵۴
اشاره ---------- ۲۵۴

لغات ---------- ۲۵۴
ترجمه ---------- ۲۵۴
شرح ---------- ۲۵۵
۲۲۷-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است ---------- ۲۵۸
قسمت اوّل خطبه ---------- ۲۵۸
اشاره ---------- ۲۵۸
لغات ---------- ۲۵۸
ترجمه ---------- ۲۵۹
شرح ---------- ۲۶۰
قسمت دوم خطبه در بیان شگفتی آفرینش بعضی از جانوران: ---------- ۲۷۰
اشاره ---------- ۲۷۰
لغات ---------- ۲۷۱
ترجمه ---------- ۲۷۱
شرح ---------- ۲۷۳
۲۲۸-از خطبه های آن حضرت که در بارهٔ توحید ایراد شده،شامل یک سلسله از اصول ---------- ۲۹۷
اشاره ---------- ۲۹۷
لغات ---------- ۲۹۹
ترجمه ---------- ۳۰۰
شرح ---------- ۳۰۴
۲۲۹-از خطبه های آن حضرت که آن را در بارهٔ حوادث آینده ایراد فرموده است: ---------- ۳۵۳
اشاره ---------- ۳۵۳
لغات ---------- ۳۵۳
ترجمه ---------- ۳۵۴
شرح ---------- ۳۵۴
۲۳۰-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۳۶۳
اشاره ---------- ۳۶۳

لغات ---------- ۳۶۳
ترجمه ---------- ۳۶۳
شرح ---------- ۳۶۴
۲۳۱-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۳۷۰
اشاره ---------- ۳۷۰
لغات ---------- ۳۷۰
ترجمه ---------- ۳۷۰
شرح ---------- ۳۷۱
۲۳۲-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۳۸۵
اشاره ---------- ۳۸۵
لغات ---------- ۳۸۶
ترجمه ---------- ۳۸۷
شرح ---------- ۳۸۹
۲۳۳-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۴۰۱
اشاره ---------- ۴۰۱
لغات ---------- ۴۰۲
ترجمه ---------- ۴۰۴
شرح ---------- ۴۰۶
۲۳۴-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۴۳۴
فصل اوّل خطبهٔ قاصعه ---------- ۴۳۴
اشاره ---------- ۴۳۴
لغات ---------- ۴۳۵
ترجمه ---------- ۴۳۵
شرح ---------- ۴۳۶
اشاره ---------- ۴۳۶
دلیل نامگذاری این خطبه ---------- ۴۳۷

مقدمه ای در بارهٔ موضوع خطبه ---------- ۴۳۸
حقیقت معنای تکبر ---------- ۴۳۸
آفات تکبّر ---------- ۴۳۹
نکوهش تکبر از نظر قرآن و سنت ---------- ۴۴۰
فصل دوم خطبهٔ قاصعه ---------- ۴۴۸
اشاره ---------- ۴۴۸
لغات ---------- ۴۵۰
ترجمه ---------- ۴۵۲
شرح ---------- ۴۵۵
فصل سوم:از خطبهٔ قاصعه ---------- ۴۸۷
اشاره ---------- ۴۸۷
لغات ---------- ۴۸۹
ترجمه ---------- ۴۹۰
شرح ---------- ۴۹۵
فصل چهارم از خطبه قاصعه ---------- ۵۲۰
اشاره ---------- ۵۲۰
لغات ---------- ۵۲۲
ترجمه ---------- ۵۲۳
شرح ---------- ۵۲۸
فصل پنجم خطبه قاصعه ---------- ۵۵۲
اشاره ---------- ۵۵۲
لغات ---------- ۵۵۴
ترجمه ---------- ۵۵۵
شرح ---------- ۵۵۷
۲۳۵-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است. ---------- ۵۸۰
اشاره ---------- ۵۸۰

لغات ---------- ۵۸۰
ترجمه ---------- ۵۸۰
شرح ---------- ۵۸۱
۲۳۶-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۵۸۳
اشاره ---------- ۵۸۳
ترجمه ---------- ۵۸۳
شرح ---------- ۵۸۳
۲۳۷-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۵۸۷
اشاره ---------- ۵۸۷
لغت ---------- ۵۸۷
ترجمه ---------- ۵۸۷
شرح ---------- ۵۸۸
۲۳۸-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است: ---------- ۵۹۲
اشاره ---------- ۵۹۲
لغات ---------- ۵۹۲
ترجمه ---------- ۵۹۳
شرح ---------- ۵۹۳
۲۳۹-از خطبه های آن حضرت که از آل رسول سخن می گوید: ---------- ۵۹۹
اشاره ---------- ۵۹۹
لغات ---------- ۵۹۹
ترجمه ---------- ۵۹۹
شرح ---------- ۶۰۰
۲۴۰-گفتار آن حضرت که یاران خود را برای جهاد تشویق و ترغیب می فرماید: ---------- ۶۰۳
اشاره ---------- ۶۰۳
لغات ---------- ۶۰۳
ترجمه ---------- ۶۰۳

شرح ---------- ۶۰۳
گزیده ای از نامه های امام ---------- ۶۰۸
اشاره ---------- ۶۰۸
۱-نامۀ امام(علیه السلام)به اهل کوفه هنگام سفر از مدینه به طرف بصره: ---------- ۶۰۸
اشاره ---------- ۶۰۸
لغات ---------- ۶۰۸
ترجمه ---------- ۶۰۹
شرح ---------- ۶۰۹
۲-نامه امام(علیه السلام)به اهل کوفه،پس از فتح بصره: ---------- ۶۱۵
اشاره ---------- ۶۱۵
ترجمه ---------- ۶۱۵
شرح ---------- ۶۱۵
۳-نامۀ امام(علیه السلام)که به شریح بن حارث،قاضی خود نوشته است: ---------- ۶۱۶
اشاره ---------- ۶۱۶
لغات ---------- ۶۱۷
ترجمه ---------- ۶۱۷
شرح ---------- ۶۱۹
۴-از نامه های امام(علیه السلام)به بعضی از سران سپاهش: ---------- ۶۲۶
اشاره ---------- ۶۲۶
لغات ---------- ۶۲۶
ترجمه ---------- ۶۲۶
شرح ---------- ۶۲۷
۵-نامۀ حضرت به اشعث بن قیس،فرماندار آذربایجان: ---------- ۶۲۹
اشاره ---------- ۶۲۹
لغات ---------- ۶۲۹
ترجمه ---------- ۶۲۹

شرح ---------- ۶۳۰
۶-از نامه های حضرت به معاویه: ---------- ۶۳۳
اشاره ---------- ۶۳۳
لغات ---------- ۶۳۳
ترجمه ---------- ۶۳۳
شرح ---------- ۶۳۴
۷-نامۀ دیگر حضرت به معاویه: ---------- ۶۳۷
اشاره ---------- ۶۳۷
لغات ---------- ۶۳۷
ترجمه ---------- ۶۳۷
شرح ---------- ۶۳۸
۸-نامۀ امام(علیه السلام)به جریر بن عبد اللّه بجلی،هنگامی که او را به سوی معاویه ---------- ۶۴۴
اشاره ---------- ۶۴۴
لغات ---------- ۶۴۴
ترجمه ---------- ۶۴۴
شرح ---------- ۶۴۵
۹-از نامه های امام(علیه السلام)به معاویه: ---------- ۶۴۷
اشاره ---------- ۶۴۷
لغات ---------- ۶۴۷
ترجمه ---------- ۶۴۸
شرح ---------- ۶۴۹
۱۰-نامه دیگر امام(علیه السلام)به معاویه: ---------- ۶۶۶
اشاره ---------- ۶۶۶
لغات ---------- ۶۶۶
ترجمه ---------- ۶۶۶
شرح ---------- ۶۶۹

۱۱-از سفارشهای امام که به جمعی از لشکریانش فرمود،هنگامی که آنها را به سوی ---------- ۶۷۹
اشاره ---------- ۶۷۹
لغات ---------- ۶۷۹
ترجمه ---------- ۶۸۰
شرح ---------- ۶۸۰
۱۲-سفارش امام به معقل بن قیس ریاحی موقعی که او را با سه هزار نفر به عنوان مقدمه ---------- ۶۸۴
اشاره ---------- ۶۸۴
لغات ---------- ۶۸۴
ترجمه ---------- ۶۸۴
شرح ---------- ۶۸۵
۱۳-نامهٔ حضرت به دو نفر از امرای لشکرش: ---------- ۶۸۸
اشاره ---------- ۶۸۸
لغات ---------- ۶۸۸
ترجمه ---------- ۶۸۸
شرح ---------- ۶۸۸
۱۴-سفارش آن حضرت به لشکرش،قبل از برخورد با دشمن،در صفین ---------- ۶۹۱
اشاره ---------- ۶۹۱
لغات ---------- ۶۹۱
ترجمه ---------- ۶۹۱
شرح ---------- ۶۹۲
۱۵-هر وقت در جنگ با دشمن روبرو می شد می گفت: ---------- ۶۹۶
اشاره ---------- ۶۹۶
لغات ---------- ۶۹۶
ترجمه ---------- ۶۹۶
شرح ---------- ۶۹۷
۱۶-در هنگام جنگ به یارانش می فرمود: ---------- ۶۹۹

اشاره ---------- ۶۹۹
لغات ---------- ۶۹۹
ترجمه ---------- ۶۹۹
شرح ---------- ۷۰۰
۱۷-نامهٔ حضرت به معاویه در پاسخ نامه ای که به امام نوشته بود: ---------- ۷۰۲
اشاره ---------- ۷۰۲
لغات ---------- ۷۰۲
ترجمه ---------- ۷۰۳
شرح ---------- ۷۰۴
۱۸-نامهٔ حضرت به عبد اللّه عباس،وقتی که نمایندهٔ وی در بصره بود: ---------- ۷۱۳
اشاره ---------- ۷۱۳
لغات ---------- ۷۱۳
ترجمه ---------- ۷۱۳
شرح ---------- ۷۱۴
۱۹-نامهٔ حضرت به یکی از کارگزارانش: ---------- ۷۱۹
اشاره ---------- ۷۱۹
لغات ---------- ۷۱۹
ترجمه ---------- ۷۱۹
شرح ---------- ۷۲۰
۲۰-نامهٔ حضرت به زیاد بن ابیه که در بصره قائم مقام عبد اللّه عباس بود،و در آن هنگام ---------- ۷۲۲
اشاره ---------- ۷۲۲
لغات ---------- ۷۲۲
ترجمه ---------- ۷۲۲
شرح ---------- ۷۲۲
۲۱-نامهٔ دیگر حضرت که به زیاد بن ابیه مرقوم فرموده است: ---------- ۷۲۵
اشاره ---------- ۷۲۵

لغت ---------- ۷۲۵
ترجمه ---------- ۷۲۵
شرح ---------- ۷۲۵
۲۲-نامهٔ حضرت به عبد اللّه عباس: ---------- ۷۲۸
اشاره ---------- ۷۲۸
لغات ---------- ۷۲۸
ترجمه ---------- ۷۲۸
شرح ---------- ۷۲۹
۲۳-نامه ای که حضرت پیش از شهادت بعنوان وصیّت بیان فرمود،هنگامی که ابن ملجم ---------- ۷۳۱
اشاره ---------- ۷۳۱
لغات ---------- ۷۳۱
ترجمه ---------- ۷۳۱
شرح ---------- ۷۳۲
۲۴-وصیت امام است که چگونه در مالش تصرف شود و آن را پس از مراجعت از جنگ ---------- ۷۳۶
اشاره ---------- ۷۳۶
لغات ---------- ۷۳۶
ترجمه ---------- ۷۳۷
شرح ---------- ۷۳۷
۲۵-از سفارشهای حضرت که برای متصدیان جمع آوری زکات و صدقات می نوشت: ---------- ۷۴۴
اشاره ---------- ۷۴۴
لغات ---------- ۷۴۵
ترجمه ---------- ۷۴۶
شرح ---------- ۷۴۷
۲۶-عهدنامهٔ امام(علیه السلام)به یکی از عاملانش که او را برای جمع آوری زکات و صدقه مامور ---------- ۷۵۲
اشاره ---------- ۷۵۲
لغات ---------- ۷۵۲

ترجمه ---------- ۷۵۲
شرح ---------- ۷۵۳
۲۷-عهدنامۀ امام(علیه السلام)به محمد بن ابی بکر آن گاه که وی را مامور ولایت مصر کرد: ---------- ۷۶۰
قسمت اوّل عهدنامه ---------- ۷۶۰
اشاره ---------- ۷۶۰
لغات ---------- ۷۶۱
ترجمه ---------- ۷۶۱
شرح ---------- ۷۶۳
قسمت دوّم عهدنامه است: ---------- ۷۷۷
اشاره ---------- ۷۷۷
لغت ---------- ۷۷۷
ترجمه ---------- ۷۷۷
شرح ---------- ۷۷۷
۲۸-نامۀ حضرت در پاسخ نامۀ معاویه و ایناز بهترین نامه هاست ---------- ۷۸۱
اشاره ---------- ۷۸۱
لغات ---------- ۷۸۳
ترجمه ---------- ۷۸۴
شرح ---------- ۷۸۷
۲۹-از نامه های امام(علیه السلام)به اهل بصره: ---------- ۸۰۶
اشاره ---------- ۸۰۶
لغات ---------- ۸۰۶
ترجمه ---------- ۸۰۶
شرح ---------- ۸۰۷
۳۰-از نامه های امام(علیه السلام)به معاویه: ---------- ۸۱۰
اشاره ---------- ۸۱۰
لغات ---------- ۸۱۰

ترجمه ---------- ۸۱۰

شرح ---------- ۸۱۱

درباره مرکز ---------- ۸۱۶

شرح نهج البلاغه ابن ميثم جلد 4

مشخصات كتاب

سرشناسه: ابن ميثم، ميثم بن علي، 689 - 636ق. شارح

عنوان و نام پديدآور: شرح نهج البلاغه ابن ميثم/ كمال الدين ميثم بن علي بن ميثم بحراني؛ مترجم محمدصادق عارف ... [و ديگران]

مشخصات نشر: مشهد: بنياد پژوهشهاي اسلامي، - 1375.

مشخصات ظاهري: ج 5

شابك: 15000ريال(ج.1)؛ 15000ريال(ج.1)؛ 15000ريال(ج.1)

وضعيت فهرست نويسي: فهرستنويسي قبلي

يادداشت: جلد سوم: آستان قدس رضوي، بنياد پژوهشهاي اسلامي.

يادداشت: جلدهاي مختلف اين كتاب توسط افراد مختلف ترجمه شده است.

يادداشت: ج. 2 (چاپ اول: 1375)؛9500 4 ريال

يادداشت: ج. 4 (چاپ اول: 1375؛ 17500 ريال

عنوان ديگر: نهج البلاغه. شرح

موضوع: علي بن ابي طالب(ع)، امام اول، 23 قبل از هجرت - 40ق. نهج البلاغه -- نقد و تفسير

موضوع: علي بن ابي طالب(ع)، امام اول، 23 قبل از هجرت - 40ق. -- خطبه ها

موضوع: علي بن ابي طالب(ع)، امام اول، 23 قبل از هجرت - 40ق. -- كلمات قصار

موضوع: علي بن ابي طالب(ع)، امام اول، 23 قبل از هجرت - 40ق. -- توقيعات

شناسه افزوده: علي بن ابي طالب(ع)، امام اول، 23 قبل از هجرت - 40ق. نهج البلاغه. شرح

شناسه افزوده: عارف، محمدصادق. مترجم

شناسه افزوده: آستان قدس رضوي. بنياد پژوهشهاي اسلامي

شناسه افزوده: بنياد پژوهشهاي اسلامي

رده بندي كنگره: BP38/0422الف 2 1375

رده بندي ديويي: 297/9515ن/ش الف

شماره كتابشناسي ملي: م 71-1315

ص :1

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم

ص :2

شرح نهج البلاغه ابن ميثم

كمال الدين ميثم بن علي بن ميثم بحراني

مترجم محمدصادق عارف ... [و ديگران]

مشخصات نشر: مشهد: بنياد پژوهشهاي اسلامي، - 1375.

ص :4

فهرست مطالب و موضوعات این مجلّد

عنوان صفحه

گفتار 193 که امام(علیه السلام)آن را هنگام دفن سرور زنان فاطمه(علیه السلام) ایراد فرمود 1

گفتار 194 در بارهٔ دوری جستن از دنیا،و توجه به سرای آخرت 6

گفتار 195 در بارهٔ آماده شدن برای رفتن از دنیا،بسیاری از اوقات اصحابش را بدان ندا می داد 10

گفتار 196 بـا طلحه و زبیر که پس از بیعت به خلافت با آن حضـرت بر وی خشم گرفتنـد که چرا در کارها با آنها مشورت نکرده و از آنان کمك نگرفته است.14

گفتار 197 در بارهٔ ادب آموزی به اصحاب خود و ارشاد آنان به داشتن رفتاری نیکو.21

گفتار 198 روزی که در جنگ صفین، دید فرزندش امام حسن به میدان جنگ می شتابد.25

گفتار 199 در هنگامی که یارانش در کار حکومت به مخالفت با او برخاستند.27

گفتار 200 هنگامی که بر علاء بن زیاد حارثی وارد شد 29

گفتار 201 پاسخ به سؤالی که در بارهٔ روایات نادرست از آن حضرت پرسیده شد 35

خطبهٔ 202 اشاره به مادّهٔ اصلی موجودات زیستی و آسمانی 45

خطبهٔ 203 با این گفتار امام،یارانش را به جنگ با شامیان تحریك می کند 51

عنوان صفحه

خطبهٔ 204 در ستایش خداوند از نظر صفات نسبی و سلبی

قسمت اوّل خطبه

قسمت دوّم خطبه که در بارهٔ برتری مقام پیامبر اکرم بیان فرموده است:56

خطبهٔ 205 در این گفتار خلایق را به نیکان و بدان تقسیم می فرماید 58

دعای 206 در این دعا امام(علیه السلام)خدای را می ستاید با توجه به نعمتهایش 68

خطبهٔ 207 در بارهٔ تشویق اصحاب خود به همبستگی و وحدت کلمه و اتّفاق در برابر دستوراتش.73

گفتار 208 در یاری جستن از خدا و شکایت به سوی او از ظلم قریش 92

گفتار 209 در بارهٔ کسانی که برای جنگ با او به بصره آمده بودند 95

گفتار 210 در میدان جنگ جمل، موقعی که چشمش به کشته های طلحه و عبد الرحمن پسر عتاب بن اسید افتاد 97

گفتار 211 در توصیف سالك الی اللّه و عارف حقیقی 100

گفتار 212 پس از خواندن سوره الهاکم التّکاثر...105

گفتار 213 هنگامی که آیهٔ(رجال تلهیهم تجارة...)تلاوت کرد 123

گفتار 214 هنگام تلاوت(یا ایّها الانسان ما غرّك بربّك الکریم)138

گفتار 215 در بیزاری جستن از ظلم و اهمیت فراوان آن حضرت نسبت به حقوق مردم 153

دعای 216 در بارهٔ پناه بردن به خدای تعالی 162

خطبهٔ 217 در بارهٔ بر حذر داشتن از توجه به دنیا و توجه نداشتن به خداوند 166

دعای 218 در بارهٔ تضرع کردن به سوی خدای تعالی 172

گفتار 219 در ستون برخی از کسانی که پیش از او متصدی امور خلافت شدند،و بیان گفته های پیروانش در این باره 177

گفتار 220 در بیان(چگونگی)بیعت

با او به خلافت 182

خطبهٔ 221 توجه دادن بر فضیلت تقوای الهی 184

قسمت اوّل خطبه 185

قسمت دوّم خطبه که در وصف زاهدان است 197

خطبهٔ 222 در حالی که می خواست به بصره سفر کند در محل ذی قار این خطبه را ایراد فرمود 201

گفتار 223 خطاب به عبد اللّه بن زمعه فرمود 204

گفتار 224 هنگامی که ناتوانی هبیرهٔ مخزومی را از سخن گفتن دیده چنین گفت.208

گفتار 225 در بارهٔ سبب اختلاف مردم از جهت صورت و اخلاق 212

گفتار 226 هنگامی که پیامبر را غسل می داد ایراد فرمود 219

خطبهٔ 227 در ستایش خدای تعالی همراه با تنزیه او

قسمت اوّل خطبه 223

قسمت دوّم خطبه در بیان شگفتی آفرینش بعضی از جانوران 235

خطبهٔ 228 در میان توحید،این خطبه شامل یك سلسله از اصول علمی توحیدی می باشد که در خطبه های دیگر یافت نمی شود 262

خطبهٔ 229 مخصوص رویدادهای مهمی که در آینده اتّفاق می افتد 318

خطبهٔ 230 در بارهٔ سفارش به تقوای الهی و یاد مرگ 328

خطبهٔ 231 ایمان به خداوند را تفسیر می کند 335

خطبهٔ 232 در بارهٔ امر به تقوای الهی و توشه گرفتن برای آخرت 350

خطبهٔ 233 در ستایش خداوند و منزّه دانستن او،و بیان احوال مردم هنگام مبعوث شدن پیامبر اکرم 366

خطبهٔ 234 به نام قاصعه در بارهٔ مذمت تکبّر و نهی از هر چه لازمهٔ آن است

فصل اوّل خطبهٔ قاصعه 399

فصل دوّم خطبهٔ قاصعه 413

فصل سوّم خطبهٔ قاصعه 452

فصل چهارم خطبهٔ قاصعه 485

فصل پنجم خطبهٔ قاصعه 517

گفتار 235 به عبد اللّه بن عباس وقتی

ص:7

که از پیش عثمان سفارش حضور امام آورده بود 545

گفتار 236 چگونگی حال خود را پس از هجرت پیامبر بیان داشته است 548

خطبهٔ 237 در پند و اندرز،و دستور به غنیمت شمردن فرصت در موقعیتهای دنیا 552

خطبهٔ 238 در شرح جریان حکمین و ذکر بدیهای دشمنانش به منظور متنفّر ساختن مردم را از آنها 557

خطبهٔ 239 در این خطبه آل محمد (صلی الله علیه و آله)و اوصاف پسندیده آنها را یاد می کند 564

گفتار 240 در بارهٔ تشویق کردن یاران خود برای جهاد 568

گزیده ای از نامه های امام به دشمنانش و فرماندهان او به شهرها نامهٔ 1 به سوی اهل کوفه در هنگام سفر از مدینه به طرف بصره 573

نامهٔ 2 به اهل کوفه پس از فتح بصره 580

نامهٔ 3 به شریح قاضی در کوفه 581

نامهٔ 4 به بعضی از سران سپاهش 591

نامهٔ 5 به اشعث بن قیس فرماندار آذربایجان 594

نامهٔ 6 به معاویه 598

نامهٔ 7 باز هم به معاویه 602

نامهٔ 8 به جریر بن عبد اللّه بحلی، هنگامی که او را به سوی معاویه فرستاد 609

نامهٔ 9 به معاویه 622

نامهٔ 10 به معاویه،در این نامه امام او را از مغرور شدن به کیدهای شیطانی سرزنش می کند.631

سفارش 11 به جمعی از لشکریانش که آنها را به سوی دشمن فرستاد،و در این سخنان به برخی از آداب جنگ اشاره کرده است 643

سفارش 12 به معقل بن قیس آن گاه که او را به عنوان مقدمه لشکر خود به سوی شام فرستاد 648

نامهٔ 13 به دو نفر از فرماندهان لشکرش 652

سفارش 14 به لشکریانش،پیش از برخورد با دشمن در صفّین 655

گفتار 15 هر گاه در جنگ با دشمن

روبرو می شد 660

گفتار 16 هنگام حضور جنگ به یارانش می گفت 663

نامهٔ 17 به معاویه در پاسخ نامه ای که برای امام نوشته بود 666

نامهٔ 18 به عبد اللّه بن عباس که نمایندهٔ وی در بصره بود 677

نامهٔ 19 به یکی از کار گزارانش 683

نامهٔ 20 به زیاد بن ابیه که در بصره قائم مقام عبد اللّه عباس بود 686

نامهٔ 21 به زیاد بن ابیه و در این نامه او را به اعمالی که بعد از مرگ برایش سود دارد ارشاد می کند 689

نامهٔ 22 به عبد اللّه عباس رحمة اللّه 692

نامهٔ 23 این سخنان را امام پیش از شهادت،هنگامی که ابن ملجم فرقش را شکافته بود به عنوان وصیت،فرمود 695

سفارش 24 این وصیت را پس از مراجعت از جنگ صفین نوشت که در بارهٔ اموالش چه کارهایی انجام دهند 700

سفارش 25 که آن را برای متصدیان جمع آوری صدقات و مالیاتها می نوشت 708

پیمان نامه 26 به یکی از عاملانش که او را برای جمع آوری مالیاتها مأمور کرده بود 716

پیمان نامه 27 به محمد بن ابی بکر، آن گاه که وی را مأمور ولایت مصر کرده بود

قسمت اوّل عهدنامه 524

قسمت دوّم عهدنامه 741

نامهٔ 28 پاسخ به معاویه 745

نامه 29 به اهل بصره 770

نامهٔ 30 به معاویه 774

ادامه برگزیده از سخنان أمیر المؤمنین علیه السلام

193-گفتار آن حضرت روایت شده است که امام این کلام را هنگام دفن سرور زنان

اشاره

فاطمه(علیه السلام)در حالی که گویی با پیامبر در نزد قبر او سخن می گوید ایراد کرد:

اَلسَّلاَمُ عَلَيْكَ يَا؟رَسُولَ اللَّهِ؟ عَنِّي- وَ عَنِ ابْنَتِكَ النَّازِلَةِ فِي جِوَارِكَ- وَ السَّرِيعَةِ اللَّحَاقِ بِكَ- قَلَّ يَا؟رَسُولَ اللَّهِ؟ عَنْ صَفِيَّتِكَ صَبْرِي وَ رَقَّ عَنْهَا تَجَلُّدِي- إِلاَّ أَنَّ فِي التَّأَسِّي لِي بِعَظِيمِ فُرْقَتِكَ- وَ فَادِحِ مُصِيبَتِكَ مَوْضِعَ تَعَزٍّ- فَلَقَدْ وَسَّدْتُكَ فِي مَلْحُودَةِ قَبْرِكَ- وَ فَاضَتْ بَيْنَ نَحْرِي وَ صَدْرِي نَفْسُكَ- فَ «إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَيْهِ راجِعُونَ» - فَلَقَدِ اسْتُرْجِعَتِ الْوَدِيعَةُ وَ أُخِذَتِ الرَّهِينَةُ- أَمَّا حُزْنِي فَسَرْمَدٌ وَ أَمَّا لَيْلِي فَمُسَهَّدٌ- إِلَى أَنْ يَخْتَارَ اللَّهُ لِي دَارَكَ الَّتِي أَنْتَ بِهَا مُقِيمٌ- وَ سَتُنَبِّئُكَ ابْنَتُكَ بِتَضَافُرِ أُمَّتِكَ عَلَى هَضْمِهَا- فَأَحْفِهَا السُّؤَالَ وَ اسْتَخْبِرْهَا الْحَالَ- هَذَا وَ لَمْ يَطُلِ الْعَهْدُ وَ لَمْ يَخْلُ مِنْكَ الذِّكْرُ- وَ السَّلاَمُ عَلَيْكُمَا سَلاَمَ مُوَدِّعٍ لاَ قَالٍ وَ لاَ سَئِمٍ- فَإِنْ أَنْصَرِفْ فَلاَ عَنْ مَلاَلَةٍ- وَ إِنْ أُقِمْ فَلاَ عَنْ سُوءِ ظَنٍّ بِمَا وَعَدَ اللَّهُ الصَّابِرِينَ

لغات

مسهد:بیدار،خواب نرفته أحفها السؤال:در پرس و جو کردن از او کاملا کنجکاوی کن

ترجمه

«ای رسول خـدا!از جانب من و دخترت که اکنون در جوارت فرود آمـده و با شـتاب به تو،ملحق شده است،سـلام باد! ای رسول گرامی در فراق دختر برگزیده ات،صبر و تحملم کم شده تاب و توان از کفم بیرون رفته است.اما پس از روبرو شدن با مرگ و رحلت تو هر

ص:1

شرح

سیـد رضـی رضـوان اللّـه علیـه در مقدمـهٔ خطبه،حضـرت زهرا(علیه السـلام)را سـیدة النسـاء (سـرور زنـان)نامیـده،زیرا در خـبری آمـده است:هنگامی که حضرت امیر(علیه السلام) مشاهده فرمود که زهرا(علیه السلام)در آخرین لحظه های زندگی می گرید،به او خطاب کرد:

«ای زهرا،آیا دوست نداری که سرور زنان این امت باشی؟».

روایت شده است که فرمود:سروران زنان جهان چهار نفرند:

1-خدیجه دختر خویلد(اولین همسر فداکار حضرت رسول(صلی الله علیه و آله)).

2-حضرت فاطمه زهرا(دخت گرامی پیامبر خدا(صلی الله علیه و آله)).

3-آسیه دختر مزاحم(زن خدا پرست فرعون).

4-مریم دختر عمران(مادر حضرت عیسی(ع)).

سلام گفتن امیر مؤمنان(علیه السلام)از جانب خودش،بر طبق معمول است که

ص:2

هر کس به دیدار کسی می رود سلام می گوید،البته این دیدار قلبی و روحانی بود،نه جسمانی و ظاهری امّا سلامی که از طرف زهرا(علیه السلام)عرض می کند گویا می خواهد از حضرت رسول(صلی الله علیه و آله)برای دخترش اذن دخول بگیرد که در جوار آن حضرت به بهشت جاودان وارد شود.

و السریعة اللّحاق... ،به منظور شکایت از مصیبتهایی است که از فراق رسول خدا و به دنبال آن،شهادت حضرت زهرا بر وجود مقدّسش عارض شده و اشاره به این است که چقدر زود از دنیا رفت و به پدر بزرگوارش ملحق شد! مدت زندگی فاطمه(علیه السلام)پس از رحلت پدر،چهار ماه و به قولی شش ماه بوده است سپس گویی پیامبر(صلی الله علیه و آله)را مخاطب ساخته،به او شکایت می کند که در مصیبت زهرا(علیه السلام)شکیبائیش کم و توانش تمام شده است .

تعبیر: صفّیتك (برگزیده تو)به جای ابنتك،به منظور احترام و دوستی و گرامیداشتی است که حضرت رسول(صلی الله علیه و آله)نسبت به دخترش اعمال می کرد امام(علیه السلام)با جملهٔ الاّ ان لی....موضع تعزّ ،با خطاب به پیامبر(صلی الله علیه و آله)خود را در این مصیبت دلداری و تسلاّی خاطر می دهد که اگر چه شهادت زهرا(علیه السلام) طاقت فرسا و غیر قابل تحمل است ولی غم دوری تو بسیار سخت تر است، پس چنان که بر فراق تو با همهٔ دشواریش صبر کردم،در مرگ زهرا(علیه السلام)به طریق اولا و آسانتر بردبار خواهم بود.

التأسّی ،منظور از تأسی اقتدا کردن در صبر بر این اندوه،به صبر در مصیبت رسول اکرم است فلقد وسّدتك...نفسك ،شرح غم و اندوه و تحمل رنج فراوانی است که در هنگام به خاك سپردن رسول اکرم به او دست داد،در حالی که روح مبارکش میان سینه و گلوی علی(علیه السلام)از بدن شریفش خارج شد.

ص:3

گویا امام(علیه السلام)به این سخن آن ضایعه اسفناك را به یاد می آورد تا تسکینی برای مصیبت تازه اش باشد.

فَ «إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیْهِ راجِعُونَ» ،منظور از ذکر این جمله،این کلام خداست:

«وَ بَشِّرِ الصّابِرِینَ اَلَّذِینَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِیبَةٌ قالُوا إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیْهِ راجِعُونَ » (1).» فلقد استرجعت الودیعة...الرّهینه ،در این عبارت دو کلمهٔ ودیعه:امانت و«رهینه»:گروگان،را،برای نفس استعاره آورده است.

در مناسبت استعارهٔ کلمهٔ ودیعه دو احتمال است:1-آن که ارواح در این بدنها،از آن نظر که باید در حفظ آن کوشش شود تا به سوی صاحب خود برگردند،مانند امانت هستند.2-احتمال دیگر:از این کلمه همان چیزی اراده شده است که میان مردم مشهور است،یعنی زن در پیش مرد امانت است،چنان که می گویند:«زنها امانتهای ارزشمندی می باشند» (2).

مناسبت استعاره کلمهٔ الرهینه آن است که تمام نفسها در گرو وفای به عهدی می باشند که با خدای خود داشته اند.و آن پیمانی است که در هنگام فرود آمدن از جهان معقول به عالم محسوس از او گرفته اند که به سوی او برگردند، در حالی که از خشم او در امان باشند و به اوامر او،عمل کند و از غضب او در امان باشد و از راهی که پیامبر برای آنها معین کرده منحرف نشوند.

اگر به این پیمان وفا کند از گروی در می آید و پاداش او چند برابر می شود چنان که خدای تعالی می فرماید: «وَ مَنْ أَوْفی بِما عاهَدَ عَلَیْهُ اللّهَ فَسَیُؤْتِیهِ أَجْراً عَظِیماً» (3)»ولی اگر پیمان را شکست و مرتکب معاصی شد در گرو عمل

1- سوره بقره(2)آیه(155) [1]یعنی:صابران را مژده آسایش از آن سختیها بده،آنان که چون به حادثه سخت و ناگواری دچار شوند صبوری کنند و گویند:ما از خدائیم و به سوی او باز خواهیم گشت.

2- النساء و دائع الکرام

3- سوره الفتح(48)آیه(10) [2]یعنی:هر کس به عهدی که خدا با او بسته وفا کند پاداشی بزرگ به او عنایت می فرماید.

خود باقی است، می فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (1)کلمه رهنیه در مذکر و مؤنث یکسان به کار می رود که قبلا بیان شده است.

امّا حزنی... مقیم... ،علی(علیه السلام)در این کلام غم و اندوه خود را در فراق رسول خدا و زهرای مرضیّه به طریق شکوه آمیز بیان می فرماید، و به دلیل این که بارها از زبان رسول خدا مژده رفتن خودش را به بهشت شنیده بود و می دانست که سرای آن حضرت نیز در بهشت است، لذا در این عبارت کلمهٔ «دار»را به جای کلمهٔ جنّة به معنای بهشت آورده است .

و ستنبّئك انبتك.... الذکر ،این جمله اشاره به شکایت امام(علیه السلام)از مردم، به حضور پیامبر است که به اعتقاد او پس از رحلت آن حضرت، حقّش را که خلافت بود غصب و حق زهرا(علیه السلام)را که فدك بود ظالمانه تصرف کردند، و هر دو از حق خود دور و محروم شدند، علاوه بر ستمهایی که بر خود آن حضرت رفت و سخنان ناروایی که به او گفتند، با آن که از وفات رسول خدا چیزی نگذشته بود و دستور قرآن به دوستی ذوی القربی(خویشان پیامبر)هنوز تازه و برای همه معلوم بود .

و السلام علیکما.... ،معمولا عادت دوستان راستین چنین است که هنگام جدا شدن از همدیگر به عنوان وداع و خدا حافظی، سلام می گویند.

و ان اقم.... الصابرین ،با این سخنان، حضرت خویش را از همانندی با کسانی که از شدّت ناراحتی بر قبور حاضر می شوند و می پندارند آنچه از دست رفته جبران نخواهد شد، و صبر و بردباری بر آن اجری نخواهد داشت، تبرئه می کند.

امام(علیه السلام)در حضور پیامبر عرض می کند: من به آنچه خدا در مقابل مصیبتها به پیامبران وعده کرده-که صلوات و رحمت اوست یقین دارم، چنان که می فرماید: «... آنها که گفتند: ما از خدائیم و به سوی او باز می گردیم رحمتهای خدا بر آنها است و آنان هدایت یافتگانند. توفیق از خداوند است.

1- سوره المدّثّر(74)آیه(37) [1]یعنی: هر نفسی در گرو عمل خویش است.

194-از سخنان امام(علیه السلام):

اشاره

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا الـدُّنْيَا دَارُ مَجَازٍ وَ الآخِرَةُ دَارُ قَرَارٍ- فَخُذُوا مِنْ مَمَرِّكُمْ لِمَقَرِّكُمْ- وَ لاَ تَهْتِكُوا أَسْتَارَكُمْ عِنْدَ مَنْ يَعْلَمُ أَسْرَارَكُمْ- وَ أَخْرِجُوا مِنَ الـدُّنْيَا قُلُوبَكُمْ- مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ مِنْهَا أَبْدَانُكُمْ- فَفِيهَا اخْتُبِرْتُمْ وَ لِغَيْرِهَا خُلِقْتُمْ- إِنَّ الْمَرْءَ إِذَا هَلَكَ قَالَ النَّاسُ مَا تَرَكَ- وَ قَالَتِ الْمَلاَئِكَةُ مَا قَدَّمَ- لِلَّهِ آبَاؤُكُمْ فَقَدِّمُوا بَعْضاً يَكُنْ لَكُمْ- وَ لاَ تُخْلِفُوا كُلاًّ فَيَكُونَ عَلَيْكُمْ

ترجمه

«ای مردم همانا دنیا سـرای گذشـتن و آخرت سـرای مانـدن است،بنا بر این از گـذرگاه خویش برای اقامتگاهتان توشه برگیرید و در پیشـگاه کسی که رازهای شما را می داند پردهٔ اسرار خود را ندرید.

دلهایتان را از دنیا بیرون کنید پیش از آن که بدنهای شما از آن بیرون رود، در دنیا آزمایش می شوید و برای غیر دنیا آفریده شده اید.

چون کسی بمیرد مردم می گویند:چه باقی گذاشته،و فرشتگان گویند:

چه چیز جلو فرسـتاده است؟ خدا پدرانتان را بیامرزد!مقداری از دارایی خود را پیش از خود برای ذخیرهٔ آخرت بفرستید که به سود شماست و همه را برای دنیا نگذارید،که به زیان شما خواهد بود .»

شرح

امام(علیه السلام)در این سخنان با یادآوری هدف دنیا و آخرت،انسانها را به

دوری از دنیا و علاقه منـدی به آخرت تشویق فرموده انـد:پس دنیا گـذرگاه یعنی راه عبور به سوی آخرت است،که به دو طریق امکان پـذیر است:

1-اختیاری،چنان که بندگان شایستهٔ خدا به طرف آخرت حرکت می کنند.

2-اضـطراری،چنان که عامـهٔ مردم ناچار می میرند و به سـرای آخرت می شـتابند،و مراد امام(علیه السـلام)در این سـخن رفتن اضـطراری است.

یـادآوری دنیا و آخرت،با این دو صـفت:(گـذرگاه و قرارگاه)،شبیه مقـدمه ای برای این جمله از سـخن امام(علیه السـلام)است: فخـذوا من ممرّکم لمقرّکم .

و لا تهتکوا....اسـرارکم ،یعنی با تظاهر به معصیت پرده دری نکنید زیرا خدایی که از رازهای درونی شما آگاهی دارد به کارهای علنی شما آگاه تر است .

و اخرجوا...أبـدانکم ،امـام(علیه السـلام)در این جمله مردم را به ترك دنیـا پیش از مرگ،امر کرده و از آن بطور کنایه به«خارج کردن دلها از دنیا»تعبیر فرموده است.

خرج فلان عن کذا،و اخرج نفسه من کذا،وقتی گفته می شود که از آن، دوری کند و بیزاری جوید.

ففیهـا اختبرتم ،این گفتـار امـام اشاره به این است که آزمایش در این دنیا از عنایات و توجهات خـدا است چون باعث بیـداری انسان برای آخرت می شود،و معنای آزمایش را پیش از این دانستی.

و لغیرها خلقتم ،یعنی انسانها از نظر ذات و فطرت،برای رسـیدن به سـعادت اخروی آفریـده شده اند،ولی اگر اعمال نیك نداشـتند و به گناه آلوده شدند گرفتار شقاوت خواهند گردید:(زمینهٔ اصلی و فطرت اولیه در انسان سعادت است شقاوت امری عرضی می باشد).

انّ المرء....قدّم ،مردم می گویند:«از مال دنیا چه چیز گذاشته،و فرشتگان می گویند:از کارهای نیك چه عملی جلو فرستاده است؟.

امام(علیه السلام)در این سخن،مردم و فرشتگان و آنچه را که مورد سؤال این

دو گروه است با هم ذکر فرموده، تا توجه دهد به این که کارهای نیك و عبادات که باعث سعادت اخروی است، بر کالاهای دنیوی، شرافت و برتری دارد، زیرا کارهای نیك خواسته ملائکه و مورد توجه آنهاست ولی امور مادّی دنیا مورد توجه مردم غافل و بیخبر است.

همراه آوردن دو لفظ ما ترك و ما قدّم به گونه ای زیبا این مفهوم را بیان می کند که امور مادّی و دنیوی جدا شدنی است، و کارهای نیك پیش فرستاده و برای آخرت انسان، ماندنی و سودمند است، پس باید به کارهای شایسته بیشتر توجه کرد و به امور مادّی دنیا که جدا شدنی و رها کردنی است اعتنائی نکرد.

للّه آبائکم ، جمله ای است که عرب برای تعظیم و بزرگداشت شخص مورد خطاب می آورد، و او، یا پدرش را به خدا نسبت می دهد و به گونه های مختلف آورده می شود، از قبیل: للّه انت، لله ابوك و جزاینها....

بعضی از شارحان لام را برای عاقبت دانسته اند، یعنی: بازگشت پدران شما به سوی خداست، امّا در این صورت، کلام از معنای تعجّب و تعظیم بیرون خواهد شد.

فقدموا بعضا... ، یعنی قدری از متاع دنیای خود را به عنوان صدقه و مانند آن، پیش از خود بفرستید تا ثوابش در آخرت برای شما باشد و تمام آن را بعد از مرگ خود برای دیگران مگذارید زیرا سنگینی آن بر دوش شما خواهد بود، چنان که پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله)فرموده است:

«ای فرزند آدم، از امور دنیا تنها سه چیز برای تو سودمند است:

1-آنچه را که با خوردن از بین ببری.

2-آنچه را که بپوشی و کهنه کنی.

3-آنچه را که صدقه دهی و برای آخرت باقی گذاری (1).

1- سوره بقره(2)قسمتی از آیه(155)یعنی: ما از آن خدا هستیم و به سوی او باز می گردیم.

پیش از این معلوم شد که دادن زکات و صدقات و جز اینها، چگونه باعث پیدایش فضایل اخلاقی و پاداشهای اخروی در انسان می شود، و بر عکس بخل ورزی و ثروت اندوزی موجب بدبختی و شقاوت اخروی می گردد.

علت این که امام(علیه السلام)دستور می دهد که قدری از ثروت دنیا را پیش از خود بفرستید، و از گذاشتن تمام آن برای پس از مرگ منع می کند، آن است که بطور کلی محروم کردن وارثان از حق ارث جایز نیست و از طرفی ترك صدقات و ندادن زکات هم حرام است.

این مطلب به طریق دیگری نیز روایت شده که حاصل معنای آن چنین است (1).

آنچه که پیش فرستاده اید، در واقع به قرض خدا داده اید، و اگر هیچ نفرستید و برای پس از خود اندوخته کنید بر ضرر شما و مایهٔ زحمت شما خواهد بود، چنان که خدا می فرماید: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّهَ قَرْضاً حَسَناً» (2)».

کلمهٔ قرض این جا به عنوان استعاره آمده، و مناسبت آن، این است که معمولا قرض گیرنده از کسی که صاحب مال است درخواست قرض می کند و با تشکّر از او، در موعد مقرّر عوض آن را به صاحب مال بر می گرداند، لذا امام(علیه السلام)انفاق مال در راه خدا را به قرض دادن به خدا تشبیه کرده است زیرا خداوند بارها از مردم خواسته است که زکات و صدقه بدهند، و از انفاق کنندگان در راه خود سپاسگزاری فرموده و به آنان که صدقه می دهند چند برابر آنچه بخشیده اند و ارزنده تر از همهٔ آنها که بهره ای ندارد بلکه زیان هم دارد، پاداش می دهد و چون نگهداری ثروت و به جای گذاشتن آن بعد از مردن، چنان است، ناگزیر مایهٔ زحمت و گرفتاری صاحب مال می شود. و توفیق از خداوند است.

1- یکن لکم قرضا و یکن علیکم کلا...

2- سوره بقره(2)آیه(244) [1]یعنی: چه کسی حاضر است به خدا قرض نیکویی بدهد.

195-از سخنان امام(علیه السلام)که در موارد بسیاری اصحاب خود را با این کلمات مورد خطاب

اشاره

قرار می داد:

تَجَهَّزُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ فَقَدْ نُودِيَ فِيكُمْ بِالرَّحِيلِ- وَ أَقِلُّوا الْعُرْجَةَ عَلَى الدُّنْيَا- وَ انْقَلِبُوا بِصَالِحِ مَا بِحَضْرَتِكُمْ مِنَ الزَّادِ- فَإِنَّ أَمَامَكُمْ عَقَبَةً كَئُوداً وَ مَنَازِلَ مَخُوفَةً مَهُولَةً- لاَ بُدَّ مِنَ الْوُرُودِ عَلَيْهَا وَ الْوُقُوفِ عِنْدَهَا-.وَ اعْلَمُوا أَنَّ مَلاَحِظَ الْمَنِيَّةِ نَحْوَكُمْ دَانِيَةٌ- وَ كَأَنَّكُمْ بِمَخَالِبِهَا وَ قَدْ نَشِبَتْ فِيكُمْ- وَ قَدْ دَهَمَتْكُمْ فِيهَا مُفْظِعَاتُ الْأُمُورِ وَ مُعْضِلاَتُ الْمَحْذُورِ-.

فَقَطِّعُوا عَلاَئِقَ الدُّنْيَا وَ اسْتَظْهِرُوا بِزَادِ التَّقْوَى

لغات

عرجه و تعریج:توقف و ماندن در جایی و در آن محبوس شدن.

عقبه کؤود:گردنه ای که بالا رفتن از آن دشوار است.

ملاحظ:جمع ملحظ و آن،یا مصدر میمی یا اسم مکان است به معنای محل نظر،و منظور از آن،نگریستن به گوشهٔ چشم است.

دانیه:تازه به تازه.

مفظعات الامور:کارهایی که بیش از حدّ معمول،بزرگ و دشوار باشد.

معضلات المحذور:مشکلات گناه،گناهان سنگینی که از سختی کمر انسان را خم می کند.

ترجمه

«خدا شما را رحمت کند،آمادهٔ سفر شوید همانا که شما را به رفتن از

دنیا می خوانند از ماندن در دنیا بکاهید و از آنچه دارید با بهترین توشه به سوی آخرت باز گردید!زیرا جلوی شـما گردنه های ترسناك و هول انگیز وجود دارد که ناچار باید بر آن وارد شوید و در آنها توقف کنید.بدانید که مرگ در هر لحظه شما را زیر نظر دارد و گویی چنگالهایش را در جانهای شما فرو برده است مشکلات زندگی و کارهای ناروا و اعمال ناپسند شما را در دنیا به خود مشغول ساخته،پس پیوندهای خود را با دنیا بگسلید و با توشهٔ تقوا پشتوانه ای محکم به دست آورید».

شرح

در پایان سید رضی یادآور می شود که مقداری از این خطبه در گذشته نقل شده است.

امام(علیه السـلام)در این قسـمت از سـخنانشان به انسانها دسـتور می دهند که برای سـفر به سوی خدا توشهٔ لازم را که تقوا و پرهیز از گناه است آماده کنیـد،در کلمهٔ الرحیل که به معنای کوچ کردن است دو احتمال می رود: 1-مقصود از آن سـفر به وسیلهٔ مرگ است که در این صورت ندا دهنده حوادث و اتفاقهای روزانه است که ناگزیر موجود را به نابودی و مرگ فرا می خواند 2-احتمال دوم،آن که منظور از رحیل سفر به سوی خـدا با ریاضـتهای کامل باشـد که در این صورت ندا دهندهٔ آن،پیامبر خدا و قرآن و اولیای خدا خواهند بود.سـپس امام(علیه السـلام)دسـتور می دهـد که انسان بایـد نسـبت به دنیا و مانـدن در آن علاقه زیاد نشان ندهد بلکه فقط به مقدار لازم به آن توجه کند،و این معنای زهد است.

آن گاه می فرماید که با اعمال نیك و آمادگی کامل به تقوا و کارهای شایسته از دنیا به آخرت وارد شوید.

فان امامکم عقبة کؤودا ،امام(علیه السـلام)لفظ عقبه را با صفت کؤود برای مرگ استعاره آورده است و مناسبت این تشبیه،برخورد سخت با مرگ داشتن و با درد و رنج روحی منزلگاههای مرگ را تا پایان آن سپری کردن،می باشد.

ص:11

و منظور امام(علیه السلام)از منازل ترس آور و هولناك،منزلگاههای پس از مرگ از قبیل قبر و بقیّهٔ حالاتی است که با درجات مختلف برای گناهکاران در آخرت وجود دارد،و روشن است که انسان ناگزیر می باشد که به این منزلها وارد شود و در آنها تا زمان عبور توقف کند،بویژه نفوسی که دارای صفات زشت و دلبستگیهای پست مادّی بوده اند،چون توقف آنها در آن منزلگاهها طولانی تر و سختیهای آنان در آن منزلها هولناکتر است .

و اعلموا....فیکم ،امام(علیه السلام)در این عبارت بعضی از لوازم(منیّة)را که برای مرگ استعاره شده است،یعنی نگاه دائمی و غضبناك با گوشهٔ چشم را گرفته و آن را کنایه از این قرار داده است که مرگ در کمین آنان می باشد و از آنها صرف نظر نمی کند و دانیه (1)هم روایت شده یعنی نگاههای مرگ به آنها نزدیك است.

ذکر چنگالها و فرو بردن آن،کنایه از بلاها و دردهای هلاکتزایی است که هنگام مرگ به انسان گنهکار می رسد و وجه شبه در این جا امری است که وقوع آن نزدیك فرض شده که فرا رسیدن مرگ است و نسبت فرو بردن چنگالهای مرگ در روح آنان به سرعت وقوع مرگ تشبیه شده است،و باء در بمخالبها به معنای الصاق و چسبیدن است و واو در جملهٔ و قد نشبت و جملهٔ و قد دهمتکم حالیّه است.

1- در متن خطبه 195 صفحه 7 جلد چهارم شرح نهج البلاغهٔ ابن میثم(انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی)دانیه آمده است و از شرح این جمله در صفحه 8 پاراگراف آخر سطر دوّم که می گوید:و روی دانیه:ای قریبة منهم با توجه به سطر دوم همین صفحه(شرح لغات)که دانیه را مجدّده معنی کرده است و تا آن جا که من بررسی کردم دانیه به این معنی استعمال نشده است،و دائبه به معنای مجدّه و کوشا به کار رفته،باید در اصل نسخه دائبه باشد،تا شارح در شرح خود به عنوان روایت دیگری،دانیه را ذکر نماید،با توجه به توضیحات یاد شده هم در شرح لغات اشتباه شده و هم در متن خطبه و لازم بود در متن خطبه دائبه می آمد چنان که در شرح مرحوم خویی جلد 13 در متن خطبه 195 صفحه 54، [1]دائبه و به معنای مجدّه-کوشا و جدّی،آمده است(مترجم)

و قد دهمتکم...المحذور ،کنایه از سختیهای مرگ و سنگینی بار گناه است،که در هنگامهٔ مرگ انسان را فرا می گیرد.

فقطّعوا علایق الدنیا ،امام(علیه السلام)در این عبارت به زهد حقیقی در دنیا و سبکباری و نیاندوختن مال دنیا و ترك آنچه از متاع دنیا زاید است فرمان می دهد.

و استظهروا بزاد التقوی ،یعنی در تمام گرفتاریهای سفر آخرت تقوا را بزرگترین پشتیبان خود قرار دهید.و توفیق از خداست.

ص:13

196-گفتار آن حضرت هنگامی که طلحه و زبیر،پس از بیعت با امام(علیه السلام)اعتراض کردند

اشاره

که چرا در امور با آنها مشورت نکرده و از آنان کمك نگرفته است،این سخنان را خطاب به

آنها بیان فرمود:

لَقَدْ نَقَمْتُمَا يَسِيراً وَ أَرْجَأْتُمَا كَثِيراً- أَ لاَ تُخْبِرَانِي أَيُّ شَيْءٍ كَانَ لَكُمَا فِيهِ حَقٌّ دَفَعْتُكُمَا عَنْهُ- أَمْ أَيُّ قَسْمٍ اسْتَأْثَرْتُ عَلَيْكُمَا بِهِ- أَمْ أَيُّ حَقٍّ رَفَعَهُ إِلَيَّ أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ- ضَعُفْتُ عَنْهُ أَمْ جَهِلْتُهُ أَمْ أَخْطَأْتُ بَابَهُ-.

وَ اللَّهِ مَا كَانَتْ لِي فِي الْخِلاَفَةِ رَغْبَةٌ- وَ لاَ فِي الْوِلاَيَةِ إِرْبَةٌ- وَ لَكِنَّكُمْ دَعَوْتُمُونِي إِلَيْهَا وَ حَمَلْتُمُونِي عَلَيْهَا- فَلَمَّا أَفْضَتْ إِلَيَّ نَظَرْتُ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ مَا وَضَعَ لَنَا- وَ أَمَرَنَا بِالْحُكْمِ بِهِ فَاتَّبَعْتُهُ- وَ مَا اسْتَنَّ؟النَّبِيُّ ص؟ فَاقْتَدَيْتُهُ- فَلَمْ أَحْتَجْ فِي ذَلِكَ إِلَى رَأْيِكُمَا وَ لاَ رَأْيِ غَيْرِكُمَا- وَ لاَ وَقَعَ حُكْمٌ جَهِلْتُهُ فَأَسْتَشِيرَكُمَا وَ إِخْوَانِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ- وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْغَبْ عَنْكُمَا وَ لاَ عَنْ غَيْرِكُمَا-.وَ أَمَّا مَا ذَكَرْتُمَا مِنْ أَمْرِ الْأُسْوَةِ- فَإِنَّ ذَلِكَ أَمْرٌ لَمْ أَحْكُمْ أَنَا فِيهِ بِرَأْيِي- وَ لاَ وَلِيتُهُ هَوًى مِنِّي- بَلْ وَجَدْتُ أَنَا وَ أَنْتُمَا مَا جَاءَ بِهِ؟رَسُولُ اللَّهِ ص؟ قَدْ فُرِغَ مِنْهُ- فَلَمْ أَحْتَجْ إِلَيْكُمَا فِيمَا قَدْ فَرَغَ اللَّهُ مِنْ قَسْمِهِ- وَ أَمْضَى فِيهِ حُكْمَهُ- فَلَيْسَ لَكُمَا وَ اللَّهِ عِنْدِي وَ لاَ لِغَيْرِكُمَا فِي هَذَا عُتْبَى-.أَخَذَ اللَّهُ بِقُلُوبِنَا وَ قُلُوبِكُمْ إِلَى الْحَقِّ- وَ أَلْهَمَنَا وَ إِيَّاكُمُ الصَّبْرَ.

ثم قال ع- رَحِمَ اللَّهُ رَجُلاً رَأَى حَقّاً فَأَعَانَ عَلَيْهِ- أَوْ رَأَى جَوْراً فَرَدَّهُ- وَ كَانَ عَوْناً بِالْحَقِّ عَلَى صَاحِبِهِ

ص:14

لغات

ارجأتما:پشت سر انداختید.

استأثر:از روی میل و دلخواه خود عمل کرد.

الإربه:نیاز،حاجت.

أفضت:رسید.

عقبی:از بدی بازگشتن(رضایت).

ترجمه

«همانا از امور ناچیز خشم گرفتید،و خوبیهای فراوانی را پشت سر انداختید و نادیده انگاشتید.آیا مرا آگاه نمی کنید که شما چه حقّی داشته اید که آن را از شما باز داشته ام و کدام سهم را به خود اختصاص داده و از شما دریغ داشته ام،یا در چه مورد برای احقاق حقی که مسلمانی به من مراجعه کرده ناتوان بوده ام،یا آن را نمی دانسته یا راه آن را به خطا و اشتباه رفته ام؟ به خدا سوگند مرا به خلافت رغبتی نبود و به زمامداری شما علاقه ای نه،امّا شما مرا به آن فرا خواندید و آن را بر من تحمیل کردید،و چون حکومت به من رسید،به کتاب خدا و قانونی که برای ما وضع کرده و عمل کردن به آن را دستور داده بود توجه کرده و از آن پیروی کردم و به روشی که پیامبر،سنّت قرار داده بود اقتدا کردم،پس نیازی به نظریّات شما و غیر شما نداشتم،و نیز حکمی برای من پیش نیامده است که آن را ندانم تا از رایزنی با شما و دیگر مسلمانان کمك بگیرم،و اگر چنین چیزی پیش می آمد،از رأی شما و دیگران استفاده می کردم،اما اعتراض شما در مورد برابر تقسیم کردن اموال میان مسلمانان،این حکمی نبوده است که من به رأی خود صادر کرده،و طبق خواستهٔ دلم انجام داده باشم،بلکه من و شما احکامی را در دست داریم که پیامبر آورده،تثبیت شده است و شکّی در آن نیست،پس در آنچه که خداوند از تقسیم بندی آن فراغت یافته و حکم آن را تمام کرده نیازی به رأی شما نیست،به خدا سوگند برای هیچ یك از شما و غیر شما حقی در برگرداندن من از کار خلافی نیست خداوند دلهای ما و شما را به سوی حقیقت متوجه کند و به همهٔ ما شکیبایی و صبر عنایت فرماید.

(سرانجام امام(علیه السلام)می فرماید)خدای رحمت کند کسی را که هر گاه حقّی را مشاهده کند آن را یاری کند و اگر ستمی را بیابد،آن را محو سازد و با یاری کردن صاحب حق،علیه ستمگر قیام کند .»

ص:15

شرح

این دو شـخص(طلحه و زبیر)اوائل کار آرزوی حکومت و خلافت در سـر داشـتند اما وقتی دیدنـد که مردم امام علیه السـلام را به این امر برگزیدند هدف خود را عوض کرده امید بر آن بسـتند که لااقل حضـرت آنان را در بعضـی از امور حکومتی دخالت دهد و برای آنها از بیت المـال سـهمی بیش از دیگران مقرر فرمایـد چنان که بعضـی از پیشوایان قبل از او مقرر داشـته بودنـد،به خاطر جاه طلبی که در آنها وجود داشت تمایل داشتند که امام موقعیت آنان را مورد توجّه قرار داده و ایشان را در بسیاری از مصلحت اندیشیها شرکت دهد.

اما چون آن بزرگ مرد قرآن و سـنّت پیامبر را بنای کار خود قرار داده و تنها او بود که می توانست فروع احکام را از آن دو اسـتخراج کنـد،و همو صاحب اسـرار کتاب و سـنت بود و چنان که می دانی بزرگان صـحابه و خلفای قبل در بسـیاری از احکام به آن حضـرت مراجعه می کردند،بنا بر این،در پیش آمدها نیازی به رایزنی با دیگران و توجه به افکار آنها نداشت .

امام(علیه السـلام)با آوردن کلمهٔ«یسیر»:اندك چیزی که آنها را بر آشفت و خشمگین ساخت به این مطلب اشاره فرموده است که:مشورت نکردن با آنها و برابر قرار دادن آنان با دیگران در سهم بیت المال،گر چه در نزد ایشان دردآور و سخت است،امّا برای آن حضرت دلیل ناحق بودن نابرابری بسـیار سـهل و آسان است،و منظور از کسـیر،کسـی است که حقش را نادیـده گرفته انـد و بطور کامل بـدو نـداده انـد،(خود حضرت(علیه السلام) (1))کثیر،با«ثاء»سه نقطه،نیز آمده است،و در معنای آن دو احتمال می رود:

1-منظور از بسـیاری که در انجام آن تاخیر کردند،افکار و مطالبی است که در بارهٔ اصلاح امور مسلمانان،می بایست اظهار می کردند و از باب دلسوزی

1- کسـیر در نسـخه ای که شارح در اختیار داشـته با سـین بوده لذا اوّل به توجیه آن پرداخته و بعدا کثیر با (ث)را عنوان روایتی ذکر فرموده است.(مترجم)

به حال اسلام تذکر می دادند ولی تأخیر کردند و تا امروز نگفتند،و به این دلیل بسیاری از اصلاحات تأخیر افتاد.

2-ممکن است حضرت چنین اراده کرده باشد که آنچه امروز اظهار کرده و بیان می دارند و او را مورد سرزنش و انتقاد قرار می دهند،اندکی است از آنچه در دل دارند و این خود دلیل بر آن است که حرفهای زیادی غیر از آن حرفها در دل دارند و ظاهر نمی سازند،و در بیانش تأخیر می کنند.

ا لا تخبرانی....بابه... ،امام(علیه السلام)در این سخن از آنها می خواهد بیان کنند که چه حقی ترك شده که آنان را خشمناك ساخته و به انواع حق و اقسام معمول و متعارف آن اشاره فرموده و تمام آن اقسام را با پرسش انکاری بیان کرده است، و خلاصهٔ آن چنین است:

حقّی که شما به خاطر ترك آن بر من خشم گرفته اید،یا مربوط به شما دو نفر است و یا به دیگر مسلمانان،اگر مربوط به شماست یا سهم بیت المال بوده است که به خود اختصاص داده ام و یا این که حقی از حقوق غیر مالی شما را ظالمانه تصرف کرده ام،و اگر آن حق مربوط به دیگر مسلمانان است و من ترك کرده ام.یا چنان است که من در اجرای آن ضعف و ناتوانی داشته ام و یا نسبت به حکم الهی آن جاهل و نادان بوده و یا آن که در کیفیت استدلال بر آن به راه خطا و اشتباه رفته ام،دلیل این که تمام تقسیمات فوق را ردّ کرده و از این جهت آنها را به طریق استفهام انکاری آورده بسیار روشن است،زیرا برابر قرار دادن همهٔ مسلمین را در استفاده از بیت المال روش پیامبر است و باید پیروی شود و مشورت کردن در پیش آمدها و نظایر آن وقتی لازم است که در مورد آن رویداد حکم قطعی نباشد یا لااقل انسان آن را نداند،در صورتی که آن حضرت تمام احکام الهی را دارا بود و به همهٔ آنها علم کامل داشت و از احدی از مسلمانان حقی را ترك نکرده که ناشی از ضعف و ناتوانی یا نداشتن حکم یا

دلیل آن باشد،زیرا او خلیفهٔ زمان و داناترین امّت به احکام دین بود،از این نظر که در تمام تقسیمات فوق مورد اعتراض آن دو شخص به دو مورد ذیل بود:

1-مشورت نکردن با آنها در امور،2-همسنگ قرار دادن آنان با بقیّه مسلمین در سهم بیت المال،امام(علیه السلام)اعتراض اوّل آنها را با جملهٔ زیر پاسخ می دهد :

و اللّه...حملتمونی علیها ،این گفتار امام(علیه السلام)مقدّمه ای است برای جواب اعتراض اوّل آنها،که می پنداشتند آن حضرت به خلافت،مایل،و دوستدار حکومت و امارت است،و به همان سبب خود را بر آن دو ترجیح داده و نظیر این پندارها،امام(علیه السلام)این پندار نادرست را با این مقدّمه درهم می شکند و پس از آن علّت پذیرفتن حکومت مسلمین از طرف آن حضرت به یاری کردن و بر پا داشتن حقّ منحصر می شود چنان که خود حضرت در موارد زیادی به روشنی آن را بیان فرموده است،و در این صورت اشکال آنها بر طرف شده و شبهه ای باقی نمی ماند.

فلمّا افضت...فاقتدیته ،در این عبارت که پاسخ به اشکال اول معترضین است،قسمتی از صورت استدلال را که تنها صغرای قیاس است ذکر فرمود،که خلاصهٔ آن چنین است:

در بیان احکام الهی کتاب خدا را پیروی کرده و به سنّت پیامبر اقتداء کرده ام و کبرای تقدیری قیاس هم این است هر کس در بیان احکام چنین رفتار کند نیازی به استفاده از رأی دیگران ندارد.

بنا بر این،گفتار آن حضرت: «فلم احتج...غیرکما» به منزلهٔ نتیجه ای برای قیاس و استدلال فوق می باشد.

و لا وقع حکم جهلته ،امام(علیه السلام)یکی از مسائلی را که قبلا با استفهام انکاری مورد سؤال قرار داده است در این عبارت بطور صریح رد فرموده-و آن جاهل بودن نسبت به احکام است-و سپس،از باب مماشات با خصم چنان که

در بحثهـای جـدلی مرسوم است آن را بطور فرض،قبول کرده و می فرمایـد:البته اگر چنـان بود که مسأله ای پیش آیـد و حکم اسـلامی آنرا ندانم،از رایزنی با شما و دیگر مسلمانان خودداری نمی کردم .

پس دوّمین مسأله ای را که مورد اعتراض آن دو فرد بود یاد کرده و فرموده است:امّا آنچه شـما در مورد یکسان قرار دادن یادآور شدیـد یعنی این که شما دو فرد را در سهم از بیت المال مانند بقیّهٔ مردم قرار داده ام،با این جمله ها پاسخ آن را بیان فرموده است: فان ذلك امر...حکمه .

و لا ـ ولّیته هوی منّی ،این عبـارت که قسـمتی از پاسـخ به اعـتراض دوم طلحه و زبیر است،یعنی در این امر هوا و هوس خود را حـاکم قرار ندادم،و یا این کارها را به خاطر هوا و هوس هم انجام نداده ام،و بنا بر این کلمهٔ(هوی) مفعول له باشد چنان که بعضی گفته اند.

خلاصهٔ معنا آن که،عمل مساوات و برابری که در تقسـیم سهام بیت المال انجام دادم و شما را همسنگ دیگران قرار دادم،نه از اندیشهٔ خودم بود و نه هوا و هوسـی را پیروی کردم،بلکه من و شـما خود می دانیم که خداونـد آن را تمـام و تکمیل کرده و از حکم به آن در لوح محفوظ فراغت یافته و آن را برای عمل به زمین فرو فرستاده است،و نیازی به ایجاد حکم جدید یا تکمیل آن نیست.این که حضرت نسبت فراغت به ذات اقـدس خداونـد داده،عنوان مجـاز دارد،زیرا در حق تعالی فراغت و شـغل بطور حقیقی راه نـدارد.و رابطـهٔ مجاز بودن آن این است که موضوعی را که خداونـد حکمش را معیّن کرده،بـا عملی که انسـان از انجام دادن آن فراغت یافته متناسب است،و با این مناسـبت که علاقهٔ مجاز است،فراغت را به خداوند نسبت داده اند.

فلم احتـج الیکما...حکمه ،چون حکم خـدا را می دانم نیازی نبود که در صـدور آن به شـما رجوع کرده شـما را از خود راضـی و خشـنود کنم،با این که آن

چه باعث خوشنودی شماست،بر خلاف چیزی است که پیامبر خدا آورده است،این جمله«فلم احتجّ»با تشدید جیم نیز روایت شده است (1):یعنی در راه یافتن به احکام الهی پس از مشخّص بودن آن،جای بحث و محاجّهٔ با شما نبوده است .

فلیس لکما....عتبی ،این جمله آخرین نتیجه ای است که امام علیه السلام از دو استدلال قبل گرفته است،زیرا موقعی که بی مورد بودن اعتراض و عیب جوئی آن دو شخص«طلحه و زبیر»ثابت شد،پس بر آن حضرت لازم نیست که از آن چه در امور مملکتی و دینی انجام داده و حکم آن را صادر فرموده بازگشت کند.

پس از اثبات درستی کرده های خود و نابجا بودن اعتراضهای آنها،در پیشگاه حقّ مطلق به دعا پرداخته و از خداوند متعال خواسته است که دلها را به راستی رهبری فرماید و صبر و تحمّل برگشت از باطل و رو آوردن به حقیقت را به همه عنایت فرماید.

سرانجام به علت این که آن دو نفر را نیز به سوی حق تشویق کند،بطور عموم و بیان قاعدهٔ کلّی،دعا می کند که«خدا رحمت کند کسی را که حقیقت و عدالت را بنگرد و در عمل کردن به آن کمك کند و باطل و ستمگری را ببیند،و آن را ردّ کرده و علیه طرفدار آن برخیزد.»و توفیق از خداوند است.

1- از ماده حجج گرفته شده،بر خلاف روایت مشهور که از حوج گرفته شده است مترجم.()

197-گفتار آن حضرت،این سخن را هنگامی فرمود که شنید جمعی از یارانش اهل شام

اشاره

را در صفین دشنام می دادند:

إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّابِينَ- وَ لَكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ ذَكَرْتُمْ حَالَهُمْ- كَانَ أَصْوَبَ فِي الْقَوْلِ وَ أَبْلَغَ فِي الْعُذْرِ- وَ قُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ إِيَّاهُمْ- اللَّهُمَّ احْقِنْ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ- وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنِهِمْ وَ اهْدِهِمْ مِنْ ضَلاَلَتِهِمْ- حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقَّ مَنْ جَهِلَهُ- وَ يَرْعَوِيَ عَنِ الْغَيِّ وَ الْعُدْوَانِ مَنْ لَهِجَ بِهِ

لغت

لهج به:نسبت به آن حرص ورزید.

ترجمه

«من دوست ندارم که شما از ناسزاگویان باشید،امّا اگر کارهای آنان را بر شمرده،حالات آنها را به خاطر می آوردید به درستی نزدیکتر و برای اتمام حجت شما بلیغتر و رساتر بود،و(حق این بود)که به جای ناسزا به آنها می گفتید:

خدایا!خون ما و ایشان را از ریختن حفظ فرما،و امر میان ما و آنها را اصلاح کن،و آنان را از گمراهی نجات ده،تا هر آن کس که نسبت به حق،ناآگاه است،آن را بشناسد و آن که حریص به گمراهی و ستیز با حق است از آن برگردد .»

شرح

نتیجهٔ این فصل از گفتار امام(علیه السلام):ادب آموزی و ارشاد یاران به سیرهٔ

ص:21

حسنه و وادار کردن آنهاست بر این که به سخنان نیکو خو گرفته و زبان خود را به آن عادت دهند،امام علیه السلام با اظهار ناخشنودی خود نسبت به ناسزاگوئی و نهی کردن از آن،حکم حرام بودن آن را صادر فرموده است،چنان که پیامبر اکرم نیز فرموده است:«من برای لعن و سبّ مبعوث نشده ام (1)»و جای دیگر به درگاه خدا عرض می کند:«خدایا!من بشری بیش نیستم،پس هر گاه انسانی را نفرین کردم تو آن را به سود او قرار ده،نه به زیان او،و او را به راه راست هدایت فرما (2).» لو وصفتم...فی العذر یعنی،اگر از ناسزاگوئی مخالفان،صرف نظر کرده،کارهای ناشایست آنها را بر ایشان بر می شمردید و از روی خیرخواهی و راهنمائی،ستمگری و انحراف آنان را یادآور می شدید و سپس به جای دشنام، این چنین در حق ایشان به دعا می پرداختید به درستی نزدیکتر بود،زیرا موقعی که کارهای زشت آنان را تذکر داده و آنها را نصیحت می کردید،امید می رفت که به سوی حق برگردند،و نیز برای شما بهترین اتمام حجت محسوب می شد، زیرا بعدا می توانستید ادعا کنید:وظیفهٔ خود را انجام داده و برای دست برداشتن از خلافکاری آنها را نصیحت کرده اید،ولی آنان گوش نداده اند.

قلتم عطف بر کلمه وصفتم و قبل از آن،لو در تقدیر است،و نیز جواب شرط بعد از پایان دعا،مقدّر است،و هر دو،به قرینهٔ قبلی حذف شده است و تقدیر آن چنین است،اگر این دعا را بر زبان جاری می کردید،در گفتار درست تر و در مقام عذر رساتر بود .

دعائی که حضرت به اصحاب خود می آموزد،با وضعیت جنگ مناسبت است و در آن،چند موضوع از خدا درخواست شده است:

1- ما بعثت لعّانا و لا سبّابا.

2- اللهم انی بشر فاذا دعوت علی انسان فاجعل دعائی له لا علیه واهده الی الصراط المستقیم.

1-این که خدا خونها را از ریختن نگهداری فرماید،زیرا اولین چیزی که در جنگ معمول است و خوف آن می رود خون ریزی است.

2-علت حفظ خون که اصلاح ذات البین است،درخواست شده،یعنی خدایا!میان ما و ایشان را از حالاتی که مایهٔ اختلاف است،حفظ فرما و به جای آن الفت و همبستگی قرار ده.

شارح در شرح ذات البین چنین می گوید:به علت این که احوال اجتماعی همراه با طرفین است لذا بر آنها ذات البین اطلاق شده(یعنی آن چه در میان است).

چنان که وقتی گفته می شود:اسقنی ذا إنائك،یعنی بنوشان به من آن چه از آشامیدنی که در ظرف خودداری،به علت این است که آشامیدن همراه ظرف می باشد.

معنای دیگر برای ذات البین:این است که ذات به معنای حقیقت و ماهیت شیئی باشد،و بین از بینونیت و به معنای افتراق و جدایی باشد و کلمهٔ ذات البین یعنی حقیقت اختلاف و معنای عبارت:(اصلح ذات...)این است:خدایا!حقیقت تفرقهٔ میان ما و ایشان را اصلاح فرما و آن را به الفت و همبستگی تبدیل کن.

3-سپس عاملی که ریشهٔ اختلاف و تفرقه را از بن بر می کند و مایهٔ اصلاح جامعه می شود که همان هدایت و برگشتن از ضلالت است از خدا خواسته،تا با شناخت کسی که حقش ناشناخته مانده،از بی خبری نجات یافته و از عداوت و دشمنی برگردد (1).غباوت(غفلت و بی خبری)طرف تفریط از

1- متن سخن امام(علیه السلام)بر طبق نسخهٔ حاضر و مشهور:عن الغیّ و العدوان بوده است،ولی در شرح،به غباوه و عدوان تعبیر و تفسیر شده و فرق میان دو کلمهٔ اخیر چنین بیان شده است. الف-وقتی که نقیصهٔ فکری فاصلهٔ زیادی با حکمت داشته باشد،آن را غباوه گویند،یعنی سفاهت و کودنی که جزء رذایل اخلاقی و خویهای پست است،در مقابل حکمت که به معنای کمال دانش و تدبیر و از فضایل اخلاقی است. ب-امّا موقعی که در اجرای عدالت و گرفتن حقّ،افراط و زیاده روی شود،دشمنی و عداوت به وجود می آید که از خویهای پست اخلاقی است بر خلاف عدل که از فضایل است.(مترجم)

صفت پسندیدهٔ حکمت است و عداوت طرف افراط از صفت عدالت می باشد و این هر دو صفت پست در یاران معاویه وجود داشت،زیرا آنان وقتی از درك حقیقت ناتوان شده و شك بر آنان عارض شد ستم کردند و در دشمنی خود تجاوز و افراط کردند.

به جای(غیّ)(عمی)نیز روایت شد.که مقصود کوردلی و غفلت آن است.

ص:24

198-از خطبه های آن حضرت،در جنگ صفین یکی از روزها که مشاهده فرمود فرزندش

اشاره

امام حسن شتابان به جنگ با دشمن می رود،خطاب به یارانش فرمود:

اِمْلِكُوا عَنِّي هَذَا الْغُلاَمَ لاَ يَهُدَّنِي- فَإِنَّنِي أَنْفَسُ بِهَذَيْنِ يَعْنِي؟الْحَسَنَ؟ وَ؟الْحُسَيْنَ ع؟- عَلَى الْمَوْتِ لِئَلاَّ يَنْقَطِعَ بِهِمَا نَسْلُ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟

لغات

املکوه:او را محکم گرفته و نگهداری کنید.

یهدّنی:مرا درهم می شکند.

نفست به کسر(فا)،انفس به فتح(فا):بخل می ورزم.

ترجمه

«این جوان را محکم بگیرید تا(کشته شدن)او مرا درهم نشکند،زیرا که من نسبت به از دست دادن این دو شخص(حسن و حسین(علیه السلام)).بخل می ورزم، نکند که نسل رسول خدا قطع شود .»

شرح

سید رضی می فرماید:این کلام امام: املکوا عنّی هذا الغلام از بلندترین سخنان و فصیحترین آنهاست، به دلیل آن که وجود فرزند سودمند،از چیزهایی است که به انسان سخت نیرو می بخشد،و قوای نفسانی را تقویت می کند،به ویژه فرزندی مانند حضرت

امـام حسن علیه السـلام،امام(علیه السـلام)با جملـهٔ «لا یهـدّنی» شـدّت ناتوانی و ضـعف و انکسار روحی خود را با از دست دادن چنین فرزنـدی بطور کنـایه بیـان فرموده،و برای وجوب و لزوم نگهـداری و حفظ او و برادرش علت دیگری ذکر کرده و آن،مراقبت بر حفظ نسـل پیامبر اکرم است.

ص:26

199-گفتار آن حضرت،هنگامی که یارانش در امر حکومت،با او به مخالفت برخاستند

اشاره

چنین فرمود:

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ لَمْ يَزَلْ أَمْرِي مَعَكُمْ عَلَى مَا أُحِبُّ- حَتَّى نَهِكَتْكُمُ الْحَرْبُ- وَ قَدْ وَ اللَّهِ أَخَذَتْ مِنْكُمْ وَ تَرَكَتْ- وَ هِيَ لِعَدُوِّكُمْ أَنْهَكُ-.

لَقَدْ كُنْتُ أَمْسِ أَمِيراً فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَأْمُوراً- وَ كُنْتُ أَمْسِ نَاهِياً فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَنْهِيّاً- وَ قَدْ أَحْبَبْتُمُ الْبَقَاءَ وَ لَيْسَ لِي أَنْ أَحْمِلَكُمْ عَلَى مَا تَكْرَهُونَ

لغت

نهکتکم:شما را کهنه و خسته کرد.

ترجمه

«ای مردم تا کنون امر میان من و شما بر طبق خواستهٔ من بود تا این که جنگ شما را خسته کرد،و به ضعف و ناتوانی کشاند،و به خدا سوگند که این جنگ بسیاری از شما را نابود کرد،و برخی را به دست حوادث سپرد،امّا برای دشمنان شما خسته کننده تر بود.

دیروز فرمانروای شما بودم ولی امروز تحت فرمانم،و دیروز نهی کننده بودم و امروز نهی شده،شما زنده ماندن را دوست می دارید و من نمی توانم،شما را به آنچه میل ندارید،مجبور کنم .»

شرح

علی ما احبّ ،تا کنون چنان که من دوست داشتم از من اطاعت و پیروی

ص:27

می کردید. اسناد دادن نهك: کهنگی به جنگ، استعاره است برای آن که جنگ آنها را ناتوان ساخته بود و بعد حضرت آن را به جامه ای مانند ساخته است که بر اثر پوشیدن کهنه شده باشد و جنگ را که سبب این ناتوانی است، به پوشیدن لباس تشبیه کرده است، و معنای عبارت این است: در گذشته حال من چنین بود که مرا اطاعت می کردید، تا زمانی که این چنین از جنگ خسته شدید.

و اللّه اخـذت منکم و ترکت ، کنایه از آن است که جنگ وضع آنها را دگرگون کرده و گویی همین امر برای آنها عـذری شده است که از زیر بار جنگ شانه خالی کنند و با جملهٔ و هی لعدّوکم انهك اراده کرده است که به بهانهٔ این عذر که جنگ آنها را خسته کرده از پای ننشینند.

پس از بیان عذر یاران و پند دادن آنان شکایت آنها را به سوی خودشان برده و آنها را مورد عتاب و سرزنش قرار می دهد زیرا علاوه بر آن که حرف او را گوش نداده و فرمانش را اطاعت نکردند، او را به زور وادار کردند که تن به حکمیّت دیگران دهد و در نتیجه شخصی که در گذشتهٔ نه چنـدان دور، فرمانده جامعه بود و آنان را امر و نهی می کرد، اکنون دیگران او را امر و نهی می کنند و این امری است بر خلاف وظیفهٔ آنها و کاری است که باید آن را انجام نمی دادند.

و قد احببتم البقاء ، یاران خود را توبیخ می کند که علاقهٔ به زندگی دنیا آنها را به ترك جنگ وادار کرده است.

و لیس.... : معنای این عبارت چنین است: من توانائی بر آن نـدارم که شـما را بر آنچه دوست نمی داریـد(جنگ)وادار کنم، یعنی بر حسـب ظاهر بر آن توانایی ندارم اگر چه در صورت وجود مصلحت و اقتضای شرع، حق آن را دارم.

ص:28

200-از خطبه های آن حضرت است.امام علیه السلام هنگامی که در بصره به عیادت یکی

اشاره

از اصحابش به نام علاء بن زیاد حارثی رفت و خانهٔ پهناور و وسیع او را دید،چنین فرمود:

:مَا كُنْتَ تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا- أَمَا أَنْتَ إِلَيْهَا فِي الآخِرَةِ كُنْتَ أَحْوَجَ- وَ بَلَى إِنْ شِئْتَ بَلَغْتَ بِهَا الآخِرَةَ- تَقْرِي فِيهَا الضَّيْفَ وَ تَصِلُ فِيهَا الرَّحِمَ- وَ تُطْلِعُ مِنْهَا الْحُقُوقَ مَطَالِعَهَا- فَإِذاً أَنْتَ قَدْ بَلَغْتَ بِهَا الآخِرَةَ- فَقَالَ لَهُ؟الْعَلاَءُ؟- يَا؟أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟ أَشْكُو إِلَيْكَ أَخِي؟عَاصِمَ بْنَ زِيَادٍ؟- قَالَ وَ مَا لَهُ- قَالَ لَبِسَ الْعَبَاءَةَ وَ تَخَلَّى عَنِ الدُّنْيَا- قَالَ عَلَيَّ بِهِ فَلَمَّا جَاءَ قَالَ- يَا عُدَيَّ نَفْسِهِ لَقَدِ اسْتَهَامَ بِكَ الْخَبِيثُ- أَ مَا رَحِمْتَ أَهْلَكَ وَ وَلَدَكَ- أَ تَرَى اللَّهَ أَحَلَّ لَكَ الطَّيِّبَاتِ وَ هُوَ يَكْرَهُ أَنْ تَأْخُذَهَا- أَنْتَ أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ- قَالَ يَا؟أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟- هَذَا أَنْتَ فِي خُشُونَةِ مَلْبَسِكَ وَ جُشُوبَةِ مَأْكَلِكَ- قَالَ وَيْحَكَ إِنِّي لَسْتُ كَأَنْتَ- إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ عَلَى أَئِمَّةِ الْعَدْلِ أَنْ يُقَدِّرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعَفَةِ النَّاسِ- كَيْلاَ يَتَبَيَّغَ بِالْفَقِيرِ فَقْرُهُ

لغات

استهام بك:تو را به راهی که بر طبق هوای نفست می باشد برده است،و سرگردانیت را در سرزمین گمراهی برایت آراسته است.

جشوبة المأكل:زبری و درشتی خوراك،و به طعامی که بدون نان خورش باشد طعام الجشب گویند.

تبیّغ:به هیجان آمد

ص:29

ترجمه

«بـا ایـن خـانه بزرگ و پهنـاور در دنیـا چـه می کنی؟بـا این که در آخرت نیازمنـدتری؟ آری،مگر این که بخـواهی به این وسـیله به آخرت برسـی،مهمانداری کنی، و پیوند خویشاوندی برقرار سازی و حقوق لازم را آشـکارا به مصارفش برسانی، در این صورت است که با داشـتن این خانه به آخرت خود رسیده ای.

علاـء به آن حضـرت عرض کرد:ای امیر مؤمنـان،از برادرم عـاصم بن زیـاد شـکایت دارم،امـام فرمـود:مگر چه کرده است؟علاـء جـواب داد:گلیمی بر تن پوشیده و از دنیا کناره گیری کرده است.فرمود:او را نزد من بیاور،هنگامی که آمد،امام به او فرمود:

ای دشـمنك جان خود!شـیطان پلید خواسته است تو را سرگردان و شیفته گرداند،آیا بر خانواده و فرزندان خود رحم نمی کنی؟آیا خیال می کنی که خداوند چیزهای پاك را بر تو حلال کرده ولی نمی خواهد که از آن استفاده کنی؟، تو در نزد خدا کوچکتر از آنی.

عـاصم عرض کرد:ای امیر مؤمنـان،تـو چرا لباسـهای زبر پوشـیده و از خوراکیهـای درشـت و غـذای نـاگوار مصـرف می کنی؟ حضـرت فرمود:وای بر تو!من مثـل تو نیسـتم وظیفـهٔ من غیر از شـماست زیرا خداونـد بر پیشوایـان حق واجب کرده است،که خود را بـا بی نوایان و ناتوانان جامعه هماهنگ کنند تا این که ناداری فقیر،او را به هیجان نیاورد و در نتیجه نافرمانی کند و هلاك شود .»

شرح

امام(علیه السلام)در این خطبه علاء بن زیاد را مورد خطاب قرار داده و از او در مرحلهٔ اول به طریق استفهام انکاری و سرزنش می پرسد که چرا خانهٔ زیبای خود را این چنین با عظمت ساخته است،با آن که این کار بر خلاف زهد در دنیا و توجّه کامل به آخرت است.

و در مرحلهٔ بعد به گونهٔ سؤال با استفهام تقریری برای او ثابت می کند که

در آخرت نیاز او به چنین خانهٔ وسیعی بیشتر خواهد بود،به عبارت دیگر امام(علیه السلام)می خواهد به علاء چنین بگوید که:اگر این همه ثروت و مالی را که برای ساختمان این بنا خرج کرده ای،در راه خدا صرف و خرج می کردی، سزاوارتر و احتیاجت به آن در آخرت بیش از این خانهٔ وسیع دنیا بود.

چنان که در متن خطبه در این نسخه جملهٔ دوم نیز به طریق استفهام و با همزه شروع شده شارح پس از آن با همین تقدیر جمله را شرح کرده،تذکر داده است که این گونه(با همزه)نیز روایت شده است و بلی...:امام(علیه السلام)با این جمله صحابی خود را راهنمایی می کند که می تواند تقصیری را که از جهت آخرت با ساختن چنین منزل وسیعی مرتکب شده با انجام دادن کارهایی برای آخرت و خدا،جبران کند و خود را به مقام قرب الهی نزدیك کند و آن اعمال نیك را بر شمرده است.

مطالع الحقوق ،مقصود راههای شرعی مصرف مال از قبیل زکات و صدقه و جز اینهاست،و روشن است که وقتی در آن خانه این حقوق واجب را رعایت کند،در آخرت هم به خانه ای چنین بزرگ و با عظمت خواهد رسید و این کارها باعث نزدیك شدن او به خداوند می شود .

علیّ به ،او را بیاورید.این کلمه معمولا به جای فعل امر می آید(اسم فعل امر است)یعنی جیئوا به .«عدیّ»مصغّر عدوّ است و اصل آن عدیو و،بوده است که یکی از دو،واو آن،به منظور تخفیف حذف شده و دیگری به یاء تبدیل و در یاء تصغیر ادغام شده است.

علت تصغیر این کلمه آن است که شیطان او،نتوانسته است وی را به گناه بزرگی بکشاند،بلکه چون از در نیرنگ و فریب بر او وارد شده و خود را به هیأت صالحان در آورده،لذا او را به کاری واداشته است که اگر چه با آن کار، از جادهٔ مستقیم شریعت منحرف شده ولی به سلامت نزدیکتر است،و به این

مناسبت،شیطان او نسبت به شیطان دیگری که انسان را به گناه کبیره می کشاند کوچك است،و او خود نیز به جهت این که چنین وسوسه و فریبی را پیروی کرده دشمن کوچك خود محسوب می شود.

بعضی گویند:علت تصغیر آن،حقیر شمردن عمل اوست زیرا که از روی جهل و ناآگاهی در پی این کار رفته است.

علت این که امام عاصم بن زیاد را از این رویّه بازداشته،این است که ترك دنیایش واقعی و به راهنمایی عقل نبوده است،بلکه هوای نفس با مشارکت عقل وی را بر این عمل واداشته است،و لازمهٔ چنین ترك دنیائی معطل ماندن بسیاری از حقوق واجب شرعی است.

لقد استهام بك الخبیث امام(علیه السلام)در این جمله به نخستین مطلب فوق اشاره فرموده است که:این روش با هدایت کامل عقل نبوده،بلکه با شرکت شیطان صورت گرفته است،و با جمله:اما رحمت اهلك و ولدك حقوقی را که به دنبال چنین رفتاری ضایع می شود که حقوق خانواده و فرزندان باشد،بیان فرموده است.

أ تری اللّه...ذلك ،حضرت با بیان این جمله عاصم را بر چنین زهد نمایی توبیخ و سرزنش فرموده،چنان که خداوند متعال می فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّيِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ» (1)» خلاصه این که ترك دنیا به عنوان کلّی مطلوب شارع نیست زیرا اسلام هستی جهان را در پرتو نظمی می داند که با تشریك مساعی افراد انسان در آباد کردن دنیا و انجام دادن کارهای نیك برقرار می باشد،در صورتی که ترك دنیا و مهمل گذاشتن آن این نظم را که باعث بقای عالم هستی است از بین برده و با آن

1- سوره اعراف(7)آیه(31) [1]یعنی:بگو،چه کسی زینت الهی را که برای بندگان خود آفریده حرام کرده،و از صرف روزی حلال و پاکیزه منع فرموده است.

مخالف است،آنچه را که شـرع مقـدس می پسـندد و به آن امر می کند آن است که انسان باید در رابطهٔ با دنیا میانه روی را پیشه کند و متاع دنیـا را در آن راه به کـار گیرد که انبیاء الهی چنان دسـتور داده انـد و از حـدودی که خداونـد متعال به وسـیلهٔ پیامبران خود امر کرده تجاوز نکنند، چنان که امام علی(علیه السلام)با منع کردن این مرد از روشی که پیش گرفته بود،به این مطلب اشاره فرموده است.

در این جا شارح به معرّفی روشهای سالکان طریقت پرداخته و آنها را به دو قسم تقسیم کرده است:

1-گروهی از آنان به بی نوایی و فقر خو گرفته و بکلّی از لذّات جهان دست برداشته اند.

2-دستهٔ دیگر کسانی هستند که عیّاشی و لذّت جویی در دنیا را پسندیده اند.

بدیهی است آنچه را که سالکان حق بین پسندیده و تمایل به فقر و دوری از دنیا پیدا کرده اند،بر خلاف شرع نیست زیرا آنان به رموز و اسرار آن آگاهی داشـته و می دانند که این روش از طریقهٔ رفاه طلبان و مترفان،به سـلامت و نجات نزدیکتر است،به علت این که اصولا عیّاشـی و رفاه طلبی میدان فعالیت شیطان است.

سیرهٔ پیـامبر و علی(علیه السـلام)و جمعی از بزرگـان صـحابه نیز بیشتر برگزیـدن فقر و ترك تجمّلاـت دنیا بود،در حالی که در سیاسـتهای کشوری و رعایت مصالح اجتماعی با اهل دنیا همکاری کرده و از جامعه و مردم کناره گیری نداشتند .

نتیجـهٔ اعتراض عاصم بن زیاد بر علی(علیه السـلام)که او را از این گونه زنـدگی نهی کرده بود آن است که وی خود را در مورد ترك دنیا با آن حضـرت مقـایسه کرده بود و با این بیان اعتراض را اظهار کرد که:حال که مرا از ترك دنیا منع می کنی پس خود چگونه این روش را در پیش گرفته ای؟با آن که تو مقتدا و پیشوای من

هستی و چنین زندگی داری من نیز لازم است که در این جهت مثل همهٔ جهات از تو پیروی کنم .

امـام(علیه السـلام)در پاسـخ او جوابی اقناعی فرمود:که میان من و تو فرق بسـیاری است،زیرا:من وظیفـهٔ خطیر امامت و رهبری امت را بر دوش دارم و بر هر پیشوایی لازم است که خود را با پایین ترین طبقات جامعه بسـنجد و خویشتن را با آنها در وضعیت زندگی همسنگ قرار دهـد،تـا آن که ناداری بی نوا او را به هیجان نیاورد،چنان که بردباری خود را از دست دهـد و در نتیجه کافر و بی دین شود یا لااقل به گناه و فسق و فجور کشانـده شود،قابل توجه است که امام علی(علیه السـلام)قبل از خلافت ظاهری نیز همین حالت را داشت و با زندگی ساده و دور از لذّات و تجمّلات دنیا به سر می برد.

شارح در مقام کیفیّت پاسخ امام در مقابل اعتراض عاصم می گوید:

پاسخی که از متن سخن امام بر می آید جوابی اقناعی است که در خور فهم طرف بوده ولی جواب تحقیقی چیزی است که ما قبلا در شرح ذکر کرده ایم که:

علت اتخاذ این روش،سالم ماندن از تمام خطرات مادّی و معنوی است.

اما فرق بین امام و عاصم در پیروی از این طریق آن است که:عاصم این راه را با ناآگاهی به راه و رسم و اسـرار آن در پیش گرفته،علاوه بر آن که حقوق خانواده و فرزندان خود را نیز ضایع کرده است،از این رو ترك این گونه زندگی برای او بهتر است.و توفیق از خداوند است.

ص:34

201-از خطبه های آن حضرت است.این خطبه هنگامی ایراد شد که شخصی در باره

اشاره

احادیث بدعتزا و روایات گوناگون که در نزد مردم رواج دارد،از حضرت پرسید،پس فرمود:

إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقّاً وَ بَاطِلاً- وَ صِدْقاً وَ كَذِباً وَ نَاسِخاً وَ مَنْسُوخاً- وَ عَامّاً وَ خَاصّاً- وَ مُحْكَماً وَ مُتَشَابِهاً وَ حِفْظاً وَ وَهْماً- وَ لَقَدْ كُذِبَ عَلَى؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ عَلَى عَهْدِهِ- حَتَّى قَامَ خَطِيباً فَقَالَ- مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ- وَ إِنَّمَا أَتَاكَ بِالْحَدِيثِ أَرْبَعَةُ رِجَالٍ لَيْسَ لَهُمْ خَامِسٌ رَجُلٌ مُنَافِقٌ مُظْهِرٌ لِلْإِيمَانِ مُتَصَنِّعٌ بِالْإِسْلاَمِ- لاَ يَتَأَثَّمُ وَ لاَ يَتَحَرَّجُ- يَكْذِبُ عَلَى ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ مُتَعَمِّداً- فَلَوْ عَلِمَ النَّاسُ أَنَّهُ مُنَافِقٌ كَاذِبٌ لَمْ يَقْبَلُوا مِنْهُ- وَ لَمْ يُصَدِّقُوا قَوْلَهُ- وَ لَكِنَّهُمْ قَالُوا صَاحِبُ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- رَآهُ وَ سَمِعَ مِنْهُ وَ لَقِفَ عَنْهُ فَيَأْخُذُونَ بِقَوْلِهِ- وَ قَدْ أَخْبَرَكَ اللَّهُ عَنِ الْمُنَافِقِينَ بِمَا أَخْبَرَكَ- وَ وَصَفَهُمْ بِمَا وَصَفَهُمْ بِهِ لَكَ ثُمَّ بَقُوا بَعْدَهُ- فَتَقَرَّبُوا إِلَى أَئِمَّةِ الضَّلاَلَةِ- وَ الدُّعَاةِ إِلَى النَّارِ بِالزُّورِ وَ الْبُهْتَانِ- فَوَلَّوْهُمُ الْأَعْمَالَ وَ جَعَلُوهُمْ حُكَّاماً عَلَى رِقَابِ النَّاسِ- فَأَكَلُوا بِهِمُ الدُّنْيَا وَ إِنَّمَا النَّاسُ مَعَ الْمُلُوكِ وَ الدُّنْيَا- إِلاَّ مَنْ عَصَمَ اللَّهُ فَهَذَا أَحَدُ الْأَرْبَعَةِ وَ رَجُلٌ سَمِعَ مِنْ؟رَسُولِ اللَّهِ؟ شَيْئاً لَمْ يَحْفَظْهُ عَلَى وَجْهِهِ- فَوَهِمَ فِيهِ وَ لَمْ يَتَعَمَّدْ كَذِباً فَهُوَ فِي يَدَيْهِ- وَ يَرْوِيهِ وَ يَعْمَلُ بِهِ- وَ يَقُولُ أَنَا سَمِعْتُهُ مِنْ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- فَلَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ أَنَّهُ وَهِمَ فِيهِ لَمْ يَقْبَلُوهُ مِنْهُ- وَ لَوْ عَلِمَ هُوَ أَنَّهُ كَذَلِكَ لَرَفَضَهُ وَ رَجُلٌ ثَالِثٌ سَمِعَ مِنْ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ شَيْئاً- يَأْمُرُ بِهِ ثُمَّ إِنَّهُ نَهَى عَنْهُ وَ هُوَ

لاـ يَعْلَمُ- أَوْ سَمِعَهُ يَنْهَى عَنْ شَيْءٍ ثُمَّ أَمَرَ بِهِ وَ هُوَ لاـ يَعْلَمُ- فَحَفِظَ الْمَنْسُوخَ وَ لَمْ يَحْفَظِ النَّاسِخَ- فَلَوْ عَلِمَ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضَهُ- وَ لَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ إِذْ سَمِعُوهُ مِنْهُ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضُوهُ وَ آخَرُ رَابِعٌ- لَمْ يَكْذِبْ عَلَى اللَّهِ وَ لاـ عَلَى رَسُولِهِ- مُبْغِضٌ لِلْكَذِبِ خَوْفاً مِنَ اللَّهِ وَ تَعْظِيماً؟لِرَسُولِ اللَّهِ ص؟- وَ لَمْ يَهِمْ بَلْ حَفِظَ مَا سَمِعَ عَلَى وَجْهِهِ- فَجَاءَ بِهِ عَلَى سَمْعِهِ- لَمْ يَزِدْ فِيهِ وَ لَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ- فَهُوَ حَفِظَ النَّاسِخَ فَعَمِلَ بِهِ- وَ حَفِظَ الْمَنْسُوخَ فَجَنَّبَ عَنْهُ- وَ عَرَفَ الْخَاصَّ وَ الْعَامَّ فَوَضَعَ كُلَّ شَيْءٍ مَوْضِعَهُ- وَ عَرَفَ الْمُتَشَابِهَ- وَ مُحْكَمه وَ قَدْ كَانَ يَكُونُ مِنْ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ الْكَلاـمُ- لَهُ وَجْهَانِ فَكَلاـمٌ خَاصٌّ وَ كَلاَمٌ عَامٌّ- فَيَسْمَعُهُ مَنْ لاَ يَعْرِفُ مَا عَنَى اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِهِ- وَ لاَ مَا عَنَى؟رَسُولُ اللَّهِ ص؟- فَيَحْمِلُهُ السَّامِعُ وَ يُوَجِّهُهُ عَلَى غَيْرِ مَعْرِفَةٍ بِمَعْنَاهُ- وَ مَا قُصِدَ بِهِ وَ مَا خَرَجَ مِنْ أَجْلِهِ- وَ لَيْسَ كُلُّ أَصْحَابِ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ مَنْ كَانَ يَسْأَلُهُ وَ يَسْتَفْهِمُهُ- حَتَّى إِنْ كَانُوا لَيُحِبُّونَ أَنْ يَجِيءَ الْأَعْرَابِيُّ وَ الطَّارِئُ- فَيَسْأَلَهُ ع حَتَّى يَسْمَعُوا- وَ كَانَ لاَ يَمُرُّ بِي مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ إِلاَّ سَأَلْتُهُ عَنْهُ وَ حَفِظْتُهُ- فَهَذِهِ وُجُوهُ مَا عَلَيْهِ النَّاسُ فِي اخْتِلاَفِهِمْ وَ عِلَلِهِمْ فِي رِوَايَاتِهِمْ

لغات

احادیث البدع:روایاتی است که پس از پیامبر به دروغ از او نقل شده است،و کارهایی هم که در دین بر اساس آن روایات پایه گذاری شده نیز بدعت نامیده می شود.

تبوّء مقعده:به جایگاه خود فرود آمد و در آن استقرار یافت.

لقف عنه:با شتاب آن را دریافت کرد.

وهم به کسر(ه):اشتباه کرد،و هم به فتح(ه)می خواست کاری را انجام دهد ولی قوهٔ واهمه او را به جانب دیگری برد.

جنّب عنه:از او کناره گیری کرد.

ترجمه

«آنچه از احادیث که در میان مردم وجود دارد مخلوطی است از حق و باطل،راست و دروغ،ناسخ و منسوخ،عامّ و خاص،محکم و متشابه و احادیثی

ص:36

که به خوبی محفوظ مانده و روایاتی که طبق ظنّ و گمان نقل شده است.

برخی از مردم در زمان رسول خـدا(صـلی الله علیه و آله)اخبار دروغی به آن حضـرت نسـبت دادنـد تا آنجا که روزی در میان جمعیت بپا خاست و بر این عمل اعتراض کرد و چنین فرمود:

«هر کس عمـدا بر من دروغ بنـدد،جایگاهش آتش دوزخ و جهنم سوزان است (1)» همانـا کسانی که برای تو اخبار و احادیث را نقل می کنند از چهار گروه بیرون نیستند.

1-منافقان،منافق کسـی است که اظهار ایمان می کند و خود را به اسـلام نسبت می دهد،از گناه نمی ترسد و دوری نمی کند،از روی عمد بر پیامبر خـدا دروغ می بندد،اگر مردم می دانسـتند که او منافق و دروغگوست حرف او را قبول نمی کردند،امّا می گویند:او صـحابی پیامبر است،رسول خدا را دیده و از او شـنیده و مطالب را از آن حضـرت دریافت کرده است،در نتیجه گفتار او را می پذیرند،در حالی که خداوند وضع منافقان را چنان که باید روشن ساخته و اوصاف آنان را برای تو بر شـمرده است،امّا آنان پس از درگذشت پیامبر(صلی الله علیه و آله) بـاقی ماندنـد و به پیشوایان ضـلالت و گمراهی و کسانی که با دروغ و بهتان مردم را به دوزخ می کشاندنـد،تقرب جسـتند،کارهای ایشان را تقلیـد کردنـد و آنها را فرمانروایان جامعه قرار داده و بر گردن مردم سوارشان کردند،و به وسـیلهٔ ایشان به خوردن دنیا مشـغول شدند،اصولا مردم،همراه پادشاهان و دنیا هستند،مگر کسی که خداوند او را از گناه نگهداری فرماید.این بود یکی از گروههای چهارگانه.

2-اشـتباه کاران،شخصی که از رسول خدا چیزهایی شنیده ولی درست آن را حفظ نکرده است،پس دچار اشتباه شده ولی به عمد دروغ به پیامبر نبسـته است،پس آنچه دارد و می داند،روایت می کند و به کار می بندد،و می گوید:من آن را از رسول خدا شـنیده ام،در حالی که اگر مسلمانان می دانستند که اشتباه کرده

1- من کذب علیّ متعمدا فلیتبوّأ مقعده من النار.

آن را از او نمی پذیرفتند،و اگر خود او نیز به اشتباهش پی برده بود آن را رها می کرد و به آن عمل نمی کرد.

3-اهل شبهه:سوم کسی که چیزی را از رسول خدا شنیده که به آن امر می کرده(امر موقّت بوده)ولی بعدا که از آن نهی کرده آن را نشنیده یا چیزی را شنیده که حضرت از آن نهی می کرده و بعدا که به آن،امر کرده نشنیده است، بنا بر این،مطلب اول را که نسخ شده به خاطر سپرده امّا به مطلب بعدی که ناسخ آن است توجّه نکرده است و اگر می دانست که آنچه شـنیده نسخ شده است آن را ترك می کرد و اگر مسلمانان نیز هنگامی که کلام او را می شنیدند،می دانستند که نسخ شده است آن را از او نمی پذیرفتند.

4-حافظان راسـتگو:قسم چهارم شخصی که به خدا و رسول او دروغ نبسته است و به واسطهٔ خوف از خدا و احترام رسول گرامی اش دروغ را دشـمن می دارد،و از اشـتباه هم مصون است،بلکه آنچه را شنیده به درستی حفظ کرده و بدون کم و زیاد نقل می کند،ناسخ را حفظ می کنـد و به آن عمل می کنـد و منسوخ را حفظ می کنـد و از آن دوری می گزینـد،عام و خاص و محکم و متشابه را شـناخته و هر کدام را در جای مناسب خود قرار می دهد.

گاهی از رسول خدا سخنانی صادر می شده که دارای دو وجه بوده است:

یك وجه خاصّ و یك وجه عامّ،پس کسی که مقصود خدا و پیامبر را درك نکرده بود آن را می شنید و بدون شناخت معنی و مقصود و هدف از آن،به توجیه آن سـخن می پرداخت،و این چنین نبود که تمام اصحاب رسول خدا از آن حضرت سؤال کنند و برای فهمیدن آن کنجکاوی کنند،تا آنجا که دوست می داشـتند عربی از بیابان یا غریبی از راه دور برسد و از آن حضـرت چیزی سؤال کند تا آنها پاسخش را بشنوند،امّا من هرگز چیزی به قلبم خطور نمی کرد مگر آن که آن را می پرسـیدم و کاملا به ذهنم می سپردم،این است وجوه اختلاف مردم در احادیث و اختلاف روایاتشان .»

ص:38

شرح

ان فی ایـدی النـاس...و حفظا و وهما ،در این عبارات سـخنانی را که از قول رسول اکرم برای مردم نقل می شود بر شـمرده است،صـدق و کذب از ویژگیهای خبر است ولی حقّ و باطل اعمّ از این دو است،زیرا شامل افعال نیز می شود،و ناسخ و منسوخ،عام و خاص و متشابه را نیز فرا می گیرد.

و امّا الحفظ،مقصود از کلمهٔ «حفظا» چیزی است که از بیان رسول خدا بطور کامل حفظ شده باشد، «وهم» سـخنی است که در آن غلط و اشـتباه رخ داده باشـد مثلا خیال کرده که عامّ است در صورتی که خاصّ می باشـد یا ثابت بودن آن را تصور کرده در حالی که نسخ شده باشد،و جز اینها .

و قد کذب علی رسول اللّه(صـلی الله علیه و آله)علی عهده....النّار ،از جمله دروغهایی که بر پیامبر بسـته اند این است که مردی عبای آن حضـرت را به سـرقت گرفت و نزد گروهی از مردم آمد و گفت:پیامبر عبایش را به عنوان نشانی به من داده است،که فلان زن را به من تزویج کنیـد،مردم گفتار او را نپذیرفتنـد،و بلافاصـله کسـی را برای تحقیق خـدمت حضـرت روانه کردند،در آن حال مرد دروغگو برخاست و آب نوشید،ماری او را گزید و در حال بمرد،پیامبر که جریان را شنید به علی(علیه السلام)فرمود:شمشیر را بگیر و برو،و چون او را یافتی و دست بر او پیدا کردی،وی را به آتش بسوزان،پس علی(علیه السلام)،به قصد یافتن او آمد و او را یافت و دستور سوزاندن وی را صادر فرمود.

این نمونه ای از دروغها بود که بر پیامبر بسته شده و در متن خطبه به آن اشاره فرموده است.

بایـد بـدانی کـه دانشـمندان در توضـیح ایـن مطلـب که بر پیـامبر(صـلی الله علیه و آله)نـاگزیر دروغ می بندنـد دلیلی آورده و گفته انـد:از پیامبر(صلی الله علیه و آله)روایت شده که فرمود:

«بزودی بر من دروغ می بندند (1)»اگر این حدیث،راست و درست باشد ناگزیر

1- قال رسول اللّه(صلی الله علیه و آله):سیکذّب علیّ

باید بر پیامبر دروغ ببندند چون اگر دروغ نبندند گفتار پیامبر کذب خواهد شد و اگر این حدیث دروغ باشد محقّقا بر پیامبر دروغ بسته شده است(خود این حدیث دروغ آن را اثبات می کند).

امـام(علیه السـلام)در این قسـمت از خطبه رجـال حـدیث را به چهار گروه منحصـر کرده است و دلیل بر انحصار در چهار قسم گفتار آن حضرت است که فرمود:

برای آنان پنجمی وجود ندارد و مناسبت انحصار در چهار قسم این است که نقل کنندهٔ حدیث یکی از این چهار گروه است.

1-منـافق است که احـادیث را به دلخواه خود نقل می کنـد،چه اصل حـدیث دروغ باشـد،یا راست باشـد و مطابق هوا و هوس خود آن را تحریف و کم و زیاد کند،چنین شخصی خود گمراه است و دیگران را هم به قصد و عمد گمراه می کند.

2-منافق نیست اما حدیث را مطابق فهم و پندار خود روایت می کند،این شـخص از روی سـهو و اشـتباه گمراه شده و دیگران را گمراه می کند.

3-آنچه را که شـنیده درست نقل می کند،(در حالی که به شـرایط و خصوصیات آن از قبیل عامّ و خاصّ،ناسخ و منسوخ و جز اینها آگاهی چندانی ندارد.)این شخص نیز گمراه و گمراه کننده است،امّا بطور عرضی،نه ذاتی و عمدی.

4-قسم چهارم شخصی که به خوبی حفظ کرده و درست نقل می کند و به شرایط آن نیز آگاهی و بصیرت کامل دارد،تنها این فرد است که هم خود در راه راست قدم گذارده و هم دیگران را به صراط مستقیم هدایت می کند .

امام(علیه السلام)با این سخن: رجل منافق...فهذا احد الاربعه ،به اوّلین قسم از اقسام چهارگانه اشاره فرموده است.

متصنّع بالاسلام ،اسلام را شعار خود قرار داده،و تظاهر به آن می کند.

لا یتأثّم ،اشاره به این معنا دارد که:چون شخص منافق به عنوان یك فرد

گنهکار که در آخرت به کیفر و عذاب دچار خواهد شد شهرت ندارد،بنا بر این کسی از او،ترس و بیمی نداشته از او دوری نمی کند،و علّت آن که جامعه گفته های او را می پذیرند آن است که تظاهر به اسلام و مصاحبت پیامبر کرده و ادّعا می کند که خود سخنان آن حضرت را شنیده،در حالی که مردم از نفاق باطنی او بی خبرند،آنجا که خداوند متعال در رابطه با کیفر منافقان می فرماید:

«إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النّارِ» . (1)»،و نیز هنگامی که به توصیف حال آنها پرداخته و بیان می کند: «إِذا جاءَكَ الْمُنافِقُونَ قالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللّهِ» (2).»،این آیه دلیل بر آن است که منافقان کاذب و دروغگو هستند،زیرا به زبان شهادت به حقانیت پیامبر می دهند در صورتی که عقیدهٔ آنان بر خلاف این است و چنین مردمی از دروغ بستن بر پیامبر باکی ندارند. أئمّة الضّلال ،منظور از این کلمه خلفای بنی امیه است،و آنان که مردم را به آتش دوزخ فرا می خواندند،کسانی بودند که مردم را به پیروی از بنی امیّه در اموری که بر خلاف دین و اسلام بود می خواندند و این متابعت و پیروی کردن موجب رفتن به جهنّم و دخول در آتش دوزخ بود.

بالزّور و البهتان ،اشاره به اموری است که وسیلهٔ تقرّب جستن منافقان به بنی امیّه بود،از باب نمونه:اخباری در فضیلت و ولایت و فرمانروا بودن آنان از قول پیامبر جعل می کردند و در مقابل،از آنها مال و ثروت و پول و پاداش می گرفتند،و سرپرستی کارها و فرمانروایی بر مردم به آنان داده می شد .

و انّما النّاس...الاّ من عصم ،امام(علیه السلام)در این گفتار به علّت و انگیزهٔ

1- سوره نساء(4)آیه(144) [1]یعنی:براستی که جایگاه منافقان در پست ترین طبقه دوزخ است.

2- سوره منافقون(63)آیه(1) [2]یعنی:هر گاه اهل نفاق پیش تو آمدند و اظهار داشتند:که به رسالت تو گواهی می دهیم...».

کاری که منافق انجام می دهـد اشاره می کند،زیرا:بدیهی است که دوستی و علاقهٔ به دنیا بر منافقان و جز آنها چیره می باشد،به دلیل آن که امور دنیا بر ایشان محسوس و با آن در تماسـند،ولی نسـبت به آخرت و خصوصیات آن و هدفی که از خلقت آنان در دنیا اراده شده آگاهی ندارند،علاقه ای نشان نمی دهند،مگر کسی را که خداوند هدایت فرموده و با کششی معنوی به طرف خود،او را از امور باطل مادّی و دنیوی حفظ کرده است.

و در این جمله به مطلب دیگری نیز اشاره شـده است و آن کمیاب بودن وجود نیکان و صالحان است چنان که خداونـد در قرآن کریم می فرماید:

«إِلاَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ قَلِيلٌ ما هُمْ» (1)»،و در آیهٔ دیگر نیز فرموده است: «وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ» (2)»،سپس امام علیه السـلام به بیان حالت منافقان با پیشوایان ضـلالت پرداخته و چنین فرموده است: ثمّ بقوا بعـده ، این امر بـدیهی است که بلافاصـله پس از وفات رسول اکرم هنوز پیشوایان گمراهی بطور رسمی وجود نداشتند،بنا بر این می توان سخن امام را به دو وجه توجیه کرد:

1-چون حضرت یقین دارد که در آیندهٔ نزدیك چنین امری پیش می آید آن را به منزله واقع فرض کرده،و کلام فوق را بیان فرموده است.

2-اشاره به کسانی است که پس از پیامبر اکرم باقی مانده و از اطرافیان معاویه شدند،چون او در آن هنگام پیشوای گمراهان بود .

و رجل سمع من رسول اللّه(صلی الله علیه و آله)شیئا لم یحفظه...لرفضه... ،اشاره به قسم دوم از ناقلان روایت است.

1- سوره ص(38)قسمتی از آیه(23) [1]یعنی:«...بجز کسانی که ایمان آورده و کارهای نیك انجام دادند و چنین اشخاصی در جامعه کم اند».

2- سوره سبا(34)قسمتی از آیه(12) [2]یعنی:«...و اندکی از بندگان من سپاسگزارند.»

شـــارح در توضـــیح ایـــن قســـمت از ســـخنان حضـــرت کـــه در معرّفی ایـــن گروه آمـــده،برای چنیـــن شخصـــی دو اشـــتباه ذکر کرده است:لفظی،معنوی:سـخنی را که از پیامبر شـنیده،نتوانسـته است بـدرستی لفظ آن را ضـبط کنـد،و معنای آن را هم درست درك نکرده،و هنگامی که می خواهـد آن را برای دیگران بازگو کنـد، معنایی که خود تصور کرده است-در حالی که بر خلاف ارادهٔ پیامبر است-با لفظی از خود بیـان می کنـد،بنا بر این آنچه را که گفته،هم از نظر معنی و هم از جهت لفظ بر خلاف گفته پیامبر است،اما تعمـدی در این جهت نداشـته،زیرا:آن را که به نظر خود از پیامبر شـنیده،روایت کرده و به آنچه که در فکر و اندیشهٔ او درست بوده عمل کرده و آن را به رسول خدا نسـبت داده است،علّت به غلط افتادن مردم و پذیرفتن گفتار او آن است که آنها به اشـتباه او آگاهی نداشتند،و علت اشتباه کردن خود او در نقل روایت و عمل به آن،توهّم و پنـدار او به هنگام شـنیدن بوده است،که اگر توجه به این امر داشت نقل آن روایت و عمل به آن را ترك می کرد .

و رجل سـمع...لرفضه ،اشاره به قسم سوم است،که علت به غلط افتادن ناقل و همچنین سبب گمراه شدن مردم با شنیدن از او،یك موضوع است و آن آگاه نبودن آنان از نسخ روایت است .

و آخر رابع...و محکمه.... امام با این جمله به گروه چهارم اشاره فرموده و در جملـهٔ بعد آن را توضـیح داده است : و عرف الخاص و العام فوضع کلّ شـیئی موضعه یعنی،از جملهٔ مزیّتهای گروه چهارم آن است که موارد عامّ و خاصّ روایات را دانسته و هر کدام را به جای خود به کار برده اند .

سپس امام(علیه السـلام)به درستی و واقعیت قسم سوم آگاهی داده و چنین فرموده است: و قـد کان یکون من رسول اللّه(صـلی الله علیه و آله) .

این امر در زمان پیامبر اکرم وجود داشته است که برخی اشخاص سخنی

را از آن حضـرت می شـنیدند که دارای دو وجه بوده است،یکی خاصّ و دیگری عامّ،و شنونده توجه به این که یکی از آنها مخصّص دیگری است،نداشته است،و یا این که تنها سخن عام را شنیده و تخصیص دهندهٔ آن را که بعدا صادر شده،نشنیده است و لذا آن را به معنای عامّش نقل می کند و از معنای واقعی آن که خاصّ است بی خبر است،و یا اصل سخن عام است ولی او آن را منحصر به موردی خاص می داند و جز در آن مورد خاصّ به آن عمل نمی کند و مردم از او پیروی می کنند .

و لیس کلّ اصـحاب رسول اللّه... ،این جمله پاسـخ پرسـش تقدیری است، گویا چنین سؤال می شود:با این که اصـحاب و اطرافیان پیامبر اکرم زیاد بوده اند و او نیز با یاران خود در بیان حدیث بسـیار بردبار و متواضع بوده است پس چرا در گفتار آن حضـرت به اشتباه افتاده اند؟ امام علیه السلام در پاسخ می فرماید که:برای تمام آنها امکان توضیح خواستن و سؤال کردن نبود و احترام و عظمت آن حضرت بسیاری را از این کار باز می داشت،و حتی می خواسـتند و انتظار می کشیدند که دیگری یا مسافری از راه دور بیاید و سؤالی مطرح کند تا پاسخ آن را بشـنوند و اسـتفاده کنند و برای آنها نیز باب سؤال باز شود ،اما راجع به خودش،توجه می دهد که در سؤال و توضیح خواستن از تمام مسائل مشکل کوشش فراوان داشته و پاسخها را دقیقا حفظ می کرده است،تا این که مردم برای درك فضیلت و کسب نورانیت به او مراجعه کنند.

ص:44

202-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

وَ كَانَ مِنِ اقْتِدَارِ جَبَرُوتِهِ- وَ بَدِيعِ لَطَائِفِ صَنْعَتِهِ- أَنْ جَعَلَ مِنْ مَاءِ الْبَحْرِ الزَّاخِرِ- الْمُتَرَاكِمِ الْمُتَقَاصِفِ يَبَساً جَامِداً- ثُمَّ فَطَرَ مِنْهُ أَطْبَاقاً- فَفَتَقَهَا سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْدَ ارْتِتَاقِهَا فَاسْتَمْسَكَتْ بِأَمْرِهِ- وَ قَامَتْ عَلَى حَدِّهِ وَ أَرْسَى أَرْضاً يَحْمِلُهَا الْأَخْضَرُ الْمُثْعَنْجِرُ- وَ الْقَمْقَامُ الْمُسَخَّرُ- قَدْ ذَلَّ لِأَمْرِهِ وَ أَذْعَنَ لِهَيْبَتِهِ- وَ وَقَفَ الْجَارِي مِنْهُ لِخَشْيَتِهِ- وَ جَبَلَ جَلاَمِيدَهَا وَ نُشُوزَ مُتُونِهَا وَ أَطْوَادِهَا- فَأَرْسَاهَا فِي مَرَاسِيهَا- وَ أَلْزَمَهَا قَرَارَتَهَا- فَمَضَتْ رُءُوسُهَا فِي الْهَوَاءِ- وَ رَسَتْ أُصُولُهَا فِي الْمَاءِ- فَأَنْهَدَ جِبَالَهَا عَنْ سُهُولِهَا- وَ أَسَاخَ قَوَاعِدَهَا فِي مُتُونِ أَقْطَارِهَا وَ مَوَاضِعِ أَنْصَابِهَا- فَأَشْهَقَ قِلاَلَهَا وَ أَطَالَ أَنْشَازَهَا- وَ جَعَلَهَا لِلْأَرْضِ عِمَاداً وَ أَرَّزَهَا فِيهَا أَوْتَاداً- فَسَكَنَتْ عَلَى حَرَكَتِهَا مِنْ أَنْ تَمِيدَ بِأَهْلِهَا أَوْ تَسِيخَ بِحِمْلِهَا أَوْ تَزُولَ عَنْ مَوَاضِعِهَا- فَسُبْحَانَ مَنْ أَمْسَكَهَا بَعْدَ مَوَجَانِ مِيَاهِهَا- وَ أَجْمَدَهَا بَعْدَ رُطُوبَةِ أَكْنَافِهَا- فَجَعَلَهَا لِخَلْقِهِ مِهَاداً- وَ بَسَطَهَا لَهُمْ فِرَاشاً- فَوْقَ بَحْرٍ لُجِّيٍّ رَاكِدٍ لاَ يَجْرِي وَ قَائِمٍ لاَ يَسْرِي- تُكَرْكِرُهُ الرِّيَاحُ الْعَوَاصِفُ- وَ تَمْخُضُهُ الْغَمَامُ الذَّوَارِفُ- «إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشى»

لغات

تعاصف:برهم خوردن امواج و شکسته شدن آنهاست.

مثعنجر:دریای روان و پر آب.

قمقام:دریا،چون محلّ اجتماع و گرد آمدن آب است به این اسم نامیده شده است.

جبل:آفرید،خلق کرد.

ص:45

جلامیدها:سنگهای بسیار سخت و بزرگ زمین.

انهد:بلند کرد.

اساخ:داخل کرد.

انصاب:جمع نصب،علامتهایی که بر سر راهها نصب می شود.

انشاز:جمع نشز،بلندیهای آن.

ارّزها فیها:پا بر جا و استوار کرد،در نسخهٔ خطی سید رضی بدون تشدید:(ارزها)روایت شده است ولی با تشدید بهتر و روشن تر است.

اکنافها:کناره های آن.

تکرکره:آن را بر می گرداند و تغییر می دهد.

ترجمه

«از عظمت قدرت و بدیع بودن لطایف آفرینش خداوند،آن که از آب انباشتهٔ دریای پر موج که از آن صدای مهیبی از برخورد موجها بر می خاست، موجود خشك و جامدی را به وجود آورد،و سپس،از آن آب طبقاتی بهم پیوسته آفرید و بعد آنها را به صورت آسمانهای هفتگانه از یکدیگر جدا فرمود،پس به فرمان خداوند این آسمانها خود را نگه داشتند و در آن جا که برای آنها تعیین شده بود ایستادند.زمین را در فضا استوار کرد،در حالی که ماده ای کبود رنگ و پر آب و دریایی آرام و رام آن را بر پشت گرفت،دریایی که به فرمان خداوند،رام و در برابر هیبت او فروتن،و از ترس وی از جریان افتاده است و سنگهای سخت و تپّه ها و کوههای زمین را آفرید،و آنها را در لنگرگاههایشان متوقف کرد و در قرارگاههایشان مستقر ساخت،پس سرهای آنها در هوا بلند شد و ریشه های آن در آب نفوذ کرد،کوهها را از جاهای پست و صاف زمین بر افراشت و پایه های آنها را در درون و اعماق زمین فرو برد و قلّه های آنها را بسیار بلند قرار داد و نوك آنها را طولانی ساخت و آنها را تکیه گاهها و ستونهای زمین و همانند میخهای پا بر جا در زمین استوار کرد،از این رو با داشتن حرکت آرام گرفت تا ساکنان خود را از لرزش و سقوط و خرابی و فساد نگه دارد.

پس پاك و منزه است کسی که زمین را با آن همه امواج ناآرام آب،ثابت

نگـاه داشت،و بـا مرطوب بودن اطرافش آن را خشك كرد،و سـپس آن را محل آرامش آفريـده هاى خود قرار داد و بستر زمين را براى آنان بر روى اقيانوسـى عظيم كه راكـد و از جريان ايسـتاده است گسترده دريايى كه آن را تنها بادهاى تنـد وزنده برهم مى زند و ابرهاى بارنده آن را حركت مى دهد.

همانا در اين دلايل عظمت و قدرت الهى،جاى عبرت و پندگيرى براى كسى است كه از خداى خويش بيم داشته باشد .»

شرح

امـام(عليه السـلام)در اين فصـل بيـان فرموده است كه اصـل حقيقت و مادۀ وجودى اجسام زمينى و آسـمانى را آب تشـكيل مى دهـد و چگونگى آفرينش اين موجودات را از آب شـرح داده است و نيز چگونگى آفرينش زمين و آسـمانها و كوههـا را بيـان فرموده است،هر چند بيان كامل اين مباحث در خطبۀ اوّل از بيان امام عليه السلام بازگو شده است،ولى به چند فايده كه از سخنان حضرت در اين مورد استفاده مى شود،اشاره مى كنيم:

فايدۀ اول:به دليل اين كه اجرام آسـمانى و زمينى از كمال نيرومندى و عظمت برخوردارند،و با اين وصف در آن،شـگفتيها،و نوآوريهايى،از نظر آفرينش وجود دارد كه عقلهـا از شـرح و بيـانش حيران و نـاتوان گشـته است، نـاگزير امام(عليه السـلام)وجود اجسام را از يك طرف به قـدرت و عظمت خداوند و از طرفى به لطافت صـنع و نوآورى ذات اقدس الهى نسـبت داده است،تا اوّلا اشاره به اين باشد كه ذات اقدس احـديت از هر نظر در نهايت عظمت و بزرگى است، و ثانيا نهايت ظرافت در تدبير و كمال حكمت خداوند در مقام آفرينش را بيان دارد،و جمود و خشكى را كنايه از زمين آورده است.

فايـده دوّم:مرجع ضـمير در«منه»:بحر(دريا)است و در«حدّه»،يا اللّه و يا امره است،منظور حضـرت از جمله قامت على حدّه آن است كه آسمانهاى

ص:47

هفتگانه بر طبق انـدازه و شـکل و هیأتی که خداونـد برای آنها معیّن کرده است قرار گرفته و از آن خارج نشـده،تجاوز نکرده انـد و منظور از ضمیر در یحملها که مفعول و در محلّ نصب است کلمهٔ ارض یعنی زمین است که به معنای«یبس»:

جامـد می باشد،چنان که قبلا بیان شد ،و همچنین ضـمیر در جلامیدها و کلمات بعد از آن یعنی متونها و اطوادها به زمین برمی گردد،اما ضمیر ارساها و ما بعـد آن تا اصولها به جبال(کوهها)و مرجع ضـمیرهای جبالها ، سـهولها و اقطارها ، ارض است،و در قواعدها ، قلالها و انشازها مرجع ضمیر جبال است.

از جمله مطالبی که امام در خطبـهٔ اوّل نهج البلاغه راجع به آفرینش جهان مادّی بیان فرمود این بود که:کف روی آب به وسـیلهٔ وزش باد به حرکت در آمد و به سوی فضایی پهناور بلند شد و از آن،آسمانها به وجود آمد.

فایـده سوم:تسـلیم بودن دریـای محیـط جهـان مـادّه در برابر فرمـان الهی و پـذیرش بزرگی و عظمت او حکـایت از آن دارد که این عـالم سراسـر،امکان است و محتاج و نیازمنـد به قـدرت خداونـد،می باشد و تحولات و تغییراتی که در آن پیدا می شود همه به ارادهٔ حق تعالی است،و امام علیه السلام در این عبارات استعاره به کار برده است (1).

فایدهٔ چهارم:فرمایش امام(علیه السلام): علی حرکتها یعنی در حال حرکت زمین زیرا،کلمهٔ علی به معنای حال است.

از عبـارت تسـیخ بحملهـا چنین اسـتفاده می شود که اگر کوههـا میخهای زمین نبودنـد زمین با تکان خوردن ساکنانش را در خود فرو می برد.امّا این که کوهها مانع از جنبش سـرکش زمین می شود،دلیلش را در خطبهٔ اول نهج البلاغه دانستی،و امّا این مطلب که اگر کوهها نبود زمین ساکنان خود را فرو می برد،به

1- این معنی از عبارت:قد ذلّ لأمره....لخشیته استفاده می شود.(مترجم)

این دلیل است که هر گاه زمین بلرزد،رویه و پهنهٔ زمین که انسانها بر روی آن هستند در آب فرو رود و مقصود امام(علیه السلام)از فرو بردن زمین همین است،بنا بر این کوهها همان طور که از لرزش زمین ممانعت می کنند،از این که زمین ساکنانش را فرو برد یا از جای خود کنده شود نیز ممانعت می کنند .

فایدهٔ پنجم:سخن امام که زمین پس از مرطوب بودن اطراف آن،خشك شد دارای دو احتمال است:

1-ممکن است اشاره به این باشد که اصل زمین از کف آب بوده است، چنان که قبلا بیان شد.

2-احتمال دیگر این که حضرت با آن جمله به قسمتی از زمین نظر داشته که در آب فرو رفته سپس آب از آن قسمت بالای زمین به جاهای پایین تر جاری شده و آن نقطه از آب خالی و بعد خشك شده،این نقاط و مواضع بسیار است، که قسمتی مسکونی و قسمتی غیر مسکونی است .

فایدهٔ ششم:گفتار امام(علیه السلام) تمخضه الغمام الذّوارف اشاره به آن است که دریا در اثر آمدن باران با شدت تکان خورده،طوفانی و مضطرب می شود،و این اضطراب به واسطهٔ حرکتی است که باران در دریا ایجاد می کند چون با شدت به دریا می ریزد و آن را به حرکت در می آورد و یا از آن جهت است که باران همراه با باد است و در نتیجه آن در دریا موج و طوفان به وجود می آورد،بیشترین بادهایی که وسیلهٔ تحریك اقیانوس می شود بادهای جنوبی است که تسلط کامل بر آن دارد،و این امر را بارها خودم مشاهده کرده ام.

فایده هفتم:امام(علیه السلام)پس از آن که آفریده های مادّی و تغییراتی را که قدرت خداوندی در آنها ایجاد می کند بر شمرده،فرموده است:محققا در آن تغییرات برای اهل خشیت،پند و عبرت است،تا آنان را از راههای مختلف

عبرت،آگـاه سازد،و منظور آن حضـرت از اهل خشـیت دانشـمندان و علمای ربّانی می باشـند،زیرا خداونـد در قرآن این صـفت را به آنها اختصاص داده و فرموده است: «إِنَّما یَخْشَی اللّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ» (1)»توفیق از خداوند است.

ص:50

1- سوره فاطر(35)،قسمتی از آیه(27) [1]یعنی:تنها بندگان دانشمند خدایند که از او خوف و خشیت دارند .

203-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اَللَّهُمَّ أَيُّمَا عَبْدٍ مِنْ عِبَادِكَ- سَمِعَ مَقَالَتَنَا الْعَادِلَةَ غَيْرَ الْجَائِرَةِ- وَ الْمُصْلِحَةَ فِي الدِّينِ وَ الدُّنْيَا غَيْرَ الْمُفْسِدَةِ- فَأَبَى بَعْدَ سَمْعِهِ لَهَا إِلاَّ النُّكُوصَ عَنْ نُصْرَتِكَ- وَ الْإِبْطَاءَ عَنْ إِعْزَازِ دِينِكَ- فَإِنَّا نَسْتَشْهِدُكَ عَلَيْهِ يَا أَكْبَرَ الشَّاهِدِينَ شَهَادَةً- وَ نَسْتَشْهِدُ عَلَيْهِ جَمِيعَ مَا أَسْكَنْتَهُ أَرْضَكَ وَ سَمَاوَاتِكَ- ثُمَّ أَنْتَ بَعْدُ الْمُغْنِي عَنْ نَصْرِهِ- وَ الْآخِذُ لَهُ بِذَنْبِهِ

لغت

نکوص:عقب نشینی کردن.

ترجمه

«بار پروردگارا هر بنده از بندگانت که گفتار عادلانه ای دور از ستمگری و اصلاح طلبانهٔ بدون مفسدهٔ ما را در امر دین و دنیا بشنود ولی پس از شنیدن از قبول آن خودداری کند کارش جز خودداری از یاری تو و کندی و سهل انگاری از بزرگداشت دین تو،چیزی دیگر نیست،ما تو را،در برابر او به شهادت می گیریم ای بزرگترین شاهدان،و نیز تمام آنان را که در آسمانها و زمینت اسکان داده ای،به گواهی بر ضد او فرا می خوانیم،آن گاه،تو ما را از یاری او بی نیاز کننده ای و او را به گناهش مؤاخذه خواهی کرد .»

شرح

این فصل از سخنان امام جزئی از خطبه ای است که در آن یاران خود را به

جنگ با اهل شام وادار می کرد،و این قسمت را هنگامی بیان فرمود که عدّهٔ بیشتری از پیروانش دست از یاری او برداشته بودند.

حضـرت،در این عبادتها،خدا و فرشتگان و بندگانش را بر کسی که سخنان عدالت خواهانهٔ او را شنیده و سپس،از آن اعراض کرده و از یاری دین خدا خودداری کرده،به شـهادت و گواهی گرفته است،امام(علیه السـلام)با سخنانش که راهنمای آنها و اصلاح کنندهٔ امور دین و دنیای آنان بود ایشان را به جهاد با دشـمنان دین دعوت می کرد،ولی پاسخ آنها جز سـر باز زدن از جنگ و نافرمانی از دستورات آن حضرت چیز دیگری نبود،لـذا در این سـخنان خدای را به گواهی می گیرد تا به این وسـیله یاران خود را به جنگ تشویق کند و از تاخیر در آن باز دارد،به این گونه،احساسـات آنـان تحریك می شود و در برابر فرمان او سـر فرود می آورنـد و او را اطاعت می کننـد،و نیز آن جا که گفتار خود را به عدالت و اصلاح توصیف می فرماید،توجه شنوندگان را به آن جلب می کند.

در فرمایش امام(علیه السـلام): ثم انت بعـده... خدایا تو که بر حال او گواهی ما را از یاری و کمك او بی نیاز می کنی،هشداری به عظمت سلطهٔ خداوندی و کوچك شـمردن روحیه کسانی است که از یاری دین سـرپیچی می کنند،سـرانجام در آخر خطبه عقوبت و کیفر الهی را تـذکر داده و اشـاره به آن فرموده است که:سـستی کردن از نصـرت دین خـدا گنـاه بزرگی است که انسان مورد مؤاخـذه و عـذاب قرار می گیرد.توفیق از خداوند است.

ص:52

204-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

قسمت اوّل خطبه

اشاره

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ عَنْ شَبَهِ الْمَخْلُوقِينَ- الْغَالِبِ لِمَقَالِ الْوَاصِفِينَ- الظَّاهِرِ بِعَجَائِبِ تَدْبِيرِهِ لِلنَّاظِرِينَ- وَ الْبَاطِنِ بِجَلاَلِ عِزَّتِهِ عَنْ فِكْرِ الْمُتَوَهِّمِينَ- الْعَالِمِ بِلاَ اكْتِسَابٍ وَ لاَ ازْدِيَادٍ- وَ لاَ عِلْمٍ مُسْتَفَادٍ- الْمُقَدِّرِ لِجَمِيعِ الْأُمُورِ بِلاَ رَوِيَّةٍ وَ لاَ ضَمِيرٍ- الَّذِي لاَ تَغْشَاهُ الظُّلَمُ وَ لاَ يَسْتَضِيءُ بِالْأَنْوَارِ- وَ لاَ يَرْهَقُهُ لَيْلٌ وَ لاَ يَجْرِي عَلَيْهِ نَهَارٌ- لَيْسَ إِدْرَاكُهُ بِالْإِبْصَارِ وَ لاَ عِلْمُهُ بِالْإِخْبَارِ

ترجمه

«ستایش خدایی را سزاست که از همانندی آفریدگان برتر و از آنچه که وصف کنندگان گویند والاتر است،با آفرینشهای شگفت انگیز خود در چشم نظاره کنندگان ظاهر و آشکار است،به سبب شکوه و ارجمندیش از اندیشهٔ توهم کنندگان پنهان است،دانایی است که دانش او اکتسابی نیست و بر آن افزوده نشود و از کسی فرا نگرفته است،همه چیز را بدون احتیاج به فکر و اندیشیدن،به اندازه اش مقرر فرموده است،ذات اقدسی که تاریکیها او را فرا نمی گیرد،و از روشنیها کسب نور نمی کند،شب او را در بر نمی گیرد و روز بر او نمی گذرد، دریافت او با چشم ظاهر و آگاهی او با شنیدن اخبار نیست .»

ص:53

شرح

امام(علیه السلام)در این قسمت از عبارات خداوند متعال را به تعدادی از صفات ثبوتیه و سلبیه ستوده است:

1-ذات اقدس او برتر از آن است که همانند مخلوقات باشد.

2-بر آنچه وصف کنندگان بگویند غالب است و هیچ وصفی قدرت احاطهٔ به او را ندارد و هیچ صفتی را از دست نمی دهد به گونه ای که بر آن توانایی نداشته باشد و ما بارها به این مطلب اشاره کرده ایم.

3-برای کسانی که با چشم ظاهر و دیدهٔ دل به جهان آفرینش می نگرند شگفتیهای تدبیر حق آشکار است.

4-به سبب ارجمندی و شکوه ذاتش از اندیشهٔ خیال پردازان پنهان است.توضیح این دو صفت قبلا گذشت. «بجلال عزّته» مقصود از این جمله این است که خداوند منزّه از راه یافتن اندیشه به کنه ذات او است و این پنهان بودن،به لحاظ حقارت و کوچکی او نیست بلکه عزّت مقام و شکوه ذات او باعث این امر شده است،تعبیر به«فکر المتوهّمین»به این منظور است که روح انسان در موقع دریافت امور مجرّد از ماده،ناگزیر است که با انگیزهٔ قوهٔ واهمه از خیال خود کمك بگیرد،یعنی آنها را تشبیه به امور مادّی کرده تنزّل دهد و به صورتهای خیالی در آورد،زیرا وهم انسان تنها چیزهایی را درك می کند که مربوط به امور حسی باشد یا چنان تصور شود.بنا بر این آنچه را که انسان در این جهان تصوّر می کند چه ذات یا صفات حق تعالی و یا غیر آن باشد ناگزیر باید همراه با صورت خیالی یا وابسته به آن باشد،در حالی که پروردگار متعال با توجه به عظمت و جلالش از این تصور خیالی منزّه و بدور است و از این لحاظ بطون و کمون دارد(یعنی مخفی و پنهان است).

5-دانایی او مسبوق به جهل نیست تا نیازمند به کسب علم باشد،و کمبود علمی ندارد که احتیاج به افزودن داشته باشد یا استفاده از غیر کند چنان که

دانش آفریدگان بدین منوال است.

6- المقدّر لجمیع الامور ،یعنی تمام کارها را بر طبق خواستهٔ خود و به اندازهٔ معیّن به وجود آورده،و در این کار از اندیشه و تدبیر منزّه بوده است .

7-خداوند،کسی است که تاریکها او را نمی پوشاند و از روشنائیهای جهان،نور نمی گیرد،زیرا که از جسم بودن و عوارض آن که امور مادی می باشد، بدور است.

8- و لا یرهقه... ،شب او را در نمی یابد و روز بر او نمی گذرد،زیرا خداوند منزّه از آن است که زمان بر او احاطه پیدا کند.

9-خداوند اشیاء را با دیدگان دریافت نمی کند چون ذات مقدّسش در دریافت حقایق نیاز به ابزار ندارد.

10-آگاهی خداوند نشأت گرفته از اخبار و گزارشها نیست چنان که بیشتر دانشهای ما چنین است،چون حق تعالی از داشتن ابزار شنوایی ظاهری مبرّاست.و توفیق از خداوند است.

قسمت دوم خطبه که در بارهٔ برتری مقام پیامبر اکرم بیان فرموده است:

لغات

مساوره:حمله بردن سرّح:جدا ساخت

ترجمه

«خداوند پیامبر را با نوری پر از روشنایی فرستاد،و او را در برگزیدن مقدم داشت،پس پراکندگیها و گسستگیها را به وسیلهٔ او جمع کرد و پیوند داد،و

ص:55

زورمنـدان را به توسـط او مورد هجوم قرار داد،و دشواریهـا را به وجود او آسـان فرمود و ناهمواریهـا را به دست وی هموار کرد،تـا آنجـا که گمراهی را از راست و چپ دور کرد .»

شرح

در این مورد امام(علیه السلام)به برخی از فواید وجودی و فضایل و برتریهای مقام پیامبر اکرم اشاره فرموده است:

1-بعثت آن حضرت همراه با نور افشانی بود،و لفظ ضیاء کنایه از انوار اسلام است که به راه خدا راهنمایی می کند.

2-خداوند او را بر همهٔ پیامبران در فضیلت مقدم داشت،اگر چه همهٔ انبیاء برگزیدگان او هستند.

3-به وسیلهٔ او خداوند پراکندگیها را به همدیگر پیوند داد.

منظـور از پراکنـدگیها،اختلافـات و نابسامانیهـای دورهٔ جهـالت،پیش از پیـامبر اکرم است و مراد از جمـع آوری آنهـا منظّم و مرتب کردن مصالح امور آنها به واسطه دین اسلام و توحید است.

4-با فرستادن آن حضرت،خدای عزّ و جل،زورگوی چیره را مورد حمله و هجوم قرار داد.

در این مورد که امام علیه السـلام خدا را فاعل فعل ساور قرار داده،از باب مجاز است،زیرا،او پیامبر را به دینی مبعوث فرموده است که با آن بر زورمندان مشرك و غیر آن هجوم کرد.

5-سر سختیها و دشواریها را به وسیلهٔ او زبون و رام کرد،مراد گردنکشان دورهٔ جاهلیت و دشمنان دین خداست.

6-خداوند متعال به وسـیله پیامبر،تمام ناهمواریها را هموار کرد،منظور ناهمواریهایی است که در طریق حق وجود داشت،که پروردگار آن چنان او را

راهنمایی فرمود تا توانست گمراهی و جهل را از راست و چپ دلها بزداید،و در ضـمن عبارت راست و چپ اشاره به دور کردن دو صـفت افراط و تفریط می باشد که گاهی بر بعضـی نفوس غلبه می کند،چنان که باری که بر پشت حیوان گذارده می شود سـعی می شود که مبادا دو طرف آن نامیزان باشد،و این تعبیر امام(علیه السلام)از لطیفترین استعاره ها و بلیغترین آنهاست.توفیق از خداوند است.

ص:57

205-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

وَ أَشْهَدُ أَنَّهُ عَدْلٌ عَدَلَ وَ حَكَمٌ فَصَلَ- وَ أَشْهَدُ أَنَّ؟مُحَمَّداً؟ عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ وَ سَيِّدُ عِبَادِهِ- كُلَّمَا نَسَخَ اللَّهُ الْخَلْقَ فِرْقَتَيْنِ جَعَلَهُ فِي خَيْرِهِمَا- لَمْ يُسْهِمْ فِيهِ عَاهِرٌ وَ لاَ ضَرَبَ فِيهِ فَاجِرٌ- أَلاَ وَ إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدْ جَعَلَ لِلْخَيْرِ أَهْلاً- وَ لِلْحَقِّ دَعَائِمَ وَ لِلطَّاعَةِ- عِصَماً- وَ إِنَّ لَكُمْ عِنْدَ كُلِّ طَاعَةٍ عَوْناً مِنَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ- يَقُولُ عَلَى الْأَلْسِنَةِ وَ يُثَبِّتُ الْأَفْئِدَةَ- فِيهِ كِفَاءٌ لِمُكْتَفٍ وَ شِفَاءٌ لِمُشْتَفٍ وَ اعْلَمُوا أَنَّ عِبَادَ اللَّهِ الْمُسْتَحْفَظِينَ عِلْمَهُ- يَصُونُونَ مَصُونَهُ وَ يُفَجِّرُونَ عُيُونَهُ- يَتَوَاصَلُونَ بِالْوِلاَيَةِ- وَ يَتَلاَقَوْنَ بِالْمَحَبَّةِ وَ يَتَسَاقَوْنَ بِكَأْسٍ رَوِيَّةٍ- وَ يَصْدُرُونَ بِرِيَّةٍ لاَ تَشُوبُهُمُ الرِّيبَةُ- وَ لاَ تُشْرِعُ فِيهِمُ الْغِيبَةُ- عَلَى ذَلِكَ عَقَدَ خَلْقَهُمْ وَ أَخْلاَقَهُمْ- فَعَلَيْهِ يَتَحَابُّونَ وَ بِهِ يَتَوَاصَلُونَ- فَكَانُوا كَتَفَاضُلِ الْبَذْرِ يُنْتَقَى فَيُؤْخَذُ مِنْهُ وَ يُلْقَى- قَدْ مَيَّزَهُ التَّخْلِيصُ وَ هَذَّبَهُ التَّمْحِيصُ فَلْيَقْبَلِ امْرُؤٌ كَرَامَةً بِقَبُولِهَا- وَ لْيَحْذَرْ قَارِعَةً قَبْلَ حُلُولِهَا- وَ لْيَنْظُرِ امْرُؤٌ فِي قَصِيرِ أَيَّامِهِ وَ قَلِيلِ مُقَامِهِ فِي مَنْزِلٍ- حَتَّى يَسْتَبْدِلَ بِهِ مَنْزِلاً- فَلْيَصْنَعْ لِمُتَحَوَّلِهِ وَ مَعَارِفِ مُنْتَقَلِهِ- فَطُوبَى لِذِي قَلْبٍ سَلِيمٍ- أَطَاعَ مَنْ يَهْدِيهِ وَ تَجَنَّبَ مَنْ يُرْدِيهِ- وَ أَصَابَ سَبِيلَ السَّلاَمَةِ بِبَصَرِ مَنْ بَصَّرَهُ- وَ طَاعَةِ هَادٍ أَمَرَهُ وَ بَادَرَ الْهُدَى قَبْلَ أَنْ تُغْلَقَ أَبْوَابُهُ- وَ تُقْطَعَ أَسْبَابُهُ وَ اسْتَفْتَحَ التَّوْبَةَ وَ أَمَاطَ الْحَوْبَةَ- فَقَدْ أُقِيمَ عَلَى الطَّرِيقِ وَ هُدِيَ نَهْجَ السَّبِيلِ

لغات

نسخ:زدود و دگرگون کرد.

عاهر:زناکار،چه زن باشد چه مرد،و کلمه«فاجر»نیز به همین معناست.

ص:58

کفاء:کفایت و بی نیازی.

ریّه:سیرابی،حالتی که پس از آب خوردن برای انسان پیدا می شود.

ریبه:نیرنگبازی و فریبکاری.

قارعه:سخت،از شداید روزگار.

اماط:زدود.

تمحیص:آزمایش.

یردیه:او را در ورطه هلاکت می اندازد.

حوبه:گناه.

ترجمه

«گواهی می دهم که ذات پروردگار حقیقت عدل است و عدالت می کند،و حاکمی است که حق را از باطل جدا می سازد،و گواهی می دهم که محمد(صلی الله علیه و آله) بنده و فرستادهٔ اوست و سرور بندگان او.آن گاه که خداوند آفریدگان خود را به دو گروه در آورد،او را در بهترین آن دو گروه قرار داد که زناکار را در آن سهمی و فاجر را در آن بهره ای نبود.

آگاه باشید که خدا،برای خیر و نیکی،اهلی شایسته و برای حقیقت، پایه هایی استوار و برای اطاعت و عبادت مخلصانی قرار داده است،برای هر کدام از شما در هنگام عبادت،مددی از خدا می رسد که بر زبانها جاری می سازد و دلها را ثابت نگه می دارد و در آن،برای طالب بی نیازی،بی نیازی و برای آن که خواستار بهبودی است،بهبودی می باشد.

بدانید:بندگان او که حافظان علم اویند آنچه را که باید نگهداری شود، نگهداری می کنند،و چشمه های دانش الهی را به جریان می اندازند،برای کمك یکدیگر با هم ارتباط دارند،و با محبّت و دوستی همدیگر را دیدار می کنند،و به وسیلهٔ جامهای علم و معرفت قلوب یکدیگر را آبیاری می نمایند،و با سیر آبی بر می گردند،شكّ و شبهه و بد گمانی در دل آنها راه نمی یابد،و غیبت و بد گویی بر زبان آنها جاری نمی شود،پروردگار مهربان فطرت و خوی آنان را بر این ویژگیها آفرید،لذا این گونه با هم دوستی و ارتباط دارند،فضیلت آنان نسبت به دیگران مانند برتری بذر نسبت به دانه های دیگر است،که پاك شده قسمتی از آن انتخاب و(آنچه نامطلوب است)بدور ریخته می شود،خالص بودن باعث امتیاز

و آزمایش شـدن وسـیلهٔ پاکی آن گردیـده است،پس بایـد انسان شـرافت و بزرگواری را با پـذیرش این ویژگیها بپـذیرد،و از مرگ پیش از فرا رسـیدن آن دوری کنـد،و در کوتاهی روزهای عمر و انـدك بودن اقامت در این سـرا دقت کنـد تا موقعی که به منزلی در عالم آخرت منتقل شود،و بایـد برای آن سـرا و نشانه های ورود به آن کار کنـد،پس خوشا به حال آن که قلبی سـلیم دارد و راهنمای خود را پیروی می کند و از گمراه کننـده دوری می جویـد،با توجه کردن به ارشاد هدایت کننده و تبعیت از فرمان او،راه سـلامت را دریافته و پیش از آن که درهای آن بسته و وسیله های آن قطع شود به منزلگاه سعادت و هدایت بشتابد،باب توبه را باز کند و ننگ گناه را از خود بزداید.

چنین شخصی در راه راست گام نهاده و به جادّهٔ پهناور حقیقت راه یافته است .»

شرح

امام(علیه السلام)در آغاز این خطبه از باب مجاز،لفظ«عدل»را به جای«عادل» آورده است،یعنی لازم را ذکر و ملزوم را اراده فرموده است.

جریان عـدل در سراسـر عالم هستی خـدای متعال نظر به علم و آگاهیش بر همه چیز،حکومت و قضایش عادلانه است و هر دسـتوری که صادر می فرماید بر طبق نظام کلی آفرینش و حکمت بالغهٔ اوست،و این مطلب شامل تمام موجودات می شود زیرا همه چیز به فرمان او به وجود می آیند،در این جا شارح اشـکالی را که برای بعضـی در مورد همگانی بودن عدل به وجود می آید پاسخ می گوید:اشـکال آن است که در عـالم طبیعت امور جزئی وجود دارد که شـرّ به شـمار می آینـد و بر حسب صورت سـتم است(افراد سـتمگر،بـاد،طوفان،زمین لرزه ها)،جواب آن است که اینها شرّ و فساد مطلق نیستند بلکه هر کدام نسبی است یعنی نسبت به بعضی از امور و

برخی اشـخاص شـرّاند،و با این حال اینها از لوازم عـدل و خیر هسـتند زیرا بـدون آن،وجود خیر و عدل امکان ندارد،چنان که انسان،وقتی انسان است که دارای قوای خشم و شـهوت نیز باشـد،که این صـفات اندکی فساد و شـرّ به همراه دارد،و چون خیر بیشتر از شـرّ است و رها کردن خیر بسیار به خاطر شر اندك خود شرّی بزرگ در برابر بخشش و حکمت خداوند است،بنا بر این وجود این شرور جزئی لازم است و لطمه ای به نظام عدل کلّی در جهان آفرینش وارد نمی آورد.

امام(علیه السـلام)با گفتار خود:عـدل اشاره به این مطلب فرموده است که هم اکنون در عالم نظام عـدل موجود و بر قرار است،و با عبارت سیّد عباده به سخن خود پیامبر اشاره کرده که فرموده است:«من سرور اولاد آدم هستم ولی این مایهٔ افتخار من نیست (1).» کلما نسخ اللّه الخلق فرقتین ،منظور حضرت آن است که مردم هر زمانی به دو گروه خیر و شرّ تقسیم می شوند.

چون تقسـیم کردن هر چیز موجب تغییر در ذات مقسوم و از بین رفتن حالت یگانگی و وحدت آن است.لذا امام در این عبارت کلمهٔ نسخ را که به معنای نابودی و زوال است،به معنای تقسیم به کار برده و فرموده است:خداوند جامعه را به دو گروه:خیر و شرّ تقسیم کرده است.

جعله فی خیرهمـا ،این سـخن امام نیز اشاره به کلام دیگری از خود پیامبر است که مطّلب بن ابی وداعه از آن حضـرت نقل کرده است که فرمود:من محمّد پسـر عبد المطّلب هسـتم،خدا که آفریدگان خویش را بیافرید،مرا از بهترین آنها قرار داد،آن گاه گروه دوم را به دو قسـمت تقسیم کرد و مرا در میان بهترین آنان قرار داد،و گروه اخیر را چند قبیله کرد و من را در قبیلهٔ بهتر قرار داد،

1- انا سید ولد آدم و لا فخر

سپس آن قبیله را به خـانواده هـایی تقسـیم فرمود و مرا در بهترین خانواده به وجود آورد،بنا بر این من از نظر خانوادگی و ویژگیهای روحی و نفسانی از همهٔ شما برتر و بهترم .

لم یسـهم فیه عاهر،و لا ضـرب فیه فاجر ،معنای این سـخن امام این است که در نسب شریف پیامبر برای زناکار بهره ای نبوده و در اصل و ریشهٔ او،گناه دخالت نداشـته است ضـرب فی کذا بنصیب،یعنی برای او در آن بهره ای است این دو جمله اشاره است به پاکی و طهارت و منزّه بودن اصل و ریشه و نژاد رسول خدا از آلودگی به زنا و فحشاء،چنان که از خود پیامبر نقل شده است که:پیوسـته پروردگار متعال مرا از اصـلاب پاك به رحمهای پاك منتقل کرده است،و نیز می فرمایـد:چون خداوند حضـرت آدم را آفرید،نور وجود مرا در پیشانی او به ودیعت نهاد،و پیوسـته آن را از صـلب پدران نیکو به ارحام مادرانی پاك منتقل می کرد تا موقعی که به عبد المطلّب رسـید و نیز آن حضرت فرموده است:«با پیوندی که شرعی بوده است زاده شده ام نه از راه نامشروع (1).» الا و انّ اللّه...عصما ،امام(علیه السلام)در این جمله.شنوندگان خود را تشویق و وادار می کند که پایه های استوار حقیقت بوده همواره مطیع فرمان خدا باشند تا سرانجام بتوانند خویش را اهل بهشت قرار دهند،و نیز در جملهٔ و انّ لکم...

من اللّه با این بیان که برای آنها موقع اطاعت و عبادت الهی از ناحیهٔ خداوند کمك و یاری می رسد،آنان را به پرستش حق تعالی و پیروی از فرمان او تشویق می کند، و ظاهرا مراد امام(علیه السلام)از کلمهٔ عون(یاور)،قرآن کریم است.

یقول علی الالسنه و یبیّت الافئده ،حضرت در این دو جمله راههای گوناگون کمکهایی را که از طرف خدا در هنگام انجام دادن اعمال نیك به انسان

1- ولدت من نکاح،لا من سفاح.

می رسد بیان می فرماید:و آنها بر دو قسم است:زبانی و قلبی:

1-وعدهٔ پاداشهای عظیمی که خداوند با زبان پیامبران خود به اطاعت کنندگان داده و آنان را ستایش فرموده،و به آنان مژدهٔ بهشت و رضوان داده است، و خود این نویدها انسان را در راه انجام دادن اطاعت و عبادت خدا تقویت و کمك می کند.

2-کمکهایی که از ناحیه اطمینان و آرامش قلبی برای او پیدا می شود همان آمادگی وجودی او برای عبادت و آگاه شدن به اسرار علم الهی و کشف حقایق از کتاب خداوند می باشد چنان که می فرماید: «أَلا بِذِكْرِ اللّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (1).»،و نیز می فرماید: «كَذلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَكَ وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِيلاً» (2).» بطور کلی آیات قرآن از یك طرف انسان را از عقوبت و کیفر کارهای ناپسند بر حذر می دارد و از طرفی با بیان پاداشهای اعمال نیك،دل آدمی را از غیر خدا می کند و به آرامشی که در سایهٔ قرب الهی به سبب اطاعت و عبادت به دست می آید وادار می کند.

فیه کفاء لمکتف و شفاء لمشتف ،معنای این عبارت چنین است:هر کس طالب کمالات نفسانی و شفای بیماریهای درونی و خصوصیات اخلاقی است، بداند که این سخن او را کفایت و دردهای او را درمان می سازد .

امام(علیه السلام)پس از گواهی دادن به عدل الهی و تنزیه پیامبر و تشویق انسانها به عبادت پروردگار متعال،ویژگیهای بندگان خدا را که حافظان علم و اسرار آفرینش او هستند بر شمرده تا شنوندگان راه آنها را گرفته و همراه آنان باشند.

در این مورد ده صفت برای ایشان بیان فرموده است که عبارت است از:

1- سوره رعد(13)قسمتی از آیه(27) [1]یعنی:آگاه باشید که تنها با یاد خدا [2]دلها آرامش می یابد.

2- سوره فرقان(25)قسمتی از آیه(31) [3]یعنی:...ما قرآن را این چنین نازل کردیم تا قلب تو را به آن محکم گردانیم و آیات خود را بر تو با ترتیبی روشن مرتّب کردیم.

1-بندگان خدا آنچه را که باید از نااهلان بدور داشت بدور می دارند،و اسرار الهی را جز در نزد اهل سرّ بازگو نمی کنند.

2-چشمه های علم الهی را برای مردم می شکافند،شارح برای کلمهٔ «عیون»دو احتمال ذکر کرده است:

اول این که منظور اذهان و عقول پیامبران و اولیای خدا باشد.

دوم این که اصول علمی و ریشه های پاك دانش و وحی باشد که اولیای خدا بر آن آگاهی دارند(و لفظ تفجیر برای دلالت و جدا کردن و شرح اصول علمی و ریشه های پاك دانش و وحی استعاره آورده شده است.) 3-به منظور کمك به پیشرفت دین خدا و برقراری حدود الهی به همدیگر می پیوندند.

4-با محبت و دوستی با هم برخورد می کنند،که خواستهٔ شارع مقدس است تا مانند یك روح در بدنهای مختلف قرار گیرند.

5-یکدیگر را با جام سیر آب کننده ای آب می دهند،لفظ کأس را امام(علیه السلام) برای علم،استعاره آورده است یعنی از همدیگر کمال استفادهٔ علمی می کنند، امام(علیه السلام)با ذکر رویّه استعاره را ترشیح کرده و مقصودش بهره مندی کامل می باشد.

6-به هنگامی که از هم جدا می شوند مملوّ از کمالات نفسانی و آگاهی و حقایق عرفانی هستند،لفظ ریّه را استعار آورده .

7-در میان آنان شك و شبهه ای نسبت به همدیگر وجود ندارد و با هم نفاق و بد بینی و حسد...ندارند.

8- و لا تسرع فیهم الغیبة ،غیبت در میان آنها به زودی یافت نمی شود.

شارح در عبارت فوق که سرعت در غیبت را نفی کرده است،دو احتمال ذکر کرده:

الف:احتمـال اوّل این که چون همـهٔ آنها معصوم از گناه و خطا نیسـتند، ممکن است گاهی به غیبت اقـدام کننـد،و آنچه که در آنها نیسـت سرعت بر این عمل است،لذا امام علیه السلام این کار را تنها از آنان بعید شمرده است،نه این که به کلی آن را نفی کرده باشد.

ب:احتمال دوّم:این نفی سـرعت در رابطهٔ با دیگران است یعنی به دلیل این که عیب و نقص آنها بسـیار اندك است،کسی بزودی نمی تواند زبان به غیبت آنها بگشاید.

9-خداوند سـرشت آنها را برای ویژگیها و کمالات قرار داده است و آنان را بر طبق قضای خود ایجاد کرد و بیافرید،بنا بر این مطابق سرشت و سرنوشت خود به یکدیگر دوستی می ورزند و پیوند بر قرار می کنند.

10-برتری آنان بر بقیـهٔ مردم هماننـد برتری دانهٔ بذر نسـبت به بقیه دانه ها است،امام(علیه السـلام)در این سـخن: ینتقی...التمحیص وجه شباهت اولیای خـدا را به دانـهٔ بـذر بیان فرموده و شـرح آن چنین است:آنان خالصان و پاکان مردمند که عنایت و رحمت پروردگار شامل حال آنها شده به راه مستقیم هدایت یافته اند،و با دستوراتی که خدا به آنها داده آنها را مورد آزمایش و امتحان قرار داده است .

فلیقبل امرء کرامـة بقبولها... ،این جا حضـرت پس از بیان ویژگیهای بنـدگان خاصّ خـدا به موعظه و نصـیحت و پند و اندرز برگشـته و می فرمایـد:باید انسان به سـبب اطاعت و عبادت،پذیرای بخششـها و نعمتهای بزرگ از طرف پروردگار باشد و آنها را بر وجه شایسـته و دور از ظاهرسازی و نفاق بپذیرد مانند پذیرشی که حق تعالی در بارهٔ مریم فرمود: «فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ حَسَنٍ» (1)»،و مقصود از«قارعه»کوبنده ای که پیش از آمدنش باید از آن حذر کرد و ترسید،مرگ است.

1- سوره آل عمران(3)قسمتی از آیه(37) [1]یعنی:پس خداوند او را به وجهی شایسته تر پذیرفت.

«ولینظر...منزلا» ،شارح در معنای این عبارت دو احتمال ذکر کرده است:

1-انسان باید از توجه به اندك بودن توقفش در این دنیا که لازمهٔ آن،رفتن به سرای دیگری است،عبرت بگیرد.

2-با توجه به این که باید این منزل را ترك کرده و به دیار دگر رهسپار شود، خود را آماده کند.

فرق دو احتمال ظاهرا در اول توقف اندك در این عالم مدّ نظر است،و در احتمال دوم ترك کردن دنیا و رفتن از آن به سرای دیگر را مورد توجّه قرار داده اند.

فلیصنع...و لمعارفه... ،این دو جمله در حقیقت نتیجهٔ گفتار بالا است که وقتی چنان توجه شد که بالاخره باید از این سرا رفت،سزاوار است که آدمی برای آبادی منزل بعد کار کند،و منظور از عبارت و لمعارف منتقله جایگاههایی است که می داند به آن خواهد رفت .

«فطوبی»این کلمه بر وزن فعلی و از مادهٔ طیب اشتقاق یافته و چون حرف ما قبل یاء مضموم بوده حرف یاء تبدیل به واو شده است.

بعضی هم گفته اند:این کلمه نام درختی است که در بهشت قرار دارد، منظور از قلب سلیم در سخن امام(علیه السلام)دلی است که به اخلاق ناپسند و صفات رذیله و جهل مرکب آلوده نشده باشد.

من یهدیه ،منظور خود امام و بقیهٔ پیشوایان معصوم اند،و از جملهٔ: من یردیه منافقان و گمراه کنندگان را اراده کرده که انسان را به ورطهٔ هلاکت سوق می دهند.

و اصاب سبیل السّلامه ،با توجه به راهنماییهای هدایت کننده و پیروی از دستورهای او،در سر دو راهیهای حق و باطل،جادهٔ مستقیم حق را تشخیص داده و آن را می پیماید .

ص:66

و بادر... ،انسان حق جو باید پیش از بسته شدن درهای هدایت به سوی آن بشتابد.در این عبارت امام(علیه السلام)دو استعارهٔ ترشیحیه (1)بکار برده اند:

1-در کلمهٔ ابواب که منظور خود آن حضرت و بقیّه امامان بعد از اوست، و غلق(بستن)را که از ویژگیهای در است برای آن آورده اند،و مراد از بسته شدن درها از میان رفتن امامان(علیه السلام)یا از میان رفتن خود کسی است که جویندهٔ حق است و می خواهد هدایت شود.

2-لفظ اسباب را نیز برای امامان(علیه السلام)استعاره آورده،زیرا آنان با حقیقت اتصال دارند،همانند ریسمانها،و کلمهٔ قطع را که از لوازم مشبّه به یعنی ریسمان است ذکر فرمود و منظور وفات یافتن آنهاست.

استفتح التوبة ،به استقبال توبه رفته و آن را آغاز کرده است.

«و اماطة الحوبة» به سبب انجام دادن عمل توبه،لوث گناه را از نفس و روح خود بر طرف کرده است .

فقد أقیم ،با این سخن که آخرین جملهٔ امام در این خطبه است اشاره به این فرموده است که راهنمایان به حق که دانشمندان و کتاب آسمانی الهی و سنّت پاك پیامبر می باشند برای ارشاد آماده اند تا مردم به آنها اقتدا کرده و راه روشن و طریق راستی را با آگاهی و بصیرت بپیمایند توفیق از خداوند است.

1- استعاره ترشیحیّه:استعاره ای است که مشتمل بر صفت مستعار منه(مشبه به)باشد چنان که در آیهٔ «اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدی» که جمله «فَما رَبِحَتْ» به عنوان صفت مستعار منه ذکر گردیده است.(مترجم).

206-از دعای آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُصْبِحْ بِي مَيِّتاً وَ لاَ سَقِيماً- وَ لاَ مَضْرُوباً عَلَى عُرُوقِي بِسُوءٍ- وَ لاَ مَأْخُوذاً بِأَسْوَإِ عَمَلِي وَ لاَ مَقْطُوعاً دَابِرِي- وَ لاَ مُرْتَدّاً عَنْ دِينِي وَ لاَ مُنْكِراً لِرَبِّي- وَ لاَ مُسْتَوْحِشاً مِنْ إِيمَانِي وَ لاَ مُلْتَبِساً عَقْلِي- وَ لاَ مُعَذَّباً بِعَذَابِ الْأُمَمِ مِنْ قَبْلِي- أَصْبَحْتُ عَبْداً مَمْلُوكاً ظَالِماً لِنَفْسِي- لَكَ الْحُجَّةُ عَلَيَّ وَ لاَ حُجَّةَ لِي- وَ لاَ أَسْتَطِيعُ أَنْ آخُذَ إِلاَّ مَا أَعْطَيْتَنِي- وَ لاَ أَتَّقِيَ إِلاَّ مَا وَقَيْتَنِي- اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ- أَوْ أَضِلَّ فِي هُدَاكَ أَوْ أُضَامَ فِي سُلْطَانِكَ- أَوْ أُضْطَهَدَ وَ الْأَمْرُ لَكَ- اللَّهُمَّ اجْعَلْ نَفْسِي أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَزِعُهَا مِنْ كَرَائِمِي- وَ أَوَّلَ وَدِيعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ نِعَمِكَ عِنْدِي- اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ- أَوْ أَنْ نُفْتَتَنَ عَنْ دِينِكَ- أَوْ تَتَابَعَ بِنَا أَهْوَاؤُنَا دُونَ الْهُدَى الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ

لغات

دابر:فرزند و نسل انسان،و نیز به معنای کمر و پشت آمده است.

التباس:آمیختگی.

اضطهد:مورد ستم واقع شد.

تتابع:هجوم آوردن به کار ناشایست و خود در آن افکندن.

ص:68

ترجمه

«ستایش خدای را که مرا مرده و بیمار،داخل صبح نگردانید،و مرا به بیماریهای بد منظری دچار نکرده،و به کیفر بدترین کردارهایم نرسانده و مقطوع النسل قرار نداد،و مرا در عقیدهٔ دینی متزلزل و منکر خدا و وحشت زده از ایمان نساخت،عقل مرا با جنون درهم نیامیخت و مرا به کیفر امّتهای پیشین مبتلا نکرد.

داخل صبح شدم در حالی که بنده ای مملوك و بر خویشتن ستمکارم (خدایا)تو حجت را بر من تمام کردی و مرا عذر و بهانه ای نیست،قوت دریافت هیچ گونه سودی ندارم،مگر تو آن را به من ببخشی،و از هیچ زیانی خود را نمی توانم دور کنم،مگر تو مرا از آن نگاهداری.

بار پروردگارا به تو پناه می برم از این که با توجه به بی نیازی تو نیازمند و با هدایت تو گمراه شوم و در سایهٔ حکومتت بر من ستم شود و با این که فرمان تراست مقهور و مغلوب شوم.

پروردگارا نخستین عضو گرانبها از اعضایم را که از من می گیری جانم قرار بده و همان را اولین ودیعه از ودایع نعم خود گردان که نزد من داری و به سوی خود باز می گردانی.

بار خدایا به تو پناه می بریم از این که از گفتارت روی برتابیم،یا به کناره گیری از آیینت فریفته شویم،و یا این که هوسهای سرکش دل-نه هدایت تو- بر ما چیره شود .»

شرح

امام(علیه السلام)در اوایل این خطبه با توجه به انواع نعمتهای الهی که بدانها اقرار دارد خدای را ستایش کرده و ده نوع از آنها را بر شمرده است:

1-نعمت حیات و زندگی.

2-سلامت و تندرستی از بیماریهای معمولی.

3-دوری از بیماریهای نفرت آمیزی که احیانا باعث زشتی منظر می شود، از قبیل جذام و برص و...

4-او را به کیفر بـدترین گناهان دچار نفرموده است(چون او را معصوم از هر گناه و خطا قرار داده است.) 5-او را مقطوع النسل و ابتر،و بی فرزنـد قرار نـداده اسـت،و در معنـای و لاـ مقطوعـا دابری،احتمـال دیگری نیز هسـت:کـه منظـور از کلمـهٔ«دابر»پشـت و کمر و منظـور از«قطع»هـدف بلاهای کمرشـکن و توان فرسا واقع شـدن باشـد، یعنی حمد خدا را که کمر مرا به سـبب گرفتاریهای توان فرسا خم نکرد و پشت مرا درهم نشکست .

6-از مرتدّان در دین و اهل شبهه نیست.

7-بی عقیده و منکر خدا نیست.

8-چنان نیست که به علت بد بینی نسبت به دین و یا سنگین شمردن ایمان از آن وحشت داشته باشد.

9-و او را مبتلا به اختلال حواس و عقل او را مشوب و مخلوط به دیوانگی نفرموده است.

10-مانند امّتهای پیشین به توسط صاعقه ها و فرو رفتن در زمین و جز آنها کیفر و مجازات نگردیده است .

پس از حمـد خداوند در مقابل نعمتهایش،خود را حقیر شـمرده و اقرار به صـفاتی کرده است که لازمهٔ آن طلب رحمت و عفو از پروردگار است،و پنج قسم از آنها را ذکر می کند:

1-خود را مملوك و بنده ای می داند که در قبضهٔ مالکیت خداوند است.

2-ظالم به نفس است و بر خود ستم می کند.

3-اعتراف می کند که خدا بر او حق اعتراض دارد ولی او را هیچگونه عذر و بهانه ای در تقصیرات نیست زیرا حجت از طرف

حق تعالی تمام است.

4-هیچ سودی نمی تواند بدست آورد مگر خداوند او را بهره ای دهد و وسیله آن را برایش فراهم کند.

5-بالاخره خویشتن را از هیچ زیانی نمی تواند نگاه دارد جز این که خداوند او را از آن زیانها نگاه دارد .

امام(علیه السلام)پس از اقرار بر این همه ناتوانی از درگاه خداوند متعال درخواست عفو و بخشندگی کرده در جملات بعد،از چند چیز به او پناه می برد:

الف:با داشتن خدایی غنّی بالذات و بی نیاز مطلق،محتاج و نیازمند به دیگران باشد.

ب:با آن که هدایت واقعی و خلل ناپذیر خداوند سر تا سر عالم هستی را فرا گرفته،به ضلالت افتد و راه به جایی نبرد.

ج:در حکومت خداوند،و سلطنت او که همه جا ظاهر است،مورد ظلم و ستم واقع شود.

د:و نیز از این که مغلوب شود با آن که فرمان حق بر همه چیز غالب است .

در قسمتی از این خطبه دعا کرده و از خدا خواسته است که روح و جان او را نخستین کریمه ای قرار دهد که از او به وسیلهٔ مرگ خواهد گرفت،و منظور از کرایم،قوای نفسانی و حواس جسمانی و اعضای بدنی اوست(چشم، گوش،زبان،دل،دست و پا،و غیره).

با چنین دعایی از خداوند می خواهد که تا هنگام وفات نیروهای روحانی و جسمانی او را سالم نگه داشته و به او توفیق بهره مندی از آنها را عنایت فرماید،و پیش از این که قوا و اعضای او از کار بیفتند،روحش از او گرفته

شود (1)[تا نیمه مرده و نیمه زنده نباشد فیض الاسلام] نظیر این دعا از حضرت پیامبر(صلی الله علیه و آله)نیز نقل شده است:«خدایا مرا از گوش و چشم بهرهٔ کامل عنایت کن،و آن دو را وارثان من قرار ده (2).»یعنی تا هنگام مرگ و پرواز روح از بدنم آنها را سالم بدار.

امام(علیه السلام)لفظ ودیعه را بدین دلیل برای روح استعاره فرموده است که باید امانت را به صاحبش برگرداند،روح و نفس انسانی نیز باید به جانب پروردگار برگردانده شود .

در قسمتهای پایانی خطبه،از این که مبادا به واسطهٔ وساوس درونی نفس امّاره و یا راهزنان بیرونی و شیطان صفتان انسی از فرمان سرپیچی کند به خدا پناه برده است،سید رضی«یفتتن»را مبنی بر فاعل ذکر کرده،بنا بر این که فتنه از نفس اماره ناشی شود و مبنی بر مفعول نیز نقل شده تا مستعار منه آن فتنه از سوی غیر باشد و نیز از وارد شدن در ورطهٔ هلاکت هواهای نفسانی و درّهٔ شقاوت و بدبختی و منحرف شدن از راه هدایتی که کتابهای آسمانی از طرف خدا ارائه داده اند پناه به پروردگار متعال برده است.توفیق از خداوند است.

1- امیر مؤمنان علیه السلام از خدا خواست که نخستین نعمت ارزنده ای که از میان نعمتهایی چون (چشم،گوش،زبان،دل،عقل،روح،دست و پا و غیره)از او گرفته می شود،روح او باشد و این دعا مستجاب شد به این دلیل که آن حضرت در بیشتر غزوات و سرایا جهادگر و کفر ستیز خستگی ناپذیری بود و خود را به قلب دشمن می زد ناصر پیامبر(صلی الله علیه و آله)بود هیچ عضوی از اعضای یاد شده بالا را از دست نداد و تا دم مرگ اعضای او سالم بود و این نکته شایان دقت است.(ویراستار)

2- اللهّم متّعنی بسمعی و بصری و اجعلهما الوارث منّی.

207-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است که در صفین ایراد کرده است:

اشاره

أَمَّا بَعْدُ- فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقّاً بِوِلاَيَةِ أَمْرِكُمْ- وَ لَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ- فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصُفِ- وَ أَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ- لاَ يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلاَّ جَرَى عَلَيْهِ- وَ لاَ يَجْرِي عَلَيْهِ إِلاَّ جَرَى لَهُ- وَ لَوْ كَانَ لِأَحَدٍ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَ لاَ يَجْرِيَ عَلَيْهِ- لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصاً لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ- لِقُدْرَتِهِ عَلَى عِبَادِهِ- وَ لِعَدْلِهِ فِي كُلِّ مَا جَرَتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ قَضَائِهِ- وَ لَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ جَعَلَ حَقَّهُ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يُطِيعُوهُ- وَ جَعَلَ جَزَاءَهُمْ عَلَيْهِ مُضَاعَفَةَ الثَّوَابِ- تَفَضُّلاً مِنْهُ وَ تَوَسُّعاً بِمَا هُوَ مِنَ الْمَزِيدِ أَهْلُهُ ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ مِنْ حُقُوقِهِ حُقُوقاً- افْتَرَضَهَا لِبَعْضِ النَّاسِ عَلَى بَعْضٍ- فَجَعَلَهَا تَتَكَافَأُ فِي وُجُوهِهَا- وَ يُوجِبُ بَعْضُهَا بَعْضاً- وَ لاَ يُسْتَوْجَبُ بَعْضُهَا إِلاَّ بِبَعْضٍ-.وَ أَعْظَمُ مَا افْتَرَضَ سُبْحَانَهُ مِنْ تِلْكَ الْحُقُوقِ- حَقُّ الْوَالِي عَلَى الرَّعِيَّةِ وَ حَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِي- فَرِيضَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكُلٍّ عَلَى كُلٍّ- فَجَعَلَهَا نِظَاماً لِأُلْفَتِهِمْ وَ عِزّاً لِدِينِهِمْ- فَلَيْسَتْ تَصْلُحُ الرَّعِيَّةُ إِلاَّ بِصَلاَحِ الْوُلاَةِ- وَ لاَ تَصْلُحُ الْوُلاَةُ إِلاَّ بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ- فَإِذَا أَدَّتْ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَالِي حَقَّهُ- وَ أَدَّى الْوَالِي إِلَيْهَا حَقَّهَا- عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ وَ قَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ- وَ اعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ وَ جَرَتْ عَلَى أَذْلاَلِهَا السُّنَنُ- فَصَلَحَ بِذَلِكَ الزَّمَانُ- وَ طُمِعَ فِي بَقَاءِ الدَّوْلَةِ وَ يَئِسَتْ مَطَامِعُ الْأَعْدَاءِ-.وَ إِذَا غَلَبَتِ الرَّعِيَّةُ وَالِيَهَا- أَوْ أَجْحَفَ الْوَالِي بِرَعِيَّتِهِ- اخْتَلَفَتْ هُنَالِكَ الْكَلِمَةُ- وَ ظَهَرَتْ مَعَالِمُ الْجَوْرِ وَ كَثُرَ الْإِدْغَالُ فِي الدِّينِ- وَ تُرِكَتْ مَحَاجُّ السُّنَنِ فَعُمِلَ بِالْهَوَى- وَ عُطِّلَتِ الْأَحْكَامُ وَ كَثُرَتْ عِلَلُ النُّفُوسِ- فَلاَ يُسْتَوْحَشُ لِعَظِيمِ حَقٍّ عُطِّلَ- وَ لاَ لِعَظِيمِ بَاطِلٍ فُعِلَ- فَهُنَالِكَ تَذِلُّ الْأَبْرَارُ وَ تَعِزُّ الْأَشْرَارُ- وَ تَعْظُمُ تَبِعَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عِنْدَ الْعِبَادِ-.

ص:73

فَعَلَيْكُمْ بِالتَّنَاصُحِ فِي ذَلِكَ وَ حُسْنِ التَّعَاوُنِ عَلَيْهِ- فَلَيْسَ أَحَدٌ وَ إِنِ اشْتَدَّ عَلَى رِضَا اللَّهِ حِرْصُهُ- وَ طَالَ فِي الْعَمَلِ اجْتِهَادُهُ- بِبَالِغِ حَقِيقَةَ مَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَهْلُهُ مِنَ الطَّاعَةِ لَهُ- وَ لَكِنْ مِنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ- النَّصِيحَةُ بِمَبْلَغِ جُهْدِهِمْ- وَ التَّعَاوُنُ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ- وَ لَيْسَ امْرُؤٌ وَ إِنْ عَظُمَتْ فِي الْحَقِّ مَنْزِلَتُهُ- وَ تَقَدَّمَتْ فِي الدِّينِ فَضِيلَتُهُ- بِفَوْقِ أَنْ يُعَانَ عَلَى مَا حَمَّلَهُ اللَّهُ مِنْ حَقِّهِ- وَ لاَ امْرُؤٌ وَ إِنْ صَغَّرَتْهُ النُّفُوسُ- وَ اقْتَحَمَتْهُ الْعُيُونُ- بِدُونِ أَنْ يُعِينَ عَلَى ذَلِكَ أَوْ يُعَانَ عَلَيْهِ فَأَجَابَهُ ع رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ- بِكَلاَمٍ طَوِيلٍ يُكْثِرُ فِيهِ الثَّنَاءَ عَلَيْهِ- وَ يَذْكُرُ سَمْعَهُ وَ طَاعَتَهُ لَهُ فَقَالَ ع إِنَّ مِنْ حَقِّ مَنْ عَظُمَ جَلاَلُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فِي نَفْسِهِ- وَ جَلَّ مَوْضِعُهُ مِنْ قَلْبِهِ- أَنْ يَصْغُرَ عِنْدَهُ لِعِظَمِ ذَلِكَ كُلُّ مَا سِوَاهُ- وَ إِنَّ أَحَقَّ مَنْ كَانَ كَذَلِكَ لَمَنْ عَظُمَتْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ- وَ لَطُفَ إِحْسَانُهُ إِلَيْهِ فَإِنَّهُ لَمْ تَعْظُمْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَى أَحَدٍ- إِلاَّ ازْدَادَ حَقُّ اللَّهِ عَلَيْهِ عِظَماً- وَ إِنَّ مِنْ أَسْخَفِ حَالاَتِ الْوُلاَةِ عِنْدَ صَالِحِ النَّاسِ- أَنْ يُظَنَّ بِهِمْ حُبُّ الْفَخْرِ- وَ يُوضَعَ أَمْرُهُمْ عَلَى الْكِبْرِ- وَ قَدْ كَرِهْتُ أَنْ يَكُونَ جَالَ فِي ظَنِّكُمْ أَنِّي أُحِبُّ الْإِطْرَاءَ- وَ اسْتِمَاعَ الثَّنَاءِ وَ لَسْتُ بِحَمْدِ اللَّهِ كَذَلِكَ- وَ لَوْ كُنْتُ أُحِبُّ أَنْ يُقَالَ ذَلِكَ- لَتَرَكْتُهُ انْحِطَاطاً لِلَّهِ سُبْحَانَهُ- عَنْ تَنَاوُلِ مَا هُوَ أَحَقُّ بِهِ مِنَ الْعَظَمَةِ وَ الْكِبْرِيَاءِ- وَ رُبَّمَا اسْتَحْلَى النَّاسُ الثَّنَاءَ بَعْدَ الْبَلاَءِ- فَلاَ تُثْنُوا عَلَيَّ بِجَمِيلِ ثَنَاءٍ- لِإِخْرَاجِي نَفْسِي إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَ إِلَيْكُمْ مِنَ التَّقِيَّةِ- فِي حُقُوقٍ لَمْ أَفْرُغْ مِنْ أَدَائِهَا وَ فَرَائِضَ لاَ بُدَّ مِنْ إِمْضَائِهَا- فَلاَ تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلَّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةُ- وَ لاَ تَتَحَفَّظُوا مِنِّي بِمَا يُتَحَفَّظُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ- وَ لاَ تُخَالِطُونِي بِالْمُصَانَعَةِ وَ لاَ تَظُنُّوا بِي اسْتِثْقَالاً فِي حَقٍّ قِيلَ لِي- وَ لاَ الْتِمَاسَ إِعْظَامٍ لِنَفْسِي- فَإِنَّهُ مَنِ اسْتَثْقَلَ الْحَقَّ أَنْ يُقَالَ لَهُ- أَوِ الْعَدْلَ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ- فَلاَ تَكُفُّوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقٍّ أَوْ مَشُورَةٍ بِعَدْلٍ- فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقِ أَنْ أُخْطِئَ- وَ لاَ آمَنُ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي- إِلاَّ أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنِّي- فَإِنَّمَا أَنَا وَ أَنْتُمْ عَبِيدٌ مَمْلُوكُونَ لِرَبٍّ لاَ رَبَّ غَيْرُهُ- يَمْلِكُ مِنَّا مَا لاَ نَمْلِكُ مِنْ أَنْفُسِنَا- وَ أَخْرَجَنَا مِمَّا كُنَّا فِيهِ إِلَى مَا صَلَحْنَا عَلَيْهِ- فَأَبْدَلَنَا بَعْدَ الضَّلاَلَةِ بِالْهُدَى وَ أَعْطَانَا الْبَصِيرَةَ بَعْدَ الْعَمَى

لغات

اذلالها (1):چهره ها و روشهای آن(معالم دین).

ادغال:تباه کردن.

اسخف:ناتوان و کوچك کرد.

اجحف بهم:ریشهٔ آنها را از بین برد.

اقتحمته:با حمله و از روی دشمنی داخل آن شد.

بادره:خشم گرفتن.

ترجمه

«اما بعد،خداوند سبحان به این دلیل که من سرپرست شمایم برای من بر شما حقی قرار داده و نیز در مقابل برای شما همانند آن،حقی بر گردن من مقرر فرموده است،پس حق در مرحلهٔ سخن و تعریف و توصیف،از همه چیز گسترده تر است،ولی هنگام عمل دایره ای کوچکتر و گستردگی کمتری دارد،هیچ کس را بر دیگری حقی نیست مگر این که آن،دیگری را نیز بر او حقی ثابت است.

(حق همیشه دو طرف دارد)اگر قرار بود حق به سود کسی باشد که در برابر، دیگران را بر ذمّه او حقی و مسئولیتی نباشد،ذات اقدس پروردگار بود،نه آفریده های او،و این ویژگی،به علّت قدرت او بر بندگان و گسترش عدالتش در اموری است که فرمان حق در آنها جریان دارد ولی او،حق خود را بر بندگان و وظیفهٔ آنها را چنین قرار داده است که او را عبادت و اطاعت کنند و در برابر، پاداش آنان را بر خود حقّی قرار داد و این تفضّلی از او بر بندگان است نه به خاطر استحقاق آنان.

از جمله حقوقی که خداوند مقرر فرموده است حق برخی از مردم بر دیگری است،و این حقوق را آن چنان با یکدیگر متقابل و برای افراد مساوی قرار داده است که هر کدام از آنها دیگری را در پی دارد،و هیچ قسمت از آن جز با واجب شدن قسمت دیگر ثابت نمی شود.

بزرگترین حق از این حقوق واجب الهی،حقّ والی بر رعیت و حق مردم بر گردن فرمانرواست،و این فریضه ای است که خداوند سبحان برای هر یك بر گردن دیگری واجب فرموده و آن را مایهٔ الفت و باعث شرافت دینشان

1- اذلال جمع ذلّ:رفق و مدارا...،ذلّ الطریق:راه هموار شده در اثر رفت و آمد(منجد الطلاّب).

قرار داده است، پس صلاح امّت تنها در سایهٔ صالح بودن فرمانرواست، و از طرفی فرمانروا صالح نمی شود، مگر این که رعیت صلاح و استقامت یابد، و هر گاه ملّت حقّ والی و فرمانروای خود را ادا کند و بر عکس فرمانروا نیز حق رعیت را رعایت کند، حق میان آنها قوت و عزّت یافته و راههای دیانت مستقیم و نشانه های دادگری معتدل شده و سنتهای شرعی در راه خود به جریان خواهد افتاد، و آن گاه، زمان، زمان صلح می شود و در آن موقع برای ادامهٔ حکومت امیدواری زیاد شده و طمع دشمنان مبدّل به یأس و ناامیدی می شود.

امّا، وقتی که رعیّت بر والی چیره شود، یا فرمانروا نسبت به مردم استبداد به کار برد، در آن موقع است که اختلاف آراء پیش آید و نشانه های ظلم و ستم آشکار شود و دستبرد در برنامه های دینی بسیار می شود، و بزرگراههای سنن و آداب مذهبی متروك خواهد ماند، و کارها بر طبق هوا و هوس انجام خواهد یافت، از حقوق بزرگی که تعطیل می شود و باطلهای سترگی که رواج می یابد هیچ کسی را وحشتی نیست.

در چنین وضعی نیکان خوار و بی مقدار و بدان نیرومند و عزیز و کیفرهای الهی بر بندگان سنگین و بزرگ خواهد شد، بنا بر این هر کدام از شما دیگری را در ادای این حقوق نصیحت و در انجام دادن آن به خوبی همکاری کنید.

هیچ کس را توانی نیست که طاعتی شایستهٔ خداوند انجام دهد، اگر چه سخت برای بدست آوردن خشنودی پروردگار حرص بورزد و در انجام دادن عبادات کوشش فراوان کند، امّا از حقوق واجب الهی بر بندگان است که به اندازهٔ قدرت و توانایی خود برای برقراری حق و عدالت، یکدیگر را نصیحت کنند، در جامعه کسی نیست که برای انجام دادن وظیفهٔ خود نیاز به کمك پروردگار نداشته باشد، اگر چه درجه و مقامش در رسیدن به حقّ، بالا و سابقه اش در دین زیاد باشد، و بر عکس هیچ شخصی یافت نمی شود که نتواند کمك به حق کند یا از آن کمك بگیرد، اگر چه مردم او را کوچك شمرده و با دیدهٔ حقارت بنگرند.» پس از بیانات فوق، یکی از یاران آن حضرت از جای برخاست و با

سخنـان طولانی که در مـدح و ثنای آن بزرگوار ایراد کرد،پاسـخ مثبت داد و آمادگی خود را برای شـنیدن و عمل به دسـتورهای او در تمام اوضاع و احوال ابراز کرد،و سپس امام(علیه السلام)به گفتار خود چنین ادامه دادند.

«سـزاوار است کسـی که حلاـل الهی در نظر او بزرگ و مقـام حق در قلبش بـا عظمت است به جز حق همه چیز پیش او کوچك باشـد،و سزاوارترین کس به این مقام،شخصـی است که نعمت خدا بر او افزون است و مشـمول لطف و احسان خاصّ حقّ تعالی می باشد زیرا،هر اندازه نعمت خدا بر کسـی زیاد شود حقّ خدا بر گردن او بسـیار باشد و وظیفه اش سنگینتر،از بدترین حالات زمامداران در نزد صالحان آن است که گمان برده شود،آنان فخر و مباهات را دوست داشته و کارشان صورت خودستایی به خود گیرد،من از این امر ناراحتم که در گمان شما چنین خطور کند که از تمجید و تعریف زیاد خوشم می آید،ولی خدای را سـپاس که چنین نیسـتم و اگر هم دوست می داشتم که مرا تمجید کنند،به دلیل خضوع در برابر عظمت و کبریایی پروردگار،که ویژهٔ اوست،آن را ترك می کردم،اگر چه برخی از مردم در برابر تلاشـها و مجاهدتهایشان سـتایش را دوست می دارند،اما شما مرا با سخنان زیبای خود نستایید،زیرا،من می خواهم خود را از مسئولیت حقوقی که بر گردنم هست خارج کنم،یعنی حقوقی که خداوند و شما بر من دارید که بطور کامل از انجام دادن آن فراغت نیافته ام،و واجباتی که بجای نیاورده ام و بایـد آنها را به مرحله ای اجرا در آورم.بنا بر این آن گونه که با فرمانروایان سـتمگر سـخن می گویید با من نگویید و چنان که نزد حکّام خشـمگین خود را جمع و جور می کنید پیش من چنان نباشـید و بطور ظاهر سازی و ساختگی با من رفتار نکنید،هرگز گمان نداشته باشـید که اگر حقّی به من گفته شود مرا گران می آیـد و یـا بخواهم خود را بزرگ جلوه دهم،زیرا،شخصـی که شـنیدن حق یا عرضه داشـتن عـدالت بر او،برایش ناگوار آیـد، عمل کردن به آن برای او مشـکل تر است،با توجه به این،از گفتن سـخن حق و یا مشورت عدالت خواهانه خودداری نکنید،زیرا،من خود را برتر از آن که اشتباه کنم نمی دانم،و در کارها از آن ایمن نیستم مگر آن که خدا مرا حفظ کند،من و شما

بنـدگان مملوك خدائیم که جز او پروردگاری نیست،او چیزی از ما را مالك است، که ما خود،مالك آن نیستیم او ما را از گمراهی که داشتیم نجات داده و به سوی رستگاری و هدایت رهنمون ساخت،و پس از نابینایی و کوردلی به ما بینایی و بصیرت عطا فرمود .»

شرح

غرض امام در این فصل آن است که وحـدت و اتفاق آنان را برای عمل کردن به دسـتورهای خود جلب کنـد و به این سـبب نخست اشاره فرموده است به این که هر کـدام از دو طرف بر دیگری حقی دارنـد که بایـد از عهـدهٔ آن برآینـد:حق او بر گردن یارانش همان حق ولایت و سرپرستی است که بر آنـان دارد،و حق یاران بر او همان است که رعیّت بر گردن والی و زمامـدار خود دارد و لوازم این حقوق متقابل را باید طرفین رعایت کنند .

فالحقّ اوسع...قضائه ،اهمیت حق خود را بر ذمّه اصحابش بیان کرده و آن را اثبات فرموده است،و گویا آنها را به دلیل کم انصافی و رعایت نکردن آن توبیخ و سـرزنش کرده است،و منظور حضـرت از جملهٔ بالا آن است که مردم وقتی در صدد تعریف و توصـیف زبانی برای حق برآیند زمینهٔ آن بسیار گسترده است،چون بر زبان راندن ساده است،ولی هر گاه حاکم بر حق و عادلی میان آنان حاضر شده و عمل کردن به حق را از ایشان بخواهـد عرصه بر آنها تنگ می شود زیرا عملا زیر بار حق رفتن و به عـدالت رفتار کردن کاری دشوار است، چون لازمهٔ آن ترك بعضـی از خواسـته های دل و امور مورد پسند انسان است، در این عبارت از باب استعاره،برای کلمهٔ حق«صفت سعه و ضیق را که از لوازم جـا و مکـان محسوس است آورده است زیرا حق را به اعتبـار این که دامنـهٔ توصـیف آن زیاد و عمل کردن به آن دشوار است تشبیه به مکانی کرده است که برای بعضی امور وسیع و پهناور است ولی گنجایش امور دیگری را ندارد.

و لا یجری لاحد الا جری علیه ،حضرت با بیان این جمله حق را برای آنان

تشـریح فرموده و نفوس آنها را برای عمل کردن به آن آماده ساخته است،و سـپس در جملهٔ: و لا یجری علیه الاجری له که سبب سودآوری حق را یادآوری فرموده به دلهای آنان اطمینان و آرامش داده است .

و بار دیگر با جملهٔ لو کان لأحد أن یجری... با یك قضیّهٔ شرطیهٔ متصله حق خدا را بر گردن آنان اثبات و تشریح فرموده است.

لقدرته...صـروف قضائه ،در این عبارت علّت اسـتدلال فوق و ملازمهٔ میان مقدم و تالی را که در قضیّهٔ شرطیه گذشت،بیان می دارد و با دو دلیل، اولویّت ذات خداوندی را برای این ویژگی-که تنها علت سودآوری حق متوجه او باشد نه،سبب دیگر آن-اثبات می فرماید:

1-خداوند توانایی کامل برای انتقام و گرفتن حق خود دارد.

2-هیـچ شخصـی را بر او حقّی نیست،زیرا عـدالتش در تمـام متصـرفاتش جاری و ساری است.پس از این که در جملـهٔ بالا اولویت حق تعالی را اثبات فرموده است در جملهٔ بعد: و لکنّه تعالی جعل...علیه با اسـتثنا کردن نقیض تالی،آن را نفی کرده است که توضیح آن چنین است:خداونـد برای خود بر گردن بندگان حقّی قرار داده که او را اطاعت کنند تا برای آنان نیز حقّی بر عهدهٔ خداوند ثابت شود که عبارت از پاداش عبادت است،و به این طریق ثابت می شود که در مورد خداوند توانای دادگر،نیز حق یك طرفه نیست،بلکه همان طور که بندگان را بر انجـام دادن عبـادات موّظف فرموده است،پـاداش و جزای کارهـای آنـان را هم وظیفه ای بر عهـدهٔ خود مقرر سـاخته است،و بـا این بیان عمومیّت این مطلب ثابت می شود که:حق،امری متقابل است حتی در مورد ذات اقدس حق.

مضاعفه الثواب...اهله ،در این جمله امام امر را بالاتر برده و توجه داده است که آنچه خـدا بر عهـدهٔ خود قرار داده مهمتر از حقّی است که برای خود بر گردن دیگران مقرر فرموده چنان که قرآن می گوید: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ»

ص:79

«أَمْثالِها وَ» (1)»،علاوه بر آن که این تعیین مسئولیت بر عهدهٔ خود بر او واجب نیست ولی از باب تفضّل است که ذات اقدس او سزاوار آن است و آن خود نیز جزئی از نعمتهای بی پایان اوست،تا آن که بندگان بیاموزند و با بهترین وجه در ادا کردن حقوق و انجام دادن وظایف واجب خود بکوشند و متخلّق به اخلاق الهی شوند،و این تفضّل خداوند را با افزونی شکر و سپاس او جبران کنند.

اقسام حقوق ثمّ جعل سبحانه...ببعض ،این جمله از سخنان حضرت همانند مقدمه ای است برای اثبات این که حق او بر گردن مردم امر واجبی از سوی خداوند است، تا آنان را بیشتر وادار به انجام دادن آن کند،و می فرماید:حقوقی که هر یك از افراد مردم بر دیگری دارد خود از حقوق خداوند است،زیرا حقّ خدا اطاعت اوست و ادای این حقوق هم اطاعت خداست و حقوق واجب الهی اینهاست:

1-حق پدر و مادر بر گردن فرزند و عکس آن.

2-حق هر یك از زن و شوهر بر یکدیگر.

3-و حق والی و فرمانده بر رعیت و فرمانبر و عکس آن.

فجعلها تتکافأ فی وجوهها ،در دنبالهٔ ذکر بعضی از اقسام حقوق تقابل میان حق و مسئولیت را بیان فرموده است که خداوند در مقابل هر حقی وظیفه ای برای صاحبش قرار داده است،از باب مثال،حق زمامدار پیروی دستورهای او،و حق مردم هم عدالت و حسن رفتار اوست،و هر کدام از اینها در برابر دیگری لازم است.

1- سوره انعام(6)آیه(159) [1]یعنی:پاداش هر عمل نیك ده برابر آن عمل است.

بزرگترین حق: و اعظم مـا افترض اللّه... ،امـام علیه السـلام در این فراز از سـخنان خود حقوق متقابـل والی و رعیت را از بزرگترین حقوق دانسـته است، زیرا:اکثر مصالـح معاش و معاد انسانها بر محور آن می چرخد،و سـپس با جملهٔ فریضة فرضـها اللّه...علی کلّ بر اهمیت و وجوب آن تاکید فرموده است.

ویژگیهای حقوق متقابل والی و رعیت: فجعلها نظاما...عنـد العباد ،امام در این قسـمت از سـخنان خود اموری را که لازمـهٔ حقوق متقابل والی بر رعیت و عکس آن است بیان فرموده:

1-در صورتی که هر یك از دو طرف وظیفـهٔ خود را انجام دهند،این حقوق باعث الفت و مهربانیشان می شود،و ما بارها در گذشـته یادآور شـده ایم که بزرگترین هـدف صاحب شـریعت ایجاد الفت و مهربانی است،و هدف از اجتماع مردم برای نماز که شـبانه روز پنج مرتبه در مساجـد و هفته ای یـك بار در روز جمعه و سالی دوبار در دو عیـد فطر و قربان بر پا می شود نیز به وجود آوردن پیونـد الفت و مهربانی در میـان افراد است،و از طرفی عمـل کردن به حق و عـدالت و گرد آمـدن برای پیروی از رهبر و زمامـدار عادل،خود از علل و موجبات انس و الفت و دوستی و محبت در راه خـداست،و این باعث می شود که مردم همانند یك تن شوند که به مصالح خودآگاه و به آن عمل می کند و مفاسد خویش را می شناسد و از آن دوری می جوید.

2-دومین فایده و ویژگی حقوق متقابل زمامدار و رعیت آن است که خداوند آن را مایهٔ عزت و سر بلندی دین و مسلمانان قرار داده است،و روشن است که هر گاه اجتماع،سـبب الفت و محبت شود،باعث بزرگی و قوّت و مغلوبیت دشمنان و اعزاز و احترام دین نیز خواهد بود ،و در این مورد امام(علیه السـلام) تاکید فراوان دارد که خیر و صـلاح رعیت وابسـته به خیر و صـلاح فرمانرواست، و این امری است که کلیهٔ عقول آن را می پذیرند و تمام اندیشه های حقیقت جو با

آن موافقند، چنان که گویند:«هر گاه فرمانده استقامت و استواری داشته باشد، رعیت هم در رستگاری و هدایت خواهند بود (1)»و شاعری چنین گوید:

«تا وقتی جامعه اهل صلاح و سداد باشند، امور را به فرمانروایان صالح و نیکوکار واگذار خواهند کرد.

ولی اگر از حق رو گردان شوند رهبری آنان به دست اشخاص بد، و ناشایست خواهد افتاد (2).» و نیز بیان فرموده است که صلاح حال فرمانروایان هم وابسته به صلاح حال مردم و پیروی آنها از زمامدارشان است و بر عکس تباهی روزگار آنان نیز بستگی به مخالفتشان با رأی والی دارد، پس موقعی که هر دو طرف حقوق متقابل خود را درست ادا کنند، حق میان ایشان عزّت پیدا خواهد کرد، مخالفی برای آن وجود نخواهد داشت.

3-فایدهٔ سوم حقوق متقابل والی و فرمانروا بر پایی راه و روشهای دین به وسیلهٔ پا فشاری در قوانین دین و عمل به آنهاست.

4-فایدهٔ چهارم:آنجا که شایستهٔ عدل و مقام دادگستری است آن چنان به عدالت گراید که از جور و ستمگری نشانی در آن نباشد.

5-آداب و سنن بدون کمترین انحرافی در جهت و مسیر خود به جریان خواهد افتاد.

6-در بارهٔ فایدهٔ ششم امام می فرماید:زمان، زمان صلاح می شود، شارح در مقام شرح می گوید:نسبت دادن صلاح به زمان، از باب مجاز است زیرا صلاح در حقیقت به مردم زمان و نظم و هماهنگی کارهای دنیوی و اخروی آنان بر می گردد،

1- تهدی الرعیة ما استقام الرئیس، ظاهرا ضرب المثلی است.

2- تهدی الامور باهل الرای ما صلحت فان تولّت فبالاشرار تنقاد

و چون زمـان ظرف وقوع تمـام اینهاست و زمان از عواملی است که صـلاح و فساد را مهیّا می کنـد آن را گاهی به صـلاح و زمانی به فساد متّصف می کند.

7-آخرین فایـده:امیـدواری برای بقـای آن حکومت زیاد شـده و بر عکس،طمع دشـمنان و امیـد آنان به نابودی و فساد حکومت،به یأس و نومیدی مبدّل می شود.

زیانهـای ناشـی از عـدم رعـایت حقوق متقابل از ناحیـهٔ فرمانروا و مردم فاذا غلبت... ،این فرمایش امام(علیه السـلام)اشاره به بسـیاری از ناگواریهایی است که در صورت مخالفت رعیّت با دستورهای زمامدار و ظلم و استبداد او نسبت به مردم لازم می آید،و آنها از این قرارند:

1-اختلاف آرا و عقاید که از آن به عنوان اختلاف کلمه تعبیر فرموده است،زیرا اختلاف عقیده علت اختلاف در کلمه و باعث پیدایش فرقه های گوناگون می شود.

2-علامتهـا و نشـانه های جور و سـتم آشـکار می شود،و این امری روشن است چون با نبودن اسـباب عـدل،فقـدان عـدل و ظهور ظلم و ستمگری ضروری است.

3-فساد و تباهی در دین زیاد می شود،زیرا نظرات مردم با رأی پیشوای عادل که جمع کنندهٔ آراء است هماهنگی ندارد و هر فردی به جانب خواستهٔ خود که تباه کنندهٔ دین و مخالف با آن است،می رود.

4-راه و روش آداب و سـنتها،از جـانب زمامـدار به واسـطهٔ سـتمگریهایش، و از ناحیـهٔ مردم،به علّت بر هم خوردن نظام فکریشان،متروك خواهد ماند.

5-کارها بر پایهٔ هوسها و تمایلات نفسانی انجام می شود و علت آن قبلا گذشت.

6-تعطیل احکام شرع که در اثر عمل بر طبق هوا و هوس واقع می شود.

7- «و کثرة علل النفوس» شارح برای«علل»دو معنی آورده است از این قرار:

الف:فراوانی بیماریهای اخلاقی و گرفتار شدن به عادتهای زشت از قبیل:

غش در معاملات،بیماری حسد،دشمنیها،خود پسندیها،کبر،غرور و جز اینها.

ب:مراد از علـل نفوس:صورتهـای واقعی عمل به منکرات است،از باب مثال:هر گاه شخصـی گناهی را مرتکب می شود عقیـده و اندیشـهٔ فاسدی را به وجود آورده است .

8-از تعطیل شـدن حق،هر چنـد بزرگ و مهم باشـد،برای کسـی وحشت و ناراحتی پیدا نمی شود،و علت آن عادت کردن مردم به پایمال شـدن حقوق و تعطیـل احکـام الهی است،و در مقابـل نیز اگر بزرگترین گناهـان و کارهـای باطـل صورت گیرد،احسـاس مسـئولیت نمی شود،زیرا همگانی است و مطابق هوسهای عموم انجام یافته است.

9-نیکان خوار می شوند،زیرا حق با تعطیل شدنش خوار شده است و آنها هم که اهل حقّند،خوار می شوند.

10-بدها پس از آن که در دولت و عزت حق خوار بودند به دلیل آن که اهل باطلند،با عزّت یافتن باطل،عزّت و بها پیدا خواهند کرد.

11-مردم به دلیل خارج شدن از اطاعت و عبادت خداوند،دچار بزرگترین کیفرها و مجازاتها خواهند شد .

امام علیه السـلام پس از آن که پی آمدهای فرمانبرداری و نافرمانی خداوند سـبحان را بیان کرده،مردم را توصـیه فرموده است که یکدیگر را برای عمل کردن به حق و کمك به آن،سفارش و تشویق کنند.

فلیس احـد...من الطاعـة له ،در این عبارت امام علیه السـلام دسـتور خود را در بارهٔ امر به اطاعت پروردگار تاکید و مبالغه فرموده و چنین بیان می کنـد که از میان مردم،کسـی که بتوانـد حق اطاعت الهی را ادا کنـد بسـیار انـدك است،اگر چه برای انجام دادن کارهای عبادی که باعث خشنودی خداوند متعال می شود،سعی فراوان

داشـته باشد و کوشـش بسـیار کند ،امّا اکنون که بندگان خدا نمی توانند حق مطلب را ادا کنند،لازم است که به اندازهٔ قدرت و توان خود،از جدّ و جهد و خیر اندیشی و کمك به یکدیگر برای برقراری حقوق الهی در میان خود کوتاهی نکنند .

و لیس امرو و إن عظمت...حمّله اللّه تعالی من حقّه... ،معنای این عبارت آن است که آدمی به هر درجه و مقام از عبادت پروردگار برسـد باز هم در عبادت و اطاعت نیازمنـد به کمك و معاونت است،زیرا،از طرفی خداونـد متعال تکلیف هر کس را به انـدازهٔ طاقت و توانش قرار داده،و از طرفی دیگر قدرت و توانایی در برخی اعمال عبادی مشروط به کمك دیگری است،بنا بر این هیچکس بی نیاز از کمك نیست.

و لا امرؤ و ان صـغّرته النفوس...،او یعان علیه .در این جمله امام(علیه السـلام)این مطلب را بیان داشـته است که سـزاوار هیچکس نیست خـود را کمـتر از آن بدانـد که در اطـاعت از خـدا کمـك بگیرد،و یـا مـورد کمـك واقـع شـود،زیرا،اگر چه شخصـی را همـهٔ مردم کوچك بشـمارند،حد اقل می تواند،به اطاعت خداوند و ادای حق او به مردم کمك کند،هر چند به عنوان قبول کردن و پذیرفتن صدقات باشد،و نیز مردم می تواننـد به وسـیلهٔ او یکدیگر را در اطاعت حق تعالی کمك کنند به این طریق که به او مقامی و موقعیتی اجتماعی بدهند تا دوستی آنها را محکم یا از آنان دفع ضرر کند.

کلمهٔ اقتحام در جملهٔ و اقتحمته العیون که به معنای هجوم آوردن و به عنف داخل شدن می باشد،در این مورد به عنوان اسـتعاره به کار رفته است،زیرا وقتی جامعه از روی تکبّر کسـی را کوچك شـمارد و با دیـدهٔ حقارت به او بنگرد مانند آن است که او را مورد حمله قرار داده و به زور بر او وارد شده است.

و غرض از ایراد این جمله آن است که مردم را وادار کنـد تا از یکـدیگر کمك بگیرند و در امور دینی با هم متّحد باشـند،و چنان نباشـند که ناتوانان و

حاجتمندان بر اثر ضـعف و احتیاجشان خوار و بی ارزش شـمرده شوند و بر عکس،اغنیاء نسبت به نیازمندان بی اعتنا باشند و نیرومندان بر ضعفا و ناتوانان تکبّر ورزیده و آنها را حقیر شمارند،بلکه همهٔ آنان به سبب اتّحاد همانند یك تن باشند .

پاسخ به کسـی که در مدح آن حضـرت مبالغه کرد:اما آنچه از سخنان امام در پاسخ شخصی که برخاست و او را بسیار ستود،برمی آید،آن است که می خواهد او را از زیاده روی در تعریف و ستایشـهای فراوان منع کند،و یا این که بطور کلّی سـتودن اشخاص را جلو رویشان اگر چه سـزاوار آن باشند،از کارهای ناپسند و زشت به حساب آورد و علّت آن هم روشن است،زیرا این عمل در بیشتر اشخاص باعث پیدایش خود بزرگ بینی و خود پسندی،در نفس و کردار می شود .

انّ من حق من عظم...احسانه الیه ،در این جمله حضـرت(علیه السلام)با یك استدلال منطقی توضیح داده است که:هر کس مورد لطف و احسان و نعمت فراوان الهی واقع شود سزاوار است که غیر از ذات اقدس او،همه چیز در نظرش حقیر و کوچك شمرده شود.

صورت استدلالی که در این سخن امام(علیه السلام)مقدّر است قیاسی است مرکب از شکل اول که مقدمات آن چنین است:

مقدمـهٔ اول(صـغری):هر کس که مورد لطف و عنـایت و احسـان و نعمت حق تعـالی واقع شود سـزاوار است که از همه بیشـتر عظمت و احترام الهی دل و جان او را فرا گیرد.

مقدمه دوم(کبری):و هر کس چنین باشد(از همه بیشتر....)شایسته است که بجز ذات پروردگار همه چیز در نزد او حقیر و کوچك به شمار آید.

شارح،مقدمـهٔ اول را جملـهٔ: «انّ من حقّ من عظم...» گرفته است، و راجع به مقدمه دوم قیاس می گوید:از عبارت «لعظم ذلك» اسـتفاده می شود

یعنی به دلیل عظمت و بزرگی خـدا در دل او، لازم است که همه چیز، جز حق تعالی در نظر او کوچك و حقیر باشد، آنچه در این اسـتدلال منطقی بیان شـده گر چه قاعدهٔ کلی و مطلب عمومی است ولی در حقیقت مراد، خود حضـرت است، زیرا بزرگترین نعمت خداوند، در دنیا خلافت مسـلمین و در آخرت هم کمالات معنوی است که همـهٔ آنها، ویژهٔ وجود خود اوست، بنا بر این او خود سـزاوارترین مردم است که جلال الهی و عظمت ربّانی قلب و روح او را فرا گرفته باشد و به آن سبب همه چیز جز خداوند در نظرش بی ارزش و حقیر نماید .

و من اسـخف حالات الولاة...و الکبریاء ،امام(علیه السـلام)در این قسـمت از سخنان خود به منظور تکمیل مطلب فوق، گویا می خواهد چنین بیان کنـد: کسـی که بایـد همه چیز بجز ذات پروردگار در نظرش بی مقـدار باشـد، سـزاوار نیست که بر خود ببالـد و فخر و مباهات را دوست بـدارد، و خود را بزرگ بدانـد و یا حتی چنین گمانی در بارهٔ او بشود، زیرا این دو صـفت ویژهٔ خداونـد است و هیـچ کس در خور آن نیست، و نیز نبایـد چنان باشد که او را مانند جبّاران مورد خطاب قرار دهند و همچون سـتمگران احترام کنند ، و قد کرهت... در این جمله تصریح فرموده است که مراد از شخص مورد ذکر، خود آن حضرت است.

و لو کنت احبّ ان یقال فی ذلك ،این سـخن که امام مقام خود را پایین آورده و امر معمولی را که در اغلب اشـخاص وجود دارد برای خود پذیرفته ولی سـپس به دلیل دیگری خود را تبرئه می فرماید، به این بیان که: اگر به فرض هم تحت تأثیر لذّت جویی واقع شده و آن را دوسـت داشـته ام، امّـا به علّت این که خود را کوچکتر از آن می دانم که متّصف به عظمت و کبریـایی شوم که ویژهٔ ذات حق تعالی است، آن را ترك گفته و دوستی آن را از دلم بیرون کرده ام، و در این فرمایش امام علیه السلام به موضوع دیگری نیز اشاره فرموده است که: زیاده

روی در ستایش شخص باعث پیدایش تکبر می شود و به این سبب امام آن را دوست نمی دارد و ترك کرده است .

و ربّما استحلی الناس الثناء بعد البلاء ،در این عبارت حضرت(علیه السلام)کسی را که برخاست و زیاد او را ستود،در عملش معذور دانسته و گوئی چنین می فرماید:ای ستایشگر تو در کار خود معذوری چون می بینی که همیشه برای خدا می کوشم و جهاد می کنم و هم دیگران را بر آن بسیار تشویق می کنم و عادت مردم است که هر گاه جمعی در جهاد و یا دیگر عبادات و اعمال نیك،به خوبی از عهده برآیند،ستایش را در بارهٔ آنان حق و بجا می دانند.

فلا تثنوا علیّ بجمیل ثناء...من امضائها ،پس از آن که در جملهٔ قبل مرد ثناگو را،به علت این که دل آزرده نشود،معذور دانست،در این عبارت تکلیف را روشن کرده و اصل مقصود را بیان فرموده است که:درست است که معمول چنین و لیکن مرا از این قاعده مستثنا کنید و اگر چه می بینید که بسیار در راه حق می کوشم مرا ثنا نگویید و ستایش نکنید.چرا که من در حقیقت وظیفهٔ خود را در برابر خدا و شما مردم که بر گردنم باقی است و تاکنون از عهدهٔ آن بر نیامده ام،انجام می دهم.وظیفهٔ الهی من عبارت است از سپاس نعمتهای او و بجا آوردن کارهای واجب،و وظیفهٔ مردمی من راهنمایی و هدایت شما به سوی حقیقت و بهترین راه و عمل بر طبق آن است.

توضیح مترجم:(این معنی که گذشت بر تقدیری است که عبارت متن من التقیّه باشد چنان که در نسخهٔ شرح ابن ابی الحدید،و خویی و فیض الاسلام چنین است) ولی بر طبق نسخه ای که از خط مرحوم سید رضی نقل شده که متن این نسخه نیز چنین است معنای آن چنین می شود:اگر در عبادت خدا می کوشم و برای راهنمایی شما جدیت دارم فقط به علت توجّه به خدا و حقانیّت ذات باری تعالی است و موقعی که چنین باشد چگونه در مقابل عبادات و اعمال خود

استحقاق ستایش و تمجید داشته باشم.این طرز بیان امام حاکی از کمال تواضع اوست و درسی است که تا چه حدّ باید انسان در پیشگاه حق تعالی اخلاص داشته باشد و دل را از دوستی باطل و میل به آن باز دارد و نیز از خصوصیات آن حضرت است که خدا را فقط برای خدا عبادت می کرد و توجّهی به غیر نداشت،نه ترسی از غیر او داشت و نه طمعی .

فلا تکلّمونی...بعدل ،در این عبارت،حضرت به منظور راهنمایی و ارشاد یاران خود که چگونه رفتاری با او داشته باشند،از چند چیز آنها را باز داشته است:

1-چنان که معمولا با ستمگران سخن می گویند-مثلا آنها را زیاد تمجید می کنند-با او چنین سخن نگویند،زیرا این عمل در نفس شخص مورد ستایش ایجاد غرور و تکبّر می کند و نیز چون او جبّار و ستمگر نیست این کار، توصیف از چیزی در غیر مورد و محلّ خود می باشد.

2-محافظه کاریهایی که معمولا نزد بعضی از پادشاهان و زمامداران خشمگین و زود رنج به عمل می آید-مثلا از ترس یا احترام در پیش آنان با هم شوخی نمی کنند یا از حرف زدن خودداری می کنند و یا با آنها مشورت انجام نمی دهند و حتی به این سبب ایشان را از برخی امور آگاه نمی سازند و جلو روی آنها ایستاده باقی می مانند و نمی نشینند-نزد او به عمل نیاورند،چرا که این ملاحظه کاریها بسیاری از مصالح امور را از بین می برد و موجب آن می شود که نفس،شیفتهٔ فخر و مباهات و کبر و خود بزرگ بینی شود،و نیز این کار مانند مورد قبلی وضع شیئی در غیر ما وضع له است.

3-با او در گفتار و رفتار،ظاهر سازی و دورویی نداشته باشند،زیرا این کار،سبب تباهی دین و دنیا خواهد بود.

4-اگر چه تحمل حق تلخ است ولی او تذکر می دهد که مبادا تصور

کننـد که شایـد از حقیقت گویی خوشـش نمی آیـد و در مقابـل حرف حق ناراحت می شود.امام(علیه السـلام)لفظ«مرار»(تلخی)را برای سختی و دشواری حق استعاره فرموده است،چون عدالت او و آنچه لازمهٔ عدل است که قبول حق به هر صورت باشد راهنمایی می کند که این گمـان را به او نبرنـد که او بزرگی خودش را طـالب است،و دلیلش آن است که امـام(علیه السـلام)به غیر خودش که شایسـتهٔ عظمت و ستایش است یعنی خداوند،شناخت کامل دارد.

یك اصـطلاح منطقی و اسـتدلال قیاسـی: فانه من استثقل...اثقل .در این جمله امام(علیه السلام)به منظور تأیید بر حقیقت پذیری خود که در سـخن قبل بیان فرمود،با یك اسـتدلال قیاسـی که می توان آن را به صورت شکل دوم (1)از اشـکال چهارگانهٔ منطقی در آورد،احتجاج فرموده است،که به این طریق بیان می شود:

مقدمه اول:هر کس از شنیدن حرف حق و توصیف عدالت نگران و ناراحت شود،عمل بر طبق آن دو،بر او گرانتر و دشوارتر خواهد بود.

مقدمه دوم:امّا برای من عمل کردن به حق و عدالت هیچ گونه سـختی و دشواری ندارد،و این خود کاملا از رفتار او که بدون هیچ رنجشی با تمام وجود در خدمت حق و اجرای عدالت بود معلوم می شود.

پس از بیان مقدمات نتیجهٔ استدلال چنین است:که حرفهای حق دیگران و درخواست اجرای عدل و داد برای او گران و دشوار نیست.

5-مطلب پنجمی که حضـرت یـاران خود را از آن منع فرموده آن است که از حقیقت گویی و همفکری و مشورت بـا او،در بیـان و اجرای عدل و داد،خودداری

1- شکل دوم در صورتی تحقق می یابد که حدّ وسط در هر دو مقدمه محمول باشد و این جا کلمهٔ (دشوار)است.و شرایط آن:اختلاف دو مقدمه در سلب و ایجاب و کلیت کبرا(مقدمه دوم)است و این جا نیز چنین است مترجم().

نکنند،زیرا چنین ملاحظه کاریهایی مایهٔ بروز باطل و فساد در جامعه خواهد شد.

فـانّی لست....منّی ،حضـرت در این عبارت که تواضع فرموده و خود را جایز الخطا و نیازمنـد به کمك پروردگار دانسـته یارانش را بیش از پیش به همراهی و نزدیك شدن به خود وادار کرده است.

الاّ ان یکفی اللّه من نفسـی ،منظور از«نفسـی»آن خصوصیّت نفسانی است که آدمی را به کارهای زشت و بد،وا می دارد و امام از خدا می خواهـد که او را از شـرّ آن حفظ فرمایـد زیرا او را برای این امر از خود نیرومندتر می داند،و در این گفتار،عصـمت و پاکی خود را در مقابل گناهان،از ناحیهٔ پروردگار متعال می بیند .

فانّما انا و أنتم... ،در این عبارت تمام یاران را توجه می دهد که باید همهٔ ما در مقابل فرمان او تسـلیم و در پیشگاه عظمت او کمال ذلّت را داشـــته باشـــیم، زیرا بـه دلیـل ایـن کـه تمـام نفـوس و خواســته هـا و خـاطره هـای آن از طرف اوسـت و او مبـدأ و سرچشـــمه فیضـها و استعدادهاست،لذا او مالك تمام آنها می باشد.

آخرین سخن امام(علیه السلام)در این خطبه: و اخرجنا ممّا کنّا فیه ،خدا ما را از آن بیرون برده است،یعنی از گمراهی دوران جاهلیت پیش از اسلام و دوری از درك حقیقت و نیافتن راهی که درست و صحیح بوده است،معنای راه یافتن به سوی خرا و آگاهی در امور دنیوی،و این ویژگی تنها با بعثت پیامبر اکرم اسلام و پیشرفت نبوّت او برقار شد توفیق از خداوند است.

ص:91

208-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

:اَللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَعْدِيكَ عَلَى؟قُرَيْشٍ؟ وَ مَنْ أَعَانَهُمْ- فَإِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحِمِي وَ أَكْفَئُوا إِنَائِي- وَ أَجْمَعُوا عَلَى مُنَازَعَتِي حَقّاً كُنْتُ أَوْلَى بِهِ مِنْ غَيْرِي- وَ قَالُوا أَلاَ إِنَّ فِي الْحَقِّ أَنْ تَأْخُذَهُ- وَ فِي الْحَقِّ أَنْ تُمْنَعَهُ فَاصْبِرْ مَغْمُوماً أَوْ مُتْ مُتَأَسِّفاً- فَنَظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي رَافِدٌ وَ لاَ ذَابٌّ وَ لاَ مُسَاعِدٌ- إِلاَّ أَهْلَ بَيْتِي فَضَنَنْتُ بِهِمْ عَنِ الْمَنِيَّةِ- فَأَغْضَيْتُ عَلَى الْقَذَى وَ جَرِعْتُ رِيقِي عَلَى الشَّجَا- وَ صَبَرْتُ مِنْ كَظْمِ الْغَيْظِ عَلَى أَمَرَّ مِنَ الْعَلْقَمِ- وَ آلَمَ لِلْقَلْبِ مِنْ وَخْزِ الشِّفَارِ

لغات

استعديك:از تو كمك مى خواهم،اسم مصدر آن«عدى»و به معناى كمك مى آيد.

اكفأت الإناء و كفأته:ظرف را واژگون كردم.

رافد:يارى كننده قذى:چيزى از خار و خاشاك كه در چشم قرار مى گيرد و آن را مى آزارد.

شجى:چيزى كه از اثر غم و اندوه و در گلوى انسان پيدا مى شود(عقده-گره)مانند كسى كه لقمه يا چيز ديگرى در گلويش گير كند.

علقم:درخت تلخ شفار:جمع شفره و به معناى كارد،تيغ است.

ترجمه

«بار پروردگارا از تو يارى مى خواهم كه انتقام مرا از قريش و هم دستانشان بستانى،زيرا آنان پيوند خويشاوندى مرا بريدند،و پيمانهٔ حقّ مرا

واژگونه ساختند،و در بارهٔ حقی که من از دیگران به آن سزاوارتر بودم تماما با من به منازعه و جدال برخاستند و به من گفتند:قسمتی از مال تو است که می توانی آن را بگیری ولی از پارهٔ دیگر ممنوع و باز داشته می شوی،بنا بر این باید یا با غم و غصه صبر کنی و بسازی و یا از تأسف و اندوه بمیری،وقتی فکر کردم دیدم نه یاوری دارم که به کمك من برخیزد و نه کسی که از حق من دفاع کند،مگر خانواده ام که نخواستم آنان را به دست مرگ بسپارم،از این رو،با ناراحتی همانند کسی که خاشاك در چشم داشته باشد،صبر کردم،و همچون کسی که استخوان در گلویش مانده باشد،آب دهان فرو بردم و با فرو بردن خشم خود که در کامم از حنظل تلخ تر و در اعضایم از تیزی شمشیر دردناکتر بود تحمل کردم .»

شرح

سید رضی در آخر این خطبهٔ شریف می فرماید:گر چه این سخنان امام(علیه السلام) در ضمن یکی از خطبات پیشین حضرت آمده است،امّا من به دلیل مختلف بودن روایت،دوباره در این جا به ذکر آن مبادرت ورزیدم .

غرض حضرت در این فصل از سخنان خود،شکایت به پیشگاه خداوندی و یاری جستن از او در برابر قریش است که او را از حق امامت و رهبری امت که تنها شایستهٔ او بود،دور کردند،و از این معنی به عنوان قطع رحم و بریدن پیوند خویشاوندی تعبیر فرموده،چنان که از کناره گیری و جدایی آنان از خود به واژگون کردن ظرف و پیمانه تعبیر فرموده است،زیرا این امور لازمهٔ واژگونی ظرف و ریختن آنچه در آن است می باشد،همچنان که لازمهٔ درست قرار گرفتن ظرف،رو آوردن آنان به او،و گرد آمدن آنها در اطراف اوست.

و اجمعوا...غیری ،شارحان شیعه می گویند:منظور حضرت از آن عده که علیه حق او به منازعه برخاستند جامعهٔ قریشند که به هنگام وفات رسول اکرم(در دار الندوه)گرد آمدند و دیگران را به خلافت نصب کردند،و مراد از کلمهٔ«غیری»:دیگران،سه خلیفهٔ قبل از آن حضرت می باشد،ولی شارحان غیر

شیعه می گویند: مراد از آنها، آن چند نفری هستند که به عنوان شورا اجتماع کردند و پس از مشورت عثمان را به خلافت برگزیدند، بنا بر این قول دو خلیفهٔ اوّل در این شکایت داخل نیستند(قهرا مراد از غیرهم عثمان خواهد بود). امّا این قول ضعیف است، زیرا در خطبهٔ شقشقیّه که قبلا بیان شد از هر سه خلیفه پیش از خود شکایت کرده است. خلاصه پس از جستجوی سخنان امام و بررسی احوال آن حضرت منظور آن حضرت از این سخن و امثال آن، بر کسی پوشیده نیست، و می توان ورود این سخن را در مورد شکایت از طلحه و زبیر، هنگامی که با یارانشان به سوی بصره شتافتند، دانست، زیرا در صورتی که آن حضرت از زمامداران پیشین به خلافت سزاوارتر باشد، با آن که آنها در اسلام بر دیگران تقدم داشتند، پس از اشخاصی که در درجه ای پایین تر از آنها قرار گرفته اند، به طریق اولی برای خلافت سزاوارتر خواهد بود، و این مورد مانند سخنی است که می فرماید: «بار خدایا به فریادم برس از آن شورا که چگونه در بارهٔ من شك کردند و مرا با نخستین فرد از آن سه نفر مقایسه کردند و تا آن جا مرا پایین آوردند که با چنین افرادی همسنگ کردند (1).» و قالوا: الاّ إنّ فی الحقّ... ، امام علیه السلام با تأسّف از زبان حال و افعال آنان خبر می دهد و الاّ آنان با زبان خود چنین حرفها نگفته بودند .

فنظرت... ، شارح بیان می دارد که قبلا(ظاهرا در شرح خطبهٔ شقشقیه) شرحی از دردهای حسّی و بریدگی که وسیلهٔ تیغ و غیر آن پیدا می شود ذکر کردیم. و سپس یادآور می شود که هر کس دو فصل گذشته(قسمتی از خطبهٔ شقشقیه و خطبهٔ 171)را مطالعه و دقت کند تفاوت روایتی آنها را با این فصل درك خواهد کرد. توفیق از خداوند است.

1- فیا للّه و للشوری، متی اعترض الریب فیّ مع الاوّل منهم حتی صرت اقرن الی هذه النظائر. قسمتی از خطبهٔ شقشقیّه.

209-گفتار آن حضرت در بارهٔ کسانی که برای جنگ با آن حضرت به سوی بصره آمده

اشاره

بودند می فرماید:

فَقَدِمُوا عَلَى عُمَّالِي وَ خُزَّانِ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ الَّذِي فِي يَدَيَّ- وَ عَلَى أَهْلِ؟مِصْرٍ؟ كُلُّهُمْ فِي طَاعَتِي وَ عَلَى بَيْعَتِي- فَشَتَّتُوا كَلِمَتَهُمْ وَ أَفْسَدُوا عَلَيَّ جَمَاعَتَهُمْ- وَ وَثَبُوا عَلَى شِيعَتِي فَقَتَلُوا طَائِفَةً مِنْهُمْ غَدْراً- وَ طَائِفَةٌ عَضُّوا عَلَى أَسْيَافِهِمْ- فَضَارَبُوا بِهَا حَتَّى لَقُوا اللَّهَ صَادِقِينَ

لغت

عضّوا علی اسیافهم:شمشیرها را به همراه خود داشتند.

ترجمه

«آنان بر ماموران من و خزانه داران بیت المال مسلمین و نیز بر اهل شهری که همه در اطاعت و بیعت من بودند وارد شدند،اجتماع آنها را برهم زدند و اندیشهٔ آنان را در بارهٔ من تباه کردند،بر شیعیان من حمله بردند،عده ای را ناجوانمردانه کشتند،ولی جمعی از ایشان دلیرانه دست به قبضهٔ شمشیر برده و با آنان جنگیدند تا سرانجام صادقانه به دیدار پروردگار خود نایل آمدند و شربت شهادت نوشیدند ».

شرح

منظور از«مصر»شهر بصره است،و مقصود از کسانی که بر آن شهر

حمله کردند،طلحه و زبیر و پیروان آنان است،اما حالات آنان و کارهایی که در بصره با مأموران حضرت انجام داده اند،در جای خود بطور کامل بیان شده است.و توفیق از خداوند است.

ص:96

210-گفتار آن حضرت در میدان جنگ جمل موقعی که چشمش به بدنهای کشتهٔ طلحه و

اشاره

عبد الرحمن بن عتاب بن اسید افتاد،فرمود:

لَقَدْ أَصْبَحَ؟أَبُو مُحَمَّدٍ؟ بِهَذَا الْمَكَانِ غَرِيباً- أَمَا وَ اللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَكْرَهُ أَنْ تَكُونَ؟قُرَيْشٌ؟ قَتْلَى- تَحْتَ بُطُونِ الْكَوَاكِبِ- أَدْرَكْتُ وَتْرِي مِنْ؟بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ؟- وَ أَفْلَتَتْنِي أَعْيَانُ؟بَنِي جُمَحَ؟ لَقَدْ أَتْلَعُوا أَعْنَاقَهُمْ إِلَى أَمْرٍ- لَمْ يَكُونُوا أَهْلَهُ فَوُقِصُوا دُونَهُ

لغات

عبد الرحمن:فرزند عتاب،فرزند اسید،پسر ابی العاص بنی امیّه،در جنگ جمل شرکت داشت و همان جا کشته شد،نقل شده است که در همان روز عقابی دست او را برداشت و در یمامه آن را یافتند و با انگشتری که در انگشت او بود آن را شناختند،او را یعسوب قریش هم می گفتند.

اعیان:جمع عین است و به معنای بزرگان قوم و افراد با اعتبار می باشد.

جمح:نام قبیله ای است.

اتلعوا:گردنهای خود را کشیدند مانند کسانی که به طرف چیزی از بالا با دقت نگاه کنند.

وقصوا:گردنهای آنان شکست.

ابو محمد:کینهٔ طلحه است.

ترجمه

«ابو محمد این جا غریب مانده است،به خدا سوگند دوست نداشتم که این چنین قریش را زیر سینهٔ ستارگان کشته بینم،انتقام خود را از فرزندان

عبد مناف گرفتم،ولی از بزرگان،قبیلهٔ بنی جمح از دست من گریختند،قریش به جانب کاری گردنکشی کردند که شایستگی آن را نداشتند،و بی آن که به مقصود رسند گردنهای آنان درهم شکست .»

شرح

در این فصل به چند مطلب اشاره شده است:

1-نخست این که آن حضرت هر کدام از مخالفان خود را که به قتل می رساند و نیز آنان که از لشکر خود او کشته می شدند،همه اش به منظور بر پا داشتن دین و برقراری نظم و عدالت بود.

اگر اشکال شود که کشتن این جمعیت زیاد،فسادی حاضر و مشهود است.

پاسخ آن است که:اگر چه این کشتار نسبت به گروهی از مسلمانان در یك شهری مایهٔ تباهی و فساد است ولی اگر آن را با مصلحت تمام جامعه مسلمانان بسنجیم فسادی را موجب نمی شود و انجام دادن عملی که فساد جزئی داشته باشد،برای بدست آوردن مصلحت کلّی در بعضی از مواقع لازم است،چنان که گاهی برای حفظ سلامت بدن لازم است که عضو فاسد آن قطع شود.

2-امام می فرماید: تحت بطون الکواکب این عبارت کنایهٔ بسیار ظریفی از بیابان است،و منظور آن حضرت آن است که من دوست نداشتم این انسانها را با این وضع بد،در میان بیابان ببینم بطوری که نه روپوشی و نه،حتّی سایه ای برای استتار آنها وجود دارد.

3-اگر کسی بگوید که انتقام گرفتن دلیل بر آن است که کینه ای از دشمن به دل داشته است،در صورتی که این صفتی ناپسند است،پس چرا امام(علیه السلام)

می فرمایـد:از بنی عبـد مناف انتقام گرفتم؟ در پاسـخ می گوییم:اصل و ریشـهٔ حقد و کینه صـفت خشم و غضب است و آن هم تا موقعی ادامه دارد که صورتی از شـیئی آزار دهنـده در ذهن انسـان باقی باشـد،حال،اگر این خشم از تصویر چیزی نشأت گرفته باشـد که برای دین ضرر دارد،در این صورت انتقام گرفتن به منظور گرفتن حقّ و یاری کردن آن ناپسند نخواهد بود.

4-طلحه و زبیر از طرف مادر،جزء قبیلـهٔ بنی عبـد مناف بودنـد امّا پـدر زبیر از فرزنـدان عبـد العزّی پسـر قصـیّ بن کلاب،و پدر طلحه از فرزندان جعد، پسـر تمیم بن مرّه بود،اما از بنی جمح،در زمان امام(علیه السـلام)،عبد اللّه بن صفوان پسر امیّة بن خلف،و عبد الرحمن بن صفوان وجود داشتند.

نقل شده است که مروان بن حکم نیز از آنها بود و در جنگ جمل اسیر شد و سپس با شفاعتی که امام حسین(علیه السلام)نزد پدرش از او کرد آزاد شد.

به جای کلمهٔ اعیان بنی جمح اغیار نیز روایت شده که آن هم به معنای بزرگان می باشد .

5-تعبیر به اتلعوا اعنـاقهم که در بـارهٔ تجـاوز طلبی قریش بیان فرموده است اسـتعاره می باشـد و منظور آن است که آنان برای خود انتظار خلافـت داشـتند، در حالی که شایسـتهٔ آن نبودنـد،و عبارت: و قصوا کنایه از کشـته شـدن آنها در این راه و نرسـیدن به آن است.و توفیق از خداوند است.

ص:99

211-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

قَدْ أَحْيَا عَقْلَهُ وَ أَمَاتَ نَفْسَهُ حَتَّى دَقَّ جَلِيلُهُ- وَ لَطُفَ غَلِيظُهُ وَ بَرَقَ لَهُ لاَمِعٌ كَثِيرُ الْبَرْقِ- فَأَبَانَ لَهُ الطَّرِيقَ وَ سَلَكَ بِهِ السَّبِيلَ- وَ تَدَافَعَتْهُ الْأَبْوَابُ إِلَى بَابِ السَّلاَمَةِ وَ دَارِ الْإِقَامَةِ- وَ ثَبَتَتْ رِجْلاَهُ بِطُمَأْنِينَةِ بَدَنِهِ فِي قَرَارِ الْأَمْنِ وَ الرَّاحَةِ- بِمَا اسْتَعْمَلَ قَلْبَهُ وَ أَرْضَى رَبَّهُ

ترجمه

«خردش را زنده کرد،و نفس سرکش خود را میراند،تا آن جا که بدنش ضعیف و اندامش لاغر و نزار شد (1)،و تندی اخلاقش به نرمی مبدّل شده است،و برای او هاله ای از روشنایی درخشید که راه او را روشن و او را در آن مسیر روان ساخت و پیوسته از دری به در دیگر منتقل شده تا به باب سلامت و سرای زندگی جاودانی راه یافت،و به سبب اعمال قلبی که انجام داد و خشنودی پروردگار خویش را جلب کرد،با آرامش کامل جسمانی در قرارگاه امن و آسایش ثابت قدم قرار گرفت .»

شرح در بیان اوصاف سالك

این سخن امام(علیه السلام)از والاترین سخنانی است که در بارهٔ بیان اوصاف سالك الی اللّه و عارف حقیقی و چگونگی سیر و سلوك او در این طریق آمده است.

ص:100

1- این جمله ترجمهٔ عبارت:و لطف غلیظه می باشد که بر طبق برداشت شارح است.

امام(علیه السلام)در این خطبه با این تعبیر که سالك راه حق خرد خود را زنده کرده به این مطلب اشاره فرموده اند که عارف با ریاضتهای عارفانه و کوششهای سالکانهٔ خود برای بدست آوردن کمالات عقلی از قبیل دانشها و معارف و ویژگیهای اخلاقی موفقیتهای شایانی کسب می کند،و با دارا بودن خصیصهٔ زهد و انجام دادن عبادات خالصانهٔ،عقل نظری و عقل عملی خویش را کامل و احیاء می کند.

امات نفسه :این جمله اشاره به آن است که عارف با عبادتهای عارفانهٔ خود نفس امّاره به بدیها را مغلوب کرده و آن چنان آن را در اختیار نفس مطمئنّه قرار داده است که به هیچ نحو دست به کاری نمی زند مگر این که عقل وادار کننده و راهنمای او باشد،که در این صورت نفس امّاره از لحاظ شهوات و خواسته های حیوانی خود مرده است زیرا از ناتوانی و ضعف قادر به انجام هیچ عملی نیست.

حتی دقّ جلیله ،حضرت در این عبارت،از بدن به جلیل(بزرگ)تعبیر فرموده است،زیرا آن آشکارترین و بزرگترین چیزی است که دیده می شود،و معنای عبارت چنین است:عارف و سالك تا به حدّی نفس امّاره را میرانده که کالبدش ضعیف و اندام او لاغر شده است.

لطف غلیظه ،در این جمله دو احتمال داده شده است:

الف:مانند جملهٔ قبل اشاره به لاغری و نزاری اندام و جسم شخص سالك باشد.

ب:احتمال دیگر این که مراد،ناتوانی قوای نفسانی و درهم شکستن خواسته های شهوانی است که در اثر زهد و عبادت برای چنین فردی پیدا می شود،زیرا آزاد بودن نفس در خوردن و آشامیدن و انجام دادن خواسته های خود،تن را ستبر ولی عقل و حواسّ ادراکی را آشفته و ضعیف می سازد،و از این رو گفته اند:«شکمبارگی و پر خوری،تیز هوشی را نابود می کند و مایهٔ

تیرگی دل و ستبری بدن می شود (1).» بر عکس،اگر در وجود انسان عقل و خرد،حاکم شود،قوای ادراکی او، غبار کدورتی را که در پی پر خوری و شکمبارگی یافت می شود از خود می زداید،چنان که آیینه با صیقل جلاـ داده و پاك می شود،و با رفع کدورت از قوای ادراکی،جوهرهٔ نفس آدمی نیز که با پیروی از خواسته های جسمانی و هوای نفسانی آلوده و تیره شده بود جلا و صفا یافته و روشن می شود و از این رو به عالم بالا اتصال و شایستهٔ کسب فیض و گرفتن نور از عالم بالا می شود.

و برق له لامع کثیر البرق ،منظور از کلمهٔ لامع مرحله ای از خلسه است که سالك با ریاضت و تقویت اراده به آن می رسد و در این مرحله برای او انوار الهی و یا لـذّتی پیدا می شود که در سرعت و ظهور و خفا همانند برق جهنده است و در اصطلاح عارفان آن را«وقت»می گویند و این مرحله پیوسته در میان دو وجد و سرور،قرار دارد که یکی قبل از آن و دیگری پس از آن برای عارف پیدا می شود،زیرا،هنگامی که لذّت انوار لامعه را چشید و پس از آن جدا شد، در فراق آنچه از دست داده،ناله و آوازی برای او پیدا می شود.

این لوامع در آغاز کار برای انسان اندك اندك پیدا می شود،امّا،موقعی که با توجه و دقت به ریاضت پرداخت،زیاد می گردد،و از این رو،امام(علیه السلام)با کلمهٔ لامع اشاره به خود آن نور فرموده و با کثرت برق و افزونی درخشندگی آن اشاره به کثرتی فرموده است که با کامل شدن ریاضت حاصل می شود.

احتمال دیگر در معنای عبارت: لامع کثیر البرق آن است که«لامع» استعاره از عقل فعال و درخشندگی آن به معنای ظاهر شدنش برای عقل انسان و کثرت برق آن اشاره است به بسیاری ریزش و فیضان آن انوار که در هنگام توجه دقیق به ریاضت مانند برق برای او ظاهر می شود.

1- البطنة تذهب الفطنه و تورث القسوه و الغلظه.

فابان له الطریق ،مراد امام از این جمله آن است،با عروض این لوامع برای او ظاهر شد که طریق واقعی به سوی خدای تعالی همان ریاضتی است که به آن اشتغال دارد.

و سالك به السبیل ،و این انوار درخشنده سبب شد که او به سلوك در راه خدا بپردازد.

تـدافعته الأـبواب ،مراد از ابواب درهـای ریـاضت است که عارف را به سوی بهشت سوق می دهـد و عبارت است از:مطیع قرار دادن نفس سرکش امّاره و زهد حقیقی و اموری از قبیل عبادات و ترك دنیا و جز اینها،و سالك با سیر در این ابواب سرانجام سر از باب سلامت در می آورد و آن،دری است که هر گـاه عـارف با علم و معرفت داخل در آن شود،یقین به مصونیت از انحراف در سـلوك پیـدا می کنـد،و حقیقت این«در»همان«وقت»است که در قبل به آن اشارت رفت،و نخستین منزل از منزلهای بهشت عقلی است.

و ثبتت رجلاه...و الراحة ،یعنی در قرار امن و راحت قدمهایش استقرار می یابد.

عبارت«فی قرار الامن،جار و مجرور و متعلق به ثبتت می باشـد،و این مرحلهٔ دوم است که برای سالك پس از مرحلهٔ وقت به وجود می آید و طمأنینه نامیده می شود،و شرح آن چنین است که:سالك،تا هنگامی که در مرحلهٔ وقت است،از درخشش این برقها بر ضمیر او،اضطراب و هیجانی در کالبـدش پیدا می شود که احساس«خلسه»می کند،زیرا معمولا هر گاه برای نفس امر عظیمی رخ دهد به حرکت و اضـطراب در می آیـد،ولی با کثرت این واردات، نفس انسان به آنها الفت می گیرد و احساس نگرانی نمی کنـد،بلکه از آن رو که قدم عقل او در درجه ای اعلا از درجات بهشت که قرار امن و راحت از عذاب الهی است قرار گرفته،کمال سکونت و اطمینان می یابد.

ص:103

آخرین جملهٔ این خطبه این است:بما استعمل،این جارّ و مجرور نیز متعلق به ثبتت می باشد و شرح آن چنین است:عارف به سبب به کار گرفتن قلب و روح خود در عبادت و جلب رضایت و خشنودی پروردگار متعال، گامهایش استوار شده است.توفیق از خداوند است.

ص:104

212-گفتار آن حضرت،این سخن را پس از خواندن این آیه مبارکه: «أَلْهاكُمُ التَّكاثُرُ حَتّى زُرْتُمُ الْمَقابِرَ» بیان فرموده است:

اشاره

يَا لَهُ مَرَاماً مَا أَبْعَدَهُ وَ زَوْراً مَا أَغْفَلَهُ- وَ خَطَراً مَا أَفْظَعَهُ- لَقَدِ اسْتَخْلَوْا مِنْهُمْ أَيَّ مُدَّكِرٍ وَ تَنَاوَشُوهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ- أَفَبِمَصَارِعِ آبَائِهِمْ يَفْخَرُونَ- أَمْ بِعَدِيدِ الْهَلْكَى يَتَكَاثَرُونَ يَرْتَجِعُونَ مِنْهُمْ أَجْسَاداً خَوَتْ وَ حَرَكَاتٍ سَكَنَتْ- وَ لَأَنْ يَكُونُوا عِبَراً أَحَقُّ مِنْ أَنْ يَكُونُوا مُفْتَخَراً- وَ لَأَنْ يَهْبِطُوا بِهِمْ جَنَابَ ذِلَّةٍ- أَحْجَى مِنْ أَنْ يَقُومُوا بِهِمْ مَقَامَ عِزَّةٍ- لَقَدْ نَظَرُوا إِلَيْهِمْ بِأَبْصَارِ الْعَشْوَةِ- وَ ضَرَبُوا مِنْهُمْ فِي غَمْرَةِ جَهَالَةٍ- وَ لَوِ اسْتَنْطَقُوا عَنْهُمْ عَرَصَاتِ تِلْكَ الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ- وَ الرُّبُوعِ الْخَالِيَةِ لَقَالَتْ- ذَهَبُوا فِي الْأَرْضِ ضَلَالاً وَ ذَهَبْتُمْ فِي أَعْقَابِهِمْ جُهَّالاً- تَطَئُونَ فِي هَامِهِمْ وَ تَسْتَنْبِتُونَ فِي أَجْسَادِهِمْ- وَ تَرْتَعُونَ فِيمَا لَفَظُوا وَ تَسْكُنُونَ فِيمَا خَرَّبُوا- وَ إِنَّمَا الْأَيَّامُ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ بَوَاكٍ وَ نَوَائِحُ عَلَيْكُمْ- أُولَئِكُمْ سَلَفُ غَايَتِكُمْ وَ فُرَّاطُ مَنَاهِلِكُمْ- الَّذِينَ كَانَتْ لَهُمْ مَقَاوِمُ الْعِزِّ- وَ حَلَبَاتُ الْفَخْرِ مُلُوكاً وَ سُوَقاً سَلَكُوا فِي بُطُونِ الْبَرْزَخِ سَبِيلاً سُلِّطَتِ الْأَرْضُ عَلَيْهِمْ فِيهِ- فَأَكَلَتْ مِنْ لُحُومِهِمْ وَ شَرِبَتْ مِنْ دِمَائِهِمْ- فَأَصْبَحُوا فِي فَجَوَاتِ قُبُورِهِمْ جَمَاداً لَا يَنْمُونَ- وَ ضِمَاراً لَا يُوجَدُونَ- لَا يُفْزِعُهُمْ وُرُودُ الْأَهْوَالِ- وَ لَا يَحْزُنُهُمْ تَنَكُّرُ الْأَحْوَالِ- وَ لَا يَحْفِلُونَ بِالرَّوَاجِفِ وَ لَا يَأْذَنُونَ لِلْقَوَاصِفِ- غُيَّباً لَا يُنْتَظَرُونَ وَ شُهُوداً لَا يَحْضُرُونَ- وَ إِنَّمَا كَانُوا جَمِيعاً فَتَشَتَّتُوا وَ أُلَّافاً فَافْتَرَقُوا- وَ مَا عَنْ طُولِ عَهْدِهِمْ وَ لَا بُعْدِ مَحَلِّهِمْ- عَمِيَتْ أَخْبَارُهُمْ وَ صَمَّتْ دِيَارُهُمْ- وَ لَكِنَّهُمْ سُقُوا كَأْساً بَدَّلَتْهُمْ بِالنُّطْقِ خَرَساً- وَ بِالسَّمْعِ صَمَماً وَ بِالْحَرَكَاتِ سُكُوناً- فَكَأَنَّهُمْ فِي ارْتِجَالِ الصِّفَةِ صَرْعَى سُبَاتٍ- جِيرَانٌ لَا يَتَأَنَّسُونَ وَ أَحِبَّاءُ لَا يَتَزَاوَرُونَ- بَلِيَتْ بَيْنَهُمْ عُرَا

التَّعَارُفِ- وَ انْقَطَعَتْ مِنْهُمْ أَسْبَابُ الْإِخَاءِ- فَكُلُّهُمْ وَحِيدٌ وَ هُمْ جَمِيعٌ- وَ بِجَانِبِ الْهَجْرِ وَ هُمْ أَخِلاَّءُ- لاَ يَتَعَارَفُونَ لِلَيْلٍ صَبَاحاً وَ لاَ لِنَهَارٍ مَسَاءً- أَيُّ الْجَدِيدَيْنِ ظَعَنُوا فِيهِ كَانَ عَلَيْهِمْ سَرْمَداً- شَاهَدُوا مِنْ أَخْطَارِ دَارِهِمْ أَفْظَعَ مِمَّا خَافُوا- وَ رَأَوْا مِنْ آيَاتِهَا أَعْظَمَ مِمَّا قَدَّرُوا- فَكِلْتَا الْغَايَتَيْنِ مُدَّتْ لَهُمْ- إِلَى مَبَاءَةٍ فَاتَتْ مَبَالِغَ الْخَوْفِ وَ الرَّجَاءِ- فَلَوْ كَانُوا يَنْطِقُونَ بِهَا- لَعَيُّوا بِصِفَةِ مَا شَاهَدُوا وَ مَا عَايَنُوا- وَ لَئِنْ عَمِيَتْ آثَارُهُمْ وَ انْقَطَعَتْ أَخْبَارُهُمْ- لَقَدْ رَجَعَتْ فِيهِمْ أَبْصَارُ الْعِبَرِ- وَ سَمِعَتْ عَنْهُمْ آذَانُ الْعُقُولِ- وَ تَكَلَّمُوا مِنْ غَيْرِ جِهَاتِ النُّطْقِ- فَقَالُوا كَلَحَتِ الْوُجُوهُ النَّوَاضِرُ وَ خَوَتِ الْأَجْسَامُ النَّوَاعِمُ- وَ لَبِسَنَا أَهْدَامَ الْبِلَى وَ تَكَاءَدَنَا ضِيقُ الْمَضْجَعِ- وَ تَوَارَثْنَا الْوَحْشَةَ وَ تَهَكَّمَتْ عَلَيْنَا الرُّبُوعُ الصُّمُوتُ- فَانْمَحَتْ مَحَاسِنُ أَجْسَادِنَا وَ تَنَكَّرَتْ مَعَارِفُ صُوَرِنَا- وَ طَالَتْ فِي مَسَاكِنِ الْوَحْشَةِ إِقَامَتُنَا- وَ لَمْ نَجِدْ مِنْ كَرْبٍ فَرَجاً وَ لاَ مِنْ ضِيقٍ مُتَّسَعاً- فَلَوْ مَثَّلْتَهُمْ بِعَقْلِكَ- أَوْ كُشِفَ عَنْهُمْ مَحْجُوبُ الْغِطَاءِ لَكَ- وَ قَدِ ارْتَسَخَتْ أَسْمَاعُهُمْ بِالْهَوَامِّ فَاسْتَكَّتْ- وَ اكْتَحَلَتْ أَبْصَارُهُمْ بِالتُّرَابِ فَخَسَفَتْ- وَ تَقَطَّعَتِ الْأَلْسِنَةُ فِي أَفْوَاهِهِمْ بَعْدَ ذَلاَقَتِهَا- وَ هَمَدَتِ الْقُلُوبُ فِي صُدُورِهِمْ بَعْدَ يَقَظَتِهَا- وَ عَاثَ فِي كُلِّ جَارِحَةٍ مِنْهُمْ جَدِيدُ بِلًى سَمَّجَهَا- وَ سَهَّلَ طُرُقَ الآفَةِ إِلَيْهَا- مُسْتَسْلِمَاتٍ فَلاَ أَيْدٍ تَدْفَعُ وَ لاَ قُلُوبٌ تَجْزَعُ- لَرَأَيْتَ أَشْجَانَ قُلُوبٍ وَ أَقْذَاءَ عُيُونٍ- لَهُمْ فِي كُلِّ فَظَاعَةٍ صِفَةُ حَالٍ لاَ تَنْتَقِلُ- وَ غَمْرَةٌ لاَ تَنْجَلِي- فَكَمْ أَكَلَتِ الْأَرْضُ مِنْ عَزِيزِ جَسَدٍ وَ أَنِيقِ لَوْنٍ- كَانَ فِي الدُّنْيَا غَذِيَّ تَرَفٍ وَ رَبِيبَ شَرَفٍ- يَتَعَلَّلُ بِالسُّرُورِ فِي سَاعَةِ حُزْنِهِ- وَ يَفْزَعُ إِلَى السَّلْوَةِ إِنْ مُصِيبَةٌ نَزَلَتْ بِهِ- ضَنّاً بِغَضَارَةِ عَيْشِهِ وَ شَحَاحَةً بِلَهْوِهِ وَ لَعِبِهِ فَبَيْنَا هُوَ يَضْحَكُ إِلَى الدُّنْيَا وَ تَضْحَكُ إِلَيْهِ- فِي ظِلِّ عَيْشٍ غَفُولٍ إِذْ وَطِئَ الدَّهْرُ بِهِ حَسَكَهُ- وَ نَقَضَتِ الْأَيَّامُ قُوَاهُ- وَ نَظَرَتْ إِلَيْهِ الْحُتُوفُ مِنْ كَثَبٍ- فَخَالَطَهُ بَثٌّ لاَ يَعْرِفُهُ وَ نَجِيُّ هَمٍّ مَا كَانَ يَجِدُهُ- وَ تَوَلَّدَتْ فِيهِ فَتَرَاتُ عِلَلٍ آنَسَ مَا كَانَ بِصِحَّتِهِ- فَفَزِعَ إِلَى مَا كَانَ عَوَّدَهُ الْأَطِبَّاءُ- مِنْ تَسْكِينِ الْحَارِّ بِالْقَارِّ وَ تَحْرِيكِ الْبَارِدِ بِالْحَارِّ- فَلَمْ يُطْفِئْ بِبَارِدٍ إِلاَّ ثَوَّرَ حَرَارَةً- وَ لاَ حَرَّكَ بِحَارٍّ إِلاَّ هَيَّجَ بُرُودَةً- وَ لاَ اعْتَدَلَ بِمُمَازِجٍ لِتِلْكَ الطَّبَائِعِ- إِلاَّ أَمَدَّ مِنْهَا كُلَّ ذَاتِ دَاءٍ- حَتَّى فَتَرَ مُعَلِّلُهُ وَ ذَهَلَ مُمَرِّضُهُ- وَ تَعَايَا أَهْلُهُ بِصِفَةِ دَائِهِ- وَ خَرِسُوا عَنْ جَوَابِ السَّائِلِينَ عَنْهُ- وَ تَنَازَعُوا دُونَهُ شَجِيَّ خَبَرٍ يَكْتُمُونَهُ- فَقَائِلٌ هُوَ لِمَا بِهِ وَ مُمَنٍّ لَهُمْ إِيَابَ عَافِيَتِهِ- وَ مُصَبِّرٌ لَهُمْ عَلَى فَقْدِهِ- يُذَكِّرُهُمْ أُسَى الْمَاضِينَ مِنْ قَبْلِهِ- فَبَيْنَا هُوَ كَذَلِكَ عَلَى جَنَاحٍ مِنْ فِرَاقِ الدُّنْيَا- وَ تَرْكِ الْأَحِبَّةِ- إِذْ عَرَضَ لَهُ عَارِضٌ مِنْ

غُصَّ بِهِ- فَتَحَيَّرَتْ نَوَافِذُ فِطْنَتِهِ وَ يَبِسَتْ رُطُوبَةُ لِسَانِهِ- فَكَمْ مِنْ مُهِمٍّ مِنْ جَوَابِهِ عَرَفَهُ فَعَيَّ عَنْ رَدِّهِ- وَ دُعَاءٍ مُؤْلِمٍ بِقَلْبِهِ سَمِعَهُ فَتَصَامَّ عَنْهُ- مِنْ كَبِيرٍ كَانَ يُعَظِّمُهُ أَوْ صَغِيرٍ كَانَ يَرْحَمُهُ- وَ إِنَّ لِلْمَوْتِ لَغَمَرَاتٍ هِيَ أَفْظَعُ مِنْ أَنْ تُسْتَغْرَقَ بِصِفَةٍ- أَوْ تَعْتَدِلَ عَلَى عُقُولِ أَهْلِ الدُّنْيَا

لغات

مرام:مقصود و مطلوب زور:زیارت کنندگان خطر:نزدیك به هلاکت و نابودی فظیع:مشکلی که سختی آن از حدّ و اندازه گذشته باشد.

استحلوا:با یاد پدران و پدر بزرگان و موقعیت گذشتگان خود را می آراستند.(اگر استخلوا (با نقطه)باشد،یعنی:شهرها را خالی یافتند (1)).

تناوش:فرود آمدن احجی:خردمندانه تر عشوه:با نادانی دست به کاری زدن ترتعون:متنعّمند،می چرند لفظوا:دور انداخته و ترك کرده اند.

فارط:کسی که در رسیدن به آب و آبشخور،از دیگران جلو افتاده است.

حلبات الفخر:مردم(جمعیّتهای)متکبّر سوق:جمع سوقه:به معنای رعیت،مردم کوچه و بازار.

برزخ:بین دنیا و آخرت،از هنگام مرگ تا روز قیامت فجوات:جمع فجوه:قسمت پهناور وسیعی از زمین ضمار:غایبی که امید بازگشت آن نمی رود.

یحفلون:اعتنا می کنند رواجف:زمین لرزه ها یأذنون:می شنوند.

ارتجال الصّفة:پیدایش خصوصیات سبات:خواب،و در اصل به معنای راحت و آسایش افظع:سخت تر مباءه:محل بازگشت انسان عیّ عن الکلام:از سخن گفتن ناتوان شد.

کلوح:با درهم کشیدن صورت دندانهایش به زشتی پیداست.

اهدام:جمع هدم،لباس کهنه تکاء دنا:بر ما سخت گذشت تهکّعت:مندرس شد،کهنه شد

1- نوشتهٔ متن خطبه مانند اغلب نسخه ها«استخلوا»با نقطه است ولی چنان که از شرح بر می آید شارح«استحلوا»بی نقطه را اصل و با نقطه را فرع گرفته و به عنوان قیل آورده است.(مترجم)

ارتسخت...:جانوران در قرارگاه آنان جا گرفته اند.

استكّت:بسته شد.

ذلاقة اللسان:تیزی و روانی زبان و آسان سخن گفتن.

همدت:بی حرکت ماند و کهنه شد.

وعاث:بسته شد،وصل شد.

سمّجها:آن را زشت کرد أشجان:غمها أنیق:چیزی که بیننده را به شگفت در آورد.

غضارة العیش:خوشی زندگانی کتب:نزدیك بودن بثّ:حالت غم و اندوه قارّ و قرور:آب سرد

ترجمه

«شگفتا چه مطلوب بسیار دوری،و چه زائران بی خبری،و چه خطر بزرگ و شدیدی،همانا سرزمین خود را خالی از آنها دیدند (1)و به جای عبرت گرفتن و متذکر آینده شدن از مرگ عزیزان،آنان را از جای دور طلب کردند،آیا به گورهای پدرانشان می بالند،یا به تعداد مردگان خود می نازند؟از گذشتگان خود طلب بازگشت می کنند،در حالی که آنان بدنهای فرو ریخته و از حرکت افتاده اند،از مردگان پند گرفتن و عبرت یافتن سزاوارتر است،تا به آنان بالیدن و مباهات کردن،اگر با یاد آنها،تواضع و فروتنی کنند،خردمندانه تر است از آن که آنان را مایهٔ فخر و ارجمندی قرار دهند،امّا با دیدگان بی فروغ و تار بر آنها نگریستند و با یاد ایشان در دریای نادانی و جهالت فرو افتادند.اگر از آنان در بارهٔ منظرهٔ خانه های فرو ریخته و منزلهای خالی از سکنه بپرسند، خواهند گفت:آنها بی نام و نشان در زمین فرو رفته اند،و شما ناآگاهانه به دنبال آنان می روید،و بر فرق ایشان پا می نهید،و بر روی بدنهاشان کشت و زرع می کنید و از آنچه باقی گذاشتند و رفتند،می خورید و در ویرانه های آنها مسکن می گزینید،از جدایی میان شما و آنان روزگار می گرید و بر حال شما نوحه و زاری می کند.

ایشان پیش رفتگان پایان زندگی شما هستند که زودتر از شما به آبشخور رسیده اند،تا در آن جا محل آب نوشیدن را مهیّا کنند،آنان مقامهای ارجمند و

1- این ترجمه به اعتبار احتمال دوم است که واژهٔ«استخلوا»با نقطه باشد.(مترجم)

وسایل بالنـدگی و مباهات در اختیار داشـتند،برخی پادشاهان و فرمانروایان و برخی دیگر رعیت و فرمانبر ایشان بودنـد،آنان در باطن قبرها خزیدند و زمین بر آنها مسـلط شده،گوشتهای آنان را خورده و خونهای ایشان را آشامیده،پس در شکاف گورها آن چنان بی حسّ و حرکت قرار گرفتند که نشانی از آنها پیدا نیست، هول و هراسها ایشان را به وحشت در نمی آورد،و بد حالیها اندوهگینشان نمی کند،به زمین لرزه ها اعتنـایی ندارنـد و به بانـگ رعـدها گوش نمی دهنـد،آنـان (مردگان)غایبانی هسـتند که کسـی در انتظار بازگشـتشان نیست و شاهـدانی که حضور(محسوس)ندارند،اینان روزگاری گردهم بودند و با همدیگر انس و الفت داشـتند امّا اکنون از یکدیگر جدا و پراکنده شدند،از درازی مدت و دوری جایشان نیست که خبری از آنها به ما نمی رسد و از دیار و خانه های آنان بانگی بر نمی خیزد،بلکه جامی به آنها نوشانیده اند که زبانشان را لال و گوش ایشان را کر و جنبشـهای آنان را به سکون مبدّل ساخته است،پس در هنگام بیان حالات خود، بیهوش،مانند افراد به خاك افتاده،خوابیـده انـد،اینها همسایگانی هسـتند که با هم انس نمی گیرنـد،و دوسـتانی که به دیـدار همـدیگر نمی روند،رابطهٔ آشـنایی میانشـان کهنه شـده و سـببهای برادری از آنها بریـده شـده است،و از این رو،با آن که جمعشان زیاد است همگی تنهاینـد و با آن که با هم دوست بوده اند،از هم دورند،برای شب،صـبحی و برای روز،شامی،نمی شناسند،در هر کدام از شب یا روز که مرده اند،همان وقت در نظر آنهـا ادامه دارد،سـختیهای قبر و آن جهـان را سـخت تر از آنچه می ترسـیدند مشاهـده کردنـد و نشـانه های آن را بزرگتر از آنچه فرض می کردند،دیدند،بالاخره دو سـرانجام زندگانی(خوبی و بدی)آنان را به آن جا که باید ببرد،برد،و به آخرین درجهٔ چیزی که از آن می ترسیدند،یا به آن امیدوار بودند،رسیدند،و اگر به سخن می آمدند نمی توانستند آنچه را که دیده و به آن برخورد کرده اند،بیان کنند،و اگر چه اثری از آنها نمانده و خبری از ایشان نیست امّا دیده های عبرت بین به جانب آنان می نگرد و گوشـهای خردمندان از آنان می شـنود که با زبان حال می گویند:صورتهای زیبای با طراوت،چروك و زشت

ص:109

شد،و بدنهای نرم و لطیف فرو ریخت،لباس کهنه و از هم پاشیده،تن ما را پوشانده و تنگی خوابگاهها ما را سخت رنج می دهد،و وحشت و ترس را به ارث برده ایم،منزلهای گور بر روی ما خراب شد و از این رو زیبایی اجساد ما از بین رفت و چهره های شناخته شدهٔ ما ناشناخته شد،ماندن ما در منزلهای وحشتناك به درازا کشید،از رنج رهایی نیافتیم و از تنگی به فراخی نرسیدیم! اگر به عقل خود نگاه کنی و صورت آنها را به ذهن خود بیاوری و یا پردهٔ مادیت که میان تو و آنها قرار دارد از جلو چشم تو برداشته شود و توجه کنی که گوشهای آنان با جا گرفتن حشرات در آن،بسته شده و دیده های ایشان با سرمهٔ خاك،کور شده و زبانهای گویای آنها در دهانشان لال شده و دلهای بیدار در سینه هایشان از حرکت بازمانده است و به هر یك از اعضای ایشان پوسیدگی تازه ای که آن را زشت کرده،راه یافته است،و راههای آسیب رسیدن به آن عضو را آسان ساخته و در برابر آسیبها تسلیم اند،نه دوستی دارند که از آنان دفاع کند و نه دلی دارند که جزع و بی تابی کند(در این هنگام)دلهای اندوهگین و چشمهای پر از خاشاك خواهی دید که هرگز آن حالت زشت و کریهشان تغییر نمی یابد و غم و اندوهشان بر طرف نمی شود،این زمین،بسیاری از بدنهای عزیز و ارجمند و خوش رنگ و رو را از بین برده است که در دنیا متنّعم به نعمت و پروردهٔ خوشگذرانی بوده،در هنگام اندوه به شادی می پرداخت،و به دلیل بخل ورزیدن به خوشی زندگانی و دلبستگی به کارهای بیهوده و بازیچهٔ دنیا،هر گاه مصیبتی به او رو می آورد به انواع سرگرمی پناه می برد،از این رو در حالی که او بر دنیا و دنیا بر او می خندید و در سایهٔ زندگانی خوش و غفلت آور می آرایید،ناگهان روزگار پای او را با خارهای خود آزرد،و قوایش را درهم شکست،و به دلیل این که عوامل مرگ از نزدیك به او می نگریست،با اندوهی ناشناخته آمیخته و با رنجی پنهانی همراز شد،در حالی که به مدت زمان بهبودیش انس و الفت کاملی داشت،او را ضعف و سستی بیماریها فرا گرفت،پس،شتاب زده به آنچه طبیبان او را عادت داده بودند.از قبیل فرونشاندن گرمی به وسیلهٔ چیزهای

سرد و بر طرف کردن مایه های سـردی با داروهای گرم پناه برد، پس سردی جز زیاد کردن حرارت، و گرمی غیر از افزایش مایهٔ سردی، دردی را برای او درمان نکرد، و با آن همه داروهای متناسب، حدّ اعتـدالی در مزاج او پیـدا نشد مگر آن که دردهای او را طولانی کرد، تا آن جا که طبیبش خسـته شد و پرستارش از او فراموش کرد و خانواده اش از بیان درد او ناتوان و از پاسخگویی به کسانی که حال او را جویا می شدند عاجز شدنـد، و پیش او از خبر انـدوهباری که پنهان می کردنـد نظرهای گوناگونی اظهار می داشـتند: یکی می گفت: حال او همین است که هست، و دیگری به آنهـا نویـد خوب شـدن او را می داد، و سوّمی بـا یـادآوری گذشـتگان پیش از او، اطرافیـان را به صبر و بردبـاری در مرگ او، وادار می کرد.

در حـالی که این چنین در شـرف جـدایی از دنیا و ترك دوسـتان بود، ناگهان او را انـدوهی فرا گرفت که قوای ادراکی او از کار افتاد و زبانش خشك شـد و حتّی از پاسـخ دادن به برخی پرسشـهای مهمّی که قبلا می دانست عاجز و ناتوان شـد، و در برابر نداهای دادخواهی از جانب کسانی که مورد احترام او و یا از کودکانی که مورد ترحم او بودند که فریاد آنان دل او را به درد می آورد، گوشـهایش کر شده بود، سـختیهای مرگ دشوارتر از آن است که به وصف در آید و یا با خردهای مردم دنیا قابل درك باشد و درست در آید .»

شرح

در این فصل از سخنان امیر المؤمنین علیه السلام چند فایده است:

1-فایـدهٔ اول (1)آن که«لام در یـا له»حرف جرّ، برای تعجب است، چنـان که گـاهی گفته می شود:«یا للـدّواهی»، چه مصـیبتهایی، جار و مجرور، منـادا و در محـلّ نصب می باشـد(این معنی در صورتی است که عبـارت خطبه«یـا له مراما» باشـد)و یـا مراما نیز روایت شـده است. کلمات مراما ، زورا و خطرا ، تمیز و

1- شارح از چند فایده که در اول متذکّر شده فقط یك فایده را به روشنی یادآور شده و تا آخر شرح این خطبه مطلب دیگری به عنوان فایده یاد نکرده است.(مترجم)

منصوب و مفید معنای تعجب می باشند.شگفتی امام از بالیدن آنان به کثرت قبور مردگان،با آن که سودی به حال آنها ندارد،همان تعجب امام(علیه السلام)از بسیاری غفلت آنانی است که پس از دیدار گورهای مردگان خود به زیادی آن بر دیگران مباهات می کنند ولی از خود غافلند که در خطر نزدیك شدن به سختیهای آخرت که تمام شداید دنیا در پهلوی آن حقیر و ناچیز است قرار دارند،و این افتخار و غفلت که آنها را فرا گرفته،جای بسیار تعجّب است.

مقصود از ضمیر در استحلوا زنده ها و از ضمیر«منهم»مرده هاست،و مراد از این عبارت آن است که زندگان توجّه کنند به آثاری که از مردگانشان باقی مانده و مایهٔ پند و عبرت گرفتن است.

ایّ مدکّر ،این فراز از عبارت امام برای اهل بصیرت به بهترین وجه مایهٔ عبرت و پند گرفتن است زیرا در ضمن سؤال حکایت از امر عجیبی می کند که آنها به چه چیز افتخار و مباهات می کنند!؟ و تناوشوهم من مکان بعید ،یعنی به جای آن که به آثار باقیماندهٔ از گذشتگان خود بیاندیشند و از آن سود ببرند،به افتخار و مباهات می پردازند،و حتی با یاد گذشتگان خیلی دور و ذکر فضایل آنان که خود از آن بدور بودند، بر خود می بالیدند،امام(علیه السلام)در این عبارت،افتخار به گذشتگان را،تعبیر به مکان بعید(جایگاه دور)فرموده است،زیرا مردگان و کمالات آنان،برای بازماندگانشان از جملهٔ دورترین مایه های افتخار است و به این دلیل آن را مورد سرزنش قرار داده و با استفهام انکاری چنین سؤال فرموده است: أ فبمصارع آبائهم یفخرون .؟ یرتجعون...سکنت ،در معنای این عبارت دو احتمال وجود دارد:

1-امام(علیه السلام)پس از آن که با سؤال انکاری عمل آنان را مورد توبیخ و نکوهش

قرار داده اضافه می کند آنها با افتخار کردن به مردگان خود،گوئی آنها را به زندگی بر می گردانند.

2-احتمال دوم آن که اگر چه همزهٔ استفهامی ندارد ولی(مثل جملهٔ قبل) استفهام انکاری و تقدیر آن چنین است:أ یرتجعون منهم بفخرهم،لهم اجسادا خوت:آیا از گورستان مردگانشان به افتخار برمی گردند و حال آن که جز جسدهایی درهم ریخته و بی حرکت نیستند ؟ لاـن یکونوا عبرا احقّ من ان یکونوا مفتخرا ،در این جمله حضرت،آن سرزنشی را که در مورد افتخار کردن به نام و نشان مردگان بیان فرموده بود، مورد تاکید قرار داده است،یعنی این که باید این اجسام بی جان گذشتگان شما وسیلهٔ پند و عبرت شما باشند نه مایهٔ فخر و مباهاتتان،و در حقیقت معنای حملهٔ قبلی را روشن می کند.

و لأـن یهبطوا بهم جناب ذلّة ،این جمله نیز مؤیّد همان معنا است یعنی این که از دیدن گورهای مرده ها باید انسان متواضع شود و به خواری خود پی ببرد،که لازمهٔ آن،کوچکی در برابر عزّت و ارجمندی خداوند است،و این که مردگان مایهٔ عبرت باشند خردمندانه تر است از آن که سبب افتخار و مباهات باشند.کلمهٔ«ابصار»به«عشوه»اضافه شده است،زیرا که میان آنها مناسبتی وجود دارد،و آن چنین است که آنان با دیده های دلشان که پردهٔ ناآگاهی و جهل نسبت به احوال مردگان آن را فرا گرفته بود،به آنها می نگرند و در این راه ناآگاهانه و کورکورانه سیر می کنند .

و لو استنطقوا..لقالت ،یعنی اگر از مردگان راجع به اوضاع پس از مرگ بپرسی،با زبان حال چنین و چنان خواهند گفت.

در زمینهٔ پاسخ مردگان دو احتمال وجود دارد،یکی این که از جملهٔ:

لقالت تا...فیما خرّبوا جواب و زبان حال مردگان باشد،و احتمال دوم،آن که

تا آخر خطبه زبان حال قبور و ساکنان آنها باشد.

کلمهٔ ضلاّلا و جهّالا ـ ،حال است یعنی مردگان در زمین ناپدید شدند و شما نیز پس از آنها می روید،در حالی که از وضع ایشان بی خبرید،بر روی سرهای آنان قدم می گذارید و در داخل اجسادشان که پوسیده و خاك شده است،درخت می کارید،امام(علیه السلام)لفظ گریه کنندگان و نوحه کنندگان را برای روزهای حیات و زندگی استعاره آورده است.زیرا که ایّام و تعلّقات زندگی همانند مادرانی هستند که در هنگام مرگ انسان از فراق فرزندان خود که مردگانند،گریانند و نوحه سر می دهند .

اولئکم سلف غایتکم و فرّاط مناهلکم ،یعنی مردگان،نسبت به سرانجام شما که مرگ است و آبشخورهای شما که همان موارد پس از مرگ می باشد، بر شما پیشی گرفتند،کلمهٔ مقاوم ،جمع مقام و«الف آن منقلب از«واو»است و دو کلمهٔ ملوکا و سوقا به لحاظ حالیّت منصوبند، و بطون البرزخ منظور چیزهای پس از مرگ است که از آگاهی و شهود ما مخفی و پنهان است،و مقصود از کلمهٔ سبیلا راه در برزخ،راهی است که آنان را به سوی سرنوشت و سرانجام نهایی که سعادت یا شقاوت است می برد،و نسبت دادن خوردن و آشامیدن به زمین امری است مجازی،ولی بر اثر کثرت استعمال نزدیك به حقیقت شده است،به دلیل زنده نبودن آنان تأثراتی هم که معمولا در زنده ها وجود دارد از آنها انتظار نمی رود،و لذا حضرت،در بارهٔ ایشان می فرماید:تکان و حرکتی در آنها نیست،ورود چیزهایی که مایهٔ ترس و هراس است،آنان را به فریاد زدن و وحشت وا نمی دارد،و از دگرگونی اوضاع اندوهی ندارند،و با توجّه به زمین لرزه ها و شنیدن صداهای دلخراش از هراس گردهم اجتماع نمی کنند.

اگر اشکال شود که ویژگیهای بالا با ترس و جزعی که در اثر عذاب قبر

برای برخی مردگان پیـدا می شود نادرست است،جواب گوییم که:هراس و ناله ای که از مردگان در قبر نفی شـده در مورد اموری است که معمولا مشاهده و شـنیدن آن برای ما،در دنیا باعث هراس و بی تابی می شود و حال آن که عذاب قبر و هول و هراسـهای پس از آن،از امور آخرت است،و از نبودن حزن و اندوه خاص،نفی کلّی آن لازم نمی آید.

مطلب دیگری که حضـرت به آن توجه داده اند آن است که غیبت و حضور ساکنان قبور مانند اهل دنیا نیست،زیرا که غایب در دنیا معمولا امید بازگشتش می رود و کسی هم که در دنیا شاهد است حضور هم دارد،امّا خفتگان در گور،با آن که اجسادشان نزد ما حاضرند.ارواح و نفوس آنـان از نظر ما پنهاننـد،و چون نمی تواننـد بر گردنـد ناگزیر به آنها می گوینـد:غایبانی که انتظار حضورشان نمی رود و شاهـدانی که حضور ندارند .

و ما عن طول عهدهم...سـکونا ،یعنی این که ما از چگونگی حالات مردگان آگاهی نداریم و خانه ها و منازل آنان در نظر ما خاموش و بی صداست، به این دلیل نیست که مدتهای طولانی از جدایی میان ما و ایشان گذشـته است و نه جای اقامت آنان بسـیار از ما دور است،بلکه این جام شراب مرگ است که چون آن را نوشیده اند،زبان گویایشان را لال و نیروی شنوایی آنها را کر و جنبشهای فعّالانه آنان را به سکون و بی حرکتی مبدّل کرده است و گرنه شخصی که تازه از دنیا رفته و پیش ما افتاده است و هنوز او را به گورستان حمل نکرده ایم،ما را مشاهده می کنـد،در صورتی که ما از وضع او بی خبریم و منزل و جایگاه پیشـین او به ندای ما پاسـخی نمی دهد.امام(علیه السـلام)در متن خطبه کوری را به اخبـار و کری را به منـازل و خـانه ها نسـبت داده انـد و این از باب مجاز است چنان که می گوینـد:نهاره صائم و لیله قائم برای مبالغهٔ در روزه گرفتن روز و تهجد شب.

ص:115

فکانّهم...سبات ،هر گاه کسی بخواهد وصف مخصوص از دنیا رفته ها را بیان کند،آنها را به کسانی تشبیه می کند که از شدت خواب بیهوش افتاده باشند و وجه مشابهت آن،نبودن حرکت و شنوایی و نداشتن نیروی سخنگویی و دارا بودن وضعی است که از او مشاهده می شود ،و در قسمت بعد اختلاف برخی احوال آنها را با زنده ها چنین بیان داشته است که در دنیا بطور معمول همسایگان با هم مأنوسند و دوستان به دیدار یکدیگر می روند،و تنها کسی است که در میان جمعیت نیست امّا در عالم مردگان،این امر به طریق دیگری است:

آنان همسایگانند،با آن که تنها و از هم دورند.

مقصود از همسایگی مردگان نزدیك بودن قبرهای آنان و مراد از دوستی و محبت آنان،آن دوستی و مودّتی است که در دنیا با همدیگر داشته اند،و منظور از دور بودن آنها از همدیگر،به دیدار یکدیگر نرفتن می باشد،و همچنین دوستی آنان بر اساس محبتی است که در دنیا به یکدیگر داشته اند،و این که حضرت می فرماید:مردگان،برای شب خود صبحی و برای روز خود شبی نمی شناسند از آن روست که پیدایش شب و روز بر اثر حرکات جّوی است که در دنیا واقع می شود،و چون در آخرت چنین اموری وجود ندارد،پس شب و روزی هم به این شکل نیست،و از کلمهٔ:جدیدین شب و روز اراده شده است، زیرا پیوسته در حال تجدید و نو شدن می باشند،شب می رود و روز می آید و بر عکس.

امام(علیه السلام)لفظ: ظعن را که به معنای کوچ کردن و بار کردن است،برای انتقال به جهان آخرت استعاره آورده است.

نکته بلاغی:حضرت در متن خطبه فرمود:شب یا روزی که شخص در آن می میرد پیوسته بر او دوام دارد و سرمدی است،اما شارح می گوید اسناد سرمدی به آن،اسناد حقیقی نیست،زیرا در عالم برزخ عین همان شب یا روز

دنیـا که از آثـار جغرافیـایی این عـالم است برای او تحقّق نـدارد،بلکه از بـاب مجاز است به دلیل این که جزئی از کلّ زمان است که ذاتا و حقیقة سرمدی می باشد .

شاهدوا...عاینوا ،این فرمایش حضـرت اشاره است به آن که سـختی و شدّت دردها و عذابهای آخرت خیلی بیشتر از دردها و مصـیبتهای دنیـاست،و این امر،هم از طریق وحی و دیانت شـناخته شـده و هم از این نظر که بکلّی دردهای روحی و عقوبتهای نفسانی از مجازاتهای بدنی و جسمی دشوارتر است،مورد تایید است.

دلیل بیم و امیـد ما نسـبت به پاداشـها و کیفرهای آخرت شـنیدن اوصاف آنهاست،و چون ما امور آن جهان را با این عالم مقایسه می کنیم سختیهـای آن بر مـا هموار و باعث کم شـدن خوف و رجای ما می شود،امّا وقتی که رفتیم و آن صـحنه های هولناك را مشاهـده کردیم،در خواهیم یـافت که آنها به درجاتی دشوارتر و ترسـناکتر از آن است که ما تصور می کردیم.بنا بر این موقعی که دیگران جلوتر از ما مردنـد و رفتند شدت آن را پیش از ما درك می کنند و آن چنان برای آنان هولناك است که حتّی اگر زبان سخنگویی داشتند از بیان و شرح این هول و هراس عاجز و ناتوان بودند.

فکلتا الغایتین ،یعنی سـرانجام افراد مؤمن و کافر که سعادت یا شقاوت است،آنان را به سرای نهایی آخرت که بهشت یا دوزخ است می برد و اندیشهٔ این خانهٔ پنهانی از تمام بیم و امیدهای دیگر توانفرساتر است در این عبارت امام(علیه السـلام)مدّت را مجازا به غایت نسبت داده است .

لقـد رجعت...النطق ،این عبارت در کمال فصاحت و بلاغت است،و مراد از «ابصار العبر» چشـمهای حقیقت بینی است که از آنچه می بیند پند و اندرز می آموزد و در عبارت آذان العقول با اطلاق سبب بر مسبب یك نوع مجاز به کار

رفته است یعنی شنیدن را که سبب است ذکر کرده و علم را که مسبّب است اراده فرموده است،و کنایه از آگاهی دلها از جزع و فزع و سر و صدای مردگان است که شنیدنی است.

و تکلّموا من غیر جهات النطق ،یعنی مردگان نه با زبان معمولی و ظاهر بلکه با زبان حال و باطن سخن می گویند.

فقالوا...متّسعا، امام(علیه السلام)در این جمله ها،سخنان مردگان را که از میان قبرها،با زبان حال می گویند:بیان فرموده است،در روایت دیگر،به جای کلمهٔ «خلت» که در عبارت متن آمده است،کلمهٔ«خوت»ذکر شده است (1)،لفظ اهدام را که لباسهای کهنه است به استخوانهای پوسیده تشبیه کرده و به جای دگرگونی و ناراحتی و از هم پاشیدگی که بر جسم مرده عارض می شود به عنوان استعاره آورده است،و ممکن است که لفظ: «أهدام» به معنای کفنها باشد.(در این صورت تشبیه و استعاره ای نیست)،مضجع به معنای قبر است و توارث الوحشه یعنی وحشت قبر،و چون از دنیا رفتگان،از اوضاع و احوال مردگان و پس از مرگ وحشت داشتند و در این حال آن وحشت در بازماندگان آنان نیز باقی است،از این رو با لفظ توارث آورده که گویا این وحشت را از گذشتگان به ارث گرفته اند،کلمات الربوع الصموت و مساکن الوحشه نیز به معنای قبر است،معارف صورهم اموری است که در دنیا وسیلهٔ شناخته شدن چهرهٔ ظاهری آنها می شد .

فلو مثلتهم بعقلك ،اگر صورتهای مردگان را در ذهن خود جای دهی. أو کشف عنهم محجوب الغطاء و یا اگر آنچه از خاکها و کفنها که وسیلهٔ پوشش بدنها شده،از جلو چشمت برداشته شود.

حرف واو در جملهٔ و قد ارتسخت حالیّه است ، یقظة قلوبهم :بیداری

1- معلوم می شود،که شارح نسخهٔ خلت را اصل می دانسته است.(مترجم)

دلهایشان استعاره از حیات و حرکتهای دلهای آنان است،اسناد عاث به کلمهٔ «جدید البلی» از باب مجاز است،کلمهٔ مستسلمات حال است برای جوارح،و عامل آن هم فعلهای عاث و سهل است،و«لام»در لرأیت جواب لو می باشد ،و در عبارت «لهم فی کلّ فظاعة صفة حال لا تنتقل و غمرة لا تنجلی» با بهترین و موجزترین وجه،حال مردگان را چنان بیان فرموده است که هیچ چیز نمی توان بر آن افزود یا از آن کاست،با تعبیر:پوششی از زشتی و درماندگی،سختیها و شدایدی اراده شده که سراسر وجود اموات را فرا گرفته است ،غذیّ بر وزن فعیل و به معنای مفعول است،یعنی:پرورش یافته با ناز و نعمت.

و یفزع الی السلوه ،یعنی برای آن که خود را از مصیبتهای وارده منصرف کند،به عیاشیها و خوش گذرانیها دست می زند ،و خنده اش به دنیا کنایه از مسرور بودن او با دنیا و زنان خواننده و آرایشگر آن و توجّه زیاد او به آنها،به لحاظ این که شادی انسان از چیزی در صورتی تحقق می یابد که بر آن بخندد،و در عبارت بعد خندیدن را نسبت به دنیا داده و فرموده است:دنیا نیز به او می خندد،که در این قسمت مجاز به کار رفته و منظور،رو آوردن دنیا به اوست از باب اطلاق سبب غایی که رو آوردن دنیاست،بر مسبّب که خندهٔ آن است، کلمهٔ بینا در اصل«بین»و الف آن از اشباع فتحه پیدا شده است،عیش الغفول زندگانی که از کثرت خوش گذرانی،غفلت و بی خبری فراوانی را ببار آورد.

لفظ حسك را،از دردها و بیماریها و گرفتاریهای روزگار استعاره (1)آورده است،چون این امور مایهٔ آزار و درد می باشد،و فعل وطی را که لازمهٔ مشبّه به

1- استعاره به کار بردن لفظ است در غیر ما وضع له،به منظور مبالغهٔ در تشبیه،و اگر از لوازم مشبه به در کلام آورده شود استعاره ترشیحیه است مثل:رمتنی بسهم که نگاه تشبیه به تیر شده و رمی که از خصوصیات تیر است در کلام ذکر شده است.ج 1 شرح عربی،ص 43

است به عنوان ترشیح آورده است ،و نیز صفت«نظر کردن»استعاره از رو آوردن مرگ به انسان است.مرگ به او نگاه می کند،یعنی به او روی می آورد تا وی را آمادهٔ ربودن کند،در این جا،مرگ مانند یك شکارچی است که نگاه خود را بر روی صید انداخته تا در هنگام فرصت او را شکار کند و برباید،منظور از دو کلمهٔ بثّ و نجیّ حالتی از اندوه و خیالهایی است که بطور معمول در هنگام احساس نزدیك شدن مرگ برای انسان دست می دهد.

فتولّدت فیه فترات علل آنس ما کان بصحّته ،کلمهٔ آنس حال و منصوب است زیادی و ما به معنای زمان و کان تامّه است،و بصحّته جار و مجرور، متعلق به آنس می باشد معنای عبارت چنین است:در حالی که هنوز از هنگام تندرستیش چیزی نگذشته چنان سست و بی حال افتاده است،که گویی چندین سال است،مبتلا به بیماریهای گوناگون می باشد،و گفته شد،که(ما)مصدریّه است،و به این معنی است که:به حالاتی که در وقت تندرستی داشت بسیار انس گرفت .

فلم یطفیء ببارد إلاّ ثوّر حرارة...ذات داء ،این عبارت اشاره به آن است که وقتی انسان رفتنی است داروها،علاوه بر آن که از اثر افتاده،خود باعث تشدید بیماری می شود (1).

یادآوری:گر چه در حقیقت،مصرف داروی سرد یا گرم،خود سبب نمودار شدن دیگری نمی شود،بلکه بدن را تقویت و در برابر بیماری مقاوم می کند،امّا با تقویت بدن،بر حرارت و برودت غلبه می کند و باعث معالجهٔ بیمار می شود.

و لا اعتدل بممازج لتلك الطبایع الا امد منها کل ذات داء ،یعنی هر چه از

1- به اشعار مفصّل مثنوی مولوی که بدین مضمون سروده شده مراجعه شود،یکی از ابیاتش چنان است: از قضا سرکنگبین صفرا فزود روغن بادام خشکی می نمود.

داروهـای طبیعی را که مخلوط و مصـرف کنـد،علاـوه بر آن که اعتـدالی به وجود او نمی دهـد خود مادّهٔ بیماری و مایـهٔ طول مرض او می شود،چنان که در عبارت پیشـین یادآوری شـد،گر چه داروها خود مادّه و مایـهٔ امراض نمی شود امّا چون هر چه آن را مصـرف می کنـد،بر عکس،بیماریهایش شـدّت می یابـد،مثل آن است که داروها خود ماده و مایهٔ بیماری هسـتند،این سـخن بر طبق متعارف عامه مردم صادر شده است که معمولا در این چنین موارد می گویند:دارو فلانی را مریض کرد و امثال این .

حتی فتر معلله ،در این جمله امـام(علیه السـلام)غایت و نتیجـهٔ نهایی حالات شـخص محتضـر را بیان فرموده است،و مراد از کلمه معلّله طبیب اوست،و لال بودن اهل و خانوادهٔ او در جواب سائل،اشاره به ساکت بودن آنان در پاسخ کسی است که احوال او را از آنها جویا می شود،و لال بودن آنها را به جای سـکوتشان اسـتعاره آورده است،که ماننـد اشـخاص،زبان از کار افتاده و لال در پاسخ، سـکوت اختیار می کنند،زیرا از یك طرف،به دلیل این که سالم نیست، نمی توانند خبر از تندرستی او بدهند،و از طرف دیگر دلشان راضـی نمی شود که شدّت بد حالی او را آشکار کنند.

و تنازعوا...من قبله ،منظور،آن گفتگوهایی است که بطور معمول، خانوادهٔ بیماری که در دم مرگ است،در بارهٔ حالت و پریدگی رنگ چهرهٔ او و دیگر خصوصیاتش دارند.

فبینا هو کذلك ،مراد حالتی است که بطور عادت برای آدمی در هنگام آغاز مرگ پیدا می شود .

ان للموت... ،این جمله تا آخر خطبه اشاره به فشارها و سـختیهای حال رفتن از این جهان و جان کنـدن است چنان که می فرماید،بسـیار دردناکتر از آن است که به وصف در آید و بتواند انسان حقیقت آن را شرح دهد،بلکه تنها با

مقایسه با بیماریهای سخت و علاج ناپذیری که در این دنیا به انسان می رسد، می توان بطور اجمال، مختصری از آن را تصوّر کرد، تا جایی که صاحب رسالت(صلی الله علیه و آله)در حال احتضار به درگاه خدا عرض می کند:«خداوندا: مرا در سکرات موت یاری فرما (1).» چیزی که پیامبر خدا با کمال ارتباطی که با حق تعالی دارد، از آن به خدا پناه ببرد، معلوم است که چه اندازه ناگوار و دشوار است. توفیق از خداوند است.

ص:122

1- اللهم اعنّی علی سکرات الموت.

213-گفتار حضرت که امام(علیه السلام)این سخنان را در موقع تلاوت این آیه شریفه بیان فرمود:

اشاره

«رِجالٌ لا تُلْهِيهِمْ تِجارَةٌ وَ لا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّهِ» (1)»

إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ جَعَلَ الذِّكْرَ جِلاءً لِلْقُلُوبِ- تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْرَةِ وَ تُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ- وَ تَنْقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ- وَ مَا بَرِحَ لِلَّهِ عَزَّتْ آلاَؤُهُ فِي الْبُرْهَةِ بَعْدَ الْبُرْهَةِ- وَ فِي أَزْمَانِ الْفَتَرَاتِ عِبَادٌ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ- وَ كَلَّمَهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ- فَاسْتَصْبَحُوا بِنُورِ يَقَظَةٍ فِي الْأَسْمَاعِ وَ الْأَبْصَارِ وَ الْأَفْئِدَةِ- يُذَكِّرُونَ بِأَيَّامِ اللَّهِ وَ يُخَوِّفُونَ مَقَامَهُ- بِمَنْزِلَةِ الْأَدِلَّةِ فِي الْفَلَوَاتِ- مَنْ أَخَذَ الْقَصْدَ حَمِدُوا إِلَيْهِ طَرِيقَهُ وَ بَشَّرُوهُ بِالنَّجَاةِ- وَ مَنْ أَخَذَ يَمِيناً وَ شِمَالاً ذَمُّوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَ- وَ حَذَّرُوهُ مِنَ الْهَلَكَةِ- وَ كَانُوا كَذَلِكَ مَصَابِيحَ تِلْكَ الظُّلُمَاتِ- وَ أَدِلَّةَ تِلْكَ الشُّبُهَاتِ- وَ إِنَّ لِلذِّكْرِ لَأَهْلاً أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلاً- فَلَمْ تَشْغَلْهُمْ تِجَارَةٌ وَ لاَ بَيْعٌ عَنْهُ- يَقْطَعُونَ بِهِ أَيَّامَ الْحَيَاةِ- وَ يَهْتِفُونَ بِالزَّوَاجِرِ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ فِي أَسْمَاعِ الْغَافِلِينَ- وَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ وَ يَأْتَمِرُونَ بِهِ- وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يَتَنَاهَوْنَ عَنْهُ- فَكَأَنَّمَا قَطَعُوا الدُّنْيَا إِلَى الآخِرَةِ وَ هُمْ فِيهَا- فَشَاهَدُوا مَا وَرَاءَ ذَلِكَ- فَكَأَنَّمَا اطَّلَعُوا غُيُوبَ أَهْلِ الْبَرْزَخِ فِي طُولِ الْإِقَامَةِ فِيهِ- وَ حَقَّقَتِ الْقِيَامَةُ عَلَيْهِمْ عِدَاتِهَا- فَكَشَفُوا غِطَاءَ ذَلِكَ لِأَهْلِ الدُّنْيَا- حَتَّى كَأَنَّهُمْ يَرَوْنَ مَا لاَ يَرَى النَّاسُ وَ يَسْمَعُونَ مَا لاَ يَسْمَعُونَ- فَلَوْ مَثَّلْتَهُمْ لِعَقْلِكَ فِي مَقَاوِمِهِمُ الْمَحْمُودَةِ- وَ مَجَالِسِهِمُ الْمَشْهُودَةِ- وَ قَدْ نَشَرُوا دَوَاوِينَ أَعْمَالِهِمْ- وَ فَرَغُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَ كَبِيرَةٍ- أُمِرُوا بِهَا فَقَصَّرُوا

1- سوره نور(24)آیه(37) [1]یعنی:مردانی که بازرگانی و خرید و فروش آنها را از یاد خدا باز نمی دارد.

عَنْهَا أَوْ نُهُوا عَنْهَا فَفَرَّطُوا فيهَا- وَ حَمَّلُوا ثِقَلَ أَوْزَارِهِمْ ظُهُورَهُمْ- فَضَعُفُوا عَنِ الِاسْتِقْلَالِ بِهَا- فَنَشَجُوا نَشِيجاً وَ تَجَاوَبُوا نَحِيباً- يَعِجُّونَ إِلَى رَبِّهِمْ مِنْ مَقَامِ نَدَمٍ وَ اعْتِرَافٍ- لَرَأَيْتَ أَعْلَامَ هُدًى وَ مَصَابِيحَ دُجًى- قَدْ حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ- وَ تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ- وَ فُتِحَتْ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَ أُعِدَّتْ لَهُمْ مَقَاعِدُ الْكَرَامَاتِ- فِي مَقْعَدٍ اطَّلَعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ- فَرَضِيَ سَعْيَهُمْ وَ حَمِدَ مَقَامَهُمْ- يَتَنَسَّمُونَ بِدُعَائِهِ رَوْحَ التَّجَاوُزِ- رَهَائِنُ فَاقَةٍ إِلَى فَضْلِهِ وَ أُسَارَى ذِلَّةٍ لِعَظَمَتِهِ- جَرَحَ طُولُ الْأَسَى قُلُوبَهُمْ وَ طُولُ الْبُكَاءِ عُيُونَهُمْ- لِكُلِّ بَابِ رَغْبَةٍ إِلَى اللَّهِ مِنْهُمْ يَدٌ قَارِعَةٌ- يَسْأَلُونَ مَنْ لَا تَضِيقُ لَدَيْهِ الْمَنَادِحُ- وَ لَا يَخِيبُ عَلَيْهِ الرَّاغِبُونَ- فَحَاسِبْ نَفْسَكَ لِنَفْسِكَ فَإِنَّ غَيْرَهَا مِنَ الْأَنْفُسِ لَهَا حَسِيبٌ غَيْرُكَ

لغات

وقره:غفلت،از مادهٔ وقر به معنای کری و ناشنوایی است.

عشوه:نابینایی چشم به واسطهٔ تاریکی شب،و در این جا به معنای غفلت و بی خبری است.

برهه:زمان طولانی برزخ:عالم پس از مرگ یهتفون:صیحه و فریاد می زنند.

نشج:صدایی که هنگام گریه در گلوی انسان می پیچد.

منادح:جمع مندح،جای پهن و پر وسعت.

ترجمه

«پروردگار سبحان،یاد خود را روشنی بخش دلها قرار داد که در اثر آن،پس از سنگینی گوش،می شنوند و پس از کم سویی چشم،می بینند و پس از دشمنی،فرمان بری و اطاعت می کنند،پیوسته برای خداوند-که بخششهایش ارجمند است-در هر دوره و زمانی بندگانی داشته که به اندیشهٔ آنان الهام می کرده و در وادی خردهایشان با آنان سخن می گفته است،اینان به نور بیداری،در چشمها و گوشها و دلها نور می افشانند، روزهای خدا را به یاد مردم می آورند و آنها را از عظمت مقام الهی می ترساندند،آنان همانند راهنمایان بیابان بودند که هر کسی راه درست پیشه کند بستانید و او را مژدهٔ رستگاری دهند و آن را که راستگرا یا

چپگرا (1)باشـد نکوهش کننـد و از هلاـکت بر حـذر دارنـد و آنان بـدین طریق روشـنگرانی در آن تاریکیها و راهنمایانی در آن پرتگاهها بودنـد،کسانی که اهل ذکر و یاد خـدا هسـتند چنان آن را به جای دنیا برگزیده اند که حتی لحظه ای بازرگانی و خرید و فروش دنیا آنان را از یـاد خـدا بـاز نمی دارد،روزهـای زنـدگی را بـا ذکر او بسـر می برنـد،و با فریادهایی که از ارتکاب کارهای حرام،مانع شود،در گوش غفلت کننـدگان بانگ می زننـد،به عـدل و نیکی نـدا در می دهنـد و خود نیز به آن عمل می کننـد،مردم را از بـدیها باز می دارنـد و خود از آن می پرهیزنـد،گویا اینها دنیا را گذرانـده و به آخرت رسـیده اند و آنچه در پی این جهان مادی است به چشم دیده اند،و گویی که بر احوال پنهان برزخیان در مدّت اقامت آن جا اشـراف و آگاهی کامل دارند،و رستاخیز،نویدهایش را بر آنها محقّق ساخته است، اینها،پردهٔ آن جهان را از جلو چشم مردم دنیا برداشته اند،گویا ایشان چیزهایی را می بینند که مردم نمی بینند و می شنوند آن را که دیگران نمی شنوند.

اگر بـا نیروی عقـل ایشان را در جایگاههای پسـندیده و مراتب شایسـته مشاهـده کنی،در حالی که نامـهٔ اعمال خود را باز کرده و به سـبب دستورهای کوچك و بزرگی که از آن سرپیچی کرده و یا آنچه را که از آن نهی شده،تقصیر کرده و مرتکب شده اند و بارهای سنگین گناهان که پشت آنان را خم کرده است، خود را مورد محاسبه قرار داده اند و سپس گریه را در گلو شکستند و ناله و فریاد سر دادند،با خود به سؤال و جواب پرداخته،و به سوی پروردگارشـان از روی پشـیمانی و اقرار به گنـاه،نـاله و فریـاد بر می آورنـد،در این حـال آنهـا را خواهی یـافت که پرچمهای هدایت و رستگاری و چراغهای میان تاریکهایند،فرشتگان دور آنها را گرفته اند،و سکون و آرامشی برایشان نازل و درهای آسمان بر روی آنان بازگشـته و جایگاههای ارجمند برای نشسـتن آنها آماده است،جایی که خداوند بر آن نظر رحمت انداخته آنها را می نگرد و از کوشش آنان خشنود است و

1- و من اخذ یمینا و شمالا.

مقامشان پسندیده،ایشان در حالی که به مناجات با خدا نسیم عفو و بخشش را احساس می کنند،گروگان نیازمندی به فضل و کرم خداوند و اسیر تواضع و فروتنی در برابر عظمت و بزرگواری او هستند،بسیاری اندوه دلها و کثرت گریه، چشمهای آنان را مجروح کرده است،برای هر دری که راه رغبت و توجه به سوی خداست آنان را دست کوبنده ای است،از کسی درخواست می کنند که سختی و تنگدستی برای او معنا ندارد و خواستار از او نومید نمی شود،اکنون به خاطر خود به حساب خویشتن برس که نفوس دیگر،حساب رسی غیر از تو دارند .»

شرح

ان اللّه سبحانه...بعد المعانده ،برای روشن شدن این فرمایش امام نخست باید به معنای ذکر و فضیلت و فایدهٔ آن اشاره شود،امّا معنای آن،از برخی موارد چنان معلوم می شود که ذکر به معنای قرآن است، «وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ» (1)»که مراد قرآن است،و بعضی گفته اند مراد از ذکر،حمد و ستایش و تسبیح و تکبیر و تهلیل و ثنای خداوند است.

ارزش و فضیلت ذکر در قرآن:در موارد بسیاری از این کتاب شریف، خداوند امر به ذکر فرموده است که از جملهٔ آنها:

الف- «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» (2)».

ب- «اذْكُرُوا اللّهَ ذِكْراً كَثِيراً» (3).» ج- «فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْكُرُوا اللّهَ» (4).»

1- سوره انبیاء(21)آیه(49)، [1]یعنی:و این قرآن کتابی است با اندرز و تشکر و برکت بسیار که ما آن را (برای هدایت و سعادت خلق)فرستادیم.

2- سوره بقره(2)آیه(151)، [2]یعنی:پس مرا یاد کنید تا من نیز به یاد شما باشم.بقیه آیه: «أَ فَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ» .

3- سوره احزاب(33)آیه(41)، [3]یعنی:خدای را با فراوانی یاد کنید.

4- سوره بقره(2)آیه(98)، [4]یعنی:هر گاه از عرفات باز گشتید به یاد خدا بپردازید.

د- «فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ فَاذْکُرُوا اللّهَ» (1).» ارزش و فضیلت ذکر از روایات:الف-پیامبر اکرم می فرماید:«کسی که در میان غافلان به ذکر خدا بپردازد همانند کسی است که به جنگ ادامه می دهد، در میان گروهی که از جنگ فرار می کنند. (2)» ب-رسول خدا فرمود:خداوند می فرماید:تا موقعی من با بنده خود هستم که به ذکر من مشغول و لبانش به یاد من متحرك باشد.انا مع عبدی ما ذکرنی و تحرّکت بی شفتاه.

ج-و نیز فرمود یاد خدا از همهٔ اعمال،بهتر،فرزند آدم را از عذاب دوزخ می رهاند،عرض شد.یا رسول اللّه،جهاد در راه خدا چطور:فرمود جهاد در راه خدا هم به فضیلت ذکر نمی رسد،مگر آن که چنان بجنگی که شمشیرت بشکند و این را سه مرتبه فرمود.و نیز فرمود:من احبّ ان یرتع فی ریاض الجنّه فلیکثر منه ذکر اللّه،یعنی کسی که دوست دارد در باغهای فردوس متنعم باشد،فراوان ذکر خدا بگوید.و جز اینها.

فایده ذکر خدا و شرطهای آن:ذکر خدا موقعی سودمند و مؤثر است که پیوسته و مداوم یا حدّاقل در بیشتر اوقات،و نیز همراه با حضور قلب باشد،و گرنه فایده چندانی ندارد،و یاد خدا با وجود این دو شرط بر همهٔ عبادتها تقدم دارد بلکه روح و چکیده و نتیجهٔ نهایی کلیهٔ اعمال عبادی است،ذکر خدا را آغازی است که سبب انس به او می شود و انجام و پایان آن معلول انس به اوست،بدین توضیح که:شخصی که به چیزی علاقه مند است،در آغاز کارگاهی برای این که آن را محبوب خود قرار دهد و دلش را از زنگار وسواس در این امر پاك کند لازم است با زحمت و رنج هم که شده زبان را پیوسته با یاد

1- سوره بقره(2)آیه(200)، [1]یعنی:موقعی که از اعمال حج فراغت یافتید ذکر خدا بگویید.

2- ذاکر اللّه فی الغافلین کالمقاتل فی الفارّین.

او گویـا کنـد و در نتیجـهٔ این امر بـا او انس پیـدا کرده و درخت دوسـتی نسـبت به آن موضـوع در دل او ریشه دار خواهـد شـد،نمونـهٔ این مطلب،فراوان اتفاق می افتد که شخصـی پیش ما،از کسـی که شاید او را نشناسـیم یا حتّی علاقه ای به او نداریم،مدح و سـتایش می کند و پیوسـته اوصاف حمیدهٔ او را برای ما می ستاید، این بیانات باعث می شود که،محبت آن شخص ناشناس در دل ما جای بگیرد و این محبتی که از او به دل ما آمده است وسـیله ای می شود که ما خود به توصـیف او بپردازیم و حتی نتوانیم خود را از مدح و ثنای او باز بداریم،از این رو، می گوینـد:کسـی که چیزی را دوست دارد زیـاد از او یـاد می کنـد و آن که بسـیار از چیزی یاد کنـد،اگر چه از روی تکلّف و زحمت باشد،به آن چیز انس و عادت پیدا می کند،آری ذکر خدا نیز چنین است:در آغاز امر با زحمت انجام می شود ولی اگر پیوسـته باشد نتیجه و ثمرهٔ آن دوستی و محبت و انس با خـداست چنان انسـی که آدمی را وادار به ذکر خـدا می کنـد و حتی خودداری از یاد خدا برایش رنج آور خواهـد بود،و بدین جهت برخی از عرفا گفته اند:بیست سال قرآن را با رنج خواندم و سـپس بیست سال از آن بهره بردم.بدیهی است که این بهره بردن جز با انس و الفت حاصل نمی شود و آن نیز فراهم نمی شود جز این که پیوسـته به آن ادامه دهد،تا حدی که رنج و زحمت تبدیل به عادت و طبیعت شود،و آن گاه که انس با خـدا حاصل شـد از غیر خدا بریده می شود،و در هنگام مرگ، بکلی از غیر خدا جدا می شود و در قبر هیـچ یك از اهل و مال و فرزند و دوستی با او نمی ماند،جز محبوبش که پیوسـته به یاد اوست،و با قطع رابطه با همهٔ امور دنیا و آنچه که در آن است از ذکر و یاد خـدایش بهره مند است و لذّت می برد، بنا بر این جملهٔ:«جعله جلاء»اشاره به فایدهٔ ذکر خداوند و مداومت بر آن است که نفوس را آمادهٔ عشق و علاقهٔ به محبوب مورد ذکر و اعراض و انصـراف از غیر او می گرداند،و امام(علیه السلام)لفظ: «جلاء» را استعاره فرموده است برای بر طرف

ص:128

کردن و زدودن تمام ماسوای دوست،از لوح دل،به وسیله ذکر،همچنان که لکّه ها و زنگارهای روی آینه را با صیقل می زدایند،و آن را جلا می دهند.

امام(علیه السلام)در الفاظ چهارگانهٔ زیر مجاز به کار برده و سبب را به جای مسبب ذکر فرموده است:

1-سمع برای توجّه کامل قوّهٔ شنوایی به آنچه از جانب خداوند می آید که شنیدنی است،مانند اوامر و نواهی و بقیه دستورها.

2-وقره به جای إعراض و توجه نکردن به آن دستورها.

3-لفظ:بصر در مورد ادراك حقایق و چیزهایی که شایستهٔ درك و فهمیدن است.

4-کلمهٔ عشوه را نیز به عنوان مجاز از درك نکردن و تعمق نداشتن در حقایق و واقعیّتها آورده است.مقصود از انقیاد،تسلیم دلها در برابر حق و سیر و سلوك در آن راه است،پس از آن که منحرف بوده و با آن عداوت و دشمنی داشته اند .

و ما برح...عقولهم ،این فرمایش امام(علیه السلام)اشاره است به آن که در هیچ زمانی از مدتهای طولانی گذشته که اکثریت مردم دورهٔ فترت را می گذراندند و اندیشه های وحی و دستورهای پیامبران الهی دستخوش فراموشی جامعه شده بود،عالم وجود از بندگان خاصّ خدا و اولیای او خالی نبوده است،آن بندگانی که حقّ تعالی خود را به آنها شناسانده و بر افکار و اندیشه های آنان تصویرهای حق را نقش کرده و اسرار هدایت را بر ایشان مکشوف فرموده است.

حضرت از این الهامها و مکاشفه ها،به سخن گفتن خداوند و راز گویی با آنها تعبیر فرموده است.

فاستصبحوا...و الافئده ،یعنی از چراغ روشنگر بیداری کسب نور کردند.مقصود از بیداری دلها،زیرکی و آمادگی آن برای کمالهایی است که

شایسته آن است،و نور آن بیداری،آن حالتی است که به سبب این استعداد بر دلها افاضه می شود.و بیداری چشمها و گوشها که در سخن امام آورده شده به این گونه حاصل می شود که سخنان سودمند را بشنوند و حوادثی را که واقع می شود،با دیدهٔ عبرت ببینند و از این راه بر کمالات نفسانی خویش بیافزایند،و نورهای بیداری در چشمها و گوشها عبارت از نورانیّت معنوی روشندلیهایی است که در پی آن بینایی و شنوایی عبرت آمیز برای انسان حاصل می شود .

پس از بیانات فوق امام(علیه السلام)به وصف دیگر اولیای خدا و اهل ذکر پرداخته است که آنان با تذکر ایام اللّه یعنی روزهایی که در تاریخ منشأ حوادث عظیمی بوده،مردم را به عبرت گرفتن وادار می کند،و معلوم است که ذکر ایام اللّه کنایه از شداید و سختیهایی است که بر ملتهای گذشته واقع شده و چون بیشتر آن شدتها در چنین روزهای با عظمتی رخ داده است از باب مجاز توجه به ایام اللّه را یادآوری فرموده است یعنی نام محل را ذکر و ارادهٔ حالّ کرده است،و مقصود از مقام خدا،عظمت و جلال اوست که انگیزهٔ خوف از وی می باشد.

امیر المؤمنین(علیه السلام)اهل ذکر را به کسانی تشبیه کرده است که در بیابانها راه را به مردم نشان می دهند زیرا ایشان نیز انسانها را به سوی حقیقت که خداست راهنمایی می کنند،و همچنان که نشان دهندگان راه،مردمی را که راه درست را گرفته و می روند،می ستایند و به آنان مژدهٔ رسیدن به مقصد می دهند و کسانی را که از جادّهٔ مستقیم به طرف چپ یا راست انحراف یابند توجّه داده از گم گشتگی و سردرگمی می ترسانند،اهل ذکر و اولیای خدا نیز روندگان راه مستقیم هدایت و طریق الهی را می ستایند و به آنها مژده و بشارت رستگاری و نجات از بدبختیها می دهند،و در مقابل،کسانی را که از راه حق منحرف شوند یعنی راه افراط یا تفریط را پیش گیرند،نکوهش کرده و ایشان را از هلاکت ابدی بر حذر می دارند .

ص:130

و کـانوا کـذلك ،آنـان چنـان کـه وصـف کردیـم بودنـد یعنی چراغهـای هـدایت در تاریکیهـای جهـل و راهنمایـان نجـات از اشـتباهات بودند.امام(علیه السلام)در این عبارت دو لفظ را به عنوان استعاره از راهنمایان حقیقت ذکر کرده است.

1-لفظ مصابیح که به معنای چراغهاست،به اعتبار آن که با اعمال نیك و کمالات خود،راه مردم را به سوی خدا روشن می کنند.

2-ادلّه نشان دهندگان راه،بدان جهت که مردم را به طریق حق راهنمایی و برای آنان حق را از باطل جدا و مشخص می کنند .

و انّ للذّکر اهلا...ایّام الحیوة ،اهل ذکر خدا،همان گروهی که برخی از ویژگیهایشان گذشت،پیوسـته و در همه حال با تمام وجود به ذکر او مشـغولند تا حـدی که دوستی و محبت وی نقش ضـمیر آنها شده و بجز او دوست داشـتنیهای دنیا همه چیز را فراموش کنند،و دلیل چنین محبتی آن است که نام او و یاد او را دوست بدارند و ذکر او را بجای تمام بهره ها و خوشیهای دنیا برگزینند،و هیچ گونه داد و ستد دنیا و سود و بهرهٔ آن،آنان را به خود متوجه نکنند و سرانجام زندگانی را با یاد دوست و ذکر خدایشان سپری سازند .

و یهتفون...و یتناهون عنه ،این چنـد جمله اشاره به صورتهای گوناگون اطاعت و فرمانبرداری از دسـتورهای الهی است،و این که اهل ذکر در هر کار و در همهٔ احوال به عبادت و پرستش حق تعالی اشتغال دارند و این خود از نتیجه های ذکر و دوست داشتن مورد ذکر است،زیرا آدمی هر کسـی را که دوست بـدارد،راه او را پیش می گیرد،و بر خلاف رویّـهٔ او قدم بر نمی دارد و حتی از این کار و روش خود شادمان می شود و لذت می برد .

فکانّمـا قطعوا...عـداتها...ما لا یسـمعون ،امام(علیه السـلام)در این قسـمت از سـخنان خود،حال اهل ذکر را به دلیل آن که به خداونـد و کتابهای آسمانی و پیامبران او اطمینان کامل دارند و احوال قیامت را محقق می دانند و وعدو وعیدهای آن را

با عین الیقین مشاهـده کرده انـد،به حالت انقطاع از دنیا و دیدار اهل برزخ،تشبیه فرموده است،یعنی گویا،اهل ذکر از دنیا رفته و برزخیان را دیـده و بر حـال آنـان و طولانی بودن اقامتشان در آن عالـم اشـراف کامل دارنـد،و از این رو با زبانهای گویا و بیانهای رسا،و صـفای باطن و نورانیت روح که بر اثر ریاضتهای طولانی و عبادتهای مداوم برای آنان پیدا شده است،پوشش و حجاب آن عالم را از جلو دید اهل دنیا کنار زده انـد،و این پاکدلان به دلیل آن که از دیدنیها و شـنیدنیهایی خبر می دهند که مردم از درك آن عاجزند،گویا با چشـمها و گوشـهای خود چیزهایی را می بیننـد و می شـنوند که دیگران آنها را حسّ نمی کننـد،سـبب این که ارواح در دنیا از درك احوال آخرت ناتوانند،آن است که روح در دنیا به بـدن تعلق و وابسـتگی دارد و ادارهٔ بـدن بر عهدهٔ اوست،و فرو رفتن در زرق و برق دنیا جلو درك کامل را می گیرد،ولی اهل ذکر خدا که وصـفشان گذشت با ادامهٔ ذکر و ریاضتها و عبادتهای خالصانه،خود را از تعلقات دنیا بدور داشته و روح را از آلودگیهای مادّی صفا داده اند،از این رو صـفحهٔ دل آنها مانند آینه ای صیقل یافته،خالی از هر گونه تیرگی شده است،چنان که نور الهی بر آن تابیده و صورت حقـایق در آن نقش بسـته است،و بـدین جهت راه نجـات را از مسـیر هلاکت تشـخیص داده و با دیـدهٔ یقین آن را می بیننـد و راه خود را با بصـیرت می پیماینـد،و مردم را از روی آگاهی به سوی حقیقت هـدایت می کنند،و از چیزهایی که با دیدهٔ حق بین مشاهده کرده و با گوش عقل شنیده اند،خبر می دهند،و چون این امر برای آنان خیلی روشن و عادی است،این مشاهدات در نظر آنها شبیه چیزهایی است که مردم با حواس ظاهر خود مشاهده می کنند از این جهت امام فرموده که آنها چیزهایی را می بینند و می شنوند که دیگران درك نمی کنند .

فلو مثّلتهم بعقلـك ،یعنی اگر اولیـای خـدا و اهل ذکر و اعمال آنان را در ذهن خود مجسّم کنی در حالی که در مقام عبادت قرار گرفته و به ذکر او نشسته اند،و

ص:132

منظور از «دواوین اعمالهم» صفحات ذهن آنها و کارها و عبادتهایی است که انجام داده اند و در ذهن آنان نقش بسته است،و مقصود از نشر آن است که راجع به کارهای گذشتهٔ خود به جستجو می پردازند و مثل آن که صفحات گذشتهٔ کتابی را ورق بزنند،به بررسی اعمال گذشتهٔ خود اشتغال می ورزند.

حرف واو در جملهٔ: و فرغوا... برای توضیح مطلب و بیان معنای محاسبه است زیرا همچنان که در محاسبه های تجارتی دنیا هر حسابگری نیاز به طرف مقابلی دارد که با وی در بارهٔ سرمایه و سود و زیان صحبت کند تا اگر زیاد آورده سهم خود را برداشت کند و اگر کم آورده او را ضامن دانسته که در آینده جبران کند،در مورد آخرت هم طرف محاسبهٔ انسان نفس امّارهٔ اوست، و سرمایهٔ او،واجبهای دینی و سودش مستحبّات و فضایل اخلاقی و زیان آن هم گناهان است،و زمان این تجارت هم،روزی است که بر او گذشته،بنا بر این بر هر بنده ای از بندگان خدا لازم است در آخر هر روز از نفس خود بازجویی کند و بر همه حالات و حرکات،او را محاسبه کند،و ببیند اگر وظایف خود را درست انجام داده او را تشویق و خدای را شکر کند و اگر انجام نداده او را بر بجا آوردن قضای آن وادار کند و اگر به صورت ناقص کار کرده است کاری کند که با انجام دادن نوافل و مستحبات آن را جبران کند،امّا اگر مرتکب گناه شده است او را ملامت کند و مورد مجازات و عقوبت قرار دهد و بدین طریق آن اندازه از وقت و عمر را که در معصیت و گناه تلف کرده حق خود را از او بگیرد،چنان که بازرگان با شریك خود این کار را انجام می دهد،در حساب دنیا حتی از دانه و کمتر از آن نمی گذرد تا دخل و خرج کم و زیادی آنها مشخص شود،و شایسته است که بندهٔ خدا از فریبکاری نفس و دغلبازی آن بپرهیزد زیرا نفس بسیار حیله گر و مکّار است،باید تمام آنچه را که روز قیامت در پیشگاه حق تعالی حساب می شود امروز مورد دقت و محاسبه قرار دهد،از باب مثال

نفس خود را وادار کند تا از تمام سخنانی که در طول روز گفته و نگاههایی که انجام داده و اندیشه هایی که در خاطرهٔ او پیدا شده و نشستن و برخاستنها و خوردن و آشامیدنها و حتی حرکتها و سکونهایش جواب درست بدهد و چون معلوم شد که در همهٔ آن موارد وظیفه را انجام داده است آن مقدار به نفع او محاسبه شود و بقیهٔ کارها بر عهده او می ماند که باید در کتاب قلبش بنویسد.

باید دانست که نفس در حکم مدیونی است که باید از او مطالبه دیون کرد.

در بعضی امور باید از او جریمه و غرامت و در مواردی با توسّل به قانون،اصل آن را بگیرد،و این امر در صورتی امکان دارد که محاسبهٔ دقیق انجام و تمام مطالب روشن شود،و شایسته است که انسان در تمام عمر هر روز در یك ساعت معین تمام اعضای ظاهر و باطن خود را مورد محاسبه قرار دهد، همان طور که از توبة بن صمه که شخصی از اهل رقّه بود نقل شده است که یك روز با خود حساب کرد،دید،شصت سال از عمرش گذشته است که قریب بیست و یك هزار و پانصد روز می شود،ناگهان فریاد زد که وای بر من چگونه با بیست و یك هزار گناه به حضور پروردگار بروم،در همان حال غش کرد و بر زمین افتاد،وقتی که اطرافیان آمدند او را مرده یافته و شنیدند کسی می گوید:

خوشا به حالت که زود روانهٔ فردوس برین شدی!،این گونه باید آدمی خویش را مورد محاسبه قرار دهد،آری اگر انسان در مدت عمر خود در مقابل هر گناه که انجام داده یك پاره سنگ در گوشه ای از منزل خود می انداخت در اندك مدتی خانه اش پر از سنگ می شد،امّا افسوس که این موجود دقت نمی کند و دو فرشته مامور انسان کارهای او را ضبط می کنند چنان که خداوند متعال می فرماید:

«أَحْصاهُ اللّهُ وَ نَسُوهُ» (1)

1- سوره مجادله(58)آیه(6)، [1]یعنی،خدا تمام کارهای آنها را به شماره ضبط فرموده و آنها فراموش کرده اند.

با توضیحاتی که گذشت،جملهٔ و فرغوا لمحاسبة انفسهم... ندم و اعتراف و اشاره به ناراحتی وجدانی و شرمساری آنهاست که از تقصیرها و زیانهای معنوی و عبادی برایشان به وجود می آید،و سپس امام(علیه السلام)حالاتی را که برای انسان پس از محاسبه و توجه به تقصیرات و پشیمانیش پیدا می شود بیان فرموده است که در آغاز توبه،نخست از غصه،گریه در گلویش گره می شود و سپس با صدا گریه آغاز می کند و پس از آن به ضجّه و فریاد می پردازد،و در پیشگاه پروردگار به گناه خود اعتراف می کند و در نهایت برای جبران خطاهای گذشته به عمل می پردازد،بنا بر این نخستین مقام او توبه و لوازمی است که ذکر شد و سرانجام سرگذشت او،متوسل شدن به اعمال در آینده است .

لرایت...الراغبون ،از این جا به بعد،امام(علیه السلام)حالات پسندیدهٔ اهل ذکر را توصیف و بیان می فرماید،و جملهٔ لرأیت جواب شرط. فلو مثّلتهم است و امام(علیه السلام)لفظ أعلام و مصابیح را برای آنها استعاره آورده است،زیرا آنان،راهنمایان به سوی خدا و روشنی بخش راه او هستند،صفت دیگر آنها آن است که ملائکه پیرامونشان را احاطه کرده اند،این جمله اشاره به آن است که سراسر وجود آنان را توجّه به خدا فرا گرفته است،زیرا بر اثر ذکر و عبادت آماده شده اند که انوار الهی به توسط ملائکه کرّوبین بر وجودشان افاضه شود.

و تنزّلت علیهم السکینه ،این جمله اشاره به آن است که در این هنگام نفوس اهل ذکر آمادهٔ افاضهٔ(سکینه)تسکین و آرامش از جانب خداوند شده است،و این سوّمین مرحله است که برای سالك الی اللّه پس از:طمأنینه حاصل می شود (1).انسان وقتی به این مرحله می رسد که بر اثر جلوه های

1- سکینه آرامشی است که حق بفرستد بر دل دوستان خویش آزادی آن دلها را،طمأنینت،آرامشی است با انس.از کتاب صد میدان خواجه عبد اللّه انصاری ص 46.

معرفت و نورانیّت چنان حالتی پیـدا می کنـد که آنچه پیش از آن برایش ترس آور بود و بدون خواست او بر وی وارد می شد،هم اکنون مایهٔ انس و الفت او شـده و با درخواست و ارادهٔ خودش حاصل می شود،پس از این قسـمت امام(علیه السـلام) می فرمایـد:درهای آسـمان بر روی آنان گشوده شده است،و این جمله کنایه است از این که درهای آسـمان جود و کرم پروردگار به منظور افاضهٔ کمالات بر آنان باز شده است،چنـان که در قرآن کریم بیان فرموده است: «فَفَتَحْنا أَبْوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنْهَمِرٍ» (1)منظور از «مقاعد کرامات» که برای اهل ذکر آماده شده است،درجه ها و مراتب راه یافتن به پیشـگاه حق تعالی است که در این هنگام خداوند بر آنها کمال اشراف را دارد و از سعی و کوشش آنان برای انجام دادن کارهای نیك و ذکر و عبادت،خشنود است و قرار گرفتن آنها را در این مقام می ستاید .

یتنسّـمون بـدعائه روح التجاوز ،یعنی خـدا را می خواننـد و می خواهند که از گناهانشان درگذرد و آن را سـبب قطع فیض خود از آنان قرار ندهـد،و البتّه معلوم است که در این جـا مراد از گناهـان و تقصـیرات ترك اولی است زیرا که این اولیای بزرگ الهی گناهی را مرتکب نمی شوند.حضـرت امیر(علیه السـلام)در این حالت از اهل ذکر و اولیای خدا نخست به گروگان و سـپس به اسیران تعبیر فرموده است،زیرا آن چنان خود را نیازمنـد به خـدا احساس می کننـد که هیچ پناهگاه دیگری برای خود نمی بینند تا به سویش رجوع کنند،مانند گروگانها که در پیش گروگیرندگان می باشـند،و همچنان که اسـیران در برابر کسی که آنان را به اسیری گرفته زبون و تسلیمند ایشان نیز در پیشگاه عظمت و هیبت الهی،رام و تسلیمند.

جرح...عیونهم ،این سوز دل و گریهٔ زیاد بدین علت است که پس از

1- سوره قمر(4)آیه(10)، [1]یعنی:با فرو ریختن سیلاب درهای آسمان را گشودیم.

محاسبهٔ نفس،به خیانت آن و زیانهایی که در طول عمر برای آنان کسب کرده است آگاه شده اند .

لکلّ باب...یـد قارعة ،امام(علیه السـلام)با بیان این که،اهل ذکر و اولیای خدا تمام درهای تضـرع و زاری به سوی خدا را می کوبند به این مطلب اشاره فرموده است که تمام افکار و اندیشه های خود را متوجه قبلهٔ حقیقت کرده اند تا از اشراقها و درخشندگیهای وجود حق تعالی کسب نور و از دریای بی پایان کرم او طلب جود و بخشش کنند.

یسألون...المنادح ،در این قسـمت به گستردگی فضل و بخشـش خداوند و این که ذات اقدس او کریمترین کریمان است اشاره شده تا بیان کنـد که او سـزاوارترین بخشـنده ای است که باید از او خواست و شایسـته ترین مقامی است که باید به او نالیده تا آنچه مورد میل و رغبت است ببخشاید .

فحاسب نفسك... ،در آخرین مرحله،حضـرت پس از شـرح حالات اهل ذکر و سـرانجام کار آنها به عنوان نصـیحت می فرماید،ای انسان خویشـتن را دریـاب و هم اکنون حسـاب کار خود را بکن زیرا نفسـی که در این جهان صاحبش آن را مورد محاسـبه قرار ندهـد،در قیامت خداوند متعال که سریعترین حسابگران است به حساب آن خواهد رسید،در حقیقت این فرمایش اخیر امام جمله ای است تهدیدآمیز،برای کسانی که در دنیا از حساب کردن نفس خود غفلت می کنند.

ص:137

214-از خطبه های آن حضرت،این خطبه را حضرت موقع تلاوت آیهٔ شریفهٔ

اشاره

«یا أَیُّهَا الْإِنْسانُ ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ» »بیان فرمود:

(1)

أَدْحَضُ مَسْئُولٍ حُجَّةً وَ أَقْطَعُ مُغْتَرٍّ مَعْذِرَةً- لَقَدْ أَبْرَحَ جَهَالَةً بِنَفْسِهِ- یَا أَیُّهَا الْإِنْسَانُ مَا جَرَّأَکَ عَلَی ذَنْبِکَ- وَ مَا غَرَّکَ بِرَبِّکَ وَ مَا أَنْسَکَ بِهَلَکَةِ نَفْسِکَ- أَ مَا مِنْ دَائِکَ بُلُولٌ أَمْ لَیْسَ مِنْ نَوْمَتِکَ یَقَظَةٌ- أَ مَا تَرْحَمُ مِنْ نَفْسِکَ مَا تَرْحَمُ مِنْ غَیْرِکَ فَرُبَّمَا تَرَی الضَّاحِیَ مِنْ حَرِّ الشَّمْسِ فَتُظِلُّهُ- أَوْ تَرَی الْمُبْتَلَی بِأَلَمٍ یُمِضُّ جَسَدَهُ فَتَبْکِي رَحْمَةً لَهُ- فَمَا صَبَّرَکَ عَلَی دَائِکَ وَ جَلَّدَکَ عَلَی مُصَابِکَ- وَ عَزَّاکَ عَنِ الْبُکَاءِ عَلَی نَفْسِکَ- وَ هِيَ أَعَزُّ الْأَنْفُسِ عَلَیْکَ- وَ کَیْفَ لاَ یُوقِظُکَ خَوْفُ بَیَاتِ نِقْمَةٍ- وَ قَدْ تَوَرَّطْتَ بِمَعَاصِیهِ مَدَارِجَ سَطَوَاتِهِ- فَتَدَاوَ مِنْ دَاءِ الْفَتْرَةِ فِي قَلْبِکَ بِعَزِیمَةٍ- وَ مِنْ کَرَی الْغَفْلَةِ فِي نَاظِرِکَ بِیَقَظَةٍ- وَ کُنْ لِلَّهِ مُطِیعاً وَ بِذِکْرِهِ آنِساً- وَ تَمَثَّلْ فِي حَالِ تَوَلِّیکَ عَنْهُ- إِقْبَالَهُ عَلَیْکَ یَدْعُوکَ إِلَی عَفْوِهِ- وَ یَتَغَمَّدُکَ بِفَضْلِهِ وَ أَنْتَ مُتَوَلٍّ عَنْهُ إِلَی غَیْرِهِ- 239 فَتَعَالَی مِنْ قَوِيٍّ مَا أَکْرَمَهُ- وَ تَوَاضَعْتَ مِنْ ضَعِیفٍ مَا أَجْرَأَکَ عَلَی مَعْصِیَتِهِ- وَ أَنْتَ فِي کَنَفِ سِتْرِهِ مُقِیمٌ- وَ فِي سَعَةِ فَضْلِهِ مُتَقَلِّبٌ- فَلَمْ یَمْنَعْکَ فَضْلَهُ وَ لَمْ یَهْتِکْ عَنْکَ سِتْرَهُ- بَلْ لَمْ تَخْلُ مِنْ لُطْفِهِ مَطْرَفَ عَیْنٍ- فِي نِعْمَةٍ یُحْدِثُهَا لَکَ أَوْ سَیِّئَةٍ یَسْتُرُهَا عَلَیْکَ- أَوْ بَلِیَّةٍ یَصْرِفُهَا عَنْکَ فَمَا ظَنُّکَ بِهِ لَوْ أَطَعْتَهُ- وَ ایْمُ اللَّهِ لَوْ أَنَّ هَذِهِ الصِّفَةَ کَانَتْ فِي مُتَّقِیَیْنِ فِي الْقُوَّةِ- مُتَوَازِیَیْنِ فِي الْقُدْرَةِ- لَکُنْتَ أَوَّلَ حَاکِمٍ عَلَی نَفْسِکَ بِذَمِیمِ الْأَخْلاَقِ- وَ مَسَاوِئِ الْأَعْمَالِ- وَ حَقّاً أَقُولُ مَا الدُّنْیَا غَرَّتْکَ وَ لَکِنْ بِهَا اغْتَرَرْتَ- وَ لَقَدْ کَاشَفَتْکَ الْعِظَاتِ وَ آذَنَتْکَ عَلَی سَوَاءٍ- وَ لَهِيَ بِمَا تَعِدُکَ مِنْ نُزُولِ الْبَلاَءِ بِجِسْمِکَ

ص:138

1- سوره انفطار(82)آیه(5) [1]یعنی:ای انسان چه چیز باعث شد که بر خدای کریم خود مغرور شدی؟

وَ النَّقْصِ فِي قُوَّتِكَ أَصْدَقُ وَ أَوْفَى مِنْ أَنْ تَكْذِبَكَ أَوْ تَغُرَّكَ- وَ لَرُبَّ نَاصِحٍ لَهَا عِنْدَكَ مُتَّهَمٌ- وَ صَادِقٍ مِنْ خَبَرِهَا مُكَذَّبٌ- وَ لَئِنْ تَعَرَّفْتَهَا فِي الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ وَ الرُّبُوعِ الْخَالِيَةِ لَتَجِدَنَّهَا مِنْ حُسْنِ تَذْكِيرِكَ- وَ بَلاَغِ مَوْعِظَتِكَ- بِمَحَلَّةِ الشَّفِيقِ عَلَيْكَ وَ الشَّحِيحِ بِكَ- وَ لَنِعْمَ دَارُ مَنْ لَمْ يَرْضَ بِهَا دَاراً- وَ مَحَلُّ مَنْ لَمْ يُوَطِّنْهَا مَحَلاًّ- وَ إِنَّ السُّعَدَاءَ بِالدُّنْيَا غَداً هُمُ الْهَارِبُونَ مِنْهَا الْيَوْمَ- إِذَا رَجَفَتِ الرَّاجِفَةُ وَ حَقَّتْ بِجَلاَئِلِهَا الْقِيَامَةُ- وَ لَحِقَ بِكُلِّ مَنْسَكٍ أَهْلُهُ وَ بِكُلِّ مَعْبُودٍ عَبَدَتُهُ- وَ بِكُلِّ مُطَاعٍ أَهْلُ طَاعَتِهِ- فَلَمْ يَجْرِ يُجْزَ فِي عَدْلِهِ وَ قِسْطِهِ يَوْمَئِذٍ خَرْقُ بَصَرٍ فِي الْهَوَاءِ- وَ لاَ هَمْسُ قَدَمٍ فِي الْأَرْضِ إِلاَّ بِحَقِّهِ- فَكَمْ حُجَّةٍ يَوْمَ ذَاكَ دَاحِضَةٌ- وَ عَلاَئِقِ عُذْرٍ مُنْقَطِعَةٌ فَتَحَرَّ مِنْ أَمْرِكَ مَا يَقُومُ بِهِ عُذْرُكَ وَ تَثْبُتُ بِهِ حُجَّتُكَ- وَ خُذْ مَا يَبْقَى لَكَ مِمَّا لاَ تَبْقَى لَهُ- وَ تَيَسَّرْ لِسَفَرِكَ وَ شِمْ بَرْقَ النَّجَاةِ وَ ارْحَلْ مَطَايَا التَّشْمِيرِ

لغات

حجة داحضه:دلیل باطل و ابرح جهالة بنفسه:در ناآگاهی نفس خود اصرار ورزیده و از این عمل شگفت زده و خوشحال است.

بلول:سلامت و تندرستی.

ضاحی:آنچه جلو آفتاب قرار گرفته است.

ممضّ:دردآور.

سطوة:قهر و خشم،و جمع آن سطوات است.

تجلّد:صبر کردن توأم با رنج.

ورطه:هلاکت تعّمدك:تو را مورد قصد قرار داد کنف:با نون ساکن،از چیزی نگهداری کردن و آن را گرد آوردن،با فتح نون:طرف و جانب آذنك:تو را آگاه کرد منسك:جای عبادت،در اصل به معنای هر جایی که در آن تردّد و رفت و آمد باشد و مورد قصد واقع شود.

تحرّی:در جستجوی بهتر،و سزاوارتر بودن و شم برق النجاة:و به سوی درخشندگی بنگر.

ترجمه

«استدلال انسان مغرور در پاسخ،باطل ترین استدلالهاست،و او خود فریب خورده ای است که غدرش ناپذیرفته ترین غدرهاست و کسی که نادانیش او را

شادمان ساخته می فرماید:ای انسان چه چیز تو را بر گناه کردن جرأت داده،و به پروردگارت مغرور ساخته است و به هلاکت خویش علاقه منـد کرده است؟آیا این بیماری تو بهبودی و این خواب تو بیـداری نـدارد؟چرا همان گونه که به دیگران رحم می کنی بر خودت ترحّم نمی کنی؟هر گاه کسی را در مقابل آفتاب سوزان بیابی بر او سایه می افکنی،و یا بیماری ببینی که سخت ناتوان شده است،از رحم بر او گریه سر می دهی،پس چه چیز تو را بر این بیماریت شـکیبا و بر این مصـیبتها صبور ساخته و از گریه بر خویشتن تسلاّ داده است؟در حالی که هیچ چیز برای تو گرامیتر از خودت نیست،و چگونه ترس از فرود آمدن بلای شـبانه-در حالی که از شدت گناه در ورطهٔ هلاکت فرو رفته باشـی تو را از خواب بیدار نمی کند؟پس این بیماری و سـستی را که در قلبت افتاده با عزم راسخ مداوا کن و این خواب غفلتی را که در چشمهایت قرار گرفته با بیداری بر طرف ساز،فرمان خدا را گردن بنه و با یاد او انس بگیر.بهوش باش که وقتی تو از حق تعالی رو برمی گردانی او با دادن نعمت به تو روی می آورد،به عفو و بخشـش خویش دعوتت می کند و فضل و برکاتش را شامل حالت می کند،امّا تو همچنان به او پشـت کرده و به دیگری روی می آوری،بلنـد مرتبه باد خداونـدی که با این قـدرت عظیم،کریم است،امّا تو با این ضـعف و حقارت چه جراتی بر معصـیت او داری!و حال آن که در کنف نعمتش قرار داری و در فراخنای فضل و رحمتش در حرکتی،امّا او فضل خویش را از تو منع نکرده و پردهٔ گناهـانت را ندریـده است،بلکه حـتی یـك چشم بر هم زدن از دایرهٔ لطفش بیرون نبوده ای،یـا در نعمتی قرار داری که به تو بخشـیده است یـا در گناهی که از آن پرده پوشـی کرده است و یا بلا و مصـیبتی که از تو بر طرف ساخته است،پس اگر از در اطاعتش در می آمـدی چگونه بود؟!سوگنـد به خـدا،اگر این وضع میـان دو نفر که در نیرو و توان مساوینـد وجود می داشت،تو خود نخستین حـاکمی بودی که بر مـذمومیت اخلاق و بـدی کردار خود حکم می کردی،براستی باید بگویم:دنیا تو را مغرور نساخته است بلکه این تو هستی که به آن مغرور شده ای،او تو را پندهای فراوان داده و به عدل و انصاف دعوتت کرده است،دنیا به هشدارهایی که،در مورد ریختن بلا به جانت و کاسـتن از نیرو و قدرتت،به تو

می دهـد راسـتگوتر و وفادارتر است از این که به دروغ بگویـد و یا مغرورت کنـد، چه بسـیارند پند دهندگانی که نزد تو متّهمند و بسـیارند راستگویانی که تو آنان را دروغگو می دانی،اگر دنیا را از شهرهای ویران شده و خانه های فرو ریخته بشناسی،آن را یادآوری کننده ای دلسوز و واعظی گویـا،همچون دوستی مهربـان، خواهی یافت که در رسـیدن انـدوه به تو بخل می ورزد،دنیا برای کسانی که آن را خانه همیشـگی ندانند خوب سرایی است و برای آنان که آن را وطن نگیرند نیکو محلی است سعادتمندان به وسیلهٔ دنیا،در قیامت کسانی هستند که امروز از زرق و برق آن گریزانند.

هنگامی که نفخهٔ صور بدمد و رسـتاخیز آشـکار شود و اهل هر دینی به دین خود ملحق شود و بندگان هر معبودی به معبود خود بپیوندند و هر اطاعت کننده ای به فرمانروای خود برسد،در آن موقع نه چشمی بر خلاف حق و عدالت در هوا گشوده،و نه گامی آهسته در زمین جز به حق برداشـته شود،و در آن روز چه دلیلهایی که باطل نمی شود و چه عـذرهایی که قطع نمی شود،پس در جسـتجوی چیزی باش که بتوانی عـذر خویش را با آن اثبات کنی و حجت و دلیل خود را با آن اسـتوار سازی آنچه باقی و مانـدنی است بر آنچه باقی نمی ماند انتخاب کن و وسیله ای برای سفرت آماده کن و چشم به جرقّه های برق نجات بدوز و بار سفر را بر پشت مرکبها محکم ببند .»

شرح

ادحض :خـبر برای مبتـدای محـذوف(انسـان)است یعنی:آدمی وقـتی که در روز رسـتاخیز مـورد سـؤال واقع می شود که:چه چیز تو را به خـدایت مغرور کرد،مخـاطی اسـت که پاسـخ درسـتی نـدارد بلکه دلیلش برای فرار از مسـئولیت باطـل ترین دلیلهـا و عـذرش بیجـاترین عذرهاست.

منظور از این که این شـخص در دنیـا برای جاهـل نگهداشـتن نفس خود اصـرار و مبالغه داشـته،آن است که آن را در پیروی خواسـته های خودش آزاد

ص:141

گذاشته و به اصلاح آن نپرداخته،بلکه وی را به حال خود واگذار کرده که هر کار بخواهد انجام دهد.

کلمه های سه گانه:(حجة ، معذرة ،و جهالة)تمیز و منصوب هستند .

یا ایها الانسان...بهلکـة نفسك... ،امام(علیه السـلام)در ذیل این عبارت انسان مغرور را مورد خطاب قرار داده و در مورد جرأتش بر گناه و عواملی که باعث مغرور شـدن او به پروردگارش شـده و مایـهٔ غفلت وی از سـختی عقوبت و کیفر اخروی شـده است،او را با چنـد جملهٔ اسـتفهامی که حاکی از توبیخ و سـرزنش است مورد سؤال و پرسش قرار داده و راجع به اموری از او سؤال می کند که سبب دلبستگی او به هلاـکت نفس خود شـده و از آن رو آن را به معاصـی و گناهان آلوده کرده است،و نیز در مورد بهبود یافتن وی از درد نادانی،و بیـداریش از خواب غفلت و ترحم کردن بر خود چنان که به دیگران رحم می کند از او سؤال فرموده است.

فرقی که در محتوای این چنـد پرسـش وجود دارد آن است که در سه مورد نخست:(جرأت بر گناه،مغرور شدن به پروردگار،و دلبسـتگی به هلاکت نفس) از باب تجاهل عارف،سؤال می کنـد که،علّت این اعمال ناپسـند چه بوده است، در حالی که مقصود از سه پرسـش آخر آن است که انسان تصدیق و اعتراف کند که به چنین حالتی گرفتار است.

در خصوص جملـهٔ «ما آنسك» احتمال دیگری هست که به معنای تعجب باشـد و نه،اسـتفهام و سؤال،ای انسان چه قدر علاقه به هلاکت نفس خود داری ! فربّما تری الضاحی...رحمة له ،حضرت،پس از آن که صفات ناپسند انسان مغرور و گنهکار را با چند جملهٔ پرسشی به او تذکر داد و بالاخره به

ص:142

منظور بیـداری و نجات او فرمود:بایـد چنان که به دیگران رحم می کنی به خود نیز رحم کنی،با جملـهٔ بالا که در حقیقت صـغرای قیاس و شکل اول منطق است برای اثبات فرمایش خود،دلیل آورده است و طریقه تشـکیل این استدلال چنین است:مقدمه اول(صغری):تو که هر گاه کسـی را در مقابل خورشـید و آفتاب سوزان،ناراحت می بینی به حال او رحمتت می آید و با هر وسـیله ای که می توانی بر او سایه می افکنی و یا اگر گرفتار دردی را مشاهده کنی،از روی ترحم بر او می گریی،مقدمه دوم(کبری):و هر کس چنین رقّت قلب و دلسوزی بر حال دیگران داشـته باشد،شایسته تر آن است که بر خویشتن رحم کند و نفس خود را از گرفتاریها نجات دهد،و نتیجهٔ دو مقدمه چنین است:پس برای تو شایسته تر است که بر نفس خود از دردهایی که گرفتار آن است رحم کنی.

فما صبّرك...الانفس عليك ،در این عبارت حضـرت از صبر و تحمل انسان مغرور،در مقابل درد گناه و مصـیبتهایی که در پی آن بر او وارد می شود و خودداری کردن وی از گریه بر حال خویش که عزیزترین چیز در نزد اوست، پرسش فرموده و با این پرسش او را مورد ملامت و سرزنش قرار داده است،و با احتجاج و استدلالی که در عبارت پیش بیان شد چنین سؤال توبیخی هم بسیار مناسب است .

در جملـهٔ: كيف لا يوقظك...سـطواته ،به منظور بیدار شدن انسان از خواب غفلت که به دلیل توجه نکردن به عظمت خداوند او را فرا گرفته است، هشـدار می دهـد،و بعضـی از عوامل بیـداری را که ترس از آمـدن بلا در دل شب است یادآوری می فرماید،همچنان که قرآن آن را مورد توجه قرار داده و می فرماید:

«أَ فَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنا بَياتاً وَ هُمْ نائِمُونَ» (1).»

1- سوره اعراف(7)،آیه(96)، [1]یعنی:آیا اهل آن دیار(که به گناه مشـغولند)از آن ایمنند که شبانگاه در خواب باشند و عذاب ما آنها را فرا گیرد.

مـدارج سـطواته :راههـای خشم و غضب خـدا یعنی گناهها و کارهای خلاف که سـبب قهر و غضب او می شود و منظور از تورّطت واقع شدن در دره های هولناك معصـیت است که موجب هلاکت در آخرت می باشد فتداو...بیقظة ،امام(علیه السلام)پس از بیان حال شخص گنهکار و غافل و مغرور،به او هشدار می دهد که ای انسان بکوش و هر چه زودتر این بیماریهای قلبی و خواب غفلتی را که در پی سستی و بی اعتنایی به خدا و یاد او پیدا شده با تصمیم راسخ بر اطاعت فرمان و مداومت ذکر او معالجه و درمان کن.

و تمثّل...یصرفها عنك ،حضرت در این جمله ها نعمتهای فراوان خداوند را که به انسان عطا فرموده و او در عوض به جای شکر و سپاس با گناه و معصـیت کفران نعمت کرده است بازگو می فرماید،تا مگر آدمی به خود آید و به یاد خدا افتد.به انسان دستور می دهد که در ذهنش تصور کنـد آن موقعی را که او در حال رو گردانـدن از خدا و فرو رفتن در معصـیت است ولی خدای کریم با انواع نعمتها به او رو آورده و با کلام خود از زبان پیامبرانش او را دعوت به عفو می کند و به فضل و رحمت خود آهنگ او می کند و او را تحت پوشـش و حمایت خویش قرار می دهد،و با آن که آدمی این همه نعمتهای فراوان را با نافرمانی و معاصـی الهی ناسپاسی می کند اما پروردگار متعال فضل و رحمتش را از او قطع نکرده و حتی او را یـك چشم بر هم زدن از لطفش خـالی نگذاشـته است،بطوری که هر لحظه یـا نعمتی به او عطا می کنـد،یا بـدیش را می پوشانـد و یـا بلاـ و گرفتـاریی را از وی بر طرف می سازد.پس امام(علیه السـلام)با این هشـدار بهترین آگاهی را به انسان داده است،زیرا حضور این نعمتها در ذهن او،در حالتی که وی رو به گناه و معصـیت آورده است بهترین چیزی است که او را به خـدایش علاقه منـد می کنـد،دلیل این که فرموده: تمثّل (تصور کن)آن است که،خود روی آوردن خـدا بر بنده در ذهن نیست بلکه مفهوم و تصویر آن در ذهن موجود است.

ص:144

کلمـهٔ «یدعوه» و«واو»در «و انت» از نظر نحوی حالند،و خلاصه و نتیجهٔ معنای عبارتهای گذشـته این است که ای انسان وقتی که در حال پشت کردن به خـدا هستی و به گناه و معصـیت رو آورده ای و در عین حال این چنین مسـتغرق در نعمتهای او می باشـی،پس اگر در حال اطاعت و عبادت او بوده و حسن ظن به وی داشته باشی به طریق اولی و بهتر و بیشتر مشمول فضل و رحمت ذات اقدس او خواهی بود .

و ایم اللّه...الاعمـال ،در این قسـمت امـام(علیه السـلام)برای بیـداری انسان که نفس خود را در برابر نافرمانیها و گناهان ملامت کرده و از مخالفت فرمان الهی باز دارد،با یك برهان که از شکل اوّل تشکیل شده (1)،استدلال فرموده است که خلاصهٔ آن چنین است:اگر انسان به رفیقی که در قـدرت و مقام هماننـد اوست بدی و کم خدمتی کند،از شـرم و حیا بر خود لازم می داند که نفسـش را به دلیل سوء رفتار و بد کرداریش مورد ملاـمت و سـرزنش قرار دهـد،پس در صورتی که در برابر ولی نعمتی قرار دارد که هر لحظه زیر باران رحمت او و مشـمول عنایات وی می باشد،به طریق اولی باید نفس خود را در برابر گناهان و تقصیراتش سرزنش کرده و از عصیان بازش دارد .

و حقا اقول:ما الدنیا غرّتك و لکن بها اغتررت ،معمولا اگر به کسـی گفته شود که چرا دنیا را هدف قرار داده و از خدا و معنویات بدور افتاده ای،خود را بر حق می دانـد و خیال می کند که در حقیقت دنیا گناهکار است،به دلیل این که او را به خود متوجه کرده و فریبش داده است،و از این رو در پاسخ می گوید:دنیا

1- قیـاس از شـکل اول در این عبـارت چنین است،صـغری:اگر فرض شود که مولاـی صاحب نعمت تو هماننـد تو باشـد و نسـبت به او کوتاهی و تقصـیر کنی،خود نخستین داوری هستی که بر علیه خودت حکم می کنی.کبری:و هر کس در مقابل ولی نعمت مثل خود چنین باشـد لازم است در برابر ولی نعمتی که آفریننـده و مالك اوست به طریق اولی حکم به تقصـیر و خطا،صادر کند.نتیجه:پس بر تو ای انسان لازم است که نسبت به خطاهایت از ولی نعمت خویش در صورتی که آفریننده و مالك تو هم باشد پوزش بخواهی.(ویراستار).

مرا مغرور کرده است و اساسا دنیا فریبکار و گول زننـده است.قرآن نیز به این مناسـبت می فرماید: «وَ غَرَّتْهُمُ الْحَیاةُ الدُّنْیا» (1)...»و چون ممکن است در آخرت هم موقعی که به انسان گناهکار گفته شود که چه چیز باعث غرور تو شد که این همه گناه مرتکب شدی؟بگوید:دنیا مرا گول زد که چنین به دام معصـیت افتادم،بدین علت حضـرت در این جمله،آن جواب احتمالی را پاسـخی مستدّل فرموده است،که بطور تحقیق،دنیا گول زننده و گمراه کننده نیست،بلکه این تو هستی که مغرور زرق و برق دنیا شده ای.

این سـخن امـام به دو دلیل اثبات می شود:نخست این که فریب دادن و گول زدن از لوازم خردمنـد بودن و عقل داشـتن است،و حال آن که دنیـا دارای عقـل و درك نیست و دیگر آن که بطور کلی دنیا برای آن آفریـده نشـده است که گمراه کننـده و مایـهٔ فریب باشـد بلکه هـدف از آفرینش آن عنایت و لطف خدا بر انسان است که در این جا آفریده شده و زندگی می کند،با این دو دلیل به عنوان حقیقت نمی شود نسـبت فریبکـاری و گـول زدن را به دنیـا داد،امـا به دلیـل آن که دنیـا،دارای ظـاهری است که ممکن است بعضـی فریب خورده و به آن دل خوش کنند،بطور مجازی می شود که آن را مایهٔ غرور و گول خوردن دانست و به این علت حضـرت در آخر جمله فرموده است،تو خود مقصّـری که به دنیا مغرور شده ای.

و لقـد کاشـفتك العظات ،امام(علیه السـلام)در این جمله برای تقریر مطلب قبلی که دنیا فریبکار نیست می فرماید علاوه بر آن که فریبکار نیست نصـیحت کننـده و پنـد دهنده است زیرا فراز و نشـیبهایی که در آن وجود پیدا می کند که یکی به لحظه ای از حضـیض ذلت به اوج قدرت می رسد و دیگری در عین شادی به آنی گرفتار غم و اندوه می شود،اینها همه به انسان درس عبرت می دهد و آدمی را

1- سوره اعراف(7)قسمتی از آیه(50)، [1]یعنی:زندگی دنیا آنان را به خود مغرور کرده است.

هدایت می کند و چون اساس و پایهٔ دنیا بر دگرگونی و تغییر است،پس با آنچه که در مورد تو نیز انجام می دهد ظلمی به تو نکرده است.

و لهی بما تعـدك تغرّك ،پس از بیان این که دنیا نصـیحت کننده است،در این قسـمت پندآموزی آن را مورد تاکید قرار داده و انسان را بیشتر هشدار می دهد،لفظ «وعد»را که از جملهٔ «تعدك» اسـتفاده می شود در این جا اسـتعاره آورده است به آن دلیل که تغییر و دگرگونیهای دنیا انسان را متوجه می کنـد که بایـد منتظر برخی مصائب و بلاها باشد،چنان که بطور معمول وعده دادن این معنی را می رساند که آنچه سائل طلب کرده به او خواهـد رسـید،این که در این عبارت،عوض اسـتفاده از کلمهٔ وعید که حاکی از آیندهٔ ناپسـند است از«وعد»اسـتفاده شده است که آیندهٔ خوشی را می رساند،از باب مجاز است که اسم یکی از دو ضدّ را بر دیگری اطلاق فرموده است چنان که در بعضی موارد به بدی،پاداش می گویند (1)،و نیز،صدق و وفا را بطور اسـتعاره به دنیا نسـبت داده است،به سـبب آن که آن را تشبیه به شـخص راستگو و با وفایی کرده که حتما به آنچه وعده داده عمل خواهد کرد،و در جمله های «اصدق و اوفی» و جمله های بعد از آن «من ان تلذ بك او تغرّك» ،لفّ و نشر مرتب (2)و تقابل میان دو نقیض به کار رفته است یعنی نخست در لفظ:

صـدق و وفـا و سـپس نقیض آنهـا را بطـور مرتب،نه پراکنـده ذکر فرمـوده است زیرا نقیض راسـتگویی،دروغ و نقیض وفـاداری گول زدن و فریبکاری است.

1- ممکن است برای تفأل باشد،چنان که مار گزیده را سلیم می گویند(مترجم).

2- لف و نشر،دو قسم است:1-لف و نشـر مرتب چنان که در متن آمـده است،آن است که دو لفظ بیاورند و پس از آن دو معنی ذکر کنند که معنای اول مربوط به لفظ اول باشد و معنای دوم به لفظ دوم 2-لف و نشر مشوّش:آن است که دو لفظ بیاورند و بعد از آن دو معنی ذکر کننـد به گونه ای که معنـای دوم مربوط به لفظ اول و معنای اوّل به لفظ دوم باشد.شـعر:لف و نشـر مرتب آن را دان که دو لفظ آورنـد و دو معنی لفـظ اول به معنی اول،لفـظ ثانی به معنی ثانی لفّ و نشـر مشوّش آن را دان که دو لفظ آورنـد و دو معنی،لفظ ثانی به معنی اول،لفظ اول به معنی ثانی.(ویراستار)

و لربّ...مكذّب ،در این جمله بعضـی چیزها را که پی آمد غفلت انسان از مواعظ و نصایح دنیاست بیان فرموده است که یکی متهم کردن آن،در خیرخواهیها و نصـیحتهایش می باشـد و دیگری دروغ شـمردن خبرهای راست آن است یعنی به دگرگونیهای گذشـتهٔ دنیا که موجب عبرت است و مکافاتهایی که یقین به وقوع آن در آینده دارد،بی اعتنا و بدون توجه است.این جا جهت مبالغه و از باب مجاز مقدمه را ذکر و نتیجه را اراده فرموده است زیرا غایت و نتیجـهٔ تهمت زدن و تکـذیب کردن هر چیز بی اعتنایی به شـخص متهم و دروغگو و اعراض از آن می باشد .

و لئن تعرّفتها...الشـحیح بك ،امام(علیه السـلام)به دلیل این که انسان را به راستگویی دنیا و خیرخواهیش متوجّه کند تا آن که به نصایح آن گوش کند و وی را به گمراهی متهم نسازد،با یك قضیهٔ شرطیه آن را چنین بیان فرموده است:

اگر حال دنیا و خیرخواهی ها و گرفتاریهای آن را درست بیاندیشـی از منزلها و خرابه هایی که از ساکنانش خالی مانده و از امتهای پیشین و قرنهای گذشـته بوده انـد و تمام آنها پندهای خیر خواهانه و عبرتهای صادقانه است دنیا را همانند دوستی مهربان و ناصـحی دلسوز خواهی یافت،شباهت دنیا به دوستی مهربان از آن نظر است که یاد آورندهٔ خوبی است و به تو پند می رساند و از آن عبرت می گیری چنان که عمل هر خیرخواه مهربانی همین است .

و لنعم...محلاّ ،در این عبارت دنیا را بطور مشـروط سـتوده و می فرمایـد اگر از دنیا چنان که خواست خـداست اسـتفاده شود یعنی مورد توجه و اعتنـا شود امـا نه چنـان به آن دل خوش کرده که وی را منزل و جایگاه ابـدی قرار دهی، جایگاهی نیکوست.نعم فعل مـدح و اسـم (1)آن، دار من لـم یرض و مخصوص به

1- منظور از اسم،باید فاعل باشد چون نعم که فعل مدح است فاعل دارد نه اسم و همچنین در عبارات بعدی.(مترجم)

مدح دنیاست و دو کلمهٔ دارا و محلا تمیز و قائم مقام اسم جنسی هستند که اسم نعم بوده و حذف شده است.این جا دو مسأله قابل ذکر است:

1-معمولاـ اسم جنسی که اسم فعلهای نعم و بئس باشد به اسمی اضافه می شود که دارای ال باشد مثل:نعم صاحب القوم ولی در این عبارت به چیزی اضافه شده است که ال ندارد و این مطلب در شعر نظیر هم دارد:فنعم صاحب قوم لا سلاح لهم.

2-این که در این عبارت با ذکر اسم جنس(دار)دارا را هم که نکره و بدل از آن است آورده و این هم در شعر نظیر دارد:فنعم الدّار دار أبیك دارا،و دلیل این که دار را به جملهٔ من لم یرض بها ،و محلّ را به من لم یوطنها اضافه کرده این است که هر کس از دنیا خشنود نباشد و آن را موطن اصلی خود قرار ندهد از عبرتهای آن پند می گیرد و تقوا را توشهٔ خود می گیرد و همان پرهیزکارانند که به وسیلهٔ تقوا خوشبخت شده اند،احتمال می رود که دارا و محلاّ منصوب باشند بنا بر این که برای لم یرض بها و لم یوطّنها تمیز باشند.

و انّ السعداء بالدنیا غدا هم الهاربون منها الیوم ،در این جمله امام(علیه السلام) کسانی از اهل دنیا را که از سعادتمندان در آخرتند معرفی می فرماید که با اعراض از دنیا و درس گرفتن از ویژگیهای وی آن را سبب کسب کمالات اخروی و خوشبختی آن جهان قرار داده اند،تعبیر به هرب که به معنای گریختن است کنایه از دوری کردن کامل از لذتهای دنیا می باشد،بدیهی است وقتی انسان جز به اندازهٔ ضرورت دلبستگی و علاقه ای به دنیا نداشته باشد و در عین حال از آن درس آموخته و دگرگونیها و فراز و نشیبهای آن را به وسیلهٔ ارتقای به درجات آخرت قرار دهد بهترین سعادت را کسب کرده است در بارهٔ این که فقط باید به اندازهٔ ضرورت از دنیا استفاده کرد.سرور پیامبران حضرت رسول اکرم(صلی الله علیه و آله)می فرماید:«مرا به دنیا چه کار،من در دنیا همانند سواره ای هستم که

روز بسیار گرم تابستانی گذارش به درختی می افتد،از مرکبش پیاده شده ساعتی در سایهٔ آن به استراحت پرداخته و سپس،آن را ترك می گوید و به راه خود ادامه می دهد . (1)» رجفت این عبارت اشاره به روز قیامت است.که از کلمهٔ غدا یعنی فردا فهمیده می شود.چنان که در قرآن چنین اشاره شده است: «یَوْمَ تَرْجُفُ الرّاجِفَةُ تَتْبَعُهَا الرّادِفَةُ» (2).»مفسران گفته اند که منظور از راجفه دمیدن نخستین در صور است و آن فریاد عظیمی است که مانند رعد باعث اضطراب و تحیّر شده و مردم را بهت زده و بیهوش می کند و نیز می فرماید: «تَتْبَعُهَا الرّادِفَةُ» (3)که مرحلهٔ دوم دمیدن در صور است.منظور از حلائل القیامه ،گرفتاریهای اندوهبار و بزرگ رستاخیز است.

و لحق بکل منسك اهله ،هر کسی در آن روز(قیامت)به مقصود و معبود و مقتدای خود که در دنیا مورد توجهش بوده می پیوندد چنان که رسول اکرم فرموده است:«آدمی در قیامت با دوست خود محشور می شود و اگر سنگی را دوست بدارد البته با همان محشور می شود (4).» فلم یجز...بحقّه ،امام(علیه السلام)در این جمله ها کمال دادگری خداوند را در پهنهٔ رستاخیز بیان می فرماید که در آن روز تمام حرکتها حتی حرکت یك چشم بر هم زدن در فضا و یا صدای قدمی آهسته در زمین واقع نمی شود مگر این که در راستای عدل الهی و بر طبق حق و حقیقت است و پس از بیان گستردگی

1- ما انا و الدنیا؟!انّما مثلی فیها کمثل راکب سار فی یوم صایف،فرفعت له شجره فنزل فی ظلها ساعته ثم راح و ترکها.

2- سوره نازعات(79)آیه(6)، [1]یعنی:روزی که(نفخهٔ صور الهی)جهان را بلرزاند،در پی آن، نفخهٔ صور دیگری در آید.

3- سوره نازعات(79)آیه(6)، [2]یعنی:روزی که(نفخهٔ صور الهی)جهان را بلرزاند،در پی آن، نفخهٔ صور دیگری در آید.

4- یحشر المرء مع من احبّ،و لو احبّ احدکم حجرا لحشر معه.

عدل الهی در جهان آخرت به منظور این که شنونده را بر آن دارد که اعمال خود را بر طبق حق و عدل قرار دهد،و در رفتارش روش پیامبران و اولیای خدا را سر مشق قرار دهد تا در قیامت سند زنده و دلیل روشنی داشته باشد به این مطلب توجه داده است که در رستاخیز و روز حساب بسیاری از پاسخها و استدلالها باطل و عذرهای فراوانی ناموجّه و مردود است و این که پس از بیان حال سعادتمندان در آخرت و معرفی آنان که به دنیا بی اعتنا و از آن گریزان بوده اند به ذکر صحنه های وحشتزای آخرت پرداخته به این سبب است که شنونده را وادار کند تا برای رسیدن به سعادتی جاویدان به آنان اقتدا کند،به دنیا بی اعتنا باشد و به آن دل خوش نکند و در پایان انسان را راهنمایی می کند تا در اعمالش روش نیکو در پیش گیرد که در قیامت عذرش پذیرفته و دلیلش قانع کننده باشد و برای این کار دستور جامع بیان فرموده است:

1-شایسته ترین و معقولترین کارها را برگزیند و انجام دهد 2-تشریفات دنیا و کالاهای آن نابود شدنی است پس باید کمالات اخروی را برگزیند که باقی و جاویدان است و مکرّرا چگونگی این برگزیدن را توضیح داده ایم.

3-خود را آمادهٔ سفر به سوی خداوند کند و این امر،جز با ریاضتی که از عبادت و زهد و بی اعتنایی به دنیا بر می خیزد،امکان پذیر نیست.

4-این که به درخشش نجات بنگرد یعنی پس از زهد حقیقی و عبادت واقعی که نفس سرکش امّاره را درهم می شکند وجههٔ معنوی و اندیشهٔ خویش را به خداوند متوجه کند تا درخشندگیهای نور الهی را حسّ کرده و بارقه های امید نجات را مشاهده کند و درهای سلامت را بر روی خود باز ببیند،چنان که در دو فصل قبل در خطبهٔ 211 صفحه 54 به این معنی اشاره فرموده است: و تدافعته الابواب الی باب السلامه در بارهٔ سالکی که راههای ریاضت در بهشت را

بر رویش می گشاید.

5-و نیز به او دستور می دهد که بار خود را محکم بر پشت مرکبها ببندد، یعنی در پیمودن راه خدا و عمل کردن برای خشنودی او کوشش فراوان کند، لفظ مطایا که به معنای مرکبها و وسایل سواری است برای ابزارها و وسایل کار،و لفظ ارحال (1)را که به معنای بار بستن است برای انجام دادن و به کار بستن وسایل کار استعاره فرموده است.

ص:152

1- ظاهرا لفظ إرحال که در عبارت شارح آمده باید غلط باشد چون عبارت خطبه و ارحل،ثلاثی مجرد است نه از باب افعال.(مترجم)

215-از گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

وَ اللَّهِ لَأَنْ أَبِيتَ عَلَى حَسَكِ السَّعْدَانِ مُسَهَّداً- أَوْ أُجَرَّ فِي الْأَغْلَالِ مُصَفَّداً- أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَ رَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِماً- لِبَعْضِ الْعِبَادِ- وَ غَاصِباً لِشَيْءٍ مِنَ الْحُطَامِ- وَ كَيْفَ أَظْلِمُ أَحَداً لِنَفْسٍ يُسْرِعُ إِلَى الْبِلَى قُفُولُهَا- وَ يَطُولُ فِي الثَّرَى حُلُولُهَا- وَ اللَّهِ لَقَدْ رَأَيْتُ؟عَقِيلاً؟ وَ قَدْ أَمْلَقَ- حَتَّى اسْتَمَاحَنِي مِنْ بُرِّكُمْ صَاعاً- وَ رَأَيْتُ صِبْيَانَهُ شُعْثَ الشُّعُورِ غُبْرَ الْأَلْوَانِ مِنْ فَقْرِهِمْ- كَأَنَّمَا سُوِّدَتْ وُجُوهُهُمْ بِالْعِظْلِمِ- وَ عَاوَدَنِي مُؤَكِّداً وَ كَرَّرَ عَلَيَّ الْقَوْلَ مُرَدِّداً- فَأَصْغَيْتُ إِلَيْهِ سَمْعِي فَظَنَّ أَنِّي أَبِيعُهُ دِينِي- وَ أَتَّبِعُ قِيَادَهُ مُفَارِقاً طَرِيقَتِي- فَأَحْمَيْتُ لَهُ حَدِيدَةً ثُمَّ أَدْنَيْتُهَا مِنْ جِسْمِهِ لِيَعْتَبِرَ بِهَا- فَضَجَّ ضَجِيجَ ذِي دَنَفٍ مِنْ أَلَمِهَا- وَ كَادَ أَنْ يَحْتَرِقَ مِنْ مِيسَمِهَا- فَقُلْتُ لَهُ ثَكِلَتْكَ الثَّوَاكِلُ يَا؟عَقِيلُ؟- أَ تَئِنُّ مِنْ حَدِيدَةٍ أَحْمَاهَا إِنْسَانُهَا لِلَعِبِهِ- وَ تَجُرُّنِي إِلَى نَارٍ سَجَرَهَا جَبَّارُهَا لِغَضَبِهِ- أَ تَئِنُّ مِنَ الْأَذَى وَ لاَ أَئِنُّ مِنْ لَظَى- وَ أَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ طَارِقٌ طَرَقَنَا بِمَلْفُوفَةٍ فِي وِعَائِهَا- وَ مَعْجُونَةٍ شَنِئْتُهَا- كَأَنَّمَا عُجِنَتْ بِرِيقِ حَيَّةٍ أَوْ قَيْئِهَا- فَقُلْتُ أَصِلَةٌ أَمْ زَكَاةٌ أَمْ صَدَقَةٌ- فَذَلِكَ مُحَرَّمٌ عَلَيْنَا؟أَهْلَ الْبَيْتِ؟- فَقَالَ لاَ ذَا وَ لاَ ذَاكَ وَ لَكِنَّهَا هَدِيَّةٌ- فَقُلْتُ هَبِلَتْكَ الْهَبُولُ أَ عَنْ دِينِ اللَّهِ أَتَيْتَنِي لِتَخْدَعَنِي- أَ مُخْتَبِطٌ أَمْ ذُو جِنَّةٍ أَمْ تَهْجُرُ- وَ اللَّهِ لَوْ أُعْطِيتُ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلاَكِهَا- عَلَى أَنْ أَعْصِيَ اللَّهَ فِي نَمْلَةٍ أَسْلُبُهَا جُلْبَ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُهُ- وَ إِنَّ دُنْيَاكُمْ عِنْدِي لَأَهْوَنُ مِنْ وَرَقَةٍ فِي فَمِ جَرَادَةٍ تَقْضَمُهَا- مَا؟لِعَلِيٍّ؟ وَ لِنَعِيمٍ يَفْنَى وَ لَذَّةٍ لاَ تَبْقَى- نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ الْعَقْلِ وَ قُبْحِ الزَّلَلِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ

ص:153

لغات

سعدان:بوتهٔ خاری که خارهایش از سه جهت تیزی دارد چنان که به هر طرف روی زمین قرار گیرد روی دو پایه می ایستد.

مصفّد:بسته شده به زنجیر یا چیز دیگری.

قفول:برگشتن از سفر إملاق:شدت فقر و بی چیزی استماحه:درخواست بخشش کردن عظلم:گیاهی است که به عربی آن را نیل می گویند و نیز به معنای گیاه دیگری هم گفته اند که در رنگ کردن اشیاء به کار می رود.

دنف:شدت بیماری.

میسم:اثر داغ و سوختگی با آتش.

سجّرها:آن را بر افروخته و شعله ور کرده است.

شنئتها:آن را نمی پسندم.

هبلته الهبول:زنان در عزایش بنشینند.

خباط:بیماری است مانند جنون و دیوانگی ولی دیوانگی نیست و مختبط کسی است که نزد شخصی به منظور کمك خواهی می آید،با این که هیچ گونه سابقه ای و مناسبتی با وی ندارد،نه خویشاوندی و نه شناخت دو جانبه یعنی هیچ مجوّزی برای درخواست کمك ندارد و مناسبتی هم برای کمك کردن به او وجود ندارد.

جنّه:دیوانگی هجر:هذیان جلب الشعیر:پوست جو.

ترجمه

«به خدا سوگند،اگر شب را با کمال ناراحتی روی خار سعدان به سر برم،و یا در حالی که دست و پایم به زنجیر بسته بر روی زمین کشیده شوم،بیشتر دوست می دارم از این که روز قیامت خدا و رسولش را در حالی ملاقات کنم که بر بعضی از بندگان ستم کرده و چیزی از کالاهای پست دنیا را از کسی از روی غصب تصرف کرده باشم،چگونه بر کسی ستم روا دارم به خاطر جانی که به زودی کهنه و پوسیده می شود و در زیر خاك ماندن آن بطول می انجامد.

به خدا سوگند عقیل را در نهایت تنگدستی دیدم که از من درخواست می کرد تا از گندم شما(مسلمانان)مقداری به او بدهم،و کودکانش را مشاهده کردم که از فقر چنان ژولیده مو و تیره رنگ بودند که گویا چهره هایشان با نیل رنگ شده بود،چند مرتبه پیش می آمد و بطور مکرّر حرف خود را اظهار می کرد،من به

سخنـانش گوش می کردم،او گمـان کرد که من دین خود را به وی می فروشم و دست از روش دینی خود برمی دارم و به راهی که او مرا می کشـد می روم،امّا من در آن حالت پارهٔ آهنی را سـرخ کرده و نزدیك بـدن او بردم تا مایـهٔ عبرتش باشد از شدت درد،فریادش برآمد و مانند بیماری که در نهایت رنج بنالد،فریاد زد، نزدیك بود که از داغی آن بسوزد،پس به او گفتم:ای عقیل،مادران در عزایت بگریند،آیا از پارهٔ آهنی که انسان به بازی آن را سـرخ کرده،فریاد بر می آوری،و مرا به جانب آتشی می کشانی که خداوند جبّار او،از روی خشم آن را شعله ور کرده است؟تو از این رنج اندك می نالی و من از آن آتش دوزخ ننالم؟ از این شـگفت آورتر داستان شخصی است که شب هنگام بر ما وارد شد، ارمغـانی آورد بـا ظرفی سـر بسـته و حلوا و معجونی که بر من ناخوشاینـد بود،گویا با زهر یا آب دهان مار آمیخته بود،من به او گفتم این که آورده ای صـله است (منظورت صـلهٔ رحم است)یا زکات یا صـدقه؟اگر صـدقه است که بر ما خانـدان حرام است او گفت:صـدقه و زکات نیست،بلکه هـدیه است،پس من گفتم زنـان بچه مرده به عزایت بنشـینند،آیا از طریق آیین خـدا وارد شـده ای که مرا بفریبی آیا نمی فهمی یا دیوانه ای و یا هذیان می گویی؟به خدا قسم اگر اقلیمهای هفتگانه با تمام آنچه را در زیر آسمان قرار دارد به من واگذار کنند تا خدا را در بارهٔ مورچه ای نافرمـانی کنم،به این که پوست جوی را از دهان آن بربایم،چنین کاری نمی کنم، این دنیای شـما در نزد من از برگی،که در دهان ملخی قرار دارد و آن را می خورد پست تر و بی مقـدارتر است،علی را چه کار با نعمتی که فناپذیر است و لذّتی که باقی نمی ماند،از غفلت خرد و زشتی لغزش به خدا پناه می برم و از او یاری و کمك می خواهم .»

شرح

این فصل را حضـرت به منظور بیان بیزاریش از ستمگری ایراد فرموده است،شخصی از رعایا نزد وی آمده و اظهار نیاز کرده،بخشش و عطا می خواهد و حال آن که،امام(علیه السلام)نه چیزی را برای خود اندوخته است که از آن

به او دهد،و نه از بیت المال می تواند چیزی را به کسی غیر از دیگری اختصاص دهد،زیرا مال همهٔ مردم است و به این سبب درخواست کننده را محروم می کند،و چون ممکن است درخواست کننده خود را در شدّت نیاز ببیند و از این جا هم که با دست خالی برمی گردد.حضرت را متهم می کند که بی رحم و ظالم است و مال مسلمانان را در انحصار خود قرار داده است،حضرت به منظور بر طرف کردن این نسبتهای ناروا از خود در این مورد،به بیان این خطبه پرداخته است.

و اللّه...الحطام ،این سخنان بیان کنندهٔ کمال نارضایتی و نفرت آن حضرت از ظلم و ستم است،با تاکیدی که از سوگند در عبارت فهمیده می شود،دو امر را که مستلزم شکنجه و عذاب دردناك در دنیاست،بر خود آسانتر از آن دانسته است که ستمی بر بعضی بندگان روا دارد،به این دلیل که در نظر اهل بصیرت شدت درد و عذاب الهی که کیفر ستمکاری بسیار سخت تر است،لفظ حطام که به معنای قطعات شکسته از گیاههاست از لذتها و خوشیهای دنیا به عنوان استعاره به کار گرفته شده است و دو کلمهٔ ظالما و غاصبا از نظر نحوی منصوب و حالند .

و کیف...حلولها ،در این عبارت با استفهام انکاری و دو دلیل عقلی ظلمی را که بعضی به آن حضرت نسبت داده بودند رد کرده است که چگونه به خاطر جانی که با سرعت می پوسد و کهنه می شود و مدتهای دراز در زیر خاك می ماند،بر کسی ستم روا دارم ؟ و اللّه لقد رایت...لظی ،به منظور رفع نسبت ناروای ستمگری که به آن حضرت داده بودند،دلیل آورده است که آن چنان در حفظ و نگهداری بیت المال عدل و داد را رعایت می کند که حتی برادرش عقیل را با شدّت فقر و بی چیزی و داشتن عائله ای سنگین و نیاز کامل و داشتن حق در بیت المال رد کرده است،

ص:156

و بدیهی است کسی که هیچ یك از علل سه گانهٔ زیر:برادری و فقر شدید و مستحق بودن فقیر از بیت المال،نتواند او را وادار کند که خواستهٔ او یـا حـد اقـل جزئی از آن را تـامین کنـد،چنین کسـی بزرگـتر از آن است که ذره ای سـتم کنـد و یـا حـتی به آن نزدیـك شود،امـام(علیه السـلام)لفظ سـمع را که به معنای شنیدن است بطور استعاره برای لذت بخشش آورده است،زیرا چنین توهم می شد که آن حضرت لذّتی را که از عطـای بیجا به برادر فقیرش می برد،با خساراتی که از آن راه به دین او وارد می شود عوض می کنـد و از بیت المال به وی چیزی می دهـد،منظور از واژه «قیـاده» در این جـا چیزی است که پیروی از آن باعث انحراف از راه حق و عـدالت می شود از قبیل دلسوزی و رحم و شفقتهای بی اساس ،امام علیه السلام آهن را داغ،و به دست عقیل نزدیك کرد تا وی را متوجه آتش سوزان آخرت کند و به این سبب موقعی که صـدای ناله اش بلنـد شد،فرمود: أ تئنّ من حدیدة احماها انسانها... اسـتدلال بدین گونه است در صورتی که در مقابل این آهن داغ دنیا که چنـدان مهم نیست ناله ات بلنـد می شود و می ترسـی به طریق اولی بایـد از آتش دوزخ و سوزندگی آن بترسـی و بنالی،و چون ترس از آتش دوزخ بـاعث ترك ظلم و سـتم می شود.پس چنین درخواسـتی از من مکن زیرا درخواست نابجـا و سـتمی نـاروا‌ست،و پس از آن که حضـرت برای برادرش عقیل ثابت کرد که واجب است،چنین توقّع بیجایی را ترك کند،برای خود نیز اسـتدلال فرمود که باید چنین بخشش نابجـایی که یـك نوع ظلم است نکنـد،و فرمود: أ تئنّ من الأـذی و لاـ ائنّ من لظی؟ یعنی در صورتی که تو از ناراحتی آتش دنیا چنین می ترسـی و می نالی پس من چگونه از آتش غضب خدا ننالـم و نترسم و این که می فرماید،چرا من از آتش دوزخ ننالـم با آن که در حال حاضر در دنیا حرارت آتش دوزخ وجود نـدارد،به این دلیل است که آنچه بطور حتم در اثر ظلمی که تا کنون تحقّق دارد واقع می شود به منزلـهٔ امر محقق قرار داده شده است تا نتیجهٔ

اخلاقی و عملی آن بیشتر باشد،در کلمهٔ انسانها،انسان مخصوصی را اراده فرموده است که متصدی داغ کردن آهن بود یعنی امام خودش را به این خصوصیت معرفی کرده است و همچنین در اضافهٔ جبّارها منظور خدای متعال است،و واژهٔ للعبه را به آن دلیل ذکر فرموده است که این حرارت و داغی آهن را سهل و کوچك بشمارد،تا حرارتی را که نتیجهٔ آتش دوزخ و غضب الهی است بزرگ و مهم جلوه دهد،و نیز با کلمهٔ جبّار علت شعله ور کنندهٔ آتش دوزخ را غضب و خشم خداوند قرار داد تا آن که موقعیت آن را بزرگ و مهم نشان دهد .

و اعجب من ذلك...ام تهجر ،یعنی شگفت انگیزتر از داستان عقیل حکایت شخصی است که در شب هنگام،به خانهٔ ما وارد شد،طارق کسی است که در شب وارد می شود منظور از ملفوفة فی وعائها هدیه است بعضی گویند مقداری حلوا و شیرینی بوده که در چیزی پیچیده برای حضرت آورده بود و با جملهٔ شئتها زهد خود را نسبت به دنیا و تنفّرش را از لذّتها و زرق و برقهای آن بیان فرموده،بعد حلوایی را که شبانه برایش آورده بود،امام(علیه السلام)آن را به این دلیل به آب دهان یا قی مار تشبیه فرموده است که در آن سمّ مهلکی برای روح او وجود داشت،آورندهٔ حلوا قصد داشت توجه آن حضرت را به خود جلب کند تا از این طریق از بیت المال به او کمك کند،شگفت انگیزتر بودن داستان این مرد از قضیّهٔ برادرش عقیل این بود که تقاضای عقیل سه دلیل به همراه داشت که هر کدام برای توجیه درخواستش کافی بود،برادری،نیازمندی،و حق داشتن از بیت المال،در صورتی که این شخص به رشوه متوسل شده بود،لذا امام به منظور ردّ کردن چنین می فرماید: فقلت له...اهل البیت ،با این سخن که حضرت،به آن شخص فرموده،چنین اراده کرده است که معمولا وقتی کسی به منظور تقرّب به پیشگاه خداوند،مالی به بندگان او عطا می کند از این سه صورت خارج نیست.یا به عنوان صلهٔ رحم و پیوند خویشاوندی است و یا از

بابت صـدقه است یا زکات واجب،امّا تو از این سه قسم کدام را اراده کرده ای؟ و این که حضـرت در بیان این عناوین اسـمی از هدیه نبرده است از این لحـاظ است که هیـچ عـاقلی تصـور نمی کرد که علی(علیه السـلام)از کسـی هـدیه ای را بپـذیرد، بویژه در زمـان حکومت و خلافتش زیرا آنچه هدیه آورنده و در عوض هدیهٔ خود از آن حضرت می خواست یا حق بود و یا باطل،اگر حق بود که علی بدون هدیه آن را انجام می داد و اگر باطل بود به هیـچ وجه امام زیر بار آن نمی رفت پس در هیـچ صورت هدیه وجهی نداشت،و با این دلیل بود که وقتی در پاسخ سـخن حضرت،گفت:این هدیه است،حضرت با ناراحتی او را به دیوانگی و هذیان نسبت دادند،پس از آن که امام(علیه السلام)نیکی صرف مال را برای آن شـخص هدیه آورنده در سه عنوان منحصر فرمود،با این سخن که این بر ما حرام است دو قسم آن را که صدقه و زکات است باطل کرد،و نیازی به ردّ کردن صلهٔ رحم هم نبود به این دلیل که وی هیچ گونه نسبت خویشاوندی با حضرت نداشت بنا بر این معلوم بود که عنوان صله رحم نداشته است،طارق (1)،در پاسخ امام(علیه السلام)گفت:

هیـچ کدام از اینها که می فرمایید نیست بلکه تنها هدیه است وی با این سـخن خود که عنوان چهارمی اظهار کرد در حقیقت اشاره کرد به این مطلب که بخشـش مال در راه خـدا منحصـر به سه عنوان فوق نیست بلکه به صورت دیگری هم ممکن است باشد و آن هدیه است که من آورده ام.

فرمایش امام(علیه السلام) هبلتك الهبول... ،حضرت از پاسخ او که گفت:

این چیزی نیست جز هـدیه،درك کرد که غرض او نیرنـگ و فریب است،قصـد دارد امـام را به خود متوجه سـازد و از وی کمك بگیرد و در نتیجهٔ این کمك که بر خلاف دستور خداست،او را از دین خارج کند،لذا در این سخن به او

1- طـارق کسـی است که در شب به خانـهٔ دیگری وارد شود و این جـا منظور همـان کسـی است که در شب بر حضـرت وارد شـد و می خواست با رشوه به نام هدیه از امام کمك بگیرد.

پرخاش کرده است،نخست او را نفرین و سپس به منظور این که او را از این کاری که انجام می دهد متنفّر سازد،به صراحت وی را به خدعه و فریبکاری نسبت داده است،و واژهٔ خدعه در این عبارت به طریق استعاره ذکر شده،زیرا اگر مقصود او عملی می شد یعنی حضرت به وی میل می کرد و از بیت المال به او کمك و مساعـدت می کرد،نقصانی در دین او وارد می شد و از این طریق عمل او مانند:فریب دادن از راه دین می شد.

أ مختبط...ام ذو جنّه ام تهجر ؟امام(علیه السلام)پس از آن که برای طرف مقابل اثبات فرمود که این عمل او،حکم خدعه و فریب دارد،وی را به خـاطر این فریبکاریش توبیـخ و سـرزنش کرد و به طریق اسـتفهام و پرسـش،زشتی عمل او را برایش بیان فرمود،زیرا کسـی که بخواهد شخصـی مثل امام(علیه السلام)را با فریب و نیرنگ از دین بیرون سازد،معلوم است که اندیشهٔ درستی ندارد و سزاوار است او را با ابتلای به هر یك از این بیماریها که نتیجهٔ نداشتن عقل سالم است سرزنش و توبیخ کرد .

و اللّه...ما فعلت ،ممکن است این جمله دفع توهمی باشـد که طارق در خیال خود می پروراند،زیرا او تصور می کرد که با این هدیه اش به مطلوب خود دست می یابـد و امام را تحت تأثیر قرار خواهد داد ولی حضـرت با این فرمایش ساختمان خیالی او را درهم ریخت و بطلان اندیشه اش را آشـکار ساخت،مراد از اقلیمهای هفتگانه تمام قسـمتهای روی زمین است،و این مطلب دلیل بر گسترش عدالت آن حضرت می باشد.

و انّ دنیاکم...تقضـمها ،این سـخن دلالت می کند بر نهایت زهد آن حضرت همچنان که در خطبهٔ شقشقیّه نیز می فرماید:بهوش باشید و بدانید که این دنیا در نظر من از آب بینی بز که وقت عطسه زدن روی لب وی ظاهر می شود کثیفتر و پست تر است .

ص:160

و ما لعليّ و لنعيم يفنى و لذّه لا تبقى ،امام(عليه السـلام)در عبارت،با استفهام انكارى نكوهش خود را از نعمتها و لذتهاى دنياى فانى ابراز فرموده است كه بطور كلى حالت على با اين زرق و برقها ناسازگار است و هرگز خوشـگذرانى، اين سـراى را انتخاب نمى كند،در آخر پس از بيـان حال خود،از تاريكى عقل و بى خردى كه نتيجـهٔ آن دل خوش كردن به لـذتهاى مادى و ميل به پيروى از نفس سـركش و هوسـهاى دنياست و نيز از زشتى لغزش كه انحراف از راه خـدا و در نتيجه،سـقوط در دره هاى هلاكت است،به خدا پناه برده و از او درخواست كرده كه وى را در دورى كردن از اين امور كمك فرمايد.و توفيق و محفوظ ماندن از لغزش با خداست.

ص:161

216-از دعاهای آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اَللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالْيَسَارِ وَ لاَ تَبْذُلْ جَاهِيَ بِالْإِقْتَارِ- فَأَسْتَرْزِقَ طَالِبِي رِزْقِكَ وَ أَسْتَعْطِفَ شِرَارَ خَلْقِكَ- وَ أُبْتَلَى بِحَمْدِ مَنْ أَعْطَانِي وَ أُفْتَتَنَ بِذَمِّ مَنْ مَنَعَنِي- وَ أَنْتَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ كُلِّهِ وَلِيُّ الْإِعْطَاءِ وَ الْمَنْعِ- «إِنَّكَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»

لغات

یسار:بی نیازی اقتار:تنگدستی و نیازمندی

ترجمه

«خدایا آبروی مرا با توانگری نگه دار،و موقعیت مرا به تنگدستی از بین مبر، تا محتاج نشوم که از روزی خواران تو،درخواست روزی و از شریران خلق تو،طلب عطوفت و احسان کنم و به ستایش کسی که به من بخشش کرده و نکوهش شخصی که به من عطایی نداده است،مبتلا نشوم،و حال آن که تو صاحب اختیار همهٔ اینها هستی و منع و عطا در دست توانای توست و تو،بر هر چیز،قادر و توانایی .»

شرح

در این فصل امام(علیه السلام)دعا کرده و از خداوند خواسته است که او را بی نیاز کند و از تنگدستی و لوازم آن به وی پناه برده است،غنا و بی نیازی مطلوب حضرت،آن مقداری از مال دنیاست که با قناعت و میانه روی نیازهای ضروری او را بر طرف کند،نه این که بیشتر از حد نیاز به دست آورد و برای خود اندوخته

کند و نه گشایش دادن به زندگی بیش از نیاز چنان که در میان اغلب مردم معروف است.پیداست که دعا برای بی نیازی به معنای خاصّ اول پسندیده است ولی درخواست ثروت بر وجه دوم که اغلب مردم نظر دارند نکوهیده و ناپسند است،فقر و بی چیزی آن است که آدمی محتاج به سؤال از مردم شود،و این،خود لوازمی را در پی دارد که انسان را از توجه به خدا و پرستش او باز می دارد و آن لوازم از این قرارند.

1-نخستین پی آمد چنین فقری،به پستی گراییدن شخصیت انسان و کم شدن آبرو و حرمت اوست و چون آبرومندی و بی نیازی مانند دو امر متلازمند که هیچ کدام بدون دیگری تحقق نمی یابد،امام(علیه السلام)فقر را از بین برندهٔ آبرو و شخصیت انسان قرار داده است،همچنان که از بین برندهٔ غنا و بی نیازی است،چنان که ابو طیّب در شعر خود به این ملازمه اشاره کرده است.

فلا مجد فی الدنیا لمن قلّ ماله و لا مال فی الدنیا لمن قلّ مجده

یعنی کسی که مال ندارد در دنیا آبرو ندارد،و کسی که کم اعتبار باشد مالی نخواهد داشت.موقعیت و آبرو هم دارای مراتبی است،اگر در به دست آوردن آن،خدا اراده شود مایهٔ عزّت و شرافت دین خداست و اگر به منظور کمك گرفتن بر ادای حقوق الهی و اطاعت فرمان خدا باشد همان وجه مطلوب و پسندیده ای است که امام(علیه السلام)آن را از خدا خواسته تا با داشتن چنین موقعیّتی از مردم دنیا مستغنی و بی نیاز شود و این همان چیزی است که خداوند به پیامبران خود داده است چنان که می فرماید:

«یا مَرْیَمُ إِنَّ اللّهَ یُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِیحُ عِیسَی ابْنُ مَرْیَمَ وَجِیهاً فِي الدُّنْیا وَ الآخِرَةِ» (1)»و اگر انسان،موقعیت و آبرو را به منظور فخر فروشی و عزت دنیا

1- سوره آل عمران(3)آیه(45) [1]یعنی:ای مریم تو را به کلمه ای که نامش مسیح،عیسی بن مریم است بشارت می دهد که در دنیا و آخرت آبرومند و از مقربان درگاه خداست.

بخواهد، مذموم و ناپسند است.

2-دومین پی آمـد فقر و تنگدستی، آن است که آدمی مجبور می شود، دست نیاز به سوی مردمی دراز کند که به هیچ وجه شایسـتگی آن را ندارند، زیرا سراسر وجود آنان نیاز و احتیاج است، و چون لازمهٔ این کار تواضع و فروتنی در نزد غیر خداست و انسان را از توجه و رو آوردن بـه معبـود حقیقی بـاز می دارد، نـوعی پسـتی و بـدبختی اسـت کـه بایـد از آن به خداونـد پنـاه برد، و در همین زمینه امـام چهـارم علی بن الحسـین(علیه السلام)در دعاها و مناجاتهای خود در پیشگاه پروردگار عرض می کند: تویی که خود را به بی نیازی از آفریدگانت ستوده ای و شایسـته ای که از آنان بی نیاز باشـی، و تو آنان را به فقر و احتیاج، نسـبت داده ای و به حق، آنان نیازمند به تو هستند، پس کسی که بخواهد دوستیش را با تو محکم کند و به واسطهٔ وجود تو فقر و نیاز را از خود دور سازد حاجت خویش را به سوی اهلش برده و برای برآوردن آن از راه صـحیح وارد شـده است، اما کسـی که نزد آفریـدگان اظهار تنگـدستی کنـد و از آنان طلب حاجت کند و غیر تو را سـبب رفع نیاز خود بداند، به نومیدی گراییده و سـزاوار نرسیدن به احسان و نیکی تو شده است (1). و این که امام زین العابدین(علیه السـلام)فرد اخیر در دعای خود را سـزاوار نرسـیدن به احسان از ناحیـهٔ خداوند دانسـته است به آن دلیل است که بر اثر حاجت خواسـتن از غیر خدا و توجه به دیگران قابلیت و شایستگی شمول پرتو رحمت و احسان ولی نعمت حقیقی را از دست داده است.

طالبی رزقك ، منظور از این جمله در خطبهٔ امام(علیه السلام)آن است که دیگر کسان غیر از تو لیاقت آن را ندارند که چیزی از آنان خواسته شود.

3-سومین پی آمد احتیاج و فقدان اعتبار، حاجت خواستن و طلب ترحم

1- ترجمهٔ قسمتی از دعای شمارهٔ 13 صحیفهٔ سجادیه.

از فرومایگـان و اشـرار است،زیرا گاهی فقر و نیاز چنان شدیـد می شود که آدمی را وادار می کنـد به نااهلان رو آورد و از آنان درخواسـت ترحم کند و به تجربه ثابت شده است که ترحم خواسـتن از ناکسان و اشرار و دراز کردن دست نیاز به طرف آنان،در ذایقهٔ نیکان و صاحبان مروّت،از داروی تلخ و سمّ مهلك ناگوارتر است.

4-پی آمد چهارم تنگدستی و نیازمندی آن است که آدمی ناچار می شود کسانی را که به وی بخشش و مساعدت کرده اند،بستاید و آنانی را که کمك نکرده اند نکوهش و مذمّت کند،و این خود صفتی است که انسان را از توجه به خدا و روآوردن به قبلهٔ حقیقی باز می دارد .

و او در عبارت و انت ،واو حالیّه است.یعنی خداوندا حیثیت و آبروی مرا با فقر و احتیاج،بی مقدار مکن که به سـبب آن دچار این ناگواریها شوم، در حـالی که تو هستی که بـا احاطـهٔ قیوّمی خود بر همـهٔ سـببهای عالم وجود برتری داری و از همه شایسـته تری که به هر کس آنچه بخواهی عطـا کنی و آنچه بخواهی منع نمائی،تو سـر چشـمهٔ بـذل و بخشـش و غنا و بی نیازی هستی،زیرا احتیاجی به خلق نـداری و تمام آفریدگانت در جهات ظاهری و معنوی به تو نیازمند و محتاجند چون قدرت بی پایان تو سراسر ممکنات را در تسخیر دارد.توفیق از خداوند است.

ص:165

217-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

دَارٌ بِالْبَلاَءِ مَحْفُوفَةٌ وَ بِالْغَدْرِ مَعْرُوفَةٌ- لاَ تَدُومُ أَحْوَالُهَا وَ لاَ يَسْلَمُ نُزَّالُهَا- أَحْوَالٌ مُخْتَلِفَةٌ وَ تَارَاتٌ مُتَصَرِّفَةٌ- الْعَيْشُ فِيهَا مَذْمُومٌ وَ الْأَمَانُ مِنْهَا مَعْدُومٌ- وَ إِنَّمَا أَهْلُهَا فِيهَا أَغْرَاضٌ مُسْتَهْدَفَةٌ- تَرْمِيهِمْ بِسِهَامِهَا وَ تُفْنِيهِمْ بِحِمَامِهَا- وَ اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّكُمْ وَ مَا أَنْتُمْ فِيهِ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا- عَلَى سَبِيلِ مَنْ قَدْ مَضَى قَبْلَكُمْ- مِمَّنْ كَانَ أَطْوَلَ مِنْكُمْ أَعْمَاراً وَ أَعْمَرَ دِيَاراً وَ أَبْعَدَ آثَاراً- أَصْبَحَتْ أَصْوَاتُهُمْ هَامِدَةً وَ رِيَاحُهُمْ رَاكِدَةً- وَ أَجْسَادُهُمْ بَالِيَةً وَ دِيَارُهُمْ خَالِيَةً وَ آثَارُهُمْ عَافِيَةً- فَاسْتَبْدَلُوا بِالْقُصُورِ الْمُشَيَّدَةِ وَ النَّمَارِقِ الْمُمَهَّدَةِ- الصُّخُورَ وَ الْأَحْجَارَ الْمُسْنَدَةَ وَ الْقُبُورَ اللاَّطِئَةَ الْمُلْحَدَةَ- الَّتِي قَدْ بُنِيَ عَلَى الْخَرَابِ فِنَاؤُهَا- وَ شُيِّدَ بِالتُّرَابِ بِنَاؤُهَا فَمَحَلُّهَا مُقْتَرِبٌ وَ سَاكِنُهَا مُغْتَرِبٌ- بَيْنَ أَهْلِ مَحَلَّةٍ مُوحِشِينَ وَ أَهْلِ فَرَاغٍ مُتَشَاغِلِينَ- لاَ يَسْتَأْنِسُونَ بِالْأَوْطَانِ وَ لاَ يَتَوَاصَلُونَ تَوَاصُلَ الْجِيرَانِ- عَلَى مَا بَيْنَهُمْ مِنْ قُرْبِ الْجِوَارِ وَ دُنُوِّ الدَّارِ- وَ كَيْفَ يَكُونُ بَيْنَهُمْ تَزَاوُرٌ وَ قَدْ طَحَنَهُمْ بِكَلْكَلِهِ الْبِلَى- وَ أَكَلَتْهُمُ الْجَنَادِلُ وَ الثَّرَى- وَ كَأَنْ قَدْ صِرْتُمْ إِلَى مَا صَارُوا إِلَيْهِ- وَ ارْتَهَنَكُمْ ذَلِكَ الْمَضْجَعُ وَ ضَمَّكُمْ ذَلِكَ الْمُسْتَوْدَعُ- فَكَيْفَ بِكُمْ لَوْ تَنَاهَتْ بِكُمُ الْأُمُورُ- وَ بُعْثِرَتِ الْقُبُورُ «هُنالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ وَ رُدُّوا إِلَى اللّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ»

لغات

تاره:دفعه،مرتبه مستهدفه:چیزی که نصب می شود و هدف تیراندازی قرار می گیرد.

ص:166

عفت الآثار:آثار محو شد،ناپدید شد نمارق:جمع نمرق و نمرقه:متکای کوچك کلکل:سینه بعثرت القبور:قبرها نبش شد،و آنچه در آن بود بیرون آورده شد،هر گاه شخصی کالای فروشی خود را،هم زند،و زیر و رو کند بطوری که آنچه در پایین است بالا بیاید و آنچه در بالاست پایین آید،می گویند:

بعثر الرجل متاعه:آن مرد کالای خود را زیر و رو کرد.

ترجمه

«دنیا سرایی است که با گرفتاری در آمیخته و به مکر و فریبکاری شهرت یافته است،همواره بر یك حال باقی نمی ماند،وارد شوندگان به آن سالم نمی مانند احوالش گوناگون و اوضاعش در تغییر است خوشی در آن نکوهیده و آسودگی در آن وجود ندارد،ساکنان دنیا هدف بلایند که دنیا آنان را با تیرهای خود نشانه گرفته و با مرگ نابودشان می کند.

بدانید ای بندگان خدا،شما و دنیایی که در آن قرار دارید در همان مسیری گام برمی دارید که گذشتگان شما آن را پیموده اند،آنها که عمرشان از شما درازتر و خانه هایشان از خانه های شما آبادتر و آثارشان از شما بیشتر بود،صداهایشان خاموش شد و از هوا و هوس افتادند و بدنهایشان پوسید و ساختمانهایشان خالی ماند و آثارشان مندرس شد،کاخهای بر افراشته و ساختمانهای استوار و بالشهای گسترده را به سنگهای محکم و قبرهای به لحد چسبیده،تبدیل کردند،آن قبرهایی که اطرافشان ویران شده و ساختمان آنها با خاك استوار شده است مکان آن قبرها با هم نزدیکند ولی آنان که در قبرها خوابیده اند،غریب و تنهایند در یکجا اجتماع دارند ولی ترسان و هراسانند و گروهی به ظاهر راحتند امّا در واقع گرفتارند،با وطنهای خود انس نمی گیرند،با آن که با هم نزدیك و همسایه اند،امّا همانند همسایگان با هم آمیزش ندارند،چگونه میان آنها دید و باز دید باشد و حال آن که پوسیدگی با سینهٔ خود آنان را خرد کرده و سنگ و خاك ایشان را خورده است، اکنون تصوّر کنید که شما نیز به جای آنها رفته اید و آن خوابگاه شما را به گرو گرفت،و آن امانتگاه شما را در آغوش دارد،پس چگونه خواهد بود حال شما، وقتی که کارهایتان سرآید و قبرها زیر و رو شود؟ «هُنالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ ما»

ص:167

«أَسْلَفَتْ وَ رُدُّوا إِلَى اللّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ » (1)

شرح

امام(علیه السلام)در این خطبهٔ شریف که دنیا را نکوهش و نواقص آن را گوشزد کرده، می خواهد انسان را چنین هشدار دهد که از تمایل زیاد به دنیا بر حذر باشد و بداند که رو آوردن به زرق و برق دنیا، آدمی را از توجه به خدا باز می دارد، باید به دنیا به گونه ای نگریست و استفاده کرد که بدان منظور پدید آمده است(یعنی دنیا را وسیله آخرت قرار داد و نه هدف)کلمهٔ دار خبر مبتدای محذوف(الدنیا) است.

در آغاز، عیبهای دنیا را بر شمرده و مردم را از آن بر حذر داشته است:

1-دنیا با گرفتاری و بلا همراه است و به منظور رساتر بودن کلام، این معنا را بطور کنایه با لفظی که از مادّهٔ حفوف اشتقاق یافته و به معنای احاطه و فراگیری همهٔ جهات است تعبیر فرموده است، چون کنایه رساتر از تصریح است.

2-دنیا به دغلکاری و فریب شهرت دارد، لفظ فریب و دغل را به عنوان کنایه و استعاره ذکر کرده است، زیرا گاهی در دنیا خوشیهایی به انسان رو می آورد که چون مورد پسند انسان است و به آن خو می گیرد، تصور می کند که این وضع برای همیشه باقی می ماند گویا از دنیا قول گرفته که همیشه با او سر سازش داشته باشد، و چون آن وضعیت تغییر می کند و دنیا با او ناسازگار می شود مثل آن است که دنیا وی را فریب داده و با او مکر کرده است و از آن رو که این تغییر حالت، از خوشی به ناخوشی و بالعکس برای دنیا زیاد و دائمی است لذا به این ویژگی معروف و مشهور است.

1- سوره یونس(10)آیه(29)، [1]یعنی:در آن هنگام هر نفسی آنچه را که پیش فرستاده خواهد یافت و همه به سوی معبود به حق و مولای حقیقی خود باز می گردند و آنچه را که افترا می بستند به کارشان نیاید.

3-هیچ حالتی از حالات دنیا ثبات و دوامی ندارد.

4-وارد شوندگان به دنیا از آفتها مصون نیستند.

5-احوال آن متفاوت است.احوال خبر مبتدای محذوف است و تقدیر آن چنین است،احوالها احوال مختلفه.

6-متغیّر بودن حالات آن،چنان است که پس از هر حالتی،حالت دیگری پیدا می شود.

7-خوشی و دلبستگی بدان نکوهیده است،زیرا لذتهای آن،عاقبتی هلاکتزا دارد و آلوده به مرض های تیره کنندهٔ دل و عوارض نامطلوب است و به این سبب پیوسته در زبانهای اغلب مردم مورد مذمت قرار می گیرد و در زبان کسی هم که دنیا به کام اوست و در آسایش و رفاه زندگی می کند،موقعی که برخی بیماریهای فرساینده بر جسم و جان او عارض می شود،دنیا مورد نکوهش و مذمّت واقع می شود.

8-هیچ گونه امنیّتی از خطرهای آن وجود ندارد و انسان در دنیا از خطراتش ایمن نیست،خطرهایی که از لوازم ذاتی و تحولاتی وجودی دنیاست و استعدادهای کسانی که بر اثر حرکت افلاك و ستاره های آن،اموری را می پذیرند در دنیا مختلف است و ارواح مجرّده،از سوی حق تعالی به هر پذیرنده ای از آنها آنچه آمادهٔ دریافتش هست،افاضه می کنند .

9-ساکنان دنیا همواره هدف تیرهای بلایند،واژهٔ اغراض را استعاره از مبتلایان آورده و کلمهٔ مستهدفه را هم که از لوازم مشبه به است برای ترشیح ذکر فرموده است،همچنان که تیراندازی را استعاره از ایجاد گرفتاریها،و تیرها را به عنوان ترشیح آورده است .

10-دنیا با ساکنان خود همان رفتاری را دارد که با گذشتگان داشته است آنها که از ایشان عمرشان درازتر و خانه هایشان آبادتر و آثارشان بالاتر بود

ص:169

یعنی عظمت آثار آنها چنان بود که کسی را قدرت داشتن آن نبود و به سبب عظمتی که داشت نمی توانست به آن برسد.

منظور از این قسمت آن است که دنیا همچنان که پیشینیان را به نابودی کشانده ساکنان فعلی را هم به آنان ملحق می سازد .

اصبحت اصواتهم...و الثری،این جا امام(علیه السلام)آنچه را که بر سر گذشتگان از مردم آمده بطور تفصیل بیان فرموده است که هشداری باشد برای مردم دنیا.و عبارت: ریاحهم راکده ،کنایه از بی حرکت بودن و گمنامی آنهاست پس از آن همه عظمت و ابهّتی که در دلهای مردم داشتند .

قد بنی بالخراب فناؤها ،یعنی خانه هایی که با داشتن اهل و وجود ساکنان در آن آباد و معمور بود اکنون خراب شده و بر روی آن قبرها جای گرفته است.

در به کار بردن چهار کلمهٔ فناؤها و بناؤها و مغترب و مقترب ،امام(علیه السلام)رعایت سجع (1)متوازی کرده است،که در میان هر یك از دو کلمهٔ پهلوی هم،قرار دارد و از تقابلی که میان دوری و نزدیکی وجود دارد،چنین اراده شده است که آن که در قبر خوابیده اگر چه قبرش به محلّ خانه اش نزدیك است اما تنهاست و از خانواده اش دور است.و با بیان چند ویژگی برای خفتگان در قبرها که وحشت زده و گرفتارند و با وطنهای خود مأنوس و همانند همسایگان با هم ارتباط بر قرار نمی کنند،اراده کرده است که این همسایگی و فراغت خاطر آنها و حتی کلیّهٔ حالات آنها مثل دنیا نیست که با هم انس و الفت داشته باشند و این مطلب را بدان جهت بیان فرموده تا اهل دنیا از علاقه مندی به آن دوری کنند و چندان دلبستهٔ به آن نباشند ،و سپس علت آن را که اهالی قبرها به دیدار یکدیگر نمی روند با این بیان تشریح فرموده است:چگونه میان آنها دید و باز دید باشد

1- سجع متوازی:چند کلمهٔ متوالی ذکر شود که حروفشان از نظر عدد مساوی و حرف آخر آنها یکی باشد،ج 1 شرح عربی ص 26.

و حال آن که پوسیدگی با سینهٔ خود آنها را آرد کرده و کلمهٔ طحن را برای این معنا که کهنگی و پوسیدگی بدنهای آنان را تباه ساخته استعاره آورده و واژهٔ کلکل را هم که به معنای سینه و از لوازم مشبّه به است به منظور ترشیح برای آن ذکر کرده است و همچنین لفظ اکل را که به معنای خوردن است برای این معنا که سنگها و خاکهای گور بدنهای مردگان را به نابودی کشانده اند استعاره آورده است .

و کأن قد صرتم...المستودع ،واژه کأن از حروف مشبهٔ به فعل و مخفّفه از مثقّله است،اسم آن ضمیر شأن و خبرش قد صرتم است و اشاره است به این که شما هم مثل گذشتگان خود گویا اکنون به سرنوشت آنان دچار شده اید.

و ارتهنکم ذلك المضجع ،گویا قبر،محلّ اقامت شما شده است و شما را از ساکنان پا بر جای خود به حساب می آورد،و این که قبر را برای مردگان به عنوان مستودع یعنی جایگاه موقّتی و امانت ذکر کرده به این دلیل است که برای همیشه در آن جا نیستند بلکه در آینده که روز قیامت است از آن جا بیرون می آیند و به صحنهٔ رستاخیز و سپس قرارگاه ابدی خود رهسپار می شوند .

فکیف بکم...القبور ،در آخر،امام(علیه السلام)به منظور این که مردم را به کارهای نیك و عبادات تشویق کند و از هوا و هوس و اعمال گناه و معصیت باز دارد ایشان را به احوال روز رستاخیز و هول و هراسهای آن هشدار می دهد و به عنوان پرسش که آگاه کننده تر است توجه آنها را جلب کرده است،و در ذیل این سؤال به این نکته اشاره فرموده است که در آن روز در حقیقت آدمی بیدار شده و نسبت به آنچه از خیر و شرّ که پیش فرستاده و اعمالی که در دنیا انجام داده آگاه می شود،به سوی مولای حقیقی و معبود واقعی بازگشت می کند که در این صورت بطلان تمام معبودهای باطلی که در دنیا آنها را حق می پنداشته اند آشکار می شود.توفیق از خداوند است.

ص:171

218-دعاهای آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اَللَّهُمَّ إِنَّكَ آنَسُ الآنِسِينَ لِأَوْلِيَائِكَ- وَ أَحْضَرُهُمْ بِالْكِفَايَةِ لِلْمُتَوَكِّلِينَ عَلَيْكَ- تُشَاهِدُهُمْ فِي سَرَائِرِهِمْ وَ تَطَّلِعُ عَلَيْهِمْ فِي ضَمَائِرِهِمْ- وَ تَعْلَمُ مَبْلَغَ بَصَائِرِهِمْ- فَأَسْرَارُهُمْ لَكَ مَكْشُوفَةٌ وَ قُلُوبُهُمْ إِلَيْكَ مَلْهُوفَةٌ- إِنْ أَوْحَشَتْهُمُ الْغُرْبَةُ آنَسَتْهُمْ ذِكْرُكَ- وَ إِنْ صُبَّتْ عَلَيْهِمُ الْمَصَائِبُ لَجَئُوا إِلَى الِاسْتِجَارَةِ بِكَ- عِلْماً بِأَنَّ أَزِمَّةَ الْأُمُورِ بِيَدِكَ- وَ مَصَادِرَهَا عَنْ قَضَائِكَ اللَّهُمَّ إِنْ فَهِهْتُ عَنْ مَسْأَلَتِي أَوْ عَمِيتُ عَنْ طِلْبَتِي- فَدُلَّنِي عَلَى مَصَالِحِي- وَ خُذْ بِقَلْبِي إِلَى مَرَاشِدِي- فَلَيْسَ ذَلِكَ بِنُكْرٍ مِنْ هِدَايَاتِكَ- وَ لاَ بِبِدْعٍ مِنْ كِفَايَاتِكَ- اللَّهُمَّ احْمِلْنِي عَلَى عَفْوِكَ وَ لاَ تَحْمِلْنِي عَلَى عَدْلِكَ

لغات

فهاهه:عاجز بودن عمه:سرگردانی

ترجمه

«بار خدایا تو برای دوستانت از همهٔ مونسها،مأنوس تری و در کفایت کردن آنان که بر تو توکّل کنند حاضرتری درون آنها را دیده و بر اندیشه های آنان آگاهی،و اندازهٔ بینایی و عقولشان را می دانی،پس رازهایشان بر تو روشن و آشکار،و دلهایشان برای تو بی قرار است هر گاه تنهایی آنان را به وحشت اندازد، یاد تو مایهٔ انس و آرامش آنهاست،و اگر مصیبتها بر،ایشان هموم آورد،تو را پناهگاه خویش قرار می دهند،زیرا می دانند سر رشتهٔ کارها به دست تو،و منشأ وجود آنها،فرمان توست.

ص:172

بار الها اگر من نـدانم که از تو چه چیز بخواهم و یا از درخواست خود سـرگردان بمانم، تو مرا بر آنچه صـلاحم در آن است راهنمایی فرما و دلم را به چیزی که خیر و نیکیم در آن است متوجه کن که این امور از هـدایتهای تو، نامـأنوس نیست و از کفایتهای تو شـگفت نمی باشـد خدایا با من به عفوت رفتار کن نه با عدالتت .»

شرح

امام(علیه السـلام)در دعای خود با عبارتهایی که شامل برخی صـفتهای اضافی و حقیقی خداونـد است به پیشـگاه او رفته و عرض حاجت کرده است که شرح آن از این قرار است:

1-خدا نسـبت به اولیای خود مأنوسترین مونسهاست و چنان که قبلا معلوم شد،اولیای خدا با محبت صادقانه به راه او می روند و از هر چه به جز او رو گردانـنـد،و انیس انسان،کسـی است که وحشت و تنهایی را از او می زدایـد و در بی کسـی و غربت،مایـهٔ تسـکین دل و آرامش خاطر وی می شود،و اولیای خـدا هم در دنیا غریب،و بر کنار از مردم و برای مسـیر در راه خـدا تنهایند،روی خود را به جانب کعبهٔ واجب الوجود کرده و از مشاهـدهٔ انوار کبریایی او احساس بهجت و نشاط می کنند،و به این دلیل انس خدا با آنان کاملترین و بالاترین انسهاسـت که هر کس به غیر خدا دل به بندد و علاقه مند شود،سـرانجام روزی محبت میان آنها به دشـمنی و نفرت تبدیل می شود و حتی محکمترین علاقه های دنیا که مصـداق کامل آن محبت میان پدر و مادر و اولاد است دسـتخوش این نقیصه می باشد،پس اولیای خدا که از همه چیز خدا قطع رابطه کرده اند،در حقیقت یار و مونسی جز او برایشان نیست.

2-خداوند برای اصلاح کار کسانی که به وی توکل کرده و امور خود را به او واگذار کرده اند،از همهٔ دوستان حاضرتر است،چون او بی نیاز مطلق و

بخشـنده ای است که هیچ گونه منع و بخلی در ذات او متصور نیست و او به نیازمندی و استحقاق و آمادگی اهل توکل آگاهی کامل دارد و به این سبب هنگامی که توکل کنندگان به دلیل توکل درست،شایستگی پذیرش رحمت حق تعالی را یافتند،به اندازهٔ استعداد و ظرفیتشان،از کمالاـت نفسانی و بـدنی بـدون درنگ و تردیـد و دور از نقص و نیاز به درخواست برایشان افاضه می شود،بنا بر این خداونـد متعال از نظر رسیدگی به کارهای اولیای خود و اصلاح امور آنها از همه مصلحان استوارتر و سریعتر است.

3-خداوند به اسـرار و رازهای پنهانی مردم آگاه است،به دلیل این که در همه جا و همهٔ شرایط برای اصلاح امور اولیای خود حضور دارد،و به منظور بیان کمال علم حق تعالی و دوری از نقصان و کمبودی آن چنین می گوید:

خدایا تو نسـبت به باطن اشـخاص آگاهی و از مقدار عقلها و از تفاوت ظرفیتها و استعدادها خبر داری آن گاه با این سخن اسرار باطنی آنان برای تو آشـکار و مکشوف است،بر آنچه سابقا بـدان اشاره رفت تاکیـد فرموده است که علم خداوند متعال بر باطن آنها احاطه دارد،زیرا که آنان،به کمال بندگی و خضوع در برابر حق و این که هیچ چیز آنها بر خدا پوشیده نیست اقرار دارند.

و قلوبهم الیك ملهوفه ،یعنی دلها در افسوسـند که به وصال او برسـند و در پیشگاه او حضور یابند،و این نشانگر کمال محبت دلها به خدا و تمایل آنهاست به آنچه نزد وی می باشد .

ان اوحشـتهم الغربـة آنسـهم ذکرك ،چنان که معلوم می شود منظور از غربت در این جا غربت و تنهایی در دنیاست و این عبارت حاکی از آن است که اولیای خدا از وی طلب انس می کند و انیس آنها هم اوست.

و ان صبّت...بك ،اشاره به آن است که دوستان خدا در هنگام نزول

گرفتاریها و ناملایمات،برای بر طرف کردن آنها به او توکل می کنند،زیرا چنان که گذشت،وی برای رفع کردن مشکلات متوکلان از هر کس حاضـرتر است و این سـخن امام که اولیای خدا هر گاه مورد هجوم مصـیبتها قرار بگیرند به او پناه می برند بیانگر آن است که آنان به منظور رفع گرفتاریهای خود،دلها را فقط به او متوجه می کنند نه غیر او،و این معنای توکل خالص است.

علما...قضائك ،واژهٔ علما مفعول له است یعنی چون دوسـتان خدا می دانند که تمام کارها بسـته به عللی است که در تصرف قدرت کاملهٔ تو و به دسـتور تو و به قضـا و قـدر توست،لـذا به تو پناه می برنـد و به سوی تو التجا می کننـد.احتمال می رود که علما مصـدری باشـد که جانشـین حال شـده است یعنی در حالی که می داننـد...به هر حال لازمه این جمله آن است که اولیای خـدا در عبادات و بقیهٔ احوال خود دیـده را از غیر خداوند قطع کرده اند،و کلمهٔ ازمّه ، اسـتعاره است از مسـببها و علتهای امور،و جهت مشابهت آن است که اسـباب و علل ماننـد زمام،کارها را در اختیار خود می گیرنـد و به سـبب آنها وجود پیدا می کنند،و کلمهٔ ید نیز به عنوان مجاز در معنای قدرت به کار رفته است .

اللهم ان... ،از این قسـمت پس از توصـیف خداونـد متعـال درخواست خود را بطور کلی آغاز کرده و از خـدا خواسـته است که هر گاه از درخواست حاجت خود ناتوان و در انتخاب خواسـتهٔ خویش متحیر و سـرگردان باشـد وی را در اعمالش به سوی صـلاح رهبری فرمایـد و قلب او را به طرف اندیشه های درست و عقاید صحیح ارشاد کند.

فلیس ذلك...کفایاتك ،طبق معمول موقعی که انسان نزد صاحب کرم می رود که از وی طلب حاجت کند،سخنی می گوید که عاطفه اش را برانگیزد و او را بـه ترحّـم و کرم وادارد،و ایـن عبارتهـا نـاظر بـه همیـن مطلـب اسـت کـه معنـای آن چنیـن است،پروردگـارا،راهنمـایی تو،آفریدگانت را به سوی مصلحتهایشان

ص:175

و بر آوردن حاجات آنان،از کارهای عادی و همیشگی توست و بندگانت آن را می دانند و با آن مأنوسند .

اللهم احملنی... ،در آخر دعا از خـدا خواسـته است که عفوش را شامل حال وی کنـد و به عـدلش با او رفتار نکنـد زیرا هر عملی که بنده انجام می دهـد، اگر خوب باشـد چون در قبال عظمت عدل الهی سـنجیده می شود بی ارزش است پس امیدی به پاداش نیست و اگر گناه باشـد بـدون تردیـد به عقوبت آن دچار خواهـد شد.این مطلب از لطیفترین چیزهایی است که نفس انسان را آماده و شایسـتهٔ نزول رحمت خداوندی می سازد.و توفیق از خداوند است.

ص:176

219-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

لِلَّهِ بَلاَءُ فُلاَنٍ فَلَقَدْ قَوَّمَ الْأَوَدَ وَ دَاوَى الْعَمَدَ- وَ أَقَامَ السُّنَّةَ وَ خَلَّفَ الْفِتْنَةَ- ذَهَبَ نَقِيَّ الثَّوْبِ قَلِيلَ الْعَيْبِ- أَصَابَ خَيْرَهَا وَ سَبَقَ شَرَّهَا- أَدَّى إِلَى اللَّهِ طَاعَتَهُ وَ اتَّقَاهُ بِحَقِّهِ- رَحَلَ وَ تَرَكَهُمْ فِي طُرُقٍ مُتَشَعِّبَةٍ- لاَ يَهْتَدِي بِهَا الضَّالُّ وَ لاَ يَسْتَيْقِنُ الْمُهْتَدِي

لغات

أود:لنگی عمد:بیماری ویژه شتر است که درون کوهانش از شدّت بار و غیره متورّم می شود در حالی که ظاهرش بی عیب و سالم است.

ترجمه

«خداوند شـهرهای فلان را آباد دارد،یا به او خیر دهد که ناهمواریها را هموار و بیماریها را مداوا کرد،سـنّت را بر پا داشت و فتنه را پشت سر گـذاشت، با جامهٔ پاك و کم عیب از دنیا رخت بر بست،نیکی خلافت را دریافت و پیش از رسـیدن شـرّ آن از دنیا رفت،وظیفهٔ الهی خود را انجام داد و از نافرمانی او پرهیز کرد او خود رفت ولی مردم را در میان راههای مختلف رها ساخت که گم گشـته در آن راهی نمی یابـد و راه یافته به یقین و باور نمی رسد .»

ص:177

شرح

للّه بلاد فلان ،این جمله و امثال آن از قبیل:للّه درّه (1)و للّه ابوه (2)،معمولا به منظور مدح و ثنا،و نیز دعا برای کسی،آورده می شود،یعنی خداوند کشور او را آباد دارد که چنین کارهای مهمّی انجام داده است و اصل مطلب این است که عربها،هر گاه بخواهند چیزی یا کسی و عمل او را بستایند با این تعبیر وی را به خدا نسبت می دهند،جملهٔ اول خطبه را به تعبیری دیگر نیز نقل کرده اند و آن چنین است:للّه بلاء فلان و منظور از آن عمل نیك او در راه خداست.

به گفتهٔ شارحان مشهور،مراد از واژهٔ فلان که در اول خطبه نقل شد،عمر خلیفهٔ دوم است،ولی از قطب راوندی نقل شده است که مقصود برخی از صحابهٔ حضرت است که در زمان رسول خدا حیات داشتند،و پیش از پیدایش آشوب و فتنهٔ زمان عثمان از دنیا رفته بودند.ابن ابی الحدید در شرح خود نوشته است که ظاهر اوصاف مذکور در عبارت دلالت دارد بر این که امام(علیه السلام)،شخصی را اراده فرموده است که پیش از وی عهده دار خلافت بوده است،زیرا در وصف او می فرماید:

کژیها را راست کرده و بیماریها را درمان کرده است و این مطلب با عثمان مناسبت ندارد به دلیل آن که تمام فتنه ها در زمان او و به سبب وجود وی بوده است،و ابو بکر هم اراده نشده چون مدت خلافتش کوتاه بوده و از زمان آشوب و فتنه فاصلهٔ زیادی داشته است،پس به احتمال قوی امام علیه السلام عمر را اراده فرموده است ولی به عقیدهٔ شارح این که امام(علیه السلام)ابو بکر را اراده کرده باشد (3)بهتر است

1- خدا خیرش دهد.

2- خدا پدرش را خیر دهد.

3- صاحب منهاج البراعه این استدلال را ردّ کرده است زیرا همچنان که حضرت در خطبهٔ شقشقیه عمر را مذمت کرده،ابو بکر را نیز نکوهش فرموده است،ج 14 ص 373 ولی می توان گفت که چون حضرت در آن جا تمام تقصیرها را به گردن ابو بکر گذاشته و او را بطور کامل مذمّت کرده،از جمله این که او پس از خود بدون هیچ دلیل عقلایی خلافت را به دیگری تقدیم کرد،لذا در این خطبه شخصی را که مورد ستایش قرار داده، با عمر مناسبتر است تا ابو بکر.(مترجم)

تا عمر زیرا در خطبهٔ شقشقیه عمر و خلافت وی را نکوهش و مذمّت فرموده است چنان که قبلا به آن اشاره رفت.

امام(علیه السلام)در این خطبه برای شخص مورد نظر چند صفت بیان فرموده است،از این قرار:

1-راست کردن کجیها کنایه است از این که،او مردمی را که از راه خدا منحرف شده بودند به راستی و استقامت سوق داد.

2-معالجه کردن بیماریها،مراد از بیماریها،مرض های نفسانی و اخلاقی است که مانند بیماریهای جسمانی و بدنی سبب آزار و اذیت انسان می شود،و داروی بهبود یافتن آن هم پندها و مواعظ جالب و نهی های کوبندهٔ قولی و عملی است.

3-به پا داشتن سنت و عمل کردن به آن.

4-آشوب را پشت سر گذاشت یعنی پیش از وقوع آن از دنیا رفت و این صفت به این اعتبار مدح و ثنایی برای اوست که چون دارای حسن تدبیر و درستی حکومت بود در زمان فرمانروایی وی فتنه و آشوبی به وجود نیامد .

5-پاك جامه از دنیا رفت،در این جا،لباس را به جای آبرو و حیثیّت و پاکیزگی آن را برای سالم بودن از عیبها به عنوان استعاره آورده است.

6-کم عیبی او 7-خوبی خلافت را درك کرد و بر بدی آن سبقت گرفت،احتمالا ضمیر در هر دو موضع(اصاب خیرها و سبق شرّها)به کلمهٔ خلافتی که از عبارت فهمیده می شود باز می گردد،به این معنا که آنچه در حکومت و فرمانروایی خوب و مناسب است از قبیل عدالتخواهی و بر پا داشتن دین خدا که در دنیا مایهٔ عزت و نام نیك و در آخرت موجب ثواب عظیم و پاداش بزرگی است کسب و دریافت کرد و از بدیها و آشوبهایی که در خلافت واقع شد جلو رفت

ص:179

یعنی پیش از پیدایش جنجال و فساد و خون ریزی،از جهان رخت بر بست.

8-اطاعت خدا را بطور کامل انجام داد.

9-به سبب ترسیدن از کیفر الهی حقی را که از خداوند به گردن او بود ادا کرد و حقیقت تقوا را رعایت کرد.

10-در حالی به سوی آخرت شتافت که مردم را بعد از خود در ورطهٔ جهل و نادانی سرگردان رها ساخت که گمراهان،راهی به راستی نیافتند و آنان که در راه راستی گام می زدند به حقّانیّت خویش اطمینان نداشتند زیرا راههای ضلالت مختلف و رهروان آن زیاد بودند .

حرف واو در کلمهٔ: و ترکتم مفید معنای حال است.

تذکر:در مورد توصیفی که حضرت در این خطبه در بارهٔ یکی از آن دو خلیفه بیان فرموده است،برای برخی از دانشمندان شیعه سؤالی به عنوان اعتراض پدید آمده است که این گونه ستایشها با عقیدهٔ ما ناسازگار است زیرا ما معتقدیم که ایشان خطا کارند و غاصبانه خلافت را تصرف کرده اند.بنا بر این یا این سخن از امام(علیه السلام)نیست و یا خطا کار دانستن ما آنها را نادرست است از این اشکال و اعتراض دو پاسخ داده شده است:

1-نخست این که این مطلب با عقیدهٔ ما مخالفتی ندارد،زیرا ممکن است این توصیف به این سبب باشد که حضرت قصد داشته با پیروان آنها مماشات کند و دلهای ایشان را به خود متوجه سازد.

2-دومین پاسخ این که ستودن امام(علیه السلام)کنایه از توبیخ و سرزنش خلیفهٔ سوم عثمان است که آن همه فتنه و آشوب در دوران خلافت او واقع و بیت المال مسلمانان با بخششهای بی جای او بر باد رفت و به دست او و خویشاوندانش غارت شد،و این عوامل باعث شد که جامعهٔ اسلامی از تمام شهرهای اطراف دست به شورش زدند و او را به قتل رساندند و به این دلیل

حضرت در دنبالهٔ توصیف خود،از خلیفهٔ قبل از عثمان،چنین می فرماید:او فتنه و آشوب را پشت سر گذاشت و با جامهٔ پاك و بدون آلودگی و عاری از هر گونه عیب و نقص،در گـذشت،خوبیهای خلافت را دریافت و از بدیهای آن به آسانی گذشت،و نیز لازمهٔ جملهٔ:و ترك هم فی طرق متشعّبه،آن است که فرمانروای بعد از او،دارای صفاتی ضد صفات او بوده است.خدا داناتر به حقیقت امر است.

ص:181

220-گفتار آن حضرت در بیان وصف کسی که با آن حضرت،به خلافت بیعت کرد که با

اشاره

عبارات دیگر در خطبه های قبل نیز بیان شده است ،و در اینجا خطاب به مردم می فرماید:

(1)

وَ بَسَطْتُمْ يَدِي فَكَفَفْتُهَا وَ مَدَدْتُمُوهَا فَقَبَضْتُهَا- ثُمَّ تَدَاكَكْتُمْ عَلَيَّ تَدَاكَّ الْإِبِلِ الْهِيمِ- عَلَى حِيَاضِهَا يَوْمَ وِرْدِهَا- حَتَّى انْقَطَعَتِ النَّعْلُ- وَ سَقَطَ الرِّدَاءُ وَ وُطِئَ الضَّعِيفُ- وَ بَلَغَ مِنْ سُرُورِ النَّاسِ بِبَيْعَتِهِمْ إِيَّايَ- أَنِ ابْتَهَجَ بِهَا الصَّغِيرُ وَ هَدَجَ إِلَيْهَا الْكَبِيرُ- وَ تَحَامَلَ نَحْوَهَا الْعَلِيلُ وَ حَسَرَتْ إِلَيْهَا الْكِعَابُ

لغات

تداكّ:سخت ازدحام کردن تحامل:با زحمت راه رفتن حسرت:حجاب از چهرهٔ خود برداشت هیم:تشنگان کعاب:دختر برجسته پستان

ترجمه

«شما برای بیعت دستهایم را گشودید و به طرف خود کشیدید ولی من آن را بستم و از قبول بیعت خودداری کردم،تا سرانجام همانند شتران تشنه که بر سر نهرهای آب ازدحام می کنند بر من هجوم آوردید چنان که بند کفشم گسیخت و عبایم از دوشم افتاد،و ناتوانان پایمال شدند،و شادی مردم از بیعتشان با من

1- خطبه 53 از همین کتاب و قسمت دوم 137،مطابق شمارهٔ فیض الاسلام.

به جایی رسـید که اطفال با خوشـحالی و پیران ناتوان با انـدامهای لرزان و بیماران با تحمل رنـج و دوشـیزگان بدون نقاب و عجلهٔ فراوان به سویم شتافتند .»

شرح

امـام(علیه السـلام)در این قسـمت از سـخنان خود،به منظور اسـتدلال علیه کسانی که ظالمانه به مخالفت با او برخاسـتند و بیعت خود را شکسـتند وضـعیت و چگونگی بیعت کردن آنـان را تشـریح می فرمایـد که همان حالت اجتماعشان در آن روز،دلیل بر آن است که آنها با اختیـار و کمـال میل،امر حکومت را به آن حضـرت واگـذار کرده انـد،و برای روشن شـدن مطلب،کثرت اجتماع و شـدت هجوم آنها را به ازدحام شتران تشنه هنگام وارد شدن به آبشخور تشبیه کرده است،نکتهٔ دیگری که در این تشبیه به نظر می رسد آن است که حضرت فضایل علمی و عملی خود را که زنده کنندهٔ ارواح است تشبیه به آب فرموده و نیازمندی مردم را به اسـتفاده از آن فضیلتها،به تشنگی شدیدی تشبیه کرده است که شتران را وادار می کند تا برای رفع سوز تشنگی خود با حرص و ولع به جانب آب بشتابند .

و وطیء الضّعیف ،مضـمون این جمله که از این شدت اجتماع مردم شخص ناتوان زیر دست و پای آنها لگدمال شد همان معنایی است که در خطبـهٔ شقشـقیّه به این بیان فرموده است:آن چنان هجوم مردم بر من برای بیعت زیاد بود که فرزندانم،حسن و حسـین پایمال شدند و دو طرف لباسـهایم پاره شد،این قسمت از سخنان حضرت در حقیقت اشاره به یك استدلال منطقی است که صغرای آن در متن کلام امام وجود دارد و کبرای آن تقدیری است،به این صورت:شـما با این میل و رغبت با من بیعت کردید،و کسی که این چنین بیعت کند نمی تواند به آسانی آن را از دست بدهد،پس شما را نسزد که این بیعت را، درهم بشکنید.توفیق از خداوند است.

ص:183

221-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

قسمت اوّل خطبه

اشاره

فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ- وَ ذَخِيرَةُ مَعَادٍ وَ عِتْقٌ مِنْ كُلِّ مَلَكَةٍ- وَ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ هَلَكَةٍ بِهَا يَنْجَحُ الطَّالِبُ- وَ يَنْجُو الْهَارِبُ وَ تُنَالُ الرَّغَائِبُ فَاعْمَلُوا وَ الْعَمَلُ يُرْفَعُ- وَ التَّوْبَةُ تَنْفَعُ وَ الدُّعَاءُ يُسْمَعُ- وَ الْحَالُ هَادِئَةٌ وَ الْأَقْلَامُ جَارِيَةٌ- وَ بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ عُمُراً نَاكِساً- أَوْ مَرَضاً حَابِساً أَوْ مَوْتاً خَالِساً- فَإِنَّ الْمَوْتَ هَادِمُ لَذَّاتِكُمْ- وَ مُكَدِّرُ شَهَوَاتِكُمْ وَ مُبَاعِدُ طِيَّاتِكُمْ- زَائِرٌ غَيْرُ مَحْبُوبٍ وَ قِرْنٌ غَيْرُ مَغْلُوبٍ- وَ وَاتِرٌ غَيْرُ مَطْلُوبٍ- قَدْ أَعْلَقَتْكُمْ حَبَائِلُهُ- وَ تَكَنَّفَتْكُمْ غَوَائِلُهُ وَ أَقْصَدَتْكُمْ مَعَابِلُهُ- وَ عَظُمَتْ فِيكُمْ سَطْوَتُهُ وَ تَتَابَعَتْ عَلَيْكُمْ عَدْوَتُهُ وَ قَلَّتْ عَنْكُمْ نَبْوَتُهُ- فَيُوشِكُ أَنْ تَغْشَاكُمْ دَوَاجِي ظُلَلِهِ- وَ احْتِدَامُ عِلَلِهِ وَ حَنَادِسُ غَمَرَاتِهِ- وَ غَوَاشِي سَكَرَاتِهِ وَ أَلِيمُ إِرْهَاقِهِ- وَ دُجُوُّ أَطْبَاقِهِ وَ جُشُوبَةُ مَذَاقِهِ- فَكَأَنْ قَدْ أَتَاكُمْ بَغْتَةً فَأَسْكَتَ نَجِيَّكُمْ- وَ فَرَّقَ نَدِيَّكُمْ وَ عَفَّى آثَارَكُمْ- وَ عَطَّلَ دِيَارَكُمْ وَ بَعَثَ وُرَّاثَكُمْ- يَقْتَسِمُونَ تُرَاثَكُمْ بَيْنَ حَمِيمٍ خَاصٍّ لَمْ يَنْفَعْ- وَ قَرِيبٍ مَحْزُونٍ لَمْ يَمْنَعْ- وَ آخَرَ شَامِتٍ لَمْ يَجْزَعْ فَعَلَيْكُمْ بِالْجِدِّ وَ الِاجْتِهَادِ وَ التَّأَهُّبِ وَ الِاسْتِعْدَادِ- وَ التَّزَوُّدِ فِي مَنْزِلِ الزَّادِ- وَ لاَ تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا- كَمَا غَرَّتْ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ- وَ الْقُرُونِ الْخَالِيَةِ الَّذِينَ احْتَلَبُوا دِرَّتَهَا- وَ أَصَابُوا غِرَّتَهَا وَ أَفْنَوْا عِدَّتَهَا- وَ أَخْلَقُوا جِدَّتَهَا وَ أَصْبَحَتْ مَسَاكِنُهُمْ أَجْدَاثاً- وَ أَمْوَالُهُمْ مِيرَاثاً لاَ يَعْرِفُونَ مَنْ أَتَاهُمْ- وَ لاَ يَحْفِلُونَ مَنْ بَكَاهُمْ وَ لاَ يُجِيبُونَ مَنْ دَعَاهُمْ- فَاحْذَرُوا الدُّنْيَا فَإِنَّهَا غَدَّارَةٌ غَرَّارَةٌ خَدُوعٌ- مُعْطِيَةٌ مَنُوعٌ مُلْبِسَةٌ نَزُوعٌ- لاَ يَدُومُ رَخَاؤُهَا- وَ لاَ يَنْقَضِي عَنَاؤُهَا وَ لاَ يَرْكُدُ بَلاَؤُهَا

ص:184

لغات

حابس:باز دارنده خالس:با سرعت و ناگهانی تکنّف:احاطه و فرا گیری طیّات:جمع طیّه:منازل میان راه در مسافرت.

واتر:کسی که باعث ترس و کینه و انتقام گیری دیگران می شود.

غوائل:گرفتاریهایی که ناگهانی بر انسان وارد می شود،جمع غایله است.

معابل:جمع معبل:پیکانهای پهن و طولانی عـدوه:ظلم و سـتم نبا السـیف:ضـربهٔ شمشـیر کارگر نشد ظلل:جمع ظلّه:ابرها احتدام:شدت خشم و تندی.

ارهاق:سبقت گرفتن و در کاری شتاب کردن،این کلمه ازهاق باز نقطه دار نیز خوانده شده است (1).

جشوبه:درشتی و ناگوار بودن طعام نجّی:جمعی که با هم به راز گویی می نشینند.

ندیّ:عدّه ای که گردهم اجتماع می کنند.

لا یحفلون:اعتنا نمی کنند.

ترجمه

«همانا تقوا و پرهیزکاری کلیـد درهای رسـتگاری و اندوختـهٔ روز معاد و آزادی از هر گونه بردگی و رهایی از تمام هلاکتهاست،در پرتو آن جوینـدگان به مقصود می رسـند و فرار کننـدگان نجات می یابند و با آن به هر هدف و آرزویی می توان رسـید،پس اکنون که اعمال شـما به پیشـگاه خداونـد بالا می رود و توبه سود می بخشد و دعا به اسـتجابت می رسد و احوال آرام و قلمها در کار است، در انجام کارهای نیك کوشش کنید و پیش از آن که طول عمر باعث شکستگی شما شود،یا بیماری شما را از عمل باز دارد،و یا مرگ ناگهان قدرت عمل را از شما بگیرد به عمل بپردازید چرا که این مرگ بر هم زنندهٔ خوشیها و تیره کنندهٔ خواسته ها و فاصله افکن میان شما و هدفهایتان است،دیدار کننده ای است دوست نداشـتنی،همـاوردی است شـکست ناپـذیر و کینه جویی است که باز خواست نمی شود.هم اکنون،دامهایش بر دست و پای تان آویخته و

1- چنان که از شرح این عبارت معلوم می شود،شارح،بی نقطه را انتخاب کرده است.

ناراحتیهایش شـما را احاطه کرده و پیکانهایش شـما را نشانه قرار داده و تسـلّطش بر شـما عظیم و ستمش پیاپی وارد می شود،کمتر ممکن است تیرش به هدف نخورد،و ضـربه اش کارگر نشود،پس چه نزدیك است که سایهٔ ابرهای تیرهٔ مرگ و شدت دردهای آن و تیرگی بیهوشیها و ظلمت دردهای شـتابان و سـکرات، در هنگام خروج روح از تن و تاریکی فرا گیرش و چشـیدن ناگوار آن،سراسر وجود شما را تیره و تار سـازد،چنـان بیاندیشـید که اکنون مرگ گویی ناگهـانی بر شـما وارد شـده و همرازهایتان را خاموش و گروه مشاوران شـما را متفرق ساخته است،آثارتان را محو،و خانه هایتان را بی صاحب کرده است.میراث خواران را بر آن واداشته است که اموال شما را میان خود تقسیم کنند و ایشان با دوسـتان مخصوصی هستند که هنگام مرگ نتوانستند به شما سودی برسانند و یا خویشاوندان غمزده ای که قادر نبودند جلو مرگ را بگیرند و یا شـماتت کنندگانی که از مرگ شـما اندوهی به خود راه نمی دهند،پس جدیّت و کوشش کنید و خود را آمادهٔ سفر سازید و توشهٔ خود را از این منزل برای آخرت برگیرید،دنیا شـما را نفریبد،چنان که پیشـینیان و امتهای گذشته را در اعصار و قرون قبل فریفت،آنان که شیر دنیا را دوشـیدند و به غفلتهای آن دچار شدند،کالاهای دنیا را به فنا و نابودی کشاندند و تازه های آن را کهنه ساختند،و سـرانجام مسکنهای آنها گورستان و ثروتهاشان میراث دیگران شد،کسی را که بر سر قبر آنان بیاید نمی شناسند و به آنها که برایشان می گریند اهمیت نمی دهند و به کسانی که آنان را صـدا می زنند پاسخ نمی دهند،پس از زرق و برق دنیا بر حذر باشـید که فریبنده و مکّار است،بخشـنده ای است منع کننده و پوشنده ای است برهنه کننده،آرامش آن بی دوام و مشکلاتش بی سرانجام و بلاهایش جاودانی و قطع ناشدنی است .»

شرح

این خطبهٔ شریف امام شامل چند مقصد است که اکنون به شرح آن می پردازیم.

ص:186

مقصد اول:حضرت برای بیان ارزش و فضیلت تقوا چند صفت بیان می فرماید:

1-تقوا کلید تمام درهای سعادت و نیك بختی است،زیرا سبب می شود که عظمت الهی در دل انسان اهمیت یافته وی را بر آن می دارد که از منهیات و محرمات بپرهیزد و تسلیم فرمان حق تعالی باشد،راه مستقیم عدالت را گرفته و هیچگونه انحرافی در گفتار و کردار او راه نیابد و در نتیجهٔ آن،مستوجب رحمت بی پایان پروردگار می شود که خود بهترین هدف از زندگی انسان است به این دلیل در این سخن تقوا را تشبیه به کلید فرموده است زیرا همان طور که کلید باعث باز کردن در می شود و آدمی را به گنجینه های گرانبها می رساند صفت تقوا و پرهیزکاری نیز گشایندهٔ تمام درهای رحمت و ثوابهای پروردگار است.

2-صفت دوم تقوا،آن که ذخیرهٔ رستاخیز است و روشن است که آمادگی برای خوف و خشیت الهی و آنچه باعث کمالاتی در روح و نفس می شود از بهترین اندوخته هایی است که موجب نجات انسان از تمام گرفتاریهای رستاخیز می شود.

3-تقوا سبب آزاد شدن از تمام انواع بردگی است چون تقوا باعث می شود که روح انسان و نفس ملکوتی او،از تسلط صفات پلید و شیطانی که در وجود وی قرار دارد رهایی یابد،همچنان که مملوك و برده،از تحت قدرت و سلطهٔ مالك و صاحبش آزاد می شود،لذا امام(علیه السلام)لفظ عتق را که به معنای آزادی است در این مورد استعاره آورده و از باب اطلاق اسم سبب بر مسبّب تقوا را بطور مجاز،آزادی نامیده است.

4-تقوا وسیلهٔ نجات انسان از هر گونه هلاکت است در این جا نیز از باب مجاز لفظ،نجات را که به معنای رهایی است همانند کلمهٔ عتق بر تقوا حمل

ص:187

کرده است چون سبب رهایی و نجات انسانها از همهٔ هلاکتهای اخروی و کیفر گناهان می باشد و چه بسا ممکن است که موجب خلاصی یافتن از برخی خطرهای دنیا می باشد که با نبودن تقوا آدمی را تهدید می کند.

5-با تقوا،هر جوینده ای به مقصد خود می رسد،اگر مراد از این مقصد امر آخرتی باشد که بسیار روشن است زیرا باعث ثواب آخرت می شود و اما اگر با توجه به دنیا حساب کنیم از آن جهت است که بسیاری از مردم را می بینیم که با شعار اهل تقوا و تظاهر به آن وسیلهٔ رسیدن به خواسته های دنیوی و موفقیت در کوششهای خود را فراهم می کنند.

6-تقوا نجات می دهد کسی را که بخواهد از کیفر و عذاب الهی خلاصی یابد.

7-صفت هفتم تقوا،و تنال الرغائب یعنی به وسیلهٔ تقوا دسترسی به خواسته ها پیدا می شود و چون شارح معنای این عبارت را با جملهٔ و ینجح الطالب (که شرح آن در شمارهٔ 5 بیان شد)یکی دانسته در نتیجه می گوید:در هر دو صفت از صفات ششگانهٔ بالا برای تقوا سجع متوازی به کار رفته است (1).

هشدار بر غنیمت شمردن فرصت و تعجیل در کار خیر مقصد دوم:امام(علیه السلام)در این قسمت چند دلیل که در ذیل ذکر می شود، انسان را متوجه کرده است که در مدت عمر فرصت را غنیمت شمرده و در انجام دادن اعمال نیك بکوشد.

1-دلیل اول این که دنیا تنها جایی است که فرصت کار و بالا رفتن و عمل انسان به پیشگاه حق تعالی در آن وجود دارد امّا پس از مرگ قدرت کار کردن از دست می رود.

1- تعریف این اصطلاح در پاورقی ص 142 بیان شد.

واو در جمله و العمل،حالیه است.

2-تا نیامدن مرگ امکان پذیرش توبه و زدودن آثار سوء گناهان از خود باقی است.

3-دنیا جای استجابت دعا و قبول آن از طرف خداست در حالی که پس از مرگ دعایی پذیرفته نمی شود و هیچ سودی بر آن مترتب نیست.

4-انسان در دنیا در حالت آرامش بسر می برد در صورتی که پس از مرگ در نهایت اضطراب و تزلزل می باشد.

5-دنیا جایی است که مأموران الهی اعمال شما را زیر نظر دارند و قلمهای نویسندگان اعمال در کار است.فایدهٔ این که در هنگام نوشتن اعمال، امام(علیه السلام)اعلام به کار می کند،هشداری است بر این که زمان نوشته شدن و بالا رفتن عمل به پیشگاه خدا وقت انجام کارهای خیر است،پس در اعمال خیر بشتابید که آن را در نامهٔ عملتان بنویسند .

مقصد سوم:در قسمت دیگر با چند دلیل مردم را هشدار داده است که هر چه زودتر در اعمال خیر تعجیل و شتاب داشته باشند.

1-عمر انسانها که ظرف انجام عمل است کاسته و سپری می شود و بر اثر پیری،عقل انسان که شرط تکلیف است ضعیف و ناتوان می شود،و حالت کودکانه پیدا می کند و از انجام دادن غالب اعمال عبادی باز می ماند،قرآن کریم به این مطلب اشاره دارد: «وَ مَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ» (1)،پس انسان باید پیش از فرا رسیدن ضعف پیری،خود را اصلاح و در بجا آوردن کارهای نیك و عبادات بکوشد.

2-انسان بطور کلی چه در پیری و چه در غیر آن در معرض تغییر است، گاهی سالم و نیرومند و زمانی بر اثر بیماری و حوادث گوناگون از انجام دادن کارهای صحیح عبادی ناتوان و محروم است،پس باید فرصت را غنیمت شمرد و

1- سوره یس(36)آیه(68) [1]یعنی:هر که را عمر دراز دادیم به پیری در خلقتش کاستیم.

در حالت تندرستی در کارهای خیر بکوشد.

3-از همه مهمتر مسأله مرگ است که قطعی و یقینی می باشد و چنان که بیان شد،باید قبل از فرا رسیدن آن،کارهای خود را انجام داد،و چون معمولا مرگ ناگهانی و بی خبر می آید و فرصت عمر را از انسان می گیرد،چنان که کسی چیزی را غفلة از دست دیگری برباید،لذا واژهٔ خالس را از این معنا به عنوان استعاره و صفت برای موت آورده است و سپس به منظور هشدار بیشتر انسان و وادار ساختن او به انجام اعمال نیك خصوصیات هراس انگیز مرگ و پس از آن را تذکر می دهد:

1-لذّتهای زندگی را بر هم می زند روایتی از پیامبر(صلی الله علیه و آله)به همین معنا آمده است:«از درهم شکنندهٔ خوشیها(مرگ)فراوان یاد کنید (1).» 2-تمایلات و خواسته ها را تیره و تار می کند.

3-منزلهای بین راه سفر را از همدیگر دور می کند،به دلیل این که انسان را رو به آخرت می برد و آن جا هم دورترین منزل وی از خانواده و اهلش می باشد.

به همین مناسبت طیّات را برای منازل سفر آخرت استعاره آورده است.

4-امام(علیه السلام)لفظ (زائر) دیدار کننده را به این اعتبار که به آدمی هجوم می آورد، برای مرگ استعاره فرموده است،و چون کسی که به دیدار انسان می آید معمولا دوست داشتنی است امام(علیه السلام)با بیان صفت غیر محبوب،این زایر را که مرگ است از دیدار کنندهٔ معمولی جدا کرده تا آدمی به ناپسند بودن مرگ توجه کند و در انجام اعمال نیك بکوشد.

5-امام(علیه السلام)لفظ (قرن) همتا و حریف را با صفت شکست ناپذیری برای مرگ استعاره آورده است تا انسان را برای رو برو شدن با مرگ آماده کند.

6-مرگ،همانند شخصی است که در شجاعت و دلیری همتا ندارد و کلمهٔ واتر را با صفت غیر مطلوب برای مرگ استعاره آورده است یعنی او می تواند

1- اکثروا من ذکر هادم اللذات.

دلها را از هم جدا کند و بمیراند ولی ممکن نیست که از او مطالبهٔ خون شود و مورد انتقام قرار گیرد .

7-مرگ را از آن نظر که انسان را از پا در می آورد،به دام صیادان تشبیه فرموده و لفظ حبائل را با صفت اعلاق که از لوازم مشبه به است برای ناراحتیها و بیماریهای بدنی استعاره فرموده که منجر به مرگ می شود.

8-ویژگی هشتم که برای مرگ ذکر فرمود جملهٔ و تکنّفتکم غوائله می باشد یعنی غم و اندوه مرگ و مصیبتهای آن سراسر وجود و هستی شما را احاطه کرده است.

9-چون آفتهایی که باعث مرگ می شود،همانند نك تیرهای پهن و تیز است که بدن را می آزارد و آدمی را به قتل می رساند،به این سبب حضرت واژهٔ معابل که به همان معناست استعاره آورده و با ذکر کلمهٔ اقصدتکم که به معنای نشانه گرفتن و هدف قرار دادن و از لوازم مشبه به است،آن را ترشیح فرموده است.

10-مرگ را به خاطر هیبت و ترسی که دارد به سلطانی قاهر و غالب و یا درنده ای که با چنگالها و دندانهای تیز طرف را از پا در می آورد تشبیه کرده و به این منظور لفظ سطرت برای آن به عنوان استعاره آورده.

11-صفت یازدهم که برای مرگ آورده،آن را به ستمگری مانند کرده که به ناحق کسی را مورد حمله قرار دهد و با این مناسبت،واژهٔ عدوه را به عنوان استعاره آورده است،این جا در مورد استعاره قرار دادن این کلمه ممکن است اشکالی پیش آید که اگر معنای ظلم و ستم به ناحق گرفتن باشد و آن را در بارهٔ مرگ هم درست بدانیم پس اطلاقش بر آن،حقیقت خواهد بود،نه مجاز و استعاره.

در پاسخ شارح می فرماید:اصولا گرفتن به غیر حق،در مورد موجودی است که زنده و دارای احساس باشد،نه در مورد مرگ و به فرضی که در مورد غیر زنده هم آن را درست بدانیم،حقیقت ظلم،آن نیست بلکه ظلم حقیقی

بناحق گرفتن در موردی است که حق هم می توانـد باشـد،یعنی بین دو طرف قضـیه تقابل عدم و ملکه باشد (1).و این معنی بطور حقیقی فقط در مورد عقلا صدق می کند،نه در مورد مرگ که مقابل وجود و عدم است مگر به عنوان مجاز و استعاره.

12-در این صفت مرگ را تشبیه به شمشیر قاطع و برنده ای کرده است که کمتر کند می شود و واژهٔ نبوه را برای آن استعاره و آن را به قلّت و کمی توصـیف فرمـوده،یکی از لطـایف ادبی که شـارح در این جـا متـذکر می شود این است:در هر سه همتـای از این نه مورد در سـخن امام(علیه السلام)سجع متوازی (2)رعایت شده است، که از جملهٔ زائر غیر محبوب آغاز و به جملهٔ قلّت عنکم نبوته پایان می یابد .

13-کلمـهٔ ظـلّ را که به معنـای سایـهٔ محسوس است برای بیماریهـای مرگ آور که نامحسوس می باشـد اسـتعاره آورده و آن بیماریها را به ابرهای تاریك کننـده تشبیه فرموده است،زیرا هـدف امام(علیه السـلام)از این سـخنان ترسانـدن انسان از مرگ است و ابرهای تیره کننـده و تاریکی زا بهترین وسـیلهٔ ایجاد رعب و ترس است که آدمی خود را در شـرف مرگ می بیند،چنان که قرآن نیز اشاره می کند: «وَ إِذا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللّهَ» (3)»که آغازی برای ترسیدن از مرگ است.

14-مرگ را در حالی که بر انسان فرود می آیـد به مردی تشبیه کرده که با کمال قـدرت و عصـبانیت طرف را محکم می گیرد و از پا در می آورد و به این دلیل

1- عدم و ملکه از اقسام تقابل و در برابر عدم مطلق یا عدم موجود است و آن نفی چیزی است که طبعا باید وجود داشته باشد مثل نابینایی برای انسان و حیوان که بطور معمول چشم دارند و بینایند،اما برای سنگ و امثال آن عدم مطلق یا عدم وجود است زیرا معمولا در این اشیاء نه حس بینایی و نه ابزار آن وجود دارد(مترجم).

2- البته در این فصـل از این خطبه که رعـایت سـجع متوازی شـده بیشتر از آن است که شارح بیان کرده و با مراجعه به متن خطبه شـریف معلوم می شود.(مترجم)

3- سوره لقمان(31)قسمتی از آیه(31) [1]یعنی:و هر گاه که امواج خروشان همانند توده های ابر آنان را فرا گیرد،خدا را می خوانند.

صفت احتدام را که به معنای تندی و خشم است برای بیماریهای مرگ آور استعاره آورده است.

15-واژهٔ حنادس را که به معنای تاریکیهاست،استعاره آورده از حالاتی که برای انسان بر اثر سکرات و بیهوشیها در هنگام فرا رسیدن مرگ پیدا می شود که باید از آن ترس و وحشت داشت.

16-و نیز لفظ غواشی را از حالاتی استعاره آورده که بر اثر بیهوشیهای مرگ بر او عارض می شود و حواس ظاهری و قوای ادراکی و تشخیص و فهم او را از وی می گیرد.

17-این ویژگی عبارت است از شتاب و سرعت دردآور مرگ،که در آن حال ناگهان توده ای از آلام و دردها او را فرا می گیرد.

18-تاریکی فراگیر مرگ،بیهوشیهایی که در دم مرگ هر لحظه بر آدمی افزوده می شود و به تدریج قوای وی را از درك و فهم می اندازد و به این منظور لفظ اطباق را استعاره از فرا گیری این حالات آورده و آن را به دجوّ و شدّت ظلمت توصیف فرموده است به نظر شارح معنای عبارت دجوّ اطباقه این است ولی احتمال دیگری نیز در معنای آن داده است که منظور از آن تاریکی باشد که بر اثر پوشاندن قبر،برای میت به وجود می آید.

19-از دریافتن مرگ،به عنوان استعاره،تعبیر به چشیدن آن فرموده و برای تأکید بیشتر از درك سختیهای آن صفت جشوبت را که به معنای خشونت و درشتی می باشد برای آن بیان داشته است .

20-آخرین ویژگی که شارح در این قسمت از سخنان حضرت برای مرگ بر شمرده این است که مخاطبهای خود را از آمدن ناگهانی آن بر حذر داشته.

برخی از نکات ادبی که در این عبارت: فکأن قد أتاکم بغتة بیان شده چنین است:کلمهٔ کأن مخفّف کأنّ و از حروف مشبه به فعل و اسمش ضمیر شأن

ص:193

می باشد،و این کلمه مفید تشبیه و لازمه تشبیه هم آن است که میان مشبه و مشبه به باید صفتی به عنوان وجه شبه وجود داشته باشد.بنا بر این مشبه در این عبارت،حالت انتظار مرگ،و مشبه به خود مرگ است که تحقق آن فرض شده و وجه شباهت هم نزدیك بودن مرگی که انتظار آن می رود با مرگی که فرض وجودش شده است می باشد،چون هر چه آینده است نزدیك می باشد.

پس از ذکر برخی صفات مرگ و فرض تحقق وجود آن،به ذکر پاره ای از لوازم ترس آور آن چنین پرداخته است:مهر خاموشی به دهان همرازها زده، اطرافیان را پراکنده،آثار باقی مانده را مندرس و آبادیها را بی صاحب ساخته،و وارثان را بر تقسیم اموال واداشته است،و به دلیل این که مرگ باعث می شود که ورثه به دلایل گوناگونی به قسمت کردن اموال مرده بپردازند،لذا در عبارت متن، این عمل را به آن نسبت و آن را فاعل فعل بعث قرار داده است.

بین حمیم ،این عبارت متعلق به جملهٔ اتاکم بغتة و بقیهٔ فعلهای پس از آن است که معنای آن چنین می شود،گویا مرگ ناگهان بر شما وارد شده و این کارها را که خاموش کردن رازگویان و بقیهٔ لوازمی که گفته در بارهٔ شما انجام داده، در حالتی که همهٔ آنان یعنی راز گویان و اطرافیان و...بر سه دسته اند:بعضی دوستان مخصوصی که اکنون دوستی آنها سودی ندارد،و برخی از آنان خویشاوندانی دلسوزند ولی نمی توانند از شما بلایی را دفع کنند،و دستهٔ سوم دشمنان شماتتگری هستند که از مرگ شما هیچ گونه ناراحتی احساس نمی کنند ، و پس از یادآوری مرگ و لوازم آن،آدمی را توصیه فرموده است که در عمل بکوشد و خویشتن را آمادهٔ فرا رسیدن مرگ کرده،از این سرای دنیا توشهٔ آخرت خود را فراهم سازد،و هشدار می دهد که مانند گذشتگان گول زرق و برق دنیا را نخورند.

و به منظور بیشتر روشن شدن حالت پیشینیان که چگونه از دنیا بهره مند شده و به جمع آوری آن پرداخته بودند،لفظ درّه را که به معنای زیادی و به جریان افتادن

ص:194

بیشتر است از خوبیها و منافع دنیا و واژهٔ احتلاب را که به معنای دوشیدن است از اندوختن و گردآوری آنها استعاره آورده و همچنین کلمهٔ غرّه را برای آن استعاره آورده است که در مدت بهره مندی آنان از دنیا و خوشگذرانی در آن، حوادث ناگواری بر آنها وارد نشده است، چنان که گویا دنیا از ایشان غافل بوده که آنان را هدف تیرهای بلای خود قرار نداده است، و چون به زعم خود دنیا را این چنین در غفلت دیدند در استفاده کردن از لذایذ آن و گردآوری اموال حریصانه کوشیدند.

و امّا، فانی کردن آنان چیزهایی از دنیا را که سبب التذاذ و بهره گیری انسان می شود از قبیل غذا و لباس و جز اینها، و نیز کهنه کردن ایشان، تازه های دنیا را که از سخنان امام(علیه السلام)استفاده می شود، کنایه از کمال بهره مندی آنها از چیزهایی است که از دنیا به دست آورده اند، مانند سلامت تن و گردآوری اموال و غیره بطوری که گویا هیچ چیز از نیکیهای این عالم را باقی نگذاشتند مگر این که از آن استفاده کرده و هیچ نو و تازه ای در آن یافت نشد مگر این که آن را کهنه کردند .

اصبحت مساکنهم اجداثا...دعاهم ، پس از آن که حالات گذشتگان مغرور به دنیا را بیان فرمود، اکنون نتیجه ای را که از آن، به دست آنان رسیده مورد توجه قرار می دهد که خلاصهٔ آن چنین است ای مردم به دنیا مغرور نشوید چنان که پیشینیان شدند، آنان که دنیا را آن چنان تصرف کردند و نهایت لذت را از آن بردند، این چنین به نابودی کشیده شدند، پس شما که در آن حدّ از قدرت دنیا نیستید به طریق اولی چنین سرانجامی خواهید داشت ، و به منظور این که بیشتر انسان را از دنیا و میل به آن بر حذر دارد به ذکر چند نمونهٔ دیگر از ویژگیهای آن پرداخته است:

1-از جمله آن را به کلمهٔ غرّاره توصیف کرده که از مادهٔ غرر و به معنای

غفلت آور و چیزی که انسان را به گمراهی می کشاند می آید،و چنان که قبلا بیان شد،دنیا و مادیات آن این خصوصیت را دارد.

2-آن را خدوع بسیار فریب دهنده معرفی فرموده است،و معمولا خدعه و نیرنگ در مورد رایزنیهایی رخ می دهد که اندیشه هایی به ظاهر مصلحت جویانه ولی در باطن تباهی آور و گمراه کننده است اظهار شود و به این دلیل که دنیا و زینتهای پر زرق و برق آن،همانند اندیشه های فریبنده است که ظاهری آراسته دارد ولی آدمی را از راه خدا و یاد او باز می دارد،لذا دنیا را به این ویژگی توصیف فرموده است.

3-با عبارتهای: مطیعة منوع ، ملبسة نزوع ،چهار صفت برای دنیا آورده است که میان هر یك از دو قرین آنها تقابل تضادّ وجود دارد،در عین این که بخشنده است منع کننده نیز هست،و با آن که پوشاننده است پوشش را از تن آدمی بیرون می آورد،و تقارن این اوصاف اشاره به آن است که صفت خوبی که از دنیا مشاهده می شود در حقیقت توّهم و خیالی بیش نیست و آنچه واقعیت دارد و صفت حقیقی آن می باشد همان جزء دوم هر کدام از این دو قرین است،(منوع و نزوع)زیرا اگر چه گاهی انسان از خیرات و لذّات آن بهره مند می شود ولی بزودی حوادث و واردات دنیای فانی باعث منع آنها می شود،آنچه داده،می گیرد و لباسهای عزّت آدمی را از قیافهٔ روح او می کند،و از این رو این معنا را با جملهٔ لا یدوم رخاؤها ...تأکید فرموده است که آسودگی آن دوام ندارد،زیرا تمام خوشیهای آن،از قبیل تندرستی و جوانی و مال و مقام و غیره،دیر یا زود در تغییر و زوال است و همین حالت عدم ثبات باعث می شود که رنج و ناخوشی در دنیا ادامه داشته باشد و از بین نرود و بلا و گرفتاری آن همانند بادهای مداوم در حال وزیدن است و آرامشی برای اهلش باقی نمی گذارد.

ص:196

قسمت دوم خطبه که در وصف زاهدان است:

اشاره

كَانُوا قَوْماً مِنْ أَهْلِ الـدُّنْيَا وَ لَيْسُوا مِنْ أَهْلِهَا- فَكَانُوا فِيهَا كَمَنْ لَيْسَ مِنْهَا- عَمِلُوا فِيهَا بِمَا يُبْصِرُونَ- وَ بَادَرُوا فِيهَا مَا يَحْذَرُونَ- تَقَلَّبُ أَبْدَانِهِمْ بَيْنَ ظَهْرَانَيْ أَهْلِ الآخِرَةِ- وَ يَرَوْنَ أَهْلَ الدُّنْيَا يُعَظِّمُونَ مَوْتَ أَجْسَادِهِمْ- وَ هُمْ أَشَدُّ إِعْظَاماً لِمَوْتِ قُلُوبِ أَحْيَائِهِمْ

ترجمه

«آنـان گروهی از مردم دنیـا بودنـد،در حالی که اهل آن نبودنـد،در دنیا چنان بودنـد که گویا در آن نیسـتند،مطابق آنچه به حقیقت درك می کردند عمل می کردند، از آنچه باید بر حذر باشند پیش از فرا رسیدنش در علاج آن می کوشیدند آنها تنها با اهل آخرت نشست و برخاست داشتند،می دیدند که دنیا پرستان مرگ اجسادشان را بزرگ می شمرند.در حالی که آنان مرگ قلبهای زندگانشان را بزرگتر می دانستند .»

شرح

ظهرانی با نون مفتوح،جلو رو،با بیان این ویژگی حضرت اشاره فرموده است به برخی یارانش که قبل از او به سرای آخرت شتافتند.

کـانوا قوما...اهلهـا ،این جـا در مورد معرّفی مردم زاهـد و نیکوکـار،دو جمله ذکر شـده است که گر چه بـا هم متناقض می نمایـد ولی در حقیقت تناقض ندارند زیرا در قضایای متناقض وحدتهایی باید رعایت شود که از جمله وحدت در موضوع و نسـبت است و حال آن که در این دو جمله به یك تعبیر وحـدت در موضوع ندارنـد چون موضوع اوّل جسم آنها و موضوع دوم قلب آنان می باشد و به تعبیر دیگر وحدت در اضـافه ندارنـد زیرا موضوع جمله اول زاهـدان از نظر جسم ظـاهر و نیازهـای مـادی است و در جملـهٔ دوم از نظر جهات قلبی و باطنی است:ایشان از لذتها و نعمتهای پر زرق و برق دنیا چشم پوشـیده و غرق در محبت خدا و رحمتهایی شده اند که برای دوسـتانش در جهان آخرت آماده فرموده است،به این

دلیل پیوسته با دیده های دلشان،احوال آخرت را مشاهده می کنند،چنان که در بعضی خطبه های گذشته فرموده است:گویا بهشت را می بینند و در آن متنعّمند و گویا دوزخ را مشاهده می کنند و از عذاب دردناك آن در رنج اند،و هر کس چنین باشد حضور باطنیش در عالم آخرت است و در حقیقت از اهل آن جهان خواهد بود.

عملوا فیها بما یبصرون ،کوششها و حرکات ظاهری و باطنی مردان خدا در راه او دو دلیل داشت:از یك طرف آنان با دیدهٔ بصیرت،خود راه حق را می دیدند و سعادتهایی را که منتها الیه آن طریق است مشاهده می کردند و از طرف دیگر یقین داشتند که لازمهٔ انحراف از آن راه،بدبختی و شقاوت همیشگی است،این معنا که بیان شد به این اعتبار بود که حرف با در بما یبصرون برای سببیّت و ما مصدریه باشد و نیز ممکن است ما را موصولی و به معنای الّذی بگیریم یعنی اهل زهد و تقوا عمل خود را به سبب آنچه که مشاهده می کنند انجام می دهند، زیرا یقین به آن مشاهدات و حالات دلیل و راهنما می شود و آنان را وادار می کند که در آن راه قدم گذارند و آن مسیر را بپیمایند.

و بادروا فیها ما یحذرون ،مبادرت به معنای سبقت گرفتن و برای چاره جویی در امری،جلو رفتن،می باشد،و شرح عبارت چنین است که پرهیزکاران زاهد،با این که در دنیا هستند ولی از کیفرهای آخرت که بعدها می آید و باید آن روز از آن بپرهیزند،هم اکنون در حذر کردن از آن می کوشند،گویا عذاب آخرت برای این که خودش را به آنها برساند مسابقه گذاشته و شتابان می آید،ولی ایشان در مسابقهٔ به سوی نجات از آن جلو افتاده و سبقت گرفته اند، زیرا بر مرکب های نجات سوار و به دستگیره های آن که دستورهای دینی و حدود الهی است چنگ زده و به انجام آن پرداخته اند .

تقلّب...الآخره ،کلمهٔ اوّل در این عبارت فعل مضارع و در اصل تتقلّب

ص:198

بوده و به دلیل تخفیف یکی از دو حرف تاء از آن حذف شده است امّا در معنای این جمله شارح دو احتمال ذکر کرده است:

الف-احتمال اوّل این که عادت و خوی مردم زاهـد آن است که با اهل آخرت و آنان که پیوسـته برای آن عالم کار می کننـد همنشـینی می کنند،نه با مردمی که اهل دنیایند و از آخرت غافلند.

ب-احتمـال دیگر این که منظور از اهل آخرت همـهٔ مردم باشـد زیرا همـهٔ مردم اهل آخرتنـد و آن جا دار قرار است چنان که خداونـد می فرماید: «إِنَّ الآخِرَةَ هِيَ دارُ الْقَرارِ» (1).»و نتیجهٔ این احتمال آن است که ایشان فقط با بدنهای ظاهری شان با بقیهٔ مردم معاشرت دارند ولی دلهایشان در عوالم آخرت و سرای دیگر سیر می کند و پیوسته در اندیشهٔ آن جهان می باشند.

یرْوْن...الی آخره ،آخرین قسـمت از سخنان امام(علیه السلام)اشاره به فرق و امتیازی است که میان دنیا دوستان و زاهدان وجود دارد،چون اهـل دنیا توجه به آن ندارنـد که پس از فنای این تن و جسم ظاهری کمال دیگری هم می باشـد،و به این دلیل از بـدبختیها و خوشـبختیهای عـالم آخرت غافلنـد و از این رو بزرگترین مورد علاقـهٔ آنها باقی مانـدن جسم ظاهری و پرداختن به آن و بالاترین ناراحتی آنان کمبودهای مـادّی و از بین رفتن بـدن ایشـان بـا مرگ می باشـد،امـا اهـل تقوا و زاهـدان گذشـته از آنچه که دنیـا دوسـتان می بیننـد و بر آن تأسف می خورنـد،دیدی بالاتر از آن دارند،یعنی از بین رفتن حیات قلبی و فرا رسـیدن مرگ معنوی را که فقدان علم و حکمت است به درجاتی که از مرگ جسـمانی بـدتر و تأسف بارتر می بینند،و این که امام(علیه السـلام)در متن خطبه فرموده است:مرگ دلهای زندگانشان و نفرمود:مرگ دلهایشان قرینـهٔ آن است که منظور،مرگ معنوی است که با از دست دادن نور حکمت و ایمان تحقّق می یابـد،نه مرگ ظاهری که با خروج روح

1- سوره غافر(40)،قسمتی از آیهٔ(38)، [1]یعنی:به یقین که آخرت سرای ثبات و جاوید است.

از بـدن به علت عوارض مـادّی و بیماریهای جسـمانی واقع می شود،زیرا که این امر برای اهل تقوا و زهـد پیشـگان شـگفتی آور و تأسّف بار نیست بلکه امری عادی و طبیعی است.

در باره مرجع ضمیر احیانهم دو احتمال است: 1-منظور اهل دنیا باشد یعنی تقوا پیشـگان می بینند که اهل دنیا با آن که در ظاهر زنده اند امّا حیات معنوی را که بسته به تقوا و عمل صالح است از دست داده اند،و این برای اهل تقوا بسیار گران و مایهٔ تاسف است.

2-احتمال دوم آن که مراد از مرجع ضمیر،خود اهل تقوا باشد،یعنی:

ایشان از آن که نکنـد در حالی که در دنیا هسـتند،از تقوا و معنویات دور شوند و حیات واقعی و قلبی را به سـبب دلبسـتگی به امور مادّی و انجام دادن معاصی و ترك طاعت خدا از دست بدهند.توضیح مترجم)

ص:200

222-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:هنگامی که عازم به سوی بصره بود در محل

اشاره

ذی قار این خطبه را ایراد فرمود،واقدی در کتاب جمل آن را ذکر کرده است:

:فَصَدَعَ بِمَا أُمِرَ بِهِ وَ بَلَّغَ رِسَالاتِ رَبِّهِ- فَلَمَّ اللَّهُ بِهِ الصَّدْعَ وَ رَتَقَ بِهِ الْفَتْقَ- وَ أَلَّفَ بَيْنَ ذَوِي الْأَرْحَامِ- بَعْدَ الْعَدَاوَةِ الْوَاغِرَةِ فِي الصُّدُورِ- وَ الضَّغَائِنِ الْقَادِحَةِ فِي الْقُلُوبِ

لغات

ذوقار (1):جایی است نزدیك شهر بصره که قبل از اسلام جنگ میان عربها و فارسیان در آن جا واقع شد.

صدع:قطع کردن و از هم پاشیدن.

واغره:چیزی که دارای گرمای بسیار شدیدی باشد،و فی صدره وغرة یعنی در سینهٔ او دشمنی و کینه ای وجود دارد که از خشم می تابد،و عداوة واغرة:دشمنی شدیدی ضغاین:کینه ها.

ترجمه

«پیامبر اکرم به آنچه مأمور شده بود حقیقت را آشکار کرد و پیغامهای پروردگار خود را رساند،پس خداوند به وسیلهٔ او از هم گسیخته ها را مرتب و پراکندگیها را گردآوری فرمود،و میان خویشاوندان و بستگان که دشمنی شدید در سینه های آنها قرار داشت و آتش کینه دلهایشان را می سوخت،پیوند الفت برقرار کرد».

1- ما بین کوفه و واسط جایی است که حضرت هنگامی که از مدینه به جانب بصره حرکت کرد،در آن فرود آمد،و مردم با او بیعت کردند و پس از آن جنگ جمل به وقوع پیوست.

شرح

در این خطبه حضرت به جمله ای از اوصاف رسول اکرم(صلی الله علیه و آله)و ویژگیهای تبلیغ رسالت او اشاره فرموده است :

1-از تبلیغ وحی و ابلاغ رسالت آن حضـرت تعبیر به صدع کرده زیرا در حقیقت به آن وسـیله،شقّ عصای کفر شده و وحدت و نظام آن از هم پاشـیده و ابرهای تیرهٔ جهل و نادانی که بالای سر کافران بود و لایه های ضخیم زنگارهای غفلت که دلهای آنان را تیره و تار کرده بود از صفحهٔ روح آنها زدوده شد و ضـربات مداوم و تبلیغات پیگیر آن حضـرت همچنان که پتك آهنین سنگهای سخت را خورد می کند آنها را قطعه قطعه و پراکنده ساخت .

2-تبلیغات پیگیر آن حضـرت در ادای رسالتش را مورد سـتایش قرار داده است،زیرا این عمل،نشانـهٔ بزرگی از امانت داری او می باشد که خود از جملهٔ فضایل از شاخه های ملکهٔ عفّت می باشد.

3-از جملهٔ ویژگیهای تبلیغی پیامبر اکرم این است که نابسامانیها را سامان داد و پراکندگیها را جمع ساخت و این تعبیر،نشانی از اختلاف و تشتّت آراء و دشمنیها و کینه توزیهایی است که قبل از اسلام در میان اعراب وجود داشت تا آن جا که به خاطر هوا و هوسهای خود ممکن بود که یك شخصی دست به قتل فرزند یا پدر و یا دیگری از خویشاوندان خود بزند،امّا خداوند با مقدم آن پیامبر گرامی پراکندگیها را به هم پیوست و دلهای آنان را با هم الفت داد،چنان که قرآن نیز به این ویژگی اشاره فرموده و به سـبب این نعمت بزرگ بر مردم منّت نهاده است: «وَ أَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مـا فِي الْأَرْضِ جَمِيعـاً ما أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لكِنَّ اللّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ» (1)» در عبارت: و الضـغائن القادحه فی قلوبهم ،کینه های آتش افروز در

1- سوره انفال(8)آیه(62) [1]یعنی:و میـان دلهـای آنـان الفت بر قرار کرد،دلهایی که اگر تو می خواستی با تمام ثروتهای روی کرهٔ زمین آنها را با هم مانوس کنی نمی توانستی،امّا خداوند ایشان را با هم الفت داد.

دلهایتـان،لفـظ قـادحه را برای کینه هـا اسـتعاره آورده که به معنای سـخن،جاذبه و روشـنی بیشتری داده است،زیرا همچنان که چوب آتش زنه،شـعلهٔ آتش را بر می افروزد و بر حرارت آن می افزایـد،کینه و دشـمنیها هم خشم و شـرارت و فتنه و آشوب به وجود می آورد.و تأیید از خداوند است.

ص:203

223-گفتار آن حضرت خطاب به عبد اللّه بن زمعه که از شیعیانش بود و در دوران خلافتش از

اشاره

او درخواست مال کرد:

إِنَّ هَـٰذَا الْمَـٰالَ لَيْسَ لِي وَ لاَ لَكَ- وَ إِنَّمَا هُوَ فَيْءٌ لِلْمُسْـٰلِمِينَ وَ جَلْبُ أَسْـٰيَافِهِمْ- فَإِنْ شَـٰرِكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ كَانَ لَكَ مِثْلُ حَظِّهِمْ- وَ إِلاَّ فَجَنَاةُ أَيْدِيهِمْ لاَ تَكُونُ لِغَيْرِ أَفْوَاهِهِمْ

لغات

جلب:مال به دست آمده،در بارهٔ این لغت شارح می گوید با خاء نیز خوانده شده ولی معنای مناسبی برای آن ذکر نکرده است.

جناة الثمر:میوه ای که از درخت چیده می شود.

ترجمه

این سخنان را امام(علیه السلام)خطاب به یکی از شیعیان و دوستانش به نام عبد اللّه بن زمعه،که در هنگام خلافت و زمامداری آن حضرت خدمتش شرفیاب شد و درخواست کمك مالی کرد،فرمود:

«این مال نه از آن من است و نه از آن تو،این غنیمت مسلمانان و دست آورد شمشیرهای ایشان است،اگر تو با آنان در نبرد با کافران شرکت داشته ای تو را نیز مانند آنها سهمی خواهد بود،و گرنه حاصل دسترنج آنان طعمهٔ دیگران نخواهد شد .»

ص:204

شرح

مقتضای ظاهر سخن آن است که این مرد از حضرت درخواست بخشش کرد ولی امام(علیه السلام)از این کار خودداری فرمود و برای او دلیل آورد که مال و ثروتی که نزد او قرار دارد ملك خصوصی او نیست بلکه از بیت المال عموم مسلمانان و اندوختهٔ آنهاست که از طریق نبرد با کفار و با ضرب شمشیر از آنان به غنیمت گرفته اند،و قرآن دستور داده است که یك پنجم آن را چگونه و در چه مواردی تقسیم کنند: «وَ اعْلَمُوا أَنَّما غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ» (1)»،و چهار قسمت باقیمانده سهم کسانی است که در جنگ با کفار حضور داشته اند،و طریقهٔ تقسیم این قسمت نیز به اختلاف ذکر شده است،شافعی گفته است که سه قسمت به رزمندگان اسب سوار می دهند و یك سهم به پیادگان و ابو حنیفه فتوا داده است که به اسب سواران دو سهم و به پیادگان یك سهم و طریقهٔ اهل بیت و امامان شیعه نیز مطابق دستور اخیر است.اما این که حضرت آن شخص را چیزی نداد،و او را ردّ فرمود به این دلیل است که یا او از سهام جنگجویان طلب کرد،در صورتی که از ایشان نبود و یا این که قبل از آمدن او خمس تقسیم شده و چیزی از آن باقی نمانده بود و یا این که خمس به او نمی رسید چون استحقاق نداشت،زیرا نه از مساکین و فقیران و نه ابن السبیل و در راه مانده بوده،و در بارهٔ سهم خدا تمام مفسّران معتقدند که این عنوان از باب تعظیم ذکر شده است،نه این که یك قسمت به این منظور اختصاص یابد ولی در تقسیم خمس به اختلاف،رأی داده اند،بعضی بر سه قسمت و عده ای بر چهار قسمت و گروهی که از جملهٔ آنها ابن عباس و قتاده و جمعی دیگر از مفسران می باشند گفته اند بر پنج بخش تقسیم می شود که دو سهم خدا و پیامبر یکی حساب شده و یکجا در اختیار

1- سوره انفال(8)قسمتی از آیه(40) [1]یعنی:آنچه را که به غنیمت گرفته اید یك پنجم آن برای خدا و پیامبر و خویشاوندان او،و یتیمها و نیازمندان و در راه ماندگان می باشد.

پیامبر قرار می گیرد،امّا آنچه از پیشوایان معصوم نقل شده،تقسیم بر شش قسمت است به این حساب که دو سهم خدا و رسول،در زمان حیات پیامبر به خود آن حضرت اختصاص دارد ولی پس از وفات ایشان،این دو سهم با سهم ذوی القربی،یکجا به قائم مقام او می رسد که به مصرف خود و خانواده اش از بنی هاشم برساند،و سه بخش دیگر را هم به یتیمان و بینوایان و در راه ماندگان از سادات بدهد و این از ویژگیهای بنی هاشم و در حقیقت به جای صدقات دیگری است که بر ایشان حرام است و به مستحقان دیگر از بقیّهٔ مردم غیر سادات می رسد،امّا در بارهٔ سهم پیامبر(صلی الله علیه و آله)،ائمه چهارگانهٔ اهل سنت بر این عقیده اند که سهم آن حضرت پس از وفاتش در امور مهمه مسلمانان و تجهیزات جنگی از قبیل سلاح و وسیلهٔ سواری خرج و صرف می شد،بنا بر این امام(علیه السلام)از این سهم، هم نمی توانست به آن مرد کمك کند و به دلیل این که از یتیمان و ذوی القربی نبود از این دو بخش هم محروم بود،و از قسمتهای دیگر هم که ویژهٔ مبارزان بود خود را مجاز به کمك کردن به او نمی دانست چنان که فرمود:در این مال اندوختهٔ مسلمانان و دست آورد شمشیرهای آنان است،پس اگر تو هم در جنگ با ایشان شریك بودی در غنیمت هم با آنان شریك خواهی بود و گر نه از آن بهره ای نداری،امام(علیه السلام)در این سخن،واژهٔ فيء و غنیمت را یکی دانسته است در صورتی که به عقیدهٔ شافعی و طبق روایاتی که از شیعه نقل شده فيء مالی است که از کافران بدون جنگ و مبارزه گرفته شود بر خلاف غنیمت.

گفتار امام:و الاّ.یعنی و اگر با آنان در جنگ شرکت نداشته ای،این شرطی است که جزای آن فجناة ایدیهم تا آخر می باشد یعنی چیدهٔ دست آنها برای دهان دیگران شایسته نیست.و چون به دست آوردن مبارزان و جنگجویان اموال کافران را،شباهت به جمع آوری میوه و چیدن از درخت دارد،امام(علیه السلام)واژهٔ

جناة را برای آن استعاره آورده که از فصیحترین استعاره ها می باشد و همانند ضرب المثلی شده است برای شخصی که می خواهد در ثمره و نتیجهٔ عملی که دیگران انجام داده و زحمتش را کشیده اند خود را شریك سازد. توفیق از خداست.

ص:207

224-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

أَلاَ وَ إِنَّ اللِّسَانَ بَضْعَةٌ مِنَ الْإِنْسَانِ- فَلاَ يُسْعِدُهُ الْقَوْلُ إِذَا امْتَنَعَ- وَ لاَ يُمْهِلُهُ النُّطْقُ إِذَا اتَّسَعَ- وَ إِنَّا لَأُمَرَاءُ الْكَلاَمِ وَ فِينَا تَنَشَّبَتْ عُرُوقُهُ- وَ عَلَيْنَا تَهَدَّلَتْ غُصُونُهُ وَ اعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنَّكُمْ فِي زَمَانٍ- الْقَائِلُ فِيهِ بِالْحَقِّ قَلِيلٌ- وَ اللِّسَانُ عَنِ الصِّدْقِ كَلِيلٌ- وَ اللاَّزِمُ لِلْحَقِّ ذَلِيلٌ- أَهْلُهُ مُعْتَكِفُونَ عَلَى الْعِصْيَانِ- مُصْطَلِحُونَ عَلَى الْإِدْهَانِ فَتَاهُمْ عَارِمٌ- وَ شَائِبُهُمْ آثِمٌ وَ عَالِمُهُمْ مُنَافِقٌ- وَ قَارِئُهُمْ مُمَاذِقٌ لاَ يُعَظِّمُ صَغِيرُهُمْ كَبِيرَهُمْ- وَ لاَ يَعُولُ غَنِيُّهُمْ فَقِيرَهُمْ

لغات

بضعه:پاره تنشّبت:ارتباط یافته،آویخته است.

تهدّلت:درآویخت عارم:زشت،بدخو مماذق:کسی که تظاهر به دوستی کند ولی دوستیش خالص نباشد و این خود قسمتی از نفاق است.

ترجمه

«بهوش باشید که زبان عضوی از اعضای انسان می باشد و هر گاه آدمی آماده سخن گفتن نباشد زبان نیز یارای گفتن ندارد،و موقعی که روح آدمی مایه و آمادگی گفتار داشته باشد به سخن در می آید و وی را مهلت سکوت نمی دهد، لیکن ما خود فرمانروایان سخنیم که رشته های آن به دست ما و شاخه هایش بر ما

سایه افکنده است.

خداوند شـما را غریق رحمت کند،هم اکنون در زمانی قرار گرفته اید که گویندهٔ حق در آن اندك و زبان از راستگویی ناتوان و حق جو،خوار است، مردمش به عصـیان مشـغول و با بی تفاوتی و سازشکاری همراهند،جوانهایش بدخو و پیرهایش گنهکار،دانشمندانش دورو و منافق و سخنرانهایش چاپلوس، کوچکشان به بزرگشان احترام نمی گذارد و سرمایه دارشان بینوایان را دستگیری نمی کند .»

شرح

چنان که نقل می کنند امام(علیه السلام)این سخن را در حادثه ای ایراد فرمود که موقعیت چنان ایجاب می کرد یك روز حضرت به خواهر زادهٔ خود جعـده بن هـبیره مخزومی دسـتور داد که برای مردم سـخنرانی کنـد و او رفت بالاـی منبر ولی نتوانست حرف بزنـد،در این حـال حضرت خود برخاست در عرشهٔ منبر قرار گرفت و سخنرانی طولانی ایراد فرمود که این قسمت از آن را سید رضی در این جا به رشتهٔ تحریر در آورده است.

مرجع ضـمیر متصل در یسعده و یمهله ، لسان ،و مرجع ضمیر مستتر در امتنع و اتّسع انسان است و معنای جمله این است که چون زبان عضوی از انسان است و از نظر به کارگیری در اختیار اوست،پس هر گاه آدمی به دلیل گرفتاری و حادثه ای آمادگی برای سخن گفتن نداشته باشد زبان نیز قادر به تکلّم نخواهد بود،و بر عکس اگر برای سـخن گفتن داعی داشته و به نور معارف و علوم گسترش یافته باشد،زبان مهلت آرامش و سکوت ندارد بلکه خود به خود سخن بر زبان جاری می شود.

در مرجع ضـمیر امتنع و اتسع احتمال دیگری هم هست که اوّلی به قول و دوّمی به نطق برگردد یعنی هر گاه قول از تبعیت انسان سـرپیچی کند پس زبان را

کمك نمی کند و باعث سکون و لکنت آن می شود،ولی اگر اندیشه و نطق به آسانی در ذهن او حضور یابد به زبان مهلت آرامش نمی دهد .

و انّا لامراء الکلام ،در این عبارت امام(علیه السلام)کلمهٔ امراء را برای خود و خاندانش استعاره آورده به دلیل این که ایشان زمان سخن را در اختیار دارند و مانند فرمانروایان در متصرّفات خود،در آن دخل و تصرف می کنند و لفظ عروق را از استعدادهای سخن که در قلوب آنان قرار دارد و نیز تنشّب که به معنای تعلّق و رابطهٔ محکم است و همچنین عصون را به عنوان استعاره آورده است زیرا،چنان که شاخه های درختان میوه باعث می شود که آدمی به آسانی دسترسی به میوه پیدا کرده و از آن استفاده کند،زمینه های خدادادی به این خانواده نیز سخنگویی را بر ایشان آسان ساخته است،و لفظ تهدّلت را هم که به معنای آویخته شدن است به عنوان ترشیح برای این استعاره ذکر فرموده است .

مفاسد زمان حضرت و اصناف مردمش پس از بیان منشأ سخن و سخنوری خود و خاندان گرامیش به مطلب دیگری پرداخته و آن وضع زمان خود و مردمی است که در آن موقع می زیسته اند،و برای آنان این اوصاف را بیان کرده است:

1-حق گویان در این زمان اندکند،و علت آن هم شروری است که جامعهٔ امروز را فرا گرفته است،و این همان معنایی است که در خطبهٔ شمارهٔ 31 ج 2 در شرح ایها الناس انا قد اصبحنا فی دهر عنود و زمن کنود بیان شد که زمان چگونه سبب بدی و خوبی می شود و بدی و خوبی زمان در حقیقت صفت اهل زمان است.

2-در این روزگار،زبان انسان از بیان حقیقت ناتوان است،و علت آن دو چیز است،یکی جهل و نادانی و دوم ظلم و ستمی است که جامعهٔ امروز را

فرا گرفته است.

3-اهل حق در این زمان خوارند زیرا هم در اقلیت اند و هم نسبت به دیگران ضعیفند .

4-اکثریت مردم این روزگار به گناه اشتغال دارند.

5-با زبان،با هم سازش دارنـد،ولی در دل توافق ندارند،به احتمال دیگر معنایش چنین است که مردم این زمان در کارهای خود غلّ و غش به کار می برند.

6-گروهها و اصـناف مختلف دارای ویژگیهای گوناگون می باشند، جوانانشان تندخو و بد اخلاقند،از آن رو که با ادب اسلامی تربیت نشده انـد، دانایانشان منافقنـد،بـدین سـبب که هوشـمندی خود را در جهت شـرّ به کار می برنـد و از فرمانهای الهی و راه آخرت چشم پوشـیده اند،گویندگان در این زمان در دوستی با مردم ناخالصند با زبان اظهار محبت می کنند ولی در دل با آنها دوست نیستند.

7-کوچکشان بزرگشان را احترام نمی کند،زیرا در محیطی رشد یافته اند که از نظر آداب شرعی دچار نقص بوده و توجّهی به آن نداشته اند.

8-ثروتمنـدانشان به نیازمندان کمك نمی کنند،و این خود دلیل است بر این که اهل این زمان مردمی جفاکار و فرومایه می باشـند.توفیق از خداوند است.

ص:211

225-گفتار آن حضرت در باره سبب اختلاف مردم در صورتها و اخلاق:

اشاره

إِنَّمَا فَرَّقَ بَيْنَهُمْ مَبَادِئُ طِينِهِمْ- وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا فِلْقَةً مِنْ سَبَخِ أَرْضٍ وَ عَذْبِهَا- وَ حَزْنِ تُرْبَةٍ وَ سَهْلِهَا- فَهُمْ عَلَى حَسَبِ قُرْبِ أَرْضِهِمْ يَتَقَارَبُونَ- وَ عَلَى قَدْرِ اخْتِلَافِهَا يَتَفَاوَتُونَ- فَتَامُّ الرُّوَاءِ نَاقِصُ الْعَقْلِ- وَ مَادُّ الْقَامَةِ قَصِيرُ الْهِمَّةِ- وَ زَاكِي الْعَمَلِ قَبِيحُ الْمَنْظَرِ- وَ قَرِيبُ الْقَعْرِ بَعِيدُ السَّبْرِ- وَ مَعْرُوفُ الضَّرِيبَةِ مُنْكَرُ الْجَلِيبَةِ- وَ تَائِهُ الْقَلْبِ مُتَفَرِّقُ اللُّبِّ- وَ طَلِيقُ اللِّسَانِ حَدِيدُ الْجَنَانِ ابو محمد که مشهور به ذعلب یمانی است و احمد و عبد اللّه و مالك از رجال شیعه و محدّثان بوده اند.

لغات

فلقه:پاره و قسمتی از چیزی.

رواء:چهرهٔ زیبا.

سبرت الرجل اسبره:باطن و حقیقت او را آزمودم.

ضریبه:خوی و طبیعت.

جلیبه:چیزی که آدمی با زحمت و بطور ناخواسته آن را انجام می دهد.

ترجمه

ابو محمد یمنی از احمد بن قتیبه و او از عبد اللّه بن یزید نقل کرده که مالك بن دحیه گفت:خدمت امیر مؤمنان بودیم که سخن از تفاوتهای موجود

میان انسانها به وقوع پیوست. حضرت فرمود:

«آنچه باعث تفاوت آنان شده از سرشت و خمیر مایهٔ آغازین ایشان نشأت گرفته است، زیرا مادهٔ اصلی آنها از قسمتهای شور و شیرین و سخت و سست زمین ترکیب یافته و بر حسب نزدیك بودن خاکشان با هم نزدیك و به مقدار فاصلهٔ آن با یکدیگر متفاوتند از این رو گاهی زیبا رویان کم خرد و بلند قامتان کم همت و پاکیزه کرداران بد منظر و کوتاه قدان دوراندیش و پاك نهادان بد ظاهر و آنان که عقلشان حیران است، اندیشه هایشان پراکنده است و سخن پردازان دلهایی نیرومند دارند.»

شرح

در این سخنان حضرت به موضوعی اشاره فرموده است که عنصر اصلی اختلاف و تفاوت صوری و اخلاقی انسانهاست.

انّما فرّق بینهم... یتفاوتون، واژهٔ طینهم، در سخن امام(علیه السلام) اشاره به آن خاك و گلی است که خمیر مایهٔ وجود آدمی بوده است چنان که در خطبهٔ اوّل کتاب نیز به این معنی اشاره فرموده است: سپس خداوند سبحان از قسمتهای سخت و نرم و مستعدّ شیرین و شوره زار زمین مقداری خاك گرد آورد، و آن را جامد کرد تا محکم شد و استوار ساخت تا چنان خشك شد که هر گاه باد بر آن می وزید صدایی از آن برمی خاست، شرح مطلب آن است که مشابهت صوری و اخلاقی انسانها تابع همانندی طینت اصلی آنان و اختلاف و تفاوتشان نیز بستگی به تفاوت و نزدیکی و دوری مقدمات و عناصر اولیهٔ وجود ایشان دارد، برخی از شارحان گفته اند: اضافهٔ مبادی به کلمهٔ طین به معنای لام است. یعنی مقدماتی که برای تشکیل گل وجود آنان آماده شده است، و منظور از طینهم حالات ترکیبی است که در مسیر خلقت برای آدمی پیدا شده است از قبیل نطفه و مواد پیش از آن و علقه و مضغه و استخوان که حالات پس از آن است و

نیز شامل طبیعت و مزاج اوست که پذیرندهٔ نفس و تدبیر کنندهٔ وجود وی می باشد و همچنان که گفته اند:مبادی جوهرهٔ وجود انسان که از آن تعبیر به زمین شوره زار و گوارا و نرم و سفت شده،کنایه از قوا و طبیعتهای گوناگونی است که برای صاحبان طبیعت وجود داشته،مثل نیروی رشد گیاهی و تغذیه و سپس تشکیل نطفه و حالات پس از آن،موجودی که از قسمتهای گوناگون زمین ترکیب یافته دارای اجزای فعّالی است که با تأثیر و تأثر خود استعدادهای گوناگون به وجود می آورند و خود مقدمات تشکیل مزاج و صاحب مزاج می شوند،به عبارت دیگر:به دلیل این که شوری و شیرینی و نرمی و درشتی، صفات عارض بر موادّی می باشند که مبادی طبیعت اصلی و عنصر حقیقی انسان را تشکیل می دهند،در اختلاف استعدادهای گوناگون این طبیعت و بقیهٔ طبایع و مزاجهای ترکیب یافته از آن مؤثر می باشند و این اختلاف در استعداد برای پذیرش مزاجها شده و باز اختلاف مزاجها،جهت پذیرش اخلاق و صورتهای ظاهر نیز باعث اختلاف در چهره های ظاهری و خویها که حالات معنوی است می باشد،از این باب ناچار علت تفاوت انسانها در صورتها و اخلاقیّات نیز همان اختلاف در مبادی و مقدمات طینت اصلی و جوهرهٔ اوّلی اوست که خاك و زمین باشد،و در شرح خطبهٔ اوّل دلیل این که چرا حضرت ترکیب از اجزاء را به برخی از عناصر و موادّ اولیه اختصاص داده بیان کردیم.

احتمال دیگری که در معنای سخن امام داده می شود آن است که اشاره به طبیعتهای اجزای زمین باشد که باعث اعتدال مزاجهای مختلف انسانها می شود و اطبای قدیم عناصر چهارگانه را ریشهٔ آنها می دانستند.به این طریق که سبخ اشارهٔ به گرم خشك و عذب به گرم تر و سهل به سردتر و حزن به سرد خشك باشد،و سخن پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله)را نیز به همین معنا حمل کرده اند که

می فرمایـد وقتی که خداونـد سـبحان خواست آدم را بیافرینـد امر فرمود که از هر جـا از زمین قطعه ای برداشـته شود،از این رو بنی آدم بر حسب مقدار مادّه ای که از آن آفریده شده اند به حالات و کیفیات مختلف سـرخ و سـفید،نرم و درشت و مطبوع و نامطبوع در آمدند،بنا بر این سـخن رسول خـدا:قبضـة من کـل ارض، اشـاره به عناصـری است که در زمین وجود دارد،و اختلاـف به سـرخی و سـفیدی اشـاره به اخلاقیات آنان و اختلاف به نرمی و درشتی و مطبوع و نامطبوع،اشاره به مختلف بودن خواصّ و اسـتعدادهایی است که در راستای خلقت پیش از پیدایش مزاج در موجودات مادّی وجود دارد،بنا بر این معنای این کلام امام:

فهم علی حسب قرب ارضـهم یتقاربون ،آن است که هر اندازه مادّهٔ اصـلی وجودی انسانها در اسـتعدادهایشان با همدیگر تشابه و نزدیکی داشـته اند،در چهره های ظاهری و ویژگیهای اخلاقی نیز هماهنگ و متشابه می باشـند و به هر مقدار که این تشابه وجود نداشته باشد با هم تضاد و اختلاف خواهند داشت و این تفسیر و توجیه در سخن امام و نیز کلام پیامبر امری است لازم،زیرا اگر که فقط به ظاهر آن اکتفا شود اقتضا خواهد کرد که مادهٔ اصـلی آفرینش آدمی تنها خاك باشد با این که می دانیم منظور عموم عناصری است که در زمین یافت می شود و این که در سخن حضرت امیر(علیه السلام)تنها خاك و گل نام برده شده از باب اکثر و اغلب است نه تعیین و تخصیص .

فتـأمّ الرّواء... ،امام(علیه السـلام)از این عبارت تا آخر خطبه صـفات گوناگون انسانها را بطور تفصـیل بیان فرموده است که مجموعا شامل هفت صفت و هر کدام از آنها مرکب از دو ویژگی می باشد،و در ابتدا پنج قسم را که خصوصیت ظاهری با ویژگی معنوی و یا-چنان که در بعضـی از آنهـاست-دو ویژگی اخلاـقی آن بـا هم اختلاـف دارد،ذکر کرده و در آخر به دو صـفت پرداخته است که در هر کـدام از آنها دو جهت:ظاهر و باطنش با هم متناسب و موافق می باشد:

ص:215

1-نخستین صـفتی که ویژگی ظاهر آن با جنبـهٔ باطنش تناسب ندارد آن جاست که مزاج و اسـتعداد مزاجیش پذیرای صورت کامل و چهرهٔ زیباست اما ویژگی معنویش نقص عقل و بی خردی است و از این لحاظ متصف به صـفت کودنی و نادانی است و این صفت جزء صفات رذیله به حساب می آید.

2-برخی انسانهـا یافت می شونـد که دارای قامتی بلنـد و رسا می باشـند ولی از نظر ویژگی باطنی کم همت و ترسو هسـتند که از صـفات ناپسند شمرده می شود،این دو صفت که تا کنون شمرده شد از یك جهت با هم شریك و از دیگر سوی متفاوتند.

3-سومین صـفتی که شقّ ظاهریش با استعداد باطنی وی نامناسب است،این است که صورت ظاهر شخص،زشت باشد ولی جنبه معنوی آن که از اعتدال مزاجی ذهن وی سرچشمه می گیرد،پاکی و انجام دادن کارهای نیکوست.

4-صـفت چهارم را به جملهٔ قریب القعر بعید السّیر ،تعبیر فرموده است، یعنی:کوتاه قامتی که با دوراندیشی باطنیش،بر اسرار و رموز دقیق آگاهی دارد، چنان که پیداست،این دو صفت نیز از نظر ویژگی ظاهر و جنبهٔ باطن با هم متفاوتند،یعنی شماره سوم و چهارم.

5- معروف الضریبة منکر الجلیبه ،این ویژگی چنان است که شخصی در حقیقت متصف به صفتی است و به آن شهرت دارد اما به جهاتی ضـدّ آن را بر خود می بنـدد و چون این تظاهری بر خلاف واقع است،این ویژگی ناشـناخته از او بعید به نظر می آید و معلوم می شود که او اهل این ویژگی نیست مثل این که از نظر اسـتعداد و خوی باطنی و شهرت و معروفیت،ترسو باشد ولی شجاعت و دلیری را به خود ببندد و یا شخص بخیلی خود را سخیّ و بخشنده نشان دهد،

ص:216

پیداست که دو خصوصیت ادعایی و غیر حقیقی در او عجیب به نظر می آید.

این بود پنج قسم از صفاتی که حضرت برای آدمیان بر شمرد،و در میان این ویژگیهای پنجگانه،قسم اول و سوم کمتر تحقّق می یابد،زیرا در اغلب موارد، از کسی که دارای چهرهٔ زیبا و آفرینش معتدل است انتظار می رود که با هوش و زیرك باشد و در کسی که زشت رو و کریه المنظر است،عکس آن.و حال آن که آنچه در بارهٔ این دو صفت بیان فرمود بر خلاف غالب است،ولی شماره های دوّم و چهارم زیاد پیدا می شود و بر خلاف انتظار نیست به دلیل این که غالبا بلند قامتها بی خردند که لازمهٔ آن سستی اراده و بی همّتی است و بر عکس از کوتاه قدها،هوشیاری و حسن تدبیر انتظار می رود چنان که وقتی از حکیمی پرسیدند که چرا کوتاه قامتان زیرك و حاذقند؟جواب داد:به دلیل آن که قلبهای آنان به مغزهایشان نزدیك است،یعنی چون قلب سرچشمهٔ حرارت طبیعی است و عوارض نفسانی از قبیل تیز هوشی،درك و شعور،جرأت و جسارت، حسن ظن،درست اندیشی،امیدواری،نشاط،اخلاق مردانگی،تنبل نبودن و تحت تأثیر هر چیزی واقع نشدن بالاخره تمام اینها نشانهٔ حرارت غریزی و ضدّ این ویژگیها دلیل بر،برودت و زیادی سردی مزاج و طبیعت می باشد.بنا بر این در اشخاصی که قدشان کوتاه است نزدیك بودن دل با مغز علّت زیادی حرارت در مغز و برتری آمادگی قوای نفسانی برای پیدایش این عوارض می شود،و بر عکس در قد بلندها،دوری قلب از مغز باعث نرسیدن حرارت به آن و آماده نبودن قوا برای پدیدار شدن صفات مذکور است،البته این حرارت تنها سبب مادّی نیست بلکه ممکن است سبب دیگری هم در کار باشد ولی مهمترین سبب است.

صفت پنجم از ویژگیهای پنجگانه نیز در بسیاری از اشخاص امکان تحقق دارد زیرا بیشتر نفوس طالب کمالند از باب مثال می بینیم شخص بخیلی

را که دوست دارد و می خواهد که از بخشندگان شمرده شود و به این منظور خود را کریم و بخشنده نشان می دهد و شخص ترسو دلش می خواهد که شجاع به حساب آید و لذا شجاعت را به خود می بندد.

امام(علیه السلام)در بیان این صفات صنعت مطابقه را رعایت فرموده است به این طریق که تامّ را در مقابل ناقص،بلند قامت را در مقابل کوتاه قد،ذکی را در مقابل قبیح،نزدیك را در مقابل دور،و معروف را در مقابل منکر ذکر کرده است،دو نوع دیگر از صفات هفتگانهٔ مرکب را در آخر آورده که یکی از آنها:

تائه القلب متفرق اللب،دلش حیران و اندیشه اش مشوّش است و آنها بی سوادان عوام مردمند که دنبال هر آوازی می روند و در ورطهٔ نادانی و تفرقه سرگردان و در دریای هوا و هوس خود به سوی تمایلات دنیوی و خواسته های شیطانی متحیّرانه شناورند.صفت دوم:زبانی گویا و دلی قوی دارد،زبان آور و هوشمند است این دو صفت که آخرین صفات می باشند بر خلاف چند صفت اول،جنبه ظاهر و باطنشان هماهنگ است و در هر کدام از دو همراه صنعت سجع متوازی رعایت شده است،در اول قلب و لب و در دوم لسان و جنان را قرین هم آورده است.توفیق از خداوند است.

ص:218

226-گفتار آن حضرت هنگامی که پیامبر اکرم را غسل می داد و او را مهیای دفن می کرد

اشاره

این سخنان را ایراد فرمود:

بِأَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي يَا؟رَسُولَ اللَّهِ؟- لَقَدِ انْقَطَعَ بِمَوْتِكَ مَا لَمْ يَنْقَطِعْ بِمَوْتِ غَيْرِكَ- مِنَ النُّبُوَّةِ وَ الْإِنْبَاءِ وَ أَخْبَارِ السَّمَاءِ- خَصَّصْتَ حَتَّى صِرْتَ مُسَلِّياً عَمَّنْ سِوَاكَ- وَ عَمَّمْتَ حَتَّى صَارَ النَّاسُ فِيكَ سَوَاءً- وَ لَوْ لاَ أَنَّكَ أَمَرْتَ بِالصَّبْرِ وَ نَهَيْتَ عَنِ الْجَزَعِ- لَأَنْفَدْنَا عَلَيْكَ مَاءَ الشُّئُونِ- وَ لَكَانَ الدَّاءُ مُمَاطِلاً وَ الْكَمَدُ مُحَالِفاً- وَ قَلاًّ لَكَ وَ لَكِنَّهُ مَا لاَ يُمْلَكُ رَدُّهُ- وَ لاَ يُسْتَطَاعُ دَفْعُهُ- بِأَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي اذْكُرْنَا عِنْدَ رَبِّكَ وَ اجْعَلْنَا مِنْ بَالِكَ

لغات

انباء:خبرها،به جای این کلمه انبیاء نیز روایت شده است.

شئون:مراکز ارتباط استخوانهای کاسهٔ سر و محل تلاقی آنها،عربها معتقد بودند که اشك چشم از این محلها بیرون می آید و ابن سکیت گفته است:شأنان،دو رگ هستند که از داخل سر به جانب دو ابرو،و از آن جا به چشمها اتصال دارند.

کمد:اندوه نهفته محالف:ملازم،همراه بال:قلب،خاطر

ترجمه

«پدر و مادرم فدایت باد ای رسول خدا،آنچه با مرگ تو قطع شد با مرگ هیچ کس قطع نشد،و آن نبوت و اخبار آسمانی بود،غم مصیبت تو همگان را به سوگ

نشانده،و دلیل تسـلیت برای همهٔ مرگ ها و مصـیبتها شده است،اگر این امر نبود که تو دستور به صبر و شکیبایی فرموده ای و از بیتابی نهی کرده ای آن قدر بر تو می گریستیم که سرچشـمهٔ اشـکهایمان خشك شود و درد و غم پیوسـته و حزن و اندوهمان همیشه باقی باشد،گر چه اینهـا نیز برای از دست دادن تو انـدك است امـا مرگ چیزی است که نمی توان آن را برگردانـد و دفع کرد،پـدر و مادرم فـدایت باد، ما را در حضور پروردگارت یاد کن و از خاطرمان مبر .»

شرح

بابی انت و امّی ،این عبارت(جار و مجرور)متعلق به فعل محـذوفی است که أفدیك می باشد.و این که حضـرت در بارهٔ پیامبر می گوید:با مرگ تو چیزی قطع شد که در مرگ هیچ کسی قطع نشد به خاطر آن است که ایشان آخرین پیامبر بود و پس از وی وحی و پیامبری نیست،و منظور از اخبار آسـمان، وحی الهی است،اما اهل تأویل می گویند آسـمان کنایه از جایگاه بلند معنوی یعنی آسمان غیب و مقام فرشتگان عالم بالاست.

خصصت...سواء ،مصیبت تو این خصوصیت دارد که پس از این هرگز مردم مثل آن را نخواهند دید و از این رو فقدان تو برای تمام مصائب آنان در فقدان عزیزانشان،مایهٔ تسلیت و دلداری شد و دل تمام آنها را بطور مساوی جریحه دار ساخت،در حالی که خصوصیت و عمومیت صفت مصیبت می باشند ولی در عبارت،آنها را به خود پیامبر نسبت داده است به آن دلیل که این مصیبت و اندوه به خاطر آن حضرت می باشد.

عبارت و لو لا...و قلاّ لك ،عذری است از طرف امام(علیه السـلام)که چرا گریهٔ زیاد و اندوه فراوان را در مصـیبت پیامبر ترك کرده است،و امر آن حضـرت را به صبر کردن در هنگـام مصـیبت و نهی وی را از جزع و بیتابی در وقت سـختیها به عنوان دلیل برای این عمل خود بیان فرموده است.در متن سخن امام تمام کردن و به پایان رساندن چشمه های داخل سر،کنایه از زیادی گریه و واژهٔ داء کنایه از

درد و غم و اندوه است و به این منظور لفظ مماطله را استعاره آورده یعنی با این که هر گونه حزن و غمی معمولا به مرور زمان از صاحبش جدا و فراموش می شود ولی این مصیبت چنان است که غم آن نمی خواهد از انسان جدا شود و مثل آن است که برای از بین رفتن،امروز و فردا می کند.

ضمیر تثنیه در فعل قلاّ دو مرجع دارد: 1-کلمهٔ انفاد که از فعل انفدناه فهمیده می شود.

2- الکمد المحالف و چون این معنا شامل داء المماطل هم می شود لذا در مرجع ضمیر هر دو را یکی به شمار آورده است،و احتمال می رود که مرجع هر دو،همان دو کلمهٔ آخر باشد:داء و کمد،زیرا اینها نزدیکتراند،و مرجع ضمیر در جملهٔ و لکنّه ما لا یملك ،کلمهٔ موت است و معنای جمله این است:امّا مرگی که راه برگشت ندارد و قدرتی بر دفع آن نیست،گریه و جزع بر آن بی فایده است و صبر کردن بر آن شایسته تر می باشد ،و در آخر سخن جملهٔ اول را تکرار کرده است پدر و مادرم فدایت باد و این خوی عربهاست که در برابر عزیز خود این جمله را بر زبان می رانند.

اگر اشکال شود که پس از وفات کسی چگونه می توان فدایش شد و این امری ناممکن است در پاسخ می گوییم:در عرف عرب شرط صدق این جمله امکان فدا شدن نیست زیرا غرض از بیان این جمله حقیقت فدا شدن نبوده بلکه منظور صرف اظهار کوچکی است تا طرف مقابل متوجه شود که پیش گویندهٔ این سخن آن قدر عزّت و احترام دارد که حاضر است پدر و مادر خود را در راهش قربانی و برایش فدا کند و این امری است ممکن و معقول.و سرانجام از آن حضرت درخواست می کند که او را نزد پروردگارش به یاد آورد و از خاطر خود نبرد و این خواهشی بجاست زیرا وی زودتر به پیشگاه پروردگار رفته با این که رهبر جامعه و پیشوای مردم بوده است،چنان که هر گاه رهبر یك کشور فرمانروایی را

به شهری بفرستد که به حال مردمش رسیدگی کرده و با تشویق و تهدید آنان را به اطاعت سلطان در آورد، لازم است هنگامی که می خواهد به مرکز بـاز گردد گزارشـی از اطـاعت پیروان و سرکشـی مخالفـان داشـته باشـد و طبیعی است آنـان که فرمـان مولی را به جـان خریـده و دسـتورهای او را مو به مو اجرا کرده انـد دوست دارنـد که اعمال نیکشان نزد رهبر کشور بازگو شود، و به این دلیل به فرمانروای خود نزدیك می شونـد و می خواهند خود را در قلب او جایگزین سازند و از او درخواست کنند که دل خود را متوجه آنها کرده برای ایشان اهمیت قایل شود.

کلمهٔ بال[در این جا]به معنای امر مهم و مورد اهمیت است و ممکن است تقدیر سـخن امام(علیه السـلام)این باشد و اجعلنا من مهمات بالك یعنی ما را از همه بیشتر به خاطر داشته باش بنا بر این تقدیر کلمهٔ مهمّات که مضاف بوده حذف شده است.

پیامبر اکرم ده سال پس از هجرت رحلت فرمود، ولادتش عام الفیل و بعثت وی در سن چهل سالگی پس از ترمیم خانـهٔ کعبه (1)واقع شد و در پنجاه و سه سالگی به مدینه هجرت فرمود و در هنگام وفات شـصت و سه سال از سنّ مبارکش گذشـته بوده و نقل شده است که روز ولادت و ورود به مـدینه و همچنین رحلت آن حضـرت روز دوشـنبه بوده و شب چهارشـنبه در خانهٔ عایشه، همان جا که وفات یافته بود به خاك سپرده شـد، در حالی که حضـرت علی(علیه السـلام)به اتفاق عباس بن عبـد المطلّب و فرزنـدش فضل عهـده دار غسل آن حضـرت بودند، راجع به این موضوع و چگونگی دفن رسول خدا در شـرح خطبهٔ 188 ذیل سخن امام(علیه السلام) و لقد علم المستحفظون، مطالبی را بیان داشتیم (2). توفیق از خداوند است.

1- چنان که مورخین نوشته اند پنج سال قبل از بعثت، قریش خانهٔ کعبه را خراب کردند و آن را توسعه دادند.

2- صفحه 439، ج 3، عربی.

227-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است

قسمت اوّل خطبه

اشاره

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لاَ تُدْرِكُهُ الشَّوَاهِدُ- وَ لاَ تَحْوِيهِ الْمَشَاهِدُ- وَ لاَ تَرَاهُ النَّوَاظِرُ- وَ لاَ تَحْجُبُهُ السَّوَاتِرُ- الدَّالِّ عَلَى قِدَمِهِ بِحُدُوثِ خَلْقِهِ- وَ بِحُدُوثِ خَلْقِهِ عَلَى وُجُودِهِ- وَ بِاشْتِبَاهِهِمْ عَلَى أَنْ لاَ شَبَهَ لَهُ- الَّذِي صَدَقَ فِي مِيعَادِهِ- وَ ارْتَفَعَ عَنْ ظُلْمِ عِبَادِهِ- وَ قَامَ بِالْقِسْطِ فِي خَلْقِهِ- وَ عَدَلَ عَلَيْهِمْ فِي حُكْمِهِ- مُسْتَشْهِدٌ بِحُدُوثِ الْأَشْيَاءِ عَلَى أَزَلِيَّتِهِ- وَ بِمَا وَسَمَهَا بِهِ مِنَ الْعَجْزِ عَلَى قُدْرَتِهِ- وَ بِمَا اضْطَرَّهَا إِلَيْهِ مِنَ الْفَنَاءِ عَلَى دَوَامِهِ- وَاحِدٌ لاَ بِعَدَدٍ وَ دَائِمٌ لاَ بِأَمَدٍ وَ قَائِمٌ لاَ بِعَمَدٍ- تَتَلَقَّاهُ الْأَذْهَانُ لاَ بِمُشَاعَرَةٍ- وَ تَشْهَدُ لَهُ الْمَرَائِي لاَ بِمُحَاضَرَةٍ- لَمْ تُحِطْ بِهِ الْأَوْهَامُ بَلْ تَجَلَّى لَهَا بِهَا- وَ بِهَا امْتَنَعَ مِنْهَا وَ إِلَيْهَا حَاكَمَهَا- لَيْسَ بِذِي كِبَرٍ امْتَدَّتْ بِهِ النِّهَايَاتُ فَكَبَّرَتْهُ تَجْسِيماً- وَ لاَ بِذِي عِظَمٍ تَنَاهَتْ بِهِ الْغَايَاتُ فَعَظَّمَتْهُ تَجْسِيداً- بَلْ كَبُرَ شَأْناً وَ عَظُمَ سُلْطَاناً وَ أَشْهَدُ أَنَّ؟مُحَمَّداً؟ عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ الصَّفِيُّ- وَ أَمِينُهُ الرَّضِيُّ ص أَرْسَلَهُ بِوُجُوبِ الْحُجَجِ وَ ظُهُورِ الْفَلَجِ وَ إِيضَاحِ الْمَنْهَجِ- فَبَلَّغَ الرِّسَالَةَ صَادِعاً بِهَا- وَ حَمَلَ عَلَى الْمَحَجَّةِ دَالاًّ عَلَيْهَا- وَ أَقَامَ أَعْلاَمَ الاِهْتِدَاءِ وَ مَنَارَ الضِّيَاءِ- وَ جَعَلَ أَمْرَاسَ الْإِسْلاَمِ مَتِينَةً- وَ عُرَى الْإِيمَانِ وَثِيقَةً

لغات

مشاهد:مکانهای حضور و مجلسها مرائی:جمع مرآة به فتح میم صورت،منظر، مثل:فلان حسن فی مرآة العین و فی رأی العین:

یعنی چهرهٔ زیبا و منظری نیکو دارد.

ص:223

فلج:با لام ساکن:پیروزی امراس:جمع مرس به فتح راء و این خود نیز جمع مرسه است که به معنای ریسمان می باشد.

ترجمه

«سپاس و ستایش ویژهٔ ذات باری تعالی است که حواس ظاهری او را در نیابند و مکانها وی را در بر نگیرند،دیده ها او را نبینند و پوششها وی را مستور نسازند،خدایی که با حدوث آفرینش موجودات و اسرار خلقتش، هستی و ازلیّت خویش را آشکار فرموده است همانندی آفریده ها دلیل بی همانندی اوست،وعده هایش صادق،و او بالاتر از آن است که بر بندگان ستم کند،در بارهٔ آفریده هایش با نظم و اعتدال رفتار کرده و در اجرای احکام بر آنان به عدل و داد،دستور می دهد،حدوث و پیدایش موجودات و از بین رفتن و فنای آنها دلیل بر جاودانگی او و ناتوانی ایشان نشانهٔ قدرت وی می باشد.

یکی است اما نه به شماره(واحد عددی است)همیشگی است ولی نه در محدودهٔ زمان،برقرار است لیکن بر پایه ای تکیه ندارد(بلکه به ذات خویش قائم است)ذهنها او را دریابد نه به کمك حواس ظاهر،دیدگان گواه بر هستی وی هستند نه به گونه ای که وجود خدا در آنها حضور یابد،افکار بر او احاطه وی هستند نه به گونه ای که وجود خدا در آنها حضور یابد،افکار بر او احاطه ندارند،بلکه به وسیلهٔ افکار بر آنها تجلی کرده است و اندیشه ها از محیط شدن به ذات حق ابا دارند و خداوند آنها را که ادعای پی بردن و احاطه بر کنه ذات دارند به محاکمه می کشد،حق تعالی بزرگ است امّا نه به این معنا که حدّ و مرز جسمش طولانی است او عظمت دارد اما نه این که بدنی با استخوان بندی و حدودی مادّی داشته باشد بلکه شأن و مقامش بزرگ و حکومتش با عظمت می باشد.

باد-بنده و فرستادهٔ پاك و امین پسندیدهٔ اوست که وی را با برهانهای ثابت و استوار و پیروزی آشکار و راه و روش روشن فرستاد و او نیز پیغامهای الهی را به

جامعه رساند،در حالی که حق را از باطل جدا ساخت،و مردم را به راههای روشن راهنمایی کرد،و پرچمهای هدایت و نشانه های روشنایی بخش را بر پا داشت،و ریسمانهای اسلام را محکم و دستگیره های ایمان و یقین را،استوار کرد .»

شرح

امام(علیه السلام)در این خطبه نخست خدای را ستوده و سپس ذات اقدس وی را از چند امر،منزّه و دور دانسته است:

1-خداوند به حواس ظاهر در نمی آید،حضرت از حواس به عنوان شواهد تعبیر فرموده است زیرا آنها مدرکات خود را مشاهده می کنند و با آن تماس می گیرند،و پیش از این بارها ثابت شده است که خداوند از درك شدن به حواس پاك و منزه است.

2-مکانها او را در بر نمی گیرد و بر او احاطه نمی یابد و این از بدیهیات است که خداوند جا و مکان ندارد.

3-چشمها او را نمی بینند،ذکر این صفت پس از نفی درك شواهد که عمومیت دارد،به این دلیل است که ممکن است برخی تصور کنند که گر چه خداوند را بقیّهٔ حواس نتوانند درك کنند ولی چشمها می توانند او را ببینند،چنان که تعدادی از مردم این عقیده را دارند و می گویند:نفی دیده شدن از ذات حق تعالی گمراهی بلکه کفر است(پاك و منزه است ذات باری از آنچه این ستمکاران و اهل باطل می گویند.) 4-با پرده های مادی و حجابهای جسمانی ذات اقدس حق تعالی پوشیده نمی شود زیرا چنین پوششی خاصّ اجسام است و حق تعالی از جسم بودن پاك و مبرّاست .

5-حادث و پدیده نیست،و دلیل بر آن،حادث بودن آفریده هایش

ص:225

می باشد،در این مورد امام(علیه السلام)حدوث آفرینش را دلیل بر دو امر دانسته است:

الف-بر قدیم بودن ذات حق تعالی.ب-بر اصل وجود و هستی خداوند،و شرح این مطلب در خطبه 151 ذیل الحمد للّه دال علی وجوده بخلقه... ذکر شد (1)،جز آن که در آن جا،هستی آفریده ها را دلیل بر وجود خدا دانسته،ولی در این خطبه حدوث آنها را دلیل قرار داده است و چون هستی ممکنات دلیل بر هستی صانع آنها می باشد.پس سزاوار است که حدوث آنها دلیل بر قدم حق تعالی باشد قدیم بودن و ازلیّت برای خداوند به یك معناست .

6-شبیه و مانندی برای او نیست زیرا همانندی ویژهٔ آفریده های وی است،این مطلب نیز در بیان خطبهٔ نام بردهٔ فوق به تفصیل شرح شده است .

7-خداوند در وعده های خود صادق است یعنی آنچه در کتابهای پیامبرانش خبر داده در تحقق آن شکّی نیست خواه مربوط به امور دنیا باشد چنان که وعدهٔ نصرت به پیامبر و یارانش داده که می فرماید: «وَعَدَكُمُ اللّهُ مَغانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَها» (2)...»و نیز وعده داده است که آنان را در زمین خلیفه قرار دهد:

«وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ» (3).»و خواه مربوط به آخرت باشد چنان که بندگان صالحش را وعدهٔ بهشت و ثواب جزیل داده است،و خلف وعد کذب است و آن هم بر خدای متعال محال است چنان که در قرآن می فرماید: «إِنَّ اللّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ» (4).»

1- صفحه 228،ج 3.

2- سوره فتح(48)قسمتی از آیه(19)،یعنی:خدا به شما نوید داده است که غنیمتهای فراوانی به دست آورید.

3- سوره نور(24)قسمتی از آیه(54)، [1]یعنی:خداوند به کسانی از شما که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند وعده داده است که آنان را در روی زمین خلیفه قرار دهد.

4- سوره رعد(13)قسمتی از آیه(30)، [2]یعنی:بدرستی که خداوند خلف وعد انجام نمی دهد.

8-به بندگانش ستم روا نمی دارد،بر خلاف سلاطین و پادشاهان روی زمین که هر گاه ستم کردن بر زیر دستان به سودشان باشد و از آن لذت ببرند و یا در ترك آن ضرری احساس کنند در حق آنان روا می دارند،و این خود معلول طبیعت مادی بشری است که این را برای خود کمال می داند،ولی ذات اقدس پروردگار از چنین خاصیّتی مبرّا و دور است.

9-در میان آفریده هایش به عدل رفتار می کند و نظام خلقت را بر پایهٔ عدل استوار فرموده است،این مطلب آن چنان روشن است که نیازی به توضیح ندارد .

10-به دلیل حدوث مخلوقاتش بر ازلیّت و بی آغازیش استدلال،و به دلیل اهمیت این موضوع،به اختلاف عبارت آن را تکرار فرموده است.

11-به ناتوانی مخلوقات بر کمال قدرت وی استدلال می شود.آنچه غیر از ذات خداست بطور کلّی داغ نقص قدرت بلکه کمال عجز و ناتوانی بر پیشانی دارد،زیرا همگی نیازمند به او هستند و او مبدأ وجودی همهٔ آنهاست و هیچ کدام از سببها و علّتها،علّت واقعی نیستند بلکه همه از معدّات می باشند پس در حقیقت هیچ قدرتی نیست مگر از او و برای او،و شکل منطقی استدلال با یك قیاس استثنایی چنین است:اگر خداوند نسبت به وجود امری عجز و ناتوانی می داشت،مبدأ وجودی آن واقع نمی شد،امّا او مبدأ تمام هستیهاست، پس قدرت کامله اش بر تمام آنها ثابت است.

یادآوری:از باب اصطلاح،عجز در موردی به کار می رود که از آن انتظار قدرت می رود مثل این که به دیوار نمی گویند عاجز است زیرا از آن انتظار قدرت و توانایی نمی رود.

12-جاودانه است زیرا جز ذات اقدس وی همه چیز محکوم به فناست.

قدرت و حاکمیّت حق تعالی بر آنچه از آفریده هایش که آمادگی فنا دارند،

صورت عـدم افاضه می فرمایـد،چنان که قرآن به این معنا اشاره می کند: «وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَّعِقَ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلاّ مَنْ شاءَ» (1)شکل اسـتدلال برای اثبات این صفت بر طبق قیاس استثنایی چنین است:اگر خدا هم مانند بقیهٔ مخلوقات مقهور فنا و نیستی بود جـایز الفنا و ممکن می بود و حال آن که واجب الوجود بالـذات است،پس مقهور فنا نیست بلکه جاویـد است و برای همیشه ثابت می باشد .

13-حق تعالی یکتا و أحـد است،واحـد نیست که در سلسـلهٔ اعـداد در آیـد، بلکه مبدأ تمام کثرات و شـمارنده همهٔ آنهاست،در مباحث گذشته بارها این معنا را بیان داشتیم که:اطلاق وحدت بر خدا چگونه و به چه معناست و این جا،نیازی به اعادهٔ آن نیست.

14-جـاودانه است نه در محـدودهٔ زمـان،این نیز در گذشـته روشن شـد که دائم بودن وجود حق تعـالی به معنای مساوی بودن وجود او با وجود زمان است،زیرا وی پس از آفرینش مجرّدات زمان را ایجاد فرمود و مساوی با زمان بودن به معنای در زمان بودن نیست و به دلیل این که واژهٔ امـد به معنای نهایت زمان و سـرانجام فرصتی است که برای موجود زمانی تحقّق دارد و نیز ثابت شـده است که خداونـد موجودی زمانی نیست بنا بر این ثابت می شود که وی جاودانی و بدون زمان است.

15-استوار است امّا بر پایه ای متکی نیست که او را بر پای دارد مانند همه ممکنات و این در حقیقت همان معنای واجب الوجود است که ما در شرح جملهٔ الحمد للّه الدال علی وجوده بخلقه مبرهن ساختیم و نیز بسیاری از مباحث این فصل در آن خطبه ذکر شده است.

1- سوره زمر(39)قسمتی از آیه(68)، [1]یعنی:فریاد عظیم در صور دمیده شود تا جز آنچه که خدا بقایش را خواسـته هر که در آسمانها و زمین است مدهوش و محکوم به فنا شوند.

16-اندیشه ها او را دریابند،ولی نه با حواسّ ظاهر،یعنی ذهنها به اندازهٔ توان خود به سبب صفات سلبی و نسبی وی را می شناسند،و این که امـام می فرمایـد:لا بمشاعره،مقصود آن است که این تصور،نه از طریق حواس ظاهر است و نه تصوری است شبیه به آنچه از آن طریق و به وسـیلهٔ آنها به دست می آید،بلکه بر وجهی شایسـته تر و با عقل صـرف،دور از علایق مادّی و توابع آن،از قبیل:وضع،مکان،مقدار و...درك می شود.

17-دیدگان گواه بر هستی وی هسـتند،نه بر حضورش،این صفت اشاره به آن است که چشمها عقول را وادار می کنند تا از روی آثار قدرت و لطیفه هـای صـفت و خلاـصه آنچه که بـا آنهـا درك می شـود به وجـود حـق تعـالی گواهی دهنـد و چون این گواهی امری است بسـیار روشن،چنان است که گویا خداوند در میان همهٔ دیدنیها مشـهود است هر چند که چشم،او را به حضور نمی آورد و با ذات وی تماسّ نمی گیرد،و احتمال دیگر در معنای عبارت امام(علیه السـلام)آن است که وجود دیـدنیها و زیباییهای آن،شاهد بر وجود صانع سـبحانه و تعالی می باشد،نه بر حضور حسی او .

18-حق تعالی در وهم و خیال نگنجد،خداوند به دلیل این که مجرّد از ماده است عقل بر او احاطه ندارد،چه رسد به نیروی واهمه،زیرا این قوه به معانی جزئیّه ای تعلق می گیرد که از محسوسها و امور مادّی به دست می آیند.

طرز اسـتدلال و شـکل قیاسـی که در این جا تشکیل می شود چنین است:هیچ واجب الوجودی با نیرویی که اشیای مادی و دارای وضع را درك می کنـد،ادراك نمی شود،و هر چه با،وهم درك شود تعلق به امر مادّیی دارد که دارای وضع است،و نتیجه این مقدمات این است:هیچ واجب الوجودی به وسـیلهٔ و هم بکلّی درك نمی شود،تا چه رسـد به احاطه این نیرو بر او،که حقیقت وی را درك کنـد،این مطلبی است که بارها در مباحث قبل ذکر شده است.

ص:229

19-حق تعالی خود را برای اوهام و خیالها،روشن و متجلّی ساخته است،چون ثابت شده است که نیروی واهمه،تنها محسوسـهای جزیی را در می یابـد،پس معنـای تجلّی خداونـد برای اوهـام آن است که حق تعالی در صورتهای جزیی تمام آنچه که به وسـیلهٔ وهمها درك می شونـد،نشـان داده است که او صـانع و موجـد آنهاست،زیرا اوهام،موقعی که به خود و تغییرات عارضـهٔ بر خود می نگرنـد،در می یابنـد که موجدی دارند و این تغییرات از ناحیهٔ اوست و این ادراك جزیی غیر از ادراك عقلی است که کلّی می باشد.

حرف باء در کلمهٔ بها به معنای سـببیّت است یعنی اصل وجود این قوا دلیل اساسی برای تجلّی خداوند در خود آنهاست و ممکن است که به معنـای فی باشـد یعنی:خداونـد برای آنها در وجودشان ظهور فرموده است،واژهٔ بل برای برگشـتن از امری ناممکن(احاطه)و اثبات آنچه ممکن است یعنی تجلی و ظهور حق تعالی.

20- و بها امتنع منها ،نقصانی که در قوای ادراکی آدمی وجود دارد آنها را از احاطهٔ بر وجود خداوند باز داشـته است زیرا-چنان که پیش از این خاطر نشان ساختیم-قوهٔ واهمه و خیال،اختصاص به جزئیات حسّـی دارد و برای درك معانی کلّی و مجرّد از مادّه آماده نیست.دلیلهای دیگری هم برای آن وجود دارد که از جملـهٔ آنهـا،علوّ سـاحت اقـدس ربوبی از انواع ترکیب است علاـوه بر نقصـی که در قوای ادراکی می باشـد.این صـفت به تعبیر دیگر چنین بیـان می شود:نیروی واهمه بـا اعتراف خود از درك ذات حق تعـالی عـاجز است،به دلیل این که هم خودش ناقص است و هم،کنه ذات حق درك شدنی نیست، هنگامی که توجه به خدا می کند و می خواهد وی را بشـناسد به عجز و ناتوانی خود اعتراف می کند.

21- و الیها حاکمها ،حق تعالی اوهام را حاکم قرار داده یعنی میان

ص:230

خودشـان و خود،داور(حکم)قرار داده است،با این توضـیح که وقتی به طلب ذات حق روی می آورنـد و از آن به خردها رجوع می کننـد با کمـال افسوس اقرار می کننـد که با زحمت و رنـج بسـیار نمی توان به کنه ذات حق پی برد و او را شـناخت و به عجز و ناتوانی خود اعتراف دارنـد.زیرا مـوقعی که از یـك طرف به نیازمنـدی،نقصـان ذاتی و مخلـوقیت خـود و از طرف دیگر به بی نیـازی،کمـال،و خـالقیت خـدا و خلاصه،تمام صفات مصنوعیّت خویش و صانعیّت خداوند بر می خورند،به عجز از شناخت حق اقرار می کنند.

برخی از شارحان نهـج البلاغه گفته انـد که مراد امام(علیه السـلام)از کلمهٔ اوهام در این جا،عقول است،و بدیهی است که عقول نیز بر حق تعـالی احاطه نمی یابنـد زیرا وی،مرکب و محـدود نیست بنا بر این منظور از:تجلی خداونـد برای عقول کشف حقایقی است که عقول می تواننـد به آن برسـند یعنی صـفات ثبوتیه و سـلبیهٔ خداوند و جملهٔ و بها امتنع منها یعنی با عقل و دلالت عقلی معلوم می شود که ذات حق درك شـدنی نیست و عبارت الیها حاکمها یعنی خداوند عقلهایی را که ادعای درك کنه و احاطهٔ کامل به وجود وی دارند طرف دعوای خود شمرده و سـپس ایشان را به نزد عقلهای سالم و دور از غرض برای محاکمه آورده و اینها آنان را محکوم کرده اند که چنین ادعایی ناصـحیح است.آنچه این شـارح احتمـال داده که اوهـام را بر عقول اطلاق کرده اگر چه بطور مجاز درست است ولی این جا قرینه ای وجود نـدارد و بدون ضرورت،غیر حقیقت اراده شده است.

برخی دیگر گفته اند تقدیر عبارت امام این است: لم تحط به اهل الاوهام ، یعنی صاحبان و هم و خیال احاطهٔ به ذات خدا پیدا نمی کنند،و مضاف حذف شده است اما اگر با نظر دقیق تامّل شود معنای سخن امام همان است که ما در اول خاطر نشان ساختیم و یا حدّاقل شبیه به آن است.آری این واژه های پر معنا، از لطیفه های سخنان امام و شامل بسیاری از اسرار حکمت می باشد .

ص:231

22-صفت دیگر خداوند که حاکی بر جسم نبودن وی می باشد:کونه تعالی لیس بذی کبر...تجسمیا،می باشد،توضیح،این که واژهٔ کبیر سه اطلاق دارد:

1-آنچه که مقدارش زیاد حجمش بزرگ باشد.

2-حیوانی که سنّش بالا باشد.

3-بزرگ قدر،و والا مقام.

امام(علیه السلام)در این صفت،بزرگی به معنای اول را از خداوند نفی می فرماید زیرا اگر خدا به آن معنا کبیر باشد لازمه اش داشتن جهات سه گانه و جسمیّت است که باطل می باشد و دور بودن معنای دوم از خداوند نیز امری است روشن.کلمهٔ تجسیما مصدر منصوب و در مورد حال است یعنی به حالت جسم بودن.امتداد جسم را به نهایات که جهات سه گانه است اسناد داده است به این دلیل که آخرین مرحله ای می باشد که طبیعت با کشش و امتدادش به آن منتهی و در آن جا متوقّف می ماند و نیز دلیل این که جهات را علت بزرگ شدن دانسته این است که بزرگ شدن لازمهٔ کشیده شدن به سوی جهات است.

23- و لا بذی عظم...تجسیدا ،در این صفت نیز نفی جسمیت از خداوند شده است از سه معنایی که برای کبیر گفتیم اوّل و سوّمش را برای عظیم نیز گفته اند اما بر معنای دوم اطلاق نمی شود،و مراد امام در این جا،نفی معنای اوّل آن از خداست چون خدا جسم نیست و اسناد تناهی به غایات نیازی به دلیل ندارد زیرا غایات سبب تناهی و محل انقطاع آن می باشند و نیز اسناد تعظیم به آن مانند اسناد تکبیر است که ذکر شد.(این عبارات در شمارهٔ قبل توضیح داده شد).

24-حق تعالی دارای شأن و مقامی بزرگ است.

25-سلطنتی با شکوه دارد،با توجه به توضیحی که در شماره های 22 و

23 بیـان داشتیم که امیر المؤمنین(علیه السـلام)صـفت بزرگ بودن به دو معنـای اوّل در هر کـدام از آنها را،شایسـتهٔ ذات اقـدس احـدیت ندانست اما در دو صفت اخیر معنای سوّمی از آنها را برای حضرتش اثبات کرد که عبارت از بزرگی مقام و عظمت جلال وی باشد.

و اما نصب دو کلمهٔ شأنا و سـلطانا به واسطهٔ تمیز بودن است و معنای عبارت چنین است شأن و مقام او،بالاست و حاکمیت و تسلّطش با عظمت است او سرچشـمهٔ مقام هر صاحب مقام و سـرانجام سـلطنت هر صاحب قدرتی است بالاتر از رتبهٔ او،و عظیمتر از حکومت وی وجود ندارد،جز او خدایی نیست،او بزرگ مقام،بلند مرتبه،صاحب کبریایی،عظمت و جلال است .

امام(علیه السـلام)پس از حمـد خداونـد و سـتایش وی،به آنچه شایسـته اوست، سـخن خود را با گواهی بر بندگی پیامبر(صـلی الله علیه و آله)تکمیل کرد،بندگی که مبدأ کمال علمی و نظری برای نفس انسانی است،و سـپس ویژگیهایی را برای آن حضـرت بر شمرده است که هر کـدام منشأ کمال در جهت عمل است،او برگزیدهٔ خدا و امین وحی و پسـندیدهٔ اوست و نیز به رسالت پیامبر و دلایل و حجتهای محکمی که با خود آورده اشاره فرموده است و منظور از این حجّتها ممکن است یا خصوص معجزات باشد و یا امری عمومی تر یعنی آنچه از طرف خدا بر مردم اتمام حجتی باشد که در قیامت نگویند اگر برای ما پیامبری فرسـتاده بودی تو را اطاعت می کردیم،و به این معنی تمام راههای فروع دین و ادلّهٔ احکام آن را فرا می گیرد و معنای وجوب حجّتها،دلیلهایی است که پذیرش آنها برای مردم حتمی و عمل طبق آن،لازم بوده است. و ظهور الفلـح :پیروزی آشـکار بر بقیّه ادیان و غلبه یافتن بر اهل آن،چه کسانی که برای خدا شـریك قایل بودند و چه آنان که وجود خدا را منکراند. و ایضاح المنهج :پیامبر اسلام راه خدا و شریعت وی را واضح و روشن می کند،چنان که قرآن به این معنی اشاره

دارد: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» (1)زیرا، هدایتی که در این آیهٔ شریفه ذکر شده به معنای روشن ساختن راه و جملهٔ «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» اشاره به برخی از هدفهای بعثت پیامبر است و عبارت: بظهور الفلج در سخن امام نیز به همین معنا می باشد و فلج به ضمّ فاء و سکون لام به معنای پیروزی و با ضمّ لام به معنای شاعر و سخنران نیز جایز است.

فبلّغ الرسالة... ،این جمله اشاره است به این که پیامبر اکرم امانت الهی را که عبارت از وحی بود،به حق ادا فرمود،و منظور از صدعه بالرّساله روشن و آشکارا ساختن ماموریت رسالت می باشد و در گذشته (2)معلوم شد که اصل صدع به معنای شقّ و جدا کردن است که گویا پیامبر(صلی الله علیه و آله)با اظهار نبوّت و رسالت خود،شق عصای مشرکان کرده و جمع شرور آنان را پراکنده و متفرّق ساخته است،و معنای حمله علی الحجّه،دعوت جامعه و مجذوب ساختن آنها برای گام نهادن در راه روشن خدا و شریعت اوست،و این دعوت برای آنان که اهل تعقّل و استدلالند همراه با حکمت و موعظهٔ نیکو و مجادلهٔ به نحو احسن است امّا برای کسانی که به استدلال توجّهی ندارند با جنگ و شمشیر توأم خواهد بود،و منظور از بپا داشتن پرچمهای هدایت،نشان دادن دلیلها می باشد که عبارت است از معجزه ها و کلیهٔ قوانین دینی و منار الضیاء نیز به معنای دلیلهای روشن است و واژه های محّجه ، أعلام و منار ،به عنوان استعاره به کار رفته و دو کلمهٔ صادعا و دالاّ حال و منصوب و کلمه های امراس و عری استعاره از دین و ایمان است که بر آن چنگ می زنند و به آن متمسّك می شوند و واژه های متانه و وثاقه ترشیحهای این استعاره اند.

1- سوره توبه(9)قسمتی از آیه(32)، [1]یعنی:خداوند،پیامبرش را با هدایت و آیین راستین فرستاد،تا وی را بر تمام ادیان غلبه دهد.

2- صفحه 169-ضمن شرح خطبه 222. [2]

امام(علیه السلام)با این طرز بیان و عبارات دقیق،اشاره می کند به این که اصول اسلامی باید آن چنان روشن و استوار در دلها جایگزین شود که انسانها برای نجات از تمام مهلکه های دنیا و آخرت به آن تمسّك جویند و آن را پیوسته دلیل رسیدن به کلیه اهداف غایی خود بدانند.توفیق از خداوند است.

قسمت دوم خطبه در بیان شگفتی آفرینش بعضی از جانوران:

اشاره

وَ لَوْ فَكَّرُوا فِي عَظِيمِ الْقُدْرَةِ وَ جَسِيمِ النِّعْمَةِ- لَرَجَعُوا إِلَى الطَّرِيقِ وَ خَافُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ- وَ لَكِنِ الْقُلُوبُ عَلِيلَةٌ وَ الْبَصَائِرُ مَدْخُولَةٌ- أَ لاَ يَنْظُرُونَ إِلَى صَغِيرِ مَا خَلَقَ كَيْفَ أَحْكَمَ خَلْقَهُ- وَ أَتْقَنَ تَرْكِيبَهُ وَ فَلَقَ لَهُ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ- وَ سَوَّى لَهُ الْعَظْمَ وَ الْبَشَرَ- انْظُرُوا إِلَى النَّمْلَةِ فِي صِغَرِ جُثَّتِهَا وَ لَطَافَةِ هَيْئَتِهَا- لاَ تَكَادُ تُنَالُ بِلَحْظِ الْبَصَرِ وَ لاَ بِمُسْتَدْرَكِ الْفِكَرِ- كَيْفَ دَبَّتْ عَلَى أَرْضِهَا وَ صُبَّتْ عَلَى رِزْقِهَا- تَنْقُلُ الْحَبَّةَ إِلَى جُحْرِهَا وَ تُعِدُّهَا فِي مُسْتَقَرِّهَا- تَجْمَعُ فِي حَرِّهَا لِبَرْدِهَا وَ فِي وِرْدِهَا لِصَدَرِهَا- مَكْفُولٌ بِرِزْقِهَا مَرْزُوقَةٌ بِوِفْقِهَا- لاَ يُغْفِلُهَا الْمَنَّانُ وَ لاَ يَحْرِمُهَا الدَّيَّانُ- وَ لَوْ فِي الصَّفَا الْيَابِسِ وَ الْحَجَرِ الْجَامِسِ- وَ لَوْ فَكَّرْتَ فِي مَجَارِي أَكْلِهَا- وَ فِي عُلْوِهَا وَ سُفْلِهَا- وَ مَا فِي الْجَوْفِ مِنْ شَرَاسِيفِ بَطْنِهَا- وَ مَا فِي الرَّأْسِ مِنْ عَيْنِهَا وَ أُذُنِهَا- لَقَضَيْتَ مِنْ خَلْقِهَا عَجَباً وَ لَقِيتَ مِنْ وَصْفِهَا تَعَباً- فَتَعَالَى الَّذِي أَقَامَهَا عَلَى قَوَائِمِهَا- وَ بَنَاهَا عَلَى دَعَائِمِهَا- لَمْ يَشْرَكْهُ فِي فِطْرَتِهَا فَاطِرٌ- وَ لَمْ يُعِنْهُ عَلَى خَلْقِهَا قَادِرٌ- وَ لَوْ ضَرَبْتَ فِي مَذَاهِبِ فِكْرِكَ لِتَبْلُغَ غَايَاتِهِ- مَا دَلَّتْكَ الدَّلاَلَةُ إِلاَّ عَلَى أَنَّ فَاطِرَ النَّمْلَةِ- هُوَ فَاطِرُ النَّخْلَةِ- لِدَقِيقِ تَفْصِيلِ كُلِّ شَيْءٍ- وَ غَامِضِ اخْتِلاَفِ كُلِّ حَيٍّ- وَ مَا الْجَلِيلُ وَ اللَّطِيفُ وَ الثَّقِيلُ وَ الْخَفِيفُ- وَ الْقَوِيُّ وَ الضَّعِيفُ فِي خَلْقِهِ إِلاَّ سَوَاءٌ وَ كَذَلِكَ السَّمَاءُ وَ الْهَوَاءُ وَ الرِّيَاحُ وَ الْمَاءُ- فَانْظُرْ إِلَى الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ وَ النَّبَاتِ وَ الشَّجَرِ- وَ الْمَاءِ وَ الْحَجَرِ وَ اخْتِلاَفِ هَذَا اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ- وَ تَفَجُّرِ هَذِهِ الْبِحَارِ وَ كَثْرَةِ هَذِهِ الْجِبَالِ- وَ طُولِ هَذِهِ الْقِلاَلِ وَ تَفَرُّقِ هَذِهِ اللُّغَاتِ- وَ الْأَلْسُنِ الْمُخْتَلِفَاتِ- فَالْوَيْلُ لِمَنْ أَنْكَرَ الْمُقَدِّرَ وَ جَحَدَ الْمُدَبِّرَ- زَعَمُوا أَنَّهُمْ كَالنَّبَاتِ مَا لَهُمْ زَارِعٌ- وَ لاَ لِاخْتِلاَفِ صُوَرِهِمْ

ص:235

صَانِعٌ- وَ لَمْ يَلْجَئُوا إِلَى حُجَّةٍ فِيمَا ادَّعَوْا- وَ لاَ تَحْقِيقٍ لِمَا أَوْعَوْا وَ هَلْ يَكُونُ بِنَاءٌ مِنْ غَيْرِ بَانٍ أَوْ جِنَايَةٌ مِنْ غَيْرِ جَانٍ وَ إِنْ شِئْتَ قُلْتَ فِي الْجَرَادَةِ- إِذْ خَلَقَ لَهَا عَيْنَيْنِ حَمْرَاوَيْنِ- وَ أَسْرَجَ لَهَا حَدَقَتَيْنِ قَمْرَاوَيْنِ- وَ جَعَلَ لَهَا السَّمْعَ الْخَفِيَّ وَ فَتَحَ لَهَا الْفَمَ السَّوِيَّ- وَ جَعَلَ لَهَا الْحِسَّ الْقَوِيَّ وَ نَابَيْنِ بِهِمَا تَقْرِضُ- وَ مِنْجَلَيْنِ بِهِمَا تَقْبِضُ- يَرْهَبُهَا الزُّرَّاعُ فِي زَرْعِهِمْ- وَ لاَ يَسْتَطِيعُونَ ذَبَّهَا وَ لَوْ أَجْلَبُوا بِجَمْعِهِمْ- حَتَّى تَرِدَ الْحَرْثَ فِي نَزَوَاتِهَا وَ تَقْضِيَ مِنْهُ شَهَوَاتِهَا- وَ خَلْقُهَا كُلُّهُ لاَ يُكَوِّنُ إِصْبَعاً مُسْتَدِقَّةً- فَتَبَارَكَ اللَّهُ الَّذِي يَسْجُدُ لَهُ «مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً» وَ يُعَفِّرُ لَهُ خَدّاً وَ وَجْهاً- وَ يُلْقِي إِلَيْهِ بِالطَّاعَةِ سِلْماً وَ ضَعْفاً- وَ يُعْطِي لَهُ الْقِيَادَ رَهْبَةً وَ خَوْفاً- فَالطَّيْرُ مُسَخَّرَةٌ لِأَمْرِهِ- أَحْصَى عَدَدَ الرِّيشِ مِنْهَا وَ النَّفَسِ- وَ أَرْسَى قَوَائِمَهَا عَلَى النَّدَى وَ الْيَبَسِ- وَ قَدَّرَ أَقْوَاتَهَا وَ أَحْصَى أَجْنَاسَهَا- فَهَذَا غُرَابٌ وَ هَذَا عُقَابٌ- وَ هَذَا حَمَامٌ وَ هَذَا نَعَامٌ- دَعَا كُلَّ طَائِرٍ بِاسْمِهِ وَ كَفَلَ لَهُ بِرِزْقِهِ- وَ أَنْشَأَ السَّحَابَ الثِّقَالَ فَأَهْطَلَ دِيَمَهَا- وَ عَدَّدَ قِسَمَهَا فَبَلَّ الْأَرْضَ بَعْدَ جُفُوفِهَا- وَ أَخْرَجَ نَبْتَهَا بَعْدَ جُدُوبِهَا

لغات

دخل:عیب بشرة:ظاهر پوست بدن جامس:خشك و بی رطوبت شراسیف:اطراف دنده ها که شکم را در بر می گیرند.

ضرب فی الارض:سیر و گردش در زمین حدقه:سیاهی میان چشم قمر:سفیدی و روشنایی چشم،حدقه قمراء:حدقهٔ روشن و سفید اجلبوا:جمع کردند نزوات:پرشها و حرکات تعفیر:در خاك غلطیدن

ترجمه

«اگر انسانها در عظمت قدرت خداوندی و نعمتهای فراوان او می اندیشیدند به راه حق،باز می گشتند و از عذاب آتش می هراسیدند،امّا این دلها بیمار و چشمها عیبناك است،آیا به موجود کوچکی که حق تعالی آفریده است نگاه نمی کنند که چگونه آن را استوار آفریده و مواد ترکیبی و بهم پیوستگی وی را

محکم کرده و برایش گوش و چشم ایجاد فرمود و استخوان بندی و پوست بدن وی را نظام بخشید،به مورچه و کوچکی جثّه و ظرافت اندام وی که به چشم در نمی آید و به آسانی در اندیشه نمی گنجد،نگاه کنید که چگونه بر روی زمین راه می رود و به جانب روزی خود راه می یابد،دانه را به لانهٔ خود می برد و در جایگاه مناسب نگهداریش می کند،در تابستان برای زمستان و در هنگام تمکن و قدرت، برای زمانی که امکان جنب و جوش ندارد،آذوقهٔ خود را ذخیره می کند،در حالی که روزیش تضمین شده و خوراك موافق با طبعش آماده شده است،خدای منّان و پاداش دهنده از وی غفلت نمی کند و محرومش نمی سازد اگر چه در دل سنگی صاف و میان صخره ای خشك باشد،اگر در مجاری خوراك و قسمتهای بالا و پایین دستگاه گوارش و اعضایی که برای حفظ آن آفریده شده و چشمها و گوشهای وی اندیشه کنی در تعجب فرو رفته و به شگفتی خلقتش اعتراف خواهی کرد و از بیان توصیف آن به زحمت خواهی افتاد،پس بلند مرتبه است، خداوندی که مورچه را بر روی دست و پایش برقرار ساخت و پیکرهٔ وجودش را با استحکام خاصّ بنا گذاشت،هیچ آفریننده ای در خلقت این حشره با او شرکت نداشته و هیچ قدرتی در آفرینش وی او را یاری نکرده است،و اگر راههای اندیشهٔ خود را تا به آخر بپیمایی سرانجام به آن جا خواهی رسید که آفرینندهٔ این مورچهٔ ریز،همان آفریدگار درخت(تنومند)خرماست،زیرا هر دو از جنبهٔ دقّت و پیچیدگی شبیه هم هستند،اگر چه تفاوتهایی با همدیگر دارند و در زمینهٔ آفرینش خداوند،موجودات بزرگ و کوچك،سنگین و سبك،توانا و ناتوان همه یکسانند، و خلقت آسمان،هوا،باد و آب نیز چنین است،پس اکنون به خورشید و ماه،گیاه و درخت،آب و سنگ و اختلاف این شب و روز،و جریان این دریاها و فراوانی این کوهها و بلندی این قله ها و ناهمگونی این لغتها و زبانهای گوناگون با دقت نگاه کن(تا خدای را بشناسی)و وای بر کسی که ناظم و مدبّر اینها را انکار کند،این منکران می پندارند که خود همانند گیاه(خودرو)بدون زارعند و برای شکلهای گوناگونشان سازنده ای نیست،در حالی که برای ادّعای خود دلیلی اقامه نکرده و

برای آنچه در مغز خود پرورانـده تحقیقی به عمل نیاورده انـد و آیا ممکن است که ساختمانی بدون سازنده و یا جنایتی بدون جنایتگر پدید آیـد؟ اگر مایلی،در بارهٔ ملـخ بینـدیش که خداوند برایش دو چشم سـرخ آفرید و برای آنها دو حدقه مانند ماه تابان روشن ساخت،و گوشـی پوشـیده و پنهـان برایش قرار داد و دهـانی به تنـاسب خلقتش به او ارزانی کرد،احسـاس وی را تقویت کرد و دو دنـدان که وسـیلهٔ قطع و دو داس(شاخك)که وسـیلهٔ جمع آوری است به او عنایت فرمود،کشاورزان برای زراعت خود از آن می ترسند و قادر بر دفعش نیستند،اگر چه تمامشان دست به دست همـدیگر بدهنـد،بلکه نیرومندانه پیش می آید تا وارد کشتزار شده و آنچه میل دارد می خورد،با آن که تمام پیکر او به اندازهٔ یك انگشت باریك هم نیست.

پس بزرگوار است خداوندی که تمام ساکنان آسمانها و زمین از روی اجبار یا اختیار در برابرش خاضعانه سجده می کنند و صورت و جبین برایش به خاك می سایـنـد و طوق بنـدگی او را در حال تنـدرستی و ناتوانی به گردن می اندازند و از ترس و بیم،زمام اختیار خود را به وی می سپارند،پرندگان مسـخّر فرمانش هسـتند و او شـمارهٔ پرها و نفسـهای آنها را می داند،پاهای آنها را قدرت مقاومت در دریا و خشکی داده و روزیشان را مقدّر فرموده و اقسام و انواع آنها را مشخص کرده است،که این،زاغ است و آن عقاب،یکی کبوتر است و آن دیگری شتر مرغ هر پرنده ای را به نامی خوانده و روزیش را تکفّل کرده است،ابرهای سـنگین را ایجاد فرموده و بارانهای شدید و پی در پی از آن فرو فرسـتاده و سهم باران هر جایی را مشخّص ساخته است،پس(با این کار)زمین خشك را آبیاری کرده و گیاهان را پس از خشکیدن دوباره رویانده است ».

شرح

و لو فکروا...مـدخوله ،حرف لو برای این وضع شـده است که نبودن یك امری را به نبودن امر دیگری وابسـته بداند.(خواه این دو امر،لازم و ملزوم باشند یا این که هیچ رابطهٔ میانشان نباشد)اما بیشتر در موردی به کار می رود که

نبودن ملزوم باعث تحقّق نیافتن لازم شده باشد و این مطلب دو صورت دارد:

1-این که نسبت میان لازم و ملزوم از نسبت چهارگانه تساوی باشد، خواه حقیقی و خواه وضعی.

2-ملزوم،علّت برای لازم باشد تا نبودن آن ملزوم دلیل نبودن این لازم باشد،اما اگر میان آنها(لازم و ملزوم)رابطهٔ علیت نباشد،عکس آن هم ممکن است یعنی نبودن ملزوم وابستهٔ به نبودن لازم باشد بطوری که از آیهٔ قرآن چنین بر می آید: «لَوْ کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلاَّ اللّهُ لَفَسَدَتا» (1)(در این آیه از عدم لازم که عبارت از نبودن فساد است،بر عدم ملزوم که نبودن خدایان باشد،استدلال شده)،در این خطبه امام(علیه السلام)لو را بر طبق صورت دوم به کار برده یعنی جملهٔ شرطیه را علّت جمله جزا دانسته و فرموده است:علّت این که مردم از گمراهی و نادانی به طرف حقیقت بر نگشتند و از کیفر آخرت نترسیدند آن است که در عظمت آفرینش و آفریده های حیرت انگیز و نعمتهای فراوان حق تعالی نیاندیشیدند،بنا بر این از عدم علت استدلال بر عدم معلول شده است،زیرا تفکّر در این امور،سبب توجّه انسان به دین خدا و پیمودن راه دیانت و شریعت می شود،چنان که قرآن نیز بدین معنا اشاره می فرماید: «أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِي مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما خَلَقَ اللّهُ مِنْ شَيْءٍ» (2)و جای دیگر چنین می گوید «أَ فَلَمْ یَنْظُرُوا إِلَی السَّماءِ فَوْقَهُمْ کَیْفَ بَنَیْناها» (3)و جز اینها.

1- سوره انبیاء(21)قسمتی از آیه(21)، [1]یعنی:اگر در زمین و آسمان چند خدایی بود جهان به تباهی کشیده می شد.

2- سوره اعراف(7)قسمتی از آیهٔ(184)، [2]یعنی:آیا در ملکوت و قوای آسمانها و زمین و هر چه خدا آفریده،با اندیشه نمی نگرند؟

3- سوره ق(50)قسمتی از آیه(15)، [3]یعنی:آیا آسمان را بر فراز خود نمی نگرند که چگونه بنای آن را استوار ساختیم؟

و لکن القلوب...مدخوله ،امام(علیه السلام)در این جملات بیان می کند،این که مردم در عظمت آفرینش نمی اندیشند،به آن سبب است که شرط اندیشیدن یعنی سلامت دل و چشم بصیرت از آنها رخت بر بسته است،زیرا قلبهایشان بیمار و دیدهٔ حق بینشان معیوب است و علّت آن هم توجه به زرق و برق امور پست مادی که همانند پرده ای دیدهٔ دل آدمی را می پوشاند و چشم بصیرت او را آن چنان بی نور می سازد که از درك راه روشن حق،وی را باز می دارد .

ا لا ینظرون...البشر ،در این قسمت حضرت آنان را که از اندیشیدن در عظمت حق تعالی و شگفتی آفرینش او غافلند آگاه کرده و آنها را به تفکر وامی دارد و با این عمل به بهترین وجه،نظم و ترتیب سخنوری را رعایت فرموده است زیرا بطور معمول هر گاه خطیبی بخواهد برای جمعی به سخنرانی بپردازد نخست بطور اجمال کلیّاتی از آنچه منظور نظر دارد برای شنوندگان می گوید تا ذهن آنها را برای شنیدن اصل گفتار آماده سازد،و سپس به تفصیل مطلب می پردازد،این جا نیز به دلیل این که می خواهد بطور تفصیل برخی از آفریده های عجیب الخلقهٔ خداوند را برای آنان بیان کند و آنها را به تفکر وادار سازد،در اوّل به عظمت و بزرگی قدرت کاملهٔ حق تعالی اشاره کرده و شنوندگانی را که از اندیشیدن در خلقت خدا غافلند مورد سرزنش و ملامت قرار می دهد تا بفهماند که می خواهد مطلبی را به تفصیل بیان دارد،و به دنبال آن به منظور توجه دادن به این که چگونه زیبایی خلقت در مخلوقی ریز و کوچك روشن و آشکار است هیأتی آراسته و قوی،چشمانی بینا و استخوان بندی عظیم با داشتن جثه ای به ظاهر کوچك و این صفتها را برای آن موجود،بدون ذکر نامش بیان کرده است تا این که دلها برای درك آن تمایل بیشتر پیدا کنند و نفسها برای دریافت عظمت الهی آماده شوند،و در پایان آن به ذکر نام وی پرداخته و می فرماید :

ص:240

انظروا الی النمله ،به مورچه نگاه کنیـد، معنای واژهٔ هیئتها قیافـهٔ ظاهری و تصویر عضوهای آن می باشـد و معلوم است که ظرافت و تـدبیر اندیشـی کامل که در آن به کار رفته علاوه بر آن که با یك نظر و دیدن ابتدایی فهمیده نمی شود حتی با تفکر آغازین همچنان که باید و شاید به تصور انسان نمی آید،بلکه نیازمند به امعان نظر بیشتر و تعمق فکری زیادتری می باشد، حرف باء در بمستدرك متعلق به تنال است.

و لا[تنال]بمستدرك الفکر ،بر خلاف آنچه که ما در معنای این جمله بیان داشتیم برخی با توجّه به واو عطف چنین گفته اند:صورت ظاهری مورچه که با چشم آدمی دیـده می شود آن چنان حیرت آور است که عقل از تصور آن ناتوان می ماند،ولی این معنا درست نیست زیرا کار فکر و بهرهٔ انـدیشه آن نیست که صورت ظاهر مورچه را ادراك کنـد بلکه در شـگفتیهای آفرینش آن می اندیشد تا به حکمت و تدبیر صانع و آفرینندهٔ آن پی برد.در محل اعراب جملهٔ لا تکاد تنال سه احتمال ذکر شده:

1-حال،در محل نصب،و عامل آن فعل انظروا می باشد.

2-جملهٔ مستأنفه باشد که محل اعراب ندارد و کلمهٔ کیف بدل از نمله و در محل جرّ است.

3-احتمال دیگر این که آغاز سخن باشد و از معنای آن تعجّب اراده شود.

و کیف صبّت در معنای این فعل دو احتمال ذکر شده است.

الف:مورچه با هدایت و الهام خداوند به جانب روزی خود کشانده شد.

ب:بر عکس آن،بلکه روزی مورچه همانند باران بر رویش ریخت.

امام(علیه السلام)در این جمله سرعتی را که این حیوان در طلب روزی خود به کار

می برد تشبیه به ریختن آب کرده و فعل صبّت برای آن استعاره آورده است.

اگر سؤال شود:بـا آن که تمـام حیوانات در روی زمین برای طلب روزی به دویـدن مشـغولند،چرا حضـرت تنها کار مورچه را مورد تحیّر و سزاوار تفکّر دانسـته است؟در پاسخ می گوییم:فقط دویدن وی نیست بلکه آنچه جالب توجه است هیأتی است که از مجموعهٔ کارهای این جانور،به تصور انسان درمی آیـد،از قبیل:کوچکی جسم و دست و پاهای آن چنان متحرك و با همهٔ این ظرافت دارای حواس چشم و گوش و بقیهٔ اعضای ظاهری و دسـتگاه گوارشـی می باشد و با توجّه به مسافتی که می پیماید و با راهیابی سریع و صحیح بر آذوقهٔ خود دست می یابد و سـپس آن را به لانهٔ خود می برد،و جز اینها،وقتی که آدمی به این مجموعه می نگرد جای تعجّب و حیرت است که باید بیاندیشد و بر عظمت آفرینش و حکمت و تدبیر آفریننده اعتراف و اذعان کند .

تجمع فی حرّها لبردها ،یعنی در تابستان آذوقهٔ زمستان خود را فراهم می کند.

و فی ورودها لصدرها :

در هنگام حضور قـدرت و توانایی جنب و جوش و حرکت،خوراك خود را برای روزهای عجز و ناتوانیش آماده می کنـد زیرا در زمسـتان بر اثر سرما از کار و حرکت می افتد و مجبور است در تنگناهای زمین و جاهای گرم خود را پنهان کند.

از جمله داسـتانهای شگفتی که دانشمندان از کارهای حیرت آور مورچه نقل کرده اند حکایتی است که ابو عثمان،عمرو بن بحر جاحظ در کتاب الحیوان با عباراتی فصـیح ذکر کرده و می گویـد:مورچه در هنگام فرصت هرگز احتیاط را از دست نمی دهـد و اوقات خود را ضایع نمی کند،در تابسـتان آذوقهٔ زمستانش را فراهم می کند،به دلیل قدرت تشخیص و عاقبت اندیشی که در وی وجود دارد،دانه هایی را که برای فصل زمستان در زیر زمین ذخیره کرده و

احتمال پوسیدگی و کرم افتادگی در آن می رود،با خود بیرون می آورد و پهن می کند تا خشك شده و از فاسد شدن مصون ماند و اغلب اوقات این کار را در شب انجام می دهد که کسی متوجه نشود و شبهای مهتابی را انتخاب می کند، زیرا که در شب مهتابی بهتر می بیند و اگر جایش نمناك باشد از ترس سبز شدن دانه ها،موضع جوانه زدن آنها را با نیش خود سوراخ و گاهی به دو نیمهٔ مساوی تقسیم می کند،امّا اگر دانهٔ گشنیز باشد که بر خلاف بقیّه حبوبات دو نیمهٔ آن هم سبز می شود،آن را چهار بخش می کند و از این امور نتیجه می گیریم که این حیوان در زیرکی و هوشمندی بر سایر حیوانات برتری دارد،و نیز(جاحظ) می گوید:یکی از آشنایان من،لانهٔ موری را حفّاری می کرد و دید که هر نوع از دانه ها را از دیگران جدا،مرتب و منظم ساخته،و می گوید مشاهده کردیم که هر دانه از آنها را روی دیگری چیده و لابلایشان را به وسیلهٔ برگهای کاه و غیر آن پر کرده است،و پس از تمام این ویژگیها با جثّه ای چنین ریز و وزنی با این سبکی و نیروی شامّه به این ظرافت و قوهٔ بویایی وی نیز بر آنچه در سایر حیوانات یافت می شود برتری دارد،از باب مثال اگر ملخ مرده یا پاره ای از آن در جایی از روی زمین بیفتد که بکلّی مورچه در آن جا سابقه ای نداشته است، طولی نمی کشد که مورچه ای دوان دوان از راههای بسیار دور می آید خود را به آن می رساند و آن را با خود می برد و اگر از حمل آن عاجز باشد فورا به لانه بر می گردد و هنوز انسان فکرش را نکرده،مشاهده می کند که می آید در حالی که پشت سرش خطّی سیاه و طولانی از صف مورچگان به منظور حمل بار مورد نظر تشکیل یافت و این مایهٔ شگفتی است که حسّ بویایی وی حتی از حس کردن انسان گرسنه بوی غذا را قویتر و نیرومندتر است،مطلب دیگر همّت بلند و جرأت او بر حمل و نقل اجسامی که صد برابر وزن خود یا بیشتر از آن می باشد و در میان حیوانها هیچ موجودی یافت نمی شود که مانند مورچه

چند برابر وزن خود را حمل کند،و چنان که از داستان سلیمان پیامبر با مورچه استفاده می شود،وی می تواند از دور با بقیّهٔ موران ارتباط برقرار سازد: «قالَتْ نَمْلَةٌ یا أَیُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَساکِنَکُمْ لا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لا یَشْعُرُونَ فَتَبَسَّمَ ضاحِکاً مِنْ قَوْلِها» (1)گر چه این گفتهٔ مورچه را حمل بر حقیقت نکرده اند،اما معنای مجازی آن که بقیه را آگاه کرده و از هیبت سلیمان و لشکریانش آنان را بر حذر داشته،امری معتبر است،از داستانهای عجیب دیگر آن است که شخصی مشغول ساختن آلات اصطرلاب بود،حلقه ای را از میان کوره آتش در آورد و روی زمین انداخت تا سرد شود بر حسب اتفاق بر روی مورچه ای که بر روی زمین بود قرار گرفت و هر چه حیوان تلاش کرد که خود را نجات دهد حرارت مانع او می شد،به هر سو می گریخت تا سرانجام نقطه ای را گرفت و همان جا ماند تا جانش گرفته شد ولی پس از کاوش و تحقیق معلوم شد که او نقطه ای از میان دایره را انتخاب کرده است که محل دقیق مرکز آن بوده و جای قرار گرفتن پایهٔ مرکزی پرگار می باشد،و این کار حکایت از دقّت احساس وی می کند زیرا آن جا،دورترین نقطه از خط آتشین محیط دایره است و حرارت آن کمتر حس می شود و از کارهای حیرت آور این حیوان آن است که هرگز متعرض جانورانی از قبیل سرگین غلتان و ملخ و سوسك سیاه نمی شود مگر در صورتی که اینها از کار افتاده یا زخمی و یا دست و یا پایشان قطع شده باشد که در این موقع آنها را مورد حمله قرار داده و از پا درمی آورد و حتی اگر ماری هر چند از افعیهای مصری باشد که ضربت خورده یا مجروح باشد از حملهٔ او در امان نیست و به آن حمله می برد تا وی را بخورد

1- سوره نمل(27) [1]قسمتی از آیه های(17 و 18)یعنی:مورچه ای به دیگران گفت:ای مورچگان، به خانه های خود بروید که سلیمان و لشکریانش ناآگاهانه شما را پایمال نکنند،پس حضرت سلیمان از گفتهٔ او خنده اش گرفت...

و اگر مار کوچکترین زخمی داشته باشد از مورچه خلاصی ندارد تمام اینها اموری است که وقتی انسان در آن فکر کند جای آن دارد که بگوید:مورچه در بسیاری از کارهای خود از اکثر انسانها با هوشتر و زیرکتر است زیرا آدمی هر که باشد گاهی دچار ضعف و اشتباه می شود در حالی که این حیوان هرگز اشتباه نمی کند و ضعفی از خود نشان نمی دهد (1).

مکفولة و مرزوقة ،هر دو منصوب و حال می باشند.

و رزقها و وفقها ،روزی مطابق میل و درخور نیرو و به اندازهٔ کفایتش.این عبارت به این طریق نیز روایت شده است مکفول برزقها مرزوقة لوفقها،این همه عنایات را امام(علیه السلام)نسبت به ذات باری تعالی داده است: لا یغفلها المنّان...

و با توجه به لطفی که خداوند در بارهٔ آفریده های خود دارد،روزی آنها را می دهد و از آنان غفلت نمی فرماید. و لا یحرمها الدّیّان این سخن حضرت بیانگر این حقیقت است که چون خداوند دیّان و بسیار جزا دهنده است آفریده های خود را از پاداش محروم نمی سازد،همین که این حیوان قدم به عالم وجود گذارده و تحت فرمان تکوینی خدا قرار گرفته با توجه به الطاف بی پایان او، گویا پیروی از اوامر تشریعی وی کرده و عبادتی را انجام داده و به این دلیل مشمول معنای نام دیّان او شده و مستوجب پاداش اعمال نیك و عبادات می باشد،پاداشی که عبارت از مادهٔ بقاء و ادامهٔ هستی آن است و اگر چه روی صخره ای صاف و خشك و در دل سنگی سخت باشد خداوند درهای روزی وی را بر رویش می گشاید .سپس امام(علیه السلام)شگفتیهای چندی که در اعضای مورچه قرار دارد و انسان را به تفکر وادار می کند بیان فرموده است:

1- مطالبی که از صفحه 201 تا به این جا در بارهٔ مورچه ذکر شد همه را شارح از کتاب حیوان جاحظ نقل کرده است.(مترجم)

1-از آن جمله مواضع خوردن و مجاری تغذیهٔ وی می باشد:دهان و حلق و بقیهٔ آنها.

2-قسمتهای بالای تنهٔ آن،از سر گرفته تا کمر و میانهٔ آن و قسمتهای پایین بدنش.

3-قسمتهای داخلی وی از قبیل دنده های قوسی شکل یا چیزی که همان فایده را دارد بطور مجاز این نام را به آن داده اند که اطراف شکم را فرا گرفته است.

4-اعضایی که در جزء مهمّ بدن یعنی سر قرار دارد،از قبیل چشم و گوش وی که مجرای دو نیروی بینایی و شنوایی وی می باشند.

تمام اینها که ذکر شد با نهایت کوچکی و ظرافتی که دارند آدمی را به شگفتی و دقت وادار می کند که بیاندیشد و به حکمت و تدبیر سازندهٔ آن پی ببرد،مادّهٔ قضا که در این جا به کار رفته به معنای انجام دادن است یعنی اگر در این امور که گذشت تفکر و اندیشه کنی تعجب خواهی کرد،احتمال دیگری هم داده شده که به معنای مرگ باشد یعنی از شدت تعجب خواهی مرد و بنا بر احتمال اخیر،نصب کلمهٔ عجبا به دلیل مفعول له بودن است ،و پس از بیان این شگفتیها که آدمی را به تعجب و تفکر وامی داشت صانع حکیم و مدبّر آنها را به عظمت و تعالیّ یاد کرده و علّت آن را هم بعضی از آثار صنع حضرتش در خلقت این موجود ریز عجیب قرار داده است که عبارت از آن است که چگونه جثّهٔ کوچك آن را روی دست و پایی به ظاهر ضعیف و پایه هایی ظریف قرار داده و در آن استخوانها و رگ و پی،مرتب و منظم استوار ساخته است بدون این که در آفرینش این اعجوبهٔ خلقت شریکی داشته یا دیگری وی را کمك کرده باشد و این خود از یك سو،تدبیر و حکمتی را که در این اندام ریز نهفته است نشان می دهد و از سوی دیگر حکایت از عظمت خالق و آفریننده آن دارد .

و لو ضربت...النّخله ،اگر مرکب نفست را در میدانهای اندیشه به

جولاـن در آوری و راههای استدلال را بطور کامل بپیمایی همه شان با تو یك سخن می گویند که:آفرینندهٔ مورچه با این کوچکی همان آفرینندهٔ درخت با عظمت خرما می باشد پس او که خالق این دو موجود متفاوت است صانعی با حکمت و پروردگاری مدبّر است .

لدقیق تفصیل کل شیئی...حیّ ،در این جمله،حضرت ادعای خود را مبنی بر این که نمله و نخله در استناد به صانع یگانه با هم اشتراك دارند به این طریق بیان فرموده است که هر موجود ممکنی در سلسلهٔ آفرینش با همهٔ مشترکاتی که با بقیّه دارد،دارای ساختمان ویژهٔ خود نیز می باشد و شکل منطقی این استدلال چنین است هر کدام از مورچه و درخت خرما را خصوصیاتی از جهات مختلف حجم و رنگ و غیر اینها می باشد که در دیگری نیست و هر موجودی که چنین باشد وی را صانعی حکیم به این صورت در آورده است و نتیجهٔ دو مقدمهٔ فوق آن است که این دو موجود نیازمند به صانعی مدبّر می باشند تا به هر یك آنچه را که ویژهٔ وی و در خور آن است عنایت فرماید،این گونه دلیل آوردن را متکلّمان استدلال به امکان صفات نامیده اند و توضیح آن را قبلا در شرح این سخن امام(علیه السلام): الحمد للّه الدالّ علی وجوده بخلقه بیان داشتیم (1).

و ما الجلیل و اللطیف...سواء ،امام(علیه السلام)با این جمله ادعای قبلی خود را مؤکّد ساخته و کسانی را که می گویند نسبت دادن دو موجود،که یکی در نهایت کوچکی و دیگری دارای عظمت آن چنانی می باشد،به خداوند یکتا بعید است، ردّ کرده و اشاره می فرماید که تمام آفریده ها گر چه در صفتها و صورتها متفاوتند ولی در این که مقدور خداوند می باشند تفاوتی ندارند او می تواند صورت نخل

1- خطبه 151،ج 3 کتاب.(مترجم)

خرما بسازد یا اندام مور ضـعیف بپردازد و چنان نیست که برای او بعضـی آسان و برخی دیگر سـخت باشد،چون اگر چنین باشد نقص در خدا لازم آید و این مطلبی است که در کتابهای حکمت و کلام بطلانش ثابت شده است،البته تفاوت و اختلاف و نقصـی که وجود دارد از ناحیهٔ قابل و استعدادهای مختلف آن می باشد.

و اللطیف این کلمه در این مورد به معنای کوچکی جثّه است ولی به چند معنای دیگر نیز آمده است،دقت و ظرافت،شـفّاف مانند هوا،ولی چنان که بیان شد در این جا منظور همان اوّلی می باشد و به این دلیل آن را در مقابل جلیل قرار داده است .

و کذلك السماء،...و الماء ،حضرت در این عبارت آسمان،هوا بادها و آب را به آفریده هایی از قبیل مورچه و درخت خرما و اعضای آنها و بقیّـهٔ امور فوق الـذکر،تشبیه کرده و وجه مشـابهت هم عبارت است از نیازمنـدی در آفرینش و کیفیت ترکیب و حالات مختلف،به صانعی حکیم و آفریننده ای مدبّر.

نخست آفریـده های گوناگون و ویژگیهای آنها را ذکر فرموده و به قـدرت خداونـد نسـبت داده است زیرا این خود روشـنترین دلیل بر کمال قدرت وی می باشد،و سپس به ذکر آسمان و بقیّهٔ مشبّهات پرداخته و آنها را،نه از آن رو که با هم تضادّ و اختلاف دارند،بلکه به آن سبب که هر یك دارای حکمت و منفعتی می باشند و موادّ اولیهٔ اجسام و مرکبات را تشکیل می دهند،واژهٔ هوا، اعم از کلمهٔ ریاح می باشد زیرا ریاح یا بادها،اختصاص به مورد حرکت دارد بر خلاف هوا که شامل ساکن هم می شود .

فانظروا...المختلفات ،در این قسـمت،امام(علیه السـلام)آدمی را توجه می دهد که بطور مشروح به حالات برخی از آفریده ها و آنچه ویژهٔ هر کدام از آنهاست بنگرد،در صفتها،شکلها،اندازه ها،روشنیها،رنگها و سایر خصوصیات و منافعی

که از آنها به دست می آید،بیاندیشید زیرا این اختلاف احوال با اشتراك در اصل جسمیت حکایت از نیازمندی به مدبّری حکیم دارد که به هر کدام آنچه را شایستهٔ آن بوده عطا فرموده است و استدلال مذکور را در همهٔ این موارد جاری ساخته است و چون جریان این احتجاج و درك این دلیل در تمام اینها احتیاج به یك دیدی آگاهانه و اندیشه ای عالمانه دارد،آن را مورد امر و دستور قرار داده و فرموده است:انظروا...و خصوصیاتی که با توجّه به آنها،از وجود اشیای مذکور(در متن خطبه)استدلال بر وجود صانع حکیم می شود،از حدّ و شماره بیرون است ولی برخی از آنها را تحت چند موضوع که حضرت بیان فرموده اند توضیح می دهیم:

1-خورشید و ماه و عظمت جسمانی و روشنایی که از آن دو صادر می شود و گردشهای متعدد آنها و پی آمدهای این حرکتها که عبارت از پیدایش فصول و آثاری است که در وجود موادّ ترکیبی جهان از قبیل معادن و گیاهان و حیوانها وجود دارد چنان که خداوند متعال به دلیل اعطای این نعمت عظیم بر آدمیان منّت نهاده و می فرماید:

«هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسابَ» (1)و اینها را خدا جز به حق و مصلحت نیافریده است و او،آیات خود را برای اهل معرفت مفصّل بیان می کند.

2-گیاهان و درختها و موادّ جسمانی و اشکال و رنگهای مختلف و شاخ و برگها و میوه های گوناگون آنها و سود و زیانهایی که در زندگی موجودات دارند که در قرآن به آن توجه داده است: «يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَ الزَّيْتُونَ» (2).

1- سوره یونس(10)آیه(4) [1]یعنی:او خداوندی است که خورشید را روشنی بخش و ماه را تابان و برایش منازلی معین ساخت تا شمارهٔ سالها و حساب را بدانید.

2- سوره نحل(16)آیه(11) [2]یعنی:برای شما زراعت و درختان زیتون و...را می رویاند.

3-آب و سنگ که اوّلی در نهایت نرمی و لطافت است و دومی، بر عکس،بسیار زبر و سخت با آن که اغلب آبها از دل سنگ بیرون می آید،و نیز آثار سودمند و یا زیانباری که در این دو مادّهٔ متخالف،برای مخلوقات دیگر وجود دارد،قرآن در این زمینه نیز موارد مختلفی را بیان فرموده و از جملهٔ آنها این آیات است که هم در بارهٔ اهمیّت آب و فواید آن است و هم رویاندن گیاهان و درختان و میوه ها و موارد استفاده از آنها را بیان فرموده است: «قُتِلَ الْإِنْسانُ ما أَكْفَرَهُ» ... «مَتاعاً لَكُمْ وَ لِأَنْعامِكُمْ» (1)و در جای دیگر می فرماید: «أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَكَهُ يَنابِيعَ فِي الْأَرْضِ» (2)4-یکی از مواردی که حضرت توجّه به آن فرموده است،شب و روز می باشد که چگونه پشت سر همدیگر می آیند و با اختلاف کوتاه و بلند می شوند، و همچنین منافعی که بر وجود هر یك از آنها بار می شود که پروردگار سبحان از آن یاد فرموده است: «وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِباساً وَ جَعَلْنَا النَّهارَ مَعاشاً» ... «أَلْفافاً» (3)5-موضوع پنجم دریا و جوش و خروش آن و فواید و منفعتهایی که از آن نصیب دیگران می شود چنان که خداوند می فرماید «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيانِ» ...

«يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجانُ» (4)

1- سوره عبس(80)آیه(16 تا 31) [1]یعنی:کشته باد انسان بی ایمان،تا چه حد کفر می ورزد...تا شما و حیوانهایتان از آن(درختها و میوه ها که به سبب آمدن باران(آب)روییده و رشد کرده اند)بهره مند شوید.

2- سورهٔ زمر(39)آیه(20) [2]یعنی:خداوند از آسمان آب فرستاد،پس آن را به عنوان چشمه ها در زمین جاری کرد.

3- سوره النباء(78)آیه(9 و 10)یعنی:شب را وسیلهٔ پوشش و روز را وقت تحصیل معاش، قرار دادیم و باغهای پر درخت پدید آوردیم.

4- سوره الرحمن(55)آیه(18 و 21) [3]یعنی:دو دریا را به هم درآمیخت تا مختلط شدند...از آن دو دریا،لؤلؤ و مرجان بیرون می آید.

6-ساختمان کوهها و بلندیهای آن و عرض و طولشان و همچنین معادن گوهرها و فلزات و مواد قیمتی که در درون آنها قرار دارد.

7-آخرین موضوع لغتها و لهجه های گوناگون و زبانهای مختلف است که اهل هر کشوری و شهری و سرزمینی و بلکه هر فردی بطوری خاص سخن می گوید،اجمالا وقتی که انسان در این موضوعها و ویژگیهای آن،بیاندیشد،با وضوح،وجود صانع حکیم و مدبّری را دریافت می کند و خلاصهٔ استدلال آن است که تمام موجودات مزبور،جسم و مادهٔ محسوس می باشند،اما هر کدام ویژگیها و صفاتی مخصوص به خود دارند،حال باید دید این امتیازات از چه ناحیه ای می باشد؟اگر بگوییم به دلیل جسمیت است لازمه اش آن است که تمام صفات همهٔ آنها یکی باشد زیرا علت آن که جسمیت است یکی است و این امری باطل است،چون میان موجودات تمایزی وجود نخواهد داشت،و نیز این خصوصیات از ناحیهٔ عوارض جسمیت هم نیست زیرا عوارض هم از صفات خصوصند و مثل بقیّه،علّت و سبب می خواهند و در نهایت تسلسل لازم می آید،و چون این دو امر باطل شد،پس ریشهٔ این امتیازات از خارج وجود آنهاست یعنی از ناحیهٔ فاعل حکیم و خداوند متعال است،که روی مصلحت و حکمت خویش به هر کدام آنچه را که شایسته آن است عطا فرموده، شرح این استدلال و شکل برهان در چند مورد گذشته بیان شده است ،پس از آن که امام(علیه السلام)با ذکر آثار آفرینش،خالق و آفرینندهٔ جهان را اثبات فرمود،کسانی را که منکر خدا باشند نفرین کرده و یا خبر از آینده داده است که حتما ویل نصیب او خواهد شد،سیبویه نحوی گفته است:ویل هم برای دعا(نفرین)و هم برای وعده و خبر از آینده می آید،اما از عطاء بن سیّار نقل شده است که ویل نام یك وادی از جهنّم است که اگر کوهها در آن قرار گیرند،از شدّت حرارت آب می شوند.این کلمه مبتدا و مرفوع است و خبر آن لمن انکر می باشد.واژهٔ

مدبّر به معنای کسی است که بر سرانجام امور و مصالح آن که همان مرحلهٔ قضاست،آگاهی کامل دارد،و قدر،اموری است که بر طبق این آگاهی انجام می شود،همان طور که در گذشته شرح داده شده است .

چنان که متداول و معمول است امام(علیه السلام)پس از بیان دلیلهایی بر اثبات وجود حق تعالی،منکران خدا را نفرین کرده و وعدهٔ عذاب الهی داده است و منظور از منکران،گروهی از عرب می باشند که مبدأ و معاد را انکار کرده و دهری مذهب شدند و گفتند:روزگار است که همهٔ ما را نیست و نابود می کند، و ما عقیده و مذهب آنها را ضمن شرح نخستین خطبه بطور مشروح بیان داشته ایم و اجمالا،ایشان کسانی هستند که خداوند متعال در کتاب کریمش عقیده شان را چنین معرّفی می فرماید: «ما هِيَ إِلاّ حَياتُنَا الدُّنْيا نَمُوتُ وَ نَحْيا وَ ما يُهْلِكُنا إِلاَّ الدَّهْرُ» (1)زعموا...صانع ،در این قسمت به این موضوع اشاره شده است که منکران خدا و قیامت به غلط و از روی اشتباه خود را همانند گیاهان خودرو،دانسته و برای خویش صانعی قائل نیستند و در این جمله تمثیل (2)به کار رفته است که اصل(مشبه به)،گیاه و فرع(مشبه)،وجود خود آنها،می باشد و حکم این تمثیل یا نتیجهٔ تشبیه،عبارت از توهم آنهاست که آفریننده ای ندارند،و جامع میان این دو،یا وجه شبه،ممکن است همان توارد مرگ و زندگی بر آنها باشد چنان

1- سوره جاثیه(45) [1]بخشی از آیه(23)،یعنی:...زندگانی ما،جز همین نشأت دنیا و مرگ و حیات طبیعی،نیست و همین روزگار است که ما را از بین می برد...

2- تمثیل یکی از استدلالهای منطقی است و دارای چهار رکن می باشد:1-اصل،جزء اوّل که حکم آن مشخص است به تعبیر دیگر مشبه به مثل خمر 2-فرع،آنچه که می خواهیم حکمی برایش ثابت کنیم، یا مشبّه مثل کلمهٔ نبیند 3-جامع یا وجه شبه مثل مسکر بودن 4-حکم،حالتی که برای اصل ثابت است و می خواهیم آن را برای فرع نیز ثابت کنیم.

که قرآن اشـاره می کنـد می میریم و زنـده می شویم و یـا امر دیگر از اموری که میـان آنهـا مشـترك است،گر چه منکرانی که مورد سـخن امام(علیه السـلام)بودند توجّهی به این جامع نداشتند زیرا مراعات این اصطلاحات و جزئیات تمثیل،از امور تخصّصی است که آنان از این علم بی بهره بوده اند،و در جای خود ثابت شده است که با فرض تحقّق شـرایط تمثیل،اعتبار چندانی ندارد،بلکه به دلایلی فاسد است، زیرا حد اکثر افاده ظن و گمان ضعیف یا قوی می کند و مفید یقین نیست .

و لم یلجئوا...جـان ،در این جملاـت حضـرت ادّعـای کـافران را مبنی بر انکار حق و قیامت،مردود دانسـته است به دلیل این که آنان برای عقیدهٔ خود هیچ دلیلی ندارند.و هل یکون...جان،ممکن است این قسمت هشداری باشد بر این که اصل وجود آنها و آفرینش گیاهان دلیل بر وجود صانع است و نقیض ادّعای آنان را اثبات می کند و به صورت استفهام اشاره به حدّ وسط و کبرای قیاس کرده است که ترتیب آن با شکل اول چنین می شود:آنها مصـنوعند و هیـچ مصـنوعی بی صانع نیست،پس هیـچ کـدام از آنان بی صانع و آفریننـده نیست، امام(علیه السـلام)به کبرای قیاس،فقط اشاره ای فرموده بدون این که تصـریح به آن کند، زیرا امری بدیهی است و خلافش ترجیح بلا مرجّح است که نزد همهٔ عقلا حتی کودکان و حیوانها زشت و محال است از باب مثال:درازگوش که صدای چوب را می شـنود از ترس می دود،به دلیل آن که غریزه اش می گویـد صـدای چوب بدون وجود چوب محال است.پس فرارش ترجیح بلا مرجّح نیست و بر فرض این که گیاه بدون زارع سبز شود دلیل بر آن نمی شود که فاعل نداشـته باشد،زیرا زارع فاعل و وجود دهنده نیست،او فقط کارش آماده کردن بذر و زمین است ولی فاعـل حقیقی و هستی بخش به زراعت و گیـاه،پروردگار حکیم است که از حواسّ ظاهری ما،دور می باشـد،دیـدگان او را در نمی یابنـد و اوهام و اندیشه ها از درك ذات اقدس وی ناتوانند و او از آنچه منکران ستمگر

می گویند مبرّا و بدور است .

ان شئت قلت فی الجراده... مستدقّه ،در این عبارات یکی دیگر از موجودات عجیب عالم آفرینش را مدّ نظر آورده و با آن بر وجود حق تعالی استدلال فرموده،و آن پرنده ای است به نام ملخ یعنی چنان که در آفرینش مورچه و غیر آن دلایلی بر وجود صانع حکیم یافت می شود،در وجود ملخ نیز به روشنی می توان دلیل وجود خداوند را دریافت،و به قسمتهایی از دقایق حکمت که در آفرینش این موجود به چشم می خورد توجه داده است:

1-دارا بودن دو چشم سرخ،با دو حدقهٔ سفید و روشن،و به اعتبار سرخی آتشین و روشنگری قوی که در حدقهٔ چشم این حشره وجود دارد،فعل اسرج را برایش استعاره آورده است که به معنای روشن کردن چراغ می باشد.

2-این پرنده،دارای گوشی است که از چشم بینندگان پوشیده می باشد، بعضی از شارحان گفته اند:واژهٔ خفی که به عنوان صفت برای سمع آمده،در حقیقت صفت مقبول است و بطور مجاز بر قابل اطلاق شده،یعنی گوشی که صداهای لطیف و بسیار ضعیف را می شنود.

3- و جعل لها الحسّ القویّ مراد از حسّ قوّه واهمه و مقصود از نیرومندی آن مهارت و هوشمندیی است که در طریقهٔ زندگی و فعّالیتهایش،به آن الهام شده است،هنگامی که فردی بسیار زیرك و با هوش باشد در باره اش می گویند:له حسّ حاذق،بنا بر این یکی از شگفتیهای ملخ،دارا بودن زیرکی خاص و هوشمندی وی می باشد.

4-و از جملهٔ دقّتهای حکیمانه ای که در وجود این حشره یافت می شود، ساختمان پاهای وی می باشد،قسمت پایین که بر آن تکیه می کند و روی آن می نشیند،مثل ارّه دارای دندانه است،و این موضوع دارای فوایدی است:

وسیلهٔ کاوش و جستجوی مطلوب وی می باشد،در هنگام نشستن،دمش را از

آسیبها نگهداری می کند و در موقع پرواز تکیه گاه اوست .

یرهبها الزّرّاع...شـهواتهما ،موقعی که گروهی از این حشره،به زراعتها و درختهای سرزمینی هجوم آورند بکلّی آن را محو و نابود می سازند و هیـچ قـدرتی توان دفع آن را نـدارد حتی اگر رئیس کشوری با تمام قـدرت و لشـکرش برای این امر بسـیج شود کاری از او ساخته نیسـت (1)،و این قویترین دلیل بر عظمت آفریننده و تدبیر وی می باشد زیرا ناتوانترین موجود بر تواناترین مخلوق چیره شده و حکمت الهی است که برای آفریده ای ضعیف چنان وسایل پیروزی را فراهم کند که هیچ کس نتواند در برابر آن مقاومت کند،تا هر جا که می خواهد وارد شود و تمایلات خود را ارضاء کند،با اختیار خود می آید و با میل خود هم کوچ می کند.

یکی دیگر از مسائـل اسـرارآمیز که در وجود ملـخ نهاده شـده آن است که این حشـره برای گـذاردن تخمهای خود،جاهای سـخت و روی سنگهای صاف را انتخاب می کنـد و آن را به توسط دم خود می شـکافد و این امر حاکی از ویژگی مخصوص و رازی نهفته در دم ملـخ می باشـد و گرنه بطور عـادی وی را چنان نیرویی نیست تا سـنگهای سـختی را که کلنگ هم در آنها کارگر نیست این چنین بشـکافد و سوراخ کنـد.و بالاخره موقعی که در داخل این کانالها قرار گرفت تخم گذاری می کند،این جا مرکزی مناسب برای حفاظت و رشد آنها می باشد و هنگامی که روح در آنها دمیده می شود،بچه ملخها از داخل تخمها بیرون

1- با توجه به این که در متن خطبه،امام(علیه السـلام)می فرماید:کشاورزان اگر چه تمامشان برای دفع ملخهای زراعتخوار اقدام کنند نمی توانند آنها را دفع کنند،واقعیّتی انکار ناپذیر است اما شارح(ابن میثم)که در شرح می گوید:سلطان کشوری با تمام نیروهایش از دفع ملخها عاجز است در صورتی صـحیح می باشـد که ما زمان شارح را ملاك قرار دهیم امّا در شـرایط کنونی که هواپیما و هلیکوپتر با سمپاشـهای هوایی ملخها را دفع می کننـد،سـخن شارح صادق نیست مگر آن که بگوییم اگر مشـیّت خـدا باشـد هیچ قدرتی یارای مقابله با ملخ ها را ندارد.(ویراستار)

می آینـد در حالی که رنگی متمایل به سـفید در بالهایش آشـکار می شود و روی پای خود می ایسـتد و به پرواز در می آیـد،و نیز نقل شده است که هر گاه ملخها مجبور شونـد از آب عبور کننـد تا خود را به مزرعه ای برسانند،عدّه ای از آنها خود را روی آب،پل عبور دیگران قرار می دهند،و این عمل را بعضـی از مردم شعور مرموزی می دانند که از ناحیهٔ خداوند بر ملخها الهام می شود،ولی برخی دیگر این مطلب را قبول نداشته،بلکه این عمل را قانونی طبیعی می دانند و چنین توجیه می کنند که وقتی گروه اول از ملخها به منظور رسیدن به سبزه زار، خود را بر روی آب افکندنـد.حالت قرار گرفتن آنها بر روی آب به نظر گروههای بعـدی مثل زمین خشك می آیـد لذا این گروه بر روی گروه اول شروع به راه رفتن می کنند،نه این که حکایت از الهام و شـعوری داشـته باشد، ویژگیهای دیگری از شـگفتیهای آفرینش این حشره ذکر کرده اند که ما را نیازی به آوردن آن در این جا نیست .

و خلقهـا کلّه لاـ یکون اصـبعا مسـتدقّه ،حرف واو،از برای حـال است و معنـای جمله چنین می باشـد،خداونـد ملـخ را چنان که وصـف کردم،آفریـد و عجـایبی در وی به ودیعت نهاد تا جایی که کلیّـهٔ کشاورزان از خطرش بیمناکنـد، در حالی که تمام جثّه اش از یك انگشـت کوچـك هم کمتر است،این جمله را، امـام(علیه السـلام)به منظور رفع توهم بیـان فرموده،زیرا اگر کسـی که این همه اعمـال عجیب و آثار شگفت را از این حشره می شنود،خودش را ندیده باشد ممکن است بیاندیشد که شاید این موجود با این قدرت و آثار،دارای پیکری درشت و عظیم الجثّه باشـد لـذا حضـرت این شـبهه را برطرف کرده و کوچکی جسم وی را در مقـایسه بـا انگشت کوچـك بیان فرموده،و ذکر این مطلب،بیشتر شـنونده را به وجود آفریـدگار معتقـد می سازد ،پس از آن که برخی از ظرافتها و شـگفتیهای آفرینش الهی را بیان داشـته،برای روشنتر شدن عظمت مقام پروردگار،او را به

عنوان معبود تمام ممکنات معرّفی فرموده و با این که مجموعهٔ جهان هستی در نیازمندی و احتیاج و خضوع امکانی،در مقابل قدرت کاملهٔ وی شریك می باشند،امّا هر کدام به نوعی خاص خود او را می پرستند،و در پیشگاه او،به سجده می پردازند،که از دیگری ساخته نیست،امیر المؤمنین(علیه السلام)در این سخنان گهربار خود به فرمایش خداوند متعال اشاره کرده که می فرماید: «وَ لِلّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً» (1)و یعفّر له خدّا و وجها ،سجده کردن و صورت بر خاك گذاشتن که در سخن امام(علیه السلام)می باشد،برای مخلوقاتی که دارای چهرهٔ مادّی و صورت ظاهر باشند،حقیقی و بدون توجیه است،اما برای آنهایی که بدین گونه نیستند و سجده کردن برایشان صدق نمی کند،این امور مجازی خواهد بود،سجده، استعاره است از خضوع خاصّ هر موجودی،و واژه های تعفیر و خدّ و وجه، ترشیحهای این استعاره می باشند اگر چه در مورد اخیر هم می توان سجده را حقیقی دانست زیرا در کتابهای لغت،سجود به معنای خضوع نیز آورده است، و با توجه به آنچه گفتیم لفظ اعطاء القیاد و صفتهای رهبة و خوفا در قسمت دوم استعاره است،و دو کلمهٔ آخر که منصوبند،مفعول له می باشند .

فالطّیر مسخّرة لامره ،پرندگان مسخّر فرمان حق تعالی می باشند،چنان که خداوند متعال در قرآن مجید می فرماید: «أَ» و «لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّراتٍ فِي جَوِّ السَّماءِ ما يُمْسِكُهُنَّ إِلاَّ اللّهُ» (2)مسخّر خدا،یعنی تحت تصرف وی می باشند،و تصرف خداوند در

1- سوره رعد(13) [1]بخشی از آیه(14)،یعنی:تمام ساکنان آسمانها و زمین با میل و اشتیاق یا جبر و اکراه پیوسته در برابر عظمت باری تعالی در حالت سجده اند.

2- سوره نحل(16)آیه(10)، [2]یعنی:آیا پرندگان را نمی نگرند که در جوّ آسمان مسخّر فرمان حق تعالی هستند و بجز خدا آنها را نگهبانی نیست.

موجودات بر دو نوع است، تصرف عام که همان اصل آفرینش است، همه را از کتم عدم به عرصهٔ وجود در آورده و سپس به فنا و زوال رهسپارشان می کند، و تصرف خاص آن است که هر فردی را در مسیر خاصش راهنمایی می کند و آنچه مایهٔ امتیاز او بر دیگران است به وی عطا می کند خداوند شمارهٔ موهای پر مرغان و عدد نفسهای آنها را می داند، و این نشانه ای از تسخیر و تصرف عامّ علمی وی در پرندگان است زیرا داشتن پر، و نفس کشیدن در همهٔ پرندگان وجود دارد و این جا چه در، دریا و چه در خشکی، بر روی پاهایشان نگه داشته است و این اشاره به تصرف و علمی است که ناشی از قدرت کاملهٔ الهی می باشد، و اندازه گیری خوراکیها و تعیین آنچه به صلاح آنهاست همه تحت قدرت و علم خداوند متعال است، خلاصه این که تعیین اندازه ها و آماده کردن آنها در مرحلهٔ آفرینش به اعتبار قدرت او و دانستن شمارهٔ افراد و اجناس موجودات و خاصّه پرندگان در رابطهٔ با علم حق تعالی می باشد .

فهذا غراب...نعام ،در این قسمت انواع مختلف پرندگان را نام می برد، منظور از واژهٔ اجناس در این جا، جنسهای اصطلاحی و منطقی نیست بلکه مراد معنای لغوی آن است که شامل نوع منطقی می شود، و حضرت در هر دو قرین از این چهار قسم، سجع متوازی را رعایت فرموده است(که در پاورقی صفحه 142 آن را تعریف کردیم).

دعا کلّ طائر باسمه ،فعل دعا، در این عبارت، استعاره از امری است که خداوند برای تکوین و ایجاد شیئی صادر می کند، زیرا میان دعا و امر مشابهتی وجود دارد که در معنای هر دو، طلب ایجاد شيء مطلوب نهفته است، چنان که خداوند در قرآن می فرماید: «فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ» (1)

1- سوره فصّلت(41)آیه(10)، [1]یعنی:...پس به آسمان و زمین گفت:بشتابید، با شوق و رغبت یا جبر و کراهت، آنها در پاسخ گفتند:با کمال شوق آمدیم...

و کلمهٔ اسم را برای این استعاره،به عنوان ترشیح آورده است زیرا هر کس را به نامش می خوانند و صدا می زنند،احتمال دیگر آن است که اسم را به معنای علامت،که معنای لغوی آن می باشد،بگیریم،به دلیل این که هر نوعی از پرندگان دارای نشانه و علامتی مخصوص است که در دیگران نیست،و معنای عبارت امام(علیه السلام)این است که خدای تعالی،پرندگان را با توجّه به علامتهای خاصّ و ویژگیهایی که در علمش و در لوح محفوظ برایشان وجود داشته،آفریده است.بعضی از شارحان برآنند که حضرت با این کلمه،اسماء اجناس را اراده فرموده است یعنی در لوح محفوظ تمام لغتهایی را که در آینده،مردم برای موجودات وضع می کنند، ثبت کرده،و هنگام آفرینش هر نوع،آن را با همان نام،صدا می کند و آن نیز به سرعت دعوت حق را لبیك می گوید،اگر آدمی تدبیر حکیمانهٔ پروردگار را در آفرینش پرنده ملاحظه کند در حیرت فرو خواهد رفت،آفرینندهٔ حکیم وی را به منظور سبك بودن وزن و جمع و جور بودن اندامش،عوض چهار دست و پا،فقط دو پا و برای هر کدام چهار انگشت قرار داده و محلّ خروج مدفوع و بولش را یکی ساخته،و سپس برای این که بتواند در فضا به آسانی پرواز کند و هوا را بشکافد،سینهٔ وی را به صورت محدب ساخته،چنان که سینهٔ کشتی را چنین می سازند تا به آسانی آب را درهم شکافته و به جریان خود در دریا ادامه دهد،و بالها و دمش را با موهای طولانی مجهّز ساخته است تا بتواند به آسانی پرواز کند و کلیّهٔ بدنش را به وسیلهٔ پرها،چنان پوشانده که هوا به داخل آنها راه یافته و وی را نشاط می بخشد،و چون غذایش را که دانه یا گوشت است بدون نیاز به جویدن می بلعد،به جای ردیفی از دندانهای بی فایده به وی منقاری سخت محکم عنایت کرده و حرارت داخل بدنش را افزایش داده است تا این که غذایش را بدون احتیاج به جویدن به مصرف سوخت بدنش برساند،خداوند پرندگان را چنان آفریده است که با تخم گذاری تکثیر نسل کنند نه با زاییدن زیرا اگر بنا بود بزایند می بایست جوجه

در شـکم پرورش یابـد و در این صورت بـا،بار سـنگین به آسانی نمی توانسـتند در آسـمان به پرواز در آینـد لـذا پروردگار سـبحان به جای شکم،تخم آنهـا را بـا ظرفیّت مناسب و حرارت مشترك از طرف نر و ماده،آمادهٔ پرورش فرزنـدانشان قرار داده است،به منظور بقای نسل این موجود،حق تعالی آن چنان وی را به فرزنـدش علاقه منـد ساخته است که دانه را نخست خود می بلعـد و پس از آن که ظرف دو شب آن را در چینه دانش نرم و آمـاده کرد به دهان جوجه وارد،و وی را تغـذیه می کنـد.وجود چینه دان در پرنـدگان از کارهای حکیمانـهٔ خالق متعال است،چینه دان مانند توبره ای در جلو سـینهٔ مرغان آویخته شده تا غذاهایی را که می خواهند مورد اسـتفاده قرار دهند به سـرعت در آن جا ریخته و به مرور دانه دانه به طرف سـنگدان بکشانند و یکی از حکمتهای وجود چینه دان همین است که کار تغذیه را سرعت می بخشد زیرا به سـرعت دانه ها را از زمین می چیند و آن را پر می کند و سـپس از سـر فرصت آنها را به سنگدان منتقل می کند،از اسرار عجیب دیگر در پرندگان پرهای زیبا و متعادلی است که در طاوس و درّاج و جز آنها مشاهده می شود و آن چنان عالمانه ساخته شده است که گویا نقّاشـی ماهر آن را نقاشـی کرده،از عجایب دیگر پایهٔ بی مانندی است که در هر یك از پرها وجود دارد و موها به ردیف در دو طرف آن قرار گرفته و ماننـد لولـهٔ آب باعث تغـذیه و آبیاری موها می باشد و از مادهٔ عصبی سـخت و محکم ساخته شده تا موها را سـفت بگیرد پس پاك و منزّه است خداوندی که تمام موجودات را جفت آفرید و شمارهٔ همهٔ مخلوقات را می داند و علم وی بر همهٔ اشیاء احاطه دارد .

انشـأ السـحاب... ،در جمله هـای آخر این خطبه حضـرت اشـاره به برخی از آثـار قـدرت بی پایـان حق تعالی کرده است،که از آن جمله آفرینش ابرهـای بـاران زا می باشـد که به هر طرف از روی زمین که مصـلحت می دانـد قسـمتی از آنها را روانه و زمین خشك را با رطوبت بارانها آمادهٔ رویش گیاه و درخت و سبزه می سازد،چنان که

خداونـد در قرآن مجیـد نیز به این امر اشاره فرموده است: «أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنّا نَسُوقُ الْماءَ إِلَی الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً تَأْکُلُ مِنْهُ أَنْعامُهُمْ وَ أَنْفُسُهُمْ أَ فَلا یُبْصِرُونَ» (1)

1- سوره سجده(32)و [1]آیه(26)یعنی:آیا ندیدید که ما آب باران را به سوی زمین خشك و بی آب و گیاه می بریم،پس حاصـلی که مردم و چهار پایانشان از آن بخورند می رویانیم،آیا باز هم چشم بصیرت نمی گشایند.

228-از خطبه های آن حضرت که در بارهٔ توحید ایراد شده،شامل یك سلسله از اصول

اشاره

علمی توحید می باشد که در خطبه های دیگر یافت نمی شود:

:مَا وَحَّدَهُ مَنْ كَيَّفَهُ وَ لاَ حَقِيقَتَهُ أَصَابَ مَنْ مَثَّلَهُ- وَ لاَ إِيَّاهُ عَنَى مَنْ شَبَّهَهُ- وَ لاَ صَمَدَهُ مَنْ أَشَارَ إِلَيْهِ وَ تَوَهَّمَهُ- كُلُّ مَعْرُوفٍ بِنَفْسِهِ مَصْنُوعٌ وَ كُلُّ قَائِمٍ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ- فَاعِلٌ لاَ بِاضْطِرَابِ آلَةٍ مُقَدِّرٌ لاَ بِجَوْلِ فِكْرَةٍ- غَنِيٌّ لاَ بِاسْتِفَادَةٍ- لاَ تَصْحَبُهُ الْأَوْقَاتُ وَ لاَ تَرْفِدُهُ الْأَدَوَاتُ- سَبَقَ الْأَوْقَاتَ كَوْنُهُ- وَ الْعَدَمَ وُجُودُهُ وَ الِابْتِدَاءَ أَزَلُهُ بِتَشْعِيرِهِ الْمَشَاعِرَ عُرِفَ أَنْ لاَ مَشْعَرَ لَهُ- وَ بِمُضَادَّتِهِ بَيْنَ الْأُمُورِ عُرِفَ أَنْ لاَ ضِدَّ لَهُ- وَ بِمُقَارَنَتِهِ بَيْنَ الْأَشْيَاءِ عُرِفَ أَنْ لاَ قَرِينَ لَهُ- ضَادَّ النُّورَ بِالظُّلْمَةِ وَ الْوُضُوحَ بِالْبُهْمَةِ- وَ الْجُمُودَ بِالْبَلَلِ وَ الْحَرُورَ بِالصَّرَدِ- مُؤَلِّفٌ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا مُقَارِنٌ بَيْنَ مُتَبَايِنَاتِهَا- مُقَرِّبٌ بَيْنَ مُتَبَاعِدَاتِهَا مُفَرِّقٌ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا- لاَ يُشْمَلُ بِحَدٍّ وَ لاَ يُحْسَبُ بِعَدٍّ- وَ إِنَّمَا تَحُدُّ الْأَدَوَاتُ أَنْفُسَهَا- وَ تُشِيرُ الآلاَتُ إِلَى نَظَائِرِهَا مَنَعَتْهَا مُنْذُ الْقِدْمَةِ وَ حَمَتْهَا قَدُ الْأَزَلِيَّةِ- وَ جَنَّبَتْهَا لَوْلاَ التَّكْمِلَةَ بِهَا تَجَلَّى صَانِعُهَا لِلْعُقُولِ- وَ بِهَا امْتَنَعَ عَنْ نَظَرِ الْعُيُونِ- وَ لاَ يَجْرِي عَلَيْهِ السُّكُونُ وَ الْحَرَكَةُ- وَ كَيْفَ يَجْرِي عَلَيْهِ مَا هُوَ أَجْرَاهُ- وَ يَعُودُ فِيهِ مَا هُوَ أَبْدَاهُ وَ يَحْدُثُ فِيهِ مَا هُوَ أَحْدَثَهُ- إِذاً لَتَفَاوَتَتْ ذَاتُهُ وَ لَتَجَزَّأَ كُنْهُهُ- وَ لاَمْتَنَعَ مِنَ الْأَزَلِ مَعْنَاهُ- وَ لَكَانَ لَهُ وَرَاءٌ إِذْ وُجِدَ لَهُ أَمَامٌ- وَ لاَلْتَمَسَ التَّمَامَ إِذْ لَزِمَهُ النُّقْصَانُ- وَ إِذاً لَقَامَتْ آيَةُ الْمَصْنُوعِ فِيهِ- وَ لَتَحَوَّلَ دَلِيلاً بَعْدَ أَنْ كَانَ مَدْلُولاً عَلَيْهِ- وَ خَرَجَ بِسُلْطَانِ الِامْتِنَاعِ- مِنْ أَنْ يُؤَثِّرَ فِيهِ مَا يُؤَثِّرُ فِي غَيْرِهِ

ص:262

الَّذِي لاَ يَحُولُ وَ لاَ يَزُولُ وَ لاَ يَجُوزُ عَلَيْهِ الْأُفُولُ- لَمْ يَلِدْ فَيَكُونَ مَوْلُوداً وَ لَمْ يُولَدْ فَيَصِيرَ مَحْدُوداً- جَلَّ عَنِ اتِّخَاذِ الْأَبْنَاءِ وَ طَهُرَ عَنْ مُلاَمَسَةِ النِّسَاءِ- لاَ تَنَالُهُ الْأَوْهَامُ فَتُقَدِّرَهُ وَ لاَ تَتَوَهَّمُهُ الْفِطَنُ فَتُصَوِّرَهُ- وَ لاَ تُدْرِكُهُ الْحَوَاسُّ فَتُحِسَّهُ وَ لاَ تَلْمِسُهُ الْأَيْدِي فَتَمَسَّهُ- وَ لاَ يَتَغَيَّرُ بِحَالٍ وَ لاَ يَتَبَدَّلُ فِي الْأَحْوَالِ- وَ لاَ تُبْلِيهِ اللَّيَالِي وَ الْأَيَّامُ وَ لاَ يُغَيِّرُهُ الضِّيَاءُ وَ الظَّلاَمُ وَ لاَ يُوصَفُ بِشَيْءٍ مِنَ الْأَجْزَاءِ- وَ لاَ بِالْجَوَارِحِ وَ الْأَعْضَاءِ وَ لاَ بِعَرَضٍ مِنَ الْأَعْرَاضِ- وَ لاَ بِالْغَيْرِيَّةِ وَ الْأَبْعَاضِ- وَ لاَ يُقَالُ لَهُ حَدٌّ وَ لاَ نِهَايَةٌ وَ لاَ انْقِطَاعٌ وَ لاَ غَايَةٌ- وَ لاَ أَنَّ الْأَشْيَاءَ تَحْوِيهِ فَتُقِلَّهُ أَوْ تُهْوِيَهُ- أَوْ أَنَّ شَيْئاً يَحْمِلُهُ فَيُمِيلَهُ أَوْ يَعْدِلَهُ- لَيْسَ فِي الْأَشْيَاءِ بِوَالِجٍ وَ لاَ عَنْهَا بِخَارِجٍ- يُخْبِرُ لاَ بِلِسَانٍ وَ لَهَوَاتٍ- وَ يَسْمَعُ لاَ بِخُرُوقٍ وَ أَدَوَاتٍ يَقُولُ وَ لاَ يَلْفِظُ- وَ يَحْفَظُ وَ لاَ يَتَحَفَّظُ وَ يُرِيدُ وَ لاَ يُضْمِرُ- يُحِبُّ وَ يَرْضَى مِنْ غَيْرِ رِقَّةٍ- وَ يُبْغِضُ وَ يَغْضَبُ مِنْ غَيْرِ مَشَقَّةٍ- يَقُولُ لِمَنْ أَرَادَ كَوْنَهُ كُنْ فَيَكُونُ- لاَ بِصَوْتٍ يَقْرَعُ وَ لاَ بِنِدَاءٍ يُسْمَعُ- وَ إِنَّمَا كَلاَمُهُ سُبْحَانَهُ فِعْلٌ مِنْهُ أَنْشَأَهُ وَ مَثَّلَهُ- لَمْ يَكُنْ مِنْ قَبْلِ ذَلِكَ كَائِناً- وَ لَوْ كَانَ قَدِيماً لَكَانَ إِلَهاً ثَانِياً لاَ يُقَالُ كَانَ بَعْدَ أَنْ لَمْ يَكُنْ- فَتَجْرِيَ عَلَيْهِ الصِّفَاتُ الْمُحْدَثَاتُ- وَ لاَ يَكُونُ بَيْنَهَا وَ بَيْنَهُ فَصْلٌ- وَ لاَ لَهُ عَلَيْهَا فَضْلٌ فَيَسْتَوِيَ الصَّانِعُ وَ الْمَصْنُوعُ- وَ يَتَكَافَأَ الْمُبْتَدَعُ وَ الْبَدِيعُ- خَلَقَ الْخَلاَئِقَ عَلَى غَيْرِ مِثَالٍ خَلاَ مِنْ غَيْرِهِ- وَ لَمْ يَسْتَعِنْ عَلَى خَلْقِهَا بِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ- وَ أَنْشَأَ الْأَرْضَ فَأَمْسَكَهَا مِنْ غَيْرِ اشْتِغَالٍ- وَ أَرْسَاهَا عَلَى غَيْرِ قَرَارٍ وَ أَقَامَهَا بِغَيْرِ قَوَائِمَ- وَ رَفَعَهَا بِغَيْرِ دَعَائِمَ- وَ حَصَّنَهَا مِنَ الْأَوَدِ وَ الِاعْوِجَاجِ- وَ مَنَعَهَا مِنَ التَّهَافُتِ وَ الِانْفِرَاجِ- أَرْسَى أَوْتَادَهَا وَ ضَرَبَ أَسْدَادَهَا- وَ اسْتَفَاضَ عُيُونَهَا وَ خَدَّ أَوْدِيَتَهَا- فَلَمْ يَهِنْ مَا بَنَاهُ وَ لاَ ضَعُفَ مَا قَوَّاهُ هُوَ الظَّاهِرُ عَلَيْهَا بِسُلْطَانِهِ وَ عَظَمَتِهِ- وَ هُوَ الْبَاطِنُ لَهَا بِعِلْمِهِ وَ مَعْرِفَتِهِ- وَ الْعَالِي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مِنْهَا بِجَلاَلِهِ وَ عِزَّتِهِ- لاَ يُعْجِزُهُ شَيْءٌ مِنْهَا طَلَبَهُ- وَ لاَ يَمْتَنِعُ عَلَيْهِ فَيَغْلِبَهُ- وَ لاَ يَفُوتُهُ السَّرِيعُ مِنْهَا فَيَسْبِقَهُ- وَ لاَ يَحْتَاجُ إِلَى ذِي مَالٍ فَيَرْزُقَهُ- خَضَعَتِ الْأَشْيَاءُ لَهُ وَ ذَلَّتْ مُسْتَكِينَةً لِعَظَمَتِهِ- لاَ تَسْتَطِيعُ الْهَرَبَ مِنْ سُلْطَانِهِ إِلَى غَيْرِهِ- فَتَمْتَنِعَ مِنْ نَفْعِهِ وَ ضَرِّهِ- وَ لاَ كُفْءَ لَهُ فَيُكَافِئَهُ- وَ لاَ نَظِيرَ لَهُ فَيُسَاوِيَهُ- هُوَ الْمُفْنِي لَهَا بَعْدَ وُجُودِهَا- حَتَّى يَصِيرَ مَوْجُودُهَا كَمَفْقُودِهَا- وَ لَيْسَ فَنَاءُ الدُّنْيَا بَعْدَ ابْتِدَاعِهَا- بِأَعْجَبَ مِنْ إِنْشَائِهَا وَ اخْتِرَاعِهَا- وَ كَيْفَ وَ لَوِ

اجْتَمَعَ جَمِيعُ حَيَوَانِهَا مِنْ طَيْرِهَا وَ بَهَائِمِهَا- وَ مَا كَانَ مِنْ مُرَاحِهَا وَ سَائِمِهَا- وَ أَصْنَافِ أَسْنَاخِهَا وَ أَجْنَاسِهَا- وَ مُتَبَلِّدَةِ أَمَمِهَا وَ أَكْيَاسِهَا- عَلَى إِحْدَاثِ بَعُوضَةٍ مَا قَدَرَتْ عَلَى إِحْدَاثِهَا- وَ لاَ عَرَفَتْ كَيْفَ السَّبِيلُ إِلَى إِيجَادِهَا- وَ لَتَحَيَّرَتْ عُقُولُهَا فِي عِلْمِ ذَلِكَ وَ تَاهَتْ- وَ عَجَزَتْ قُوَاهَا وَ تَنَاهَتْ- وَ رَجَعَتْ خَاسِئَةً حَسِيرَةً- عَارِفَةً بِأَنَّهَا مَقْهُورَةٌ مُقِرَّةً بِالْعَجْزِ عَنْ إِنْشَائِهَا- مُذْعِنَةً بِالضَّعْفِ عَنْ إِفْنَائِهَا وَ إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَعُودُ بَعْدَ فَنَاءِ الدُّنْيَا وَحْدَهُ لاَ شَيْءَ مَعَهُ- كَمَا كَانَ قَبْلَ ابْتِدَائِهَا كَذَلِكَ يَكُونُ بَعْدَ فَنَائِهَا- بِلاَ وَقْتٍ وَ لاَ مَكَانٍ وَ لاَ حِينٍ وَ لاَ زَمَانٍ- عُدِمَتْ عِنْدَ ذَلِكَ الآجَالُ وَ الْأَوْقَاتُ- وَ زَالَتِ السِّنُونَ وَ السَّاعَاتُ- فَلاَ شَيْءَ «الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ» - الَّذِي إِلَيْهِ مَصِيرُ جَمِيعِ الْأُمُورِ- بِلاَ قُدْرَةٍ مِنْهَا كَانَ ابْتِدَاءُ خَلْقِهَا- وَ بِغَيْرِ امْتِنَاعٍ مِنْهَا كَانَ فَنَاؤُهَا- وَ لَوْ قَدَرَتْ عَلَى الِامْتِنَاعِ لَدَامَ بَقَاؤُهَا- لَمْ يَتَكَاءَدْهُ صُنْعُ شَيْءٍ مِنْهَا إِذْ صَنَعَهُ- وَ لَمْ يَؤُدْهُ مِنْهَا خَلْقُ مَا خَلَقَهُ وَ بَرَأَهُ- وَ لَمْ يُكَوِّنْهَا لِتَشْدِيدِ سُلْطَانٍ- وَ لاَ لِخَوْفٍ مِنْ زَوَالٍ وَ نُقْصَانٍ- وَ لاَ لِلِاسْتِعَانَةِ بِهَا عَلَى نِدٍّ مُكَاثِرٍ- وَ لاَ لِلِاحْتِرَازِ بِهَا مِنْ ضِدٍّ مُثَاوِرٍ- وَ لاَ لِلِازْدِيَادِ بِهَا فِي مُلْكِهِ- وَ لاَ لِمُكَاثَرَةِ وَ شَرِيكٍ فِي شِرْكِهِ- وَ لاَ لِوَحْشَةٍ كَانَتْ مِنْهُ- فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَأْنِسَ إِلَيْهَا- ثُمَّ هُوَ يُفْنِيهَا بَعْدَ تَكْوِينِهَا- لاَ لِسَأَمٍ دَخَلَ عَلَيْهِ فِي تَصْرِيفِهَا وَ تَدْبِيرِهَا- وَ لاَ لِرَاحَةٍ وَاصِلَةٍ إِلَيْهِ- وَ لاَ لِثِقَلِ شَيْءٍ مِنْهَا عَلَيْهِ- لاَ يُمِلُّهُ طُولُ بَقَائِهَا فَيَدْعُوَهُ إِلَى سُرْعَةِ إِفْنَائِهَا- وَ لَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ دَبَّرَهَا بِلُطْفِهِ- وَ أَمْسَكَهَا بِأَمْرِهِ وَ أَتْقَنَهَا بِقُدْرَتِهِ- ثُمَّ يُعِيدُهَا بَعْدَ الْفَنَاءِ مِنْ غَيْرِ حَاجَةٍ مِنْهُ إِلَيْهَا- وَ لاَ اسْتِعَانَةٍ بِشَيْءٍ مِنْهَا عَلَيْهَا- وَ لاَ لِانْصِرَافٍ مِنْ حَالِ وَحْشَةٍ إِلَى حَالِ اسْتِئْنَاسٍ- وَ لاَ مِنْ حَالِ جَهْلٍ وَ عَمًى إِلَى عِلْمٍ وَ الْتِمَاسٍ- وَ لاَ مِنْ فَقْرٍ وَ حَاجَةٍ إِلَى غِنًى وَ كَثْرَةٍ- وَ لاَ مِنْ ذُلٍّ وَ ضَعَةٍ إِلَى عِزٍّ وَ قُدْرَةٍ

لغات

صمده:آن را قصد کرد ترفده:او را کمك می کند وضوح و وضح:سفیدی بهمه:سیاهی،تاریکی مراح:حیوان هایی که در خوابگاهها و محلهایی که در بندند به استراحت مشغولند.

حرور(در این جا):گرمی صرد:سردی افول:پنهان شدن والج:در آینده،وارد شونده

ص:264

خلا:گذشت،سبقت گرفت.

أود:کجی،اعوجاج تهافت:سقوط کردن،افتادن اسداد جمع سدّ یا سدّ:آنچه میان دو شیئی فاصله ایجاد کند.

خدّ:شکافت،جدا ساخت سائمها:حیواناتی که برای چرا در بیابان رها شده اند.

انساخ جمع سنخ:انواع،قسمتهای اصلی متبلّده:کند فهمان،کم هوشان اکیاس:تیز هوشان،زیرکها تکاءده الامر:کار بر او سخت شد،به مشقّت افتاد اکیاس:تیز هوشان،زیرکها آده:بارش را سنگین کرد مثاور:حمله کننده

ترجمه

«هر کس خدای را به چگونگی ستاید،وی را یکتا ندانسته،و هر که برایش مانندی قرار دهد به حقیقتش پی نبرده و آن که وی را به چیزی تشبیه کند به مقصد نرسیده و کسی که به او اشاره کند و یا وی را دروهم و اندیشه آورد،قصدش نکرده است،آنچه حقیقتش شناخته شود،مصنوع است و هر چه که قائم به دیگری باشد معلول علّتی می باشد.کار انجام می دهد بی آن که نیازمند وسیله باشد و اندازه گیرنده ای است که محتاج به فکر و اندیشه نمی باشد.بی نیاز است بدون این که استفاده ای کسب کند،نه زمانها با او،همراه،و نه ابزار و وسایل با او قرینند، بودنش بر زمان پیشی گرفته و هستیش بر عدم سبقت یافته و ازلیّتش بر آغاز مقدم بوده است،آفرینش حواس به وسیلهٔ او،دلیل بر پیراستگی وی از حواس است.

از آفریدن اشیاء متضاد،معلوم می شود که برای وی ضدّی متصور نیست و از تقارن قرار دادن میان اشیاء روشن می شود که او را قرین و همتایی نیست،روشنی را با تاریکی و آشکار را با نهان و خشکی را با تری و گرمی را با سردی،ضدّ یکدیگر قرار داده عناصر متضادّ را با هم ترکیب کرده و بین موجودات متباین تقارن برقرار ساخته است،آنها را که با هم فاصله داشته اند به همدیگر نزدیك و میان آنها که با هم نزدیکند جدایی افکنده است،حد و اندازه ای برایش متصور نیست و به شماره در نمی آید،ابزارها خودشان را محدود می سازند و وسایل و آلات به همانند

ص:265

خود اشاره می کننـد(یعنی آنچه را که مورد اشاره قرار می دهند مثل خودشان مادی هسـتند)،همین که می گوییم موجودات از فلان وقت پیـدا شـده انـد آنهـا را از قـدیم بودن منع کرده ایم و این که می گوییم،بطور قطعی به وجود آمـده انـد ازلی بودنشان را ممنوع ساخته ایم،و هنگـامی که گفته می شود اگر چنین نمی بود کامـل می شـد، دلیـل بر نقصان و کامل نبودن آنهاست،به آفرینش موجودات خالق آنها برای عقول تجلی کرد و به آن سـبب نیز از دیده شدن با چشـمهای ظاهر مبّرا می باشد،حرکت و سـکون در او یافت نمی شود و چگونه می تواند چنین باشـد با این که او خود آنها را ایجاد فرموده است و چطور ممکن است آنچه را که خود آشـکار ساخته در وی اثر بگذارد،آیا می شود که آفریننـده تحت تأثیر آفریـدهٔ خویش قرار گیرد و اگر چنین شود ذاتش تغییر می کند،و کنه وجودش تجزیه می پذیرد و ازلی بودنش باطل می شود،و هنگـامی که برای او جلو باشـد پشت سـر هم خواهـد داشت و چون نقصان و عـدم کمال همراهش باشـد طالب کمال خواهد بود،و دلیل حتمی بر مخلوق بودن او می باشـد که خود دلیل بر وجود خالقی برای اوست،نه این که خود آفریـدگار باشد،و سـرانجام از این دایره که هیچ چیز در او موثر نیست خارج می شود.

ذات اقـدس باری تعالی را تغییر و زوال و افولی نیست،کسـی را نزاده است که خود نیز مولـد باشد و از کسـی زاده نشده است تا محدود به حدود باشد، برتر است از آن که فرزندانی داشته باشد و پاکتر از آن است که با زنان درآمیزد.

دست اندیشه های بلند به دامن کبریائیش نرسد تا وی را محدود سازد،و تیز هوشی،هوشمندان نتواند نقش او را در خیال تصویر کند،حواس از درکش عاجزند و دستها از دسترسی و لمسش قاصر.تغییر و گوناگونی در وی راه ندارد و گذشت زمان هیچ گونه تبدیل و دگرگونی در او به وجود نیاورد و آمـد و شد شـبها و روزها وی را کهنه و سالخورده نسازد،روشـنایی و تاریکی تغییرش ندهد.به هیچ یك از اجزاء و جوارح و اعضاء و عرضی از اعراض و به تغایر و ابعاض،توصیف نمی شود برایش حدّ و نهایتی و انقطاع و غایتی متصوّر نیست،اشیاء وی را در احاطهٔ خود نمی گیرند تا او را پایین و بالا ببرند،هیچ چیز او را بر خود حمل نمی کند

ص:266

که او را بر پشت خود کج کند یا راست بگیرد،نه در اشیا داخل است و نه از آنها خارج،خبر می دهد بدون زبان و زبان کوچك،شنوایی دارد بـدون منفـذهای سـر و ابزارها،سـخن می گوید ولی چیزی را تلفّظ نمی کند همه چیز را حفظ دارد امّا بدون این که کسب کند و در حافظه بسپرد،اراده دارد ولی بدون این که چیزی را در ضمیر خود پنهان کند،دوستی و خشنودی دارد امّا نه از روی نرمی و رقّت قلب،دشمنی دارد و خشم می گیرد اما نه با تحمّل مشقّت،آن که بخواهد به وجود آورد،می گوید:

موجود شو،اما نه چنان که صوتی تولید شود یا ندایی شـنیده شود بلکه سخن وی فعلی از اوست که آن را ایجاد می کند و مجسّم می سازد و تـا کنون مثل و ماننـدی برایش نبوده است و اگر می بود او دوّمین خـدا بود،در بارهٔ ذات اقـدس احـدّیت گفته نمی شود که نبود و پدیـدار شـد،زیرا در این صورت ویژگیهای پدیـده را پیـدا کرده و میان او و آن ویژگیها امتیازی نخواهـد بود،وی را بر آنها برتری نمی باشـد،صانع و مصنوع یکسان می شود،پدید آورنده.و پدیدار شده برابر می شوند.

مخلوقات را بدون نمونه ای که از دیگری صادر شود،بخشـید و بر آفرینش آنها از هیچ کس کمك و معاونت نخواست،زمین را آفرید و بدون آن که از کـار دیگری بمانـد آن را نگه داشت و بر جایگاه ناآرام اسـتوارش ساخت،و بـدون پایه ها آن را بپا داشت و بـدون سـتونها وی را بر افراشت،آن را از کـج شـدن محفوظ و از افتـادن و شـکافته شـدن بـازداشت،پس آنچه او بنا کرد سـست نگشت و آنچه را توانایی داد ناتوان نشد،او با عظمت و سیطرهٔ خود بر زمین مسلّط و با دانش و آگاهی خویش از درون آن با خبر است و با عزت و جلالش بر تمامی آن اشراف دارد،هیـچ ذرّهٔ آن از قلمرو قـدرتش خارج نیست و هرگز از فرمانش سـرپیچی نمی کنـد،و هیـچ شـتابگری از چنگ قدرت وی نیروی فرار نـدارد،و او به هیـچ ثروتمنـدی نیاز نـدارد،تمام کائنات در برابرش فرمانبر،و در پیشـگاه عظمتش ذلیل و خوارنـد و هیـچ کس قدرت فرار از محیط اقتـدار او را ندارد که به جانب دیگری روی آورد،تا از سود و زیان وی در امان ماند،همتایی ندارد که با او برابری کند،و مانندی برایش نیست که مساوی وی باشد،و اوست که جهان را پس از هستی

آن چنان نابود خواهـد ساخت که وجودش هماننـد عـدمش شود.نابود ساختن دنیا پس از وجود،شـگفت آورتر از موجود کردن آن از عدم نیسـت،چگـونه غیر از ایـن باشـد،در صـورتی که اگر همـهٔ موجـودات زنـدهٔ جهـان اعمّ از پرنـدگان،چهارپایـان،و آن گروه که شـبانگاه به جایگاهشان برمی گردند و هم آنها که در بیابان مشـغول چرا هستند و تمام انواع مختلف،خواه آنها که کم هوش هستند،و یا آنها که زیرکند، (اگر همه اینها)گرد آینـد،هرگز توانایی ایجاد پشه ای ندارند و حتی طریق ایجاد آن را هم نمی دانند عقول آنها در،یافتن راز آفرینش آن حیران و نیروهای آنها ناتوان و خسـته شده و پایان گیرد و سـرانجام پس از تلاش،شکست خورده و ناتوان برمی گردند و اعتراف می کنند که نه تنها از ایجـاد آن ناتواننـد،بلکه از نـابود ساختن آن نیز عاجزنـد،فقط خداونـد پاك است که پس از فنای جهان باقی می مانـد، در حالی که هیچ موجودی نباشـد همان گونه که پیش از آفرینش موجودات بوده است،هنگام نابودی جهان،وقت،مکان،لحظه و زمان مفهومی نـدارد،وقتها، سرآمـدها،ساعات و سالها از بین رفته انـد،چیزی بجز خداوند یکتای قهّار نیست که همهٔ امور به سوی او بازگشت می کنند و هم چنان که در آغاز آفرینش از خود قـدرتی نداشـتند،در هنگام فانی شـدن نیز نیروی امتناع ندارند،و اگر قدرت امتناع می داشـتند هستی آنها ادامه می یافت.

آفرینش هیچ چیز برای خدا رنج آور نبوده،و در خلقت آنچه آفریده است فرسودگی و خسـتگی او را پدید نیامده است،موجودات را آفرید نه به سود اسـتحکام حکومتش و نه برای ترس از کمبود و زوال،و نه به منظور کمـك گرفتن از آنـان در برابر همتایی که ممکن است بر او چیره شود،و نه به خاطر احتراز از دشـمن که به او هجوم آورده،و نه به قصـد ازدیاد اقتدار خود،و نه به منظور پیروزی یافتن بر شـریك و نه به علت رفع تنهایی که داشـته و خواسـته که به آنها انس بگیرد،و بالاخره بعـد از آن که جهان را به وجود آورد،همه را دسـتخوش فنا و نیستی خواهد ساخت،اما نه به دلیلی که از تصـرف و ادارهٔ آن خسـته شده و نه برای این که آسایشی نصیب وی شود و نه به این علت که هستی موجودات برای وی باری سنگین می باشد.طولانی

ص:268

شدن عمر جهان هستی خدای عالم را به ستوه نیاورده است تا وی را برای نابود کردن آن شتابان سازد،بلکه با لطف خویش کلیهٔ موجودات را نظام بخشید و با فرمان خود آنها را نگهداری فرمود و به توسط قدرت کامله اش همه را مستحکم ساخت و بار دیگر پس از فنای موجودات آنها را به عالم وجود بر می گرداند،بدون این که نیازی به آنها داشته باشد و یا کمکی از آنها بگیرد،و نه به منظور انتقال از حالت تنهایی و وحشت به سوی حالت آرامش و انس و نه از حالت جهل و نادانی به سوی علم و آگاهی و نه می خواهد به آن وسیله از نیازمندی و فقر به سوی بی نیازی و ثروت برگردد و یا از خواری و پستی به عزت و قدرت انتقال یابد .»

شرح

موضوع بحث در این خطبه توحید مطلق پروردگار و تنزیه ذات اقدس وی از ویژگیهای ناروا می باشد و به این منظور او را از صفات ناروا دور دانسته است :

1- ما وحده من کیّفه ،در این عبارت دو قسم از اقسام دلالتهای منطقی نهفته است،مطابقه و التزام الف:بطور مطابقه بر این امر دلالت دارد که هر کس خدای را به کیفیت ستاید یکتایی وی را بیان نکرده است ب:لازمهٔ این معنا آن است که خدای را به این طریق ستودن جایز نیست.

تعریف کیفیت:در آغاز برای این که روشن شود چرا توصیف خداوند بدین گونه روا نیست کیفیت یا کیف را تعریف می کنیم و آن ویژگی ثابت و صفتی است که بر اشیاء و موجودات عارض می شود و هیچ گونه قسمت و نسبتی نمی پذیرد (1)و با این تعریف و قیودی که برای آن ذکر شد از بقیّه اعراض جدا می شود،و این عرض دارای چهار قسم اصلی است که هر کدام نیز دارای چند بخش می باشند:

1- اگر تقسیم پذیر باشد کمّ است و اگر نسبت به دیگری باشد وضع است که دو قسم دیگر از اعراض می باشند،و تعریف جوهر و بقیّهٔ اعراض در صفحات بعد خواهد آمد.(مترجم)

1-کیفیات مخصوص به کمیّات که دارای سه بخش است:

الف-مربوط به شکل و سطح است مثل مثلّث بودن و مربع بودن و غیر اینها...

ب-ویژگیهای خطها مثل کج و راست بودن.

ج-صفاتی که اختصاص به شماره ها و اعداد دارد مانند زوج یا فرد بودن.

2-کیفیات محسوسه،از قبیل رنگها،مزه ها،سردی و گرمی و این قسم نیز دارای دو بخش می باشد:

الف-کیفیات راسخه که تا وقتی محلّش وجود دارد آن نیز وجود دارد مانند زردی طلا- و شیرینی برای عسل و این بخش را به دو دلیل کیفیت انفعالی نیز می گویند،یا به این سبب که حواس را تحت تاثیر قرار داده و منفعل می کنند و یا به واسطهٔ این که محل و موضوعهای خود را منفعل می کنند.

ب-راسخ و دائمی نیستند بلکه دیر یا زود از بین می روند،از قبیل سرخی صورت شخص شرمسار و اینها را نیز انفعال می گویند زیرا موضوعاتشان به سرعت تحت تأثیر واقع شده و تغییر حالت می دهند.

3-کیفیات نامحسوس دارای بخشهای مختلفی می باشند:

الف-استعدادهایی که در بعضی موجودها منشأ کمال واقع می شوند از قبیل استعداد برای مقاومت و دفاع در برابر دشمن.

ب-کیفیاتی که موجب انفعال در جهت کمال باشد که قوه طبیعی نیز نامیده می شود و مثل همیشه سالم و سخت بودن.

ج-استعداد بعضی نقیصه ها مانند آمادگی برای زود باوری و زود تحت تأثیر هر چه واقع شدن که این بخش را ضعف هم می گویند.

د-و یا آنچه که باعث ضعف و ناتوانی در نیروهای طبیعی می باشد مثل همیشه بیمار یا بیمار گونه بودن.

ص:270

4-آخرین قسمت کیفیاتی که در اصل وجودشان کمال و نقص نهفته است و اینها نیز محسوس نیستند و دو بخش دارد آنهایی که ثابتند و بزودی از بین نمی روند ملکه نامیده می شوند و آنها را که بر عکس،زود زایل می شوند حال می گویند مثل:خشم شخص بردبار و حلیم و بیماری آدم تندرست و سالم.

پس از تعریف و بیان قسمتهای کیف،لازم است از باب توضیح خاطر نشان کنیم که آنچه را ما در ضمن شرح جملهٔ اول این خطبه گفتیم که لازمهٔ توصیف خداوند به کیفیّت،یکتا ندانستن ذات اقدس وی می باشد خود حضرت در نخستین خطبهٔ کتاب فرموده است:کسی که حق تعالی را وصف کند برایش قرین و همتایی قائل شده و آن که چنین کند او را دو تا دانسته... (1)،و چنان که آن جا شرح شد،نتیجه این می شود:هر کس خدای را به وصف در آورد او را دو تا دانسته است،پس روشن است هر که وی را به وصف بخواند او را یکتا ندانسته است زیرا توحید با تثنیه ضدّند و قابل اجتماع نیستند.

2- و لا حقیقته اصاب من مثّله ،دومین صفتی که خدا را از آن مبرّا دانسته این است که،هر کس برای او مثل و مانندی قرار دهد به حقیقت وی نرسیده است زیرا هر چه مثل و مانند داشته باشد واجب الوجود با لذات نخواهد بود به دلیل این که اگر مثلیّت و مانندی،همه جانبه باشد تعددی در کار نیست،چون تعدّد نیاز به تغایر دارد اگر چه به حدّاقل باشد،و این امرهم با وحدت و مثلیّت همه جانبه نمی سازد،و اگر مثلیّت و اشتراك فقط از برخی جهات باشد از سه حالت خارج نیست زیرا آنچه دلیل اشتراك مثلین می باشد،یا اصل ماهیت و تمام حقیقت آنهاست یا جزء حقیقت آنها و یا خارج از ماهیت آنان می باشد و

1- ...فمن وصف اللّه سبحانه فقد قرنه و من قرنه فقد ثنّاه...خطبه اول کتاب.

هر سه حالت به شرح زیر باطل است.

1-اگر مـا به الاشتراك تمام حقیقت مثلین باشـد ناچار ما به الامتیاز،امری عارض بر حقیقت آنها خواهـد بود و این حالت نیز دو شقّ باطل دارد،زیرا آنچه سـبب این عروض شـده است اگر مـاهیت آن دو باشـد،باعث اشتراك است نه امتیاز به دلیل این که مقتضای ماهیت واحـده اختلافی نـدارد و فرض این بود که در اصل حقیقت و تمام ماهیّت ماننـد یکدیگرنـد،پس ماهیتشان یکی است، بنا بر این آنچه علّت امتیاز یکی از آنهاست در دیگری نیز وجود دارد،پس بطلان این شق ثابت شد،شق دوم این که آنچه سبب عروض ما به الامتیاز مثلین شده غیر از حقیقت آنها می باشـد،پس لازم آید که ذات واجب الوجود به منظور تحصـیل ما به الامتیاز نیازمند به امری خارج از ذات باشد و این خود امری محال و باطل است.

2-و اگر ما به الاشتراك جزء حقیقت مثلین باشد،لازمه اش آن است که هر دو مرکب باشند پس ممکن خواهند بود،نه واجب.

3-حـالت سوّم این که ما به الاشتراك،امری خارج از حقیقت آنها باشـد، این هم به دو وجه باطل است،وجه اوّل:توصـیف واجب تعالی به امری خارج از حقیقتش ممتنع است زیرا لازمـهٔ آن چنان که گـذشت تثنیهٔ او و مرکب کردن وی می باشد،وجه دوم خود دارای دو شق می باشد.

الف-اگر این امر خـارجی که مایـهٔ اشتراك آنهاست،کمالی برای ذات واجب تعالی باشـد لازم آیـد که واجب الوجود بالـذات،از غیر خود استفادهٔ کمال کند که امری است باطل.

ب-و اگر کمال نیست،اثباتش برای خداوند نقص خواهد بود،پس ثابت می شود که هر چه مثل و مانند داشـته باشد واجب الوجود بالذات نمی باشد و بنا بر این هر کس در راه شناخت خدا به آنچه برسد که مثل و مانند دارد به چیزی

رسـیده است که واجب بالذات نیست و به خالق جهان نرسـیده است و مراد از عبارت امام(علیه السـلام)آن است که:در مقام توجه به حق تعالی و کاوش در جستجوی معرفت وی مثل و مانندی برایش قایل نشوند.

3-ویژگی سوم که ذات اقدس خداوند از آن بدور است،این سخن امام(علیه السلام) می باشد: و لا ایّاه عنی من شبّهه ،معنا و شرح این فراز با عبارت بالا شباهت کامل دارد.

4- و لا صمده من اشار الیه و توهّمه ،اشاره کردن بطور کلی دو گونه است:

حسـی و عقلی و هر دو در مورد خدا،باطل است زیرا لازمهٔ اشارهٔ حسّی آن است که او دارای وضع و هیأت و شکل و مکان باشد،چنان که بارها گفته ایم،و امّا اشارهٔ عقلی چنان که معلوم است نفس انسانی تا هنگامی که در جهان ماده غریبانه بسر می برد اگر بخواهد امر معقولی را از عالم غیب به دست آورد،ناچار است که برای ضـبط و اثبات آن از قوهٔ خیال و وهم کمك بگیرد پس هیچگاه نمی توانـد به امور معنوی اشاره کند،مگر با مشارکت وهم و خیال که لازمهٔ داشتن حدّ و کیفیت است و از طرفی می دانیم که حق تعالی از کیفیات و حدود و هیأت داشـتن منزّه و پاك است،بنا بر این آن که خـدا را مورد اشاره قرار دهـد و ادّعا کنـد که در شـناخت وی به حقیقت رسـیده است در حقیقت چیزی را اراده کرده اسـت کـه دارای کیفیت و حـال می باشـد،در صـورتی که او واجب الوجـود نیست،پس واجب الوجـود را اراده نکرده است،بدین جهت بطور کلی اشاره به ذات اقدس حق تعالی محال و ممتنع است .

5-ویژگی پنجم در این سخن حضرت مورد اشاره واقع شده است.

کـلّ معروف بنفسه مصـنوع ،آنچه از این جمله اراده شـده آن است که کنه و حقیقت وجود حق تعالی بر کسـی معلوم نیست ولی چون در مقام استدلال است می توان از شکل اول قیاس اقترانی بدین گونه استفاده کرد که این جمله از سخن

امام را هر چه کنه و حقیقتش معلوم شود مصنوع است صغری،و این جملهٔ تقدیری را هم که هیچ مصنوعی واجب الوجود نیست کبرای آن قرار دهیم و نتیجـهٔ این دو مقـدمه چنین می شود،هیچ معلوم الحقیقه ای واجب الوجود نیست و هنگامی که این قضـیهٔ سالبهٔ کلیه را عکس کنیم،این جمله به دست می آیـد:هیـچ واجب الوجودی معلوم الحقیقه نیست که همان مطلوب و مـدّعای اوّل می باشـد و در این مورد از قیاس ضمیر استفاده شده است.ممکن است این استدلال را به شکل دوم ببریم،به این طریق که صغرایش همان جملهٔ مضمر باشد و کبرای آن این جمله:هیچ واجب الوجودی مصنوع نیست و نتیجهٔ آن را مانند استدلال بالا عکس کنیم،احتمال سوم آن است که مقدمهٔ اول را کبرا قرار دهیم و نیازی به عکس کردن نتیجه هم نداریم (1).احتمال چهارم آن است که مطلوب را از راه قیاس استثنایی به دست آوریم و مقدمهٔ مذکور در متن سخن امام را حاکی از تلازمی بدانیم که در شرطیّه متصله وجود دارد که صورت قیاس چنین است:اگر کنه حقیقت خداوند معلوم شود مصنوع خواهد بود،تالی که باطل است پس مقدم نیز باطل خواهد بود.

علت این که هر معلوم الحقیقه ای مصـنوع می باشد آن است که حقیقت هر چیزی به اجزایش شناخته می شود و هر چه اجزاء دارد مرکب است و هر مرکبی نیاز،به ترکیب کننده و صانع دارد پس هر معلوم الحقیقه ای مصـنوع و دارای صانع است،و بطلان تالی به این دلیل اسـت که اگر حق تعالی مصنوع بود،ممکن و محتاج به غیر می شد و در نتیجه واجب الوجود بالذّات نبود.

6-صـفت دیگری را که از ذات مقدس خدای تعالی دور دانسـته آن است که وی قائم به غیر نیست،زیرا هر چه چنین باشد وابسـته و معلول است و کلّ

1- اگر جای دو مقدمهٔ شکل اوّل را عوض کنیم شکل چهارم خواهد شد زیرا حد وسط موضوع صغری و محمول کبری می شود که عکس شکل اوّل است.(مترجم)

قائم فی سواه معلول ،این جمله هم مانند عبارت پیشین می تواند مقدمهٔ اول و صغرای مشکل اول یا دوم قیاس مضمر باشد و مفهومش آن است که حق تعالی قائم به غیر نیست یعنی عرض نمی باشد که نیازمند به محلّ شود، مقدّمات قیاس از این قرار است:هر چه قائم به غیر باشد معلول است،هیچ معلولی واجب الوجود نیست،(شکل اوّل)،یا هیچ واجب الوجودی معلول نیست(شکل دوم)، و نتیجهٔ آن بنا به هر دو فرض این است:هیچ قائم به غیری واجب الوجود نیست و موقعی که آن را عکس کنیم مطلوب به دست می آید:هیچ واجب الوجودی قائم به غیر نیست و نیز چنان که قبلا بیان داشتیم ممکن است جملهٔ متن را کبرای قیاس قرار دهیم که نیاز به معکوس ساختن نتیجه نداشته باشیم(این جا هم چنان که در پایین صفحهٔ قبل بیان شد،شکل اول به چهارم برمی گردد.)و همچنان ممکن است که بیان کنندهٔ تلازم قیاس استثنایی باشد،یعنی اگر خداوند متعال قائم به غیر باشد معلول خواهد بود،تالی که باطل است مقدم نیز مثل آن است و ملازمهٔ میان مقدم و تالی آن است که قائم به غیر نیازمند به محل است و آنچه نیازمند باشد ممکن است و هر ممکنی وجود و عدمش معلول است،و امّا دلیل بطلان تالی آن است که اگر خداوند معلول باشد واجب الوجود نخواهد بود .

7-هفتمین ویژگی حق تعالی:فاعلی است که از ابزار و وسایل کار استفاده نمی کند،خداوند به دلیل این که ایجاد کنندهٔ جهان وجود است پیوسته در کار و فاعل است اما از به کارگیری ابزار در کارهایش پاك و منزه است زیرا این عمل از صفات اجسام می باشد و خداوند از جسمیت بدور است.

8-صفت هشتم: مقدّر لا بحول فکرة ،آفرینندهٔ جهان امور را اندازه گیری می کند اما نیازی به کمك از فکر و اندیشه ندارد،او به هر موجودی اندازهٔ کمالش را از وجود و متعلقات آن که عبارت از اجل و روزی و جز اینها می باشد بر طبق مصلحت و قضای خود می دهد و برای این عمل نیازمند به فکر و

انـدیشه نیست زیرا اندیشـیدن از لوازم نفوس بشـری است که در انجام دادن اعمال از بـدن و امور مادی اسـتفاده می کنـد و خداونـد از این خصوصیت بدور است.

9-ویژگی نهم این که خداوند بدون سود بردن غنی و بی نیاز است امام(علیه السلام)با این بیان ساحت قدس الهی را از همه چیز و در تمام جهات بی نیاز معرفی می کند و حتی وی را از غنا و بی نیازی متعارفی که در مخلوقها یافت می شود پاك و منزّه دانسـته است زیرا اگر مانند سایر اغنیاء ثروت را از راه اسـتفاده به دست آورد لازم آیـد که در ذاتش ناقص باشد و برای رفع آن محتاج به اسـتفاده از غیر خود و در نتیجه ممکن خواهد بود نه واجب.

10-زمان یارای همراهی با خـدا را ندارد زیرا مصاحبت حقیقی دلیل با هم بودن و نزدیك شدن است که این هر دو از متعلقات جسـمند و از طرفی وجود جسم مادّی خود بعد از وجود فرشـتگان است و وجود آنان هم معلول و متاخر از وجود مانع اوّل می باشد،بنا بر این وجود وقت و زمان به چند مرتبه از وجود حق تعالی تأخر دارد و درست در نمی آید که همراه و یا ظرف وجود می باشد و گرنه به زمان محتاج می شود نه از آن بی نیاز،در صورتی که حق تعالی چون بر همـهٔ کائنات و از جمله زمان سـبقت دارد پس بکلی از آن بی نیاز است و امّا این که گاهی نیروی واهمـهٔ انسان،زمان را با برخی مجردات همراه و با هم می دانـد و آنها را به زمانیّات تقسـیم می کند،به این دلیل است که نمی تواند آنها را در خارج از زمان به تصور ذهنی در آورد و الا مجردات رابطه ای با زمان ندارند.

11-خصوصـیت دیگر برای خداوند آن است که نیاز به کمك اسباب و آلات ندارد زیرا هر چه که نیازمند به کمك گرفتن از اسباب و آلات باشـد ذاتش ممکن است و واجب الوجود نخواهـد بود امّا حق تعالی که واجب الوجود و هستی بخش تمام کائنات می باشد که از هر گونه کمك و یاری و از هر نوع سبب و آلتی

مستغنی و بی نیاز است.

12- سبق الاوقات کونه ،هستی و ذات هستی بخش او بر وجود زمانها و وقتها تقدم دارد و در محدودهٔ زمان نمی گنجد.

13-وجودش بر نیستی و عـدم تقدم دارد، ممکنات عالم هستی به دلیل این که حادث و پدیده اند،از نظر ذات خود اسـتحقاق وجود و عدم ندارنـد،بلکه وجود و عـدم بر ایشـان مساوی است و تنها در هنگامی وجود می یابنـد که علت ایجادشان یافت شود،بنا بر این عـدم آنان بر وجودشان تقدم دارد،بر خلاف ذات باری تعالی که چون واجب الوجود بالذات است،عدم و نیستی به هیچ وجه در او راه ندارد بلکه هستی وی بر عـدمش سابق می باشد و به دلیل این که او جهان را از حالت تساوی وجود و عدم بیرون آورده و صورت وجود به آن داده است،پس وجود وی بر عدم جهان نیز سبقت و تقدم دارد.

14-صـفت چهاردهم آن است که ازلیّت خداوند بر ابتدای وجودش مقدم است،ازلیّت به معنای بی آغازی است،و به حکم عقل منحصر به واجب الوجود می باشـد،زیرا آغاز داشـتن با واجب الوجود بودن نقیض همنـد و در یك امر جمع نمی شونـد،پس وی را آغازی نیست و ازلیت سزاوار اوست و او با ازلیّتش سر آغاز هستی تمام ممکنات نیز می باشد .

15- بتشـعیره المشاعر،عرف ان لا مشعر له ،خداوند به دلیل آفرینش اعضاء و موارد ادراك و حواسّ برای مخلوقات،خود از داشتن این امور پاك و منزه است،زیرا اگر خود نیز دارای این مشاعر باشـد،از دو حالت خارج نیست:یا از ناحیـهٔ غیر به او داده شـده است و یا از ناحیهٔ خود می باشد،حالت اوّل به دو دلیل باطل است.

الف:او که خود آفرینندهٔ مشاعر دیگران است گرفتن از غیر تناسبی ندارد.

ب:لازمـهٔ آن نیازمنـدی و احتیاج به غیر و موجب نقص می باشد که بر خداوند متعال محال است.حالت دوم نیز باطل است،زیرا اگر اینها کمال

باشـند و حـق تعـالی چـون فاقـد این کمـال بـوده آنهـا را برای خود آفریـده است پس قبـل از آفرینش آنهـا نـاقص بوده است و اگر کمـال نیستند،وجود آنها در خداوند سبب نقص خواهد بود،چون زاید بر کمال هم نقص است و بر خدا محال می باشد.

16- و بمضادّته بین الامور عرف ان لا ضدّ له ،چون او میان اضداد،تضاد به وجود آورد.دانسـته می شود که وی را ضدّی نیست این عبارت به چند وجه بر نبودن ضدّ برای خداوند دلالت می کند.

1-تمام اضداد را خدا آفریده است،پس اگر او را ضدّی باشد لازم آید که خودش را هم آفریده باشد زیرا طرفین اضداد مخلوق وی هستند بنا بر این هم ضد خود را آفریده و هم نفس خود را با این که خداوند مخلوق نیست.

2-تضاد،امری اضافی و نوعی نسبت میان اشیاء می باشد و بر دو قسم تقسیم می شود،حقیقی و غیر حقیقی.

الف-اضافه حقیقی جایی است که ماهیت هر کـدام از طرفین بـدون دیگری به هیـچ وجه قابل تصور نیست،(مثل فوق و تحت) ب-اضافهٔ غیر حقیقی آن است که دو طرف وجود دارند ولی اضافه و نسـبت بر آنها عارض شده است و در هر دو قسـمت برای تحقق اضافه و نسـبت تضاد وجود هر دو لازم است و وجود هر کدام بستگی به وجود دیگری دارد،پس اگر واجب الوجود ضد داشته باشد وجودش متعلق به غیر خواهد بود و واجب الوجود بالذات نخواهد بود و این خلاف فرض است.

3-آخرین دلیل آن است که ضـدّان دو امر ثبوتی هسـتند که پشت سـر هم بر محلّی وارد می شوند.و اجتماعشان محال است و اگر ضدّی برای خـدا فرض شود همچنان که او محتاج به محل است خـدا هم که طرف دیگر ضـد است نیاز به محل خواهـد داشت و حال آن که در حق تعالی هیچ نیازی نیست نه به محل و نه به چیز دیگری.

17-نفی قرین از خداوند متعال:امام می فرماید:چون میان موجودات

ص:278

تقارن بر قرار ساخته،پس وی را قرینی نیست،شارح این مطلب را به دو دلیل که از سخن امام(علیه السلام)برمی آید به اثبات رسانده است:

الف-حق تعالی تمام موجودات نزدیك به یکدیگر را آفریده و اگر خود قرین داشته باشد پس خودش هم جزء مقترنات و مخلوق خود خواهد شد و این امری محال و باطل است.

ب-تقارن نیز مثل تضاد از باب اضافه است،و برای تحقق آن،یکی از طرفها نیاز و احتیاج به طرف دیگر دارد،و اگر برای خدا هم قرین و همتای نزدیکی فرض شود،نیازمندی و نقص در وی لازم می آید چنان که در نفی تضادّ تشریح شد و این امر بر ذات اقدس خداوند محال و باطل است .

18-این صفت که در واقع شاهد مثال و شرحی برای ویژگی شماره 16 می باشد آن است که به عنوان نمونه خالق جهان میان مخلوقاتی چند تضاد بر قرار ساخته که از جملهٔ آنها نور و ظلمت یا تاریکی و روشنایی است.

اختلاف دانشمندان در تعریف حقیقت و ماهیت ظلمت:میان بعضی از دانشمندان در چگونگی وقوع تضادّ بین نور و ظلمت اختلافی است که از تعریف ظلمت نشأت گرفته،برخی آن را عدمی دانسته و عدهٔ دیگر وجودی می دانند که شارح از این عدّه است و آن را امری وجودی و ضدّ نور می داند گروه سوم برآنند که حقیقت ظلمت روشن نبودن چیزی است که در اصل باید روشن باشد (1).

بنا بر این قول عدم صرف نیست و مجازا ضد خواهد بود.و برخی دیگر از مثالهایی که حضرت به عنوان مثال برای متضادها بیان فرمود.از این قرار است:سفیدی و سیاهی،خشکی و تری،گرمی و سردی و تضادی که خداوند تعالی میان اینها بر قرار ساخته عبارت از آن است که آنها را با این طبیعتهای متخالف آفریده است.

1- این عدم را در اصطلاح منطق عدم ملکه می گویند در مقابل بالایی که عدم مطلق.

19- مؤلّف بین متعادیاتها ،صفت نوزدهم که برای خداوند بیان شده آن است که حق تعالی میان موجودهایی که با هم دشمنند الفت و انس برقرار فرموده است،عناصر چهارگانه را که عبارت از آب و خاك و هوا و آتش می باشد در مزاجها گرد آورده و از امتزاج و ترکیب آنها،حالتهای متوسط و معتدل به وجود آورده و شرح این مطلب بطور تفصیل ضمن خطبهٔ اول بیان شده است.

20-بیستمین صفت خدا آن است که میان موجودات متباین عالم وجود همتایی و تقارن برقرار ساخته است.

21-و میان اشیایی که به جهت طبیعت از هم دور هستند نزدیکی به وجود آورده است،نظیر این دو خصوصیت برای حق تعالی در خطبهٔ اول کتاب ذکر،و شرح داده شده است.

22-صفت دیگر حق تعالی جدایی افکندن میان امور به هم چسبیده و نزدیك این جهان می باشد:با مرگ جانها را از بدنها جدا کرده و مرکبات را از هم متلاشی می سازد،امام(علیه السلام)همچنان که صلاحها را به خداوند نسبت می دهد،فسادها و نابودیها را نیز به او نسبت می دهد و علتش آن است که وی مسبب الاسباب و به وجود آورندهٔ علل می باشد و نیز حضرت در عبارتهای فوق بطور کامل صفت مطابقه را رعایت فرموده،الفت را در برابر دشمنی و مقاومت را در مقابل مباینت و نزدیکی را با دوری و تفریق را با تدانی همراه آورده است که نشانه برتری فصاحت سخن می باشد .

23- لا یشمله حدّ یکی از ویژگیهایی که از ساحت قدس الهی نفی شده آن است که محدود به حدّی نیست واژهٔ حدّ را به دو معنی می توان گرفت.

الف-حدّ اصطلاحی فلسفی است و این بیشتر در خداوند ظهور دارد زیرا هیچ گونه اجزاء ندارد پس هیچ حدّی هم ندارد.

ب-و می توان آن را حد لغوی گرفت که به معنای آخرین مرحله و نهایت کشش جسم و از خواصّ کم متصل و منفصل است که از جملهٔ اعراض می باشد

و حق تعالی که واجب الوجود بالذات است نه عرض است و نه محل آن واقع می شود پس متّصف به نهایت نمی شود.

اما این که در بعضی موارد خدا را متصف به نهایة و لا نهایة می کنند به معنای سلب مطلق نهایت از حدّ است به این طریق که چون مقدار که معروض نهایت واقع می شود از خدا دور می باشد پس نهایت هم بطور کلی از او منتفی است نه به طریق عدول و قضیهٔ معدوله (1)که فرض کنیم نهایت و لا نهایت بر خدا عارض می شود امّا نهایت در وی وجود ندارد.

24-خداوند تحت شماره و عدد در نمی آید،دلیل بر این مطلب آن است که شمرده شدن از خصوصیات کمّ منفصل یعنی عدد می باشد که آن نیز از اعراض است چنان که در مورد خود بیان شده و این امر نیز به ثبوت رسیده است که خداوند نه عرض و نه محلّ برای آن واقع می شود بنا بر این محال است که ذات پروردگاری جزء معدودها قرار بگیرد.

و انّما تحدّ الادوات انفسها ،منظور از واژهٔ ادوات وسایل و ابزارهای حسّی و نیروهای بدنی می باشد و در جای خود ثابت شده است که قوای جسمانی،تنها جسم و جسمانیات را حسّ می کنند،بنا بر این معنای عبارت فوق آن است که اجسام و نیروهای مادی بدن،اموری را درك می کنند که مانند خودشان جسم و ماده بوده و در نوع یا جنس با هم یکی باشند و می توانیم در این عبارت فکر را هم داخل سازیم زیرا چنان که در قبل بیان شد آن نیز موقعی که به معقولات توجه کند به اموری احاطه پیدا می کند که جدای از وهم و خیال نیستند یعنی برای معلومات خود صورتها و سایه ها ترسیم می کند پس فکر و اندیشهٔ آدمی هم به

1- قضیهٔ معدوله در منطق آن است که حرف نفی با محمول یا موضوع یا هر دو ترکیب یافته و مجموعا به معنای مثبت به کار روند مثل:سنگ لا انسان است و چون حرف لا معنای نفی خود را از دست داده قضیه را معدوله می گویند.(مترجم)

این اعتبار داخل در ادوات خواهد بود.با توضیحی که بیان کردیم عبارت و تسیر الآلات الی نظائرها نیز به همین معنا می باشد .

منعتها منذ القدمیّه و حمتها قد الازلیه و جنّبتها لو لا التکمله ،ضـمیر متصل(ها) که به آخر فعلهای سه گانه آمده مرجعش دو کلمهٔ آلت و ادوات است و در هر سه مورد مفعول اول می باشـد و واژه هـای القـدمیه ، الازلیه ، التکمله مفعولهای دوم آن فعلها هسـتند و کلمه های منـذ،قـد،لو لا در محل رفع به فاعلیّت می باشـند و معنای جملـهٔ اول آن است که وقوع واژهٔ منـذ پس از کلمات ادوات و آلات دلیل بر آن است که اینهـا اموری قـدیم و بی آغـاز نیسـتند زیرا وضع این واژه ها برای ابتـدا و آغاز زمان می باشد.جملـهٔ دوم نیز حاکی از آن است که اطلاق واژهٔ«قـد»هم بر این کلمات مانع از آن است که اینها قدیم و ازلی باشـند زیرا این واژه گذشـته را به زمان حال نزدیك می کند از باب مثال وقتی می گوییم:قـد وجـدت هـذه...وقت کـذا،یعنی همین زودیها آن را دیـدم.و هر چه که چنین حالتی داشـته باشد قدیم و بی آغاز نیست بنـا بر این همـهٔ این ابزار و وسایل حادثنـد نه قـدیم و معنای جملـهٔ سوم این است که آمـدن لفظ لو لا نیز حکایت از آن دارد که این آلاـت و ادوات مـادی دارای نقص بـوده و کامـل نیسـتند زیرا این کلمه وضـع شـده است برای نبـودن امری(کمـال) به دلیـل بـودن امری دیگر(نقص)،پس هنگامی که در بر خورد با بعضـی امور مورد پسـند و تحسـین می گوییم ما احسـنها و اکملها،لو لا،انّ فیها کـذا،چقـدر خوب بود اگر چنین و چنـان نبود،اشـاره است به این که در این موارد نقصانهایی وجود دارد که مانع کمال آنهاست و اگر این نواقص وجود نداشت آنها کامل بودند.

امام(علیه السلام)در این عبارتها که گذشت اشاره به حدوث و نقصان آلات و ابزارهای مادّی فرمود تا ثابت کند که آفریدگان نتوانند خدای تعالی را محـدود به زمان ساخته و یا در مکانی به وی اشاره کنند زیرا میان قدیم کامل و حادث ناقص فاصـله آن چنان زیاد است که نه تنها وی را قدرت درك حق تعالی نیست بلکه

شایستگی آرزوی آن را هم در خود نمی بیند.

بعضـی از شارحـان گفته انـد که مراد از ادوات و آلاـت اهـل آنهاست یعنی انسانها که صاحبان این عضوها هسـتند دارای این ویژگیها می باشـند،و در بارهٔ اعراب این کلمات وجه دیگری هم روایت شده که واژه های القدمیّة ، الازلیّه ، التکمله فاعل و مرفوعند و ضمیرهایی که به آخر هر یك از افعال سه گانه متصل شـده مفعول اول و کلمات منذ،قد و لو لا،مفعول دوم (1)می باشند و معنای این جمله ها آن است که قـدیم بودن و ازلیت و کمال حق تعالی آلتها و ابزارها را منع می کننـد از این که منـذ و قـد و لو لا بر خداونـد اطلاق شود،زیرا این کلمات دلالت بر حـدوث و آغاز داشـتن می کننـد که هر دو با قـدم،ازلیّت و کمال خداوند ناسازگار می باشـند،اما همان وجه اوّلی که در اعراب کلمات فوق بیان شد بر روایت اخیر اولویت دارد،به دلیل آن که موافق با نسخهٔ سید رضی می باشد.

بها تجلّی صانعها للعقول ،امور مادی عالم هستی و وسایل و اسـباب این جهان برای خردمنـدان و صاحبان عقول روشـنترین گواه بر صانع حکیم و آفریننده آن می باشد،توضیح آن که از این عبارت چنان استفاده می شود که جهان هستی همان طور که شاهد بر وجود حق تعالی است دلیـل برخی از صـفات وی نیز می باشـد،زیرا اصل وجود آنها به دلیل ضـرورت عقلی لازمـهٔ وجود صانع و گواه بر هستی کامل ذات اوست،و درستی و استواری نظام آن،نشان علم و حکمت وی می باشد و این که هر کدام از موجودات را کمالی مخصوص به خود و امتیاز ویژه ای بر دیگران داده است دلیـل بر اراده خداونـد و عنـایتش بر تمام مخلوقاتش می باشـد،و این تجلّی آن چنان روشن است که هر گونه شكّ و شبهه ای را از بین می برد امّا مراتب آن با توجه به صفا و ناخالصی نفوس و عقول افراد بشر متفاوت

1- تعبیر شارح در بارهٔ این سه واژه مفعول دوم است ولی با توجه به تقـدیری که ذکر کرده،مفعول کلمه مقدر:(اطلاق)و مضاف الیه آن،می باشند.(مترجم)

است بعضی خدای را بعد از توجه به جهان ماده و در ورای عالم آفرینش می یابند و عده ای وی را با همهٔ هستی می بینند و گروهی او را آن چنان مشاهده می کنند که به جز ذات اقدس و هستی کامل او، تمام هستیها معدوم صرف می باشند و اینها کسانی هستند که درود و رحمت بی پایان حق تعالی بر آنان است و هدایت یافتگان واقعی می باشند.

و بها امتنع عن نظر العیون ،به همان دلیل که موجودات مادی جهان را با چشم ظاهری می توان مشاهده کرد این چنین دیدی در مورد ذات حق تعالی محال و ممتنع است زیرا شرط محسوس بودن که داشتن وضع و جهت و رنگ و جز اینها باشد در مورد پروردگار متعال منتفی است پس مشروط آن هم که رؤیت با چشم ظاهر باشد غیر ممکن است.بعضی شارحان در بارهٔ جملهٔ فوق چنین می گویند عقلهای ما به وسیلهٔ حواس ظاهری و اعضای حس کننده کمال می یابند و ما با این عقلهای تکامل یافته استدلال می کنیم بر این که رؤیت خداوند ناممکن است پس با وجود این اسباب و آلات هم او را می شناسیم و هم می فهمیم که وی را جز به وسیلهٔ عقل و خرد نتوان دریافت و مشاهده کرد .

25-یکی دیگر از ویژگیهایی که حضرت(علیه السلام)خدای تعالی را از آن دور دانسته حرکت و سکون است و نسبت دادن این دو صفت را به خداوند با چند دلیل باطل دانسته است:

نخستین دلیل این است:و کیف یجری علیه...احدثه،در این جمله به طریق استفهام انکاری عروض آغازها و حرکات و حوادث را بر خداوند باطل و ناروا دانسته است زیرا خودش منشاء تمام آنهاست و همه را او به وجود آورده است و دلیل باطل بودن این مطلب آن است که حرکت و سکون از جملهٔ آثار حق تعالی در اجسام می باشد،و محال است که آثار وی بر او عارض و از صفات او باشد،مقدمه اول که اینها از آثار وجود حق تعالی در اجسام هستند

امری روشن است و نیازی به استدلال ندارد اما اثبات مقدمهٔ دوم به این دلیل است که اصولا تقدم وجود مؤثر،بر وجود اثر،واجب و لازم است و این اثر که در مرتبهٔ بعد از مؤثر به وجود می آید،اگر شرط کمال صفات خدا باشد،لازم آید که در مقام ذات ناقص باشد و به واسطهٔ آن بخواهد خویشتن را کامل سازد،با این که نقص به هر نحو بر خداوند محال است و اگر از صفات کمال نباشد بلکه بدون آن خداوند دارای کمال مطلق است در این صورت اثبات آن برای وی نقص به حساب می آید زیرا چنان که بارها گفته شده است آنچه زاید بر کمال مطلق باشد،نقص است و آن نیز بر خداوند محال و ممتنع است.

دلیل دوم:اگر این خصوصیات بر خداوند عارض شود،لازمهٔ آن تغییر در ذات اوست و وی را در سلسلهٔ ممکنات قرار می دهد،و این مطلب از این سخن حضرت استفاده می شود:إذن لتفاوت ذاته،اگر حرکت و سکون بر او عارض شود،در ذات او تغییر حاصل می شود،زیرا حرکت و سکون از حوادث تغییر دهنده می باشند و تغییر و دگرگونی از خواصّ ممکن است بنا بر این واجب ذاتی ممکن ذاتی خواهد بود و این نیز خلف و محال است.

دلیل سوم:اگر حرکت و سکون از صفات باری تعالی باشد،تجزیه و ترکیب در ذات وی لازم آید ولی تالی باطل است و مقدم نیز همینطور است،زیرا این دو صفت از ویژگیهای جسمند پس اگر بر خدا عارض شوند لازمه اش جسم بودن او خواهد بود و جسم هم مرکب و قابل تجزیه است و هر مرکبی هم نیازمند به اجزاء و ممکن می باشد و در نتیجه لازم می آید که واجب ممکن شود و این امری محال است.

دلیل چهارم:اگر خداوند متصف به حرکت و سکون باشد،ازلیّت و بی آغازی وی باطل خواهد شد و این مطلب بنا بر عقیدهٔ متکلمان بسیار روشن است زیرا این دو صفت از خواصّ اجسام و حادثند و اگر بر خدای تعالی عارض

شونـد لازم آید او نیز حادث و پدیده باشد که در این صورت ازلی و بی آغاز نخواهد بود،و امّا به عقیدهٔ فلاسـفه چنین اسـتدلال می شود که حق تعـالی به دلیـل آن که واجب الوجود بالـذات است ازلی نیز می باشـد اما ممکن که در ذات خود به تقاضای وجود و نه تقاضای عـدم دارد،شایسـتگی ازلیت را هم نـدارد بلکه هر چه دارد از ناحیـهٔ علتش می باشد اگر علتش واجب و ازلی باشد او نیز چنین خواهد بود و اگر حادث و پدیده باشد او هم حادث و پدیده است،حال اگر خدا معروض حرکت و سـکون باشد،با این که اینها از صفات جسم و ممکن می باشـند،لازم آیـد که او نیز جسم و در ذات خود ممکن باشـد و هر چه چنین باشد ذاتش حادث و پدیده است،پس لازم آید که ذات خداوند حادث و غیر ازلی باشد و این هم باطل است.

دلیل پنجم:اگر ذات باری تعالی با این ویژگیها متّصف شود،لازمه اش آن است که پشت سـر،و جلو رو،داشـته باشد زیرا متحرك پیوسـته به سویی منتقـل می شود و چون جلو رو یکی از دو طرف متضایفین است،طرف دیگر را هم که پشت سـر باشـد لازم دارد و این حالت نیز بر خدا محال است زیرا هر چه که دو جهت داشته باشد تقسیم پذیر است و آنچه تقسیم پذیر باشد ممکن خواهد بود نه واجب.

دلیل شـشم:وجود این دو صفت در خداوند،باعث نقصان در ذات وی و نیازمندی او به کسب کمال می باشد زیرا حرکت عاقل دلیل توجه وی به سوی هدفی است که این کار یا برای جلب منفعت یا دفع ضـرر می باشد،و چون این هر دو کمالند،موجودی که در طلب آنهاسـت می خواهـد نقص ذاتی خود را به آن وسـیله تبـدیل به کمال سازد و هر چه ذاتش ناقص و نیازمند به طلب کمال از غیر باشد ممکن خواهد بود پس لازم آید که خدا ممکن باشد.

دلیل هفتم:حرکت و سکون در خداوند دلیل بر مصنوع و مخلوق بودن او

می باشد زیرا قدرت و توانایی بر این دو امر را یا خود در خودش آفریده و یا دیگری به او داده است و هر دو فرض باطل است زیرا در صورت اول قدرت بر حرکت و سکون را که خودش آفریده به واسطهٔ قدرتی است که پیش از آن داشته و اگر این فرض را تا بی نهایت ادامه دهیم تسلسل لازم آید ولی اگر در همین مورد توقف کنیم لازمه اش آن است که خداوند پیش از آن که قدرت بر حرکت و سکون پیدا کند قادر بوده و تحصیل حاصل است،اما در صورت دوم که توانایی بر این دو امر را از دیگری گرفته باشد،احتیاج و نیاز در ذات وی لازم آید و این نشانهٔ مصنوع بودن و تأثیرپذیری او می باشد،و بنا بر این واجب نخواهد بود.

دلیل هشتم:آخرین دلیل،اگر خدا را به حرکت و سکون توصیف کنیم، لازم آید که از مدلول بودن یعنی[مورد نظر و هدف نهایی بودن]تغییر کند و خود به عنوان یك پدیده دلیل و راهنما واقع شود،زیرا چنان که گفته شد این صفت دلیل بر جسم بودن و مصنوعیّت است و هر مصنوع و مخلوقی وسیلهٔ شناخت صانع و سازندهٔ خود می باشد همچنان که ما از وجود و حدوث جهان آفرینش بر وجود آفرینندهٔ آن استدلال می کنیم و حال آن که حق تعالی نخستین صانع و خالق کلیهٔ موجودات می باشد،پس محال است که حرکت و سکون که از آثار صنع و دلیل بر وجود صانع هستند بر خداوند عارض شوند این دلایل و بسیاری از دقایق معنوی،قطره ای است از دریای بیکران علم مولای موحّدان امیر مؤمنان(علیه السلام)و این از خصوصیات مقام عصمت و نفس ملکوتی اوست که بدون سابقهٔ تعلیم و تعلّم و یادگیری اصطلاحات علمی و فلسفی با چند جملهٔ مختصر تمام راههای انکار حق را مسدود و وجود حق تعالی را برای عام و خاص مردم اثبات و همهٔ تشنگان حقیقت را از چشمهٔ فیّاض دانش خویش سیراب و شاداب فرماید.

و خرج بسلطان الامتناع...غیره ،ممکن است برخی تصور کنند که این

عبـارت عطف بر لتفـاوتت و دلیـل دیگری از دلایـل فوق است امـا ظاهر آن است که عطف بر فعل امتنع می باشـد یعنی به دلیل آفریـدن وسایل مادی،دیدن وی با چشم ظاهر ممتنع است و چون با چشم دیده نمی شود محال است که آنچه در دیگر دیدنیها اثر می کند در ذات او اثر بگذارد،و برخی دیگر از شارحان برآنند که عطف بر فعل تجلّی می باشد و چنین معنی کرده اند که خداوند با آفرینش اسباب مادی و جسـمانیات نـور خود را در دل خردمنـدان تابانیـده و به دلیـل این که واجب الوجود و ممتنع العـدم است از داشـتن مثـل و ماننـد،امتنـاع ورزیده،مبرّا از آن است که همانند ممکنات تحت تاثیر مؤثّری قرار گیرد .

26-صفت بیست و ششم از ویژگیهایی که ساحت قرب ربوبی از آن مبرّاست آن است که محلّ تغییر و دگرگونیها واقع نمی شود،زیرا چنان که در قبل گفتیم تغییر و دگرگونی از موجبات امکان است و خداوند واجب است نه ممکن.

27-صفت دیگر این که او زوال ندارد و از بین نمی رود.

28-و همچنین وی را افول و غروبی نیست و چنـان نیست که پس از ظهور غایب شود،چون اینها سـبب می شونـد که در خداونـد تغییر و دگرگونی به وجود آید.

29-خـدای را فرزنـدی نیست،زیرا اگر چنین باشـد،خود نیز تولـد یافته خواهـد بود و تولد یافته هم نیست و گرنه محدود می شد،امام(علیه السـلام)در جملـهٔ نخستین از این عبارت مـدّعای خود را روشن ساخته و به بخشـی از دلیل آن نیز اشاره کرده و سـپس در دومین جمله به باقیمانـدهٔ برهان و نتیجـهٔ آن اشاره کرده، بطوری که از تمام عبارت،پس از بیان مدّعا،یك قیاس اسـتثنایی به این طریق تشـکیل می شود:اگر خدای را فرزندی باشد،او خود نیز فرزند دیگری خواهد بود،لیکن،او فرزند دیگری نیست و گرنه محدود می باشد،امّا محدود هم نیست

به دلیل آن که هر محـدودی مرکّب و هر مرکّبی ممکن است و حال آن که خدا واجب است نه ممکن و نتیجهٔ قیاس بدین ترتیب خواهد بود که خـدا محـدود نیست و چون محـدود نیست مولود هم نمی باشد حال که چنین است پس دارای فرزند هم نخواهد بود و این جا مدعای اوّلی به دست می آید.

در مورد معنای کلمـهٔ مولود دو احتمال داده انـد:یکی معنای متعارف میان مردم که هر صاحب فرزنـدی خود نیز تولد یافته است چنان که معلوم است این معنا،یك حاکم اسـتقرایی است نه یك ضـرورت عقلی و می دانیم که دلیل اسـتقراء معمولا در خطابه به کار می رود و جز اقناع طرف مقابل اثر دیگری ندارد،و اگر نظر در این جا فقط قانع کردن طرف باشد این معنا مفید خواهد بود،معنای دوم اعم از مفهوم عرفی است یعنی آنچه که از دیگری جدا می شود که از جهت نوع مثل خود باشد و این مطلب شامل هر شیئی مادی و تمام چیزهایی که تعلق به مادیات دارنـد می شود،که هر فردی تولّـد یافته و ساخته شـده از ماده و صورت و بقیه ترکیبات وجودیش می باشـد و هر چه چنین مولودی داشـته باشد خود نیز از ماده و صورت تولید و ترکیب یافته است که یکی جهت اشتراك با بقیّهٔ نوعش می باشد و دیگری مایهٔ امتیاز او از آنها و بالاخره محدود خواهد بود.

تا این جا بر این فرض بود که اسـتدلال را از راه قیاس اسـتثنایی بگیریم،ولی اکنون یادآور می شویم که می توان از دو جملـهٔ فوق یك قیاس اقترانی حملی تشکیل داد که از دو قضیهٔ شرطیهٔ متصله ترکیب یافته باشد که نتیجهٔ آنها خود یك قضیهٔ شرطیه متصله می شود و هنگامی که نقیض تالی آن را اسـتثنا کنیم اصل مطلوب به دست می آیـد که این جمله است:خدای را فرزندی نیست.و مخفی نماند که بر هر دو طریق نتیجه یکی است.و ترتیب قیاس به طریق اخیر چنین است:اگر خدا دارای فرزند باشد مولود خواهد بود(صـغری).و اگر مولود باشد محدود خواهد شد (کبری).پس اگر دارای فرزند باشد محدود خواهد شد(نتیجه)حال وقتی که از

نقیض تالی این نتیجه را استثنا می کنیم این قضیّهٔ استدلالی حملی به دست می آید:چون محدود نیست پس وی را فرزند نیست.

30- جلّ عن اتخاذ الانباء ،این صفت که در حقیقت تاکید ویژگی قبلی (شمارهٔ 29)و توضیحی برای آن مطلب می باشد آن است که پروردگار متعال کسی را به فرزندی نگرفته است،و پایگاه قدس او برتر از این امور است زیرا اینها از لوازم اجسام و جسمانیّاتند که در معرض دگرگونی و زوال می باشند.

31- و طهر عن ملامسة النّساء ،او از تماس گرفتن با زنان منزّه است زیرا این عمل نیز از لوازم ترکیب و جسم بودن و نیازمندی مادّی است که ساحت قدس وی از آن منزّه و مبرّا می باشد .

32- لا تناله الاوهام فتقدّره ،به و هم و خیال در نمی آید،زیرا در اندازه و مقدار نمی گنجد،توضیح مطلب آن که قوه واهمه تنها معناهایی را درك می کند که تعلق به محسوسات داشته باشند این قوه به منظور روشن ساختن مدرکات خود از قوهٔ مخیّله کمك می گیرد و آنها را در مقدارهای مخصوص و مکانهای معین، قالب ریزی می کند و تمام این امور سبب احتیاج به مادّه و تعلق به غیر می باشد که در خداوند راه ندارد.

33- و لا تتوهّمه الفطن فتصوّره ،یکی دیگر از صفات سلبیهٔ خداوند آن است که افکار و اندیشه ها نتوانند وی را دریابند چون به و هم و تصور درنیاید.

منظور از هوشمندی خردها که از سخن امام(علیه السلام)استفاده می شود آن است که به چابکی بتوانند با توسل به دلیل و راهنما مطلب را دریابند،و دلیل این که حضرت از درك خردها به توهّم تعبیر فرموده آن است که هر گاه عقل بخواهد امور مجرّد از ماده را دریابد،ناچار است که با کمك گرفتن از وهم و خیال آنها را به صورتهای مادّی و قالبهای مثالی تصور کند و این گونه ادراك جز توهم و خیال چیزی نیست و از این روست که نفس آدمی آنچه را که در خواب مشاهده می کند

نمی توانـد آنها را بعد از خواب با حالت تجرّد به خاطر آورد و به این دلیل بود که نفس جبرئیل را به صورت دحیه کلبی مشاهده می کرد،بنا بر این شـرح سـخن امام این است که اگر اندیشهٔ آدمی بخواهد ذات حق را دریابد،ناچار باید از وهم و خیال یاری جوید و حق تعالی را در صورتی خیالی ترسـیم کنـد.در حالی که مقام مقـدّس ربوبی بکلّی از تصویر مبرّاست،پس به این دلیل از ادراك واقعی انـدیشه ها بدور می باشد.

34-به حواس ظاهر درنیایـد لا تـدرکه الحواسّ فتحسّه ،مراد از این عبارت آن است که اگر حواس بتوانند وی را درك کنند و بتوان گفت که او را حسّ کرده انـد لازمه اش آن است که جزء محسوسـها قرار گیرد به دلیـل این که اگر چه ادراك اعمّ از احسـاس است امّـا موقعی که به حواسّ اضافه شود تخصـیص می یابـد در این جا یك ایراد بر سـخن امام فرض شده و پاسخ آن نیز بیان شده است که اگر به عنوان اشـکال بگویند:در عبارت امام(علیه السـلام)تکرار غیر مفید لازم می آید زیرا ادراك به معنای حساس است پس تقدیر آن چنین می شود،لا تحسّـه الحواس فتحسّه، در پاسـخ می گوییم،مراد این نیست که لازمـهٔ ادراك،احساس است بلکه مراد حضـرت از این جمله آن است که هر چه را می تـوان ادراك حـواس خوانـد،می توان آن را احسـاس هم گفت و لازمـهٔ این امر آن است که خـدای را در این صورت می توان محسوس خوانـد،و علت این که امـام(علیه السـلام)احساس را دلیل بر نفی ادراك حواس در بارهٔ حق تعالی دانسـته آن است که محال بودن احساس امری روشـنتر می باشـد،اما این که خداوند محسوس نیست به این دلیل است که او نه جسم است و نه جسـمانی و هر چه محسوس باشـد یکی از این دو خواهد بود،بنا بر این خداوند محسوس نیست.

35- و لا تلمسه الأیدی فتمسّه ،به وسـیلهٔ دسـتهای ظاهر نمی توان با خدا تماس گرفت،و او را لمس کرد مشروح معنای عبارت امام(علیه السلام)این است که اگر

بتـوان گفـت:دسـتها،خـدا را لمس کرد می تـوان گفـت بـا او تمـاس گرفته انـد زیرا مسّ اعم از لمس است و هر دو بر خداونـد محـال می باشد،چون لازمهٔ اینها جسم بودن است و خداوند از جسم بودن منزه است.

36- لا یتغیّر بحال ،به هیچ رو و هرگز تغییر و دگرگونی در خداوند راه ندارد.

37- و لا یتبدّل فی الاحوال ،از حالتی به حالت دیگر منتقل نمی شود.

38- لا تبلیه اللیالی و الایام ،گذشت شبها و روزها او را کهنه نمی سازد،نفی این خصوصیت از خداوند متعال سه دلیل دارد:

الف-خداوند موجودی زمانی نیست که تحت تصرف زمان واقع و کهنه شود.

ب-لازمهٔ کهنه شدن پیدایش تغییر و دگرگونی در ذات می باشد و با آن که هیچ گونه تغییری در او وجود ندارد.

ج-چیزی کهنه می شود که مادّی باشد و هر چه مادی است مرکب و محتاج است و خدا از این امور مبرا می باشد.

39- لا یغیّره الضیاء و الظلام ،روشنایی و تاریکی در او تغییری به وجود نمی آورد،چون تغییر بر خداوند محال است .

40- لاـ یوصـف بشـیئی مـن الاـجزاء ،او مرکب از اجزاء نیست زیرا هر صـاحب جزئی نیازمنـد به جزئی می باشـد که غیر خـود باشـد و نیازمندی به غیر باعث امکان در ذات خواهد بود و این امری باطل است.

41- و لاـ بـالجوارح و الاعضاء ،همچنین او به داشـتن اعضاء از قبیل دست و یا و بقیه قطعه های بـدنی متصف نمی شود زیرا وجود اینها حکایت از جسم بودن و تجزیه و ترکیب می کند،و بر خداوند روا نیست.

42- و لا بعرض من الاعراض ،حق تعالی محل عروض اعراض واقع نمی شود،اعراض چنان که در جای خود ثابت شده به نه گروه تقسیم می شوند،به دلیل این که تمام ممکنات صحنهٔ وجود به حصر عقلی بیش از ده جنس نیستند که

یکی از آنها جوهر و بقبه عرض هستند و راه پیدایش این اجناس بدین گونه است که بجز وجود ذات باری تعالی وجود همهٔ موجودات غیر از ماهیتشان می باشد،و این موضوع با برهانهای قاطع در فلسفه به اثبات رسیده است،حال بخشی از اینها ماهیتشان چنان است که هر گاه وجود یابد نیازی به موضوع و محلّی ندارد،این گروه را جوهر می نامند و بخش دیگر بر عکس آن است یعنی هر گاه بخواهد وجود یابد نیاز به محلّ دارد و این گروه را عرض می گویند و عرض را در نه قسم منحصر ساخته اند که عبارت است از کمّ،کیف،اضافه،این،متی،وضع،ملك، ان یفعل و ان ینفعل،این عرضهای نه گانه را به ضمیمهٔ جوهر مقولات عشر و اجناس عالیه می نامند.هم اکنون به تعریف اینها می پردازیم تا معلوم شود که چگونه باری تعالی متّصف به اعراض نمی شود،تعریف جوهر را در بالا روشن ساختیم:

کم یا مقدار،عرضی است که در ذات خود تساوی و عدم آن را می پذیرد و قابل تقسیم می باشد و این خصوصیات به سبب آن(کم)بر جوهر عارض می شود،تعریف کیفیت و اقسام گوناگون آن قبلا ضمن شرح همین خطبه توضیح داده شد.

اضافه حالتی است که برای جوهر به سبب قرار گرفتن در برابر جوهر دیگری پدید می آید و بدون مقایسهٔ با آن پیدا نمی شود مانند:ابوّت و بنوّت، پدری و فرزندی،تعریف و اقسام این نوع عرض را هم در مباحث گذشته بیان داشتیم.

این،وضعیّتی برای جسم می باشد که از قرار گرفتن وی در مکان و نسبتش به آن حاصل می شود.

متی عبارت است از موقعیت نسبت شیئی به زمان خود و قرار گرفتن در آن یا در طرفی از زمان که تعبیر به«آن»و لحظه می شود.

وضع هیـأتی است برای جسم که از نسـبت بعضـی اجزایش بـا برخی دیگر حاصـل شـده است بطوری که هر جزئی در جهات مختلف با اجزای دیگر نسبتهای گوناگون داشته باشد مثل حالت نشستن و برخاستن.

ملك،عبارت از نسـبت موضوع به امری است که محیط بر آن باشـد و با حرکت موضوع،آن نیز به حرکت در آمده و منتقل شود مانند حالت در آوردن لباس و بر تن کردن آن.

ان یفعل،حالت فاعلیت و تأثیر گذاری مثل قطع کردن موقعی که عمل قطع مؤثر باشد.

ان ینفعل،حالت مفعولیت و موقعیتی که موضوع تحت تأثیر دیگری واقع می شود مانند:حالت قطع شدن.

حـال که مـاهیت از این اصـطلاحات معلوم شـد،می خواهیم بـدانیم که بـا چه دلیـل ذات مقـدس حق تعالی به این عرضـها متصف نمی شود،نخست بطور اجمـال یـادآور می شویم که قسـمت اعظم آن،همـان سـخن مولی علی(علیه السـلام)است که فرمود:هر کس خـدای سبحان را به امری توصـیف کنـد برایش همتایی قائل شده و آن که چنین کاری انجام دهد وی را دوگانه دانسـته است (1)،و ما نیز در شرح سخنان آن حضـرت متذکر شده و اسـتدلال کردیم که وصف کردن خداوند باعث پیدایش تغییر در ذات او می باشد که امری ناروا و محال است و اکنون به برهان تفصیلی آن به ترتیب عرضهای یاد شده آغاز می کنیم:

این که خداوند متصف به کمّ نمی شود بدین دلیل است که اگر چنین باشد لازمه اش اتصاف به برابری و جزء داشـتن و همتا داشتن خواهد بود،در حالی که هر چه تجزیه پذیر باشد،کثرت و تعدد نیز خواهد داشت و ثابت شده است که

1- خطبه اول کتاب

ذات باری تعالی یکتای از تمام جهات می باشـد و دلیل عـدم اتصاف به کیف و اضافه را در آغاز خطبه توضـیح دادیم.این که چرا خـداوند معروض أین و مکان قرار نمی گیرد به این سـبب است که لازمه اش مکان داشـتن و محاط واقع شـدن او می باشـد در صورتی که خدای را هیـچ چیز در احاطـهٔ خود نمی گیرد بنـا بر این مکان داشـتن برای وی محال است.دلیل این که معروض متی نیست و متصف به زمان نمی شود آن است که او موجودی زمـانی نیست چنان که بیان داشتیم پس محال است که برای وجود حق تعالی زمان و وقت قائل شویم.علّت این که متصف به وضع نمی شود این است که بطور کلی وضع یـا جهت داشـتن از ویژگیهـای امور مکانی است زیرا جسم است که دارای شکل و هیأت و محدود به حدود و جهات می باشد اما خداوند که جسم نیست پس دارای وضع و جهت نیز نخواهد بود.

خداونـد معروض ملك هم واقع نمی شود زیرا جسم نیست و چیزی بر او احاطه ندارد،در صورتی که ملك (1)از خواص جسمی است که چیزی احاطه بر آن دارد و با انتقالش منتقل می شود،و تمام این امور بر خداوند متعال محال و ناروا می باشد.

خداونـد به صـفت ان یفعـل نیز اتّصاف نمی یابـد و اطلاق فعل به این معنا در وی محال است زیرا باعث راه یافتن نقص در حق تعالی می شود و نسبت دادن فعل به خدا فقط به معنای ابداع و اختراع صحیح است نه غیر آن و فعل اعمّ از ابداع می باشد یعنی این که امری به سبب وجود امر دیگری به وجود آیـد و اقسـام گونـاگون دارد و یـك حـالت این که تنهـا طبیعت و ذات فاعل فعل را به وجود آورد چنان که وجود خورشـید بـاعث پیـدایش نور و حرارت می شود.حـالت دوم آن که فاعل به منظور کسب فایـده ای برای خود،آن امر را به وجود آورد،مثل عمل نجّار

1- این عرض را جده هم می گویند.(مترجم)

که با اسـتفاده از حرکات بدنی و زمان معین و وسایل مادّی برای کسب فایده و با قصد و اختیار انجام می شود.حالت سوم آن که فقط جود و بخشـندگی ذاتی وی فعل را هستی داده و افاضهٔ فیض فرموده است و از این قسمتهای مختلف حالت اول بر خداوند محال است زیرا کار حق تعالی طبیعت بی شعور نیست و همچنین است حالت دوم به دلیل آن که توضیح خواهیم داد که کارهای خدا به منظور فایده و غرضی نیست پس فقط حالت سوم باقی می مانـد و در این افعال نه حرکات بدنی و ابزار مادّی به کار گرفته و نه غرضـش کسب فایده ای می باشـد تنها کمال ذاتی و بخشـندگی کامل خداونـد باعث صدور امور و پدید آمدن افعال می باشد و این مطلب را در اصـطلاح ابداع و اختراع می گویند،این مسأله نیاز به بحث طولانی دارد که اکنون جای آن نیست.

این که پروردگار متعال در کارهای خود غرض و فایـده ای را در نظر نـدارد به این دلیل است که اگر این غرض،کمالی برای ذات خدا باشـد لازم آید که موقع نبودن آن،ذات باری ناقص باشد و اگر کمال نباشد ترجیح بلا مرجحّ خواهد بود،هر دو فرض باطل و محال است.حال اگر گفته شود:درست است که فعل خدا به منظور غرضـی برای خودش نیست بلکه سودی از آن نصیب بندگان می شود،پاسخ آن است که این محال و باطل می باشد زیرا اگر وجود و عدم این فایده نسبت به خود حق تعالی یکسان باشد ترجیح بدون مرجح لازم می آید و اگر یکسان نباشد چنان که روشن ساختیم موجب نقص در ذات باری تعالی خواهد بود که ناروا و محال است.

حق تعالی معروض ان ینفعل و تاثیر پـذیری نیز نمی باشد زیرا این صـفت باعث پیدایش تغییر در ذات وی می شود که از ویژگیهای امکان است در صورتی که خداوند از صفات ممکن بدور می باشد.

43- و لا بالغیریّه و الابعاض ،یکی دیگر از صفات سلبیّهٔ ذات باری تعالی

ص:296

آن است که وی را اجزاء و ابعاض نیست زیرا لازمهٔ آن پیدایش تجزیه و ترکیب در ذات خدا خواهد بود که محال و ممتنع است .

44- و لا یقال له حدّ و لا نهایه ،حق تعالی را حدّ و نهایتی نیست زیرا اینها از عوارض اجسامند که دارای وضع و حدّ و غیره می باشند و شرح این مطلب در گذشته روشن شد.

45- و لا ـ انقطاع و لا غایه ،وجود او را انقطاع و غایتی نیست،زیرا هر دو از ویژگیهای امور زمانی و مادی است که وقتی به هدف و غایت خود رسد توقف کند و از فعالیت باز ماند اما خداوند که واجب بالذات و غیر مادی است محال است که وجودش به آخر رسد و با رسیدن به غایت خود منقطع شود و از اثر باز ماند.

46- و لا انّ الاشیاء تحویه فتقلّه او تهویه او را مکانی در بر نگرفته و بر جایی قرار ندارد تا هر گاه آن مکان بلند شود او نیز بالا رود و هر گاه پایین آید او نیز پایین آید زیرا این،از لواحق جسمیت است و به همین معناست جملهٔ او انّ شیئا یحمله فیمیله او یعدله :مرکوبی او را بر خود حمل نمی کند که او را درست نگه دارد یا کج کند در اعراب فعل بعد از فاء دو احتمال می رود.

الف:نصب با در تقدیر گرفتن حرف أن و این اعراب مطابق نسخه سید رضی همی باشد.

ب:بعضی هم به دلیل عطف،آن را رفع داده اند.

47-خداوند نه در اشیاء داخل است و نه از آنها خارج می باشد زیرا دخول و خروج از خواص جسم و مادیات است و آن که جسم و جسمانی نیست هیچ کدام از اینها در او تحقق ندارد و نفی این دو صفت:خروج از اشیاء و دخول در آنها از خداوند بطور اطلاق است نه به عنوان عدم و ملکه (1)یعنی به هیچ طریق

1- برای توضیح اصطلاح عدم ملکه به پاورقی ص 160 مراجعه شود.

این دو صفت سزاوار وی نیست .

48- یخبر لا بلسان و لهوات ،دیگر از ویژگیهای خداوند آن است که بدون استفاده از زبان و زبان کوچك خبر می دهد زیرا این امور از سببهای مادّی موجودات زنده می باشند و حق تعالی از آن مبّراست،سلب در این مورد نیز مثل صفت گذشته مطلق است و از باب عدم و ملکه نیست.به دلیل این که خبر معمولا اعم و اکثر از کلام است امام(علیه السلام)در این مورد از سخن گفتن به جای کلام تعبیر به خبر فرموده است.عقیدهٔ دانشمندان اشعری بر آن است که اصل و ریشهٔ کلام همان خبر است و امر،نهی،استفاهم تمنی،ترجی و جز اینها،همه از انواع آن می باشند (1)،اما در تعریف حقیقت و ماهیت کلام میان متکلمان اختلاف است،معتزلیها می گویند کلام ترکیب یافته از حرف و صوت می باشد و اکثر اشاعره معتقدند که سخن حقیقی معنایی است بالاتر از سخن زبانی و قائم به نفس می باشد و به کلام نفسانی تعبیر می شود و اطلاق آن بر آنچه بر زبان رانده می شود از باب مجاز است و بعضی بر عکس اطلاق آن را بر کلام زبانی حقیقت دانسته و بر کلام نفسانی مجاز می دانند و برخی دیگر آن را مشترك میان هر دو می دانند بنا بر این متکلم بودن خدا در نظر فرقهٔ معتزله به این طریق است که حق تعالی سخن را در اجسام،حروف،اصوات و جز اینها ایجاد می فرماید و به عقیدهٔ اشعریها معنایی قائم به ذات است و صداها و حروفی که محسوس و شنیدنی هستند علامت آن می باشند در جمله های آینده خود حضرت حقیقت کلام خدا را تشریح می فرماید:

49- یسمع بلا خروق و ادوات ،صفت دیگر شنوایی حق تعالی است که همهٔ اصوات را می شنود اما بدون استفاده از آلات مادی گوش و قسمتهای

1- طبق این عقیدهٔ اشاعره،انشاء وجود ندارد و اینها همه اجزاء خبرند همچنان که اجزاء کلام می باشند.

گوناگون آن به دلیل این که ذات باری از نیازمندی به اسباب مادی و وسایل جسمانی مبراست و بر طبق این استدلال که استفاده از ابزار مادّی بر خداوند محال است اطلاق کلمهٔ سمیع به معنای حقیقیش بر او روا نیست اما چون در منابع دینی این کلمه به خدا نسبت داده شده باید به معنای مجازی آن گرفته شود یعنی عالم به مسموعات است از باب اطلاق سبب بر مسبّب، چون قوّهٔ شنوایی یکی از سببهای علم و آگاهی می باشد.

50- یقول و لا ـ یلفظ ،سخن می گوید اما نه با لفظ آنچه که در بارهٔ نسبت دادن کلام به حق تعالی خاطر نشان ساختیم این جا هم در اطلاق لفظ قول بر وی جریان دارد:

اما تلفظ، چون حقیقت آن بیرون راندن حرف از آلات و ابزار نطق یعنی زبان و لب و غیر آن می باشد، دلالت آن بر نیاز و احتیاج به اسباب مادّی حتی از کلام و قول هم بیشتر است و بر خلاف برخی صفات دیگر در منابع دینی هم اطلاق آن بر خدا اجازه داده نشده است بنا بر این به هیچ رو این کلمه در بارهٔ حق تعالی مصداق ندارد.

51- یحفظ و لا یتحفظ ،یکی دیگر از ویژگیهای پروردگار متعال آن است که بدون از بر کردن و به خاطر سپردن اشیاء همه چیز را حفظ دارد، حفظ داشتن مطالب نسبت به خداوند از باب علم و آگاهی ذاتی وی به امور می باشد و اما تحفّظ از بر کردن و به خاطر سپردن به دلیل آن که نیاز به فعالیتهای مادی و جسمانی دارد و این وضع هم بر خداوند محال است لذا حضرت این صفت را از باری تعالی نفی فرموده است، بعضی از شارحان نهج البلاغه در بارهٔ معنای عبارت فوق گفته اند: مراد از دو کلمهٔ حفظ و تحفظ، حراست و نگهداری است، یعنی خداوند بندگان خویش را محافظت می کند و نیازی به آن ندارد که آنها وی را حفظ و حراست کنند، ولی این معنا در این جا بعید به نظر می آید.

ص:299

52- یرید و لا یضـمر ،صـفت دیگر خداوند ارادهٔ وی می باشد،ارادهٔ خدا عبارت از آگاهی وی به مصالح و حکمتهای امور است که مبدأ فعـل او می باشـند،در حقیقت اراده حق تعـالی همـان داعی بر فعـل است،بایـد توجه داشت که معنای حقیقی اراده تمایل قلب به چیزی است که نافع و لـذت بخش فرض شود و لازمـهٔ آن وجود قصـد و اندیشهٔ قبلی و تصوّری است که در ضـمیر شـخص اراده کننده نهفته می باشـد و چون ذات پـاك باری تعالی از این امور منزّه است، بـدین علت با آوردن قیـد لا یضـمر واژهٔ اراده برای اطلاق بر خداونـد از معنای حقیقی به مجازی انصراف یافته و همان معنایی اراده شده است که در بالا خاطر نشان ساختیم.

53- یحب و یرضـی من غیر رقّه ،در خداونـد دوستی و خشـنودی وجود دارد امـا نه این که تحت تـأثیر واقع شود و رقّت و نرم دلی داشـته باشـد،محبت از خداونـد،بطور کلی همان ارادهٔ اوست که منشأ فعل وی می باشـد،و محبّت خداونـد نسـبت به بندگان همان ارادهٔ ثواب و دادن خیر و به کمال رسانـدن آنهاست، و محبت از بنده اراده ای است که بر حسب تصور کمال و نقص سود و زیان و لذّت آن کار رشدّ و ضعف می یابد،و محبت بنده نسبت به خداوند آن است که تصمیم بر اطاعت از دستور خداوند بگیرد.

معنـای رضا هم نزدیك به محبت است و می توان گفت اعم از آن است به دلیل آن که هر محبتی از محبوبش خشـنود می باشـد اما عکس آن عمومیّت نـدارد، امّا،رضایت خدا از بنده اش علم اوست به این که بنده او را عبادت،و اثرش را اطاعت می کند و رضایت بنده عبارت از آرامش نفس اوست در هنگامی که تمام امور را بر وفق مراد خویش می انگارد.

با توجه به این که پیـدایش دو صـفت حب و رضا در انسان مسـتلزم رقّت قلب و تأثرات روحی است که از تصور اموری که انگیزهٔ محبت و میل به محبوب

شده،و از توجه به اسـباب خشنودی از محبوب از او حاصل می شود و از طرفی خداوند متعال بکلی از تاثرات و این گونه عوارض بدور می باشـد به این علت محبّت و رضای از طرف خـدا را به«غیر رقّة»مقید کرده است یعنی محبت و رضای خدا موجب تأثیر و تأثر در ذات حق تعالی نیست.

54- و یبغض و یغضب من غیر مشـقّه ،حق تعالی بدون رنج و مشقت به خشم و غضب در می آید،بغض خداوند نسبت به بنده معنایی بر ضد محبّت وی نسبت به او می باشد و آن چنین است که از عطا کردن ثواب و پاداشهای نیك به او کراهت،دارد به این دلیل که می داند این بنده شایستگی هیچ گونه محبّت را ندارد پس باید او را کیفر کرد و به خواری و مذلّت دچارش ساخت.

معنای این صـفت در انسان آن است که آدمی به دلیل درد و ضرری که از ناحیهٔ غیر تصور می کند او را ناپسند می داند و با شدت این معنا نفرت شدیـد پیدا می شود.نیروی غضب تحریك می شود و قصد ذلیل ساختن وی می کند،اما غضب،در خدا از آن جا ناشـی می شود که وی نسبت به مخالفت بنده و عصیان او آگاهی کامل دارد و در انسان حرکت نفسانی و شعله ور شدن قوهٔ غضبیّه است تا برای مبارزه با آزار و ضرری که در طرف مقابل تصور می کند برخیزد و چون دو صفت بغض و غضب باعث به جوش آمدن خون قلب و سبب ایجاد زحمت و رنـج برای دارنـدهٔ این دو صـفت می شود لذا هنگام اطلاق آنها بر خداوند با ذکر عبارت من غیر مشـقّة از این معنا احتراز فرموده است و چنان که در بعضـی از صفتهای گذشته خاطر نشان ساختیم این جا نیز نسبت دادن صفتهای دوستی، خشنودی،خشم،و نفرت به خداوند به معنای مجازی آنها و از باب ذکر ملزوم و ارادهٔ لازم می باشد زیرا لازمهٔ معانی حقیقی این واژه ها نقصان و امکان صاحب آنهاست .

55- یقول لما اراد کونه،کن،فیکون ،از ویژگیهای دیگری که حضرت

برای خداونـد بیان فرموده آن است که هر گاه وجود یافتن چیزی را اراده کنـد، می گویـد:موجود شو،و چنان که گذشت ارادهٔ خدا به وجود شیئی همان علم و آگاهی او به مصـلحت وجودی آن می باشـد،و فعل کن اشاره به فرمان واجب التأثیری است که از ناحیهٔ قدرت ازلی او به منظور ایجـاد شـیئی صادر می شود.حرف فاء در فیکون مفیـد ترتیب بـدون فاصـله و عـدم تأخیر است و با این دلیل،فعل در جواب امر حکایت از لزوم وجود یافتن شیئی می کند.

56- لا بصوت یقرع ،حق تعالی را گوش جسـمانی نیست که صـدا بر آن ضـربه ای وارد سازد صدا کیفیتی است که از برخورد شدید هوا با پردهٔ صـماخ در میـان گوش و یـا بر جسم دیگری پدیـد آیـد و بطوری که معلوم است این حـالت از خواصّ اجسام می باشـد،بنا بر این اگر خداوند این ابزار شنوایی را داشته باشد باید جسم باشد و این امری محال است.

57-در قسـمت بالا سـخن این بود که خداونـد را ابزاری مادی برای شـنیدن نیست این جا نیز یادآور می شود که از خدا صدایی هم بیرون نمی آید تا شنیده شود زیرا نداء هم صدای مخصوصی است (1)و آن هم لازمهٔ امور جسمانی و در حق خداوند باطل است (2).

و انّما کلامه تعالی...کائنا ،متکلمان معتزله از این عبارت چنین برداشت کرده اند که سخن خدا حادث است در حالی که خود سخن امام به غیر آنچه آنها می گویند تصریح دارد و معنای فعل منه انشاه آن است که خداوند سخن خود را

1- عکس العملی که از برخورد صوت به وسیلهٔ هوا به اجسام خارجی،دوباره به گوش می رسد.

2- چنان که مشاهده شد شارح این دو قسـمت را دو صـفت مسـتقل برای خدا و دلیل بر نداشـتن عضو شـنوایی و نداشـتن صدا دانسته،در صورتی که شارحانی از قبیل:خوئی و ابن ابی الحدیـد اینها را از متعلّقات جملـهٔ قبل می داننـد یعنی وقتی که خـدا امر به ایجاد شـیئی می فرماید نه صدایی است که مرکب از حروف باشد،و هوا را بر اجسام بکوبد و نه خطابی فریاد گونه است تا با گوشها شنیده شود.(مترجم)

بر زبـان پیـامبر جـاری و از آن طریق آنرا به وجود می آورد،و مثله یعنی کلاـم خود را بر زبـان پیـامبر جاری ساخت و در ذهن وی ترسـیم فرمود،برخی شارحان گفته اند مراد آن است که خدای تعالی سخن خود را برای جبرئیل بر لوح محفوظ ترسیم فرمود تا آن را به عنوان وحی به حضور پیامبر اسلام و دیگر پیامبران برساند.

جملهٔ لم یکن من قبل ذلك کائنا اشاره به این است که کلام خدا حادث و مسبوق به عدم می باشد و عبارت و لو کان...ثانیا دلیل مطلب را با،یك قیاس اسـتثنایی که به این ترتیب تشـکیل یافته است بیان می کند:اگر سـخن خدا قدیم باشد لازم آید که سـخن او،خدای دوم باشد و چون فرض اخیر باطل است فرض نخست نیز نادرست است یعنی کلام خـدا قـدیم نیست،دلیل ملازمهٔ میان مقدم و تالی در این قیاس آن است که اگر سـخن خدا را قدیم فرض کنیم از دو حال خارج نیست یا واجب الوجود است و یا ممکن الوجود،حالت اخیر باطل است زیرا اگر ممکن باشد،با این که قدیم و از ازل وجود داشـته،محتاج به مؤثر است حال این مؤثّر اگر غیر از ذات حق تعالی باشد به دو دلیل محال است.

الف:خداوند در اتصاف به صفت متکلم نیازمند به غیر خود باشد.

ب:از ازل با خداونـد وجود دیگری باشـد که اتصاف خـدا به متکلم مسـتند به او باشـد و لازمـهٔ این امر آن است که آن دیگری شایسـتگی بیشتری برای خـدایی داشـته باشـد و اگر مؤثر،وجودی کلام خدا که ممکن و قدیم فرض شده ذات حق تعالی باشد این نیز باطل است زیرا بطور کلی وجود موثر بر اثر تقـدم دارد و در این صورت اگر کلام خـدا از صـفات کمال باشد و تأثیر علت هم موقعی اتفاق افتاده است که تمام کمالها در وجود حق تعالی فعلیت دارد تحصـیل حاصل لازم آید که محال است و اگر قبل از تأثیر اثر،ذات باری تعالی از این صفت خـالی بوده است لاـزمه اش آن است که خداونـد پیش از تـاثیر این علت نـاقص بوده باشـد و این نیز باطل است ولی اگر اصـلا کلام را از صفات کمال ندانیم وجود آن از ازل در خداوند زاید و

لغو خواهـد بود و زایـد بر کمال هم موجب نقص می باشـد پس ثابت شد که اگر کلام خدا قدیم باشد واجب الوجود بالذات و خدای دوم خواهد بود که محال است.

تا این جا بحث دقیق و طولانی مربوط به اثبات ملازمهٔ میان مقدم و تالی در قیاس استثنایی مورد بحث و بطلان مقدم آن بود اما باطل بودن تالی و جزء دوم قیاس مـذکور امری است روشن،زیرا در مباحث گذشـته با براهین فراوانی وحدانیت و یکتایی خداوند ثابت شده است پس با این استدلال واضح،ثابت شد که سخن خدا پدیده و حادث است و نمی توان آن را قدیم فرض کرد .

58–صفت دیگر حق تعالی قدیم بودن اوست لا یقال...لم یکن ،حضرت در این جمله با اشاره به معنای حدوث،آن را از خداوند نفی می فرماید زیرا حدوث آن است که شیئی پس از نبودن به وجود آید.

فتجری علیه الصـفات المحدثات ،حرف فاء در اول جمله که در جواب نفی عبارت قبلی آمده به اعتبار شرط است که در تقدیر چنین است اگر خدا حادث می بود متصف به صـفات حادثه می شد،و چنین اتصافی برای خداوند باطل است پس خدا حادث نیست و با بیان جملهٔ و لا یکون بینها و بینه فصل... فضل،به بطلان تالی اشاره فرموده یعنی اگر حق تعالی با فرض حدوث ذاتی،صـفات حادث بگیرد همانند آنها ممکن و محتاج به صانع شود لـذا نه فرقی میان ذات حق با صـفاتش در این جهات می ماند و نه امتیازی برای ذات وی بر صـفاتش خواهد بود،چون هر دو از نظر نیازمنـدی اشتراك دارنـد و فرمـایش حضـرت فیسـتوی...البدیع اشاره به مطلب محالی است که از این همانـنـدی و برابری صفات و ذات،لازم می آید زیرا واضح است که تساوی و یکسانی صانع و مصنوع محال می باشد.

فعل بدیع کاری است که تا کنون فاعل مانند آن را انجام نداده باشد و عمل نیك را که بدیع می گویند به این دلیل است که در شـگفتی شبیه کار بی سابقه است و فاعل چنین کاری مبدع و مصدر آن ابداع است که معنای این کلمه را در صفحات

قبل بیان کردیم اما در نسخهٔ سید رضی مبدع با فتح دال آمده به معنایی که ما برای کلمهٔ بدیع بیان داشتیم و مراد از واژهٔ بدیع در این سخن امام صانع و آفریننده می باشد یعنی وزن فعیل به معنای فاعل است چنان که در قرآن مجید چنین آمده است: «بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» (1)،با این توضیحات روشن شد که هیچ یك از ویژگیهای پدیده از قبیل مسبوقیّت به عدم،تغییر،امکان و نیازمندی به غیر، بر حق تعالی اطلاق نمی شود و گرنه همان محالاتی که ذکر شد لازم می آید.

در خاتمه باید توجه داشت نسخه ای که از سید رضی نقل شد بهتر به نظر می رسد .

59-از خصوصیات دیگر حضرت باری آن است که وی آفرینندهٔ موجودات است امّا بدون آن که از دیگران تقلید کرده باشد خلق الخلائق...غیره ،ما،شرح این مطلب را در تفسیر خطبهٔ اول کتاب توضیح دادیم.

خلاصه این که حضرت در واقع با بیان این ویژگی خدا را از داشتن صفات سازندگان بشری،پاك و منزّه دانسته است،زیرا آنان بطور معمول در ساختن مصنوعات خود یا دنباله رو گذشتگان هستند و یا از صورتهایی که در ذهن خود ترسیم کرده اند آن را اقتباس می کنند.

60-حق تعالی در آفرینش موجودات از هیچ یك از مخلوقات خود کمك نگرفته است زیرا لازمهٔ آن نیازمندی وی به امری است که خود نیازمند و محتاج به غیر می باشد که محال است .

61- انشأ الارض فأمسکها ،خداوند زمین را به وجود آورد و با قدرت کاملهٔ خود آن را در موقعش جایگزین فرمود و چون بطور معمول هر کس که بخواهد شیئی را از خطرها محافظت کند باید برای نگهداری آن تحمل رنج و زحمت کند

1- سوره انعام(6)آیه(100) [1]یعنی:آفرینندهٔ آسمانها و زمین.

و کارهای دیگر را کنار بگـذارد به این علت امام(علیه السـلام)خدا را از این امر که از ویژگیهای مخلوق می باشد منزه دانسـته و نسـبت این صفت رنج و زحمت در حفظ چیزی را به خداوند بر خلاف معمول دانسته است.

62- ارساها ،زمین را آفریـد اما نه روی قرارگاهی که آن را نگه دارد،و نیز آن را بر افراشت بـدون سـتونهای محسوس،قرارگاه و سـتونهای بالا برندهٔ آن تنها قدرت کامل حق تعالی بوده است.

63- حصّنها من الاـود و الاعوجـاج ،پروردگـار عـالم زمین را از آن که در حرکت خـود از مسـیر حقیقیش به جهـتی دیگر منحرف شود نگهداری فرمود...

حکمت و مصلحت این امر در جای خود به ثبوت رسیده است.

64- و منعها عن التهافت و الانفراج ،زمین را از درهم ریختن و پراکنـدگی اجزیش از همـدیگر باز داشت و آن را کروی شـکل آفرید و در جای خودش قرار داد .

65- ارسـی اوتادها ،میخهای آن را که همان کوههاست محکم و اسـتوار ساخت ضمن تفسیر خطبهٔ نخستین کتاب بیان داشتیم که به چه طریق کوهها به منزلهٔ میخهای زمین می باشد.

66- ضـرب اسدادها ،سدها بر روی زمین نصب فرمود منظور از سدها کوههاست و یا آنچه که شهرها و سرزمینها را از همدیگر مجزّا می کند.

67- استفاض عیونها ،چشمه سارهای زمین را جوشان ساخت چنان که قرآن یادآور شده است، «وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُیُوناً» ، (1)در گذشته به این موضوع اشاره کرده ایم.

68- خدّ أودیتها ،وادیها و قسمتهای روی زمین را از هم جدا کرد،کوهها و تپّه های آن را ممتاز و مشخّص کرد.پس از بیان کردن و شمردن قسمتی از آثار

1- سوره قمر(54)آیه(11) [1]یعنی:در زمین چشمه ها جاری کردیم.

قدرت حق تعالی به کمال و استحکام آنها پرداخته است تا بزرگواری و عظمت آفریننده را به اثبات برساند،و به این لحاظ می فرماید:به این دلیل است که بنای ساخته شدهٔ با دست قدرت او سستی ندارد و آنچه را که وی نیرو داده ضعف و زبونی نمی بیند .

69- هو الظاهر علیها سلطانه و عظمته ،سلطنت و عظمت اوست که سر تا سر روی زمین را فرا گرفته است،امام(علیه السلام)با یاد آوری ضمیر«هو»به حقیقت ذات حق تعالی اشاره کرده است که هستی محض و وجود حقیقی واجب می باشد و چون تعریف این هویت و حقیقت ممکن نمی شود جز به اعتباراتی که خارج از آن ذات باشند لذا به ظهور و غلبه تعبیر فرموده است و به منظور این که مراد از ظهور و غلبه امری حسّی و مکانی نیست آن را مقیّد به سلطنت و عظمت کرده است که امری معنوی است.

70- و هو الباطن لها ،این صفت که با صفت پیشین تقابل لفظی و معنوی دارد عبارت از آن است که حق تعالی با احاطه علمیش به امور داخلی زمین نظارت دارد و چون کلمهٔ باطن ظهور در امر حسّی و جسمانی دارد لذا آن را مقید به علم و معرفت کرده است و مرجع ضمیر در کلمه های علیها(در صفت پیشین) و لها(در این صفت)زمین و آنچه در آن است می باشد.

71- و العالی علی کل شیئی ،عزت و جلال او بر تمام زمین و مخلوقات آن اشراف و بلندی دارد منظور از عزت و جلال،پاکی و مبرّا بودن حق تعالی از کلیه ویژگیهای حادث است که باعث نقص در ذات آنها می باشد و چون این خصوصیات از پایین ترین مراتب نقص می باشند لذا خداوند به این دلیل که از آنها دور است در بالاترین مرحلهٔ کمال و برتری قرار دارد و ذات مقدس وی به این اعتبار که آفریننده و به وجود آورندهٔ تمام مخلوقات و صفات آنها می باشد از آنها برتر است پس علوّ و برتری حق تعالی بر مخلوقات به

سبب جلال و سلطنت اوست و عزت خداوند به این اعتبار است که از ذلت و خواری احتیاج بدور می باشد.

72- لا یعجزه شيء منها طلبه...فیسبقه ،چون ذات باری تعالی واجب الوجود است و علم و قدرتش در نهایت کمال می باشد و هیچ گونه نقصی در او راه ندارد و تمام مخلوقات در وجود نیازمند وی هستند بنا بر این به هیچ رو تصور نمی شود آنچه را که می خواهد نتواند به دست آورد و یا چیزی از فرمان و قضای او سرپیچی کند و یا با حرکت سریعش بر او سبقت جسته و از دستش برود زیرا هر یك از این جهات دلیل بر عجز و ناتوانی و نیازمندی و امکان است که بر ذات حق تعالی روا نمی باشد.

73- لا یحتاج الی ذی المال فیرزقه ،هیچ نیازی ندارد که ثروتمندی او را روزی دهد به دلیل این که نیازمندی از ویژگیهای ممکن است و منظور از این صفات نفی ویژگیهای بشری از خداوند است .

74- خضعت له الاشیاء...لعظمة... ،این خصوصیت باز از صفات ثبوتی خداوند است که تمام موجودات در پیشگاه عظمت حق تعالی خاضعند و مراد به خضوع موجودات آن است که همگی تحت سلطهٔ او محکوم به امکان بوده و فرمانبردار و نیازمند به کمال قدرت وی می باشند و از این رو هیچ کس را توان فرار از حیطهٔ تسلط او نیست پس خداوند نسبت به مخلوقاتش به این دلیل سودمند(النّافع)است که کمالات شایسته را به آنها داده و به این سبب ضارّ است که این کمالات را از حقیقت ذات آنها منع فرموده است،اگر اشکال شود که هیچ تصور نمی شود که کسی از منفعت فرار و یا امتناع کند پس چرا حضرت می فرماید:کسی نمی تواند از سود و زیان خداوندی فرار یا امتناع کند؟پاسخ آن است که این امری فرضی است یعنی به فرض این که بخواهد امتناع کند نتواند و مراد آن است که هیچ گونه قدرتی ندارد علاوه بر آن ممکن است کسی به دلیل

خودخواهی و لجاجت بخواهـد از منفعت خداوندی خودداری کند و به غیر او متوسل شود با این که هیچ کس را قدرت بر آن نیست که از زیر سـلطه الهی و منافعی که از جانب او صادر می شود بیرون آید خواه از روی لجاجت باشد یا به واسطهٔ غنا و بی نیازی که در خود حسّ کند .

75- لا کفـء له فیکافیه ،کفوی نـدارد که با او همطرازی کند و کارهای نیك وی را جبران کند،در عبارات گذشـته بیان شد که حق تعالی را مثل و نظیری نیست که با وی برابری کند و این نیز مانند آنهاست.

76- هو المفنی لها...کمفقودها ،اوست که می تواند اشیاء را پس از هستی نابود سازد و همان طور که پیش نبودند قرارشان دهد،امام(علیه السـلام)در این عبارات خـدای تعالی را به یکی از بحث انگیزترین صـفات تعریف و توصـیف فرموده است که نابود ساختن جهان پس از هستی آن می باشـد و در قرآن نیز اشـاراتی به این مطلب دیـده می شود،از جمله، «یَوْمَ نَطْوِي السَّمـاءَ کَطَيِّ السِّجِـلِّ لِلْکُتُبِ کَما بَـدَأْنا أَوَّلَ خَلْقٍ» (1)»و معلوم است که اعاده و بر گرداندن،موقعی صدق می کند که آنها را مثل اول نیست و نابود سازد،و در جای دیگر می فرماید:

«إِذَا السَّمـاءُ انْفَطَرَتْ وَ إِذَا الْکَواکِبُ انْتَثَرَتْ» (2)»و امثال اینها،و همـهٔ پیامبران بر این امر اتفاق دارنـد و در شـریعت پیامبر خاتم نیز به این موضوع تصـریح شده و جمهور متکلمان اسلامی هم بر این عقیده می باشند،بر خلاف فلاسفه که کلیهٔ آنان قائل به عدم جواز اعادهٔ معدوم می باشـند و در مورد فنا و نابودی عالم هستی می گویند:موجودات مجرد و عقول و نفوس ملکوتی و نیز هیولای عالم ماده و ذرّات عناصر مادی و بالاخره تمام آنچه که به سبب قدیم بودن علتشان قدیمند و

1- سوره انبیاء(21)آیه(103) [1]یعنی:روزی که آسمان را مانند طومار درهم پیچیم و به حال اول که آفریدیم،باز گردانیم.

2- سوره انفطار(82)آیه(1 و 2) [2]یعنی:هنگامی که آسمان شکافته شود و ستارگان فرو ریزند.

حتی اموری که قدیم نیستند بلکه حادثند همهٔ اینها از تحت اصل فانی شدن و نیستی پس از هستی،خارج می باشند و تنها اختلافی که در میان فلاسفه وجود دارد مربوط به معاد جسمانی است که بعضی از فلاسفه آن را انکار کرده اند و فقط فلاسفهٔ اسلامی آن را قبول دارند آن هم با دلیل شرعی نه عقلی زیرا می گویند برای عقل در وجود و عدم معاد جسمانی استحاله ای لازم نمی آید اما اگر بخواهیم با توجه به اصل عدم جواز اعادهٔ معدوم،معاد جسمانی را ثابت کنیم باید رأی ابو الحسین بصری معتزلی را بپذیریم که می گوید:فنا و نابود شدن دنیا عبارت از این است که آن چنان اجزای موجود خرد شده و از هم متفرق و دور شوند که از حیّز انتفاع بیرون روند نه این که عدم صرف باشند ولی این نظریه مورد اشکال می باشد زیرا از باب مثال بدن زید که تنها اجزای نرم شدهٔ از هم جدا نیست بلکه بقیهٔ عوارض و خصوصیات ویژهٔ آن را نیز شامل می شود و هنگامی که اجزاء این چنین از هم بپاشند تمام آنها معدوم شده و بدن با این وضع فانی می شود و موقع برگشتن اگر عین آن با تمام آن خصوصیات برگردد،اعادهٔ معدوم است ولی اگر آنها که از بین رفته برنگردد ناچار غیر آنها برگشته و در این صورت ثواب و عقاب به بدن غیر اصلی تعلق گرفته و بر خلاف قرآن است که می فرماید:

«وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْری» (1)»و این اشکال وارد است مگر این که بگوییم آنچه که مورد کیفر یا پاداش قرار می گیرد و نفس ناطقهٔ انسانی است،و این بدن ظاهری تنها وسیله و ابزار است که وقتی معدوم شد برگشتن عین آن لازم نیست بلکه برگشتن شبیه آن هم کافی است اما این مطلب بنا بر مذهب حکما و فلاسفه که قائل به اصالت نفس ناطقه می باشند درست در می آید نه با عقیدهٔ ابو الحسین بصری معتزلی که اکثر محققان اسلامی هم آن را پذیرفته اند.

1- سوره انعام(6)آیه(163) [1]یعنی:هیچ نفسی بار گناه دیگری را بر دوش نمی گیرد.

امّا فرمایش امام: و لیس فناء الـدنیا...اختراعها ،دفع شـبهه ای است که در برخی اذهان پیـدا شـده که می گوینـد چگونه ممکن است این جهـان هستی روزی بکلی نیست و نابود شود؟حضـرت می فرمایـد:برای حق تعالی که نبوده را به وجود آورده و این همه اسـرار حکمت و شگفتیهای آفرینش را ایجاد فرموده محو کردن تمام آنها نه تنها دشوار نیست بلکه بسیار آسانتر می باشد و این که بعد می فرماید:

و کیف لو اجتمع...افنائهـا ،در این عبـارات با بیان شـمّه ای از دقایق آفرینش مطلب بالا را که توانایی کامل خداونـد بر محو اساس هستی است تاکیـد فرموده که چگونه فـانی کردن جهان بر خداونـد سـخت و دشوار باشـد و حال آن که هستی داد به موجوداتی که کوچکترین و ضعیفترینشان ماننـد مگس آن چنان اسـرارآمیز می باشد که بزرگترین قدرتهای جهان از ایجاد آن ناتوان و خردمندترین اندیشه ها از درك و شناخت آن حیران و هم در اندیشهٔ فانی ساختن آن ضعیف و عاجز می باشند.

حال اگر اشـکال شود که چرا حضـرت برای اثبات عجز و ناتوانی قدرتهای بشری در مورد نابود کردن و از بین بردن به مگس مثل زده اند با این که فانی ساختن آن،امری ممکن و آسان است؟ پاسـخ آن است که انسان هر گاه خود را نگاه کنـد و به قـدرت خداوند بیاندیشد اعتراف می کنـد که بر کوچکترین امری توانایی نـدارد مگر با اجازهٔ پروردگار و نیرویی که او به وی عنایت فرمایـد و می داند که تنها با نیروی او می توانـد کاری انجام دهـد و حتی آثاری که بر کارهای او متربّت می شود از ناحیهٔ حق تعالی می باشد بنا بر این انسان خردمند با زبان حال و مقال نه تنها در ایجاد و اعدام مگس بلکه برای امری ضعیفتر از آن نیز به ناتوانی و عجز خویش اقرار و اعتراف می کند.

پاسـخ دیگر از این اشـکال آن است که خداونـدی که به انسان قـدرت داده تا کارهایی انجام دهد و می تواند از خود ضـعیفتر را بیازارد در مقابل به این مگس

ضعیف و حقیر نیز قدرت دفاع از خود را داده است تا با پریدن و جهیدن از دست دشـمن فرار کند و حتی می تواند آدمی را بیازارد و گاهی انسان می خواهـد از دست او فرار کند ولی نمی تواند،پس چگونه می توان گفت که آدمی بدون کمك از خداوند می تواند حتی این حشـرهٔ ناچیز را از بین برد و بکلی معدوم کند (1)؟ و انه سبحانه یعود...الامور ،این فرمایش امام اشاره به جاودانگی خداوند و هستی او پس از فنا و نیستی عالم می باشـد،پس از آن که صـحنهٔ هستی بکلی از موجودات خالی ماند و همه چیز به فنا سپرده شد تنها ذات غنی و بی نیاز حق تعـالی بـاقی می مانـد همـان طور که پیش از آفرینش وجود در انحصار ذات اقـدس وی بوده است بـدون نیاز به مکان و زمان و جز اینها و عبارت یعود بعـد،حکایت می کنـد از حالت قبل از آفرینش موجودات و پس از فنا و نیستی آنها که دو حالت متغیّر و مختلف می باشـد و پیـداست که این دو گـانگی و تغییر از اعتبارات ذهن بشـری ماست که حق تعالی را با جهان آفرینش مقایسه می کنـد و گرنه برای خـداوند متعال تغییر حالت و دگرگونی وجود ندارد .

عـدمت عنـد ذلك...الساعـات ،این عبـارت،روشن است و نیازی به توضـیح نـدارد،زیرا تمام آنچه نام برده شـده،اجزای زمان و از عوارض حرکت می باشند و آن هم از ویژگیهای ماده و جسم است و موقعی که ماده بکلی نیست و نابود شد عوارض آن نیز از بین می رود و معنای جملهٔ فلا شیئی...الامور،آن است که پس از

1- این مطلب که آدمی نمی تواند بدون مدد و یاری خدا کوچکترین کاری انجام دهد از نظر اعتقاد مسلمین و بر اساس وحی قرآن صحیح است،اما با توجه به آنچه ممکن است سـست اعتقادان و یا کج اندیشان و بداندیشان خرده بگیرند،می گوییم:اگر اراده و خواست خدا تعلق بگیرد که انسان بلکه سـلطان مقتدری را با حشـره ای ضـعیف نابود کند قادر به دفع آن نخواهد بود چون خدا در این صورت او را مدد نمی کند،همان طور که نیش پشه ای را وسیلهٔ قهر جباری چون نمرود قرار داد و او را نابود ساخت.(ویراستار)

فانی شـدن جهان بجز ذات احـدیت وی کسـی و چیزی باقی نمی مانـد کلمـهٔ الواحد اشاره به همین معناست و واژهٔ قهّار اشاره به صـفت قهاریت اوست که به آن سـبب تمام موجودات را معدوم و نابود می سازد و معنای جملهٔ الیه مصـیر جمیع الامور آن است که خداوند پس از آن که به موجودات هستی بخشیده روزی آن را از آنها می گیرد .

بلا قدرة...فناؤها ،این جمله اشاره به آن است که هیچ یك از موجودات نه قدرت و توانایی بر ایجاد خود داشـته و نه می توانند از فانی شدن خویش خودداری کننـد و در عبارت بعـدی با یك قیاس شـرطی متصل قسـمت دوم ادعای فوق را(هیـچ موجودی نمی توانـد از نابودی او امتناع کند)اثبات می کند و علت این که تنها به این قسـمت پرداخته آن است که شقّ اول(هیچ مخلوقی قدرت بر ایجاد خود ندارد)واضـح است و نیازی به اسـتدلال ندارد اما ملازمه ای که میان مقدم و تالی وجود دارد آن است که هر موجودی چون از فنا و نیستی نفرت دارد اگر بتوانـد حتمـا از آن فرار می کنـد تـا باقی بمانـد اما به دلیل این که آفرینـندهٔ جهان او را فانی و نابود می سازد پس قـدرتی برای خودداری از نابودی خود ندارد .

لم یتکاءده...خلفه ،این که خداوند در کارهای خود،دچار رنج و مشقت نمی شود مطلبی است واضح و روشن زیرا خستگی و امثال آن در مورد قـدرتهای مادی و ناقص می باشد که ممکن و محتاجند،اما حق تعالی که واجب الجود بالذات است و هیچ گونه نیازی در او نیسـت رنج و مشقت هم در وی متصور نخواهد بود.

و لم یکوّنها... ،در این قسـمت امام به اغراض و فوایدی اشاره فرموده است که معمولا فاعل را وادار به ایجاد امری و یا نابود ساختن آن می کند،غرضـهایی که سبب به وجود آوردن چیزی می شود از دو حال خارج نیست یا جلب منفعت است و یا دفع ضرر،اما جلب منفعت از قبیل پا بر جا ساختن و تقویت سلطه و

حکومت و گردآوری ثروت و افزایش افراد لشکر و توسعه دادن بر سرزمینهای تحت حکومت و تفوّق پیدا کردن بر أقران چنان که انسان با داشتن مال و اولاد نسبت به دیگران برتری پیدا می کند،بعضی اوقات غرض از ایجاد امری دفع ضرر می باشد مثل این که ترس از نابودی خود دارد و آن را وسیلهٔ حفظ جان قرار می دهد،یا بیم از نقصان دارد و به واسطهٔ ایجاد آن می خواهد خود را تکمیل کند یا از خوف این که مبادا همتایش بر او غالب شود آن را به وجود می آورد تا از آن کمك بگیرد یا می ترسد که دشمن به مقابله اش برخیزد،و یا برای رفع تنهایی و ترس و وحشت بی مونسی دست به ساختن و به وجود آوردن انیس می زند،و اغراضی که موجب از بین بردن و فانی کردن موجود می شود چند قسم می باشد:

دفع ضرر،مثل از بین بردن مرض که وجود آن مایهٔ زیان و ادامهٔ آن باعث رنج اوست،و ممکن است که غرضی از آن جلب منفعت باشد،بیماری را ریشه کن می کند تا آسایش و راحت به دست آورد،امّا تمام این فواید که در جلب منفعت و دفع ضرر خلاصه می شود از ویژگیهای صفت امکان است که حق تعالی از آن منزّه و دور می باشد .

و لکنّه سبحانه...لقدرته ،جملهٔ دبّرها بلطفه،اشاره به این معناست که حق تعالی جهان آفرینش را بر اساس حکمت و نظامی آن چنان نیکو آفریده است که کاملتر از آن امکان پذیر نیست،و امسکها بامره،امر و فرمان تکوینی خداوند، پیوسته باعث بقای جهان هستی می باشد،و اتقنها بقدرته،عالم وجود را با قدرت لا یزال و آگاهی بر مصالح وجودی و سودمندیش،استحکام بخشید،تمام این امور را نه به منظور سود،بلکه تنها به خاطر جودی که در ذات او نهفته است،با دست لطف و عنایت خاص پروردگاری خویش انجام داد .

ثم یعیدها بعد الفناء ،امام(علیه السلام)در این قسمت بطور صریح می فرماید که خداوند پس از آن که تمام اشیاء را فانی کرد،آنها را به عالم وجود بر می گرداند،و

فنـا و نابودی هم چنان که گفته شـد، یا عبارت از نابودی مطلق است به قول کسانی که اعادهٔ معـدوم را جایز می داننـد و یا این که منظور از آن، پراکندگی و جدایی اجزای آن است بطوری که بی فایده شود و این مطلب هم،عقیدهٔ ابو الحسین بصری معتزلی بود که بیان شد.

من غیر حاجـة... حضـرت بطوری که در جمله هـای قبل فوایـد و منافعی را که معمولا در به وجود آوردن یا نابود ساختن موجودات برای فاعل تحقق دارد، بیان کرده و سپس ذات اقدس الهی را از آن دور دانست،هم اکنون در آخر مبحث نیز آنها را که غرض ایجاد جهان پس از فنا و نابودی آن می باشد خاطر نشان ساخته و از خداوند متعال نفی فرموده است و این فواید و اغراض عبارتند از:

احتیـاج و نیازمنـدی،کمـك گرفتن از بعضـی مخلوقات در مقابل برخی دیگر آنان، خروج از وحشت تنهایی به جانب انس و دلگرمی و از حالت نادانی و بی خبری به طرف علم و آگاهی و بدل ساختن فقر و نیاز به حالت غنا و بی نیازی و بالاخره دور شدن از خواری و ذلّت و به دست آوردن عزّت و قـدرت و یادآور شـدیم که همهٔ این غرضـها از باب دفع ضـرر و جلب منفعت است و ذات باری تعالی از آن دور می باشـد و گفتیم که افعـال خداونـد به منظور دست یافتن به این منافع و اغراض انجام نمی شود بلکه تنها جود مطلق و وارسـتگی ذات وی از شائبـهٔ بخل و منع است که پیوسـته باعث افاضـهٔ وجود می باشد.بایـد توجّه داشت که این مطلب میان دانشـمندان اسـلامی مورد اختلاف است،جمهور اهل سـنت و فلاسـفه معتقدنـد که خداوند کارها را به خاطر سود و غرض انجام نمی دهد،اما معتزله با ایشان مخالفت کرده اند.

با توجه به مفهوم این خطبـهٔ شـریفه که حق تعالی دنیا را پس از نابود کردن به حالت وجود بر می گردانـد،سؤالی پدید می آید که آنچه را که دین و شریعت بر آن گواهی می دهد و مورد بحث و اختلاف میان فلاسفه و متکلمان است،زنده

شـدن و برگشـتن بـدنهای آدمیان می باشـد نه تمام جهان وجود،پس منظور از این عبارات چیست؟ در پاسـخ می گویند ضـمیر مؤنث در عبـارت ثم یعیـدها،چون مهمـل است دو احتمـال در آن متصور است پس همچنـان که می توانیم مرجع آن را تمام دنیا بگیریم می توانیم بعضی از دنیا را از آن اراده کنیم که مقصود از آن بعضی،بدن انسان است (1)و بنا بر این اشکالی به وجود نمی آید.

یکی از شارحان نهج البلاغه می گوید که اهل سـکوك و عرفان با این که معنای ظاهر سخن امام را چنان که ما بیان داشتیم قبول دارند اما به ظاهر اکتفا نکرده و تاویلی عقلی برای این بیان کرده اند،آنها می گویند ممکن است سـخن امام(علیه السلام)از و انه یعود سبحانه...الامور ،اشاره به حالت عارف باشـد هنگامی که به حق و اصل شده چنان که همه چیز در نظرش از درجهٔ اعتبار افتاده،در حقیقت فانی شده و تنها خـدا را مشاهـده می کنـد،همـان طور که تمـام ممکنات قبل از وجود ذاتا اسـتحقاق وجود نداشـته در این مرحله هم به اعتبار ذهن عارف معدوم صـرف می باشـند،و معنای جملهٔ ثم یعیدها نیز چنین است که وقتی عارف از حال وصال برگشت و به مادیات و جسم و جان خود پرداخت آنها که بی اعتبار و در ذهن وی فانی به نظر می رسـید هم اکنون اعتبار یافته و مثل قبل از حالت وصال وجود و اعتبار می یابنـد و همهٔ اینها حکایت از قدرت تصـرّف حق تعالی می کند که ذهنها را چنین استعدادی داده تا بتواند اشیاء را چنان بی اعتبار بداند و پس از آن که به پستی گرایید عوض خدا مادیات را چنین معتبر و مؤثر بداند.

پس از شرح جملات این خطبهٔ شریف هم اکنون متوجه می شویم که آنچه

1- چنـان کـه صـاحب منهـاج الـبراعه مرجـع ضـمیر را بعض قرار داده اسـت،فالضـمیر عائـد الی الـدنیا... و اریـد به البعض علی طریق الاستخدام،ج 11،ص 125(مترجم)

مرحوم سـید رضـی در اوّل راجع به اهمیت و ارزش این سـخن امـام(علیه السـلام)فرمود، مطلبی در کمال صـداقت و بسـیار بجا و بموقع است،که هیـچ سـخنی این چنین جامع اصول آگاهی و بینش نیست،زیرا امام(علیه السـلام)در این خطبـهٔ شـریف توحید الهی را به مرحلهٔ کمال رسانده و تنزیه و تقدیس مقام جلال ربوبی را بطور کامل بیان فرموده است.توفیق و نگهداری از لغزش با خداست.

ص:317

229-از خطبه های آن حضرت که آن را در بارهٔ حوادث آینده ایراد فرموده است:

اشاره

أَلاَ بِأَبِي وَ أُمِّي هُمْ مِنْ عِدَّةٍ- أَسْمَاؤُهُمْ فِي السَّمَاءِ مَعْرُوفَةٌ وَ فِي الْأَرْضِ مَجْهُولَةٌ- أَلاَ فَتَوَقَّعُوا مَا يَكُونُ مِنْ إِدْبَارِ أُمُورِكُمْ- وَ انْقِطَاعِ وُصَلِكُمْ وَ اسْتِعْمَالِ صِغَارِكُمْ ذَاكَ حَيْثُ تَكُونُ ضَرْبَةُ السَّيْفِ عَلَى الْمُؤْمِنِ- أَهْوَنَ مِنَ الدِّرْهَمِ مِنْ حِلِّهِ- ذَاكَ حَيْثُ يَكُونُ الْمُعْطَى أَعْظَمَ أَجْراً مِنَ الْمُعْطِي- ذَاكَ حَيْثُ تَسْكَرُونَ مِنْ غَيْرِ شَرَابٍ- بَلْ مِنَ النِّعْمَةِ وَ النَّعِيمِ- وَ تَحْلِفُونَ مِنْ غَيْرِ اضْطِرَارٍ- وَ تَكْذِبُونَ مِنْ غَيْرِ إِحْرَاجٍ- ذَاكَ إِذَا عَضَّكُمُ الْبَلاَءُ كَمَا يَعَضُّ الْقَتَبُ غَارِبَ الْبَعِيرِ- مَا أَطْوَلَ هَذَا الْعَنَاءَ وَ أَبْعَدَ هَذَا الرَّجَاءَ- أَيُّهَا النَّاسُ أَلْقُوا هَذِهِ الْأَزِمَّةَ- الَّتِي تَحْمِلُ ظُهُورُهَا الْأَثْقَالَ مِنْ أَيْدِيكُمْ- وَ لاَ تَصْدَعُوا عَلَى سُلْطَانِكُمْ فَتَذُمُّوا غِبَّ فِعَالِكُمْ- وَ لاَ تَقْتَحِمُوا مَا اسْتَقْبَلْتُمْ مِنْ فَوْرِ نَارِ الْفِتْنَةِ- وَ أَمِيطُوا عَنْ سَنَنِهَا وَ خَلُّوا قَصْدَ السَّبِيلِ لَهَا- فَقَدْ لَعَمْرِي يَهْلِكُ فِي لَهَبِهَا الْمُؤْمِنُ- وَ يَسْلَمُ فِيهَا غَيْرُ الْمُسْلِمِ إِنَّمَا مَثَلِي بَيْنَكُمْ كَمَثَلِ السِّرَاجِ فِي الظُّلْمَةِ- يَسْتَضِيءُ بِهِ مَنْ وَلَجَهَا- فَاسْمَعُوا أَيُّهَا النَّاسُ- وَعُوا وَ أَحْضِرُوا آذَانَ قُلُوبِكُمْ تَفْهَمُوا

لغات

أحرجه:او را مجبور کرد و بر او تنگ گرفت.

تصدّعوا:پراکنده شدند.

غبّ کلّ شیئی:عاقبت و سرانجام کار.

فور النار:زبانه کشیدن آتش و قوت گرمایش.

امطت عن کذا و مطت:از آن دوری کردم.

ص:318

اقتحام:با شدت و بی باکی در جایی داخل شدن.

سنن:قصد

ترجمه

«آه،پدر و مادرم فدای آنان باد،آنها گروهی هستند که نامهایشان در آسمان معروف است اما در زمین گمنام می باشند،مردم،بهوش باشید و خود را آماده کنید که امور به شما پشت کند،و بدبختی به شما روی آورد،پیوندها گسیخته می شود و خردسالان کارها را به دست گیرند،این وضع هنگـامی پیش می آیـد که اگر مؤمن هـدف ضـربه های شمشـیر واقع شود،برایش از یافتن یك درهم پول حلال آسانتر است و اجر و ثواب گیرنده بیشتر از دهنده می باشد،در آن روزگار شما نه از شراب،که از فزونی ناز و نعمت،مست خواهید بود،در آن موقع بدون ضرورت سوگنـد یاد می کنیـد و بی باکانه دروغ می گوییـد و آن زمانی است که بادهای بلا و مصایب شـما را تحت فشار قرار دهد چنان که بارهای سنگین بر پشت و گرد شتران فشار وارد می کند،چه طولانی است این رنج!و چه دور است امید رهایی از آن.

مردم،این بندها را که حکایت از سنگینی باد می کند از دستهایتان بیافکنید و از پیرامون پیشوای خود پراکنده نشوید که سرانجام خویشتن را نکوهش خواهیـد کرد،و خود را در آتش فتنه ای که بر افروخته ایـد می اندازیـد از قصد کردن آن دوری کنید و راه آن را رها کنید،که به جان خودم سوگند مؤمن در شعلهٔ سوزان آن به هلاکت می رسد اما نامسلمان از آن سالم می ماند.

همانا من در میان شـما مانند چراغی در تاریکی هسـتم که هر کس بخواهد از روشـناییش بهره ور شود،پس بشنوید و سخنانم را بپذیرید و گوشهای دلتان را بگشایید تا حرفهایم را درك کنید .»

شرح

بأبی و أمّی ،این عبارت را بطور اختصار بأبأة می گویند (1)و جارّ و مجرور،

ص:319

1- چنان که جملهٔ لا حول و «لا قُوَّةَ إِلاّ بِاللّهِ» را بطور مختصر حوقله،و «بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ» را بسمله می گویند(مترجم).

خبر مبتدای محذوف یعنی هم می باشد،و شبیه این عبارت در سخنان امام(علیه السلام) اول خطبهٔ 226 که در هنگام غسل پیامبر اکرم خطاب به آن حضرت گفت نیز وجود داشت و مرجع ضمیر هم در این عبارت اولیای خداست که در زمانهای بعد از زندگانی امام(علیه السلام)به دنیا آمده اند و مفسّران شیعه می گویند حضرت از این کلمه،اولاد معصومش را اراده فرموده است که پیشوایان جامعه بودند:

اسمائهم فی السماء معروفه ،این جمله اشاره به مقام و مرتبهٔ والای آنها در پیشگاه حق تعالی،و قرار داشتن اسامی و صفات آنان در دیوان صدیقان می باشد،اما در روی زمین و میان اهل دنیا که خیال می کنند کمال و سعادتی جز در این جهان ماده وجود ندارد،ناشناخته مانده اند،معمولا از چهرهٔ اهل صلاح و مؤمنان صدیق دوری از دنیا و امور مادی،ظاهر است،از این رو با اهل دنیا آمیزش ندارند و این امر،باعث می شود که گمنام به سر برده و شناخته نشوند ،و در جملهٔ بعد هشدار داده است که بر اثر بداندیشی و نداشتن وحدت کلمه در آینده با وضع و حالات بدی روبرو خواهند شد و دنیا را به فساد و تباهی خواهند کشید و آن عبارت از مسئولیت دادن به بی تجربه ها و افراد پست می باشد که در نتیجه هر چه دنیا به آنان رو آورد مایهٔ عقب ماندگی شده و به هر سبب و وسیله ای متوسل می شوند از آنان قطع و کنده شود، واژهٔ وصل در این سخن امام(علیه السلام):جمع وصله است و منظور از آن نظامهای اجتماعی است که به واسطهٔ وجود رسول اکرم و مدیریّت آن حضرت در امور زندگی و معاد،مایهٔ سعادت دنیا و آخرت آنان بود.

از جملهٔ اموری که در ایجاد روابط حسنه اهمیت دارد و سبب صلاح عالم و اهل آن می باشد،آن است که اشخاص با شرافت و بزرگوار،کارهای اجتماعی را به دست گیرند،چنان که در عهدنامهٔ مالك اشتر نیز به این معنا

اشـاره کرده و فرموده است:از میـان جامعـهٔ اسـلامی کسانی را در رأس کارهای اجتماعی بگـذار که اهل تجربه و با حیا و از خانواده های درسـتکار و پیشقدم در اسلام بوده باشند به دلیل آن که اینها دارای کریمترین اخلاق و با ارزشترین آبرو هستند،به طمع مال و منال کار نمی کننـد و عـاقبت انـدیشترین افراد می باشـند و بر خلاف آنچه گفته شـده مهمترین امری که باعث فساد و تباهی جامعه می شود آن است که کارها به دست کودك صـفتان پست و بی تجربه افتـد،زیرا همـهٔ امور بر عکس خواهد شد و نظام به هم پیوسـتهٔ اجتماعی از هم گسـیخته و جهان را ظلم و فساد فرا خواهـد گرفت و بعد به موقعیتهایی اشاره می فرماید که برای مردم دنیا در نتیجهٔ خلافکاریهای مذکور پیش خواهد آمد.

1-در آن هنگام شمشـیر زدن و تحمل ضـربات آن برای مؤمن از به دست آوردن يك درهم از راه حلال آسانتر خواهـد بود،زیرا اختلافها و سپردن کارها به نااهلان نظم جامعه را بر هم می زنـد،حلال و حرام به هم آمیخته می شود و بلکه راههای در آمـد حرام بیشتر از حلال می شود.

2-در آن موقع،اجر و پاداش مستمندی که طرف بخشش واقع می شود، از اجر و ثواب بخشنده بیشتر است،به دو دلیل:

الف-بسیاری از عطا کنندگان،آنچه که به مستحقان می بخشند،یا از راه حرام به دست آورده اند و یا این که به قصد ریا و خودنمایی و هوای نفس و به خاطر بهره کشـی و اغراض دنیوی و یا ترس از شتری که از ناحیهٔ شخص مستمند،یا زیردست احتمال می دهند،انجام می دهند و به این دلیل اجر و پاداشی ندارند،اما شخص فقیر و مستحق به نیت و قصد او کار ندارد و شرعا موظف نیست که از منشأ در آمد وی تحقیق به عمل آورد و همین که به منظور رفع نیاز و امرار معاش خود می گیرد مأجور و مثاب می باشد.

ص:321

ب-دلیل دیگر این که بیشتر ثروتمندان پول و مال خود را در کارهای نامشـروع صـرف می کنند و موقعی که به دست اشخاص مستحق می رسـد،توفیق جبری برای پولـدارها پیـدا می شود به دلیل آن که از خرج کردن آن در راههای نامشـروع می ماننـد،اما فقیر در حقیقت بر آنان منت دارد زیرا باعث ترك این مقدار گناه آنها شده پس اجر و پاداش گیرنده،از دهنده بیشتر است .

3-موقعیت دیگری که برای جامعه پدید می آید آن است که در آن روز مردم با اسـتفاده از غیر مسکرات مست و از خود بی خود می باشند و منظور آن است که نعمت و رفـاه و لـذتهای مادّی سـبب بی توجهی آنان به مصالـح امور گشـته است.واژهٔ مستی مجاز و اسـتعاره از بی خبری ذکر شده و قرینهٔ آن هم، عبارت من غیر شراب می باشد زیرا مستی حقیقی از خر و مسکرات معمولی حاصل می شود نه از غیر آن.

4-در آن زمان،بدون آن که ضـرورتی برای قسم خوردن پیش آید، هر لحظه سوگند یاد می کنند،بلکه آن چنان به عظمت الهی بی اعتنا می شوند که برای پست ترین امور دنیا به خدا سوگند می خورند.

5-بر اثر خلافکاریها،دروغگویی،خوی و ملکهٔ مردم آن زمان شده و بدون هیچ گونه ضرورت و لزومی از خلافت واقع گویی باکی ندارند.

6-در آن هنگام،گرفتاریها،شما را به شدت تحت فشار قرار خواهد داد، همچنان که جهاز شتر،شانه و گردن وی را سخت می کوبد.

کلمهٔ غصّ در عبارت متن کنایه از سختی دردی است که بر دلهای مردم وارد خواهد شد .

ما اطول هذا العناء و ابعد هذا الرجاء ،شارح در بیان ترتیب این دو جمله سه احتمال ذکر کرده،احتمال اوّل آن است که جدا از قبل باشد و رابطه ای با آن

نداشـته باشد به این احتمال که جمله های دیگری قبل از آن بوده که گرفتاریهای شـیعیان را در آن زمان و ناامید شدنشان را بیان می کند،در چنین شـرایطی تنها امیدواری آنان به فرج آل محمد(صـلی الله علیه و آله)است که آن نیز همراه با مشقت های زیادی می باشد،و حضرت این عبارت را به عنوان قول شـیعه بیان فرموده است که آنها از شدت رنج و ناامیدی می گویند:چه طولانی است این سختی و چه دور است امیـد فرجی که با قیام آن نجات دهنـده حاصل خواهـد شد،و این احتمال که این دو جمله جدا از جمله های قبل خود باشد بر طبق عادتی است که از مرحوم سید رضی معمول است که گاهی در آوردن جملات التقاط می کند و آنها را پشت سر هم نمی آورد.

احتمال دوم آن است که جملـهٔ استینافیه و دنبالـهٔ ما قبل خود باشـد که امام(علیه السـلام)پیروان خود را با این بیان توبیخ و سـرزنش کرده است،برای آن از حقیقت و معنویت رو گردانـده و به دنیای فانی رو آورده اند و در طلب وی و امیدواری به آن خود را به مشـقت و رنج می اندازنـد و این چنین آنان را از کاری که در پیش گرفته اند متنفّر می سازد و پیداست که رنج دنیا برای طالبان آن، طولانی ترین رنج و آسایش خواسـتن از آن،دورترین خواسـته ها می باشد، چنان که حضـرت در سـخنان قبل فرمود:«هر کس برای دنیا بکوشد،دنیا از دستش می رود (1)»و پیامبر(صـلی الله علیه و آله)فرمود«هر کس دنیا را بزرگترین وجههٔ همت خود قرار دهد،خداوند آن چنان کوشـش وی را بر ضررش از هم می پاشد که پیوسـته فقر و بی نوایی جلو چشـمش قرار دارد،در حالی که جز آنچه از دنیا نصـیب اوست برایش پیش نمی آید (2).» و این سخن دلالت می کند بر این که هر کس تمام همتّش دنیا و زرق و

1- من ساعاها فاتته.

2- من جعل الدنیا اکبر همّ فرّق اللّه علیه همّه و جعل فقره بین عنییه و لم یأته منها الا ما کتب له.

برق آن باشـد،پیوسـته فقر و نیازمندی را پیش روی خود ملاحظه می کند و این باعث می شود که همواره برای به دست آوردن آن،در رنج و زحمت به سر ببرد.

احتمال سوّم آن که،منظور از کلمهٔ عناء که امام بیان فرموده،رنجی باشد که خود حضرت در بیشتر اوقات تحمل می کرد تا مردم را به سوی خدا و امور آخرت و معنویت بکشاند و البته این کار رنج و مشقت طولانی داشت،زیرا آنان به حرف وی گوش نمی دادند و از وحدت کلمه پشتیبانی نمی کردند.و مراد از کلمهٔ رجاء امیدواری به اصلاح آنهاست که آن را دور و بعید شمرده است .

ایها الناس ألقوا هـذه الازمّه ،امام(علیه السـلام)پس از بیان وضع اسـفبار آیندهٔ جامعهٔ خود،اکون به راهنمایی آنها پرداخته و می فرماید:ای مردم،این بندها که باعث سنگینی بار شما شده است از دستهای خود باز کرده و بر زمین افکنید.

لغت ازمّه که جمع زمام و به معنای بند و افسار می باشد،اسـتعاره از اندیشه های فاسدی بود که پیروی می کردند و خواهشهای نفسانی که آنهـا را به گنـاه و معصـیت می کشانـد،در واقع حضـرت آن مردم را به شترانی تشبیه فرموده است که بـا افسارهـایی به این طرف و آن طرف کشـیده می شونـد.و فعـل ألقوا اسـتعاره از عمـل نکردن به افکـار باطل و دوری کردن از آنهاست و مراد به کلمـهٔ ظهور،نفسـهای آنان و به اثقال،سـنگینی بار گناه می باشـد چنان که در قرآن نیز به این تشبیه تعبیر شـده است: «وَ هُمْ یَحْمِلُونَ أَوْزارَهُمْ عَلی ظُهُورِهِمْ» (1)،و جای دیگر می فرمایـد «وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالاً مَعَ أَثْقالِهِمْ» (2)»و در حقیقت خصـلتهای ناپسـندی که بر اثر گناه در نفوس این گونه انسانها جایگزین شده پشت او را سنگین کرده و،وی را از بالا رفتن به سوی مقام قدس و جایگاه ابرار و

1- سوره انعام(6) [1]بخشی از آیه(30)یعنی:...و آنها بار گناهان خویش را بر دوش می گیرند...

2- سوره عنکبوت(29)قسمتی از آیه(12) [2]یعنی:و آنها علاوه بر بار سنگین خود گناه هر کس را که گمراه کرده اند به دوش می گیرند.

نیکوکـاران بـاز می دارد، همچنان که سـنگینی محموله های بزرگ حیوان را از سـرعت در راه رفتن باز می دارد کلمات القوا و اذمّه،را به این سبب استعاره آورده که بیشتر کار دست می باشد لذا از کلمهٔ دست برای ترشیح آن استفاده کرده و عبارت: من ایدیکم را بیان فرموده است حاصـل معنـا آن است که امـام(علیه السـلام)مردم زمـان خود را امر فرموده است که انـدیشه های تباهی آور را ترك کننـد و دنبال هواهای نفسانی نروند و برای این که آنان را بیشتر از این کارها باز دارد،سرانجام شوم آن را که تحمّل بارهای سنگین و طاقت فرسای گناهان است به آنان خاطر نشان ساخته و سپس به منظور این که متفرق شدن و جدایی از مقام رهبری نیز از جملهٔ اندیشه های ناروا می باشد به آنان گوشزد می فرماید که وی را رها نکنند و از پیرامونش پراکنده نشوند.

فتـذمّوا غبّ فعالکم ،این جمله عاقبت نامطلوب جدایی از رهبر را می فهماند که در نتیجه دشـمن بر آنان مسـلط می شود،عزّتشان مبدل به ذلّت و آسـایش و نعمتشان به رنـج و فقر تبـدیل خواهـد شـد و آن موقع است که به زشتی انـدیشه های خود پی برده و به نکوهش کارهای گذشـتهٔ خود خواهنـد پرداخت و به دنبال نهی آنان از انـدیشه های زشت و منع آنها از پراکندگی و دور شدن از امام خود و بیان قسـمتی از نتیجه هـای سوء آن ایشان را از فرو رفتن در فتنه ای که به این علت در انتظار آنهاست بر حـذر داشـته و می فرمایـد:خودتان را بی باکانه در آتش آشوب و فتنه ای که در اثر جدایی از رهبر،جلو رویتان قرار گرفته است نیاندازید.

نکته های بلاغی که در این قسـمت از سـخنان حضـرت می باشد از این قرار است:واژهٔ نار استعاره از جنگها،کشتارها و ستمگریهایی می باشـد که از خواص فتنه و آشوب است و مانند آتش باعث آزار و اذیت است،صـفت اقتحام که به معنای یورش بردن است برای مخالفت با آن حضرت و جدایی از وی ذکر

ص:325

شـده تـا نشـان دهـد که این امر،به سـرعت آنـان را به آشوب می کشانـد،همچنان که شـخص مقتحم،خود را سـریع و بی باکانه در مکانی جایگزین می سازد،واژهٔ فور ،که به معنای شعله ور شدن آتش است و نیز لهب به عنوان ترشیح برای نار ذکر شده،تا بیشتر آنان را به ترك این عمل وادار سازد،و سپس یاران خویش را نصیحت می فرماید که خود را از آشوبی که در آینده پیش خواهد آمد که کنار بگیرند،راهش را باز گذارند تا بگذرد و خود را آلوده به آن نسازند و سـر راهش قرار نگیرند که مبادا در آتش آن بسوزند و سـپس دلسوزانه به جان خود سوگند یاد می کند که دخول در آن فتنه باعث هلاکت مؤمن و سـلامت و رفاه کافر می باشد،صدق این گفتار،امری روشن،خبر از آینده و از کرامتهای آن حضـرت است زیرا آنچه که خبر داده واقع شد و در حکومت ظالمانهٔ بنی امیّه کسانی از مسـلمانان توانستند سالم بمانند که گوشه نشین بوده و به عبادت خود مشـغول و عقیدهٔ خود را حفظ کردند،و در امور اجتماعی دخالت نداشتند،اما هر مؤمنی که خواست علیه آنان در آید سلامتش به خطر افتاد و سـرانجام به شـهادت رسـید ولی نامسـلمانان و منافقانی که با فسادهای آنان موافق بودنـد،و با سـتمگری نسـبت به بنـدگان خـدا و دروغ بسـتن به پیامبر او توانسـتند برای خود در دل حکومتها جایی باز کننـد به موقعیتهای اساسـی دست یافتند و عهده دار کارهای مهمّ شدند و از تمام امور رفاهی برخوردار شدند،در خطبه های بعد خواهیم گفت که چه بسـیار اولیای خدا و ذراری پیامبر(صلی الله علیه و آله)و صحابهٔ او را که این ستمکاران شهید ساختند.

بایـد توجه کرد که هلاـکت مؤمن و سـالم مانـدن غیر او در فتنـهٔ زمانهای بعـد کلیّت نـدارد بلکه به عنوان قضـیّهٔ مهمله صادق است یعنی بیشترین قربانیان آن از مؤمنانند و اکثر کسانی که جان سالم بدر بردند،منافقان و اشخاصی می باشند که اسلامشان محکم نیست .

ص:326

پس از بیـان مطـالب فوق به منظور روشن شـدن راه سـعادت، موقعیت خود را در میان جامعـهٔ زمانش به چراغی در تاریکی تشبیه فرموده و جملهٔ لیستضـیء به من ولجها، اشاره به وجه شبه می باشد، به این بیان که طالبان هدایت از او و پیروان واقعیش، از روشنایی علم و راهنمایی آن حضـرت کسب نور می کننـد، و به راه رشـد و حقیقت واصل می شونـد، همان طور که رونـدهٔ در تاریکی به وسـیلهٔ چراغ راه خود را می بینـد، و لازمهٔ این همانندی، آن است که امام(علیه السـلام)وضع مردم زمان خود را به تاریکی تشبیه فرموده، و چنان وانمود ساخته است که اگر او، در میان آنان نباشد تمامشان مقهور و شکست خورده خواهند بود.

بعد از آن که با تشبیه وجود خود به چراغ نورانی، فضیلت خویش را روشن فرمود، از آنان می خواهد که به سخنانش گوش فرا دهند، و دلها را برای فهمیدن نصایح و اندرزهایش آماده سازند، چنان که هر گوینده ای، از مخاطبهای خود چنین انتظاری دارد.

اثبات گوش برای دلها، از باب استعاره است به این بیان: علم و آگاهی را که دل نسبت به گفته ها دارد تشبیه به گوش فرموده که آن نیز سخنان را می شـنود، و سـپس از آنان خواسـته است که دلها را آماده سازند، نه گوشـهای جسـمانی را چرا که حرفها بر دل می نشـیند نه بر گوشهای مادّی و محسوس، آری دل است که آمادگی و توجهش به اندیشـیدن در گفته های مسموع، سبب حصول درك، علم و فهم می باشد. توفیق از خداوند است.

ص:327

230-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

أُوصِيكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ بِتَقْوَى اللَّهِ- وَ كَثْرَةِ حَمْدِهِ عَلَى آلاَئِهِ إِلَيْكُمْ- وَ نَعْمَائِهِ عَلَيْكُمْ وَ بَلاَئِهِ لَدَيْكُمْ- فَكَمْ خَصَّكُمْ بِنِعْمَةٍ وَ تَدَارَكَكُمْ بِرَحْمَةٍ- أَعْوَرْتُمْ لَهُ فَسَتَرَكُمْ وَ تَعَرَّضْتُمْ لِأَخْذِهِ فَأَمْهَلَكُمْ- وَ أُوصِيكُمْ بِذِكْرِ الْمَوْتِ وَ إِقْلاَلِ الْغَفْلَةِ عَنْهُ- وَ كَيْفَ غَفْلَتُكُمْ عَمَّا لَيْسَ يُغْفِلُكُمْ- وَ طَمَعُكُمْ فِيمَنْ لَيْسَ يُمْهِلُكُمْ- فَكَفَى وَاعِظاً بِمَوْتَى عَايَنْتُمُوهُمْ- حُمِلُوا إِلَى قُبُورِهِمْ غَيْرَ رَاكِبِينَ- وَ أُنْزِلُوا فِيهَا غَيْرَ نَازِلِينَ- فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يَكُونُوا لِلدُّنْيَا عُمَّاراً- وَ كَأَنَّ الآخِرَةَ لَمْ تَزَلْ لَهُمْ دَاراً- أَوْحَشُوا مَا كَانُوا يُوطِنُونَ- وَ أَوْطَنُوا مَا كَانُوا يُوحِشُونَ- وَ اشْتَغَلُوا بِمَا فَارَقُوا- وَ أَضَاعُوا مَا إِلَيْهِ انْتَقَلُوا- لاَ عَنْ قَبِيحٍ يَسْتَطِيعُونَ انْتِقَالاً- وَ لاَ فِي حَسَنٍ يَسْتَطِيعُونَ ازْدِيَاداً- أَنِسُوا بِالدُّنْيَا فَغَرَّتْهُمْ- وَ وَثِقُوا بِهَا فَصَرَعَتْهُمْ- فَسَابِقُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ إِلَى مَنَازِلِكُمُ- الَّتِي أُمِرْتُمْ أَنْ تَعْمُرُوهَا- وَ الَّتِي رَغِبْتُمْ فِيهَا وَ دُعِيتُمْ إِلَيْهَا- وَ اسْتَتِمُّوا نِعَمَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ عَلَى طَاعَتِهِ- وَ الْمُجَانَبَةِ لِمَعْصِيَتِهِ- فَإِنَّ غَداً مِنَ الْيَوْمِ قَرِيبٌ- مَا أَسْرَعَ السَّاعَاتِ فِي الْيَوْمِ- وَ أَسْرَعَ الْأَيَّامَ فِي الشَّهْرِ- وَ أَسْرَعَ الشُّهُورَ فِي السَّنَةِ- وَ أَسْرَعَ السِّنِينَ فِي الْعُمُرِ

لغات

اعورتم:بدیهای خود را آشکار کردید عورة:عیب و بدی و آنچه که از آن شرم دارند.

ترجمه

«مردم!شما را سفارش می کنم که در گرفتاریها و آزمایشها،تقوای خدا را

پیشهٔ خود سازیـد و بر نعمتهای ظاهری و باطنیش وی را فراوان حمـد و سـپاس کنیـد، چه بسـیار نعمتها که ویژهٔ شـما ساخت و شـما را با رحمت خودش مورد عنایت قرار داد، بدیها و عیبهای خود را آشکار کردید و او، آن را پوشاند و خویش را مستوجب مؤاخذه او قرار دادید اما وی شما را مهلت داد.

و شـما را سـفارش می کنم که پیوسـته به یاد مرگ باشید و غفلت از آن را کم سازید، چگونه از چیزی غافل می شوید که هرگز از شما غافل نیست، و طمع مهلت دارید از کسی (ملك الموت) که مهلت نمی دهد، مردگانی که با چشم خود می بینید، برای عبرت شما کافی است، آنها به گورهایشان برده شدنـد، بدون آن که خود سوار مرکبی شده باشـند و به داخل قبرها فرود آورده شدند بدون آن که خود فرود آیند، گویا آنان آباد کنندهٔ این گیتی نبوده و همواره دایار آخرت سـرای آنها بوده است، از جهانی که در آن بودند وحشت دارند و در آن جا که از آن وحشـت داشـتند متوطّن شدند، به چیزهایی (در دنیا) سرگرم بودند که اکنون از آن جدا شده اند، و اموری را ضایع کردند که اینك به سویش منتقل شده انـد، نه قـدرت دارنـد از کارهای زشتی که انجام داده انـد، بر کنار شونـد و نه، می توانند کار نیکی، بر نیکیهای خود بیفزایند، اینها به دنیا، انس گرفته بودند، مغرورشان ساخت و به آن اطمینان داشتند، مغلوبشان کرد.

خـدا شـما را رحمت کنـد، بشـتابید به سوی منزلهایی که به آبادی آنها ماموریـد و به آن دعوت و ترغیب شده اید، و با صبر بر اطاعت فرمان خـدا، و دوری از نافرمـانی او، نعمتهـای وی را بر خویش کامل سازیـد، زیرا فردا به امروز نزدیك است چه زود گذرنـد ساعتها در روز و چه شتابان روزها در ماهها سپری می شوند، و چه سریع ماهها در سال و سالها در عمر می گذرند !»

شرح

در این خطبه، حضرت دستوراتی صادر فرموده و به اموری سفارش کرده است:

1-در این قسمت نخست به تقوا که سرآمد کارها و عبادات می باشد

ص:329

سفارش فرموده و پس از آن توصیه کرده است که خدای را در برابر نعمتها و رحمتهایش و نیز آزمایشهایش در امور خیر و شر فراوان سپاس گویند زیرا این نیز از الطاف الهی است، چنان که در قرآن می فرماید: «وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً » (1)...»و به منظور ترغیب آن به سپاسگزاری، اختصاص آنها را به رحمت و نعمت الهی، خاطر نشان ساخته است.

صفت رحمت یکی از صفات خداست و در این جا، مقصود از آن، آثار نیك و خیراتی است که از جانب حق تعالی به بندگانش می رسد، و لفظ«کم» که در ابتدای جمله آمده برای افادهٔ تکثیر است یعنی چه بسیار نعمتهای فراوانی را خداوند به شما اختصاص داد، و به دنبال سفارش به سپاسگزاری و تذکّر اجمالی به بیان خاص پس از عام پرداخته و برخی از اقسام رحمت و نعمت خدای را یادآور شده که عبارتند از:

الف-پوشاندن عیبها، مردم معصیت خدایی را که ناظر و شنواست و همیشه و همه جا حضور دارد انجام می دهند و شرم نمی کنند اما او با لطف و عنایتش گناهانشان را می پوشاند و نمی گذارد که آثار زشت گناه بر چهرهٔ آنان ظاهر شود.

ب-به آنان مهلت می دهد و عقوبت و کیفر گناهانشان را به تأخیر می اندازد تا شاید توبه کنند و مشمول رحمت بی منتهای وی شوند .

2-دستور دوم در بارهٔ یاد مرگ، و غفلت نکردن از آن می باشد به دلیل این که توجه به مردن آدمی را از گناه و معصیت باز می دارد و وی را به یاد بازگشت به محضر عدل الهی و تحقق وعده ها و وعیدهای او می اندازد و انسان را به دنیا و لذتهای زودگذر آن بی میل و کم علاقه می سازد، چنان که رسول اکرم(صلی الله علیه و آله)فرموده است«فراوان به یاد مرگ باشید که در هم کوبندهٔ لذّات

1- سورهٔ انبیاء(21)قسمتی از آیهٔ(34) [1]یعنی:...ما شما را به بد و نیك مبتلا کرده تا بیازماییم.

است (1)».باید پیوسته به یاد مرگ بود زیرا باعث می شود که هر لحظه مرگ و مشقت های توانفرسایش جلو چشم انسان بوده باشد.و در عبارت بعد غفلت آنان از مرگ را شگفت دانسته و به طریق سؤال،آنان را مورد سرزنش قرار داده است،که چرا غافلند و در برابر مرگ امروز و فردا می کنند،مرگی که از آنها غافل نیست و ناگهانی می رسد و هیچ مهلت به کسی نمی دهد .

آن گاه برای بیشتر اهمیت دادن به این امر،دیدن مردگان را در میان خود بهترین سبب پند گرفتن می داند و می فرماید: کفی واعظا بموتی عاینتموهم...

فصرعتهم ،و با بیان حال مردگان که همه روزه در معرض دید تمام افراد بشر می باشند آنان را به یاد مرگ انداخته و خصوصیات چندی از آنان را که هر یك مایهٔ عبرت آدمی است به قرار زیر خاطر نشان فرموده است:

1-به صورت ظاهر به حالت سواره بر دوش مردم به گورستانها حمل می شوند ولی نه این که سواره بودن را خود برگزیده باشند.از این رو محمولند نه راکب.

2-به قبرها فرود آورده می شوند نه آن که با رضایت و قصد خود فرود آیند.

و با آن که مدتها در دنیا بوده و برای آبادی دنیای خود کوشیده و به آن دل بسته بوده اند اکنون چنان دست از این جهان کشیده و رفته اند که گویا هرگز در دنیا نبوده و همیشه آخرت جایگاه آنان بوده است.که بدون کسب هیچ خیری بکلی چشم از این عالم پوشیده و برای ابد در سرای دیگر استقرار دارند.

3-خصوصیت دیگری که برای این مردگان بیان فرموده آن است که منزلهای دنیا و راههای آن را که اقامتگاههای آنها بوده،اکنون رها کرده اند.

4-و جایگاهی را که قبلا از آن وحشت داشته و می رمیدند یعنی قبر که نخستین منزل عالم آخرت است هم اکنون در آن اقامت گزیده اند.

5-به دنیایی دلبسته و مشغولند که از آن جدا شده اند،نفسی که سالها

1- قال(صلی الله علیه و آله):إکثروا من ذکر هادم اللّذات.

علاقه به دنیا داشته و به لذتهای آن سر گرم بوده،این عشق و علاقه در جوهرهٔ وجودی او جایگزین و برایش ملکه شده است،هم اکنون که از آن جدا می شود، دست و پا می زند که خود را به محبوبش برساند و نمی رسد امّا با دیدهٔ حسرت به گذشتهٔ خود می نگرد و به آن مشغول می شود ولی غم فراق محبوب او را در چنان عذابی فرو برده است که هر زن شیردهی طفلش را فراموش می کند و هر آبستنی بار رحم را بیافکند.با آن که مست نیستند ولی بیخود و مست دیده می شوند،اما عذاب الهی بسیار سخت و شدید است.

6-اینها سرای آخرت را که هم اکنون به آن منتقل شده اند ضایع ساخته اند به علّت آن که در دنیا،کاری را که در آخرت بر ایشان سودمند باشد انجام نداده اند.

7-اکنون نمی توانند از بدبختی و عذابی که در اثر اعمال زشت دنیایشان برای خود به وجود آورده اند،خود را برهانند،زیرا وقت آن سپری شده است، موقعی می توانستند چنین کاری بکنند که در دنیا بودند و فرصت توبه و انجام دادن اعمال نیك داشتند.

8-و نیز قادر نیستند که اعمال نیك دیگری انجام دهند تا بر ثوابها و حسناتشان افزوده شود چنان که خداوند از حالت آنان حکایت کرده و می فرماید: «قالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صالِحاً فِيما تَرَكْتُ كَلاّ إِنَّها» (1)».

9-آن قدر به دنیا انس و علاقه داشتند که مغرورشان ساخت.

10-آن چنان به لذتهای دنیا دلگرم و مطمئن بودند که به ورطهٔ هلاکتشان انداخت.

این دو حالت اخیر لازم و ملزوم یکدیگرند زیرا حصول لذتهای

1- سوره مؤمنون(23) [1]قسمتی از آیه های(99 و 100)یعنی:...هنگامی که مرگ یکی از آنها فرا رسد گوید:بار الها،مرا به دنیا باز گردان،تا شاید به تدارك گذشته،عمل نیکی انجام دهم،و به او خطاب شود: هرگز چنین چیزی نخواهد شد...

محسوس دنیـا سـبب انس گرفتن آدمی به آن می شود و این ارتباط نزدیك به دنیا انسان را به آن مغرور و از غیر آن غافلش می سازد،و لازمهٔ آن،پیـدا شدن اطمینان کامل به امور دنیوی و مستی و بیهوشـی و سـرانجام افتادن در درهٔ هلاکت است که دیگر نه پشـیمانی سود دارد و نه لغزشها جبران می شود.

اگر چه یاد مرگ خود به تنهایی سـبب پند و نصـیحت و بی علاقگی آدمی نسـبت به زندگانی دنیا می شود لیکن شـرح حال و خصوصـیات انسانی که مرگش فرا رسـیده و روی دستها به سوی گورستان برده می شود،و سرانجام او،در بیان این مطلب رساتر است زیرا هر کدام از این خصوصیات با قطع نظر از مرگ مورد انزجار و نفرت طبع آدمی،می باشد،اما با همراه بودن مرگ که خود،دردآور و مکروه طبع است در پند آموزی و توجه انسان به آخرت مؤثرتر خواهد بود .

3-دسـتور سوم که در این خطبه به عنوان وصـیت برای مردم صـادر فرموده، آن است که به منظور آبـاد کردن منزلهای آخرت که وعـده گاه آنهاست و به آباد ساختن آن مامور شده اند بر یکدیگر سـبقت بگیرند و آباد کردن سـرای آخرت با کارهای نیك انجام پذیر است که مطابق فطرت و سـنتهای الهی است و کمالات نفسانی را می افزاید،خلاصهٔ معنا این که با حفظ نظام شرع و تداوم بر کارهای نیك و انجام عبادات و به دست آوردن کمال روحی و معنوی،برای آباد ساختن منزلهای آخرت خود از یکدیگر پیشـی بگیرند،چنان که خداوند متعال در قرآن به این مطلب اشاره فرموده است: «وَ سارِعُوا إِلی مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّکُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِینَ» (1)»و در آیهٔ دیگر نیز به این امر،تشویق و ترغیب کرده است: «وَ لَلدّارُ الآخِرَةُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعْقِلُونَ» (2)»و جز اینها از آیات.

1- سوره آل عمران(3)آیه(132) [1]یعنی:بشـتابید به سوی مغفرت پروردگار خود و به سوی بهشتی که همهٔ آسمانها و زمین را فرا گرفته و مهیّا برای پرهیزگاران است.

2- سوره انعام(6)قسمتی از آیهٔ(31) [2]یعنی:...و همانا سرای دیگر،اهل تقوا را نیکوتر است،آیا نمی اندیشید.

4-چهارمین دستوری که حضرت به منظور تشویق پیروان خود برای توجه به سرای آخرت صادر فرمود،امر به صبر در عبادت و اطاعت خدا و دوری از گناه و نافرمانی وی می باشد،آنان را سفارش به صبر کرده،و آن را سبب تکمیل و تتمیم نعمتهای الهی بر آنان خوانده است،و چون تکمیل نعمت که لازمه صبر است به منزلهٔ میوهٔ شیرین آن به حساب می آید،لذا نعمت و تکمیل آن را در عبارت مقدم داشته است تا یاد آن در اوّل،صبر تلخ را شیرین کند.

فإنّ غدا من الیوم قریب ،در این جمله امام(علیه السلام)مردم را از قیامت و نزدیك بودن روز حساب هشدار می دهد،و مراد از کلمه های غد و الیوم معنای حقیقی آنها فردا و امروز نیست بلکه مقصود از غد فردای قیامت و از یوم مدت عمر و دوران زندگی می باشد چنان که در معنای این سخن امام گذشت: الا و انّ الیوم المضمار و غدا السباق ،خطبه 27،و این عبارت در حکم ضرب المثل است از قبیل:غدما غدا،قرب الیوم من غد.«فردا نیامده،امروز به فردا نزدیك است ».

ما اسرع السّاعات فی الیوم ،این عبارات که آخرین قسمتهای این خطبهٔ شریفه است نزدیك بودن فردای قیامت را شرح می دهد و بیان می دارد که ساعتها زود می گذرند و گذشت ساعات،زود آمدن روز و گذشت آن را موجب می شود و زودگذری ساعتها و روزها سبب زود آمدن و گذشتن ماهها می شوند و آمد و شد ماهها فرا رسیدن و منقضی شدن سال را در پی دارند و این همه مستلزم سرآمدن عمر انسانها و موجودات این جهانی است که متصل به قیامت و فرا رسیدن روز رستاخیز می باشد،و به منظور بیان تاکید در سرعت،آمد و شد مدّتهای زودگذر زندگی را توأم با شگفتی بیان فرموده است،براستی که این سخن همانند دیگر بیانات مولا،از نظر لفظ و عبارت در نهایت فصاحت و از جنبهٔ معنا،شامل شیواترین پندها و موعظه ها می باشد.توفیق از خداوند است.

ص:334

231-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

فَمِنَ الْإِيمَانِ مَا يَكُونُ ثَابِتاً مُسْتَقِرّاً فِي الْقُلُوبِ- وَ مِنْهُ مَا يَكُونُ عَوَارِيَّ بَيْنَ الْقُلُوبِ وَ الصُّدُورِ- إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ- فَإِذَا كَانَتْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ مِنْ أَحَدٍ فَقِفُوهُ- حَتَّى يَحْضُرَهُ الْمَوْتُ- فَعِنْدَ ذَلِكَ يَقَعُ حَدُّ الْبَرَاءَةِ- وَ الْهِجْرَةُ قَائِمَةٌ عَلَى حَدِّهَا الْأَوَّلِ- مَا كَانَ لِلَّهِ فِي أَهْلِ الْأَرْضِ حَاجَةٌ- مِنْ مُسْتَسِرٍّ الْإِمَّةِ وَ مُعْلِنِهَا- لاَ يَقَعُ اسْمُ الْهِجْرَةِ عَلَى أَحَدٍ- إِلاَّ بِمَعْرِفَةِ الْحُجَّةِ فِي الْأَرْضِ- فَمَنْ عَرَفَهَا وَ أَقَرَّ بِهَا فَهُوَ مُهَاجِرٌ- وَ لاَ يَقَعُ اسْمُ الِاسْتِضْعَافِ عَلَى مَنْ بَلَغَتْهُ الْحُجَّةُ- فَسَمِعَتْهَا أُذُنُهُ وَ وَعَاهَا قَلْبُهُ إِنَّ أَمْرَنَا صَعْبٌ مُسْتَصْعَبٌ لاَ يَحْمِلُهُ إِلاَّ عَبْدٌ مُؤْمِنٌ- امْتَحَنَ اللَّهُ قَلْبَهُ لِلْإِيمَانِ- وَ لاَ يَعِي حَدِيثَنَا إِلاَّ صُدُورٌ أَمِينَةٌ وَ أَحْلاَمٌ رَزِينَةٌ أَيُّهَا النَّاسُ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي- فَلَأَنَا بِطُرُقِ السَّمَاءِ أَعْلَمُ مِنِّي بِطُرُقِ الْأَرْضِ- قَبْلَ أَنْ تَشْغَرَ بِرِجْلِهَا فِتْنَةٌ تَطَأُ فِي خِطَامِهَا- وَ تَذْهَبُ بِأَحْلاَمِ قَوْمِهَا

لغات

عواریّ با تشدیـد یاء:جمع عاریه است و چنان که گفته انـد گویا منسوب به عار می باشد،به اعتبار آن که طلب کنندهٔ آن متحمل ننگ و عار می شود.

براءة:بیزاری جستن شغرت البلده:شهر بی سرپرست ماند

ترجمه

«یك نوع از ایمان،ایمانی است مستقرّ که در عمق دلها ثابت و برقرار

ص:335

می باشـد،و نوع دیگر ایمـانی است که به صورت عـاریه تا موقع معیّنی میان دلها و سـینه ها در نوسان است پس هر گاه که انگیزهٔ بیزاری از کسـی برای شما پدید آید وی را مهلت دهید تا موقعی که مرگش فرا رسد،زیرا ساعت مرگ هنگام بیزاری فرا می رسد»و هجرت نیز بر همان و صفت نخستین خود باقی است.

خداونـد به مردم روی زمین چه آنـان که ایمـان خود را پنهـان دارنـد یـا آشـکار کننـد،نیـازی نـدارد،عنوان هجرت را روی کسـی نمی توان گذارد،جز آن که حجت خدا را در روی زمین بشـناسد پس هر که او را شناخته به وجود وی اقرار داشته باشد هجرت کننده است و کسی را که حجت بر او تمام شده به گوشش شنیده و بر دلش نشسته است،نمی توان مستضعف به حساب آورد.

همانا شـناختن امر ما،کار بسـیار دشواری است و بجز بندهٔ مؤمن که خداوند قلبش را به ایمان آزموده است،آن را نپذیرد و سخنان ما را جز سینه ها و حافظه های امانت پذیر و عقلهای سالم نگهداری نمی کنند.

ای مردم!پیش از آن که فتنه و فسـاد پـای بگیرد،و مهـار خود را لگـدمال کنـد و خردها را دگرگونه کنـد و پیش از آن که مرا در میان خودتان نبینید،آنچه می خواهید از من بپرسید چرا که من به راههای آسمانی از راههای زمین آشناترم.»

شرح

در این خطبه راجع به چند مسأله بحث شده است .

1-مسألـهٔ اول: فمن الایمان...اجـل معلوم ،در این عبـارت امام(علیه السـلام)ایمان را به دو بخش تقسـیم فرمود.زیرا معنای ایمان عبارت است از تصـدیق به وجود حق تعـالی و صـفات کمـال و جلالـ وی و نیز اعتراف به صـداقت پیـامبر(صـلی الله علیه و آله)و آنچه از طرف خداوند آورده است،حال اگر این گونه عقاید،آن چنان در دلها نفوذ کند که ملکهٔ وجودی انسان شود،ایمان مستقر و ثابت خواهد بود،ولی

اگر چنین نباشـد بلکه در برخی احوال در معرض زوال و تغییر باشـد،ایمان متزلزل و ناپایدار می باشد و حضـرت این گونه عقاید را تعبیر به عواریّ کرده است به دلیـل این که ماننـد وسایلی است که انسان به عاریه از دیگری می گیرد که بایـد موقعی آن را به صاحبش برگردانـد،و به اعتبار آن که درست در دلها جایگزین شده است آن را جا گرفته در میانهٔ دلها و سـینه دانسـته است و برخی از شارحان عبارت بالا را چنین خلاصه کرده که ایمان بر دو گونه است:یکی ایمان خالصانه و بی غلّ و غش،و دیگری ایمان منافقانه می باشد.

الی اجل معلوم،این عبارت به منظور ترشـیح برای اسـتعارهٔ عواریّ آمده است زیرا چنان که خاصیت شیئی عاریه ای آن است که در دست عاریه گیرنـده دوام ندارد،این قسم ایمان نیز در معرض تغییر و زوال قرار دارد،این تقسـیم ایمان بر دو بخش چنان که نقل شد بر طبق نسـخهٔ سید رضی و نسخه های معتبر بسیاری از شارحان می باشد،اما در نسخه ای که ابن ابی الحدید شرح داده،ایمان را به سه بخش تقسیم کرده است،قسـمتی از ایمـان آن است که ثابت و مسـتقر در دلها جای دارد و دیگری آن است که به عاریت در دلها قرار دارد، و قسم سوم ایمانی است عاریتی که تا مـدت معینی در میانـهٔ دلها و سـینه در نوسان و اضـطراب است و سـپس نامبرده در شـرح آن بیاناتی دارد که خلاصهٔ آن چنین است:که بخشـی از ایمان آن است که با دلیل و برهان در دلها جایگزین شده و این ایمان حقیقی می باشد،بخش دیگر ایمانی اسـت که برهانی نیست بلکه با اسـتدلالهای جـدلی ثابت شـده ماننـد ایمان بسـیاری از کسانی که تحقیقات عقلی نکرده انـد و عقیـده هایشان بر قیاسـهای جدلی که به مرحلهٔ برهان نرسیده تکیه دارد و حضرت آن را عاریهٔ در دلها نامیده است که اگر چه در دل جای دارد که محل ایمان حقیقی است اما از این بابت که در معرض تزلزل و خروج است

ص:337

مانند چیزی است که بطور عاریه در خانه ای قرار دارد،و بخش سوم ایمانی است که نه مستند به برهان است و نه به قیاسهای جدلی بلکه از راه تقلید و حسن ظن به گذشتگان و یا از اعتماد به امامی که مورد اعتقاد می باشد پیدا شده است و این قسم را حضرت عاریه میان دلها و سینه ها نامیده زیرا پایین تر از بخش دوم و ضعیفتر از آن و نزدیکتر به زوال می باشد.شارح نامبرده این سخن امام را که ایمان مستعار فقط تا هنگام مرگ باقی است به دو قسم اخیر ارتباط داده است زیرا کسی که ایمانش با قیاس جدلی اثبات شود گاهی به درجهٔ یقین و برهان می رسد،و آن در موقعی است که با نظر دقیق بنگرد و مقدمات یقین آور بیاورد،ولی اگر مقدمات آن ایمان در نظرش ضعیف آید عقیده اش تا مرحله تقلید پایین می آید و به این طریق ایمان دو قسم اخیر محدود می شود به اجل معلوم به دلیل این که هر دو در معرض زوال می باشند،این بود شرحی که ابن ابی الحدید با توجه به متنی که از نهج البلاغه مولی در هنگام شرح در دست داشته است امّا اصل مطلب آن است که اگر این روایت درست هم باشد،باز به همان معنا و تقسیمی بر می گردد که ما بیان داشتیم زیرا ایمان چه برهانی و چه غیر برهانی باشد اگر به حدّ ملکه برسد و راسخ باشد،ایمان ثابت و مستقّر است و گرنه عاریتی است و من گمان دارم که قسم دوم در متن شارح معتزلی تکراری است که سهوا از قلم نویسنده صادر شده است،خدا می داند.

2-مسأله دوم: فاذا کانت لکم براءة...حدّ البراءة ،هر گاه شخصی را گنهکار یافتید او را بطور کلّی از هدایت محروم ندانید و در بیزاری جستن از وی شتاب نکنید بلکه او را مهلت دهید زیرا تا فرا رسیدن مرگ احتمال برگشتن و توبه کردن می باشد،به دلیل این که حتی برای کافر که بزرگترین گناهان را که شرك است مرتکب می شود احتمال ایمان آوردن و توبه کردن می رود تا چه

مسـلمانی که مرتکب گناه می باشد و اگر مرگش فرا رسـید و گناهان خود را تدارك نکرد آن وقت هنگام برائت جستن از وی فرا می رسد زیرا پس از مرگ امیـد و انتظار و برگشـتن از گناه باقی نمی مانـد،برخی از شارحان گفته انـد مراد از این بیزاری جسـتن،طرد مطلق و بیزاری کلی است که تا پیش از مرگ روا نیست و گرنه بیزاری مشـروط از فاسق قبل از مرگ هم جایز است یعنی از گناهکار بیزاری بجویـد تا موقعی که آلوده به گناه است و توبه نکرده باشد .

3-مسأله سوم: و الهجرة قائمـة علی حـدّها الاول ،حقیقت معنای لغوی هجرت،ترك منزل و رفتن به منزلی دیگر می باشد،و این که از نظر عرف مسـلمین به هجرت در زمان حضـرت رسول اکرم اختصاص یافته آن را بطور کلی از معنای لغویش خارج نمی سازد،این جا نیز مراد امام(علیه السـلام)از این که می فرمایـد:هجرت بر حـدّ نخست خود باقی است،آن است که در این زمان هر کس برای احیای دین خـدا و شنـاخت معـارف حقّـهٔ اسـلام حرکت کنـد و به امام و رهبر توحیـدی خود بپیونـدد مهاجر حساب می شود زیرا او نیز ترك باطل کرده و به جانب حقّ شتافته است،و این مطلب به دو دلیل اثبات می شود،یکی دلیل نقلی و دیگری دلیل عقلی امّا دلیل نقلی خود،دو راه دارد:

الف-آیـهٔ قرآن «وَ مَنْ یُهاجِرْ فِي سَبِیلِ اللّهِ یَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُراغَماً کَثِیراً وَ سَعَةً» (1)»در این قسـمت از آیه،خداونـد هر کس را که وطن و زنـدگانی خود را برای به دست آوردن دین خدا و اطاعت فرمان او ترك کند مهاجرش خوانده است و چون واژهٔ من طبق تحقیقی که در علم اصول فقه به عمل آمـده عمومیت دارد و همه کس را شامل می شود پس تمام کسانی که در راه دین خـدا مسافرت می کنند مهاجر خواهند بود.

1- سوره نسـاء(4)آیه(99)، [1]یعنی:هر که در راه خـدا مهـاجرت کنـد،در زمین برای آسـایش و گشـایش امورش جایگاه بسـیار خواهد یافت...

ب-دلیـل نقلی دیگر سـخن پیامبر اکرم است که می فرمایـد:«مهاجر کسـی است که از آنچه خـدا بر او حرام کرده،دوری کنـد (1)»و این واضح است که هر کس از گناه و مخالفت پیشوایان دین دست بردارد و به اطاعت و پیروی آنان رو آورد،از حرام خدا هجرت کرده و مهاجر به حساب می آید.

و اما دلیل عقلی:همچنان که هر کس وطن خود را برای رسیدن به حضور پیامبر ترك کند مهاجر است کسی هم که وطن خود را ترك کند تا به حضور جانشـین او از خانوادهٔ طاهر و مطهّرش برسد نیز مهاجر خواهد بود، زیرا مطلوب و هدف در هر دو مورد یکی است و آن سفر در راه خدا و طلب دین او می باشد خواه که به سوی پیامبر باشد یا جانشـینان او،زیرا میان آن حضـرت و امامان معصوم(علیه السلام)جز مقام نبوت و امـامت تفاوتی نیست و این هم دلیل بر این نمی شود که هجرت مورد نظر منحصـر به رفتن حضور پیامبر باشـد، حال اگر اشـکال شود که این مطلب با سخن پیامبر اکرم تطبیق نمی کند زیرا فرموده است:«پس از فتح مکه هجرتی نیست (2)»تا آن جا که عمویش عباس از آن حضـرت خواهش کرد که نعیم بن مسـعود اشجعی را از این عموم نفی و استثنا کند،و پیامبر هم به وی اجازهٔ خروج داد،در پاسخ می گوییم برای جمع بین دو دلیل(سـخن امام و قول پیامبر(صلی الله علیه و آله))نفی حکم هجرت در سخن پیامبر را،بر هجرت از مکه حمل می کنیم و سـلب این مورد خاصّ دلیل بر سـلب تمام موارد نخواهد بود،و نتیجهٔ این فرمایش امام(علیه السـلام)که یاد از هجرت می کند، می خواهـد مردم را به این امر متوجه کنـد که برای کسب معارف دین و عمل به آن بکوشـند و به این منظور از دریای معنویت او،و خاندان معصومش کسب فیض کنند،به این دلیل که فضیلت مهاجرت در راه خدا نصیبشان می شود و به

1- المهاجر من هاجر ما حرّم اللّه علیه.

2- لا هجرة بعد الفتح.

درجات و ثواب هجرت کنندگان صدر اسلام خواهند رسید.

4-مسأله چهارم: ما کان فی الارض...و معانیها ،در شـرح این عبارت برخی شارحان به اختلاف سـخن گفته اند از آن جمله مرحوم قطب الـدین راونـدی می گویـد:حرف ما،نافیه است که معنای عبارت این است:خداوند هیچ گونه نیازی به ساکنان روی زمین ندارد که بخواهند دین او را پنهان کنند یا آشکار سازند،و نیز ایشان حرف من را برای بیان جنس گرفته اند.

امّـا شـارح معـتزلی ابـن ابی الحدیـد،نـافیه بـودن مـا را نپـذیرفته و می گویـد:اگر چنیـن باشـد ایـن جملـه در میـان دو جملـهٔ مربـوط به یکـدیگر،معترضه و بیگـانه خواهـد بود،و به این دلیـل ما را به معنای مـدّت گرفته که معنای جمله چنین می شود،هجرت به ارزش نخستین خود،تا وقتی باقی است که خداونـد نیاز به مردمی دارد که در،روی زمین دین وی را در دل نگه دارنـد و یا آن را آشـکار سازند و سـپس این معنا را با عبارتی دیگر چنین توجیه می کند که:یعنی تا هنگامی که عبادت مطلوب خداست و تکلیف به آن از طرف وی برای ساکنان زمین باقی باشـد،و این تعبیر تا حـدودی شبیه معنای این دعاست که انسان از خـدا می خواهـد و می گویـد:خـدایا مرا تا زمانی زنده نگه دار که زندگی برایم خیر باشد،و بر طبق این معنا،واژهٔ حاجه در بارهٔ خداوند،اسـتعاره از طلب عبادت به سـبب تکلیف و اوامر صادره از ناحیهٔ وی می باشـد،چنان که گویا به آن نیازمند می باشد،ولی حق آن است که می توان ما را نافیه گرفت،در عین حال،اتصال و تناسب جمله را هم با ما قبلش حفظ کرد زیرا موقعی که حضـرت این همه مردم را برای طلب دین و پرداختن به عبادت خداونـد تشویق و ترغیب می کند ممکن است برخی تصور کننـد که شاید خداوند نیازی به عبادت بندگان دارد،لذا به منظور دفع این توهّم این سـخن را بیان فرموده است،بنا بر این معنای عبارت امام چنین می شود:هجرت بر همان معنای اول خود باقی است و بر هر کس که برای

جستجوی دین حق مسافرت کند صدق می کند،پس شایسته است که مردم در طلب دین به سوی امامان حق،هجرت کنند اما باید دانست که این توجّه خداوند نسبت به هجرت کنندگان در راه حق به این دلیل نیست که خداوند نیازمند به کسانی از ساکنان زمین باشد که دین وی را در دل نهان دارند و یا آن را آشکار کنند،زیرا حق تعالی غنیّ مطلق است که هیچ گونه نیازی در وی نمی باشد .

مسأله پنجم، لا تقع اسم الهجره...قلبه ،در این عبارت بیان شده است که شرط صدق هجرت بر کسی که به سوی امام وقت خود مسافرت می کند،آن است که امام را بشناسد و معرفت به حق او،داشته باشد زیرا امام است که حافظ دین می باشد و منبعی است که باید از آن معارف الهی را جستجو کرد،لذا فرمود:هیچ وقت نمی توان کسی را مهاجر خواند مگر آن گاه که معرفت به حقّانیت امام در روی زمین داشته باشد.

فمن عرفها و اقرّ بها فهو مهاجر ،در معنای این عبارت دو احتمال وجود دارد.

الف-پس از بیان مصداق مهاجرت،توضیح می دهد که معرفتی که شرط صدق کردن مهاجرت است آن معرفتی است که وی را وادار به رفتن به سوی امام سازد نه شناختی در سطح پایین.

ب-احتمال دیگر این که تنها،شناختن امام و اقرار به حقانیت او،و گرفتن معارف از وی در صدق مهاجرت کافی است اگر چه به سوی او نرود، و،وی را مشاهده نکند،چنان که به مقتضای سخن پیامبر اکرم،ترك حرام خدا هجرت است زیرا چنان که گذشت،فرمود:مهاجر کسی است که حرام الهی را ترك کند.

و لا یصدق[یقع خ]اسم الاستضعاف علی من بلغته الحجّه ،در این عبارت نیز دو احتمال وجود دارد.

ص:342

یکی این که کلمـهٔ أخبار که مضاف بوده حـذف شده و مضاف الیه آن که الحجّه می باشد باقی مانده است و معنای سـخن حضـرت چنین است:کسی که از وجود امام در زمان خود آگاهی و اطلاع دارد حکم استضعاف بر او،بار نیست.

احتمـال دوم آن که مراد از حجّت أخبـار و روایـاتی باشـد که از طرف امام نقل می شود و واجب است که طبق آنها عمل شود،نه آگاهی و اطلاع از وجود امام.

قطب راوندی می گوید:ممکن است این سخن اشاره به یکی از دو آیهٔ قرآن باشد:

الف- «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفّاهُمُ الْمَلائِكَةُ ظالِمِي أَنْفُسِهِمْ قالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قالُوا كُنّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قالُوا أَ لَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللّهِ واسِعَةً فَتُهاجِرُوا فِيها فَأُولئِكَ مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ وَ ساءَتْ مَصِيراً» (1)»پس مراد حضرت آن است که هر کس امام را بشناسد و احکام و دستور العملهای الهی را درست درك کنـد چنین شخصـی هرگز مستضـعف نیست اگر چه در وطن خود باشـد و زحمت سـفر به جانب امام را بر خود هموار نکند چنان که یاد شدگان در آیهٔ مذکور نمی توانند خود را مستضعف به حساب آورند.

ب-آیـهٔ بعـد،پشت سـر همین آیه است که می فرمایـد: «إِلاَّ الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَ لا يَهْتَدُونَ سَبِيلاً» فَأُولئِكَ «عَسَى اللّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ» (2)یعنی آنان که در این آیه ذکر شده اند،به این دلیل مورد عفو

1- سوره نساء(4)آیه(96) [1]یعنی:کسانی که هنگام مرگ بر خویشـتن ستمکار باشند فرشتگان از آنان می پرسند،در چه کار بودید و چه می کردیـد؟آنـان پاسـخ می دهنـد که مـا در روی زمین مستضـعف بودیم، فرشـتگان گوینـد آیـا زمین خـدا پهناور نبود که در آن به سـفر پردازید؟آری مأوای ایشان جهنم است و بازگشت آنان به جایگاه بسیار بدی است.

2- سوره نساء(4)آیه(97 و 98) [2]یعنی:مگر آن گروه از مردان و زنان و کودکان که براستی مستضـعف بودند و گریز و چاره ای بر ایشان میسّر نبود و راهی به نجات خود نمی یافتند،امید است که ایشان را خداوند مورد عفو خود قرار دهد.

می باشـند که ناتوان بودند و قدرت بر مسافرت و جلای وطن نداشـتند،اما کسانی که در زمان امام بودند،آن حضرت را شناختند و قول او را درك کردند مستضـعف نیسـتند بلکه مهاجرند چرا که بر مردم زمان پیامبر،مسافرت و ترك وطن برای صدق هجرت لازم و واجب بود،اما بر آنـان که در دورانهـای بعـد بودنـد،مسافرت لازم نبود،بلکه کافی بود که امام را بشناسـند و به دسـتور العملهای وی عمل کننـد،اگر چه طی مسافتی نکنند.

شارح پس از بیان گفتار قطب راوندی می گوید:به نظر من این فراز از سـخن امام اشاره به این است که هر کس دعوت امام را شنیده حجت بر وی تمام است و اگر از مهاجرت به طرف او کوتاهی کند در حالتی که قدرت داشـته،در این عمل معذور نیست و نمی تواند خود را جزء آن مردان و زنان و فرزندان مستضـعف به شـمار آورد که عذرشان پذیرفته است بلکه مورد ملامت و مستحق کیفر الهی است مانند کسانی که بهانه تراشی می کنند و هنگام مرگ در پاسخ فرشتگان می گویند:ما در روی زمین مستضعف بودیم بنا بر این،این فرمایش حضرت،ویژه کسانی است که توانایی سـفر به سوی امام خود را دارند نه ناتوانهایی که اهل استضـعاف می باشند،ولی باید توجه داشت که این احتمال در صورتی درست درمی آیـد که اطلاق مهاجر بر انسان در کلام پیشـین مشـروط به معرفت امام با مشاهده و سـفر به جانب او باشد،زیرا اگر بدون آن مهاجرت صدق کند،در ترك آن،منع و ملامتی نخواهد بود .

مسأله شـشم: انّ امرنا صـعب مستصـعب ،مقصود از واژهٔ امر که امام آن را صعب و مستصعب شمرده است موقعیت کمالی ائمه اطهار و خاندان رسالت می باشد که برای دیگران فوق تصور است.و همین ویژگی است که باعث می شود از آنان کارهایی سرزند که دیگران عاجز و ناتوانند و از گذشته و آینده خبر می دهند همان گونه که خود حضرت از آیندهٔ تاریخ خبر داد چیزهایی که

بعدها مو به مو،به وقوع پیوست و مانند قضاوتها و داستانهای شگفت انگیزی که از آن حضرت نقل شده است و تحقق این امور برای کسی میسّر نمی شود جز پیامبران و جانشینان بر حق ایشان و نیز درك این مقام ویژه،از اندیشهٔ محدود انسانهای عادی خارج است و کسی نمی تواند آن را بپذیرد و تحمل کند مگر روحیهٔ انسانهایی که خداوند به سبب ایمان،آن را آزمایش و امتحان فرموده باشد چنان که در قرآن فرموده است: «أُولئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوى» (1)»، یعنی دلهایی که به تکلیفهای شاق و گرفتاریهای فکری و نقلی آزمایش فرموده و آنها را آماده ساخته است تا ایمان کامل به خدا و پیامبرش آورده و در مسیری که او خواسته قدم بردارند،روحیه هایی که با کمالات علمی و فضیلتهای اخلاقی نورانی شده و به سرچشمهٔ معارف اولیای خدا آگاهی یافته اند و کیفیت صدور معجزات و امور فوق العاده را از ایشان دریافته و به این دلیل آنچه می گویند از گذشته و آینده،انجام می دهند و یا دستور می دهند همه را بدون تردید می پذیرند،بر خلاف برخی تاریك دلان از همراهان خود حضرت که گاهی از دستورهایش سرپیچی می کردند و خبرهایی که از فتنه ها و آشوبهای آینده می داد تکذیب می کردند که وقتی این مطلب را از آنان شنید،فرمود:می گویند:علی دروغ می گوید،خدا مرگشان دهد،من به چه کسی،دروغ می بندم؟آیا به خدا دروغ می بندم،و حال آن که من نخستین مؤمن به او هستم؟یا به پیامبرش دروغ می بندم و حال آن که من اولین تصدیق کنندهٔ او می باشم؟!چنان که در گذشته داستانش را شرح کردیم (2)بلکه تمام آنچه از آنان صادر می شود بدون دخل و

1- سوره حجرات(49)آیه(3) [1]یعنی:آنان کسانی هستند که خداوند دلهایشان را به سبب تقوا آزموده است.

2- در خطبه 68 سخن به صورت خطاب به منافقان بیان شده است و حال آن که شارح در این جا به صورت غایب آورده است.(مترجم)

تصـرف می پذیرد و اسرار الهی را که برایش می گویند باعث شادمانی وی می شود. پس این گونه اشخاص دارای سینه ای مطمئن می باشند که اسـرار الهی را در آن جـای داده و از انتقـال آن به کسـانی که اهلش نیسـتند خودداری می کننـد و آن چنان عاقل و خردمنـد و صـبور و بردبارند که دیدن و شـنیدن مطالب بسـیار شگفت انگیز، کوچکترین تزلزلی در عقیدهٔ آنان به وجود نمی آورد، تا اسرار الهی را ضایع یا انکار کننـد بلکه اگر بتوانند حقیقت آن را درك کنند مصـرّانه درستی آن را امضاء می کنند و آن گاه که از درك واقعی آن فرو مانند باز هم به اعتقاد آنان لطمه ای نمی خورد بلکه بطور اجمال باور دارند و حقیقت آن را هم به خداوند متعال واگذار می کنند و در جای دیگر نیز سخنی شبیه این سـخنان از حضرت نقل شده است که ترجمهٔ آن چنین است:قبیلهٔ قریش به جستجوی سعادت بود اما به بدبختی و شقاوت دچار شد و به طلب نجات رفت ولی به هلاکت رسـید وای به حالشان، مگر اینها قول خـدای تعالی را نشـنیدند که می فرمایـد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» (1)پس کی و چگونه می توان از در خانه ذرّیـهٔ رسول خدا به جای دیگر رفت؟ خاندان نبوت که خداوند ساختمـان وجودی آنـان را بر فراز تمـام بناهـای عـالم هسـتی برافراشت و آنـان را سـربلندترین خانـدانها قرار داد و بر تمـام خلق ایشـان را برگزید. اما من، آگاه باشید که تمام ذریه پیامبر به منزله شاخه هایی هستند که من درخت آنهایم و نیز آنان درخت پر از شاخ و برگند و من به منزلهٔ تنهٔ آن درخت می باشم، من و رسول خدا مانند دو نور هستیم، ما پیش از آفرینش بشـر و حتی قبل از آفرینش گل آدم سایه هایی در زیر عرش الهی بودیم ما اشباح و مظاهری والامقام بودیم نه اجسامی در حال رشد، همانا درك موقعیت ما امری است بسیار دشوار که

1- سورهٔ طور(52)قسمتی از آیهٔ(20) [1]یعنی:آنان که ایمان آوردنـد و فرزندانشان هم در ایمان آوردن پیروشان شدند ما آن فرزندان را به آنها ملحق می کنیم....

کسی به حقیقت آن،راه نیابد بجز فرشتهٔ مقرب درگاه ربوبی و یا پیامبری عظیم الشأن و یابنده ای که خداوند دل وی را به ایمان آزموده باشد بنا بر این موقعی که برای شـما رازی از رازهای پنهانی گشوده،و یا امری از امور غیب آشـکار شد آن را به جان بپذیرید و اگر از درك حقیقت آن عاجز ماندیـد،مبادا آن را انکار کنید بلکه علم آن را به خود خداوند واگذار کنید تا به گمراهی دچار نشوید زیرا شـما در مقامی قرار دارید که پهنهٔ آن از ما بین آسـمان و زمین گسترده تر است و در این قسـمت از سخنان حضرت که از جای دیگر نقل شده است:و إنّی من احمد بمنزلة الضوء من الضوء و نیز کنّا اظلالا...نامیه،به دو مطلب مهم اشاره دارد که ذیلا ذکر می کنیم:

الف-اشاره به این است:کمالاتی که به توسط کمالات نفسانی رسول خدا،برای نفس مقدس آن جناب حاصل شده است،شبیه ترین چیزها به اقتباس نور از نور می باشد،مثل شعلهٔ چراغی که از چراغ بزرگتر و بالاتر،روشن شود.

در اصـطلاح قرآن و نیز اهل معنا و اولیای خدا معمول است که نفوس پاك و علوم و معارف را به نور و روشـنایی تشبیه می کنند به دلیل آن که مشبه و مشبّه به،هر دو دارای صفا هستند و هادی و رهنما می باشند.

ب-با بیان این مطلب که آن حضـرت با پیامبر و ذریه طاهرینش پیش از آفرینش انسانها در زیر عرش الهی سایه هایی به صورت اشباح غیر مـادی بوده انـد،به وجود آنها در علم کلی الهی اشاره فرموده است،زیرا در برخی موارد از این علم کلی تعبیر به عرش الهی می شود و این که از این انوار پـاك به سـایه ها تعبیر کرده و اسـتعاره آورده به این اعتبار است که ایشان در آن عالم مرجع خلق و ملجا و پناهگاههای آنان بوده اند،شرح این معنا به گونه ای روشنتر،در ضمن شرح خطبهٔ اول کتاب بیان شده است .

7-مسألهٔ هفتم:بر سر مردم فریاد زد و فرمود:... سلونی قبل ان

ص:347

تفقدونی...الارض و تمام دانشـمندان اتفاق دارند بر این که هیچ کس از یاران پیامبر(صلی الله علیه و آله)و دیگران از اهل علم و دانش غیر از علی(علیه السـلام)جملـهٔ سـلونی را بر زبـان جـاری نکرد،این امر را،ابن عبـد البرّ در کتـاب استیعـاب خود ذکر کرده است و مقصود از راههای آسـمان که حضـرت از راههای زمین به آنها آگاهتر است جهات راه یافتن به شـناخت موقعیت اهل آسمانها و ساکنان ملأ اعلا در پیشـگاه حضـرت ربوبی و معرفت به مقامهای جانشـینان خداوند و پیامبران او در منزلهای بهشتی آنان می باشد و نیز اشاره به آن است که روح پـاك و نفس قدسـی وی را از اتصـال معنـوی بـا ساکنـان ملأـ اعلی و ارواح مقدسـهٔ انبیـا و اولیـای الهی کسب فیض کرده و بر تمـام خصوصـیات کرات آسـمانی و افلاك جهان و نیروهای گردانـنده و اداره کننـدهٔ آن آگاهی کامل یافته و نیز امور غیبی و فتنه ها و وقایع آیندهٔ روزگارهای بعد برایش آشـکار و روشن می باشد،پس به این دلیل آگاهی وی به این امور کاملتر از آگاهیش نسـبت به راههای زمین خواهد بود،و نظیر این فرمایش در خطبه های پیش نیز گـذشت که فرمود:...پیش از آن که مرا نیابید و از میان شـما بروم،هر چه می خواهید از من بپرسـید،پس به خـدا سوگنـد که اگر حتی از گروهی سؤال کنیـد که صـد نفر را به گمراهی می کشانـد و صد نفر را هدایت می کند همانا از جلودار و سوق دهندهٔ آن،شما را آگاه خواهم کرد (1)،بعضی از شارحان گفته اند:منظور از راههای آسمان،احکام شرعی و فتواهای فقهی است، یعنی آگاهی من به آنها که مسائلی الهی و آسـمانی است خیلی بیشتر از اطلاع و آگاهیم از امور دنیا می باشـد که مربوط به راههای زمینی می باشد،و نظیر این قول از امام وبری نقل شده است که می گوید:منظور حضـرت از این سـخن آن است که علمش نسـبت به دین گسترده تر از آگاهی وی نسبت به دنیاست.

1- خطبه 90.

قبل ان تشغر برجلها فتنه ،این جمله،اشاره به بنی امیّه و قوانین خلاف حق و عدل آنان و نیز بیچارگیهایی می باشد که در دولت ظالمانهٔ آنها نصیب جامعهٔ انسانی شد،و تعبیر حضرت به جملهٔ بالا:پیش از آن که فتنه پای خود را از زمین بردارد.کنایه از آن است که برای جامعه سرپرستی باقی نخواهد ماند که در هنگام غلبهٔ ظلم و ستم بنی امیّه امور را مرتب سازد و دین الهی را محافظت کند.

تطأ فی خطامها ،این جمله را که به عنوان استعاره آورده،صفت ناقه ای است که مهارش رها شده و کسی آن را در دست ندارد و بدین جهت هنگام راه رفتن،بدون توجه،پا روی ریسمان مهار خود می گذارد به سر در می آید و هر کس را که سر راهش واقع شود لگدمال می سازد،فتنه و فسادی که حضرت برای آینده به مردم خبر می دهد نیز موقعی که در میان جامعه رخ می دهد همچنان نظم و ترتیب را بر هم می زند،در حالی که قائد و رهبری وجود ندارد تا امور مردم را منظّم سازد.

و یذهب باحلام قومها ،به قول برخی از شارحان معنای این عبارت آن است که این فتنه و آشوب،اهل زمان خود را آن چنان بهت زده و سرگردان می کند که هیچ گونه آرامش و ثباتی برای آنان باقی نمی ماند،و روی عقلها و خردهای آنها را پوششی ضخیم فرا می گیرد و هیچ راهی برای نجات از این سرگردانی و سلامت از این ناخوشی پیدا نمی کنند.احتمال دیگر در معنای این عبارت آن است که این فتنه و فساد آن چنان مردم زمان خود را سبك مغز و بی خرد می سازد که با میل و رغبت به سوی آن می شتابند و هیچ فکر نمی کنند که این،فتنه است زیرا به آن خو گرفته اند و غفلت و بی خبری از حق و عدل، آنان را فرا گرفته است.توفیق با خداوند متعال است.

ص:349

232-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

أَحْمَدُهُ شُكْراً لِإِنْعَامِهِ- وَ أَسْتَعِينُهُ عَلَى وَظَائِفِ حُقُوقِهِ- عَزِيزَ الْجُنْدِ عَظِيمَ الْمَجْدِ وَ أَشْهَدُ أَنَّ؟مُحَمَّداً؟ عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ- دَعَا إِلَى طَاعَتِهِ وَ قَاهَرَ أَعْدَاءَهُ جِهَاداً عَنْ دِينِهِ- لاَ يَثْنِيهِ عَنْ ذَلِكَ اجْتِمَاعٌ عَلَى تَكْذِيبِهِ- وَ الْتِمَاسٌ لِإِطْفَاءِ نُورِهِ- فَاعْتَصِمُوا بِتَقْوَى اللَّهِ فَإِنَّ لَهَا حَبْلاً وَثِيقاً عُرْوَتُهُ- وَ مَعْقِلاً مَنِيعاً ذِرْوَتُهُ- وَ بَادِرُوا الْمَوْتَ وَ غَمَرَاتِهِ وَ امْهَدُوا لَهُ قَبْلَ حُلُولِهِ- وَ أَعِدُّوا لَهُ قَبْلَ نُزُولِهِ فَإِنَّ الْغَايَةَ الْقِيَامَةُ- وَ كَفَى بِذَلِكَ وَاعِظاً لِمَنْ عَقَلَ وَ مُعْتَبَراً لِمَنْ جَهِلَ- وَ قَبْلَ بُلُوغِ الْغَايَةِ مَا تَعْلَمُونَ مِنْ ضِيقِ الْأَنْفَاسِ- وَ شِدَّةِ الْإِبْلاَسِ وَ هَوْلِ الْمُطَّلَعِ- وَ رَوْعَاتِ الْفَزَعِ وَ اخْتِلاَفِ الْأَضْلاَعِ- وَ اسْتِكَاكِ الْأَسْمَاعِ وَ ظُلْمَةِ اللَّحْدِ- وَ خِيفَةِ الْوَعْدِ وَ غَمِّ الضَّرِيحِ وَ رَدْمِ الصَّفِيحِ- فَاللَّهَ اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ- فَإِنَّ الدُّنْيَا مَاضِيَةٌ بِكُمْ عَلَى سَنَنٍ- وَ أَنْتُمْ وَ السَّاعَةُ فِي قَرَنٍ- وَ كَأَنَّهَا قَدْ جَاءَتْ بِأَشْرَاطِهَا وَ أَزِفَتْ بِأَفْرَاطِهَا- وَ وَقَفَتْ بِكُمْ عَلَى صِرَاطِهَا وَ كَأَنَّهَا قَدْ أَشْرَفَتْ بِزَلاَزِلِهَا- وَ أَنَاخَتْ بِكَلاَكِلِهَا وَ انْصَرَمَتِ الدُّنْيَا بِأَهْلِهَا- وَ أَخْرَجَتْهُمْ مِنْ حِضْنِهَا- فَكَانَتْ كَيَوْمٍ مَضَى أَوْ شَهْرٍ انْقَضَى- وَ صَارَ جَدِيدُهَا رَثّاً وَ سَمِينُهَا غَثّاً- فِي مَوْقِفٍ ضَنْكِ الْمَقَامِ وَ أُمُورٍ مُشْتَبِهَةٍ عِظَامٍ- وَ نَارٍ شَدِيدٍ كَلَبُهَا عَالٍ لَجَبُهَا- سَاطِعٍ لَهَبُهَا مُتَغَيِّظٍ زَفِيرُهَا- مُتَأَجِّجٍ سَعِيرُهَا بَعِيدٍ خُمُودُهَا- ذَاكِ وُقُودُهَا مَخُوفٍ 111 وَعِيدُهَا- عَمٍ قَرَارُهَا مُظْلِمَةٍ أَقْطَارُهَا- حَامِيَةٍ قُدُورُهَا فَظِيعَةٍ أُمُورُهَا- «وَ سِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَراً» - قَدْ أُمِنَ الْعَذَابُ وَ انْقَطَعَ الْعِتَابُ- وَ زُحْزِحُوا عَنِ النَّارِ وَ اطْمَأَنَّتْ بِهِمُ الدَّارُ- وَ رَضُوا الْمَثْوَى وَ الْقَرَارَ- الَّذِينَ كَانَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا زَاكِيَةً- وَ أَعْيُنُهُمْ بَاكِيَةً- وَ كَانَ لَيْلُهُمْ فِي دُنْيَاهُمْ نَهَاراً تَخَشُّعاً وَ اسْتِغْفَارًا- وَ كَانَ نَهَارُهُمْ لَيْلاً تَوَحُّشاً وَ انْقِطَاعاً- فَجَعَلَ اللَّهُ لَهُمُ الْجَنَّةَ مَآباً

ص:350

وَ الْجَزَاءَ ثَوَاباً- «وَ كانُوا أَحَقَّ بِها وَ أَهْلَها» - فِي مُلْكٍ دَائِمٍ وَ نَعِيمٍ قَائِمٍ- فَارْعَوْا عِبَادَ اللّهِ مَا بِرِعَايَتِهِ يَفُوزُ فَائِزُكُمْ- وَ بِإِضَاعَتِهِ يَخْسَرُ مُبْطِلُكُمْ- وَ بَادِرُوا آجَالَكُمْ بِأَعْمَالِكُمْ- فَإِنَّكُمْ مُرْتَهَنُونَ بِمَا أَسْلَفْتُمْ- وَ مَدِينُونَ بِمَا قَدَّمْتُمْ- وَ كَأَنْ قَدْ نَزَلَ بِكُمُ الْمَخُوفُ- فَلاَ رَجْعَةً تَنَالُونَ وَ لاَ عَثْرَةً تُقَالُونَ- اسْتَعْمَلَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكُمْ بِطَاعَتِهِ وَ طَاعَةِ رَسُولِهِ- وَ عَفَا عَنَّا وَ عَنْكُمْ بِفَضْلِ رَحْمَتِهِ- الْزَمُوا الْأَرْضَ وَ اصْبِرُوا عَلَى الْبَلاَءِ- وَ لاَ تُحَرِّكُوا بِأَيْدِيكُمْ وَ سُيُوفِكُمْ فِي هَوَى أَلْسِنَتِكُمْ- وَ لاَ تَسْتَعْجِلُوا بِمَا لَمْ يُعَجِّلْهُ اللَّهُ لَكُمْ- فَإِنَّهُ مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ عَلَى فِرَاشِهِ- وَ هُوَ عَلَى مَعْرِفَةِ حَقِّ رَبِّهِ- وَ حَقِّ رَسُولِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ مَاتَ شَهِيداً- وَ «وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللّهِ» - وَ اسْتَوْجَبَ ثَوَابَ مَا نَوَى مِنْ صَالِحِ عَمَلِهِ- وَ قَامَتِ النِّيَّةُ مَقَامَ إِصْلاَتِهِ لِسَيْفِهِ- فَإِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مُدَّةً وَ أَجَلاً

لغات

وظیفه:آنچه که در هر روز برای آدمی مقدر شده،از قبیل غذا و کار.

یثنیه:او را منصرف می کند و باز می دارد معقل:پناهگاه ذروه:بلندی مهّد له:برای او فراشی گسترد،بستری آماده کرد ارماس:جمع رمس:قبر ابلاس:اندوه و شکستگی مطلع:نگریستن از بالا به پایین هوله:وحشت و ترس آن روعه:ترس استکاك الاسماع:ناشنوایی گوشها صفیح:سنگهای پهن ردم:بستن سر قبر سنن:طریقه،روش قرن:ریسمانی که شترها را با آن می بندند.

اشراطها:علامتهای قیامت ازفت:نزدیك شد افراطها:مقدمات آن،و از همین قرار است:

افراط الصبح که به معنای علامتهای نخستین بامداد است.

رثّ:آفرینش غثّ:لاغر ضنك:تنگی کلب:شرارت،بدی لجب:صدا ساطع:بلند سعیر:زبانهٔ(آتش)و شعلهٔ آن

تأجج:شدت گرما وقود:جرقّه زدن ذکاه:شعله ور شدن آن فضاعة الامر:شدت مطلب و از حدّ و اندازه گذشتن آن.

زمر:گروهها،و مفردش زمره است.

زحزحوا:دور شدند اطمأنّت:آرامش یافت مثوی:جایگاه مئاب:محل بازگشت مدنیون:جزا داده شدگان.

إصلاته بسیفه:شمشیر کشیدن

ترجمه

«خدای را به عنوان سپاسگزاری از نعمتهایش می ستایم،و برای ادای حقوقش از او یاری می طلبم زیرا که سپاه او با عزت و توانائیش با عظمت است،و گواهی می دهم به آن که محمد(صلی الله علیه و آله)بنده و فرستادهٔ اوست،مردم را به فرمانبرداری از دستورهایش فرا خواند و با جهاد،در راه دین او،بر دشمنانش پیروز شد، همبستگی دشمنان به منظور تکذیب او،و کوشش و تلاش آنان برای خاموش ساختن نور او وی را از دعوت و جهاد باز نداشت،پس به تقوای الهی چنگ بزنید،زیرا:

تقوا را ریسمانی که دستگیرهٔ آن محکم و پناهگاهی است که بلندی آن استوار می باشد و به سوی مرگ و سختیهایش بشتابید و پیش از آمدنش خود را آماده سازید زیرا قیامت پایان کار است و همین مرگ بس است که خردمند را پند دهد و نادان و غافل را عبرت آموزد.

پیش از فرا رسیدن قیامت نیز از اموری آگاه خواهید شد که عبارت است از تنگی قبرها و فراوانی حزن و اندوه و وحشت از جایگاهی که بر آن وارد می شوید و پیاپی رسیدن ترسها و به هم در رفتن استخوانهای دنده و کر شدن گوشها و تاریکی لحد و بیم از عذاب موعود و اندوه پوشاندن قبر و استوار ساختن سنگ بر روی آن.

پس ای بندگان خدا!به او توجه کنید زیرا دنیا همه را به یکسو می کشاند و شما و رستاخیز به یك ریسمان بسته شده اید،و گویا قیامت،نشانه های خود را آورده و پرچمهایش را نزدیك ساخته،و شما را بر سر راهش نگه داشته است،

و گویـا زمین لرزه هـای خود را،جلو آورده و سـینه هایش را پهن کرده است،و دنیا از اهل خود،دست کشـیده و آنان را از تحت حفظ خود بیرون ساخته است، پس تمام دنیا مانند یك روز گذشت و یا مثل یك ماه به سـر رسـید و تازهٔ آن کهنه و فربه آن لاغر شد،در جایگاه تنگ و کارهای درهم و بزرگ،و در میان آتشـی که آزارش شدید و آوازش بلند و زبانه اش افروخته،فریادش خشـمناك و سوزندگی آن زبانه دار،که فرو نشسـتن ندارد،و هیزم آن پر شـعله،تهدید آن ترسناك، قعرش ناپیداست اطرافش تاریك،دیگهای آن بسیار گرم و کیفرهای آن رسوا کننده می باشـند، «وَ سِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَراً» (1)،»این گروه از عـذاب ایمن و از سرزنشـها رها و از آتش دور شده اند و بهشت به سبب ایشان آرامش یافته و از منزل و قرارگاه خود شادمان می باشـند،اینها کسانی هسـتند که در دنیا کارهایشان نیك و چشـمهایشان گریان بود،شبهایشان در دنیا به سبب توبه و استغفار،روز،و روزهایشان از ترس و بی توجهی به دنیا،شب بود و از این رو خداوند بهشت را جایگاه و خوشـی را پاداش آنان قرار داد،و آنها به بهشت و اهل آن سـزاوارترند،در حالی که با سـلطنتی همیشـگی و نعمتی ثابت و برقرار همراه می باشند.

پس ای بنـدگان خـدا،رعـایت کنیـد آنچه را که رسـتگارتان به مواظبت از آن، سود می برد و تبهکارتان با تباه ساختن آن زیان می بینـد،و با کردارهایتان بر مرگ هایتان پیشـی گیرید،زیرا شما گروگان چیزی هستید که پیش فرستاده اید و جزا داده می شوید به آنچه مقدم داشته اید و گویا،مرگ شـما را دریافته پس نه امکان بازگشت و نه گـذشت از لغزش برایتان مانـده است،از خدا می خواهیم که ما،و شـما را به پیروی از خـود و رسـولش وادار سـازد،و بـا افزونی رحمتش از مـا،و شـما درگـذرد،به جـای خـود بنشـیند،و بر گرفتاریهـا شـکیبا باشـید،و دست و شمشیرهایتان

1- سورهٔ زمر(39)آیهٔ(73)، [1]یعنی:و آنان که از تقوای الهی بر خوردار بودند گروه گروه به سوی بهشت سوق داده می شوند.

را در خواهشـهای زبانهایتان به کار نیاندازید،و به آنچه که خداوند شـما را مکلف نساخته است شـتاب نکنید،زیرا هر کس از میان شـما در بسترش از دنیا برود،و حال آن که حق خدا و پیامبر و خاندان پاکش را بشـناسد،شهید مرده و اجرش با خدا می باشد و شایستهٔ پاداش کردار نیکی است که در اندیشه داشـته است،و همین نیّت او،جای شمشـیر کشیدنش را می گیرد،و همانا هر امری را مدّتی و سررسیدی می باشد ».

شرح

احمـده شـکرا لانعامه :شـکرا،مصـدر منصوب و مفعول مطلق برای فعل احمـد می باشد،که از جنس خودش نیست،اما به قرینهٔ لانعامه به معنای شـکر و سپاسـگزاری می باشـد،امام بعد از این بیان از خداوند خواسـته است که وی را در ادای حقوق واجب و غیر واجب از قبیل نماز و بقیـهٔ عبادتها که بایـد به عنوان شـکر نعمتها انجام دهـد کمك کند و البته این توفیق که باعث مواظبت بر انجام دادن اعمال و عبادات است،خود نعمتی است که استحقاق شکر و سپاس دارد، و باعث سعادت حقیقی برای آیندهٔ انسان است.

عزیز الجنـد ،منصوب و حال می باشـد و اضافهٔ لفظیه است و همچنین عظیم المجد ،و معنای عبارت چنین است:از خدا که دارای این دو صفت است کمك می خواهم تا حقوقش را ادا کنم،که او بر همه چیز تواناست .

و پس از حمد خدا،شـهادت به رسالت پیامبر وی داده و به ذکر احوال وی که مبدأ پیدایش دین حق بوده پرداخته است تا آن که شنوندگان را به اقتدا کردن به آن حضرت وادار سازد که به پیروی از او دیگران را دعوت به دیانت کنند و با دشمنان دین و کافران به ستیز برخیزند،و نصب جهـادا به عنوان مصـدری است که به جـای حـال آمـده،یا مفعول مطلق برای فعل قاهر است که از غیر لفظش می باشـد،به این دلیل که به معنای جاهد است،و عن دینه

متعلق به جهادا می باشد چون نزدیکتر است،و احتمال دیگر آن است که متعلق به قاهر باشد.

لا ـ یثنیه ،یعنی پیامبر اکرم چنان بود که اگر تمام مردم به تکـذیب او می پرداختنـد و برای خاموش کردن نور پیامبریش گرد می آمدنـد،نمی توانستند وی را از دعوتش باز دارند،و از مبارزهٔ با دشمنان دین منصرف سازند.

لفظ نور،اسـتعاره از معنویاتی است که از طرف خداوند آورد و راهبر به سوی طریق الهی می باشد،و پس از آن که توجه اصحاب خود را به شکر و سـپاس خداوند و گواهی دادن به رسالت و نیز صبر و استقامت پیامبر جلب فرمود ،در عبارت بعد به آنان هشدار می دهد که تقوای الهی را پیشه سازنـد زیرا که سرچشـمهٔ تمـام کمالات و کارهای نیك تقوا می باشـد:فاعتصـموا بتقوی اللّه،پس به تقوا چنگ زنیـد چنان که پیامبر شـما،با آشـکار کردن دین خود و مواظبت بر آن، تقوا را پیشهٔ خود ساخت،و از دشـمن بیم نداشته باشید-با آن که جمعیت شما زیاد است-چنان که پیامبر نترسـید،در حالی که تنها و بی یاور بود.پرهیزکار باشـید که پرهیزکاری همانند ریسـمانی است که جای دسـتگیرهٔ آن محکم است،هر کس به آن تمسك جوید،دشـمن قادر نیست به او زیانی برساند،و نیز پناهگاهی است محدود به دیواره ای بلند که هر کس بدان پناه برد از هر گونه گزندی بدور خواهد ماند،در این عبارت امام(علیه السلام)واژه های جبل و معقل را برای تقوا،استعاره آورده و شرح این گونه اسـتعاره هـا در خطبه هـای قبـل بیـان شـده است ،و پس از بیـان اهمیت تقوا،اصـحاب خود را امر کرده است که به سوی مرگ و سختیهای آن بشتابند، یعنی آن چنان با انجام دادن اعمال خیر و عبادات،خود را آمادهٔ پذیرش مرگ و ناگواریهایش سازند که گویا در مسابقه ای شـرکت دارند تا فضایلی کسب کنند که پیش از فرا رسـیدن مرگ آمادگی خویش را اعلان کنند که با رسیدن مرگ غافلگیر و دچار عذاب نشوند.

ص:355

فـانّ الغایه القیامه ،در این جمله،حضـرت با یادآوری آخرین منزل، که قیامت است مردم را به یاد هنگامهای ترس آور آن می انـدازد،و این غایت لازمهٔ مرگ است چنان که امام(علیه السـلام)فرموده است:«هر کس بمیرد رسـتاخیزش به پا شده است (1)»بنا بر این،امر به آمادگی برای مرگ،در حکم امر به آمـادگی برای قیـامت است،و به این دلیل،پس از امر به آمادگی برای مرگ،این جمله را با حرف انّ که مفیـد تاکید است آغـاز فرموده است و این در حقیقت صـغرای قیاسـی می باشـد که کبرایش به این عبـارت در تقـدیر است:و هر کس که سـرانجامش رستاخیز باشد واجب است خود را برای آن آماده کند.

و کفی بـذلك ،یـاد مرگ و سـختیهایش و قیـامت و هراسـهایش خردمنـد را برای بازداشـتن از گنـاه و روآوردن به کارهـای نیك،کفایت می کند،این که امام(علیه السـلام) این امر را ویژهٔ خردمند قرار داده است به این دلیل است که خطابهای شرعی بطور کلی مخصوص عاقلان و خردمندان می باشد.

و معتبرا لمن جهل ،یعنی محل عبرت و پند است برای غافلان،حقیقت امر آن است که عارض شدن مرگ بر این ساختمان بدن و متلاشـی شـدن چنین پیکری که به این اسـتواری و نظم لطیف ساخته شده پند دهندهٔ بلیغی است که نفس آدمی را از پیروی خواسـته های مادّی باز می دارد و وسـیلهٔ عبرتی است،که انسان می فهمد که پس از این وجود مادی و پشت سـر این بدن خاکی، وجودی برتر و شریفتر از آن قرار دارد که هدف غایی آن می باشد و اگر غیر از این بود نمی بایست این بنای مسـتحکم و اسـتوار به تعطیل کشیده و متلاشی شود، و بلکه این امر،کاری سفیهانه و بر خلاف حکمت می بود،همچنان که اگر

1- من مات فقد قامت قیامته.

انسان خانه ای را با کمال استحکام بسازد و با زینتهای رنگارنگ آن را بیاراید و پس از اتمام،آن را عمدا خراب کند،جامعه وی را سفیه و نابخرد می خوانند مگر آن که غرض از ساختن این خانه چیز دیگری باشد که پس از تحصیل آن،خرابی خانه امری خردمندانه خواهد بود،این جا نیز هدف از ساختمان جسم مادی انسان،کمال نفسانی بشر است،که با مکارم اخلاق و کسب معارف به دست می آید و پس از رسیدن به این مرحله،مقصود حاصل شده و جسم مادی عمرش به سر می رسد و مرگ وی را فرا می گیرد این جاست که از بین بردن بدن به وسیلهٔ مرگ از جانب گردانندهٔ جهان امری خردمندانه و حکمت آمیز می باشد .

و قبل بلوغ الغاية ما تعملون ،پیش از آمدن قیامت به چیزهایی آگاهی می یابید...این جمله عطف بر جملهٔ«قبل نزوله»می باشد.

من ضیق الارماس...الصفیح ،در این عبارت حضرت گرفتاریهایی را که پیش از قیامت برای آدمی رخ می دهد تشریح می فرماید و آن عبارت از ویژگیهای مرگ و هراسهایش می باشد بدیهی است که خانهٔ قبر نسبت به منزلهای دنیا تنگ و تاریك است و هنگام رفتن از دنیا،دوری احباب و مشاهدهٔ سختیهایی که انتظارش را نمی کشید باعث شدت اندوه و حزن وی می باشد آن چنان ترس و اضطراب او را فرا می گیرد که عقل از سرش می رود،از این رو،در روایت آمده است:خدایا از هول مطلع به تو پناه می برم.

و روعات الفزع ،مرا از روع همان فزع است امّا اضافه به اعتبار کثرت آن می باشد،و مراد همهٔ افراد حقیقت آن است.

و اختلاف الاضلاع ،جابجا شدن دنده ها کنایه از فشار قبر است زیرا به این وسیله دنده ها در همدیگر فرو می رود.مراد از استکاك اسماع از بین رفتن قوهٔ شنوایی از شدت صداهای وحشتزا و یا بی حس شدن آن به

سبب مرگ می باشد.

و خیفـة الوعـد ،هر گاه خیر و شـر،هر دو،در کلام ذکر شونـد واژهٔ وعـد به کار می رود چنان که گفته اند:«و لا تعدانی،الخیر و الشـر مقبل (1)»اما اگر با هم ذکر نشونـد،در مورد خیر،عـده و وعد،و در مورد شـرّ،ایعاد و وعید را به کار می برند در عبارت خیفة الوعد که امام(علیه السلام)به کار برده اند اگر چه خیر و شرّ در کلام نیست اما کلمهٔ خیفه که به معنای ترس است مانند قرینه ای بر وجود شرّ می باشد که وعد برای آن به کار رفته است و منظور از عبارت غمّ الضریح ،اندوه فراوانی است که برای انسان از مقایسهٔ تنگی قبر با فراخی منازل دنیا به وجود می آید و همچنین سایر امور ترس آوری که امام(علیه السلام) بیان فرموده است.این که حضرت از این امور بیمناك و ترس آور یاد نموده به این سـبب است که هـدف پنـد و اندرز،و ترس و تحزیف است،و به همین منظور مطلب را با ترس از خدا تأکید کرده و بیان فرموده اسـت علت این که بایـد از آینـده نگران باشـید این است که گـذشت دنیـا به یـك روال است،پس همچنان که خداونـد گذشـتگان و آثار آنها را به هلاکت رساند،نسبت به شما نیز همین رفتار را خواهد داشت پس بهوش باشید و غفلت نکنید و در حوادث به خدا پناه ببرید .

و أنتم و الساعـة فی قرن ،این جمله کنـایه از نزدیـك بودن قیامت و آخرین منزل می باشـد که گویا این مردم با قیامت در یك عصـر و زمان هستند.

و کأنها قد جاءت باشـراطها ،سرعت فرا رسیدن رستاخیز را به امری تشبیه کرده است که آمده و حضور یافته است،و این تشبیه را با کلمهٔ قد تاکید فرموده که گویا این آمدن تحقق یافته است،و علامتهای قیامت از قبیل ظهور دجّال و دابّة

1- به من وعدهٔ خوبی ندهید،و حال آن که شرّ رو آورنده است.

الارض (1)و ظهور حضـرت مهـدی(علیه السـلام)و عیسـی و جز اینهـا می باشـند،به همین معنـاست جمله های بعـد که می فرمایـد:و پرچمهایش را بر افراشـته،و شما را سر راه خود متوقف ساخته،تا جایی که می فرماید:...و تازهٔ آن کهنه و فربه آن لاغر شد یعنی قیامت شما را هم اکنون برای پرسش و سؤال بر روی صراط نگه داشته و هم اکنون این امر تحقق یافته است.

و کانّهـا قـد أشـرفت بزلازلهـا ،گویا هم اکنون زمین لرزه های قیامت بر شـما وارد شـده است،و در جملـهٔ بعـد رسـتاخیز و هجوم هول و هراسهای طاقت فرسایش را به شتری تشبیه فرموده است که سینهٔ خود را پهن کرده و بر روی آنها خوابیده است،و چون هول و هراس قیامت گوناگون و متعدد است لذا مشـبّه به را به صورت جمع کلاکل :سـینه ها،ذکر کرده است،و چون از جملهٔ و اناخت تا و صار...سـمینها غثّا ،همگی عطف بر جملـهٔ بالا می باشد،داخل در تشبیه خواهند بود،گویا دنیا ساکنان خود را فانی ساخته و شـما از تحت حفاظت آن بیرون شده اید ،بالاخره دنیای حاضر موجود به دلیل زودگذر بودنش چنان فرض شده است که گویا پایان یافته و با اهلش قطع رابطه کرده و آنان را به فنـا، سپرده است،و نیز آنـان را به مادری تشبیه کرده است که فرزنـد خود را نگهـداری می کنـد تا هنگامی که از تحت حضانت او بیرون آید،در معنای دو،واژهٔ سـمین و غثّ ،دو احتمال وجود دارد که یکی همان معنای حقیقی و لغوی آن که عبارت از فربهی و لاغری است که بالاخره در دنیا هر چاقی سرانجام لاغر می شود،احتمال دوم آن است که کنایه از لذتهای فراوان و خوشیهای دنیاست که با مرگ دگرگون

1- دابـة الاـرض:از علامتهـای قیـامت و یا نخستین علامت است که کوه صـفا منشقّ شود و از آن برآیـد، به مکه و مردم به سوی منا روان باشـند و کسـی برآید که با وی عصای موسی و خاتم سلیمان باشد و آن امیر المؤمنین(علیه السلام)است و مؤمنان را به عصا زند و بر روی آنها بنویسد:مذا مؤمن و در روی کافران مهر کند و بنویسد که هذا کافر.فرهنگ سعید نفیسی حرف دال.(مترجم)

شده و از بین می رود.

فی موقف ،این کلمه متعلق به فعـل صـار می باشـد،و منظور از آن،موقف قیـامت است،این بـدیهی است که آنچه در دنیا،جدیـد و فربه،به حساب می آید،در روز قیامت کهنه و لاغر و بالاخره بی اعتبار می باشد،تنگی توقفگاه قیامت،یا به آن دلیل است که ازدحام جمعیت در آن روز بسـیار است و یا به خاطر آن است که توقف در آن جا به سـبب طولانی بودن آن خسـته کننده است،علاوه بر آن که سـتمکاران هر آن خود را در خطر ورود بسیاری از ناگواریها می بینند، و مراد از امور مشتبهٔ بزرگ حالات وحشتزای قیامت است که انسان برای پیدا کردن راه فرار از آن سـرگردان است و نمی داند چگونه خود را نجات دهد و بدیهی است که حرارت آتش آن جهان بسیار دردناك است،قرآن کریم در بارهٔ صداهای وحشـتناك و شعله های سوزان و فریادهای خشمناك آن بیش از آنچه حضرت در این خطبه بیان فرموده،توصیف کرده است، «إِذا أُلْقُوا فِیهـا سَـمِعُوا لَها شَـهِیقاً وَ هِیَ تَفُورُ تکادُ تَمَیَّزُ مِنَ الْغَیْظِ» (1)»و در جای دیگر می فرمایـد: «سَـمِعُوا لَها تَغَیُّظاً وَ زَفِیراً» (2)»واژهٔ تغیّظ که به معنای خشم و برای آتش اسـتعاره آورده شده،به این دلیل است که با آن حرکتهای قوی و شدیدش،خشـمگین و عصبانی به نظر می آید،و یا به این منظور است که حرکتهای شدید آن باعث آزار و ایجاد غیظ و خشم می شود .

عم قرارها ،اسناد عمی و نابینایی به آرامش و قرارگاه آتش دوزخ به یکی از دو دلیل است.

الف-چون آتش دوزخ تاریك است و کسی از آن،راهی به جایی نمی برد.

1- سوره ملك(67)آیهٔ(6) [1]یعنی:هر گاه دوزخیان در آن افکنده شوند صدای هولناکی از آن بشنوند و آن چنان جوشش و فوران دارد که نزدیك است از خشم تکه تکه شود.

2- سورهٔ فرقان(25)قسمتی از آیهٔ(11) [2]یعنی:...خروش و فریاد خشمناك دوزخ را از دور می شنوند.

ب-یا به این دلیل است که عمقش زیاد است و هیچ کس از قعر آن آگاهی نمی یابد.

کلمهٔ حامیه که به معنای داغ است،استعاره،و لفظ قدور که به معنای دیکهاست به عنوان ترشیح برای آن آورده شده است (1)،و معلوم است که تمام این حالات سخت و نفرت آور می باشد و امام(علیه السلام)این امور را به این منظور بیان فرموده است که آدمی را از گناهانی که سبب آتش دوزخ با این خصوصیات می شود،باز دارد،و آن گناهان عبارت از ترك تقوا و پیروی هواهای نفسانی است ،و پس از بیان این ویژگیها،به ذکر آیهٔ قرآن که در بارهٔ پرهیزکاران است پرداخته که گروه گروه داخل بهشت می شوند،و برای تشویق و وادار ساختن شنوندگان به تقوا و پرهیزگاری،لوازم آن را خاطر نشان ساخته است که اهل تقوا در روز قیامت،از عذاب و کیفر و سرزنش و ملامت در امان و از حرارت آتش دوراند،بهشت برایشان منزل آرام بخش است و خشنودند از این که چنین مکانی جایگاه آنان می باشد،و به دنبال آن به ذکر صفات پرهیزکاران پرداخته تا آنان که بخواهند آن راه را برگزینند آگاه شوند لذا می فرماید:آنان کسانی هستند که در دنیا کارهایشان از خودنمایی و ریا که شرك پنهانی است،پاك و چشمهایشان از عظمت الهی و ترس کیفر و دوری از رحمت او گریان بود ،و شبها در دنیا برای آنها به منزلهٔ روزها،پر تحرك بوده،زیرا آن را به خواب،پایان نمی دادند، بلکه پیوسته در حالت خشوع به سر می بردند،و هر دم از پیشگاه حق تعالی برای گناهان خود طلب آمرزش می کردند و هر لحظه با حرکت و جنب و جوش عبادت شب زنده دار بودند،و بر عکس،روزها بر آنان همانند شب

1- این اصطلاحات مربوط به علم بلاغت است که در جلد اول تشریح شده و در پاورقی ص..... این قسمت نیز بیان شده است.

بود امّا نه این که آن را به خواب و استراحت به سر برند،بلکه به همان طریق که بطور معمول شب،هنگام تنها زیستن و کناره گیری از جامعه می باشد،ایشان نیز روزهای روشن را مانند شبهای تاریك از خلق کناره گیری کرده و به تنهایی و اضطراب به سر می بردند.و پیوسته نگران آینده و آخرت نامعلوم خود بودند.در نسخه ای که به خط سیّد رضی دیده ام به جای کان کأنّ آمده که تشبیه صریح می باشد .

فجعل اللّه... گویا امام(علیه السلام)در این عبارت می خواهد بفرماید که وقتی اهل تقوا به دلیل اتصاف به این ویژگیها،آماده فضایل و کمالات شدند و شایستگی رضایت و خشنودی خداوند را پیدا کردند،حق تعالی بهشت را جایگاه آنان قرار داده و پاداشهای عظیمی از نعمتهای بی پایان خود را برای ایشان آماده ساخته،و آنان سزاوار چنین پاداشی می باشند.

فی ملك...قائم ،در قدرتی همیشگی و نعمتی پا بر جا،و این عبارت تفسیر جزا و پاداش پرهیزکاران می باشد و پس از بیان این امور،با بیان برخی از فایده های تقوا که رستگاری پرهیزکاران و انجام دادن اعمال نیك می باشد، سفارش به این موضوع را مؤکّد فرموده است،منظور از واژۀ مبطلون آنانی هستند که از حق دور و از دایرۀ اهل تقوا بیرون می باشند و چون از این ویژگی دورند گرفتار خسران و زیان خواهند بود.

و بادروا آجالکم بأعمالکم ،با انجام دادن عبادات و کارهای خیر،به پیشواز مرگ روید،خودتان را آمادۀ فرا رسیدن مرگ سازید که مبادا غافلگیر شوید و پیش از آمادگی شما اجلتان فرا رسد،زیرا در آن موقع برای فراهم ساختن زاد و توشۀ سفر آخرت فرصت نخواهید داشت.

فانکم...قدمتم ،واژۀ مرتهن کنایه از نفوس انسانهای گناهکار می باشد که به سبب گناهان،در قید گرفتار شده و با انجام دادن اعمال نیك از قید و بند

ص:362

آزاد می شونـد همان طور که رهن معمولی،در گرو قرض گرفتار می شود و با ادای آن قرض،از گرو آزاد می شود،لفظ جزا که در حقیقت به معنای پاداش و نتیجـهٔ عمل خیر است در این عبارات،به عنوان مجاز از باب اطلاق شـیئی بر ضـدّ خود بر کیفر اطلاق شده است که نتیجهٔ گناه و عمل شرّ می باشد،خلاصه امام(علیه السلام)در این عبارات مردم را هشدار داده است که با معاصی و گناهان گذشته نفسهای خود را در قید و بند گرفتار ساخته اند و باید هر چه زودتر با انجام دادن کارهای نیك آن را از گروه معاصـی و قید و بند آزاد سازند و گرنه به عقوبت و کیفر آن دچار خواهند شد .

و کأن قـد نزل ،کلمهٔ کأن مخفّف کأنّ از حروف مشـبههٔ به فعل است و قید تشبیه می باشد اسـمش ضـمیر شأن و خبر آن هم جملهٔ قد نزل است و مقصود همانند ساختن حالت حاضـر مردم به موقعی است که عامل ترس یعنی مرگ بر آنها فرود آمده که در این صورت فرصت از دست رفته و زمان برگشتن گذشته است.

امـام پس از این بیانـات دعـا کرده و از خـدا خواسـته است که او و یـارانش را بر اطـاعت حق تعـالی و پیـامبرش موفق بـدارد و از جرایم و گناهانشان صـرف نظر فرماید زیرا او سـر چشمهٔ فضل بی پایان و رحمت بی انتها می باشد ،و به دنبال پند و اندرزها و بر حذر داشتن یاران خود از گنـاه و پس از دعـا برای آنهـا آنـان را متوجه می فرمایـد که پس از حیـات خودش تـا زمانی که رهبر حقّی قیام نکرده باشـد در خانه بنشینند و در مقابل ستمکاران و مخالفان به جهاد برنخیزند و قیام به شمشیر جایز نیست مگر با اذن امام وقت:

و لا تحرّکوا بایدیکم و سیوفکم فی هوی ألسنتکم ،به دنبال فحشها و ناسزاها که از خواهشهای زبانهایتان بر می خیزد،دستها و شمشیرهایتان را به حرکت در نیاورید و دست به جنگ و ستیز نزنید و بر طبق خواسته های نفسانی

عمـل نکنیـد و پیش از آن که خداونـد شـما را به جنـگ و جهـاد دسـتور ندهـد شـما به سوی آن شـتاب نکنیـد.باء در بایـدیکم زایـده می باشد،احتمال دارد مفعول تحرکوا،شیئا بوده که حذف شده است .

فانه من مات منکم...لسیفه ،موقعی که امام یاران خود را برای زمانهای بعد از جنگ و شمشیر کشیدن نهی فرموده و به آنان دستور می دهد که در خانه بنشـینند،این مطلب باعث ملالت خاطر آنان شـده و خود را از ثواب جنگ و شـهادت محروم می بینند،حضـرت به منظور رفع حیرت و افسـردگی آنها ایشان را آگاه می کنـد که چنین نیست بلکه هر کس با اعتقاد به حقانیت خداونـد و رسالت پیامبر و خانـدان پاکش بمیرد،اگر چه روی بستر و در میان خانه اش هم باشـد همـدرجه با شـهیدان خواهد بود و به اندازهٔ صبری که در این راه تحمل کرده و خون دلی که از دست دشـمنان حق خورده و عبادتهـایی که انجـام داده پاداش عظیم از خـدای خود دریافت خواهـد کرد و نیت صادقانـهٔ او که منتظر است هر گـاه امـام بر حق قیـام کنـد همراه او باشـد و به یـاریش برخیزد،باعث اجر و پاداشـی برای او می شود که به یاری امام خود برخاسته و در رکاب او برای خدا شمشیر کشیده است.

فانّ لکلّ شـیئی مدة و اجلا ،باید صبر کرد و پیش از فرا رسـیدن وقت نباید دست به شمشـیر زد و قیام کرد زیرا هر کاری وقتی مخصوص به خود دارد،یك روز حکومت باطل سـرکار می آیـد و چند صـباحی به خودنمایی می پردازد و موقعی دیگر دولت حق برقرار می شود و برای قیام و مبارزهٔ مسـلحانه در برابر دشـمنان دین هم شـرایطی است که بایـد رعایت شود،این بود مطالبی که از این سـخنان درر بار مولی(علیه السـلام)به ذهن این جانب رسـید،و این خطبه از رساترین خطبه های حضرت می باشد تا آن جا که ابن نباته خطیب،بسیاری از کلمات آن را ضمن سخنرانی خود ذکر کرده است،از جملهٔ: شدید کلبها عال لجبها ساطعا لهبها متغیّظ زفیرها

ص:364

متأحجّ سـعیرها...فظیعه امورها و همچنین از هول المطّلع...و ردم الصـفیح ، خلاصه این که با استفاده از متن سخنان امام کلمات خود را زینت داده و ارزش لفظی و معنوی سخنان خود را بالا برده است.توفیق و محفوظ ماندن از لغزش با خداست.

ص:365

233-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْفَاشِي فِي الْخَلْقِ حَمْدُهُ- وَ الْغَالِبِ جُنْدُهُ وَ الْمُتَعَالِي جَدُّهُ- أَحْمَدُهُ عَلَى نِعَمِهِ التُّؤَامِ وَ آلاَئِهِ الْعِظَامِ- الَّذِي عَظُمَ حِلْمُهُ فَعَفَا وَ عَدَلَ فِي كُلِّ مَا قَضَى- وَ عَلِمَ مَا يَمْضِي وَ مَا مَضَى- مُبْتَدِعِ الْخَلاَئِقِ بِعِلْمِهِ وَ مُنْشِئِهِمْ بِحُكْمِهِ- بِلاَ اقْتِدَاءٍ وَ لاَ تَعْلِيمٍ- وَ لاَ احْتِذَاءٍ لِمِثَالِ صَانِعٍ حَكِيمٍ- وَ لاَ إِصَابَةِ خَطَإٍ وَ لاَ حَضْرَةِ مَلاَإٍ وَ أَشْهَدُ أَنَّ؟مُحَمَّداً؟ عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ- ابْتَعَثَهُ وَ النَّاسُ يَضْرِبُونَ فِي غَمْرَةٍ- وَ يَمُوجُونَ فِي حَيْرَةٍ قَدْ قَادَتْهُمْ أَزِمَّةُ الْحَيْنِ- وَ اسْتَغْلَقَتْ عَلَى أَفْئِدَتِهِمْ أَقْفَالُ الرَّيْنِ أُوصِيكُمْ عِبَادَ اللَّهِ أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ- فَإِنَّهَا حَقُّ اللَّهِ عَلَيْكُمْ- وَ الْمُوجِبَةُ عَلَى اللَّهِ حَقَّكُمْ وَ أَنْ تَسْتَعِينُوا عَلَيْهَا بِاللَّهِ- وَ تَسْتَعِينُوا بِهَا عَلَى اللَّهِ- فَإِنَّ التَّقْوَى فِي الْيَوْمِ الْحِرْزُ وَ الْجُنَّةُ- وَ فِي غَدٍ الطَّرِيقُ إِلَى الْجَنَّةِ- مَسْلَكُهَا وَاضِحٌ وَ سَالِكُهَا رَابِحٌ وَ مُسْتَوْدَعُهَا حَافِظٌ- لَمْ تَبْرَحْ عَارِضَةً نَفْسَهَا عَلَى الْأُمَمِ الْمَاضِينَ مِنْكُمْ- وَ الْغَابِرِينَ لِحَاجَتِهِمْ إِلَيْهَا غَداً- إِذَا أَعَادَ اللَّهُ مَا أَبْدَى- وَ أَخَذَ مَا أَعْطَى وَ سَأَلَ عَمَّا أَسْدَى- فَمَا أَقَلَّ مَنْ قَبِلَهَا وَ حَمَلَهَا حَقَّ حَمْلِهَا- أُولَئِكَ الْأَقَلُّونَ عَدَداً- وَ هُمْ أَهْلُ صِفَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ إِذْ يَقُولُ- «وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ» - فَأَهْطِعُوا بِأَسْمَاعِكُمْ إِلَيْهَا وَ أَلِظُّوا بِجِدِّكُمْ عَلَيْهَا- وَ اعْتَاضُوهَا مِنْ كُلِّ سَلَفٍ خَلَفاً- وَ مِنْ كُلِّ مُخَالِفٍ مُوَافِقاً- أَيْقِظُوا بِهَا نَوْمَكُمْ وَ اقْطَعُوا بِهَا يَوْمَكُمْ- وَ أَشْعِرُوهَا قُلُوبَكُمْ وَ ارْحَضُوا بِهَا ذُنُوبَكُمْ- وَ دَاوُوا بِهَا الْأَسْقَامَ وَ بَادِرُوا بِهَا الْحِمَامَ- وَ اعْتَبِرُوا بِمَنْ أَضَاعَهَا وَ لاَ يَعْتَبِرَنَّ بِكُمْ مَنْ أَطَاعَهَا- أَلاَ فَصُونُوهَا وَ تَصَوَّنُوا بِهَا- وَ كُونُوا عَنِ الدُّنْيَا نُزَّاهاً- وَ إِلَى الآخِرَةِ وُلاَّهاً- وَ لاَ تَضَعُوا مَنْ رَفَعَتْهُ التَّقْوَى- وَ لاَ تَرْفَعُوا مَنْ رَفَعَتْهُ الدُّنْيَا- وَ لاَ تَشِيمُوا بَارِقَهَا وَ لاَ تَسْمَعُوا

ص:366

نَاطِقَهَا- وَ لاَ تُجِيبُوا نَاعِقَهَا وَ لاَ تَسْتَضِيئُوا بِإِشْرَاقِهَا- وَ لاَ تُفْتَنُوا بِأَعْلاَقِهَا- فَإِنَّ بَرْقَهَا خَالِبٌ وَ نُطْقَهَا كَاذِبٌ- وَ أَمْوَالَهَا مَحْرُوبَةٌ وَ أَعْلاَقَهَا مَسْلُوبَةٌ- أَلاَ وَ هِيَ الْمُتَصَدِّيَةُ الْعَنُونُ وَ الْجَامِحَةُ الْحَرُونُ- وَ الْمَائِنَةُ الْخَئُونُ وَ الْجَحُودُ الْكَنُودُ- وَ الْعَنُودُ الصَّدُودُ وَ الْحَيُودُ الْمَيُودُ- حَالُهَا انْتِقَالٌ وَ وَطْأَتُهَا زِلْزَالٌ- وَ عِزُّهَا ذُلٌّ وَ جِدُّهَا هَزْلٌ وَ عُلْوُهَا سُفْلٌ- دَارُ حَرَبٍ وَ سَلَبٍ وَ نَهْبٍ وَ عَطَبٍ- أَهْلُهَا عَلَى سَاقٍ وَ سِيَاقٍ وَ لَحَاقٍ وَ فِرَاقٍ- قَدْ تَحَيَّرَتْ مَذَاهِبُهَا وَ أَعْجَزَتْ مَهَارِبُهَا- وَ خَابَتْ مَطَالِبُهَا فَأَسْلَمَتْهُمُ الْمَعَاقِلُ- وَ لَفَظَتْهُمُ الْمَنَازِلُ وَ أَعْيَتْهُمُ الْمَحَاوِلُ- فَمِنْ نَاجٍ مَعْقُورٍ وَ لَحْمٍ مَجْزُورٍ- وَ شِلْوٍ مَنْبُوحٍ وَ دَمٍ مَسْفُوحٍ- وَ عَاضٍّ عَلَى يَدَيْهِ وَ صَافِقٍ بِكَفَّيْهِ- وَ مُرْتَفِقٍ بِخَدَّيْهِ وَ زَارٍ عَلَى رَأْيِهِ- وَ رَاجِعٍ عَنْ عَزْمِهِ- وَ قَدْ أَدْبَرَتِ الْحِيلَةُ وَ أَقْبَلَتِ الْغِيلَةُ- «وَ لاتَ حِينَ مَناصٍ» هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ- قَدْ فَاتَ مَا فَاتَ وَ ذَهَبَ مَا ذَهَبَ- وَ مَضَتِ الدُّنْيَا لِحَالِ بَالِهَا- «فَما بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ وَ ما كانُوا مُنْظَرِينَ»

لغات

فاشی:فراوان و همه جا گیر جدّ:در این مورد به معنای عظمت و بزرگواری است چنان که انس بن مالك می گوید:کان احدنا اذا قرء البقرة و آل عمران، جدّفینا(هر یك از ما، چنان بود که هر گاه سورهٔ بقره و آل عمران را می خواند، عظمتی در میان ما پیدا می کرد) تؤام:جمع توأم:چند فرزند که در یك زمان در شکم مادر باشند،خلیل نحوی می گوید:

اصل این کلمه وؤَم بر وزن فوعل بوده،و او اول تبدیل به یاء شده است چنان که و ولج تبدیل به تولج شده است.

آلاء:نعمتها،مفردش ألی به فتح همزه و گاهی مکسور مثل الی حرف جرّ تلفظ می شود.

آلاء:نعمتها،مفردش ألی به فتح همزه و گاهی مکسور مثل الی حرف جرّ تلفظ می شود.

ضرب:سیر و گردش غمره:سختی و نیز غبار نادانی که عقل آدمی را فرا می گیرد.

حین:هلاکت رین:مهر شدن و چیرگی گناه،تا جایی که روی درك و بصیرت انسان پوشیده شود.

غابر:باقی مانده و گذشته.(متضادّ) اسدی:اعمال خیر خود را جلو فرستاد.

اهطع:شتاب کرد واکظ علی کذا:آن را مواظبت کرد و به آن تداوم بخشید مواکظه:ادامه دادن به امری

کظّوا:همراهی کنید یعنی بر آن مداومت داشته باشید.

شعـار:لباس زیرین که به تن چسبیـده است به معنای علامت نیز به کار می رود رحض:شسـتن نزّاه:جمع نازه،کسـی که دوری می کنـد از آنچه سبب بدگویی می شود.

ولاّه:جمع واله:کسی که از بسیاری سرور، حیران و سرگردان است.

شیم:نگاه کردن به برق و انتظار کشیدن این که ابر آن در کجا می بارد.

ناعق:صیحه زننده اعلاق:جمع علق،شیئی پر ارزش.

برق خالب:برقی که باران ندارد.

مال محروب:مالی که تمامش گرفته شـده باشد متصدّیه:خودنمایی کننده عنون:بسـیار اعتراض کننده و نیز حیوانی که در راه رفتن از دیگران جلو می افتد.

جموح:حیوان چموش که صاحبش نمی تواند بر او چیره شود.

حرون:حیوانی که هر گاه راه رفتن برایش سخت باشد از رفتن باز می ایستد.

مـائنه:دروغگو کنود:ناسـپاس عنود:حیوانی که از جـادّه و چراگـاه و علفزار علفزار منحرف می شود صـدود،و نیز حیود و میود:به معنای رو گرداننده و متمایل به چپ و راست می باشد.

حرب:گرفتن و تصرف کردن مال سلب:آنچه از زره و جز آن،که در جنگ به غنیمت گرفته می شود.

عطب:هلاکت ساق:سختی سیاق:مصدر ساقه،سوقا و سیاقا می باشد و به معنای جان کندن و روح از بدن بیرون آمدن است.

معاقل:حصارها و پناهگاهها می باشد.

لفظتهم:آنان را دور افکند.

محاول:جمع محاوله به معنای چاره اندیشی است.

معقور:مجروح مجزور:قطع شده شـلو:تکه ای از گوشت پس از سـر بریدن حیوان اشـلاء الانسان:اعضای او که پس از پوسیدن بدن از هم جدا می شود.

مسفوح:ریخته شده غیله:گرفتن ناگهانی مناص:مصدر میمی ناص نیوص نوصا به معنای فرار کردن و پریدن می باشد.

لات:حرف سلب است،اخفش می گوید علمای نحو این کلمه را مانند لیس دانسته و اسمش را در تقدیر گرفته اند و این کلمه هر وقت با کلمهٔ حین به کار می رود،ولی گاهی هم حذف می شود،مثل قول مازن بن مالك:«حنت و لات حنت (1)»که کلمهٔ حین حذف شده و بعضی این عبارت را و لات حین مناص،خوانده و خبر آن را مقدر گرفته اند اما ابو عبیده می گوید اصل این کلمه لاء بوده و حرف تا،بر سر حین افزوده شده،گر چه در این جات،جدا نوشته شده است،چنانکه ابو و جره گفته است:«العاطفون تحین ما من عاطف (2)» مورّج معتقد است که ت در لات حرف زیادی است چنان که در ثمّت و ربّت افزوده شده است.

بال:به معنای حال و شأن و امر،و نیز به معنای قلب می آید.

ترجمه

«حمد خدای را که ستایشش آشکار و لشکرش غالب و بزرگیش برتر است،او را بر نعمتهای پی در پی و بخششهای بزرگش می ستایم،خداوندی که چون بردباریش زیاد است عفو می کند و در تمام داوریهای خود عدل و داد را رعایت می فرماید و به آینده و گذشته آگاه است،با دانش و آگاهی خود،ایجاد کنندهٔ آفریده ها و با امر و فرمان خود خلق کنندهٔ آنان می باشد،در حالی که نه پیروی از کسی کرده و نه آموزشی یافته و نه بهره مند از نمونهٔ صنعت کار دانا و دور اندیشی بوده،نه به خطا و اشتباهی برخورده و نه از حضور جماعتی استفاده کرده است و شهادت می دهم که محمد(صلی الله علیه و آله)بندهٔ او و فرستادهٔ وی می باشد،او را برانگیخت،در حالی که مردم در گمراهی به سر می بردند،و در سرگردانی غوطه ور بودند،مهارهای هلاکت آنان را می کشید و قفلهای شك و گمراهی بر دلهای آنها،نهاده شده بود.

ای بندگان خدا،شما را به تقوای الهی سفارش می کنم،که حقی از

1- نزدیك شدی و حال آن که هنگام نزدیك شدن نیست.

2- مهربانی می کنند هنگامی که مهربانی کننده ای نیست.

خداونـد بر شـما و ثـابت کننـدهٔ حقی از شـما بر وی می باشـد،و شـما را سـفارش می کنم که از تقوا برای خـدا و از خـدا برای تقوا کمك بگیریـد،زیرا تقوا،امروز پناهگاه و سپر و فردا،راه به سوی بهشت است،راهش روشن،و رونـده اش سود برنده و امانت دارش حافظ و نگه دار می باشـد و پیوسـته خود را بر مردم زمانهای گذشـته و باقیمانـده،نشان داده و جلوه گری می کند زیرا همهٔ آنان فردا به آن نیازمند می باشـند فردایی که خداوند باز گرداند آنچه پدید آورده و بگیرد آنچه را که بخشـیده و پرسش فرماید از آنچه عطا فرموده است،چه قدر اندکند آنان که تقوا را پذیرفته و براستی آن را مورد عمل قرار داده اند،آری آنان به عدد بسیار کمند چنان که خداوند در وصف آنها فرموده است «وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ» (1)»پس گوشـهایتان را به سوی آن متوجّه سازید و در مواظبت کردن آن بکوشید و آن را جانشین هر چه گذشته است قرار دهیـد و در عوض هر چه مخالف حق است آن را انتخاب کنیـد،با داشـتن تقوا خوابتان را به بیداری مبدّل سازید و روزهایتان را با آن به سـر بریـد و آن را شـعار دلهای خود قرار دهیـد و گناهانتان را با آن بشویید و بیماریهایتان را با آن درمان سازید و با آن بر مرگ پیشـی گیرید و از کسـی که تقوا را ضایع ساخته عبرت گیرید و مبادا کسـی که آن را پیروی می کند از شما عبرت بگیرد،بهوش باشید تقوا را حفظ کنید و خود را به سـبب آن نیز مواظبت کنیـد،و از دنیا دوری کنید و به آخرت مشـتاق و شـیفته باشـید آن را که تقوا مایهٔ بلندی مقامش شده،پست و بی مقدار ندانید و کسی را که دنیا بلندش ساخته بلند مقام ندانید،به ابر درخشندهٔ دنیا چشم ندوزید و به گویندهٔ آن گوش فرا ندهید و فریاد زنندهٔ آن را پاسـخ مگویید،و با درخشـندگی آن روشـنایی مجویید،به کالاهای نفیس آن فریفته نشوید چرا که برق آن بی باران و گفتار آن دروغ و دارائیهایش غارت شده و کالاهای آن ربوده شده است.

بهوش باشید که دنیا همچون زن بدکاره ای است که خود را نشان داده و

1- سوره سبأ(34)قسمتی از آیه(13)، [1]یعنی:بندگان بسیار سپاسگزار من اندکند.

روی بگرداند و مانند اسب سرکشی است که هنگام حرکت بایستد و فرمان نبرد و دروغگوی بسیار خیانتکار و ستیزه گر ناسپاسگزار می باشد،و از راه راست و جایگاه نعمت منحرف شونده و رو گردان و پیوسته متغیر و در اضطراب است، شأن آن زوال و فنا و قدمهایش بی ثبات و متزلزل می باشد،عزّتش خواری و کوشش وی مسخره و بلندی آن پستی است،دنیا خانهٔ ستاندن و ربودن و غارت و هلاکت می باشد ساکنانش در حال جان کندن و ملحق شدن به رفتگان و جدایی از بازماندگان به سر می برند،راههای دنیا سرگردان کننده و گریز گاههایش توانفرسا و جستجوها در آن نومید کننده و یأس آور می باشد،به این دلیل است که پناهگاههای دنیا اهلش را به خود واگذاشته،و استراحتگاهای آن ایشان را دور افکنده و چاره جوییها در وی،آنان را ناتوان کرده است و در نتیجه برخی از آنان که نجات یافته اند،مجروح و بعضی چون گوشت پاره پاره و یا عضوی بریده و خون ریخته شده می باشند و عده ای از روی ندامت و پشیمانی دستهای خود را به دندان می گزند،و یا از روی حسرت دستهای خود را بر هم می زنند،و از پریشانی و اندوه مرفقهای خود را در زیر چانه گرفته و بر عقیدهٔ فاسد اشك می بارند و از تصمیم و ارادهٔ خویش در حال بازگشتن می باشد و حال آن که هنگام چاره اندیشی گذشته و مرگ آن چنان ناگهان رو آورده که هیچ گونه فرصتی باقی نمانده است، آری چه زود فرصت گذشت و گاه چاره سپری شد،آنچه فوت شد،سرانجام از دست رفت،و آنچه گذشت دیگر گذشت و دنیا به حال خود و طبق میل خود به پایان رسید(پس بر حال آنها به آسمان و زمین گریست و نه آنان مهلت داده شدند).»

شرح

در این خطبهٔ شریف حضرت خدا را به صفتهایی ستوده که ویژهٔ ذات باری تعالی می باشد:

1-خداوند متعال ذاتی است که حمد و ثنای وی در تمام زمینه های او آشکار و پیداست زیرا موقعی که صحنهٔ وجود پر از نعمتهای آشکار

او باشـد هر یك از آنها با زبان حال یا مقال،حکایت از سـتایش ذات وی نیز دارد چنان که قرآن مجید از این موضوع پرده بر می دارد: «وَ لَهُ الْحَمْدُ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ» (1). » 2-صـفت دوم آن که لشکرش پیروز است،لشکریان خدا،فرشتگان و یاری کنندگان دین او از ساکنان زمین می باشند،چنان که می فرماید: «وَ لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» (2)»و نیز می فرماید: «وَ أَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْها» (3)»و پیروزی لشـکریان خداوند امری است بسیار آشکار چنان که در قرآن بدین امر اشاره می فرماید: «وَ إِنَّ جُنْدَنا لَهُمُ الْغالِبُونَ» (4)»و نیز می فرماید: «فَإِنَّ حِزْبَ اللّهِ هُمُ الْغالِبُونَ» (5)»امام(علیه السلام)با بیان این ویژگی شنوندگان را تشویق کرده است که بکوشند تا خود را جزء لشکریان پیروز خداوند قرار دهند و در این راه ثابت قدم باشند.

3-سومین ویژگی خداونـد آن است که مقام عظمت الهی بسـیار بالاست، خداونـد در قرآن نیز می فرمایـد: «وَ أَنَّهُ تَعالى جَدُّ رَبِّنا مَا اتَّخَذَ صاحِبَةً وَ لا وَلَداً» ، (6)»با توجه به ویژگی قبل که پیروزی لشـکر الهی است ممکن است شـبهه ای به وجود آیـد که شایـد خداوند نیاز به چنین لشکری دارد از این رو این خصوصیت ذکر شده است که شأن و مقام پروردگار بالاتر از این امور،می باشد و سپس به امری اشاره می فرماید که در حقیقت علت و سبب وجوب حمد و ثنای الهی

1- سوره روم(30)آیه(17)، [1]یعنی:و ستایش در آسمانها و زمین و هنگام شب و هنگام ظهر مخصوص اوست.

2- سوره فتح(48)آیه(6)،یعنی:برای خدا لشکرهایی در آسمانها و زمین می باشد.

3- سوره توبه(9)قسمتی از آیه(39)، [2]یعنی:و او را به لشکرهایی که شما آنان را ندیده اید مدد فرمود.

4- سوره صافات(37)آیه(172)، [3]یعنی:بدرستی که ارتش ما بطور حتم پیروز است.

5- سوره مائده(5)قسمتی از آیه(55)، [4]یعنی:بدرستی که حزب خداوند غالب است.

6- سوره جن(72)آیه(3)، [5]یعنی:همانا بسیار بلند مرتبه است شأن و اقتدار پروردگار ما و هرگز فرزند و همسری نگرفته است.

بر بنـده اش می باشـد و آن عبارت از نعمتهای ظاهری و معنوی است که بطور دوام بنـده را احاطه کرده است تا جایی که وی را قدرت آن نیست که از عهدهٔ سپاس آن برآید.

4-چهارم از ویژگیهای حق تعالی عظمت حلم اوست که سـبب عفو و بخشـش عظیم وی شـده است،حلم در انسان صـفتی است فرع بر شجاعت و آن خصوصـیتی است که انسان با وجود آن در مقابل ناملایمات مقاوم و اسـتوار می ماند،و حلم در خداوند عبارت از آن است که از گناه بندگان و مخالفت آنان در برابر اوامر و نواهیش،برای وی انفعالی دست نمی دهد و در هنگام مشاهدهٔ منکرات غضبش او را از جا در نمی برد و وادار به انتقام عجولانه نمی سازد،با این که هیچ امری از تحت قدرت و توانایی وی بیرون نیست و هر وقت می تواند هر کاری را انجام دهـد.فرق میان حق تعالی و انسان در این صـفت (حلم)آن است که عـدم انفعال در خـدا عـدم مطلق است اما در بندهٔ خدا،عدم چیزی است که از شـأنش تاثّر و انفعال می باشـد و به این دلیل حلم در خداونـد کاملتر و گسترده تر از حلم در دیگران است و چون لازمهٔ صفت حلم،عفو و گـذشت کردن از گناهان و صـرف نظر از آنها می باشـد،بـدین جهت مهلت دادن خداوند بنده و شـتاب نکردن در کیفر گناهان را عفو نامیده است و از این رو به دنبال توصیف خداوند به صفت بزرگ حلم،عفو،و گذشت را ذکر کرده و عطف با حرف فانیز دلیل بر آن است که با وجود صفت حلم،که ملزوم است لازمهٔ آن که عفو از گناهان است بی درنگ تحقق می یابد.

5- و عدل فی کلّ ما قضـی ،خداوند در تمام قضاوتها و جزئیات آفرینش خود عدالت و میانه روی را رعایت فرموده است زیرا عدل عبارت است از میانه روی در کارها و گفتارها و دوری از افراط و تفریط است و آنچه را هم که حق تعالی انجام دهد یا انجام ندهد،دستور به انجام دادن و یا انجام ندادن

بدهـد، تمـام آن بر طبق حکمت و نظـام احسن می باشـد، چون در جـای خودش که از علم الهی بحث کردیم توضـیح داده ایم که گفتار و کردار خدا درست میانگین، و حد وسط افراط و تفریط است که همان عدل می باشد.

بعضی گفته اند:قضی به معنای فرمان داد، می باشد چنان که در آیه است:

پروردگارت فرمان داد که جز او را نپرستید و این سخن همان گفتار ماست.

چون آنچه امر به ایجاد یا نهی از ایجادش فرموده در حقیقت امر به وقوع یا عدم وقوع آن کرده است.

6-به امور گذشـته و آینـدهٔ جهان هستی آگاهی دارد، این مطلب اشاره به احاطـهٔ علم الهی بر تمام کلیات و جزئیات می باشد که در خطبه های گذشته بطور مشروح بیان شده است .

7- مبتـدع الخلایق بعلمه ،با علم و آگاهیش عالـم هستی را آفریـده است، چنان که از ظاهر عبارت بر می آید علم و دانش خداوند سـبب و علت آفرینش موجودات می باشد، و سـبب نیز به دلیل سبب بودنش بر مسبب تقدم دارد، چنان که عقیدهٔ اکثر فلاسفه این است اما متکلمان این مطلب را ردّ می کننـد زیرا می گوینـد علم تابع معلوم است و تابع نمی تواند سـبب و علت چیزی باشد بنا بر این، حرف«با»طبق عقیدهٔ فلاسفه برای سببیّت است و به عقیده متکلمان برای مصاحبت است اما به نظر ما که معتقدیم صفات خداوند زاید بر ذاتش نیست بلکه ذات او با علم و قـدرت و اراده و بالاخره با تمام صـفات کمالش یکی است و اختلافی که به نظر می رسد بر حسب اعتباراتی است که عقلهای محـدود و ناتوان ما از مقایسـهٔ با مخلوقات به وجود می آورنـد، چنان که تحقیق آن در خطبهٔ اول کتاب بیان شده است، بنا بر این فرقی نمی کند که آفرینش مخلوقات مسـتند به ذات حق تعالی یا به علم و قدرت، و یا به دیگری ا ز صفات وی باشد و این مسأله که آیا علم تابع معلوم است و نمی تواند سبب

معلوم خود باشـد و یا این که خود متبوع است و می تواند علت آفرینش باشد در جای مناسب خود،بحث و تحقیق شده است و از مواردی است که عـدهٔ زیادی را به ورطهٔ خطا و اشـتباه افکنده است. ممکن است واژهٔ مبتدع را به معنای آفریننده نگیریم تا دچار اشـکال بالا نشویم بلکه آن را به معنـای محکم کننـده و ابـداع کننـده و خلاصه کسـی بگیریم که منظرهٔ بـدیعی را به وجود می آورد که از زیبایی آن بیننـده به شگفتی در می آیـد،و معلوم است که این مطلب از علم بر می خیزد و به این دلیل است که محکم کاری و زیبایی عمل را نسـبت به علم و دانش فاعل آن عمل، می دهند.

8- و منشـئهم بحکمه ،آخرین صـفتی که حضـرت در این خطبه برای حـق تعـالی بیـان فرموده آن است که خداونـد تمـام موجودات را با حکمت و مصـلحت و تـدبیر خویش به وجود آورده است،با این معنا این صـفت مثل صـفت قبل خواهد بود،ولی ممکن است حکم را به معنای قدرت و توانایی بگیریم یعنی خداوند با قدرت خود عالم هستی را ایجاد فرمود.

بلا اقتداء و لا تعلیم ،یعنی حق تعالی در آفرینش و ابداع و استحکام موجودات نه از کسی پیروی کرده و نه آن را از دیگری آموخته است.

و لا اصابة خطاء ،یعنی چنان نیست که خداوند آفرینش موجودات را نخست عجولانه و اشـتباهی و بدون علم و آگاهی انجام داده و پس از آن که برایش آگاهی پیـدا شـده آن را از سـر گرفته و به طریق صـحیح انجام داده باشـد زیرا اگر چنین باشـد لازم آیـد که علم به این امور در خداوند حادث شده باشد و حال آن که محال است که حق تعالی محل حوادث باشد.

نظیر این اعتراض را متکلمان بر خودشان وارد کرده و پاسخ داده اند، آن جا که در مورد استدلال بر این که خداوند بر تمام معلومات علم و آگاهی دارد می گویند چون خداوند به بعضی امور علم دارد و این علم را از هیچ راه به

دست نیاورده نه از طریق حس و نه از راه تفکر و استدلال،بنا بر این باید علم او به بقیهٔ امور هم،چنین باشد،زیرا وجهی برای تخصیص در این امر نیست پس از این استدلال بر خود،اشکال کرده اند که اگر چنین باشد،چرا نتوانیم بگوییم که نخست کارهای خود را با اضطراب و شتاب انجام داده و بعد آنها را درك کرده و بر کیفیت صنع آنها پی برد و از این راه کارهایی را که با اضطراب به وجود آورده و مختلف بوده،مستحکم و استوار ساخت؟امّا از این اشکال پاسخ داده اند که با این فرض نیز باید پیش از ایجاد اضطراب آمیز افعال علم به مفردات آنها داشته باشد،علمی که از هیچ طریق آن را کسب نکرده است و چون برای تخصیص به این امرهم دلیلی وجود ندارد،پس به تمام افعال خود(نه تنها به مفردات)علم و آگاهی دارد که از هیچ طریق آن را به دست نیاورده است.

امّا این پاسخ به هر تقدیر باطل است زیرا اگر مفردات افعال را فعل خدا ندانیم چنان که طرفداران اجزای لا یتجزّا می گویند،این اجزاء از فعل خدا نیستند از محل بحث خارج است،چرا که سخن در اموری است که فعل خدا باشد و در این مورد می گوییم از علم به مفردات فعل،علم به خود فعل لازم نمی آید،و اگر مفردات را فعل خدا بدانیم گفتهٔ شما که باید خدا عالم به مفردات باشد،پیش از آن که آنها را به وجود آورد،مصادرهٔ به مطلوب است.

پاسخ واقعی اشکال فوق آن است که اگر خداوند علم به افعال خود پیدا کند پس از آن که علم به آن نداشته این علم در ذات خدا حادث خواهد بود، و لازم می آید که خداوند محل حوادث واقع شود،و این امر هم به دلایلی که در گذشته بیان شده بر خداوند متعال محال است.

و لا حضرة ملاء ،یعنی آفرینش حق تعالی موجودات را در حضور جمعی از عقلا نبوده است تا آن که هر کدام برای بهتر شدن آن اظهار نظر کنند زیرا هر جاعتی را که تصور کنیم آفریدهٔ خدا می باشد،بنا بر این هرگز چنین نبوده که

برای خلقت خداونـد جز ذات اقـدس وی ناظری وجود داشـته باشد،و لازمهٔ احتیاج هم،امکان است،در حالی که امکان و ویژگیهای آن از ساحت قرب خداوندی بدور می باشد و در قرآن به این مطلب اشاره دارد که می فرماید:

«ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ وَ ما كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُداً» (1)».تمام این مطالب را حضرت به منظور آن آورده است که فعل حق تعالی را از ویژگیهای افعال بندگان منزه سازد .

پس از سـتایش و بیـان اوصـاف حق تعـالی و تنزیه وی از ویژگیهای ناروا به چگونگی وضـعیت مردم در زمان بعثت پیامبر اسـلام پرداخته است.واو در و النـاس ،حالیه است یعنی مردم در آن هنگام از نظر فرهنگ در جهل و نادانی و در گردابی از ضـلالت و گمراهی سـر گردان بودند،احتمال دیگر آن که:مردم در سـختی به سـر می بردند و از نظر معیشت زندگی در وضـعیت سختی دچار بودند،اموالشان به سرقت و غـارت می رفـت و هرج و مرج و خـونریزی امنیـت را از میـان جـامعه برده بـود،ایـن مطلـب را قبلاـ در خطبـهٔ دیگری نیز بیـان فرمـوده است،خداونـد محمـد(صـلی الله علیه و آله)را فرسـتاد تـا جهانیان را از گناهان بر حـذر دارد و در جهت حفظ آثار وحی امانت را رعایت کند،در حالی که شما جامعهٔ عرب در بدترین عقیده به سر می بردید و در بدترین موقعیتی قرار داشتید (2).

و قادتهم ازمّة الحین ،تمام مردم در آن موقع بر اثر ناامنیها و سـختیهای زنـدگی در شـرف مرگ و فناء بودند زیرا وقتی که بر جامعه ای نظام عدل و قانون صحیحی حکومت نکند،استبداد و ستمگری به زودی آنان را در ورطهٔ فنا و نابودی سقوط می دهد،واژهٔ ازمّه که به معنای مهار شتر است بطور استعاره در

1- سوره کهف(18)آیه(50) [1]یعنی:مـن مردم را نه در آفرینش خودشـان و نه در آفرینش آسـمانها و زمین به گـواهی نگرفتم و من هرگز گمراهان را مددکار خود نکرده ام.

2- خطبه شماره 25.

انسانها به کار رفته و فعل قاد که از مادهٔ قود و به معنای کشاندن می باشد به عنوان ترشیح این استعاره بیان شده است.

و استغلقت...الرّین ،و مردم آن روزگار بر دلهایشان قفلهای جهل و نادانی زده شده بود و چنان قلبهای آنان از گناه پوشانده شده بود که قادر نبودند از انوار الهی بهره مند شوند و از راهنماییهای شریعت و دیانت راه به سویی بیابند.

در این جا امام(علیه السلام)از حجابهای جهل و چهره های زشتی که بر اثر توجه زیاد به دنیا برای انسان به وجود می آید تعبیر به قفل فرموده است زیرا چنان که قفل بر هر چه زده شود مانع از تصرف در آن می شود این امور نیز دلها را از پذیرفتن حق مانع می شود،مادهٔ استغلاق را هم به عنوان ترشیح آورده و چون این موانع و قفلهای زده شده بر دلها هر لحظه رو به افزایش است مثل آن است که آدمی در جستجوی آن است و آن را طلب می کند،به این دلیل آن را از باب استفعال که به معنای طلب و درخواست است آورده است .برای امام(علیه السلام) معمول است که پس از بیان هر مطلبی سفارش به تقوا می کند،زیرا که تقوا مهمترین مطلب است این جا نیز بر طبق معمول پس از بیان شرح حال مردم زمان پیامبر،سفارش به تقوا کرده و به دو دلیل مردم را بدان تشویق فرموده است:

1-تقوا حقی است از خداوند بر گردن بندگان و از آنان خواسته است که آن را انجام دهند.

2-تقوای بندگان حقّی را برای آنان بر خداوند واجب می سازد که مزد طاعت و بندگی آنها باشد زیرا حق تعالی به دلیل فیّاضیّت ذات و لطف بی پایانش بر خود لازم ساخته است که جزای نیکوکاران را ضایع نفرماید و سپس اشاره فرموده است به آنچه که سزاوار است شخص پرهیزگار انجام دهد

ص:378

و آن،درخواست کمك از خداونـد و توجه کامل به اوست زیرا این مطلب اصل و اساس همهٔ مطالب است و نیز اشاره کرده به فایدهٔ تقوا در تقرب و وصول به ساحل دریای عزت و جلال حضـرت احدیت ظاهر شود،نهایت مطلوب بندهٔ خدا رسیدن به جوار قرب حق تعالی و نظر انـداختن به عظمت و جلال کبریایی او،و در امان بودن از غضب و سالم مانـدن از حسابرسـی دقیق وی می باشد،به دلیل این که او حاکم علی الاطلاق است و برای رسـیدن به این مطلوب تقوا مهمترین وسیله است و سعادتمند کسی است که برای نجات از گرفتاریهای اخروی از تقوا کمـك بگیرد زیرا جز تقوا وسـیلهٔ نجـاتی از شدایـد آن جهان وجود نـدارد سـرانجام به ذکر فوایـد دیگری برای تقوا پرداخته که باعث دلبستگی بیشتری به آن می شود:

1-تقوا در زنـدگانی دنیا،آدمی را از ناملایمات محافظت می کنـد چنان که در قرآن می فرماید: «وَ مَنْ یَتَّقِ اللّهَ یَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ یَرْزُقْهُ مِنْ حَیْثُ لا یَحْتَسِبُ وَ مَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (1)».

2-فایدهٔ اخروی،تقوا در روز قیامت راهی برای ورود به بهشت است، و این امری روشن است.

3-راه پرهیزکاری واضـح و روشن است زیرا شارع مقـدس پیامبر اکرم، راههای تقوا را بیان کرده و مسـیر آن را مشـخص فرموده و تا این که برای هیچ فردی پوشیده نباشد،مگر جاهل و نادان باشد.

4-آن که در این راه قـدم گذارد و این مسـیر را بپیماید سود می برد،کلمهٔ سود که مربوط به امور مادی است اسـتعاره از نتیجه های دنیوی و اخروی است که شخص متقی از داشتن تقوا،کسب می کند و وجه این استعاره آن است که

1- سوره طلاق(65) [1]آیه های(2 و 3)یعنی:هر کس پرهیزکار شود خـدا راه بیرون شـدن از بلا را برایش می گشاید و از جایی که گمان نبرد به او روزی عطا می کند و هر که بر خدا توکل کند،خدا او را کفایت کند.

شخص پرهیزگار به سبب حرکتها و کارهایش و داشتن تقوا که مانند سرمایه ای برای او می باشد ثواب کسب می کند چنان که بازرگان به وسیلهٔ سرمایهٔ خود سود به دست می آورد.

واژهٔ مستودع با فتح دال به معنای قبول کنندهٔ ودیعه،و با کسر آن به معنای فاعل و ودیعه دهنده می باشد.

اگر به فتح گرفته شود منظور آن است که قبول کنندهٔ امانت به سبب آن خود را از کیفر الهی محافظت می کند و می توان حافظ را به معنای محفوظ گرفت یعنی آن که امانت تقوا به او سپرده شده از عذاب الهی محفوظ است و اگر به کسر دال گرفته شود،کسی که تقوا را به امانت سپرده ممکن است حق تعالی باشد زیرا تقوا،همان امانتی است که خداوند بر آسمانها و زمین آن را عرضه داشت و آنها از حمل آن خودداری کردند و از آن ترسیدند اما انسان آن را پذیرفت و بدیهی است که خداوند بندهٔ خود را که امانتش را پذیرفته از هر گونه انحراف و سردرگمی نگهداری می فرماید و نیز ممکن است فرشتگان را فاعل امانت گرفت زیرا آنان واسطهٔ میان خدا و خلق و حافظان از طرف او می باشند چنان که در قرآن می فرماید: «وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً» (1)»و در جای دیگر می گوید: «وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِراماً كاتِبِينَ يَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ » (2)».

لم تبرح عارضة نفسها...الغابرين ،در این عبارت مطلب بسیار لطیفی را با زبان استعاره و تشبیه بیان فرموده،تقوا را به زن صالحه ای تشبیه کرده است که پیوسته خود را در معرض تزویج و بهره گیری قرار می دهد یعنی تقوا همیشه

1- سورهٔ انعام(6)قسمتی از آیه(60)، [1]یعنی:...و برای حفظ شما فرشتگان را به نگهبانی می فرستد.

2- سوره انفطار(82) [2]آیه های(9 و 10 و 11)،یعنی:همانا نگهبانها بر مراقبت احوال و اعمال شما مامورند آنها نویسندگان اعمال شما و مقرّبان خدایند،می دانند هر چه شما انجام می دهید.

آماده است که آدمیان آن را بپذیرنـد و سـپس به منظور تشویق و توجه کردن بیشتر مردم می فرماید:علت این که تقوا این چنین خود را جلوه می دهد آن است که فردای قیامت همگان به آن نیازمند و محتاجند،می توان همین علّت را وجه شـبه دانست(وجه مشابهت دنیا به زن،نیاز مردم به هر دو است).

اذا اعاذ...اسـدی ،چون در عبارت قبلی از روز قیامت تعبیر به فردا کرده، در پی آن این عبارت را به منظور قرینه بیان کرده است تا کلمهٔ غد را از معنـای حقیقی خـارج سـازد و معنـای مجـازی آن را که فردای قیـامت است اراده فرمـوده و معین کرده که آن وقـتی است که هر چه خداونـد از اول آفرینش ایجاد کرده در آن روز آنها را به نیستی بر می گرداند و آنچه از هستی دنیوی و متعلقات آن که به موجودات داده همه را از آنها می گیرد و ندایش بلند می شود:حاکمیت جهان هستی در امروز با چه کسـی است؟و باز خود می فرماید:تنها از آن خدای یکتای غالب است.در حـدیث آمـده است:خداونـد متعال در آن هنگام تمام جواهر پر ارزش دنیا از قبیل طلا و نقره را جمع می کنـد تا به انـدازه کوههای عظیمی می شود و آن گاه می گویـد اینها فتنهٔ اولاد آدم بود و سـپس آن تودهٔ از طلا و نقره را به جانب دوزخ سوق می دهد و آن را وسـیلهٔ داغ نهـادن بر پیشانیهای گنهکاران قرار می دهـد و از مردم سؤال می کنـد در بارهٔ نعمتهایی که در دنیا به آنان عطا کرده بود که با آن همه نعمت و ثروت چه اعمالی انجام دادند،از آنان که اموال دنیا را اندوخته کردند و در راههای رضای خدا صـرف نکردند سؤال می کند،و نیز از کسانی که آن را در راههای نامشـروع و غیر رضای خدا خرج و صـرف کردند می پرسد که چرا چنین کردید و به آنان خطاب می کند: «أَذْهَبْتُمْ طَيِّباتِكُمْ فِي حَياتِكُمُ الدُّنْيا وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِها» (1).»

1- سوره احقاف(46)قسمتی از آیه(19)، [1]یعنی:شـما خوشیهایتان را در زندگانی دنیا به شهوترانی و عصیان بردید و از آن لذتها در دنیا برخوردار بودید.

دستهٔ اول را که پولها را اندوخته کرده بودند خداوند چنان که معین ساخته به این طریق مجازات می کند «وَ الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لا يُنْفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ يَوْمَ يُحْمى عَلَيْها فِي نارِ جَهَنَّمَ» (1)».و دستهٔ دوم را که اموال را در راههای نامشروع خرج می کردند به طریق دیگر کیفر می دهد چنان که می فرماید:ف «الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ » (2)».

فما اقلّ من قبلها :امام(علیه السلام)از این که پذیرندگان صفت تقوا و عاملان به شرایط آن که همان امانت الهی است اندکند.اظهار شگفتی و تعجب کرده و سپس فرموده است این گروه به عدد قلیل،توصیف شدگان حق تعالی می باشند که در قرآن فرموده است «وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ» (3).و بعد به پیروان خود دستور می دهد که امور ذیل را انجام دهند :

1- اهطعوا باسماعکم الیها ،این که برای شنیدن فواید تقوا بشتابند و به گفته منادیان آن گوش فرا دهند تا حقیقت آن را بشناسند و از روی بصیرت به آن عمل کنند.

2-کوشش کنند که هرگز دست،از پرهیزگاری بر ندارند و پیوسته همراه آن باشند.به روایت دیگر به جای اهطعوا ، انقطعوا آمده و معنایش این است که خود را از دلبستگیهای دنیا بر کنید و به شنیدن اوصاف تقوا گوش فرا دهید:البته ممکن است که یکی از این دو کلمه تغییر یافته دیگری باشد به این دلیل که هر گاه حرف ن و ق پهلوی یکدیگر قرار گیرند مانند ه نوشته می شود.

1- سوره توبه(9) [1]قسمتی از آیه های(33 و 34)یعنی:کسانی را که طلا و نقره را جمع می کنند و در راه خدا به مصرف نمی رسانند به عذابی بسیار دردناك مژده بده روزی که در آتش گداخته شود.

2- سوره جاثیه(45)آیه(28) [2]یعنی:پس امروز مجازات می شوید در برابر آنچه از کارهایی که انجام داده اید.

3- ترجمه و نشانی این آیهٔ شریفه در صفحات پیشین گذشت.

3-تقوا را به جای تمام آنچه که در گذشته از دنیا دوست می داشتند قرار دهند و آن بهترین جانشین از هر محبوبی است زیرا گرانبهاترین نتیجه ها را که سعادت همیشگی است برای انسان به بار می آورد.

4-در مقابل هر نوع مخالفی تنها تقوا را موافق خود سازد،به این معنا که هر کس بر خلاف حق و تقوا قدم بردارد گر چه عزیزترین دوست آدم باشد باید از او دست برداشت و راه پرهیزگاری را که راه حق است،پیش گرفت و از تمایل به راه مخالف حق پرهیز کرد،چنان که از افلاطون حکیم نقل شده است که:

سقراط را دوست می دارم و حقیقت را هم دوست می دارم اما در هنگامی که حرف سقراط مخالف حق باشد حق را دوست تر می دارم .

5-به پیروان خود دستور می دهد که با توجه به تقوا و پرهیزگاری، خوابشان را به بیداری مبدّل سازند یعنی شب زنده دار باشند خواب شبانه را از خود دور کنند و تمام آن را به عبادت به سر برند.

برخی از شارحان نهج البلاغه می گویند:مراد آن است کسانی را که در خواب فرو رفته اند با توجه به تقوا بیدارشان سازند منظور از خواب،غفلت و جهل و بی خبری است و مقصود از بیدار کردن آنان،بیرون آوردنشان از خوابگاههای طبیعت و وادار کردن ایشان به انجام دادن عبادات است تا لیاقت کمالات علمی و عملی را دریافت کنند.

6-ششمین دستوری که امام به اصحاب خود در بارهٔ صفت تقوا می دهد آن است که سراسر روزهای عمر خود را با توجه به تقوا و پرهیزگاری بگذرانند.

7-تقوا را شعار دلهای خود قرار دهند،شعار به معنای لباس زیرین است که به عنوان استعاره به کار رفته است یعنی همچنان که شعار در زیر لباسهاست و به باطن بدن چسبیده است،تقوای حقیقی نیز دل آدمی را فرا گرفته و در باطن اثر می گذارد و ممکن است از عبارت سخن امام(علیه السلام)این اراده

شده باشد که تقوا را با دلهای خود قرین کنند، تا با دلهای ستمکاران متفاوت باشد، و نیز ممکن است معنای عبارت چنین باشد: دلهای خود را آگاه کنید و تقوا را به دلهایتان بشناسانید تا به حقیقت آن و آثار و فوایدش پی ببرند، و به این معنا کلمهٔ شعار از مادهٔ شعور خواهد بود.

8-گناهانشان را به وسیلهٔ تقوا و پرهیزگاری بشویند، شستن در این مورد نیز به عنوان استعاره به کار رفته است زیرا همچنان که با شستن آلودگیهای جامه و چرك آن از بین می رود به سبب تقوا هم آلودگی گناه و پلیدیهای مادّی از چهرهٔ روح و صفحهٔ قلب آدمی پاك می شود.

9-دستور دیگر امام آن است که با توجه به تقوا و عمل کردن به شرایط آن، بیماریهای درونی خویش را درمان کند و امراض مهلکه گناه و رذایل اخلاقی از قبیل نفاق و دو رویی و ریا و خودنمایی و حسد ورزیدن و تکبر و بخل و فرومایگی و سایر صفات زشت را از خود دور سازند تا دل آنان به نور علم و یقین نورانی شده و از شرّ جهل و شك و تردید خلاصی یابند و چون تقوا تمام کارهای خوب و ملکات پسندیده را در بر دارد. داروی این دردهاست و درمانی است که درد در پی ندارد.

10-با پرهیزگاری و عمل به شرایط تقوا آن چنان قدردان فرا رسیدن مرگ شوند که برای دست یافتن به آن بر یکدیگر پیشی بگیرند و مسابقه دهند.

11-از اوضاع و احوال گذشتگان تاریخ که تقوا را ضایع ساختند، عبرت بگیرند مردمی که به خاطر علاقهٔ به دنیا و لذتهای زودگذرش پرهیزکاری را کنار گذاشتند و در نتیجه به هلاکت ابدی و سوء عاقبت دچار شدند باید از کار آنان و سرانجامشان پند گرفت و تقوا را پیشهٔ خود ساخت تا به سرنوشت آنها که سقوط در ورطهٔ دوزخ و افسوس بر گذشته است دچار نشد.

12-به یاران خود دستور می دهد که نکند بر اثر ترك تقوا و انجام دادن

اعمـال زشت و گرفتـار شـدن به سوء عـاقبت آن، مایـهٔ عبرت دیگران شونـد در این قسـمت حضـرت لطیفه ای به کـار برده و بطور کنایه که هشـداری است به شـنونده، اصـحاب خود را به ترك گناه و توجه به صـفت تقوا وادار فرموده است چنان که معمول است بعضـی اوقات که شخصـی می خواهـد، دیگری را نصـیحت کنـد می گویـد: کاری نکنی که مردم بر تو بخندند، یعنی عمل خلاف انجام مده که مایهٔ مسـخرهٔ دیگران واقع شوی .

13-به شدت و با تمام نیرو از تقوا محافظت کنند مبادا آن را به ریا و سـمعه آلوده سازند، دامن پاك تقوا را به سبب سوء اخلاق و انجام دادن گناه لکه دار نکنند.

14-و نیز تقوا را محافظ خود قرار دهند یعنی با اتصاف به پرهیزکاری خود را از انجام دادن گناه و تمایل به صـفتهای ناشایسته و پی آمدهای ناروای آن بدور دارند تا از کیفر الهی و عذاب آخرت ایمن باشند.

15-خود را از آلودگیهـای دنیـا دور کننـد، و از آنچه که خداونـد حرام کرده و از آن در دنیـا مـذمت فرموده و در آخرت وعـدهٔ عـذاب داده خودداری کنند.

16-کـاری کننـد که نسـبت به آخرت عـاشق و شـیدا باشـند و این مطلب کمال توجه به تقوا و پرهیزکاری را می رسانـد زیرا در موقعی این حـالت دست می دهـد که آدمی بکلی از علایـق دنیـا چشم بپوشـد و به عبـادات و اعمال نیك بپردازد که در این صورت عشق به آخرت و پیشگاه پروردگار در آدمی به وجود می آید.

17-یکی دیگر از دسـتورهایی که امـام به یـاران خود در رابطه بـا توجه کردن به تقوا می دهـد آن است که پرهیزگـاران و اهـل تقوا را حقیر نشـمارند، از آنها بدگویی نکنند آنان را مورد تمسـخر و ضرب و شتم قرار ندهند، و کاری انجام ندهند که باعث اهانت به ایشان باشد و همهٔ اینها گناه است به دلیل این که

باعث توهین به شخص پرهیزکاری است که خداوند او را دوست می دارد و مقامش را بالا برده است.

18-مطلب دیگر که به اصحاب خود خاطر نشان ساخته آن است که مثل دنیا پرستان اهل دنیا را بلند مقام ندانند و کسانی را که در میان خلق به سبب موقعیتهای مالی و ریاستی و جسمانی دارای وجاهتی می باشند خیلی مورد اهمیت و احترام قرار ندهند زیرا کسی که به دلیل علایق دنیوی و امور مادی کسی را بلند مرتبه شمارد خود از تقوا بدور است و احترام او،علامت دلبستگی به وی و توجه به دنیا خواهد بود و بر عکس بی توجهی به چنین شخصی دلیل بی علاقگی به دنیا و اهل آن و نشانهٔ زهد انسان می باشد که از علامتهای تقواست .

19-به ابر درخشندهٔ دنیا چشم ندوزید،ابر درخشنده کنایه از زرق و برقهای دنیاست که دنیا دوستان پیوسته چشم طمع به آن دوخته اند که روزی به آن دست یابند و از لذتهای آن بهره مند شوند مانند ابری که صدای غرّش و درخشندگی برقش منتظران را متوجه خود می کند،انتظار می کشند تا از بارش بارانش بهره مند شوند.

20-و نیز پیروان خود را از گوش دادن به سخنان ستایش کنندگان دنیا نهی فرموده است،خواه این که دنیا پرستان آن را با زبان بستایند و یا با اعمال خود محبوبیّت آن را آشکار کنند،و یا زینتهای دنیوی با جلوه گریهایشان جلب توجه کنند زیرا اعتنا کردن و با اهمیت نگریستن به هر کدام از امور فوق،سبب دوری و انحراف از مسیر تقوا و آخرت و سقوط در سیاهچال هلاکت و گرفتار کیفر ابدی شدن می باشد.

21- و لا تجیبوا ناعقها ،به سر و صدای دعوت کنندگان به دنیا پاسخ مثبت ندهید،به دلیل این که واژهٔ نعق،به معنای صدای قار قار کلاغ می باشد، گویا امام(علیه السلام)دعوت کنندگان به دنیا را به خاطر زشتی معنویشان،تشبیه به این

پرنده کرده که باطنشان به سبب دنیاپرستی،سیاه و زشت و فریادهایشان دلخراش و کریه است و سرانجامی خشونتزا دارد.

22-از جلوه گری و درخشندگی دنیا روشنایی مجویید.در این قسمت واژه های درخشندگی و روشنایی جستن به عنوان استعاره به کار برده شده است،زیرا همچنان که درخشـندگی نور محسوس سبب راهیابی انسان می شود،افکار و اندیشه های مربوط به مصالح دنیا هم آدمی را برای به دست آوردن امور مادّی و دنیایی راهنمایی می کنند و به احتمال دیگر می توان گفت درخشندگی دنیا استعاره از امور لذت بخش و زینتهای دنیاست که باعث سرور و ابتهاج می شود و طلب روشنایی استعاره از خوشحالی و سروری است که از این امور به دست می آید.

23-آخرین دستوری که حضرت در این مورد به پیروان خود می دهد آن است که فریفتهٔ کالاهای پر قیمت دنیا نشوند یعنی از دوستی دنیا و فرو رفتن در خوشـیهای آن بپرهیزند زیرا این امور سبب فریب خوردن آنان و انحرافشان از راه خدا و گرفتاری و اندوه ابدی آنان می شود و خداونـد در قرآن به این مطلب اشاره فرموده است «أَنَّما أَمْوالُكُمْ وَ أَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ» (1)»،اهل تفسـیر گفته اند مراد از فتنه بلا و محنت و رو گردانـدن از آخرت می باشـد،انسان به خاطر مال دنیا و فرزنـدان خود چه بسا که به گناهان بزرگ دچار شود و به حرام بیفتد مگر کسانی که خداونـد آنان را از لغزش و گناه محافظت فرمایـد.از ابو بریـده روایت شده است که روزی پیامبر اکرم روی منبر برای ما سـخنرانی می کرد ناگهان دو فرزندش امام حسن و امام حسـین به مسـجد وارد شدند،در حالی که پیراهن های سـرخ عربی به تن داشتند و همچنان که قدم بر می داشتند گاهی بر زمین

1- سوره انفال(8)آیه(28) [1]یعنی:همانا کالاهای دنیا و فرزندانتان فتنه است.

می افتادند،رسول خدا که چنین دید،فوری از منبر پایین آمد و آن دو را بلند کرد و جلو روی خود نشاند و سپس فرمود:خدای بزرگ درست فرموده است که انما اموالکم و اولادکم فتنه ،من همین که دیدم این دو کودك راه می روند و زمین می خورند،نتوانستم تحمل کنم تا این که فرود آمدم و آنها را بلند کردم.

پس از بیان دستورهای متعدد به شرح عیبهای دنیا پرداخته و از این طریق علت بی ارزشی دنیا را روشن ساخته است:

فانّ برقها خالب ،صفت خالب که به معنای ابر بی باران است،استعاره از آرزوهای دنیا می باشد که معمولا برآورده نمی شود و اگر مقدار اندکی از آن برآورده شود آن هم چنان در معرض زوال است که گویا حاصل نشده و از این رو به برقی شباهت دارد که یا به کلی خالی از آب است و یا اگر مقدار کمی هم داشته باشد ارزش و اعتباری ندارد و بدین سبب سزاوار نیست که آدمی چشم به آن بدوزد.

و نطقها کاذب ،به سخنهایی که در ستایش دنیا اظهار می شود گوش فرا ندهید که جز،و هم و خیال و دروغ چیزی نیست،زرق و برق دنیا با زبان حال خود را می ستاید،دنیا طلبان آدمی را به اندوختن مال دنیا تشویق می کنند و لذتهای آن را به رخ می کشند تا انسان گول خورده و به سویش بشتابد،به هیچ کدام از این نویدها گوش ندهید زیرا تمام اینها خالی از واقعیت می باشد.

و اموالها مخروبه ،سزاوار نیست که آدمی برای به دست آوردن مال و ثروت دنیا فکر و اندیشهٔ خود را به زحمت اندازد و یا از داشتن آن خوشحال و شادمان باشد زیرا سرانجام باید تمامی آن را از دست بدهد.

و اعلاقها مسلوبه ،تعلّقات دنیا و آنچه مایهٔ دلبستگی به آن است عاقبت از آدمی گرفته می شود،بنا بر این نباید فریفتهٔ دنیا و محو تعلقات آن بشوید .

پس از بیان ادلهٔ عدم دلبستگی به دنیا در جمله های بعد به شرح اوصاف

ص:388

و عیوب دیگری برای آن پرداخته و به عنوان تشبیه و استعاره آنها را اظهار فرموده است:

1- انها المتصدیّه العنون ،بعضـی شارحان گفته اند این جمله اسـتعاره است از ویژگی زن بدکاره ای که پیوسته خود را بر مردان عرضه می کنـد تا آنان را به سوی خود بکشاند و احتمال دیگر آن است که اسـتعاره از صـفت اسب یا ناقه ای باشد که در هنگام راه رفتن پا را بر زمین می کوبد و نامنظم و غیر عادی راه می رود.

و کلمـهٔ عنون به معنـای حیوانی که پیوسـته در راه رفتن از همه جلوتر می رود نیز می باشـد،و خلاصه در این جمله حضـرت دنیا را از سـه جهت به سه چیز تشبیه کرده است:

الف-نخست آن را به زن فاجره ای تشبیه کرده که پیوسته در پی جلب انسان و فریب وی می باشد.

ب-از طرف دیگر آن را به اسب یا ناقه ای ماننـد ساخته است که در هنگام راه رفتن چموشـی می کند،چون دنیا نیز برای آدمی بر یك منوال باقی نمی ماند بلکه پیوسته در حال دگرگونی و نوسان می باشد.

ج-و نیز به دلیل سـرعت سر رسید و زودگذر بودنش آن را به چهار پای تندرویی تشبیه کرده است که پیوسته از همه زودتر راه را به پایان می رساند.

2- الجـامحه الحرون ،در این عبـارت حضـرت دنیـا را به طریق اسـتعاره به چهـار پـای چموشـی تشبیه کرده است که کنترل را از دسـت صاحبش گرفته است اگر بخواهد آن را از حرکت باز دارد سرکشـی می کند و اگر سعی در راه رفتنش کند در جای خود توقف می کند و گام از گـام بر نمی دارد،و بالاخره به هیـچ رو در اطاعت راکبش قرار نمی گیرد،دنیا نیز چنین است هیـچ گاه مطابق میل اهلش جاری نمی شود بلکه در هنگام شدت نیاز و کمال احتیاج به آن،پشت به او کرده و در حسرت رهایش می سازد.

ص:389

3- المـاثنه الخوون ،صـفت دروغگویی را برای دنیا اسـتعاره آورده است به دلیل آن که زرق و برقهای دنیا،مردم را به خود جلب کرده،فکر می کننـد که متاعهای دنیا همیشه برایشان باقی است ولی یك بار متوجه می شوند که چه زود از دست آنها رفت و باقی نماند،این جا معلوم می شود که آن زرق و برقهـا سـرابی بیش نبوده و توهمهایشـان دروغ از کـار در آمـد،وصف خیانتکار هم به این اعتبار است که گویا دنیا با جلوه های گول زننـده و زینتهای فریبکارانهٔ خود به آنان وعده می داده است که پیوسـته با آنها باقی خواهد ماند،اما با از بین رفتن و نابودیش خیانتکاری و پیمان شکنی وی آشکار شد.

4- الجحود الکنود ،بـا ذکر این دو صـفت دنیـا را در بی وفـایی به زنی ماننـد سـاخته است که نعمت وجود شوهر خود را کفران کرده تمام نیکیهای وی را نادیده می انگارد و پیوسـته با فریبکاری به سر می برد،دنیا نیز رسمش بر آن است که دلبستگانش را فریبکارانه وا می گذارد و از آنـان که بـا وی اظهـار تمایل می کننـد و برای دست یافتن به آن می کوشـند و به زینتهای آن مغرورنـد،متنفّر است و سـرانجام آنان را به هلاکت سپرده و به دیگری رو می آورد.

5- العنود الصّـدور ،این جـا دنیا را به ناقه ای هماننـد کرده است که از چراگاه مخصوص و همیشـگی شتران کناره گرفته و آخور خود را از دیگران جـدا ساخته است،دنیا نیز طبق روش دلخواه مردم رفتار نمی کند و از راهها و مقصدهایی که به آن منظور آن را می طلبند سـرپیچی می کند و از هر کس که بیشتر به وی میل و رغبت داشته باشد بیشتر اعراض و دوری می کند.

6- الحیود المیود ،نسـبت به دلبستگانش بی علاقه و پیوسته در حال دگرگونی و تغییر است گاهی به برخی رو می آورد و زمانی از او اعراض و به دیگری اقبال می کند گاهی به سود انسان و گاهی به زیان او می باشد .

7- حالها انتقال ،خاصیت ذاتی دنیا بر آن است که هر لحظه در حالتی و

متوجه به دیگری است به احتمال دیگر، معنای کلام امام(علیه السلام)این است:آنچه از دنیا به نظر ظاهر، حاضر و ثابت می نماید در حقیقت چنان نیست بلکه سیّال و متغیر است زمان حاضرش هم مانند گذشته و آینده اش بی ثبات و قرار می باشد.

8- وطأتها زلزال ،لگدکوب کردن دنیا، لرزش و اضطراب به وجود می آورد منظور از لگدکوب ساختن، مبتلا شدن آدمی به شداید و مصیبتهای دنیا می باشد.زیرا چنان که اگر حیوانی گامهای خود را بر چیزی بگذارد سنگینی خود را بر رویش انداخته و،وی را حقیر و پست شمرده،سختیها و گرفتاریهای دنیا نیز اهلش را این چنین تحت فشار قرار داده و پست و بی مقدار می داند،و مراد از واژهٔ زلزال اضطراب و ناراحتی و دگرگونی احوال مبتلایان به ناگواریهای دنیا می باشد.

9- عزّها ذلّ ،عزّتی که از ناحیهٔ آرایشها و آرایشگریهای دنیا،برای ملوك و پادشاهان و سایر اهل دنیا،حاصل می شود،همهٔ آنها در آخرت عین ذلّت و خواری است زیرا عزت دنیا سبب انحراف از حقیقت دین و تقوا می شود که لازمهٔ آن ذلّت در پیشگاه حق تعالی می باشد و به این معنا در قرآن اشاره شده است هنگامی که خداوند متعال گفتار رئیس منافقان را نقل می کند: «لَئِنْ رَجَعْنا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَ لِلّهِ الْعِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَعْلَمُونَ» (1)»چنان که مفسران گفته اند،کسی که چنین حرفی گفته، عبد اللّه ابیّ رئیس گروه منافقها بوده و منظورش از عزیزتر خودش و از ذلیلتر پیامبر است اما حق تعالی حرف او را ردّ کرده و می فرماید: «وَ لِلّهِ الْعِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ» (2)».

1- سوره منافقون(63)آیه(7) [1]یعنی:هر گاه به مدینه برگردیم باید آن که عزیزتر است،ذلیلتر را از شهر بیرون کند و حال آن که عزت ویژهٔ خدا و پیامبر او و مؤمنان می باشد اما منافقان آگاه نیستند.

2- سوره منافقون(63)قسمتی از آیه(7)، [2]یعنی:عزت از آن خدا و پیامبر و مؤمنان می باشد.

10- و جدها، هزل ،لفظ جدّ،که به معنای دست زدن به کار با توجه و کوشش می باشد دو مطلب را می فهماند.

الف-گاهی دنیا آن چنان خوشیهای خود را به بعضی اشخاص متوجه می سازد مثل دوستی که عنایت کاملی به دوست خود داشته باشد.

ب-و موقعی که از آدمی برمی گردد و بخت او را واژگون می سازد مثل دشمنی می باشد که تصمیم قطعی برای از بین بردن دشمن خود دارد،و حضرت این اقبال و ادبار دنیا را که به صورت جدّی برای اشخاص ظاهر می شود شوخی و مسخره می خواند،به علت این که دوام و ثباتی ندارد زیرا تا انسان می خواهد از خوشیهای آن بهره ای ببرد از دستش می رود و باز همین که می رود تا به سختیها و مصائبش خو بگیرد،عوض می شود گویا این دنیا با اهل خود بازی و شوخی دارد،(چرخ بازیگر،از این بازیچه ها بسیار دارد).

احتمال دیگر در سخن امام(علیه السلام)آن است که جدّ و هزل،مربوط به کارهای مردم باشد یعنی جدیت و کوشش اهل دنیا برای به دست آوردن مال و منال آن مثل بازی و شوخی بی دوام و زودگذر است زیرا با از بین رفتن فرصتهای دنیا، آن نیز از بین می رود.

11- و علوّها سفل ،بلندی مقام و مرتبه ای که به سبب دنیا و برای اهل آن حاصل می شود،در حقیقت تنزّل و پستی است زیرا که مایهٔ انحطاط و پایین آمدن مقام انسانی در سرای آخرت و پیشگاه پروردگار می شود،معنای این عبارت شبیه عبارت شمارهٔ 9 که در صفحهٔ قبل گذشت می باشد عزّها ذلّ.

12- دار حرب و... ،این عبارت نیز شبیه جملهٔ اموالها محروبه صفحه می باشد یعنی دنیا و خوشگذرانیهایش به سبب مرگ و ناگواریهای دیگر پیوسته در محلّ سلب شدن از انسان می باشد،امروز در تصرف عده ای است و فردا از آنان گرفته شده و دیگری آن را در اختیار می گیرد،شبیه میدان جنگ که هر کس

کشـته شـد دیگری سـلاح و لباس وی را مالك می شود واژه های نهب و عطب که به دنبال عبارت بالا ذکر شده قریب به این معناست،دنیا سرای غارتگری و وادی هلاکت است .

13- اهلها ساق و... ،اهل دنیا پیوسـته در شداید و ناراحتی به سـر می برند و این حال انسان می باشد،مرحوم قطب الدین راوندی در شرح عبـارت فوق گفته است مراد آن است که مردم دنیا هر کـدام بی درنگ در پی دیگری به سوی آخرت رواننـد و فاصـله ای میانشان نمی افتد مانند ضرب المثلی که گفته اند:

ولدت فلانة ثلاثه بنین علی ساق یعنی فلانه زن،سه پسـر پشت سـر هم زایید در حالی که میان آنها به آمدن دختری فاصله واقع نشد،اما ابن ابی الحدید این معنا را نپذیرفته بلکه واژهٔ ساق را کنایه از امر شدید دانسـته چنان که در اول بیان داشتیم.بعضـی هم آن را مصدر دانسـته اند یعنی اهـل دنیـا به سوی آخرت رانـده می شوند.کلمـهٔ لحـاق به این معناست که هر کـدام از مردم دنیا در به وجود آمـدن و از میان رفتن به دیگری ملحق می شود و لفظ فراق یعنی میانشان جـدایی و فراق می افتد چنان که گفته اند الدنیا مولود یولد و مفقود یفقد،دنیا چیزی اسـت که پیوسته زاییده می شود و سپس نابود می شود.ممکن است منظور از لحاق، ملحق شدن زندگان به مردگان در عدم باشد.

14- قـد تحیّرت مذاهبها ،راههای دنیا باعث سـرگردانی آدمی است منظور از این راهها نه جاده های حسّـی روی زمین است و نه مذاهب اعتقادی بلکه مقصود روشـهای عقلی و تدبیرهای خردمندانه ای است که عقلا به منظور دست یافتن به منافع دنیا و دفع شرور آن به کار می برند و این که امام(علیه السلام)سرگردانی و حیرت را به این روشها نسبت داده و می فرماید:راههای دنیا سرگردان است، از باب مجاز و ذکر پذیرنده به جای انجام دهنده می باشد زیرا حقیقت امر آن است که روندگان این راهها،دچار حیرت و سرگردانی می باشند.

ص:393

15- و اعجزت مهاربها ،گریزگاههای دنیا فراریانش را درمانده و ناتوان ساخته است،هر کس بخواهد از شـرور و بدیهای این جهانی بگریزد تا خود را نجات دهد قدرت بر این امر ندارد،در این عبارت مفعول به،حذف شده است به علت آن که هدف بیان ناتوان ساختن فرارگاههای دنیاست و به مفعول توجّهی نیست.

16- و خابت مطالبها ،نومیـد شد خواسـته های دنیا،یعنی امور دنیوی که مورد علاقه انسانهاست آنان را از وصال خود مأیوس و ناامید می سـازد، در این جـا که حضـرت صـفت ناامیـدی را نسـبت به مطالب دنیا می دهـد تشبیه و اسـتعاره به کار برده است زیرا آرزوهای دراز و خواسـته های نفسانی که در ذهن آدمی جلوه می کنـد،اما در عالـم وجود تحقق نمی یابـد و انسان به آن نمی رسد مانند شخصـی است که اظهار دوستی می کنـد و،وعـدهٔ وصال می دهد اما به وعدهٔ خود وفا نمی کند و انسان را ناامید می سازد،امام(علیه السـلام)پس از بیان این ویژگی برای دنیا،برخی از پی آمدهای آن را که گواه بر مطلب می باشد،بیان فرموده است:

الف-پس پناهگاههای عالم آنان را ترك کرد و به خود،واگذارشان ساخت،زیرا موقعی که حفاظتهای دنیایی و حصارهای محکم آن سـبب نجات انسان نمی شود و جلو تیرهای بلا و دردهای مرگ آور را نمی گیرد شبیه کسـی است که پناهنـده اش را به خود راه ندهـد بلکه وی را تسلیم دشمن کند.

ب-منزلهـای دنیـا،آنـان را به دور انـداخت،این جـا نیز ماننـد قسـمتهای بالاـ اسـتعاره و تشبیه به کـار رفته است،این که انسانها با مردن از استراحتگاههـای دنیـا بیرون برده می شونـد و راه آخرت می پیماینـد چنین تشبیه شـده است که گویا همین منزلها ساکنان خود را از درون خود بدور افکنده اند.

ج-انقلابات روزگار،ایشان را عاجز و ناتوان ساخت .

پس از بیان ویژگیهای دنیا،مردم را به اعتبار این که مرده و زندهٔ آنان از

بلاهای آن بی بهره نیستند،به چند گروه تقسیم کرده است:

1-عده ای اگر چه از مرگ نجات یافته و نمرده اند،اما مجروح و زخمی باقی مانده اند.

2-گروهی کشته شده و به حالت گوشتهای قطعه قطعه در آمده اند.

3-برخی پس از مرگ اعضایی از هم جدا شده می باشند.احتمال می رود که«مذبوح»صفت«شلو»باشد و از ذبح شقّ و شکافتن را بطور کلی اراده کرده است همچنان که در اصل لغت بدین معناست.

4-پاره ای خونهایشان بر زمین ریخته است.

5-تعدادی به دلیل پشیمانی از گناهانی که در دنیا مرتکب شده اند،دستهای خود را با دندانهایشان می گزند.

6-گروهی دست بر روی دست می زنند و اظهار ندامت و پشیمانی می کنند.

7-عده ای به علامت پشیمانی و حسرت،کف دستهای خود را بر دو طرف صورت خود نهاده و بر مرفقهای خویش تکیه می کنند.

8-گروهی اندیشه ای را که در دنیا داشته اند مورد سرزنش قرار می دهند، زیرا همان بوده است که آنان را واداشت که تمام همّ خود را به دنیا متوجه سازند و از اندیشهٔ عالم آخرت بیرون روند،و اینك پس از مرگ به کیفر کردارهای ناشایست خود،دچار شده اند،و تعلّقات دنیا و گناهان به صورت غل و زنجیرهای آتشین به گردنهایشان افتاده است و به این دلیل از افکار دوران گذشتهٔ خود،اظهار تنفر و انزجار می کنند.

9-و بالاخره،گروهی که فکر می کردند،برای همیشه در این سرای خواهند ماند و در اندیشهٔ آباد ساختن دنیای خود بودند ولی با فرا رسیدن مرگ بیدار شده و از این تصمیم خود برگشتند .

و قد ادبرت الحیلة ،پس از بیان حالت پشیمانی گروهها(که شامل

شماره های 5 تا 9 می شود)هشدار می دهد که این پشیمانیها سودی ندارد زیرا چاره از دست رفته است.

و اقبلت الغیلـة ،هلاکت و سـقوط آنان در ورطهٔ هولناك دوزخ به آنان رو آورده و نزدیکشان شده است،و موقع فرار نیست،چنان که خداوند متعـال نیز می فرمایـد: «کَمْ أَهْلَکْنا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنادَوْا وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ» (1)»،یعنی با فریادهای خود یاری می طلبیدند ولی موقع نجات و خلاصی باقی نمانده بود.

هیهات،هیهات،هنگام فرار گذشته و بسیار دور شده است،امام(علیه السلام)این کلمه را که دلالت بر سپری شدن موقع فرار از رنج و عذاب عالم آخرت دارد، دوبار یاد کرده تا مفید تاکید باشد و این سخن در حقیقت نقطهٔ مقابل گفتار کافران در دنیاست که چون منکر روز قیامتند در برابر وعـد و وعیـدهای خـدا و پیامبران به مردم می گویند:هیهات هیهات لما توعدون،آنچه پیامبران به شـما وعده می دهند بسـیار دور است و منظورشان آن است که اینها همه فریب و دروغ است و این سخن امام(علیه السلام)گویا جزا و جواب گفتار آنان می باشد .

و قد فات ما فات...ذهب ،دیگر آن موقعیت و فرصت دنیایی که داشتید به پایان رسـیده و آرزوی برگشت به آن،مورد ندارد زیرا امری اسـت غیر ممکن چنـان که در قرآن نیز به این درخواست و برآورده نشـدنش تصـریح فرموده است: «قـالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَـلُ صالِحـاً فِیما تَرَکْتُ کَلاّ» (2)»هنگامی که مرگ کافر و گنهکار فرا می رسـد می گویـد:بار الها مرا به دنیا بازگردان تا شاید به تدارك گذشـته عمل صالحی انجام دهم،به او خطاب شود:بس کن.

ص:396

1- سوره ص(38)آیه(2)، [1]یعنی:پیش از اینها طوایف بسیاری را به هلاکت رسانیدیم،پس فریادها کردند و هیچ راه نجاتی برایشان نبود.
2- سـوره مؤمنون(23)آیه(99) [2]یعنی:بـار الهـا مرا به دنیـا بـاز گردان تا شایـد به تـدارك گذشـته عمل صالحی انجام دهم به او خطاب شود:بس کن.

و مضت الدنیا لحال بالها ،دنیا به دنبال کار خود رفت،این عبارت شبیه جمله ای است که در خطبهٔ شقشقیه می فرماید:حتی مضی الاول لسبیله،تا سرانجام اولی راه خود را گرفت و رفت،و نیز مثل قول کسی که می گوید:امض لشأنك،به سوی هدف خودت برو،واژهٔ بال که به معنای قلب است برای دنیا استعاره است زیرا دنیا به شخصی مانند شده است که دنبال هدف و خواستهٔ دل خود رفته است،به احتمال دیگر می توان بال را در همان معنای حال گرفت و چون در لفظ اختلاف دارند،مضاف و مضاف الیه بود نشان هم بی اشکال است.

بنا بر این معنای عبارت چنین می شود:دنیا به هر حال چه خوب و چه بد،گذشت.

و اقبلت الآخره ،و آخرت با همهٔ سختیها و ناگواریهایش فرا رسید،و در آخر به منظور کسب نورانیت بیشتر از کلام خداوند سخن خود را به آیهٔ قرآن پایان داده و می فرماید: «فَما بَکَتْ عَلَیْهِمُ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ» (1)»،یعنی اهل ناز و نعمت که باغها و مزارع از خود باقی گذاشتند و رفتند کسی بر آنها نگریست و با آن که تکیه و اعتمادشان بر دنیا بود نتوانستند طرفی از آن ببندند،بلکه بر آنها پشت کرد و پی کار خود رفت،برخی مفسّران برآنند که منظور از آسمان و زمین که در آیهٔ شریفه ذکر شده،اهل آسمان یعنی ملائکه و اهل زمین می باشد،که در هر دو جا مضاف حذف شده و این اشاره به آن است که این گونه اشخاص که از دنیا می روند شایستهٔ آن نیستند که کسی بر آنها تأسف بخورد یا بر حالشان بگرید، بعضی گفته اند بدون این که مضافی محذوف بگیریم،مراد مبالغهٔ در تحقیر اهل دنیاست زیرا در میان عربها معروف است که اگر فرد یا شخصیّتی از دنیا برود می گویند زمین و آسمان بر حالش گریست،و در این که این مطلب را از آنان نفی کرده اشاره بر آن است که اینها ارزش آن را ندارند که کسی بر ایشان چنین

1- سوره دخان(44)آیه(28) [1]یعنی:بر مرگ آن گذشتگان هیچ چشم زمین و آسمان نگریست و مهلت داده نشدند.

بگوید،از ابن عباس سؤال شد،آیا آسمان و زمین برای کسی می گرید؟گفت.

آری وقتی کسی از دنیا می رود در زمین مکانی که آن جا نماز می خوانده و در آسمان جایی که اعمالش به آن محلّ بالا می رفته بر حال او می گریند،پس این که در این آیه گریهٔ آسـمان و زمین را از آنان نفی کرده،اشاره به آن است که آنها اهل عبادت نبوده اند تا جایگاه عبادتشان از زمین و محلّ بالا رفتن آن از آسـمان بر آنها بگریـد،و شبیه این معنا از انس بن مالك نقل شـده است که می گوید:پیامبر خدا فرمود:برای هر مسـلمانی دو در به سوی آسـمان بـاز است از یك در اعمال و عباداتش بالا می رود و از در دیگر روزیش به زمین می آیـد و هر گاه این شخص از دنیا می رود،هر دو در بر او می گریند،و این است معنای آیهٔ شریفه.

در خاتمه باید توجه داشت که گریهٔ زمین و آسمان امری مجازی است و از باب ذکر لازم(گریه)و ارادهٔ ملزوم(فراق)می باشد،به دلیل آن که هر گـاه کسـی محبوب خود را از دست داد،در فراقش می گریـد،این جـا نیز مراکز عبادت او در زمین و محلهای بالا رفتن آن در آسـمان،با مردن وی محبوب خود را از دست داده و به فراق و دوری او مبتلا شده اند.توفیق از خداست.

ص:398

234-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

فصل اوّل خطبهٔ قاصعه

اشاره

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَبِسَ الْعِزَّ وَ الْكِبْرِيَاءَ- وَ اخْتَارَهُمَا لِنَفْسِهِ دُونَ خَلْقِهِ- وَ جَعَلَهُمَا حِمًى وَ حَرَماً عَلَى غَيْرِهِ- وَ اصْطَفَاهُمَا لِجَلاَلِهِ- وَ جَعَلَ اللَّعْنَةَ عَلَى مَنْ نَازَعَهُ فِيهِمَا مِنْ عِبَادِهِ- ثُمَّ اخْتَبَرَ بِذَلِكَ مَلاَئِكَتَهُ الْمُقَرَّبِينَ- لِيَمِيزَ الْمُتَوَاضِعِينَ مِنْهُمْ مِنَ الْمُسْتَكْبِرِينَ- فَقَالَ سُبْحَانَهُ وَ هُوَ الْعَالِمُ بِمُضْمَرَاتِ الْقُلُوبِ- وَ مَحْجُوبَاتِ الْغُيُوبِ «إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ فَسَجَدَ الْمَلائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلاّ إِبْلِيسَ» - اعْتَرَضَتْهُ الْحَمِيَّةُ فَافْتَخَرَ عَلَى؟آدَمَ؟ بِخَلْقِهِ- وَ تَعَصَّبَ عَلَيْهِ لِأَصْلِهِ- فَعَدُوُّ اللَّهِ إِمَامُ الْمُتَعَصِّبِينَ وَ سَلَفُ الْمُسْتَكْبِرِينَ- الَّذِي وَضَعَ أَسَاسَ الْعَصَبِيَّةِ وَ نَازَعَ اللَّهَ رِدَاءَ الْجَبْرِيَّةِ- وَ ادَّرَعَ لِبَاسَ التَّعَزُّزِ وَ خَلَعَ قِنَاعَ التَّذَلُّلِ- أَ لاَ تَرَوْنَ كَيْفَ صَغَّرَهُ اللَّهُ بِتَكَبُّرِهِ- وَ وَضَعَهُ بِتَرَفُّعِهِ فَجَعَلَهُ فِي الدُّنْيَا مَدْحُوراً- وَ أَعَدَّ لَهُ فِي الآخِرَةِ سَعِيراً وَ لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَخْلُقَ؟آدَمَ؟ مِنْ نُورٍ- يَخْطَفُ الْأَبْصَارَ ضِيَاؤُهُ وَ يَبْهَرُ الْعُقُولَ رُوَاؤُهُ- وَ طِيبٍ يَأْخُذُ الْأَنْفَاسَ عَرْفُهُ لَفَعَلَ- وَ لَوْ فَعَلَ لَظَلَّتْ لَهُ الْأَعْنَاقُ خَاضِعَةً- وَ لَخَفَّتِ الْبَلْوَى فِيهِ عَلَى الْمَلاَئِكَةِ- وَ لَكِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَبْتَلِي خَلْقَهُ بِبَعْضِ مَا يَجْهَلُونَ أَصْلَهُ- تَمْيِيزاً بِالِاخْتِبَارِ لَهُمْ وَ نَفْياً لِلِاسْتِكْبَارِ عَنْهُمْ- وَ إِبْعَاداً لِلْخُيَلاَءِ مِنْهُمْ

ص:399

لغات

قصع:قورت دادن آب و نشـخوار کردن، و قصـعت الرجل:او را تحقیر کردم و کوچك شمردم و قصعت هامّته:با کف دست بر سر او زدم،و قصع اللّه شـبابه:خدا او را خوار و ذلیل ساخت،پس او رشد و پیشـرفت ندارد،بطور کلی این واژه برای تحقیر و کوچك شـمردن شخص می آید.

جبریّه و جبروت:عظمت و بزرگی.

ادّرعه:آن را مثل زره بر تن کرد دحر:دور افکندن.

خطف یخطف:پلکهای چشم بتندی شروع به بر هم خوردن کرد.

تبهر العقول:بر نور عقلها چیره می شود و آنها را در خود پنهان می کند.

رواء:چهرهٔ زیبا عرف:بوی خوش خیلاء:تکبر و خود بزرگ بینی احباط:باطل کردن جهد:کوشش کردن هواده:صلح و آشتی کردن

ترجمه

در این خطبه حضـرت شـیطان را به دلایلی چند نکوهش فرموده است به خاطر تکبر ورزیدن بر آدم،و سجده نکردن در برابر او،و نیز به این سبب که تعصب و نپذیرفتن حق را آشـکار کرد،و نخوت و خودپرستی را پیروی کرد،و بدین علت حضـرت مردم را از رفتن به راه او بر حذر داشته است،و این خطبه شامل چند فصل می باشد که فصل اول آن این است:

«سـپاس،خداوندی را سـزاست که به عزّت و کبریایی آراسـته و این دو صـفت را ویژهٔ خود ساخته،نه آفریدگانش،بلکه این دو را بر غیر خود ممنوع و حرام فرموده و به جلالـ خود آنهـا را بر گزیـده است و هر کس از بنـدگانش را که با وی در این دو ویژگی به نزاع برخیزد،مورد لعن خود قرار داده است پس به این سـبب فرشـتگان مقرب خود را،آزمود تـا فروتنان را از متکبران و گردنکشان جـدا سازد،از این رو،با آن که بر تمام پنهانیهای دلها و پوشیده ترین نهانها آگاهی داشت فرمود: «إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ»

ص:400

«ساجِدِینَ فَسَجَدَ الْمَلائِکَةُ کُلّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلاّ إِبْلِیسَ» (1)که خودخـواهی بر او روی آورد و به خلقت خود بر آدم فخر و مباهـات کرد و به اصـل و ریشـهٔ خود تعصّب ورزیـد و زیر بار حقّ نرفت.پس دشـمن خـدا(شـیطان)،پیشوای متعصّبان و پیشـرو گردنکشان است،که بنیان عصبیت را بر جای گـذاشت و با خداونـد در لباس عظمت و بزرگواری به نزاع پرداخت و جامهٔ کبر و خود بزرگ بینی بر تن کرد و پوشـش فروتنی و تواضع را از روی خود دور افکنـد.آیا نمی بینیـد که چگونه خداونـد او را به علت کبر و نخوت،خرد و کوچك کرد و به سـبب بلند پروازیش وی را،پست و زبون ساخت؟،پس در دنیا او را رانده و در آخرت برایش،آتش بر افروخته آماده کرد.

و اگر خداونـد می خواست،می توانست که آدم را از نوری بیافریند که روشـنی آن دیده ها را خیره و زیبائیش خردها را حیران کند و نیز قادر بود که وی را از مادّهٔ خوشـبویی بسازد که عطرش تمام دماغها را به سوی وی جلب کنـد،و اگر چنین می کرد گردنها در برابر او خاضع می شـد و آزمایش در بارهٔ او بر فرشـتگان آسان می شـد،اما خداونـد سـبحان آفریـده هایش را به برخی از امور می آزمایـد که اصل آن را نمی دانند،به سبب این که به آنها امتیاز دهد و خودخواهی و تکبّر را از آنان دور کند.»

شرح

اشاره

در مورد علت صدور این خطبهٔ شـریفه،گفته اند،در اواخر خلافت حضـرت اهل کوفه به فتنه و فساد گرویده بودند،بسـیار اتفاق می افتاد که شخصـی از سـرزمین قبیلهٔ خود خارج شده و گذارش به قبیلهٔ دیگری می افتاد، در این جا گاهی از بعضـی افراد اندکی ناراحتی می دید،در این هنگام با

1- سوره ص(38) [1]آیه های(2-71)یعنی:من می خواهم بشـری از گـل بسـازم،پس هر گـاه آن را تکمیل کردم و از روح خود،در وی دمیدم،تمامتان در برابرش به سجده در آیید،پس کلیهٔ فرشتگان سجده کردند بجز شیطان.

سر و صـدای زیاد و داد و فریاد قبیلـهٔ خود را به مـدد می طلبیـد،از باب مثال با صـدای بلند ندا می کرد:آی قبیلهٔ نخع!آی کنده!،و منظورش ایجـاد آشوب و فتنه بود،در این هنگـام بر اثر این سـر و صـدا چنـد نفر از جوانان این قبیله بیرون می ریختنـد و اهل قبیلـهٔ خود را صـدا می زدنـد،عدهٔ دیگری جمع می شد و پس از ردّ و بدل کردن سـخنان زشت او را مجروح می کردند و سـپس او که با سـر و وضع خون آلود به قبیلهٔ خود می آمد شـکایت می کرد و به این سبب فتنه و آشوب بر پا می شد و عده ای بی دلیل کشته می شدند،فقط به علت بر خورد چند نفر کم خرد،و چون این عمل بارها تکرار شد،امام(علیه السلام)به میان مردم آمد و این خطبه را ایراد فرمود.

دلیل نامگذاری این خطبه

در وجه تسمیهٔ این خطبه به نام قاصعه چند وجه ذکر کرده اند.

1-مناسبترین دلیل آن است که حضرت هنگامی که این سخنان را بیان می فرمود سوار بر ناقه ای بود که در حال نشخوار کردن بود.

2-چون نصایـح و امر و نهی هـا در این خطبه پشت سـر هم و منظّم به کار رفته و شـباهت دارد به حالتی که شتر مرتب غـذایی که خورده نشخوار می کند.

3-به دلیل این که در این خطبه،شـیطان متکبّر و هر سـتمکاری درهم کوبیده و تحقیر شده است،زیرا قصع به معنای توسـری زدن و تحقیر کردن است و این وجه مناسبی است.

4-وجه چهـارم برای نامگـذاری این خطبه آن است که این سـخنان غرور و خودخواهی متکبّران را فرو می نشانـد و از این بابت ماننـد آب است که تشنگی و عطش را فرو می نشاند،چنان که عرب می گوید:قصع الماء عطشه،آب

تشنگی او را از بین می برد.

مقدمه ای در بارهٔ موضوع خطبه

در این خطبه کبر و خود پسندی و پی آمدهای شوم آن،که بی اعتنایی به حقایق و تعصب جاهلانه در برابر غیر خداست،مورد نکوهش و مذمّت واقع شده است تا برای جامعهٔ انسانی درسی باشد،که خلاف آن را اختیار کنند یعنی متواضع و نرمخو باشند.در مقدمهٔ کتاب بیان کردیم که سخنران به منظور توجه شنوندگان لازم است در آغاز سخن کلّیاتی از مطالب خود را بطور اجمال ذکر کند،در این خطبه نیز حضرت نخست عزّت و کبریایی را مخصوص حق تعالی، و بر غیر او حرام و ممنوع دانسته و سپس داستان گردنکشی و تکبر ابلیس را بر آدم ذکر،و او را نکوهش و مذمت فرموده و بیان داشته است که او به دلیل داشتن این صفت رذیله و این عمل ناپسند از درگاه حق تعالی طرد شده و به زبان همهٔ پیامبران الهی مورد لعنت قرار گرفته است و به این دلیل انسانها را آگاه ساخته تا از او دوری کنند و از این صفت ناپسند او یعنی تکبّر و خود پسندی که مایهٔ بدبختی وی شد،بر حذر باشند،حال چون هدف اصلی از ایراد این خطبهٔ شریف،مذمت صفت تکبّر و خود بزرگ بینی و نهی از این ویژگی ناپسند است، لازم است برای روشنتر شدن مطلب به حقیقت تکبّر و ثمرات آن و نکوهشها و مذمتهایی که از این خصیصهٔ ناپسند،شده اشاره ای داشته باشیم.

حقیقت معنای تکبر

تکبر هیأتی است نفسانی که چون انسان خود را از دیگران کاملتر و بلند مرتبه تر تصور می کند،برایش حاصل می شود،و نتیجهٔ آن،بلند پروازی و فخر فروشی و در کلّ،خود بزرگ بینی می باشد و چون صفت بسیار ناپسندی

است پیامبر اکرم عرض می کند:«خدایا از باد تکبر به تو پناه می برم (1)».

تکبر یکی از صفات ناپسند و جزء گناهان به حساب می آید و نقطهٔ مقابل صفت پسندیدهٔ تواضع است.صفت تکبر شباهت زیادی به عجب دارد و عجب موقعی تحقق پیدا می کند که انسان آن چنان به خود مطمئن باشد که هیچ احساس نیاز به منعم خود نداشته و برای دیگران هم کمالی فرض نمی کند که خود را از آنها بالاتر بداند بلکه تمام کمالات را منحصر به خود و جدا نشدنی از خود می داند.فرق این دو صفت آن است که متکبر برای دیگران مقام و مرتبه ای فرض می کند امّا مقام خود را از آنان برتر می داند ولی شخصی که عجب دارد برای دیگران هیچ شخصیت و موقعیّتی تصور نمی کند.

آفات تکبّر

اثرات سوء تکبّر بسیار است برخی مربوط به باطن متکبر است و برخی در مورد اعمال و کارهای ظاهر او می باشد،امّا اعمال باطنی و قلبی او از این قبیل است که دیگران را حقیر و بی مقدار می شمارد و هیچ کس را شایستهٔ همنشینی و نشست و برخاست با خود نمی داند،و می خواهد که دیگران همیشه دست بر سینه پیش او بایستند،بلکه گاهی عقیده دارد که دیگران حتی شایستگی برای این هم ندارند.دانشمند متکبر به اشخاص عامی با دیدهٔ تحقیر و تمسخر نگاه می کند،و بالاخره از ویژگیهای باطنی متکبر،آن است که بر دیگران حسد می ورزد و کینهٔ آنان را به دل می گیرد.امّا آنچه مربوط به اعمال ظاهری تکبّر می باشد از این قرار است:پیوسته در راه رفتن بر دیگران پیشی می گیرد،و در مجالس از همه بالاتر می نشیند و دیگران را از همنشینی و هم غذایی با خود

1- اعوذ بك من نفحة الكبر.

طرد می کند.و در موقع نصیحت کردن و خیرخواهی سختی و زورگویی به عمل می آورد،و اگر کسی سخن او را نپذیرد و با دلیل ردّ کند خشمگین می شود و نسبت به دانش آموزان خود،درشتی روا می دارد و آنان را حقیر شمرده به خدمت می گیرد،غیبت و بدگویی می کند و حرف زیاد می زند،از اثرهای سوء تکبر آن است که گاهی باعث ترك بسیاری از کارهای پسندیده می شود،از جمله این که،تواضع را ترك می کند و از مجالست با پایین تر از خود دوری می نماید و با صاحبان حاجت به نرمی رفتار نمی کند و بسیاری از نارواهای دیگر.

نکوهش تکبر از نظر قرآن و سنت

نکوهشهای زیادی از این خوی ناپسند در قرآن و سنت نقل شده است:اما در قرآن می فرماید.

الف: «كَذلِكَ يَطْبَعُ اللّهُ عَلى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبّارٍ» (1)».

ب: «وَ اسْتَفْتَحُوا وَ خابَ كُلُّ جَبّارٍ عَنِيدٍ» (2)»و اما سنت:

الف:پیامبر اکرم فرمود:خداوند متعال می فرماید:کبریایی در خور من و بزرگواری شایستهٔ مقام من است،و هر که این دو صفت را بر خود روا دارد،با من به ستیزه برخاسته است و من او را در جهنم سرنگون خواهم ساخت.

ب:امام(علیه السلام)می فرماید:کسی که در دلش ذره ای تکبر و خود پسندی باشد داخل بهشت نمی شود،و این که این صفت پرده ای میان انسان و بهشت می شود به آن دلیل است که وی را از خویهای پسندیده ای که در حقیقت راههای ورود

1- سوره مؤمن(40)قسمتی از آیه(34) [1]یعنی:این چنین مهر می نهد خداوند بر دل هر متکبّر ستمکاری.

2- سوره ابراهیم(14)آیه(14) [2]یعنی:فتح و پیروزی نصیب رسولان الهی و هلاکت و حرمان سزای هر ستمگر و جبّار است.

اهل ایمان به بهشت است،باز می دارد پس کبر و عجب،این دو خصلت ناروا، تمام درهای رحمت خدا را بر روی انسان می بندد زیرا با وجود اندکی از تکبر هرگز مؤمن نمی تواند به محبوب خود دست یابد و برای متکبر امکان ندارد که خصال ناپسند را ترك کند و به جای آن صفات پسندیده ای از قبیل فروتنی و کظم غیظ و نصیحت پذیری و نرم زبانی را پیشهٔ خود سازد.خلاصه آن که هیچ صفت زشتی نیست مگر آن که شخص خود پسند به منظور حفظ خود بزرگ بینی اش آن را بر خود روا می دارد و هیچ فضیلت پسندیده ای نیست مگر آن که برای حفظ موقعیت خود آن را ترك می کند،این است حقیقت آن که هر کس ذرّه ای تکبر داشته باشد داخل بهشت نمی شود و برخی از صفات مذموم بعضی دیگر از صفات زشت را با خود به همراه می آورند،و بدترین اقسام تکبر و خود پسندی آن قسمتی است که آدمی را از کسب علم و عمل به آن باز دارد و مانع پذیرفتن حق و تسلیم در برابر آن شود.

اکنون که با خلاصه ای از مطالب خطبهٔ شریف آشنا شدیم به شرح آن می پردازیم :امام(علیه السلام)در آغاز سخنان خود،خدای را به چند اعتبار ستوده است که در ذیل بیان شده است:

1-حق تعالی آراسته به عزت و کبریایی است،ذاتی می تواند متصف به صفت کبریایی و عزت باشد که دو امر در او،یافت شود.

الف-آگاهی به کامل بودن ذات خود داشته باشد.

ب-شرافت و برتری بر کلیهٔ ما سوای خود،داشته باشد.

حق تعالی که مصداق اکمل این دو امر می باشد،به این دو صفت از هر موجودی شایسته تر خواهد بود،ذات حق تعالی دارای کمال مطلق و بی نهایت است،به دلیل این که تمام کمالات از وجود و هستی نشأت می گیرد و وجود خداوند اتمّ و اکمل وجودهاست،و هر موجودی هستی خویش را از او

دریافت می کنـد،پس صـفت کبریایی و عزت در ذات وی از همـهٔ موجودات مصـداقی کاملتر و شایسـته تر دارد،او به این دلیل که بر تمام وقایع کلی و جزئی آگاهی دارد،به کمال ذات خود و شرافت و عزت خویش بر تمام موجودات عالم هستی نیز علم و آگاهی دارد.

واژهٔ لبس که به معنای پوشـش است در این جا اسـتعاره است و احاطـهٔ کبریایی و عزت حق تعالی که امری معقول است تشبیه به پیراهن و عبایی شده است که تمام بدن شخص را احاطه می کند،تشبیه معقول به محسوس است.

2-حق تعالی دو صـفت کبریایی و عزت را ویژهٔ خود ساخته است زیرا جز ذات اقدس او،هیچ کس شایستهٔ آن نیست و این مطلب به دلیل نقلی و عقلی به ثبوت رسـیده است،دلیل نقلی آیـهٔ قرآن است که می فرماید: «عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَةِ الْکَبِیرُ الْمُتَعالِ» (1)»الف و لام مفید حصـر است،کبریایی و تعالی را به خداونـد منحصـر می کند،و نیز در بسـیاری از آیات دیگر متکبران را مذمّت کرده و به آنان وعدهٔ عذاب داده و از زبان پیامبر اکرم نقل شده است که الکبریاء ردایی...، بزرگی شایسـتهٔ من(خداوند)است،و دلیل عقلی نیز حکم می کند بر این که این ویژگی جزء ذات وی می باشـد نه خارج از ذاتش زیرا اگر خارج از ذات او باشد لازمه اش نیازمندی حق تعالی به غیر خود می باشد که بر خداوند محال است.

3-خداونـد این دو ویژگی را بر غیر خود حرام کرده است کلمه هـای حمی و حرم که به معنـای قرق کردن و ممنوعیت می باشـد اسـتعاره است یعنی غیر ذات اقـدس او از داخل شـدن در این حریم ممنوع و محروم می باشـند چنان که مالك زمین،دیگران را از دخول در حول و حوش ملك خود بر حذر می دارد.

4- و اصطفاهما لجلاله ،در این جمله بیان شده است که چرا خداوند این

1- سوره رعد(13)آیه(8) [1]یعنی:اوست دانای غیب و شهود و بزرگ خدای متعال.

دو صـفت را به خود اختصاص داده و می فرماید به دلیل تقدس و تنزّه ذات اقدس وی از همانندی مخلوقات و بلندی مرتبهٔ وی شایستهٔ این ویژگی است پس از این روست که کبریایی و عزت را به خویش اختصاص داده است.

5-کسانی را که در این امر با وی به رقابت برخیزنـد و بخواهند خود را به این دو صـفت متصف سازند مورد لعنت قرار داده است چنان که پیش از این روایتی از پیـامبر نقل شـد که خداونـد فرمود:هر کس با من در این دو امر منازعه کنـد وی را در آتش دوزخ می انـدازم و معلوم است که هر کس در جهنم بیفتـد ملعون و مطرود از خیر و رحمت خداوند است و لغت منازعه که در این روایت ذکر شده مجاز و از باب ذکر لازم و ارادهٔ ملزوم و نیز متضـمن تشبیه می باشد،به این بیان که سـرپیچی کردن و مخالفت متکبران از فرمانهای خداوند را تشبیه به این امر کرده است که گویا آنها در صـدد آننـد که صـفت مخصوص خدا را به قبضهٔ خود در آورند و چون لازمهٔ این عمل نزاع و جدال در گفتار می باشد از این رو تعبیر به منازعه شده است .

6-در مورد همین صـفت تکبر،فرشتگان خود را مورد آزمایش و امتحان قرار داده است،گر چه اختبار و آزمایش به این دلیل انجام می شود که شـخص یا شـیئی مورد آن،شناخته شود ولی این منظور در موردی عملی است که امتحان کننده مورد امتحان را نشناسد و به این وسیله بخواهد آن را بشناسد،پس در مورد خداوند به عنوان استعاره به کار می رود یعنی خداوند که بندهٔ خود را بطور کامل می شناسد و معصیت کـار و مطیع را از اوّل می دانـد،ملاك پاداش و کیفر را بر انجام دادن تکالیف مقرر ساخته است که اگر اطاعت کردنـد ثواب،و اگر مخالفت کردند کیفر می بینند،و همین وضعیت در بارهٔ خداوند را حضرت تشبیه کرده است به این که مولایی می خواهد غلام خود را بیازماید که آیا مطیع است یا گستاخ و به این دلیل عنوان آزمایش را بطور مجاز در بارهٔ خداوند به کار برده است.

ص:408

لیمیّز المتواضـعین منهم من المتکبرین ،این عبارت به عنوان ترشـیح برای اسـتعاره آزمایش که در عبارت قبل به عنوان مجاز ذکر شـده بود آورده شده است یعنی فرشتگان را با امر به سجده کردن در برابر آدم آزمایش کرد تا متواضعان از متکبران شناخته شوند.

احتمـال دیگر در معنـای این عبارت آن است که امر به سـجده به این منظور بوده است که معصـیت کاران با کیفر شـدن و اهل اطاعت با ثواب گرفتن از یکدیگر جدا شوند و منظور این نیست که شـناخته شود که مطیع و متواضع کیست و نافرمانان و متکبران چه کسانند،تا مجاز و استعاره لازم آید .

و هو العـالم...الغیوب ،این جمله که در میان فقال سـبحانه...و انّی خالق معترضه است و حکایت از علم خداونـد نسـبت به آنچه در دلها پوشیده و در پردهٔ غیب نهان است،می کند،خود قرینه بر این است که آزمایش در این جا به معنای حقیقی نیست بلکه مجاز است چنان که بیان گردید و عبارت فقعوا له ساجدین امر به سجده کردن است که با آن ملائکه مورد آزمایش قرار گرفتند.

برخی از شارحان می گوینـد خداونـد با آن که بر تمام پنهانیها آگاه است فرشـتگان را آزمایش کرده اما نه برای آن که خود آگاه شود بلکه به آن علت که دیگران بدانند فرمانبر کیست و نافرمان چه کسی می باشد.چنان که وقتی می فرماید:

«لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ» (1)»و جای دیگر: «لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلى عَقِبَيْهِ» (2)»مراد آن است تا این که تو و غیر تو این امور را بدانیـد ولی این وجه به نظر بعید می آید،و ما چون داسـتان ملائکه و فرشـتگان را در خطبهٔ اول بطور کافی شـرح دادیم نیازی به تکرار آن نداریم تنها چند واژه بود که نیاز به توضیح داشت.

1- سوره کهف(18)قسمتی از آیه(11) [1]یعنی:تا معلوم کنیم کدام یك از آن دو گروه.

2- سوره بقره(2)قسمتی از آیه(142) [2]یعنی:مگر بر این که بیازماییم و جدا کنیم گروهی را که از پیغمبر خدا پیروی می کنند از آن که به مخالفت او بر می خیزند.

بطوری که از آیات قرآن بر می آیـد سرکشـی شـیطان و تکبر و مباهات ورزیدن او بر آدم به علت توجه به اصل و مادهٔ خلقتش بود که آدم از خاك و او از آتش آفریـده شده است به دلیل این که در سورهٔ اعراف(3)آیه(21)از قول وی نقـل می شود که گفت: «خَلَقْتَنِي مِنْ نارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (1)»و در سوره بنی اسـرائیل می گوید: «أَ أَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِيناً» (2)»و در جای دیگر: «لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (3)»و این که حضـرت وی را امام متعصـبان شـمرده از این بابت است که او منشاء پافشاری در غیر حق و پیشقدم در تعصب بی مورد بوده است.امام تعصب در راه حق از صـفات پسـندیده شمرده می شود چنان که در روایت آمده است العصبیّة فی اللّه تورث الجنّة و العصبیّـة فی الشـیطان تورث النّـار،پافشاری در راه خـدا سـرانجامش بهشت و تعصب در مسـیر شـیطان نتیجه اش آتش دوزخ است.و نیز شیطـان پیشـتاز گردنکشان و متکبران است به دلیل این که در تکبر ورزیـدن و فخر و مباهات کردن بر آدم ابو البشـر،بر تمام متکبران تقـدم داشـته است،و نیز می فرمایـد:او پایـهٔ عصبیت را بنا کرد و تعصـبهای ناروای بقیـهٔ افراد جامعه که به اصل و نسب و ریشهٔ خود می نازند بر همین منوال است.

و نازع اللّه رداء الجبریه :شیطان به سبب تکبر و خود بزرگ بینی اش در مقابل عزت و عظمت الهی به نزاع برخاست چنان که گذشت.

واژه های منازعه و رداء به عنوان استعاره به کار رفته است.

و ادّرع لباس التّعزّز ،در این عبارت تکبر و به خود بالیدن ابلیس را تشبیه

1- سوره اعراف(7)آیه(21)یعنی:خدایا تو مرا از آتش و آدم را از گل آفریدی.

2- سوره بنی اسرائیل(17)آیه(60) [1]یعنی:آیا سجده کنم در برابر کسی که او را از گل آفریدی؟

3- سوره حجر(15)آیه(32)، [2]یعنی:آیا سجده کنم در برابر بشری که وی را از گل و لای کهنه آفریدی ؟

به پوششی برای وی کرده،و به این دلیل واژهٔ زره پوشی را برایش استعاره آورده و کلمهٔ لباس را هم به عنوان ترشیح آن ذکر فرموده است و نیز در جملهٔ:

خلع قناع التذلل ،خلع استعاره و قناع ترشیح آن است یعنی شیطان نقاب فروتنی و بندگی در پیشگاه حق را که همچون حجابی برای حفظ آبروی بندگی او بود از صورت خود بدور افکند و خود را رسوای خاص و عام کرد .

ا لا ترون...بترفّعه ،در این عبارات حضرت وجوهی را بیان فرموده است که خداوند شیطان را به علت کبر و خود پسندیش پست و خوار کرده است و آن وجوه از این قرار است:

الف-پس از آن که او را از بهشت بیرون فرستاد،در دنیا مورد لعنت قرارش داد،و فرمود: «اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً مَدْحُوراً» (1)» ب-در آخرت برای وی زبانهٔ آتش مهیا کرد،و گفت: «لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَ مِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ » (2)».

و لو اراد اللّه...علی الملائکه ،این جمله استدلال به صورت قیاس استثنایی مرکب از دو شرطیهٔ متصله می باشد که صغرای آن دو از و لو اراد اللّه...

لفعل،و کبرای آن از و لو فعل نا آخر می باشد و تالی کبری مرکب از دو جمله است که یکی بر دیگری عطف شده است،و معنای مقدمهٔ صغری این است که اگر خداوند پیش از آفرینش آدم اراده می کرد که او را از نور شفاف لطیفی بیافریند که چشمها را خیره کند و زیباییش خردها را دچار حیرت سازد و از عطری به وجود آورد که بوی خوشش روحها را تازه کند و از گل و خاك تیره و تاریك او را نیافریند،می توانست،زیرا این امر برای خداوند مقدر و ممکن است.

1- سوره اعراف(7)قسمتی از آیه(17) [1]یعنی:از بهشت بیرون شو،در حالی که مورد نکوهش و لعنت می باشی.

2- سوره ص(38)آیه(84) [2]یعنی:جهنم را از تو و تمامی پیروانت پر می کنم.

در عبـارت امـام که تعبیر به آفرینش از نور می فرمایـد احتمال دیگری نیز داده شـده است که مراد آفرینش روحانی و مجرّد از مادهٔ ظلمانی باشـد،و این معمول است که گـاهی از مجردات تعبیر به نور می شود مثلاـ می گوینـد:انوار خـدا و انوار جلال او،و انوار حضـرته و نیز می گوینـد:فلانـی ما را به نور علمش روشن ساخت و همچنین از مجردات تعبیر به بوییـدنی هم می شود و می گوینـد فلانی رایحـهٔ علم را بو نکرده است و تعبیر به طعم نیز می شود و می گوییـد:فلانـ فرد شـیرینی دانش را نچشـیده است و در تمـام اینهـا برای تقریب به ذهن لفظ محسوس را استعاره برای معقول آورده اند.

معنای مقدمهٔ کبری این است که اگر این کار را می کرد و آدم را چنان که گفته شد می آفرید گردنهای فرشتگان و همچنین،ابلیس در برابرش خاضع می شد ولی در این صورت خضوع فرشـتگان به خاطر اصل خلقت و شـرافت مادّی حضـرت آدم بود نه برای فرمان الهی و در این حالت ملائکه نمی توانستند بر خداوند اشکال کنند که چرا کسی را می آفرینی که در زمین فساد می کند و خونریزی راه می اندازد،و شیطان قادر نبود به دلیل اصل آفرینش خود بر او فخر فروشی کند و نیز امتحان ملائکه در مورد وی آسانتر برگزار می شود به دو علت:

الف-طبیعی است که اگر کسـی را دسـتور دهند که در برابر پایینتر از خود اظهار کوچکی کند حاضـر نیست و از این رو سجدهٔ ملائکه در برابر آدم تـا حـدّی ناگوار بود،ولی با این فرض که در شـرافت اصل خلقت از آنان کاستی نداشـته و شبیه آنان بود به سادگی برای خضوع در برابر وی تسلیم می شدند.

ب-آنچه که مانع تسلیم شدن ملائکه برای خضوع در برابر آدم بود، ناآگاهی آنها از راز آفرینش وی بود چون از نظر اصل خلقت غیر از آنان بود نمی دانسـتند که صـلاحیت برای خلیفة اللهی دارد و از این رو بر خداوند راجع به آفرینش او،اشـکال گرفتند و حق تعالی در پاسخ آنان فرمود:من چیزهایی

می دانم که شـما بر آن آگـاهی نداریـد،ولی بـا فرض این که خداونـد آدم را از مـادهٔ نوری مناسب با اصل خلقت ملائکه می آفریـد بر سـرّ آفرینش وی آگاهی داشـتند و بر خداوند اشکال نمی گرفتند و تسلیم آنان در مقابل فرمان حق تعالی برای سجدهٔ در برابر آدم آسانتر بود.پس از بیان این مطلب امام می فرمایـد:اما خداونـد سـبحان بندگان خود را به اموری مورد آزمایش قرار می دهد که راز آن را نمی دانند،و با این سخن می فهماند که حق تعالی نخواست آدم را از نور بیافریند و اراده اش آن بود که فرشتگان خود را به سجدهٔ بر آدم بیازماید،با آن که هیچ توجّه به اصل و غرض از این تکلیف نداشـتند.مقصود از این قیاس اسـتثنایی توجه به این است که خداونـد آفرینش آدم را از نور اراده نکرده است،و این معنا از این نتیجه به دست می آیـد که اگر خـدا خلقت آدم را از نور اراده می کرد،همه در مقابلش خضوع می کردند و آزمایش بر فرشتگان آسان می شد، امّا این امر،تحقّق نیافت،پس ارادهٔ خدا بر آفرینش آدم از نور تعلق نگرفت.

نصب این چنـد واژه:تمییزا،نفیـا و ابعـادا بنا بر مفعول له است یعنی خـدا فرشـتگان را آزمایش کرد تا مطیع را از عاصـی مشـخص سازد و خصیصهٔ زشت کبر و خودخواهی را از آنان دور کند.توفیق از خداوند است.

فصل دوم خطبهٔ قاصعه

اشاره

فَاعْتَبِرُوا بِمَا كَانَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ؟بِإِبْلِيسَ؟- إِذْ أَحْبَطَ عَمَلَهُ الطَّوِيلَ وَ جَهْدَهُ الْجَهِيدَ- وَ كَانَ قَدْ عَبَدَ اللَّهَ سِتَّةَ آلاَفِ سَنَةٍ- لاَ يُدْرَى أَ مِنْ سِنِي الدُّنْيَا أَمْ مِنْ سِنِي الآخِرَةِ- عَنْ كِبْرِ سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ- فَمَنْ ذَا بَعْدَ؟إِبْلِيسَ؟ يَسْلَمُ عَلَى اللَّهِ بِمِثْلِ مَعْصِيَتِهِ- كَلاَّ مَا كَانَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِيُدْخِلَ الْجَنَّةَ بَشَراً- بِأَمْرٍ أَخْرَجَ بِهِ مِنْهَا مَلَكاً- إِنَّ حُكْمَهُ فِي أَهْلِ السَّمَاءِ وَ أَهْلِ الْأَرْضِ لَوَاحِدٌ- وَ مَا بَيْنَ اللَّهِ وَ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ هَوَادَةٌ- فِي إِبَاحَةِ حِمًى حَرَّمَهُ عَلَى الْعَالَمِينَ فَاحْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ عَدُوَّ اللَّهِ أَنْ يُعْدِيَكُمْ بِدَائِهِ- وَ أَنْ يَسْتَفِزَّكُمْ بِنِدَائِهِ وَ أَنْ يُجْلِبَ عَلَيْكُمْ بِخَيْلِهِ

ص:413

وَ رَجْلِهِ- فَلَعَمْرِي لَقَدْ فَوَّقَ لَكُمْ سَهْمَ الْوَعِيدِ- وَ أَغْرَقَ إِلَيْكُمْ بِالنَّزْعِ الشَّدِيدِ- وَ رَمَاكُمْ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ- فَقَالَ «رَبِّ بِما أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» - قَذْفاً بِغَيْبٍ بَعِيدٍ وَ رَجْماً بِظَنٍّ غَيْرِ مُصِيبٍ- صَدَّقَهُ بِهِ أَبْنَاءُ الْحَمِيَّةِ وَ إِخْوَانُ الْعَصَبِيَّةِ- وَ فُرْسَانُ الْكِبْرِ وَ الْجَاهِلِيَّةِ- حَتَّى إِذَا انْقَادَتْ لَهُ الْجَامِحَةُ مِنْكُمْ- وَ اسْتَحْكَمَتِ الطَّمَاعِيَّةُ مِنْهُ فِيكُمْ فَنَجَمَتِ الْحَالُ مِنَ السِّرِّ الْخَفِيِّ إِلَى الْأَمْرِ الْجَلِيِّ- اسْتَفْحَلَ سُلْطَانُهُ عَلَيْكُمْ- وَ دَلَفَ بِجُنُودِهِ نَحْوَكُمْ- فَأَقْحَمُوكُمْ وَلَجَاتِ الذُّلِّ- وَ أَحَلُّوكُمْ وَرَطَاتِ الْقَتْلِ- وَ أَوْطَئُوكُمْ إِثْخَانَ الْجِرَاحَةِ طَعْناً فِي عُيُونِكُمْ- وَ حَزّاً فِي حُلُوقِكُمْ وَ دَقّاً لِمَنَاخِرِكُمْ- وَ قَصْداً لِمَقَاتِلِكُمْ وَ سَوْقاً بِخَزَائِمِ الْقَهْرِ- إِلَى النَّارِ الْمُعَدَّةِ لَكُمْ- فَأَصْبَحَ أَعْظَمَ فِي دِينِكُمْ حَرْجاً- وَ أَوْرَى فِي دُنْيَاكُمْ قَدْحاً- مِنَ الَّذِينَ أَصْبَحْتُمْ لَهُمْ مُنَاصِبِينَ وَ عَلَيْهِمْ مُتَأَلِّبِينَ- فَاجْعَلُوا عَلَيْهِ حَدَّكُمْ وَ لَهُ جِدَّكُمْ- فَلَعَمْرُ اللَّهِ لَقَدْ فَخَرَ عَلَى أَصْلِكُمْ- وَ وَقَعَ فِي حَسَبِكُمْ وَ دَفَعَ فِي نَسَبِكُمْ- وَ أَجْلَبَ بِخَيْلِهِ عَلَيْكُمْ وَ قَصَدَ بِرَجِلِهِ سَبِيلَكُمْ- يَقْتَنِصُونَكُمْ بِكُلِّ مَكَانٍ وَ يَضْرِبُونَ مِنْكُمْ كُلَّ بَنَانٍ- لاَ تَمْتَنِعُونَ بِحِيلَةٍ وَ لاَ تَدْفَعُونَ بِعَزِيمَةٍ- فِي حَوْمَةِ ذُلٍّ وَ حَلْقَةِ ضِيقٍ- وَ عَرْصَةِ مَوْتٍ وَ جَوْلَةِ بَلاَءٍ- فَأَطْفِئُوا مَا كَمَنَ فِي قُلُوبِكُمْ- مِنْ نِيرَانِ الْعَصَبِيَّةِ وَ أَحْقَادِ الْجَاهِلِيَّةِ- فَإِنَّمَا تِلْكَ الْحَمِيَّةُ تَكُونُ فِي الْمُسْلِمِ- مِنْ خَطَرَاتِ الشَّيْطَانِ وَ نَخَوَاتِهِ وَ نَزَغَاتِهِ وَ نَفَثَاتِهِ- وَ اعْتَمِدُوا وَضْعَ التَّذَلُّلِ عَلَى رُءُوسِكُمْ- وَ إِلْقَاءَ التَّعَزُّزِ تَحْتَ أَقْدَامِكُمْ- وَ خَلْعَ التَّكَبُّرِ مِنْ أَعْنَاقِكُمْ- وَ اتَّخِذُوا التَّوَاضُعَ- مَسْلَحَةً بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ عَدُوِّكُمْ؟إِبْلِيسَ؟ وَ جُنُودِهِ- فَإِنَّ لَهُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ جُنُوداً وَ أَعْوَاناً- وَ رَجْلاً وَ فُرْساناً- وَ لاَ تَكُونُوا كَالْمُتَكَبِّرِ عَلَى ابْنِ أُمِّهِ- مِنْ غَيْرِ مَا فَضْلٍ جَعَلَهُ اللَّهُ فِيهِ- سِوَى مَا أَلْحَقَتِ الْعَظَمَةُ بِنَفْسِهِ مِنْ عَدَاوَةِ الْحَسَدِ- وَ قَدَحَتِ الْحَمِيَّةُ فِي قَلْبِهِ مِنْ نَارِ الْغَضَبِ- وَ نَفَخَ الشَّيْطَانُ فِي أَنْفِهِ مِنْ رِيحِ الْكِبْرِ- الَّذِي أَعْقَبَهُ اللَّهُ بِهِ النَّدَامَةَ- وَ أَلْزَمَهُ آثَامَ الْقَاتِلِينَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَلاَ وَ قَدْ أَمْعَنْتُمْ فِي الْبَغْيِ وَ أَفْسَدْتُمْ فِي الْأَرْضِ- مُصَارَحَةً لِلَّهِ بِالْمُنَاصَبَةِ- وَ مُبَارَزَةً لِلْمُؤْمِنِينَ بِالْمُحَارَبَةِ- فَاللَّهَ اللَّهَ فِي كِبْرِ الْحَمِيَّةِ وَ فَخْرِ الْجَاهِلِيَّةِ- فَإِنَّهُ مَلاَقِحُ الشَّنَئَانِ وَ مَنَافِخُ الشَّيْطَانِ- الَّتِي خَدَعَ بِهَا الْأُمَمَ الْمَاضِيَةَ وَ الْقُرُونَ الْخَالِيَةَ- حَتَّى أَعْنَقُوا فِي حَنَادِسِ جَهَالَتِهِ وَ مَهَاوِي ضَلاَلَتِهِ- ذُلُلاً عَنْ سِيَاقِهِ سُلُساً فِي قِيَادِهِ- أَمْراً تَشَابَهَتِ الْقُلُوبُ فِيهِ وَ تَتَابَعَتِ الْقُرُونُ عَلَيْهِ- وَ كِبْراً تَضَايَقَتِ الصُّدُورُ بِهِ- أَلاَ فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَ كُبَرَائِكُمْ- الَّذِينَ تَكَبَّرُوا عَنْ حَسَبِهِمْ وَ تَرَفَّعُوا فَوْقَ نَسَبِهِمْ- وَ أَلْقَوُا الْهَجِينَةَ عَلَى رَبِّهِمْ

وَ جَاحَدُوا اللّهَ عَلَى مَا صَنَعَ بِهِمْ- مُكَابَرَةً لِقَضَائِهِ وَ مُغَالَبَةً لآلائِهِ- فَإِنَّهُمْ قَوَاعِدُ أَسَاسِ الْعَصَبِيَّةِ- وَ دَعَائِمُ أَرْكَانِ الْفِتْنَةِ وَ سُيُوفُ اعْتِزَاءِ الْجَاهِلِيَّةِ- فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ لاَ تَكُونُوا لِنِعَمِهِ عَلَيْكُمْ أَضْدَاداً- وَ لاَ لِفَضْلِهِ عِنْدَكُمْ حُسَّاداً- وَ لاَ تُطِيعُوا الْأَدْعِيَاءَ الَّذِينَ شَرِبْتُمْ بِصَفْوِكُمْ كَدَرَهُمْ- وَ خَلَطْتُمْ بِصِحَّتِكُمْ مَرَضَهُمْ وَ أَدْخَلْتُمْ فِي حَقِّكُمْ بَاطِلَهُمْ- وَ هُمْ أَسَاسُ الْفُسُوقِ وَ أَحْلاَسُ الْعُقُوقِ- اتَّخَذَهُمْ؟إِبْلِيسُ؟ مَطَايَا ضَلاَلٍ- وَ جُنْداً بِهِمْ يَصُولُ عَلَى النَّاسِ- وَ تَرَاجِمَةً يَنْطِقُ عَلَى أَلْسِنَتِهِمْ- اسْتِرَاقاً لِعُقُولِكُمْ وَ دُخُولاً فِي عُيُونِكُمْ- وَ نَفْثاً فِي أَسْمَاعِكُمْ- فَجَعَلَكُمْ مَرْمَى نَبْلِهِ وَ مَوْطِئَ قَدَمِهِ وَ مَأْخَذَ يَدِهِ

لغات

احباط:باطل ساختن جهد:کوشش کردن هواده:آشتی کردن استنفزّه:آن را سبك شمرد و طردش ساخت.

فوق السهم:برای تیر،دندانه ای قرار داد که محل قرار گرفتن زه کمان می باشد.

نزع القوس نزعا:کمان را بطور کامل کشید.

اغراق فی المدّ:کشیدن کامل و فراگیر قذف:نسبت(بد)دادن(تهمت زدن) طماعیه:حرص و آز نجمت:آشکار شد دلف:راه رفت و نزدیك شد.

اقحموکم:شما را با زور و قهر داخل کردند ولجات:جمع ولجه،جایی است مثل غار و مانند آن که مسافران در میان راه به آن جا پناه می برند و خود را از باران و غیر آن محافظت می کنند.

ورطات:جمع ورطه:بیابانی طولانی که راه به جایی ندارد و نیز به معنای هلاکت می آید.

حزّ:قطع کردن خزائم:جمع خزامه:حلقه ای مویین که در بینی شتر قرار می دهند و آن را مهار می کنند.

ص:415

أوری:باب افعال از وری آتش روشن ساخت.

مناصبة:دشمنی کردن و با هم جنگیدن در حقیقت هر یك آنها شرّ خود را در برابر دیگری آماده ساخته است تألّب:جمع شدن حسب الرجل:آنچه که انسان از مایه های افتخار و مباهات آباء و اجداد خود می داند اجلب علیه:جمع کرد حلیه،صداهایی که در جنگ و غارت کردن به کار می رود.

حومة الشيء:عضو مهّم از الشيء و آنچه از آن که بیشتر مورد توجه است و به همین معناست الحلقه للقوم عرصة موت:در آستانهٔ مرگ قرار داشتن جوله:مثل حلقه به معنای جمعیت مهم و مورد توجه نخوه:تکبر و غرور نزع:تباه کردن نفث:دمیدن بطور اندك و کمتر از فوت کردن مسلّحه:پاسداران مسلّح که حافظ مرزها می باشند و بر خود این مکانها هم اطلاق می شود امعان فی شيء:دور اندیشی و ژرف نگری در امری است صارحه:کشف و آشکار شدن ملاقح:نرها،آبستن کننده ها،جمع ملقح،ممکن است مصدر میمی باشد.

شنئان:بغض و دشمنی اعنق الجمل فی السیر:شتر گردنش را کشید و گامهایش را بزرگ ساخت حنادس:جمع حندس،شب بسیار تاریك ذلل:جمع ذلیله فعیل به معنای مفعول است،رام شدگان سلس:جمع سلس،مطیع و نرم هجینه:کار قبیح و زشت،فعیل به معنای مفعول اعتزاء:خویشاوندی و نسبت یافتن به پدر یا قبیله أدعیاء:جمع دعّی کسی که به غیر پدرش نسبت داده می شود،زنا زاده

ص:416

حلس:آنچه همراه شيء است از حلس البعير پارچهٔ نازکی که زیر جهاز شتر می گسترانند تا پشت آن را از زخم شدن نگهداری کند.

عقوق:ستم کردن به پدر و سایر خویشان و خودداری از نیکی به آنها

ترجمه

فصل دوم:در این قسمت از خطبه امام(علیه السلام)به شنوندگان هشدار می دهد که از بدبختی شیطان پند بگیرند زیرا به سبب تکبر و تعصب بی جایش عبادتهای چندین ساله اش باطل و در دنیا و آخرت مورد لعن و شماتت واقع شد،و نیز مردم را بر حذر می دارد که راه او را نروند گرد تکبر و خود پسندی نگردند که این خود ریشهٔ بسیاری از صفتهای زشت و اعمال ناروا و سرانجام سقوط در درهٔ هلاکت ابدی خواهد بود.توفیق از خداوند است.

«از کار خدا در بارهٔ شیطان پند و عبرت بگیرید،زیرا عبادتهای طولانی و کوشش فراوان او را به دلیل یك ساعت سرکشی و تکبر،باطل و بی اثر ساخت،با این که شش هزار سال خدا را عبادت کرده بود که معلوم نیست از سالهای دنیا بوده، یا آخرت،پس چه کسی بعد از ابلیس،با انجام دادن مانند گناه او،از عذاب الهی سالم خواهد ماند؟هرگز نخواهد شد که خداوند سبحان،انسانی را به بهشت وارد سازد به سبب کاری که به وسیلهٔ آن فرشته ای را از آن بیرون کرد.حکم خداوند در میان اهل آسمان و زمین یکی است و بین او با هیچ یك از آفریدگانش،در روا داشتن آنچه بر جهانیان حرام فرموده است سازشی نیست(که آنچه بر همه حرام کرده بر او مباح کند) پس،از دشمن خدا(شیطان)بترسید،که،مبادا شما را به درد خود گرفتار سازد و با ندایش شما را نگران کند و با لشکریان سواره و پیادهٔ خویش اطرافتان را فرا گیرد،به جان خودم سوگند که تیر شرّش را برای جان شما به چلّه کمان نهاده و آن را به جانب شما سخت کشیده و از نزدیك شما را هدف قرار داده و گفته است:

ص:417

«رَبِّ بِمـا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (1)»او،بی اندیشه از آیندهٔ دور غیبگویی کرده،و با پنداری غیر واقع سـنگ انداخته است و فرزندان نخوت و برادران عصبیت،و سواران گردنکش و جاهلیت او را تصدیق کردند،تا این که سرکشـهای شما از او پیروی کردند،و حرص و طمع او،در شـما پا بر جا شد، پس راز نهان آشـکار شد و تسـلط او بر شما قوت یافت و سپاه خود را به سوی شما نزدیك آورد و لشـکریان وی شـما را در غارهـای ذلت و خواری جا دادنـد و در گودالهای مرگ انداختنـد،و با زخمهای سـنگین که از نیزه زدن در چشمها و بریدن گلوها و کوبیدن بینیها و انداختنتان در قتلگاهها،در شما ایجاد کردند پایمالتان ساختند،چرا که اراده داشتند شما را با حلقه های مهار قهر و خشم که در بینی می نهند به سوی آتشـی که برایتان آماده شده است بکشانند.بنا بر این شیطان برای زخم زدن در دین شما بزرگتر و به علت آتش افروختن در دنیای شـما افروزنـده تر از کسانی است که شـما آشـکارا با آنها دشـمنید و بر آنان حمله می کنید، پس شدت خود را علیه او،و سـعی و کوششـتان را به منظور دفع او به کار برید،به خدا سوگند که او بر اصل و ریشهٔ شما فخر و مباهات کرد و در قـدر و منزلت شـما نکوهش وارد ساخت،و بر نسب شـما ایراد گرفت و سواران خود را برای حمله بر شـما گسـیل کرد و با پیادگان خود،راه شما را بست.آنان در هر جا شما را شکار کرده و به دام می اندازند و سر انگشتانتان را می زنند،و با هیچ چاره جویی نمی توانید سر،باز زنید و با هیـچ اراده ای نمی توانیـد شـرّشان را از خود دفع کنید، در حالی که شـما در انبوه بیچارگی و خواری و تنگاتنگ مرگ و جولانگاه بلا و سختی گرفتارید،پس آتشـهای عصبیت و کینه های زمان جاهلیت را که در سـینه هایتان پنهان است خاموش کنید،زیرا این خود پسـندی و تکبر در وجود مسلمان از وساوس و نخوتهای شیطان و تباهیها و دمیدنهای اوست و تصمیم گیرید که فروتنی را روی سرهایتان نهید و کبر و غرور را به زیر لگدهایتان

1- سوره حجر(15)آیه(39) [1]یعنی:پروردگـارا چـون تو مرا گمراه کردی من نیز گناهـان را بر بنی آدم در زمین می آرایم و تمامشـان را گمراه می کنم.

افکنیـد و خودخـواهی و گردنکشـی را از گردنهایتـان دور سازیـد،و فروتنی و تواضع را به منزلـهٔ سـلاح میـان خود و دشـمنانتان:شـیطان و لشـکریانش،قرار دهید،زیرا او را در هر جامعه ای لشـکرها و یاران پیاده و سوار می باشد و مانند آن متکبر گردنکش (قابیل)بر فرزند مادرش نباشـید که بر او تکبر ورزیـد،بـدون آن که خداوند در او فزونی قرار داده باشد بجز تکبری که به دلیل دشـمنی حسد بر نفس او،وارد شد و از آتش خشم در دل وی تعصّب افروخته شد و شـیطان باد کبر و غرور در بینی او دمید تا بالاخره خداوند او را از کار خود پشـیمان ساخت و گناه کشـندگان تا روز قیامت را بر گردن او نهاد،بهوش باشـید که شما در ستمگری زیاده روی کردید و در روی زمین فساد بر پا ساختید،در حـالی که دشـمنی بـا خـدا را آشـکار کرده و برای جنـگ بـا مؤمنان برخاستیـد،پس در بارهٔ گردنکشـی برخاسـته از تعصب بیجا و بر خود بالیدنهای جاهلانه از خداوند بترسـید،زیرا تکبر و خودخواهی تولید کنندهٔ دشمنی و دمیدنگاه شیطان است که به آن سبب امتهای گذشته و پیشـینیان را فریب داد،تـا جـایی که در تاریکیهای نادانی و دامهای گمراهی او گرفتار شدنـد،در حالی که به هر جا او برانـد، رامنـد و هر جا بکشاند روانند،آری این بلایی است همگانی که دلها در آن همانندانـد و گذشـتگان در پی آن شتافتند و به جانب خود پسندی رفتند که سینه ها به سبب آن تنگ شد.

بهوش باشـید و از پیروی کردن فرمانروایانتان بپرهیزیـد،آنها که به دلیل جاه و مقام خود،تکبر ورزیدنـد و بالاتر از نسب خویش سـرافرازی کردنـد و نسـبتهای ناروا به پروردگارشان دادنـد و احسانهای خدا را بر خود انکار کردند تا با قضا و قدر او نبرد کنند و با نعمتهایش به مبارزه برخیزند پس به این دلیل،ایشان پایه های بنای عصبیت و اسـتوانه های ارکان فتنه و آشوب و شمشیرهای افتخار و سرافرازی دوران جاهلیت و نادانی می باشند.

پس از خدا بترسـید،و بر نعمتهایی که به شـما داده است ناسـپاس نباشـید و بر احسانهایی که به شما ارزانی فرموده است حسد نورزید و از بدان و ناکسان که به دروغ خود را از سلالهٔ اشراف دانند پیروی نکنید،زیرا آنها اشخاصی می باشند که

شما،آب تیرهٔ گل آلودشان را با آب صاف و پاکیزهٔ خود آشامیده و بیماریشان را با تندرستی خویش مخلوط کرده و باطل و نادرستیشان را در راستی و درستی خود،داخل کردید،در حالی که آنان اساس و پایهٔ فسق و همراهان گناه و ستمکاری می باشند،که شیطان ایشان را به منزلهٔ شترهای بارکش گمراهی گرفت،و نیز آنان را سربازانی قرار داد که با آنها بر مردم حمله کند و ترجمه کننده هایی که بر زبان آنان سخن گوید،تا این که عقلهای شما را بدزدد،و در چشمهایتان داخل شود و در گوشهایتان بدمد،پس شما را هدف و جای پا و دستگیرهٔ خود قرار دهد.»

شرح

فاعتبروا ،امام(علیه السلام)پس از شرح حال شیطان و مدت طولانی را که در عبادت خدای تعالی به سر برده و بیان آنچه که بر اثر تکبر و خود بزرگ بینی به سر او آمد تمام اعمالش باطل شد،و از رحمت بی پایان خدا دور و به لعنت ابدی دچار شد،در این فصل از خطبهٔ شریف شنوندگان خود را مامور کرده است که از سرگذشت رقّت بار او پند و اندرز بگیرند و گرد این خصلت ناپسند و ناروا نگردند بلکه با خود بیاندیشند که وقتی آن که در جرگهٔ فرشتگان بود و 6 هزار سال خدای را پرستش کرد،اما به دلیل یك لحظه کبر و خود پسندی چنین وضعیتی پیدا کرد، افراد بشر که عمر عبادتشان بسیار اندك است،اگر تکبّر ورزند به طریق اولی به این سرنوشت گرفتار خواهند شد.

جهده الجهید ،یعنی کوششی که انجام داد و مشقت آن را تحمل کرد.

و کان قد عبد اللّه...الاخره ،سالهای آخرت ممکن است اشاره به مدتهای بسیار طولانی و مجاز باشد،شبیه روزهای آخرت که از آیات قرآن استفاده می شود مثل: «وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ» (1)»و نیز می گوید:

«فِي يَوْمٍ كانَ»

1- سوره حج(22)قسمتی از آیه(46) [1]یعنی:یك روز نزد پروردگارت به اندازه هزار سال از سالهایی است که شما حساب می کنید.

«مِقْدارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» (1)»زیرا روزهـای عـالم آخرت را نمی شود بر معنـای حقیقی آن حمل کرد به دلیل این که یك روز عبارت از زمان طلوع خورشید تا هنگام پنهان شدن و غروب آن می باشد ولی پس از فنای دنیا چنان که ظاهر شرع بر آن حکم می کند نه خورشید و نه طلوع و غروبی برای آن باقی می ماند،و بنا بر عقیدهٔ کسانی که فلك و مدار سـتارگان را برای همیشه باقی می دانند نیز رسـتاخیز عبارت از جـدایی نفوس از بـدنها و یا حالاتی که برای آنها پس از جدایی از بدن حاصل می شود و بدیهی است که برای مجردات و مفارقات از مادهٔ زمان و مکانی نیست تا این که روز و سالی داشـته باشد،با این فرض نیز باید روز را حمل بر معنای مجازی کنیم که زمان فرضـی است و از مقایسـهٔ احوال آخرت با دنیای مادی و روزهای آن به دست می آید از باب جانشـین ساختن امر بالقوه به جای بالفعل و به همین معناسـت زمانهایی که دانشـمندان علم کلام به آن تعبیر کرده و گفته انـد:تقـدم خداوند بر وجود جهان،به زمانهای مفروضـی است که نهایتی برایش نیست،بنا بر این روزی که مقدارش پنجاه هزار یا هزار سال است اشاره به تفاوت حالات اشـخاص است که بر اثر سـختی حساب و آسانی آن که در نتیجـهٔ زیادی گناه یا عبادتها و اعمال خیر متفاوت است یعنی برای آنان که بار گناهشان سـنگین و کارهای نیکشان اندك و هول و هراسـشان زیـاد است،آن روز بسـیار طولانـی است و از نظر آنان که کفّـهٔ اعمال نیکشان بر گناهان می چربـد روز حساب و قیامت بسـیار طولانی نیست،چنان که ابن عباس مفسّـر کبیر در تفسـیر قول خداوند:روزی که مقدار آن پنج هزار سال است می گوید:مقصود روز قیامت است که خداونـد آن را برای کافران پنجاه هزار سال قرار داده است زیرا بر اثر گناه و معصـیت حسابشان طولانی است و آن چنان در فشار و سختی قرار می گیرند که

1- سوره معارج(70)قسمتی از آیه(3) [1]یعنی:در روزی که اندازهٔ آن پنجاه هزار سال است.

در نظر آنان این چنین طولانی می شود و از ابی سعید خدری نقل شده است که حضور پیامبر اکرم عرض شد،چه بسیار طولانی است پنجاه هزار سال روز قیامت! حضرت فرمود:سوگند به آن که جانم در دست قدرت اوست روز قیامت برای مؤمن بسیار سهل و آسان است حتی از انجام دادن یك نماز واجب که در دنیا بجا می آورد آسانتر است،آری اینها دلالت دارد بر آن که مراد از کلمهٔ یوم زمان فرضی و تصوّری است و گر نه زمان حقیقی به این اندازه تفاوت پیدا نمی کند.پس از بیان مطلب،می گوئیم:در بارهٔ عبادت ابلیس و ملائکه که در حدیث و خطبهٔ اوّل چنین گفتیم آنها به زمین فرود آمدند،طایفهٔ جن را به سوی دریاها و سر کوهها،راندند و خود مدت زمانی خدا را در زمین عبادت کردند دو احتمال وجود دارد.

الف-این که عبادت،روحانی بوده که زمانی را اشغال نمی کند بلکه شامل حالاتی شبیه زمان می باشد و ابلیس خدا را پیش از آفرینش آدم در زمانهای مفروضی عبادت کرده که اندازهٔ آن شش هزار سال می باشد.

ب-احتمال دیگر آن که عبادت جسمانی باشد و در زمانهای دنیا باشد که مقدارش به اندازهٔ پنجاه هزار سال از سالهای دنیا باشد.

لا یدری در نسخهٔ منقول از مرحوم سید رضی بر وجه معلوم ضبط شده است ولی در نسخه های دیگر به طریق مجهول نقل شده،بنا بر فرض اول لازمه اش آن است که خود شیطان نمی داند که آن سالها از چه سنخ زمانی بوده است ولی بنا بر نسخهٔ دوم که مجهول باشد ممکن است خود او بداند ولی دیگران ندانند خلاصه آن که در این مطلب چند احتمال و تردید وجود دارد.

1-عبادت ابلیس قبل از آدم،روحانی باشد یا جسمانی.

2-زمان عبادت حالت فرضی بوده است یا موجودی واقعی.

3-بر تقدیر اخیر، مراد از شش هزار سال، سالهای متعارف نزد ما باشد یا سالهایی که قبل از خلقت آدم مرسوم بوده است که هر سالی هزار سال یا پنجاه هزار سال از سالهای میان ما باشد، وقتی که این همه احتمال در مطلبی وجود داشته باشد، یقین به هیچ کدام پیدا نمی شود، بدین علت حضرت تعبیر به لا یدری غیر معلوم فرموده است اما دیگری از شارحان نهج البلاغه می گوید: از این که امام آن مدت را شش هزار سال تعیین کرده و سپس فرموده است که معلوم نیست از چه سالهایی باشد، چنین بر می آید که این مطلب را یا بطور اجمال از پیامبر اکرم بدون شرح و تفصیل شنیده بوده است، و یا این که به وجه کامل آن را می دانسته، اما آن را از مردم پنهان ساخته است، زیرا می داند که درك کردن سالهای آخرت برای آنان بسیار دشوار و غیر قابل هضم است زیرا در صورتی که عبادت شیطان شش هزار سال و هر روزی از آن سالها پنجاه هزار سال به سالهای دنیا باشد، حاصل ضرب شش هزار سال در سیصد و شصت روز که در پنجاه هزار ضرب شده باشد، یك صد و هشت هزار میلیون سال می شود که عددی بسیار سنگین است و بر فرضی که اندازهٔ هر روز را هزار سال بدانیم از ضرب شش هزار سال در سیصد و شصت هزار، دو هزار و صد و شصت میلیون سال می شود که این نیز بر ذهنها گران می آید، از این رو حضرت تفصیل مطلب را برای مردم بیان نفرمود .

فمن... معصیته ، در این جمله از راه استفهام انکاری هیچ شخصی را که متصف به صفت ناپسند تکبر باشد از لعنت و عقوبت الهی سالم و بر کنار نمی داند، و جملهٔ یسلم علی اللّه، یعنی این که به سوی خدا برگردد، در حالی که از لعنت و عذاب او سالم باشد، چنان که وقتی چیزی سالم به سوی تو برگشت و خراب و تلف نشده بود، می گویی سلم علیّ هذا لشيء. حرف باء در عبارت بمثل معصیته، برای مصاحبت است یعنی چه کسی سالم از کیفر الهی به سوی او

بر می گردد با این که گناهی مانند گناه ابلیس همراه خود داشته مثل او متکبّر باشد و امر حق تعالی را مخالفت کند.

واژهٔ کلاّ نیز برای ردّ کسی است که ممکن است سالم ماندن از عذاب را برای چنین شخصی جایز بداند،و این مطلب را با جملهٔ:ما کان اللّه...ملکا، تفسیر و شرح فرموده است یعنی هرگز چنین نیست که خداوند داخل بهشت سازد،بشری را که همراه با گناهی باشد که به خاطر آن فرشته ای (1)را از بهشت بیرون کرده است،و این گناهان خصلت ناپسند تکبر است.جملهٔ امام(علیه السلام)در این مورد به عنوان یك قضیهٔ سالبهٔ عرفیهٔ عامّه بیان شده است که معنایش این است:

هیچ انسانی تا هنگامی که متّصف به صفت کبر باشد داخل بهشت نمی شود بنا بر این اگر پیوسته این صفت همراه او باشد مثل کسی که با کفر بمیرد هرگز داخل بهشت نمی شود،ولی اگر دوام نیابد و بدون آن از دنیا برود،می توان گفت که داخل بهشت می شود،و در این هنگام قول کسانی که این سخن امام را دلیل بر آن می گیرند که گناهکاران و فاسقان اهل اسلام همیشه در جهنمند ارزش و اعتباری ندارد.امّا این که تمام عبادات و اعمال گذشتهٔ او باطل شد به دلیل کفر او بود نه تکبرش چنان که قرآن از آن پرده بر می دارد «إِلاّ إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَ كانَ مِنَ الْكافِرِينَ» (2)اکنون اگر گفته شود که سخن امام(علیه السلام)دلالت دارد بر این که بطلان عبادات گذشتهٔ ابلیس و بیرون راندن او از بهشت به دلیل تکبرش بوده است نه کفر او،جوابش آن است که گر چه پایه و اساس آن،تکبر بوده اما تکبر در برابر امر خدا و کوچك شمردن دستور او و اطاعت نکردن فرمان وی،مبارزهٔ

1- تعبیر امام(علیه السلام)در این جا از شیطان به فرشته،برای آن است که در آسمان بوده و با فرشتگان آمیزش داشته،فیض الاسلام.

2- سوره ص(38)آیه(73)، [1]یعنی:مگر شیطان که تکبر ورزید و از کافران شد.قمشه ای.

با خدا و کفر صـریح می باشد زیرا در برابر حق تعالی ایستاد و گفت:آیا برای بشری سجده کنم که او را از گل و لای کهنه آفریدی؟بنا بر این تکبر وی سبب کفر،و کفر هم باعث حبط عمل و لعنت شدن او و خارج شدنش از بهشت شد .

انّ حکمه فی اهل السـماء...لواحد ،حکم حق تعالی در افاضهٔ خیر و شـر، بر آنان که استحقاق و آمادگی در برابر این دو امر دارند،خواه در آسمان باشد و خواه در زمین،یکی است و فرقی نمی کند.پی هر کس آمادهٔ خیر یا شرّ است به آن سوی می رود.

و ما بین اللّه...السالمین ،یعنی میان او،و هیچ یك از آفریدگانش صـلح و سازشـی نیست که او را اسـتثنا کند و آنچه را بر دیگران حرام کرده برای او مباح سازد زیرا سازشکاری از علامتهای ترس و نیاز است که هر دو بر خداوند محال و ناروا می باشد.

برخی از شارحان گفته انـد:آنچه از قرآن و روایات در بارهٔ احباط و بطلان اعمال آمده،حمل بر آن شده است که فاعل به بعضـی از شـرایط لازم فعل اخلال رسانده و آن را چنان که وظیفه داشته انجام نداده و یا بدون بصیرت و یقین بلکه از روی گمان و تخمین بجا آورده و خلاصه بر وجهی واقع نشـده است که اسـتحقاق ثواب داشـته باشد نه این که آن را بر وجه صـحیح و مسـتحق ثواب انجام داده و سـپس باطل شده باشد،زیرا این امری است که طبق برهان و دلیل عقلی محال و غیر ممکن است .

پس از آن که حضـرت مردم را توجه داد که از سـرگذشت شیطان و بدبختیهایی که به سبب گناه و خود خواهی و تکبر،بر سرش آمده،عبرت بگیرنـد، هم اکنون آنان را از این دشـمن خـدا،بر حـذر می دارد که مبادا آنان نیز به این درد مبتلا شوند.دشـمنی او با خـدا،همان دوری از اطاعت دستورهای او،و

رو آوردن به مخالفت و معصیت وی می باشد.در عبارت متن از تکبر،تعبیر به بیماری شده است،زیرا این صفت ناپسند یك بیماری روانی است که از امراض جسمی بسیار دردناکتر می باشد.

عبارت ان یعدیکم در محل نصب بدل از عدوّ است و از قطب راوندی نقل شده است که مفعول دوم برای فعل احذروا می باشد ولی درست نیست، زیرا این فعل متعدی به دو مفعول نمی شود.

بخیله و رجله ،کنایه از یاران شیطان است که گمراه و گمراه کننده اند و مردم را با وساوس خود به کوره راههای پر پیچ و خم تاریکی و ضلالت می کشانند .

فلعمری...الشدید ،در این عبارت واژهٔ سهم،که به معنای تیر است استعاره از وسوسه های شیطانی و آرایشگریهای اوست که در پیشگاه حق تعالی فرزندان آدم را به آن،تهدید کرد و گفت: «لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (1).

وجه استعاره آن است که ابلیس این وسوسه ها را جلو روی انسانها جلوه می دهد و روح آنان را تحت تأثیر قرار می دهد و باعث هلاکت و تباهی آنها در آخرت می شود چنان که تیر به روی کسی بیاندازند و او را به هلاکت برسانند.واژه های تفویق ، اغراق ، نزع و رمی را که معانی آنها در قسمت لغات ذکر شد به عنوان ترشیح برای این استعاره یاد فرموده است.منظور از مکان نزدیکی که شیطان از آن جا بنی آدم را هدف قرار داده همان است که از پیامبر اکرم نقل شده است«که شیطان مثل خون در باطن وجود انسانها در جریان است (2)»و نیز می فرماید.«اگر نه این بود که شیطانها بر دلهای بنی آدم احاطه کرده اند فرشتگان آسمان را با دیده های دل خود می دیدند (3)»،مکانی از این

1- برای آدرس و ترجمهٔ این آیه به پاورقی شمارهٔ.....مراجعه شود.

2- انّ الشیطان یجری من ابن آدم مجری الدم.

3- لو لا انّ الشیاطین یحومون علی قلوب بنی آدم لنظروا الی ملکوت السموات.

نزدیکتر نمی شود.کلمهٔ فلعمری که مفید قسم است به منظور اهمیت موضوع و تاکید آورده شده است.

«رَبِّ بِما أَغْوَيْتَنِي» ،در معنای حرف باء وجوهی ذکر شده است:

1-به معنـای قسم.حال اگر سؤال شود به چه دلیل شـیطان گمراهی را به خـدا نسـبت داد و چگونه مورد سوگنـد قرار گرفته است؟پاسـخ آن است که علم و قـدرت و بقیـهٔ خصوصـیات که از آنها در گمراهی اسـتفاده شده خداوند آنها را در وجود او آفریده و چون او خالق اسـباب است از این رو،اسناد گمراهی به وی صحیح می باشد و اما این که اغواء مقسم به واقع شده،دو وجه ذکر شده است:

الف:ما موصوله و عائـد صـله حـذف شده و معنای جمله آن است:سوگند به آنچه که مرا به آن سـبب گمراه ساخته ای،و مراد از آن دسـتور سجدهٔ بر آدم می باشد،زیرا در مقابل این امر استکبار کرد و از معصیتکاران شد،پس در حقیقت مقسم به امر و فرمان خداوند می باشد.

ب:کلمهٔ ما مصدریه باشد و بطور مجاز و از راه اطلاق مسبّب بر سبب، امر حق تعالی را گمراهی نام نهاده و سپس این امر را به اعتبار امر و تکلیف نه به اعتبار گمراهی مورد سوگند قرار داده است.

2-معنای دوم حرف باء،سـببیّت است یعنی به سـبب گمراهیم چنین می کنم، چنان که می گویند:بطاعته لیدخل الجنه و بمعصیته لیدخل النار یعنی به سبب اطاعتش باید داخل بهشت شود و به سبب گناهش باید داخل دوزخ شود.

مفعول لأزینّ ،الباطل بوده و حـذف شـده یعنی سوگند این است که آن چنان باطل را برای بنی آدم آرایش می دهم تا به انجام دادنش اقدام کنند.

3-به معنای سببیّت اما فعل اقسم محذوف باشد و معنایش چنین است:

به سـبب تکلیفی که برای من معین سـاختی که بـاعث گمراهی من شـد اکنون قسم یـاد می کنم که باطـل را برای اولاـد آدم در روی زمین آرایش خواهم داد.

ص:427

قـذفا بغیب بعیـد ،قـذفا مصـدر جانشـین حال است،و فعلش محـذوف است یعنی شـیطان که این حرفها را گفت در حالی بود که از روی تخمین از آینده دور و پنهان سخن می گفت چنان که خداوند می فرماید: «وَ یَقْذِفُونَ بِالْغَیْبِ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ» (1)مفسران گفته اند:غیب در این عبـارت به معنـای ظنّ و گمـان است امـا این درست نیست به دلیل این که اطلاق لفظ غیب بر ظنّ مجاز است و موقعی لفظ حمل بر مجـاز می شود که حقیقت جا نداشـته باشـد اما در این جا مانعی برای معنای حقیقی آن نیست زیرا معنای حقیقی غیب چیزی است که از نظر مردم پنهان باشـد و آن را ندانـند پس اظهار مطلب در بارهٔ هر چه که نمی داننـد قذف به غیب شـمرده می شود،و چون ابلیس اموری را ادّعا می کرد که نمی دانست در آینده انجام خواهد داد یا نه،از این بابت ادعاهای وی را انداختن شیئی نامحسوس از جای بسیار دور خوانده اند،اما جملهٔ بعد در نسخه سید رضی، بظنّ مصیب ،نقل شده،یعنی:از روی گمان درست،اما در بیشتر نسخه ها بظن غیر مصیب ،آمده که این وجه با عبارت قبل بغیب بعید مناسبتر می آید،زیرا آنچه که از پنهانی دور گفته می شود گمان درستی آن کمتر است.

اکنون اگر سؤال شود که چرا حضـرت حرفهای شـیطان را گمان نابجا و غیر مصـیب خوانده است با آن که وی پیوسـته مقاصد شوم خود را عملی کرده و به گمراه کردن مردم اشتغال دارد چنان که خداوند نیز می فرماید: «وَ لَقَدْ صَدَّقَ عَلَیْهِمْ إِبْلِیسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ» (2)،در پاسخ چند وجه می توان بیان کرد.

1-منظور از ظنّ غیر مصـیب،عـدم علم است چون آنچه معمولاـ درست در می آیـد،علم و یقین است نه مظنّه و گمان پس معنای سـخن حضرت آن است

1- سوره سبا(34)قسمتی از آیه(52)، [1]یعنی:از نقطهٔ دور دستی نسبت به عالم غیت ناروا می گویند.

2- سوره سباء(34)قسمتی از آیه(19)یعنی:و ابلیس گمان باطل خود را سـخت به صدق و حقیقت در نظر مردم جلوه داد،پس او را پیروی کردند.

که شیطان بر طبق ظن و گمان حرف می زد نه از روی علم و یقین.

2-به گفتهٔ یکی از شارحان غیر مصیب بودن آن به این دلیل است که گمان می کرد گمراه کردن مردم به دست اوست و به همین سبب گفت:همهٔ آنان را گمراه می سازم،و حال آن که مردم به اختیار خود راه باطل را پیش گرفتند، و او اگر چه در این گمان،که گمراهی انسانها به اختیار اوست،خطا کرد امّا، گمان او در بارهٔ اصل گمراه شدن گمراهان با گمراه شدنشان تحقّق یافت.

3-چون هدف امام(علیه السلام)از بیان این مطلب نکوهش شیطان و وادار کردن مردم به دشمنی با او است لذا در کلمهٔ أجمعین توقّف فرموده به این معنا که ابلیس گمان کرد همهٔ مردم را گمراه خواهد کرد و امّا این که پس از تهدید برای گمراه کردن همهٔ فرزندان آدم بندگان خالص را استثنا کرد،بر طبق ظن و گمان خودش نبود،بلکه از باب تصدیق سخن پروردگار بود که فرمود: «إِنَّ عِبادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطانٌ» (1)»و بدیهی است که این گمان شیطان نیز گمان فاسدی بود زیرا او فقط توانست برخی از انسانها را گمراه کند نه همه را.

4-برخی دیگر از شارحان گفته اند گمان نابجای ابلیس به این دلیل است که وقتی تهدید کرد و گفت:همه را گمراه می کنم،مقصودش شرك به خدا بود و هنگامی که گفت:بجز بندگان با اخلاصت،منظورش معصومین از گناه بود که دسترسی به آنان ندارد،پس در حقیقت به گمان او،مردم فقط دو گروه می باشند مشرك و معصوم،و این ظنّ غیر مصیب و اندیشهٔ ناصوابی است زیرا گروههای بسیاری هستند که نه مشرکند و نه معصوم .

صدّقه به أبناء الحميّة ،حمیت به معنای عصبانیت و خشم و غضب می باشد،متکبّر در حقیقت از این خشمناك است که تصور می کند کسی بر او

1- سوره حجر(15)قسمتی از آیه(41) [1]یعنی:همانا بر بندگان خاصّ من تو را تسلطی نخواهد بود.

برتری پیدا می کند که خود،خویشتن را از او بالاتر می داند و همین تصور او را می آزارد و مایهٔ خشم او می شود،بنا بر این،حمیّت از لوازم تکبّر است،صاحبان این صفت ناپسند را از باب استعاره أبناء و فرزندان خوانده است زیرا همچنان که فرزندان پیوسته با مادرانشان می باشند اینان نیز همیشه ملازم با این صفت هستند چنان که گویا در اصل و ریشه از آن به وجود آمده اند،و این گروه با انجام دادن گناهان و داشتن صفات ناپسند و انحراف از راه حق،خیالات نادرست شیطان را بر کرسی صحت و درستی نشاندند.

و إخوان العصبیّه ،در معنای کلمهٔ اخوان،دو احتمال وجود دارد:

الف-بطور استعاره برای عصبیّت برادرانی ذکر کرده است چنان که برای حمیت فرزندانی ذکر کرد و منظور،صاحبان و دارندگان این صفت ناپسند می باشد.

ب-منظور از برادران کسانی باشد که میان خود عقد اخوت بسته و تعهد کرده اند که زیر بار حق نروند و در برابر آن کبر و گردنکشی کنند.

فرسان الکبر و الجاهلیه ،در این عبارت نیز دو احتمال است:

1-این که فرسان یعنی اسب سواران،استعاره از کسانی باشد که متّصف به صفت کبرند و مرتکب گناهان می شوند.

2-احتمال دیگر آن است که بدون استعاره،مراد از آن،دارندگان صفت ناپسند کبر باشد.

حتی...الجلّی ،این جمله،نتیجهٔ سخن پیشین امام است که سوگند یاد کرد و فرمود:شیطان تیر گمراهی خود را به سوی شما در کمان نهاده و به جانب شما نشانه رفته و از نزدیك به شما تیر افکنده تا آخر.

جامحه(گردن کشان)را برای گنهکاران و کسانی که سر از اطاعت بر می پیچند استعاره آورده است.

ص:430

فنجمت الحال ،سرانجام مقاصد شوم شیطان که گمراهی و انحراف شما بود به وقوع پیوست،و رازی که آن پلید در باطن داشت آشکار شد و به فعلیت رسید و بسیاری از شما را به راه گناهکاری و ضلالت سوق داد .

استفحل ،این فعل در مقام جزا و جواب شرطی است که در قبل آورده شد(حتی اذا انقادت...) واژهٔ استفحال که استعاره از شدت سطوت شیطان،و لفظ سلطانه اشاره به کمال قدرت و توانایی او برای مطیع ساختن نفوس و چیره شدن بر آنها می باشد. و جنود ابلیس ،کنایه از اهل فساد در روی زمین است چنان که در گذشته دانستی،و معنای دلف بجنوده... ،آن است که شیطان لشکریان خود را که همان تباهکارانند وادار می کند تا در میان جامعه فساد بپا کنند و برای مردم رذایل اخلاقی را بیارایند و آنان را به گمراهی بکشانند و از پی آمدهای این عمل آن است که بر هم دیگر حسد می برند و دشمن یکدیگر می شوند و با هم دیگر قطع رابطه می کنند و در میانشان تشتت آراء و اختلاف افکار پیش می آید و در نتیجهٔ این امور دشمن به زور و جبر آنان را به سیاهچالهای ذلت و خواری وارد می سازد و در پرتگاههای قتل و کشتار قرارشان می دهد و در حالتی که جراحتهای بی شمار برداشته اند ایشان را لگدمال می کند.

احتمال دیگر این است که مقصود از جملهٔ استفحل سلطانه علیکم،چیره شدن دشمنان و مخالفان از قبیل معاویه و امثال او است که پس از متفرّق شدن یاران امام و سر پیچی از اطاعت آن حضرت،آنان قوّت گرفتند.و این که امام(علیه السلام)این غلبهٔ دشمن را به شیطان و لشکریان او نسبت داده،امری است روشن،زیرا معمولا به جای سلطان الحق و جنوده،گفته می شود:سلطان اللّه و جنوده و به جای سلطان الباطل و جنوده،گفته می شود:سلطان الشیطان و جنوده،یا جنود الشیطان و اعوانه و اولیائه.

ص:431

اثخان الجراحة منصوب و مفعول دوم برای اوطاؤکم است.

دو کلمه: ولجات ، ورطات ،استعاره از حالتهایی است که موجب تحمل خواری و قتل می شود،مثل مکانهائی که از ترس دشمنان با خواری به آن پناه می برند و در آن جا به قتل می رسند و یا کنایه از پیروی کردن از دشمنان و تسلیم بودن در مقابل آنان می باشد،و منظور از اقحام و احلال آن است که دشمنان حق و شیاطین یا مخالفان،آنان را به اکراه و جبر به این حالتها و جایگاهها وادار می سازند و چون افتادن در این چاههای عمیق گمراهی باعث رنج و آزارهای طاقت فرساست صفت لگدکوب کردن و مجروح ساختن را برای آن استعاره آورده است یعنی آنان را در سوزش زخمها و جراحتها می افکند و هنگامی گفته می شود:اثخن فی الجراح که به شخصی جراحت بسیار وارد شود،و آن چنان زیاد و ظاهر شود که گویا در آتش سوزان قرار گرفته است.

طعنا...لمقاتلکم ،امام(علیه السلام)چشمها را محل نیزه های دشمنان قرار داده و همچنین گلوها را محل قطع شدن و بینیها را جای نرم کردن و کوبیدن و کشتارگاهها را مقصد و مقصود آنان خوانده است به این دلیل که هر گاه کسی بخواهد دیگری را با ذلت به هلاکت رساند این امور را در این موارد انجام می دهد،زیرا اگر چه از باب مثال ضربت نیزه بر تمام بدن رنج آور است امّا وقتی که به چشم وارد شود سخت تر است و منظره ای زشت تر ایجاد می کند،و بقیه هم بر همین قیاس می باشد.

بعضی از شارحان گفته اند،نصب کلمات طعنا ، حزّا ، دقّا ، قصدا و سوقا مصدرهای منصوب به فعل مقدر می باشند و این بهترین وجوه است ولی بنا بر روایت لإثخان الجراحه که لام در اوّل آن آورده شود،می توانیم طعنا و دو کلمهٔ بعدش را مفعول دوم برای فعل اوطأوکم و لام را برای غرض بگیریم یعنی به خاطر این که جراحتهای شما را افزایش دهند شما را با نیزه زدن و گلو بریدن و

درهم شکستن بقیه اعضاء لگدمال می سازند اما دو کلمهٔ قصدا و سوقا باز هم مصدرند(فعلشان حذف شد)زیرا از مفعول به دور می باشند.

اکنون که شیطان و لشکریانش این گونه کارها را در بارهٔ انسانها انجام می دهند،اگر مراد از لشکریان شیطان کسانی باشند که در میان مردم به وسوسه و فساد در روی زمین می کوشند معنایش این خواهد بود که آنان با وسوسه هایشان در میان یاران امام(علیه السلام)تفرقه انداخته و آنها را وادار به مخالفت با امامشان می کنند و این امر سبب ضعف آنها و چیرگی دشمن شده که آن اعمال را نسبت به اینها انجام دهند و نتیجهٔ آن خواری و ذلت در دنیا نصیب آنها شده و سرانجام،با مهارهای قهر و خشم الهی که در بینیهای آنها نهاده شده به سوی آتشی که بر ایشان آماده شده کشیده می شوند.

واژهٔ خزائم ،حلقه های موئینی که شتر را با آن مهار می کنند،استعاره از گناهان و روحیات ناپسندی است که ناگزیر آنان را به سوی دوزخ می برد همچنان که مهار شتر باعث کشاندن آن به هر طرف که انسان بخواهد می باشد و لفظ سوق ترشیح این استعاره است،امّا اگر مراد از لشکریان ابلیس،مخالفان امام و آنهایی باشند که با آن حضرت و یارانش می جنگیدند،انجام دادن آنان این کارها را در بارهٔ یاران وی امری است روشن و ظاهر و در معنای این که آنان را به سوی آتش سوق می دهد نیز دو احتمال وجود دارد:

الف-دشمنان امام و یارانش از قبیل معاویه و پیروانش که با غلبه و زور مسلمانانی را که از اطاعت امامشان سرپیچی می کردند تحت حکومت خود و راههای باطل و خلاف حق می کشاندند و بدیهی است که ورود در مسیرهای باطل ناگزیر آدمی را به آتش می برد و در این هنگام کلمهٔ خزائم یا استعاره از آمادگی نفوس آنان برای رفتن به راه باطل و بیهوده است و یا از دستورهای انحرافی که به مسلمانان می دهند و آنان را بر انجام گناه وادار می سازند،می باشد.

ب-احتمال دوم آن که آنان را به سوی آتش می کشاند،شیطان و پیروان وسوسه گر او(از جنّ و انس)می باشد .

فاصبح اعظم فی دینکم...حرجا ،امام(علیه السلام)پس از آن که با توجه به جملهٔ و دلف بجنوده...لکم اصحاب خود را از وساوس شیطان و لشکریانش بر حذر داشت.در این جمله به موقعیت خود شیطان پرداخته و می فرماید:بنا بر این شیطان برای به تباهی کشاندن دین شما از همهٔ دشـمنانتان بزرگتر است.و در این عبارت حضـرت(علیه السلام)از معنای فساد و تباهی که امری عقلی است تعبیر به جراحت فرموده است زیرا جراحت هم خـود،فسـادی است که در عضو یـافت می شود و از وسوسه هـای شـیطانی تعـبیر به آتش زنه و ذرات آتش فرموده است، زیرا همچنان که ذرات آتش در هر چه افتاد آن را تباه می سازد،وساوس شـیطانی هم با ایجاد کینه و دشـمنی که باعث اختلاف و از هم پاشیدگی جامعه می شود، عظمت آن را از بین می برد و هستی افراد را به آتش فنا و نیستی می کشاند، حضرت در این عبارت شیطان را در تباه کردن دین و دنیای انسانها از هر دشمنی که در برابر آنان ایستاده است دشمن تر دانسته است،به دلیل این که وسوسه های او ریشهٔ هر فساد و اساس و پایـهٔ تمام تباهیها و زیانهایی است که از ناحیـهٔ دشـمنان برای انسان به وجود می آید .پس از بیان این خصوصـیات،مردم را دسـتور می دهد که خود را علیه او آماده سازند و برای دفع وی حاضر شوند و کوشش کنند تا خویشتن را از فتنه و آشوبش نجات دهند و او را از سر راه خود بردارند.

فلعمر اللّه...بلاء ،در این جا حضـرت بار دیگر دشـمنی ابلیس را برای مردم متذکر می شود تا بیشتر از او بر حذر باشـند و یادآوری فرموده است که یکی از نشانه های دشـمنی وی آن است که بر اصل طینت و خمیر مایـهٔ وجودی انسان فخر و مباهات کرد و خود را از وی برتر و بالاتر دانست و گفت: «أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ»

ص:434

«خَلَقْتَنِي مِنْ نـارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (1)و نیز در نسـبت فرزندان آدم به سـرزنش پرداخت و چنین اظهار کرد: «لَمْ أَكُنْ لِأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (2)و بـا ذکر خمیر مایـهٔ اصـلی آنـان که گـل و لاـی گندیـده است اشـاره کرده به این که قـدر و اعتبـاری ندارد.سپس امام می فرماید لشکریانش را که طرفداران باطلند به منظور جنگ با مؤمنان و یا وسوسه و گمراه کردن آنان بسیج کرده است و بر سر راه آنان راه حقی که در مسیر آن روانند قرار می گیرد و آنان را از رفتن باز می دارد،چنان که قرآن نقل کرده است-که گفت «لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَكَ الْمُسْتَقِيمَ» (3)و این مطلب اشاره به آن است که هر گاه انسانها به سوی حق و راه دیانت توجه کنند او بر اثر وساوس خود ایشان را منحرف و به طرف باطل می کشانـد و به این منظور از هر جانب آدمی را در احاطـهٔ خود قرار می دهـد چنان که در آیه بعـد می گوید: «ثُمَّ لَآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ» (4)و به کمك لشـکریان خود دشـمنان خـدا و دین را وادار می کند،که آنان را به هلاکت برسانند،و اگر لشـکریان شیطان را مخالفان آن حضـرت و گمراهان از آدمیان بـدانیم،معنای بسـتن راه و دنبالـهٔ عبارات این خواهـد بود که این گروه مردم را از اقامهٔ حـدود الهی و ثابت ماندن در راه خدا باز می دارند،و به دام هلاکت می اندازند و قتل و کشـتار و آزار و اذیت آنان را به نهایت می رسانند و بدیهی است موقعی که شیطان و همدستانش بر مردم چیره شدند هر کار بخواهند انجام می دهند و کسی

1- سوره اعراف(7)آخر آیه(11)یعنی:من از او بهترم،زیرا مرا از آتش آفریدی و،وی را از گل.

2- سوره حجر(15)آیه(33)، [1]یعنی:هرگز چنین نیست که سجده کنم در برابر بشری که او را از گل و لای کهنه خلق کرده ای.

3- سوره اعراف(7)آیه(15)، [2]یعنی:راه مستقیم تو را بر روی آنان خواهم بست.

4- سوره اعراف(7)آیه(16)، [3]یعنی:آن گاه از پیش رو،و از پشت سر و چپ و راست آنان در می آیم...

را یـارای مخالفت و مقاومت جـدی نمی باشـد.واژه های حومه ، حلقه ، عرصه و جوله ،کنایه از دنیاست،زیرا دنیا محل خواری و سـخت گذشـتن بر آنها و میدان گرفتاری و جایگاه مرگ آنان می باشد و پس از معرفی شیطان و بیان دشمنیهای وی پیروان خود را بر حذر می دارد که در خطّ او قرار نگیرنـد و به این منظور آنان را فرمان می دهد که دلهایشان را از آلودگیهای کبر و خود بینی و کینه جوییهای جاهلیت پاك سازند،و کلمهٔ نیران را به منظور استعاره از شعلهٔ سوزان حرارت خشم آورده است که کبر و عصبیت،هم از آن برمی خیزد و منشأ و سرآغاز حرارت غضب هم،قلب می باشد و برای ترشـیح استعارهٔ یاد شده به ذکر کلمهٔ (اطفاء) خاموش کردن پرداخته است و نیز می توانیم نیران را به حمیّت معنـا کنیم چنـان که از عبـارت و انمـا تلـك الحمیه ،این مطلب فهمیـده می شود و روشن است که حمیّت و عصبیت باطـل از خاطره های قلبی شیطانی است که در دلهای پیروان خود می دمد و خود بزرگ بینی است که با وادار کردن انسان بر غلبهٔ بر دیگران و انتقام گرفتن و به منظور جـاه طلبی و ریـاست بر خلق،آن را در نفوس انسانها به وجود می آورد و وسوسه هایی است که افراد را با آن به تباهی می کشانـد و رازهای نهانی است که برای گمراه کردن و تباه ساختن در انـدیشه ها و افکار آنان می انـدازد،حضـرت تمام این امور را به شـیطان نسبت داده است تا این که بیشتر مورد نفرت و کراهت انسانها واقع شود .

پس از بیان دشـمنیهای دیرینـهٔ شـیطان و بر حـذر داشـتن انسانها را که در مسـیر او واقع نشونـد،چند دسـتور اخلاقی به مردم می دهد تا از دسترسی او در امان و دور باشند،نخست آنان را امر می کند که تواضع و فروتنی را پیشه کنند و از ذلت و خواری ظاهر باکی نداشته باشند و برای این که بیشتر عزت و شـرافت این فضـیلت اخلاقی را نشان دهد می فرماید:آن را همچون تاج افتخار بر سر نهید و پیوسته این خصلت پسندیده را شعار خود قرار دهید،دستور دوم آن

ص:436

است که خودخواهی و فخر فروشی را که مایهٔ انحطاط و پستی آدمی است از خود،دور سازند و آن را در زیر لگدهای خود بیاندازند و هیچ گونه توجّهی به آن نداشته باشند،و نیز آن را به پیراهن یا طوقی مانند کرده است که در گردن می اندازند،و چون مناسب آنها نیست به آنان دستور می دهد که از گردنهای خود بیرون آورند و لباس تواضع را بر تن پوشند،و کلمهٔ مسلّحه را برای متواضع بودن استعاره آورده است زیرا اشخاص متواضع به دلیل داشتن این خصلت پسندیده،دین و معنویت خود را از دستبرد ابلیس و لشکریانش محافظت و پاسداری می کنند و نمی گذارند خوی ناپسند تکبر و سایر رذایل اخلاقی و عملی بر آنان حمله کنند چنان که فرد مسلّح خود و اشخاص مورد نظرش را از شرّ دشمنان نگهداری و محافظت می کند،و سپس می فرماید:که برای شیطان گذشته از لشکریان جنّی،یارانی از آدمیان نیز می باشد که کار او را ادامه می دهند و صفت وی را که تکبر و عصبیت است شعار خود دارند،پس از آنان نیز بپرهیزید .

و لا تکونوا کالمتکبر علی ابن امّه ،امام(علیه السلام)در این جمله به منظور بیان مصداق،پیروان خود را نهی می کند از این که مثل قابیل نباشند که برادر خود را از کبر و حسد به قتل رسانید که قرآن حکایت آن را بطور تفصیل در سوره مائده بیان کرده است: «وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبا قُرْباناً» ... «جَزاءُ الظّالِمِينَ» (1)»در بارهٔ سبب و علت این کار،نقل شده است که حضرت حوّا، هر دفعه که آبستن می شد دو فرزند،یك دختر و یك پسر می آورد،اولین مرتبه قابیل و خواهرش را به دنیا آورد و پس از گذشت شش ماه هابیل و خواهر او را زایید،و چون این چهار تن بالغ شدند خداوند به حضرت آدم دستور داد که

1- سوره مائده(5)آیه(30)، [1]یعنی:داستان دو پسر آدم را برای مردم بیان کن،موقعی که هر کدام قربانی خود را به درگاه خدا آوردند...این است کیفر ستمکاران.

خواهر و همزاد قابیل را برای هابیل و خواهر هابیل را برای قابیل عقد کند، هابیل که تسلیم فرمان حق تعالی بود به این امر راضی شد اما قابیل به دلیل این که دختر همزادش زیباتر بود و به کابین هابیل در آمد،از این امر ناخشنود بود، حضرت آدم برای حلّ اختلاف به دو پسر خود دستور داد که در راه خدا قربانی کنند و گفت قربانی هر کدامتان پذیرفته شد آن دختر را به کابین وی در می آورم، بنا به روایت دیگری به آن دو گفت:خدا به من وحی کرده است که بعضی از فرزندان من در پیشگاه او،قربانی خواهند کرد،پس شما این عمل را انجام دهید تا با قبول شدن آن چشم من روشن شود،قابیل کشاورزی داشت و هابیل گلّه دار و صاحب گوسفند و چهارپایان بود،هنگام تقدیم قربانی،قابیل پست ترین دستهٔ زراعت خود را به میدان آورد،امّا هابیل نیکوترین برّه را تقدیم کرد،هنگامی که هر دو قربانیان خود را بر بالای کوه قرار دادند،حضرت آدم به دعا پرداخت و از خداوند قبولی آن را درخواست کرد،آتش سفیدی از آسمان آمد،قربانی هابیل را فرا گرفت ولی از قابیل پذیرفته نشد زیرا نیّتش خالص نبود چنان که ذکر شد خداوند در قرآن این مطلب را بیان فرموده است که دنبالهٔ آیهٔ قبل این است:...پس قربانی یکی از آنها پذیرفته شد بدون دیگری،وقتی که قربانی قابیل قبول نشد با این که از نظر سنّی از هابیل بزرگتر بود،بر او حسد برد و گفت هم اکنون تو را می کشم،هابیل پس از شنیدن این تهدید به قابیل گفت:

خدا عمل پرهیزکاران را قبول می کند،حال اگر تو برای کشتن من دست بلند کنی من آن کسی نیستم که برای کشتن تو دست دراز کنم و قاتل پس از کشتن برادر از زیانکاران عالم شد،هم برادرش از دستش رفت و هم از بهشت آخرت محروم ماند،نقل شده است که وقتی قابیل برادرش هابیل را به قتل رساند نمی دانست با نعش او چه کار کند از این رو مدت زمانی او را بر پشت خود گرفته متحیرانه راه می برد تا این که خداوند زاغی را مأمور ساخت تا زمین را با

منقارش بشکافد که قابیل یاد بگیرد چه عملی را انجام دهد و بعضی گفته اند:

دو عدد زاغ پیدا شد یکی از آن دو،دیگری را کشت و سپس با منقار خود زمین را کند و آن را در آن میان مخفی ساخت،قابیل که این منظره را مشاهده کرد با خود گفت:ای وای بر من به اندازه همین زاغ هم نیستم.

حضرت در عبارت بالا فرمود:شما مثل آن کس نباشید که بر فرزند مادرش تکبر ورزید،فرزند را به مادر نسبت داد نه به پدر،در بارهٔ این انتساب وجوهی ذکر کرده اند:

الف:ثعلبی گفته است:جزء حقیقی فرزند از ناحیهٔ مادر است(در شکم مادر صورت آدمی درست می شود)آنچه از پدر می باشد نطفه است و آن هم جزء مادّی فرزند است نه حقیقت او،و نسبت فرزند به پدر از نظر حکمی است نه حقیقی.

ب:بعضی گفته اند:چون قابیل به علت کشتن برادر که گناه بزرگی است انتساب خود را از پدر برید،چنان که فرزند نوح به دلیل انجام دادن خلاف،از انتساب به خاندانش قطع شد و خداوند به حضرت نوح فرمود: «إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صالِحٍ» (1)ج:وجه سوم آن که چون عاطفهٔ مادری بیشتر است بیشترین مهربانی که میان برادران وجود دارد از ناحیهٔ مادر است نه از جانب پدر،به این دلیل، حضرت فرموده است به فرزند مادرش کبر ورزید،ولی بهترین وجه همان وجه اوّل می باشد،حضرت با بیان اصل خویشاوندی،زشتی بیشتر این تکبّر را هم فهمانده است زیرا به این مطلب اشاره دارد که هر دو از یك محل و یك بطن هستند و هیچ کدام بر دیگری رجحانی ندارند تا جای خود بزرگ بینی و تکبر

1- سوره هود(11)قسمتی از آیه(45)، [1]یعنی:او از خاندان تو نیست،چون کار ناصالحی انجام داده است.

بر دیگری داشـته باشد،و به جامعهٔ انسانی نیز فهمانده است که چون همه از یك نسـلند شایسـته نیست که بر هم دیگر فخر و مباهات داشته باشند،و این حقیقت را با این بیان صریح که خداوند هیچ فضیلت و برتری برای او،بر برادرش قرار نداده بود،تاکید فرموده است.

سوی مـا الحقت العظمة...ریـح الکبر ،در این عبارتها،حضـرت سـبب و علت تکبر را روشن ساخته و آن،دشـمنی و عـداوتی است که از صفت ناپسند حسد پیدا می شود،توضیح مطلب این که شخص متکبر،خود را در نهایت کمال می داند و معتقد است که از هر کسی به هر کمالی شایسته تر می باشد،و هیچ کس لایق نیست که در این امر شریك او باشد،و این امر سبب حسد ورزیدن بر غیر خود می شود،چنان که قابیـل،به دلیل بزرگی سـنّی و دیگر اسـباب برتری و لیاقت که در خود تصور می کرد عقیـده داشت که از هر کس برای ازدواج با خواهر زیبا رویش سـزاوارتر می باشـد،از این رو بر،برادر خود که در این امر جلو افتاده بود حسـد برد و این حسـد هم باعث بر افروخته شدن آتش خشم و عصـبانیت او شـد چنان که در قبل توضـیح داده شد،کلمه «نار» که به معنای آتش است به عنوان اسـتعاره ذکر شده و لفظ قدح که جرقّهٔ آتش است ترشـیح آن می باشد و کلمهٔ «ریح» اسـتعاره از وسوسه ها و خاطره هایی است که شیطان در نفس شخص متکبر می دمد که او نسـبت به این امر و هر کمالی از هر کسـی احق و اولی می باشد و،واژهٔ نفخ نیز اسـتعاره از القاء و تلقین کردن این خیالات و وسوسه هاست.

الذی اعقبه اللّه... ،منظور از آنچه که خداوند به دنبال این تکبر برای او آورد،همان پشیمانی است که آن را ذکر کردیم.

و الزمه آثام القاتلین الی یوم القیامه ،این عبارت اشاره به مطلبی است که از قرآن استفاده می شود از جمله می فرماید: «مِنْ أَجْلِ ذلِكَ كَتَبْنا عَلى بَنِي إِسْرائِيلَ»

ص:440

«أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّما قَتَلَ النّاسَ جَمِيعاً» (1)»یعنی شدت کیفر و جاودانگی آن مانند آن است که شخصی همهٔ انسانها را به قتل رسانده باشد و نیز می فرماید «وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً» (2)»و روایاتی به این مضمون نیز نقل شده است که از جمله قول پیامبر اکرم است که می فرماید:

هر کس روش نامناسبی را در جامعه برقرار سازد،بار گناه آن و گناه آنان که به آن عمل کنند تا روز قیامت به گردن وی باشد،و قابیل نخستین کسی است که آدم کشی را در جهان مرسوم ساخت پس گناه تمام قاتلان تا روز رستاخیز به گردن او خواهد بود و روایت دیگری از آن جناب نقل شده است که:هر فردی که از روی ستم کشته شود قسمتی از گناه آن به گردن فرزند نخستین آدم می باشد،و این به آن سبب است که او این عمل زشت را مرسوم کرد .

الا ـ و قد امعنتم... ،پس از شرح خطاکاریهای شیطان و سوء عاقبت او،که پیشرو گردنکشان است و اشاره به کیفر مداوم اولین فرزند گناهکار حضرت آدم،که نخستین روندهٔ راه ناپسند شیطان بود،مردم زمان خود را که از طریق مستقیم دیانت و ولایت منحرف شده اند هشدار می دهد که بدانید شما هم اکنون در راه فساد و ستمکاری افتاده و بلکه در دریای معصیت و خطا غوطه ورید به فکر خود باشید و هر چه زودتر خویش را از این منجلاب برهانید.

چنان که از ظاهر عبارت برمی آید روی سخن حضرت با پیروان معاویه است که به جنگ با آن حضرت و یاران او،و خدا و تمام اولیایش برخاسته بودند،و بطور مکرر جامعه را در مورد صفت ناپسند خود پسندی و بر خود بالیدن از خداوند و عقوبت او بر حذر داشته است و این که در فرمایش خود دو صفت،

1- سوره مائده(5)آیه(31)، [1]یعنی:به این دلیل در جامعهٔ بنی اسرائیل مقرر کردیم که هر کسی انسان بی گناهی را که نه قتل نفس کرد.و نه فسادی به پا کرده،به قتل برساند،چنان است که تمام مردم را کشته است.

2- سوره نساء(4)آیه(92) [2]یعنی:و هر کس از روی عمد و آگاهی شخص با ایمانی را بکشد...

کبر الحمیه و فخر الجاهلیه را به طریق اضافه ذکر فرموده اشاره به کبر و فخر ناپسند کرده زیرا گاهی این دو صفت ممدوح و پسندیده اند مثل تکبر فقرا و بینوایان در برابر اغنیا و ثروتمندان (1)و به منظور ایجاد نفرت بیشتر از این خصلت ناپسند آن را تولید کنندهٔ دشمنیها نامیده است.

واژهٔ ملاقح که به معنای حیوان های نر آبستن کننده است (2)استعاره از کبر و نخوتهای برجسته ای است که آدمی را به شدت دچار خود بزرگ بینی می سازد،و بدیهی است که این ویژگیها همه را به او بد بین می کند و باعث ایجاد دشمنی و کینه می شود،همچنان که حیوانات نر سبب آبستن حیوان ماده می شوند و اگر این واژه را به معنای فحول چنان که گذشت نگیریم بلکه به معنای مصدری بگیریم اشاره به این خواهد بود که ثمرهٔ کبر و مباهات،دشمنی و عداوت است همچنان که نتیجهٔ هر آبستن بودنی ولادتی می باشد و در عبارت متن از باب اطلاق اسم سبب بر مسبب مجاز به کار رفته است.زیرا دشمنی عین کبر نیست بلکه از نتایج کبر است و در درجهٔ دوّم است.

جمع آوردن ملاقح به دلیل کثرت معنای کبر در اذهان متکبّران است.

و منافخ الشیطان ،منافخ جمع منفخ مصدر میمی و به معنای دمیدن می باشد انواع کبر و خود پسندی که در روحیهٔ انسان به وجود می آید از وساوس و دمیدنهای ابلیس است و در عرف متداول به کسی که خود را از دیگران بلند مقام تر می داند می گویند:شیطان باد به دماغ وی انداخته است و سپس می فرماید که این نفخه های شیطانی ملتهای گذشته را فریب داد به این دلیل که امور باطل را در نظر آنان حق نمایش داد از باب مثال خوی ناپسند تکبر و آنچه را

1- تکبر ممدوح اقسامی دارد 1-تکبر از صفات خاصه خداست 2-تکبر با متکبر،عبادت است 3-تکبر فقرا در برابر ثروتمندان،(مترجم)
2- چنان که در معنای لغات بیان شد.

که لازمهٔ آن است برای آنان خوب جلوه داده و چنان وانمود می کرد که از صفات نیکوتر و سودمندتر می باشد،و بالاخره این ظاهر فریبیها چه بسا که سبب افتادن آنها در تاریکیهای نادانی و چاههای هولناك گمراهی بوده است.

صفت اعناق در موردی به کار می رود که شتر موقع راه رفتن گردن خود را بکشد و گامهایش را توسعه دهد و این کلمه در این جا استعاره از فرو رفتگی کامل آن مردم در تاریکیهای جهل و سرعت سیر آنان در آن وادی می باشد و لفظ حنادس که جمع حندس و به معنای شبهای بسیار تاریك می باشد استعاره از تاریکی و ظلمت جهل و نادانی است،و مهاوی (پرتگاهها)اشاره به آن است که گمراهی و راههای انحراف محل سقوط و فرو افتادن از بلندیهای قلهٔ کمال و درجات خوشبختی و سعادت است،اضافهٔ جهالت و ضلالت به سوی ضمیر شیطان از باب اضافهٔ مسبب به سوی سبب است زیرا شیطان سبب گمراهی و جهل می باشد .

دو واژهٔ ذلل و سلس ،جمع ذلیل و سلس که صفت شتر رام و مطیع می باشند،منصوب و حال برای ضمیر جمع در فعل اعنقوا است یعنی در راه ضلالت و گمراهی شتافتند در حالی که مطیع و فرمانبردار بودند،و کلمهٔ امرا منصوب و مفعول به برای فعل محذوف است که تقدیر آن چنین است فاعتمد امرا...پس شیطان اموری را برای پیروان خود پایه ریزی کرد و همه در مسیر آن قرار گرفتند،و آن امور عبارت از وسوسه و بر خود بالیدن و فرو رفتن در جهل و ضلالت است و کلمهٔ کبرا عطف بر امرا و مفعول می باشد یعنی تکبر و مفاخره ای را در میان آنان مرسوم ساخت که از شدت آن،سینه،احساس تنگی می کرد .

الا فالحذر الحذر...کبرائکم ،پس از بیان ذمایم شیطان و علل آن،مردم را از پیروی ناآگاهانه،از سردمداران و بزرگان خود بر حذر داشته است و این مطلبی است که قرآن هم یادآور شده و خداوند کسانی را که در قیامت جرم گمراهی خود را به بهانهٔ پیروی از پیشوایان خود می خواهند از بین ببرند

ص:443

سرزنش می فرمایـد و مورد مـذمت و بـدگویی قرار می دهـد «وَ قـالُوا رَبَّنا إِنّا أَطَعْنا سادَتَنا وَ كُبَراءَنا فَأَضَلّونَا السَّبِيلاَ رَبَّنا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذابِ وَ الْعَنْهُمْ لَعْناً كَبِيراً» (1)و موقعی که پیروان شـیاطین بـا پیشوایان خود،در جهنم قرار می گیرنـد با آنان مخاصـمه می کننـد و می گویند: «تَاللّهِ إِنْ كُنّا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ إِذْ نُسَوِّيكُمْ بِرَبِّ الْعالَمِينَ» (2)الذين تكبّروا عن حسبهم و ترفّعوا فوق نسبهم ،در این عبارت،حضرت دلیل عـدم شایسـتگی کبراء و سـردمداران را برای پیروی کردن آن دانسـته است که اینها تکبر ورزیـده و مدّعی ریاست و رهبری شده اند به علت این که اصـل و نسب خود را که گـل و لاـی بی ارزش و آب پست و گندیـده است از یـاد برده انـد، و اگر توجه به اصل و ریشه و مادهٔ وجودی خود می داشـتند می بـایست کمـال تواضع داشـته باشـند،چنـان که گفته انـد:چه افتخـاری است کسـی را که مایـهٔ اوّلیش نطفه و سرانجامش مردار است و قادر نیست جلو آورد آنچه را که مطلوب اوست و به تاخیر اندازد امری که ناپسند وی می باشد.

و القوا الهجينه على ربهم ،خصوصـیت ناپسـند دیگر این رهبران ناشـایست آن است که آنچه از ویژگیهـای انسـانی که به نظرشـان زشت و ناپسـند می آید به خدا نسبت می دهند مثل این که یکی بر دیگری فخر و مباهات کند و بگوید:من عربم و تو عجم هستی و به دلیل این که صفت عجمی را عیب می داند برای آزردن طرف مقابل این حرف را می گوید و چون این امر مربوط به خداوند

1- سوره احزاب(33)آیه(47)، [1]یعنی:روز قیامت اهل عذاب می گویند:پروردگارا ما از پیشوایان و بزرگان خود پیروی کردیم و آنان ما را به گمراهی کشاندند،پس خدایا عذاب آنان را دو چندان کن و آنها را مورد لعنت خود قرار ده.

2- سوره شعرا(26) [2]آیه های(96 و 97)،یعنی:به خدا سوگند،ما در گمراهی بسیار آشکار بودیم، که شما را مانند خدای جهان پرستش می کردیم.

است پس نسبت قبیح به خدا داده است و این گونه انسانها در این کار پیرو ابلیس می باشند زیرا او گفت چگونه بشری را سجده کنم که او را از مادهٔ پست آفریده ای و این آفرینش را که از ناحیهٔ خداست ناپسند دانست.

و جاحـدوا اللّه ما صـنع بهم ،یکی دیگر از ویژگیهای این اشـخاص آن است که نعمتهای الهی بر خود را انکار می کنند و به دلیل غفلت از حقّانیت خداونـد توجهی به نعمتهای فراوان او بر خود ندارنـد و در نتیجه شـکر و سـپاس وی را انجام نمی دهنـد،و چون شـکر و سـپاس حکایت از اعتراف به نعمت دارد،جحد و ناسپاسـی نیز دلیل بر غفلت آنان می باشد و به تعبیر دیگر سپاسگزاری در برابر نعمت منعم به دو طریق امکان پذیر است،نخست این که بطور آشکار با زبان در پیش صاحب نعمت اعتراف به احسان وی کند و طریق دیگر آن است که در مطالبی که بر زبان می رانـد و یا کارهایی که انجام می دهـد رضایت و خشـنودی منعم را فراهم سازد و موافقت اوامر و نواهی وی را مورد توجه قرار دهد،و هنگامی که هیچ کدام از این دو طریق تحقق نیافت و ترك شد کفران نعمت و انکار آن لازم می آید.

این شـرح مربوط به انکـار و ناسپاسـی از ناحیـهٔ اکابر و این رهبران نالایق بود اما به این دلیل که فعل جاهـدوا،از باب مفاعله است که مفید اشتراك و کار طرفینی است ظاهرا از طرف خداونـد هم بایـد چنین عملی از عبارت اراده شده باشد،ولی آنچه از ناحیهٔ حق تعالی تصور می شود آن است که ناسپاسـی و انکار آنها را نادیده گرفته و پیوسـته نعمتش را بر آنان می افزاید و به این سـبب ایشان را به یاد نعمتهای خود در حق آنان می اندازد.

حرف«ما»در عبارت بالا،مصـدریه است و نیز ممکن است که موصول و به معنای الـذی باشـد که عاید صـلهٔ آن حذف شده و تقدیر آن ما صنعه بهم است.

مکابرة لقضائه ،اینها این ناسپاسی را به منظور مخالفت حکم حق تعالی

انجام می دهند زیرا او به سپاسگزاری و اطاعت امر،دستور می دهد،ولی آنان حکم وی را نادیده گرفته و فرمانهایش را پیروی نمی کنند.واژهٔ مکـابره به معنـای منازعه و ستیزه کردن با یکـدیگر و گفتار می باشـد به علت تکبری که در طرفین وجود دارد،مکابره ترشـیح برای اسـتعارهٔ مجاحـده است و مغالبة لآلائه نیز ترشـیح است و هر دو منصوب و مفعول له می باشـند امّا مغالبه مثل مکابره غایت حقیقی برای جحود و انکار نیست،بلکه شبیه غایت است،شـرح مطلب این است که وقتی لازمـهٔ کفران نعمت،از دست رفتن و قطع شدن آن باشد بنا بر این آنان که اهل جحود و انکارند گویا قصد از بین بردن نعمت داشته و در این امر به پیروزی رسیده اند زیرا لازمهٔ فعل آنها زوال نعمت بوده است .

فانهم...الجـاهلیه ،امـام(علیه السـلام)به منظور این که بیشتر جـامعه را از پیروی کورکورانـهٔ گذشـتگان و بزرگان خودشان باز دارد،در این جمله ها برخی از اسباب و علل آن را بیان فرموده است که چنین است:

آنها پایه های بنای عصبیت و استوانه های ارکان فتنه جویی و آشوبگری و شمشیرهای وابستگی و انتساب به جاهلیت می باشند.در هر یك از این فرازها نوعی اسـتعاره به کار رفته است مثلا چون مبـدأ و ریشهٔ خودخواهی و انحصار طلبی کبر و نخوت است لذا واژهٔ اساس را برای آن استعاره آورده و چون صفت تکبر به وجود این اکابر قائم است آنها را پایه های آن گفته است همچنان که هر ساختمانی روی پایه ها قرار می گیرد و لفـظ ارکان کنایه از اجزاء و قسـمتهای فتنه و آشوب است و نیز آنها را دعائم و سـتونهای فتنه و آشوب و لفظ سـیوف را برای آنها اسـتعاره آورده است به اعتبار این که آنان در امور منسوب به جاهلیت دارای موقعیت و تصمیمهای قاطع و نافذ بوده اند چنان که شمشیر بر هر جا که وارد شود قاطع و برنـده می باشـند.احتمال دیگر آن است که اسـتعاره نباشـد بلکه از باب حذف مضاف باشد یعنی آنها صاحب شمشیرهای

شعار جاهلیت هستند که شمشیرها را به دست می گرفتند و شعار می دادند که یا لفلان و با این فریاد قبیلهٔ خود را به یاری می طلبیدند و آشوب به پا می کردند چنان که در مورد سبب این خطبه بیان شد و به همین دلیل است که این گونه شعارها که باعث ایجاد فتنه می شود،در اسلام ممنوع است و نیز به این مناسبت روایت شده است که ابیّ بن کعب شنید مردی صدا می زند یا لفلان،ابیّ از این شعار ناراحت شد و به او گفت:آلت پدرت را گاز گرفتی؟شخصی که آن جا بود و این حرف را شنید به ابی گفت:ای ابو منذر،چرا این حرف زشت را بر زبان راندی؟ابیّ گفت از پیامبر شنیدم که فرمود:«هر که به شعارهای زمان جاهلیت بگراید به او،این نسبت بدهید و بطور آشکار بگویید به کنایه و پوشیده سخن نگویید (1)»عزاء،اسم مصدر از اعتزاء می باشد یعنی شعار .

فاتقو اللّه و لا تکونوا... ،پس از بر حذر داشتن مردم از اطاعت شیطان و تسلیم بی قید و شرط در مقابل سردمداران و پیشینیان،آنان را به داشتن تقوا امر می کند و آنان را نهی می کند از آن که کارهایی انجام دهند که ضدّ نعمتهای الهی بر آنان باشد یعنی در برابر نعمتهای خداوند گناه و معصیت کنند که این کفران و باعث زوال و از بین رفتن نعمت بلکه تبدیل آن به نقمت و عذاب می شود،و در عبارت دیگر به طریق استعاره ایشان را از این عمل باز می دارد،و کسانی را که بر اثر گناه و کفران باعث زوال نعمت می شوند به عنوان حسّاد نام می برد و می گوید در بارهٔ وجود نعمت،اهل حسد نباشید به این دلیل که چون باعث از بین رفتن نعمت می شوند گویا بر وجود نعمت حسد می ورزند و می خواهند که نباشد.

و لا تطیعوا الأدعیاء ،بعضی در معنای کلمهٔ ادعیاء می گویند منظور از آن

1- من تعزّی بعزاء الجاهلیه فاعضّوه بهن ابیه و لا تکنوا(پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله)).

کسانی است که از نظر ظاهر مسـلمان ولی در حقیقت مسلمان نیستند بلکه منافقند،احتمال دیگر آن که معنای حقیقی آن اراده شود،یعنی اشخاصـی که اصل و ریشـهٔ درستی ندارند و به منظور رفع این کمبود به اشـخاص بی دین غیر پدرهای واقعی خود نسـبت داده می شوند و گاهی این گونه اشـخاص ناشایست در قبیله ای که به آن نسـبت داده می شوند موقعیّت و ریاست به دست می آوردند،و حضرت می فرماید که از این قبیل افراد پیروی و اطاعت نکنید و سپس در مورد مراودهٔ با آنها خصوصیاتی را یادآور می شود و می فرماید:الّذین شربتم بصفوکم کدرهم،اگر از آنان پیروی کنید نوشـیدنیهای صاف و گوارای خود را به دلیل آمیختن با آشامیدنیهای ناخالص آنان،در کام خود تلخ و ناگوار خواهید ساخت و در این عبارت چند استعاره به کار رفته است که یکی کلمهٔ صفو یعنی آشامیدنی خالص می باشد که استعاره از عقیده و ایمان پاك و یا زندگی با صـفا و صـمیمیت آنهاست و لفظ کدر ،اسـتعاره از نفاق و سایر صـفتهای ناپسند نفسانی است که سبب ناخالصی ایمان می شود مانند خوی زشت حسد و جز آن که عقیده و ایمان انسان را سست می کند و باعث ایجاد فساد و فتنه می شود و در نتیجهٔ آن دنیای وی نیز تلخ و پر آشوب می شود.واژهٔ شـرب که به معنای آشامیدن است ترشـیح برای استعارهٔ یاد شده می باشد،و معنای عبارت این است که وقتی از آنان پیروی کردیـد،کفر و نفاق آنها را به ایمان خود در آمیخته و آن را آشامیـده ایـد چنان که آب خالص را با شـراب حرام مخلوط کنند و بیاشامند.حرف با(در بصفوکم)به معنای مصاحبت می باشد.

این که امام(علیه السـلام)در این عبارتها،آنچه را که از ناحیهٔ مخاطبها است مقدم داشته و مقرون به حرف جر ذکر کرده و آنچه را که متعلق به ادعیاء و بی دینان است در آخر و به طریق مفعول صـریح آورده است به این علت است که از نخست آنان را متوجه می کند،که این شـما هستید که با قصد و عمد شراب آنها را

بـا آب پـاك خود آشامیدیـد و بیماری آنان را با تنـدرستی خویش آمیختیـد و باطل ایشان را در حقّ خودتان وارد ساختیـد و گرنه آنها چنین قدرت و جرأتی نداشـتند و مقصود از مرض و بیماری صفت نفاق و تکبر و بقیه رذایل اخلاقی و منظور از صحت و تندرستی،سلامت روح مردم مسـلمان است که به سـبب ایمان از آلودگی به مرض های تباهی آور اخلاقی مصون و بر کنار می باشـند و آنها را توبیـخ و سـرزنش کرده است که ایمانشان را با بی ایمانی و کبر و نفاق مخلوط کرده اند، و همچنین است عبارت بعدی:

و ادخلتم فی حقّکم باطلهم ،منظور از حق ایمان و کوشـیدن در عمل صالح یا خلافت و ریاست روی زمین می باشد که شایسته و سزاوار مؤمنان است و منظور از باطل دروغ و نفاق و کارهای بیهوده و سایر صـفتهای پست و ناپسند و یا موقعیتهای دنیا می باشد که اهل باطل را حقّی بر آن نیست و به ناحق در تصـرف خود گرفته اند.امام(علیه السـلام)به این دلیل این نسبتها را به مردم زمان خود داد که می دید،دست از یاری او برداشته اند و از پیروی دستورهایش،که رهبر دلسوزشان است سر بر تافته اند .در پایان به خاطر این که بیش از پیش اکابر و پیران آنها را معرفی کند تا مردم از آنها تقلید نکنند،خصوصیات دیگر آنان را یادآور می شود:

1-از باب این که ایشان ریشهٔ اصـلی گناهان و معصـیتها می باشند واژهٔ اساس را برای آنها استعاره آورده که آنان مانند ستونهایی هستند که بناهای فسق و فجور بر آنها قرار دارد.

2-آنها وسـیلهٔ قطع رحم و بر هم زننـدهٔ پیوند فرزند با والدین و خویشاوندان می باشـند.واژهٔ احلاس ،جمع حلس و به معنای پارچهٔ نازکی است که زیر پالان شتر پهن می کننـد تا بـدن وی آزرده و زخم نشود،آنها را احلاس خوانـده اند زیرا همان طور که آن پارچه پیوسـته همراه پالان و شتر است

ص:449

وجود اطاعت از آنها هم همراه با قطع خویشاوندی و عقوق نسبت به پدر و مادر می باشد بعضی به جای احلاس در متن خطبه اسئاس بر وزن آن خوانده اند که جمع اسّ خواهد بود یعنی اساس و پایه مثل حمل که جمعش احمال است.

3-شیطان آنها را مرکب سواری به سوی تیرگی و گمراهی ساخته و مردمی که از آنها پیروی می کنند به پرتگاه سقوط و هلاکت کشیده می شوند.

یکی از نکات بسیار لطیف که در این عبارت به کار رفته است که حضرت در استعاره ای که آورده و آنان را به چهار پای سواریی مانند ساخته است که راکب خود را به هلاکت و ضلالت می برد اشاره به انحطاط و پستی درجهٔ آنان کرده است که به هیچ رو شایستگی رهبری و اطاعت شدن ندارند.

4-آنها برای شیطان به منزلهٔ لشکری هستند که به آن وسیله انسانها را مورد حمله قرار می دهد زیرا این گروه از طرف او آماده اند که مردم را به راه او که سقوط حتمی و هلاکت ابدی است سوق دهند.

5-آنها زبان گویای شیطان هستند زیرا به منظور گمراه کردن مردم سخنانی می گویند که خشنودی وی در آن است از این رو مثل زبان او می باشند.

پس از بیان اجمالی برخی از خصوصیات اکابر و رؤساء که بعضی مردم سطحی و کورکورانه آنها را مقتدای خود قرار می دهند و این که آنان به نمایندگی شیطان جامعه را به گمراهی می کشانند،شرح می دهد که از چه راههایی این نیابت را انجام می دهند،و چگونه مرکب های سواری و لشکریان آماده و زبانهای گویای وی می باشند و به سه طریق آن را شرح فرموده است:

الف-آنها با حرفهای دروغ و انجام دادن کارهای زشت و فاسد و عادات گمراه کننده آدمیان را به دوستی دنیا و امور پست آن علاقه مند و مجذوب می کنند و از انسانیت و درستی که به آن منظور آفریده شده اند منصرفشان می کنند.

ص:450

ب-زینتهای ظاهر فریب دنیا را در جلو دید انسان آرایش می دهند و آنان را از لذتهای بصری بهره مند می کنند.

ج-زمزمه های شیطانی و وساوس نفسانی که در گوشها و دلهای مردم می دمند با سخنان فریبنده و آوازهای دلفریب آنها را مجذوب دنیا کرده و از گوش دادن به نداهای ربّانی و حقایق آسمانی آنان را باز می دارد.

کلمات: استراقا ، دخولا و نفثا همگی مفعول مطلق برای فعل محذوف خود می باشند و از باب مثال تقدیر اوّلی این است:یسترق عقولکم استراقا.

فجعلکم مرمی نبله ،در پایان امر،مردم را هشدار می دهد که شیطان را دشمن اصلی خود بدانند،زیرا اوست که آنان را هدف تیرهای خود قرار داده و لگدکوب گامهایش ساخته است و دستهای ستمگری و جنایت خود را بر روی آنها باز کرده است.

در این عبارت چند استعاره است الف- نبل استعاره از وسوسه هایی است که هر کس را تحت تأثیر بگیرد.

وی را در وادی هولناك ضلالت و گمراهی ابدی سرازیر می سازد،چنان که هر کس مورد اصابت تیر،واقع شود مرگ به سراغش می آید،و چون آنها هدف وساوس هستند لفظ مرمی را بر آنها اطلاق کرده است.

ب-لفظ موطیء که به معنای لگدگاه است استعاره از از ذلت و خواری گناه است که بر او،وارد می شود مثل وجود بی ارزشی که لگدمال شود و کلمهٔ قدم به عنوان ترشیح ذکر شده است.

ج-کلمهٔ مأخذ ،استعاره از حالت گرفتاری آدمیان در بندها و ریسمانهای وساوس شیطانی می باشد و چون معمولا گرفتنها به وسیلهٔ دست انجام می شود لذا کلمهٔ ید را برای ترشیح آن آورده اند.

ص:451

فصل سوم: از خطبهٔ قاصعه

اشاره

فَاعْتَبِرُوا بِمَا أَصَابَ الْأُمَمَ الْمُسْتَكْبِرِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ- مِنْ بَأْسِ اللَّهِ وَ صَوْلاَتِهِ وَ وَقَائِعِهِ وَ مَثُلاَتِهِ- وَ اتَّعِظُوا بِمَثَاوِي خُدُودِهِمْ وَ مَصَارِعِ جُنُوبِهِمْ- وَ اسْتَعِيذُوا بِاللَّهِ مِنْ لَوَاقِحِ الْكِبْرِ- كَمَا تَسْتَعِيذُونَهُ مِنْ طَوَارِقِ الدَّهْرِ فَلَوْ رَخَّصَ اللَّهُ فِي الْكِبْرِ لِأَحَدٍ مِنْ عِبَادِهِ- لَرَخَّصَ فِيهِ لِخَاصَّةِ أَنْبِيَائِهِ- وَ مَلاَئِكَتِهِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ كَرَّهَ إِلَيْهِمُ التَّكَابُرَ- وَ رَضِيَ لَهُمُ التَّوَاضُعَ- فَأَلْصَقُوا بِالْأَرْضِ خُدُودَهُمْ- وَ عَفَّرُوا فِي التُّرَابِ وُجُوهَهُمْ- وَ خَفَضُوا أَجْنِحَتَهُمْ لِلْمُؤْمِنِينَ- وَ كَانُوا قَوْماً مُسْتَضْعَفِينَ- قَدِ اخْتَبَرَهُمُ اللَّهُ بِالْمَخْمَصَةِ وَ ابْتَلاَهُمْ بِالْمَجْهَدَةِ- وَ امْتَحَنَهُمْ بِالْمَخَاوِفِ وَ مَحَّصَهُمْ بِالْمَكَارِهِ- فَلاَ تَعْتَبِرُوا الرِّضَا وَ السُّخْطَ بِالْمَالِ وَ الْوَلَدِ- جَهْلاً بِمَوَاقِعِ الْفِتْنَةِ- وَ الِاخْتِبَارِ فِي مَوْضِعِ الْغِنَى وَ الِاقْتِدَارِ- وَ قَدْ قَالَ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى- «أَ يَحْسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مالٍ وَ بَنِينَ نُسارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْراتِ بَلْ لا يَشْعُرُونَ» فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ الْمُسْتَكْبِرِينَ فِي أَنْفُسِهِمْ- بِأَوْلِيَائِهِ الْمُسْتَضْعَفِينَ فِي أَعْيُنِهِمْ وَ لَقَدْ دَخَلَ؟مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ؟ وَ مَعَهُ أَخُوهُ؟هَارُونُ ع؟- عَلَى؟فِرْعَوْنَ؟ وَ عَلَيْهِمَا مَدَارِعُ الصُّوفِ- وَ بِأَيْدِيهِمَا الْعِصِيُّ فَشَرَطَا لَهُ إِنْ أَسْلَمَ- بَقَاءَ مُلْكِهِ وَ دَوَامَ عِزِّهِ- فَقَالَ أَ لاَ تَعْجَبُونَ مِنْ هَذَيْنِ يَشْرِطَانِ لِي دَوَامَ الْعِزِّ- وَ بَقَاءَ الْمُلْكِ- وَ هُمَا بِمَا تَرَوْنَ مِنْ حَالِ الْفَقْرِ وَ الذُّلِّ- فَهَلاَّ أُلْقِيَ عَلَيْهِمَا أَسَاوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ- إِعْظَاماً لِلذَّهَبِ وَ جَمْعِهِ- وَ احْتِقَاراً لِلصُّوفِ وَ لُبْسِهِ- وَ لَوْ أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِأَنْبِيَائِهِ- حَيْثُ بَعَثَهُمْ أَنْ يَفْتَحَ لَهُمْ كُنُوزَ الذِّهْبَانِ- وَ مَعَادِنَ الْعِقْيَانِ وَ مَغَارِسَ الْجِنَانِ- وَ أَنْ يَحْشُرَ مَعَهُمْ طُيُورَ السَّمَاءِ وَ وُحُوشَ الْأَرَضِينَ- لَفَعَلَ- وَ لَوْ فَعَلَ لَسَقَطَ الْبَلاَءُ وَ بَطَلَ الْجَزَاءُ- وَ اضْمَحَلَّتِ الْأَنْبَاءُ وَ لَمَا وَجَبَ لِلْقَابِلِينَ أُجُورُ الْمُبْتَلَيْنَ- وَ لاَ اسْتَحَقَّ الْمُؤْمِنُونَ ثَوَابَ الْمُحْسِنِينَ- وَ لاَ لَزِمَتِ الْأَسْمَاءُ مَعَانِيَهَا- وَ لَكِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ جَعَلَ رُسُلَهُ أُولِي قُوَّةٍ فِي عَزَائِمِهِمْ- وَ ضَعَفَةً فِيمَا تَرَى الْأَعْيُنُ مِنْ حَالاَتِهِمْ- مَعَ قَنَاعَةٍ تَمْلَأُ الْقُلُوبَ وَ الْعُيُونَ غِنًى- وَ خَصَاصَةٍ تَمْلَأُ الْأَبْصَارَ وَ الْأَسْمَاعَ أَذًى

وَ لَوْ كَانَتِ الْأَنْبِيَاءُ أَهْلَ قُوَّةٍ لاَ تُرَامُ وَ عِزَّةٍ لاَ تُضَامُ- وَ مُلْكٍ تُمَدُّ نَحْوَهُ أَعْنَاقُ الرِّجَالِ وَ تُشَدُّ إِلَيْهِ عُقَدُ الرِّحَالِ- لَكَانَ ذَلِكَ أَهْوَنَ عَلَى الْخَلْقِ فِي الِاعْتِبَارِ- وَ أَبْعَدَ لَهُمْ فِي الِاسْتِكْبَارِ- وَ لآمَنُوا عَنْ رَهْبَةٍ قَاهِرَةٍ لَهُمْ أَوْ رَغْبَةٍ مَائِلَةٍ بِهِمْ- فَكَانَتِ النِّيَّاتُ مُشْتَرَكَةً وَ الْحَسَنَاتُ مُقْتَسَمَةً- وَ لَكِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ الِاتِّبَاعُ لِرُسُلِهِ- وَ التَّصْدِيقُ بِكُتُبِهِ وَ الْخُشُوعُ لِوَجْهِهِ- وَ الِاسْتِكَانَةُ لِأَمْرِهِ وَ الِاسْتِسْلاَمُ لِطَاعَتِهِ- أُمُوراً لَهُ خَاصَّةً لاَ يَشُوبُهَا مِنْ غَيْرِهَا شَائِبَةٌ وَ كُلَّمَا كَانَتِ الْبَلْوَى وَ الِاخْتِبَارُ أَعْظَمَ- كَانَتِ الْمَثُوبَةُ وَ الْجَزَاءُ أَجْزَلَ أَ لاَ تَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ اخْتَبَرَ- الْأَوَّلِينَ مِنْ لَدُنْ؟آدَمَ ص؟ إِلَى الآخِرِينَ مِنْ هَذَا الْعَالَمِ- بِأَحْجَارٍ لاَ تَضُرُّ وَ لاَ تَنْفَعُ وَ لاَ تُبْصِرُ وَ لاَ تَسْمَعُ- فَجَعَلَهَا بَيْتَهُ الْحَرَامَ الَّذِي جَعَلَهُ لِلنَّاسِ قِيَاماً- ثُمَّ وَضَعَهُ بِأَوْعَرِ بِقَاعِ الْأَرْضِ حَجَراً- وَ أَقَلِّ نَتَائِقِ الدُّنْيَا مَدَراً- وَ أَضْيَقِ بُطُونِ الْأَوْدِيَةِ قُطْراً- بَيْنَ جِبَالٍ خَشِنَةٍ وَ رِمَالٍ دَمِثَةٍ- وَ عُيُونٍ وَشِلَةٍ وَ قُرًى مُنْقَطِعَةٍ- لاَ يَرْكَبُ بِهَا خُفٌّ وَ لاَ حَافِرٌ وَ لاَ ظِلْفٌ- ثُمَّ أَمَرَ؟آدَمَ ع؟ وَ وَلَدَهُ أَنْ يَثْنُوا أَعْطَافَهُمْ نَحْوَهُ- فَصَارَ مَثَابَةً لِمُنْتَجَعِ أَسْفَارِهِمْ وَ غَايَةً لِمُلْقَى رِحَالِهِمْ- تَهْوِي إِلَيْهِ ثِمَارُ الْأَفْئِدَةِ مِنْ مَفَاوِزِ قِفَارٍ سَحِيقَةٍ- وَ مَهَاوِي فِجَاجٍ عَمِيقَةٍ وَ جَزَائِرِ بِحَارٍ مُنْقَطِعَةٍ- حَتَّى يَهُزُّوا مَنَاكِبَهُمْ ذُلُلاً- يُهَلِّلُونَ لِلَّهِ حَوْلَهُ وَ يَرْمُلُونَ عَلَى أَقْدَامِهِمْ- شُعْثاً غُبْراً لَهُ قَدْ نَبَذُوا السَّرَابِيلَ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ- وَ شَوَّهُوا بِإِعْفَاءِ الشُّعُورِ مَحَاسِنَ خَلْقِهِمُ- ابْتِلاَءً عَظِيماً وَ امْتِحَاناً شَدِيداً- وَ اخْتِبَاراً مُبِيناً وَ تَمْحِيصاً بَلِيغاً- جَعَلَهُ اللَّهُ سَبَباً لِرَحْمَتِهِ وَ وُصْلَةً إِلَى جَنَّتِهِ- وَ لَوْ أَرَادَ سُبْحَانَهُ- أَنْ يَضَعَ بَيْتَهُ الْحَرَامَ وَ مَشَاعِرَهُ الْعِظَامَ- بَيْنَ جَنَّاتٍ وَ أَنْهَارٍ وَ سَهْلٍ وَ قَرَارٍ- جَمَّ الْأَشْجَارِ دَانِيَ الثِّمَارِ- مُلْتَفَّ الْبُنَى مُتَّصِلَ الْقُرَى- بَيْنَ بُرَّةٍ سَمْرَاءَ وَ رَوْضَةٍ خَضْرَاءَ- وَ أَرْيَافٍ مُحْدِقَةٍ وَ عِرَاصٍ مُغْدِقَةٍ- وَ رِيَاضٍ نَاضِرَةٍ وَ طُرُقٍ عَامِرَةٍ- لَكَانَ قَدْ صَغُرَ قَدْرُ الْجَزَاءِ عَلَى حَسَبِ ضَعْفِ الْبَلاَءِ- وَ لَوْ كَانَ الْأَسَاسُ الْمَحْمُولُ عَلَيْهَا- وَ الْأَحْجَارُ الْمَرْفُوعُ بِهَا- بَيْنَ زُمُرُّدَةٍ خَضْرَاءَ وَ يَاقُوتَةٍ حَمْرَاءَ وَ نُورٍ وَ ضِيَاءٍ- لَخَفَّفَ ذَلِكَ مُصَارَعَةَ الشَّكِّ فِي الصُّدُورِ- وَ لَوَضَعَ مُجَاهَدَةَ؟إِبْلِيسَ؟ عَنِ الْقُلُوبِ- وَ لَنَفَى مُعْتَلَجَ الرَّيْبِ مِنَ النَّاسِ- وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ- وَ يَتَعَبَّدُهُمْ بِأَنْوَاعِ الْمَجَاهِدِ- وَ يَبْتَلِيهِمْ بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ- إِخْرَاجاً لِلتَّكَبُّرِ مِنْ قُلُوبِهِمْ- وَ إِسْكَاناً لِلتَّذَلُّلِ فِي نُفُوسِهِمْ- وَ لِيَجْعَلَ ذَلِكَ أَبْوَاباً فُتُحاً إِلَى فَضْلِهِ- وَ أَسْبَاباً ذُلُلاً لِعَفْوِهِ

فَاللّهَ اللّهَ فِي عَاجِلِ الْبَغْيِ- وَ آجِلِ وَخَامَةِ الظُّلْمِ وَ سُوءِ عَاقِبَةِ الْكِبْرِ- فَإِنَّهَا مَصْيَدَةُ ؟إِبْلِيسَ؟ الْعُظْمَى وَ مَكِيدَتُهُ الْكُبْرَى- الَّتِي تُسَاوِرُ قُلُوبَ الرِّجَالِ مُسَاوَرَةَ السُّمُومِ الْقَاتِلَةِ- فَمَا تُكْدِي أَبَداً وَ لاَ تُشْوِي أَحَداً- لاَ عَالِماً لِعِلْمِهِ وَ لاَ مُقِلاًّ فِي طِمْرِهِ- وَ عَنْ ذَلِكَ مَا حَرَسَ اللَّهُ عِبَادَهُ الْمُؤْمِنِينَ- بِالصَّلَوَاتِ وَ الزَّكَوَاتِ- وَ مُجَاهَدَةِ الصِّيَامِ فِي الْأَيَّامِ الْمَفْرُوضَاتِ- تَسْكِيناً لِأَطْرَافِهِمْ وَ تَخْشِيعاً لِأَبْصَارِهِمْ- وَ تَذْلِيلاً لِنُفُوسِهِمْ وَ تَخْفِيضاً لِقُلُوبِهِمْ- وَ إِذْهَاباً لِلْخُيَلاَءِ عَنْهُمْ- وَ لِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ تَعْفِيرِ عِتَاقِ الْوُجُوهِ بِالتُّرَابِ تَوَاضُعاً- وَ الْتِصَاقِ كَرَائِمِ الْجَوَارِحِ بِالْأَرْضِ تَصَاغُراً- وَ لُحُوقِ الْبُطُونِ بِالْمُتُونِ مِنَ الصِّيَامِ تَذَلُّلاً- مَعَ مَا فِي الزَّكَاةِ مِنْ صَرْفِ ثَمَرَاتِ الْأَرْضِ- وَ غَيْرِ ذَلِكَ إِلَى أَهْلِ الْمَسْكَنَةِ وَ الْفَقْرِ انْظُرُوا إِلَى مَا فِي هَذِهِ الْأَفْعَالِ- مِنْ قَمْعِ نَوَاجِمِ الْفَخْرِ وَ قَدْعِ طَوَالِعِ الْكِبْرِ

لغات

مثلات:کیفرها،مجازاتها مثاوی:جمع مثوا،موقعیت و مقام تکابر:خود را بزرگ دانستن تعفیر:گونه ها را بر خاك گذاشتن مخمصه:گرسنگی مجهده:سختی،دشواری اقتار:فقر و تنگدستی اساوره:جمع اسوره جمع سوار،و می توان آن را جمع اساور دانست،ابو عمرو بن علاء آن را جمع اسوار گفته که به معنای سوار یعنی دست بند است.

ذهبان:جمع ذهب،طلاـ مثل خرب و خربا نبرای مذکر حباری که نام پرنده ای است شبیه کبك عقیان:طلای خالص،زرناب انباء:خبرها خصاصه:گرسنگی شوب:آمیختگی وعر:دشوار اضمحلّ:فانی شد نتائق:جمع نتیقه،فعیل به معنای مفعول است،نتق مصدر به معنای جذب است و شهرها و مکانهای بلند و مشهور را نتائق می گویند به دلیل این که از همه بلندتر است،گویا به بالا کشیده و جذب شده است.

قطر:پهلو،طرف دمثه:ملایمت،نرمی وشله:کم آب منتجع:اسم مفعول از انتجاع:جستجوی

آب و آبادانی کردن.

مثابه:باز گشتنگاه مفاوز:بیابانهای پهناور قفار:جمع قفر:صحرای بی آب و علف سحیقه:بسیار دور فجاج:جمع فجّ:راه پهناور میان دو کوه یهلّلون:صداهایشان را به تلبیه بلند می کنند اهلال:صدا را بلند ساختن رمل:هروله کردن أشعث:خاك آلوده سر،پریشان حال نبذ:دور انداختن سرابیل:لباس و پیراهن بلند تشویه:قیافه را زشت ساختن تمحیض:خالص ساختن،آزمایش کردن و جدا ساختن مشاعر:مکانهای انجام دادن اعمال حج قرار:محل ثابتی از زمین جمّ:زیاد،کثیر بنی:جمع بنیه:ساختار اریاف:جمع ریف:زمین زراعتی و حاصلخیز محدقه:احاطه کننده مغدقه:پر آب و علف معتلج:اسم مفعول از اعتلاج به معنای غلبه یافتن و اضطراب،اعتلجت الامواج:موجها به هم خورد و متلاطم شد.

فتحا:پهن شده و توسعه یافته ذللا:آسان و رام شده وخامة الظلم:هلاکت،و سرانجام بد ستمگری مصیده:تور،و آنچه وسیلهٔ صید می باشد.

مساوره:حمله کردن،احاطه کرد اکدی الحافر:حفّار زمین به جای سفتی رسیده که نمی تواند بکند به زحمت افتاده است و أکدت المطالب:امور دشوار جوینده اش را به زحمت انداخت.

أشوت الضربة تشوی:ضربتی وارد شد که طرف را به قتل نرساند،اشواه یشویه:تیری به سوی او پرتاب کرد اما وی را نکشت.

طمر:جامهٔ کهنه عتائق:جمع عتیقه:نیك چهره ها و بخشندگان قمع:رد کردن نواجم:جمع ناجمه،طلوع کنندگان قدع:منع،بازداشت کردن

ترجمه

در این قسمت حضرت به یاران خود یادآور می شود که از گذشتهٔ تاریخ و هلاکت و سرنگونی مستکبران عبرت بگیرند و از سرگذشت پیامبران و

تواضع آنان با آن عظمت مقامشان درس اخلاق و زنـدگی بیاموزنـد و به یاد آنان می آورد که خداونـد خانـهٔ محترم خود را که زیارتگاه تمام بنـدگانش می باشد از پاره های سـنگ ظاهرا بی مقدار قرار داد تا بندگان خود را بیازماید که متواضـعان و مطیعان از گردن کشان و متکبران تمیز داده شوند،و این است سخن امام(علیه السلام):

«پس ای مردم از کیفر الهی و عقوبت او،که دامنگیر زورمندان و مستکبران پیش از شما شد عبرت بگیرید و بیاندیشید که چگونه صورتهای نـاز پرورده و پهلوهـای نرم و نازکشـان بر روی خاکهـای قبر نهـاده شـده،به خـدا پناه بریـد از پی آمـدهای خودخواهی و تکبر،چنان که از گرفتاریهای روزگار به او پناه می برید.

اگر حق تعالی به یکی از بندگانش اجازه کبر ورزیدن و خود بینی می داد، رخصت این کار را به پیامبران و فرشـتگان خاص خود می داد،اما خداوند خود بینی و کبر ورزی را برای آنان ناپسند داشت و تواضع و فروتنی را شایستهٔ ایشان دانست بدین سبب آنان نیز رخسارهای خود بر زمین نهاده و چهره ها بر خاك ساییدند و در برابر مؤمنان و خدا پرسـتان بالهای تواضع گشودند و آنها مردمی مستضعف بودند،خداوند آنان را به گرسنگی آزموده و به انواع مشقت مبتلا و به امور ترس آور امتحانشان فرمود و از ناشایسته ها آنان را خالص و پاك ساخت.پس از روی نادانی و عدم آگاهی به موارد آزمایش و امتحان،خشنودی و خشم خدا را به دارایی و داشتن فرزند ندانید و آنها را ملاك کار مپندارید به دلیل این که خداونـد در قرآن کریم می فرمایـد «أَ یَحْسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مالٍ وَ بَنِینَ نُسارِعُ لَهُمْ فِي الْخَیْراتِ بَلْ لا یَشْعُرُونَ» (1)»و گاهی خداوند برخی بندگانش را که استکبار می ورزند و خویشتن

1- سوره مؤمنون(23) [1]آیه های(54 و 55)یعنی:آیا این کافران را که ما،به مال و فرزنـد کمك می کننـد که در نیکیها بر ایشان می شتابیم؟خیر،آنان نمی فهمند.

را بزرگ می شـمرند به وسیلهٔ دوستانش که در نظر آنان ضعیف و بی مقدار می آیند مورد آزمایش قرار می دهد چنان که موسی بن عمران و برادرش هارون(علیه السـلام)هنگامی که بر فرعون وارد شدند جامه پشـمین بر تن و عصای چوبین در دست داشتند و با او شرط کردند که اگر اسـلام بیاورد پادشاهی و عزتش دوام یابد،او شـگفت زده شد و به اطرافیانش گفت:آیا از این دو نفر تعجب نمی کنید که برای من شرط دوام حکومت و بقای عزت می کنند و حال آن که خودشان بر چنین وضـعی از بیچارگی و فقر می باشند که می بینید؟اگر چنین است پس چرا دستبندهای طلایی ندارند؟ این حرفها را به این دلیل گفت که در نظر او طلا و گردآوری آن،عظمت داشته و پوشیدن جامهٔ پشمین حقیر و بی مقدار می آمد.

هنگـامی که خداونـد پیـامبرانش را برانگیخت اگر می خواست که گنجهـای طلا و کانهای زرناب و سـرزمینهای آباد و سبز و خرم جهان را برویشان بگشایـد و پرندگان آسـمان و جانوران زمین را با آنها همراه و به خدمتشان در آورد این قدرت را داشت و این عمل را انجام می داد اما اگر چنین می کرد،آزمایش و امتحان از بین می رفت و جزا و پاداش،نادرست می نمود،و وحی و اخبار آسمانی بی مورد بود،و برای آنان که حرف انبیاء را بپذیرنـد اجر و مزد آزمایش شـدگان ثابت نمی شـد و ایمان آورندگان شایسـتهٔ ثواب نیکوکاران نبودند،و نیز نامها با معانی خود مطـابقت نمی کرد (1)،و لیکن خداونـد سـبحان پیـامبران خود را در اراده و تصـمیم،نیرومنـد و در وضع ظاهری که به چشم می آید ناتوان و ضـعیف قرار داد،با قناعتی که دلها و چشـمها را از بی نیازی سـرشار می ساخت،و فقر و تنگدستی که دیده ها و گوشـها را از رنج و آزار پر می کرد.

اگر پیامبران دارای آن قدرتی بودند که کسی جرأت دست یابی بر آنان را نمی کرد و عزتی می داشتند که مورد هجوم ستم واقع نمی شدند و دارای سلطنتی می بودند،که مردم گردنها به سوی آن می کشیدند و برای رفتن به آن سوی مجبور

1- توضیح این مطلب در ذیل جملهٔ و لا لزمت الاسماء معانیها(شماره 6)ذکر می شود.

می بودند مرکب های سواری را مجهّز سازند،این حالت،تسلیم و پذیرش مردم را آسانتر،و آنان را از گردنکشی و استکبار،دورتر می ساخت و به دلیـل ترسـی که بر آنـان چیره شـده یا رغبت و میلی که ایشان را مجـذوب کرده به آنان می گرویدنـد،و در این صورت نیّتها ناخالص و نیکیها(عبادتها برای دنیا و آخرت)تقسـیم شـده می بود،ولی خداونـد چنین خواست که پیروی از پیامبران و ایمان به کتابهای آسـمانی او،و فروتنی در پیشـگاه عظمت و گردن نهادن بر فرمان و پـذیرش آن،تنها برای جلب رضایت و خشـنودی ذات اقـدس وی باشـد،نه هیـچ چیز دیگری و در این راه هر چه آزمایش و ابتلا بیشتر و بزرگتر باشد،اجر و پاداش هم ارزشمندتر و پر بهاتر خواهد بود.

مگر نمی بینید که حق تعالی تمام فرزندان آدم(علیه السلام)را از پیشینیان تا آخرین فرد این جهان را با سنگهایی که نه سود و زیانی دارد و نه نیروی بینایی و شـنوایی، آزمایش فرموده و آن سنگها را خانهٔ محترم خود قرار داده و آن را موجب پایداری وسیلهٔ قیام مردم دانسته است،پس آن را در سـنگلاخ ترین مکانهـا و کم ارتفاع ترین نقطه دنیا از جهت خاك و کلوخ و تنگترین دره ها از نظر عرض قرار داد،در میان کوههای خشن،ریگهـای نرم و روان،چشـمه هـای کم آب،و آبادیهـای دور از هم،که نه شتر و نه اسب و گاو،و گوسـفند هیـچ کـدام در آن به راحتی زنـدگی نمی کنند.و سـپس آدم و فرزندانش را فرمان داد که به آن سو،روی آورند.بنا بر این آن جا مرکز تجمع و سـر منزل مقصود و بار انداز آنـان شـد،آن چنـان که افراد با طیب خاطر،شـتابان از میان فلات و دشـتهای دور و از درون وادیها و دره های عمیق و جزیره های پراکنـدهٔ دریاها،بـدان جا روی آوردنـد،تا به هنگام سـعی شانه های خود را خاضـعانه حرکت دهند و در اطراف خانه طواف کنند و تهلیل «لا إِلهَ إِلاَّ اللّهُ» گویند،و با موهای آشفته و بدنهای پر گردو غبار هروله کنان و شتابان حرکت کنند،لباسهایی که نشانهٔ شخصیّتهاست کنار انداخته و با رها گذاشتن موها،قیافهٔ خود را ناخوش آیند سازند.این آزمونی بزرگ،امتحانی شدید،آزمایشی آشکار و خلوص مؤثری است که خداوند آن را سبب رحمت و رسیدن به بهشتش قرار داده است.اگر خداوند

می خواست، خانهٔ محترم خود و محلّهای انجام وظایف حج را در میان باغها و نهرها و سرزمینهای هموار و امن، با درختهای بسیار و میوه های سر به زمین فرو آورده، مناطق آباد و دارای خانه ها و کاخهای بسیار و آبادیهای به هم پیوسته در میان گندم زارها و باغهای خرم و پر گل و گیاه، در میان بستانهای زیبا و پر طراوت و پر آب، در وسط باغستانی بهجتزا و جاده های آباد قرار می داد در این صورت به همان نسبت که آزمایش آسانتر بود، پاداش و جزا نیز کمتر می بود، و اگر پی و بنیاد خانه و سنگهایی که در بنای آن به کار رفته از زمرّد سبز و یاقوت سرخ و نور و روشنایی بود، دیرتر شك و تردید، در سینه ها رخنه می کرد و کوشش ابلیس در قلبها، کمتر اثر می گذاشت و، وسوسه های پنهانی از مردم منتفی می شد، اما خدای متعال بندگانش را به انواع شداید می آزماید و با کوششهای گوناگون به عبادت وادار می کند و به اقسام گرفتاریها مبتلاـ می سازد تا تکبر را از قلبهاشان خارج سازد و خضوع و آرامش را در آنها جایگزین کند، بابهای فضل و رحمتش را به رویشان بگشاید و، وسایل عفو خویش را به آسانی در اختیار آنان قرار دهد.

پس، از خدا بترسید از خدا بترسید، از کیفر تباهکاری در دنیا و از سرانجام و خیم ظلم در آخرت و بد فرجامی تکبر و خود پسندی که کمینگاه بزرگ ابلیس و مرکز کید و نیرنگ اوست بهراسید، کید و نیرنگی که با قلبهای انسانها مانند زهرهای کشنده می آمیزد و هرگز از تأثیر فرو نمی ماند و کسی از هلاـکتش جان بدر نمی برد، نه دانشمند به دلیل علمش و نه بینوا در لباس مندرسش، و خداوند به منظور حفظ بندگانش از این امور یعنی ظلم و ستم و کید شیطان به سبب نماز، زکات و کوشش برای گرفتن روزهٔ واجب، آنان را حراست فرموده تا اعضا و جوارحشان آرام و چشمانشان خاشع و غرایز و تمایلات سرکششان خوار و ذلیل و دلهای آنان خاضع شود و تکبر از آنها رخت بر بندد، علاوه بر آن ساییدن پیشانی که بالاترین جای صورت است، بر خاك موجب تواضع و گذاردن اعضای پر ارزش بدن بر زمین، دلیل اظهار کوچکی و چسبیدن شکم به پشت از

گرسنگی روزه، مایهٔ فروتنی می باشد، و پرداخت زکات موجب صرف محصولات زمین و غیر آنها و نیازمندان و مستمندان می شود، به آثار این اعمال توجه کنید که چگونه شاخه های درخت تفاخر را درهم می شکند و از جوانه زدن کبر و خود پسندی جلوگیری می کند.»

شرح

امیر المؤمنین(علیه السلام)در این قسمت از خطبهٔ شریف چند دستور برای پیروان خود یادآور می شود:

1-به آنان دستور می دهد از عقوبتهای الهی که بر گردنکشان ملتهای گذشته وارد شد، عبرت بگیرند، و راه عبرت گرفتن آن است که انسان عاقل به حالت آنها بیاندیشد و توجه کند که آنچه به آنان رسیده خودشان باعث آن بودند، زیرا بر اثر تکبر از اطاعت امر خدا سرپیچی کردند، و بر بندگان خدا فخر و مباهات نمودند، چنان که در قرآن به این مطلب اشاره کرده است «قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ» ... «فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي» دارِهِمْ «جاثِمِينَ» (1)» و از این قبیل آیات و اشارات در قرآن فراوان است، و کسی که در این امور اندیشه کند به خود خواهد آمد و از ترس این که به مثل عقوبتهای آنها گرفتار شود، از قدم گذاردن در راه آنان خودداری خواهد کرد.

2-آنها را امر می کند که از خفتن گردنکشان در میان قبر پند و اندرز بگیرند، ببینند آنان که در دنیا بر خود می بالیدند و باد و تکبر داشتند چگونه هنگام مرگ چهره ها و پهلوهایشان بر روی خاك نهاده شده و آن عزّت موهومی و غرور خودخواهی به این ذلت و خواری واقعی تنزل یافته و از این امر پند و اندرز

1- سوره اعراف(7) [1]آیه های(75 و 78)یعنی:سردمداران قوم ثمود که تکبر ورزیدند به مؤمنان که ضعیف شمرده می شدند گفتند...، پس ایشان را صاعقهٔ آسمانی فرا گرفت و همگی وارد صبح شدند در حالی که در خانهٔ خود به زانو در روی زمین افتاده بودند.

بگیرند و دیگر گرد تکبر نگردند، چون آنها نیز به همین سرانجام دچار خواهند شد.

3-سفارش می کند که از پی آمدهای صفت ناپسند استکبار به خدا پناه ببرند همچنان که در گرفتاریهای دنیا و حوادث روزگار به او پناه می برند، منظور از این تشبیه آن است که در این امر بطور فراوان و از روی خلوص به خدا پناه ببرید ،کلمه لواقح استعاره از امور و صفاتی است که سبب تکبّر می شود .

فلو رخّص اللّه...التواضع ،در این عبارت با یك قیاس شرطی استدلال شده است بر این که تکبر و خود بزرگ بینی صفت ناپسندی می باشد و هیچ یك از آفریده های خدا حق اتصاف به این ویژگی را ندارند بیان استدلال به این شرح است که پیامبران بطور عموم از خصیصین درگاه الهی و دوستان و پیروان جدّی دستورات خدا می باشند پس اگر صفت تکبر در خور آفریده ای از آفریدگان او می بود خداوند آنان را بر این امر بر می گزید و چون به ایشان هم رخصت تکبر نداده است معلوم می شود که هیچ کس از بندگانش را رخصت تکبر نداده است امّا در متن سخن امام استثنای نقیض تالی و نتیجه آن حذف شده (1)،و به ذکر برخی از لوازم آن اکتفا کرده و چنین فرموده:لیکن خدا تکبر را بر پیغمبران و فرشتگان خود ناروا و تواضع را بر آنان خوشایند دانست،زیرا بارها در قرآن مستکبران را به علت تکبرشان وعدهٔ عذاب داده و در مورد تواضع به رسول اکرم می فرماید: «وَ اخْفِضْ جَناحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ» (2)»و مانند آیات دیگر که در این مورد آمده است .

فألصقوا...مستضعفین اشاره به این است که بندگان خاص خدا، پیامبران

1- تالی در عبارت امام این است:لرخّص فیه لخاصّة انبیائه و ملائکته،و استثنای نقیض آن چنین است لکنّه لم یرخّص فیه لهم.مترجم

2- سوره حجر(15)قسمتی از آیه(88) [1]یعنی:بال و پر خود را برای اهل ایمان فرود آور.

و اولیای او کاملا،فرمان وی را در مورد تواضع و فروتنی امتثال کردند و آنچه را که خداوند بر آنان پسندیده است انجام داده اند زیرا این که می فرماید بندگان خدا در برابر عظمت حق تعالی گونه ها را بر زمین می گذارند و چهره ها را بر خاك می مالند،رفتاری است که بین خود و خدا در حال پرستش و عبادت او بجا می آورند و این که در برابر مؤمنان بالهای تواضع را می گسترانند و با حالت استضعاف بسر می برند،اشاره به اطاعت فرمان خداوند در مورد بندگان و آفریده های وی می باشد.

لفظ اجنحه که به معنای بالها و از ویژگیهای پرنده است،در این جا برای دست انسان استعاره شده است،به اعتبار این که دست وسیلهٔ اظهار قدرت و علامت ایجاد محبت و یا دشمنی و طرد امر نامطلوب می باشد،و خفض جناح کنایه از نرمی و ملایمت و اظهار دوستی و محبت است،چنان که مفسّر کبیر ابن عباس در شرح آیهٔ «وَ اخْفِضْ جَناحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ» می گوید:یعنی نسبت به مؤمنان نرمی و ملاطفت کن و بر آنان درشتی و تندی مکن،و عربها به کسی که سنگین و با وقار باشد می گویند:فلانی دارای خفض جناح است.

قد اختبرهم...بالکابره ،در این جا حضرت انواع گوناگون سختیها و گرفتاریهای دنیوی را بیان می کند که خداوند بندگانش را به آن می آزماید از قبیل گرسنگی و ترس و سایر ناملایمات و به این سبب آنان را به دنیا بی علاقه و از آن متنفر می سازد تا در عوض به خدا و آخرت و اجر و ثوابهایی که نزد اوست بیشتر علاقه مند شوند .

فلا تعتبروا الرضا...الاقتدار[الإقتار] یعنی خیال نکنید که خشنودی خدا از بنده اش به این است که ثروت دنیا و فرزند زیاد به او دهد و غضب وی نسبت به او،این باشد که از داشتن این امور محرومش سازد.این سخن امام(علیه السلام)گویا پاسخی است از پرسشی که ممکن است گوینده ای چنین بگوید:حال که

پیغمبران و اولیای خداونـد،از خواصّ بندگان،و مطیع فرمان وی و مورد رضایت او می باشـند،پس چرا آنان را با سـختیها و ناگواریها گرفتار ساخت و از اموال دنیا و زن و فرزنـد بی بهره شان داشت،چنان که فرعون هم به موسـی این اشـکال را کرد که اگر او پیامبر است و ارزش و اعتبـاری دارد پس چرا از آرایشـهای دنیـا و زینتهای طلایی بی بهره است؟و کفار قریش به پیغمبر اسـلام گفتنـد:در صورتی به او ایمان می آوریم و او را پیامبر می دانیم که دارای گنجینه ای از جواهرات و گوهرهای قیمتی باشد،و یا باغها و مزارعی داشـته باشد که شـکمها را سـیر کنـد خلاـصه در پاسـخ این گونه سؤالهـای مقـدر،حضـرت می فرمایـد:این قبیـل اشـکالها و توهمـات به علت ناآگـاهی آنان از عمومیت امر،امتحان و آزمایش است، خداونـد چنان که بندگان خود را با مبتلا ساختن به فقر و نیازمندی و گرفتار ساختن به مشـقتها و ناگواریها می آزمایـد همچنین آنان را به افزودن اموال و فرزندان آزمایش و امتحان می کند،بنا بر این نباید تصور کرد که دارا بودن این امور دلیل سـعادت انسان در پیشگاه خداست،همچنان که نداشتن آن دلیل بدبختی و شقاوت نیست و امام(علیه السلام)به منظور تبیین فرمایش خود به این آیهٔ شریفه اسـتناد فرموده است «أَ يَحْسَبُونَ أَنَّمـا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مـالٍ وَ بَنِينَ نُسارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْراتِ بَلْ لا يَشْعُرُونَ» (1)»یعنی گنهکاران می پندارند ما که اموال و امور دنیوی آنان را زیاد می کنیم،این امر دلیل رضایت و خشـنودی ما از کارها و عقاید پست آنان می باشد،و حال آن که چنین نیست بلکه ایشان بی خبراند از این که آنچه به ایشان داده ایم برای امتحان و آزمایش آنهاست و این امور بر بلا و گرفتاری آنان می افزاید،کلمهٔ جهلا که منصوب است مفعول له می باشد .

فانّ اللّه سبحانه یختبر...فی اعینهم ،این کلام از جمله های گذشته

1- سوره مؤمنون(23)آیه(57) [1]یعنی:آیا می پندارید که آنچه به آنها از مال و فرزندان کمك می کنیم در بخشـیدن خوبیها به آنها شتاب می کنیم بلکه چنین نیست آنان درك نمی کنند.

جداست که در ابتدا چنان به نظر می آید که علت امری واقع شده است در حالی که سـید رضی بین آن و جمله های قبلش با گذاشتن نقطه فاصله قرار داده است، امام(علیه السلام)در این قسمت به نوع دیگری از آزمایشهای بندگان سرکش و نافرمان اشاره فرموده است که خداوند بندگان مستکبرش را از طرفی با آنچه در خود آنهاست و از طرف دیگر با اولیای خاص و پیامبران پاکش که در چشم آنان ناتوان می آیند می آزماید،و نیز در این جمله به بعضـی از اسـراری که در آفرینش این بندگان مستضعف و انبیای پاك وجود دارد اشاره فرموده است به این بیان که یکی از حکمتهای آفریدن خداوند این بندگان خالص را،همان آزمایش گردنکشان و مستکبران می باشد .

به عنوان شاهد داستان حضرت موسی و هارون و برخوردشان را با فرعون طغیانگر یادآور شده است:

در تاریـخ طبری این مـاجرا چنین نقل شـده است که وقتی خداونـد به آنان ماموریت ارشاد فرعون را داد به پایتخت او،مصـر وارد شدنـد و مدت دو سال صـبحها می آمدند تا شب و اجازهٔ ورود می خواستند و می گفتند:ما فرستادگان خدا به سوی فرعون هستیم ولی کسی به آنها جواب درستی نمی داد،دربانها و ماموران آنان را دور می کردنـد و هیـچ کـدام جرأت و یارای آن را هم نداشـتند که این پیغام خطرناك را به فرعون برساند تا سـرانجام یك روز دلقك دربار که غالبا پیش فرعون می آمد و برایش مسـخرگی می کرد و او را می خنداند،هنگامی که پیش فرعـون رسـید،گفت:پادشاهـا!مردی بر در کـاخ ایسـتاده مطلب شـگفتی اظهـار می دارد و چنین می پنـدارد که او را خـدایی غیر از تو می باشـد،فرعون دسـتور داد که داخل شود حضـرت موسـی با برادرش هارون وارد شد و عصایش را برداشت،گفت:من پیغمبر خدای آفرینندهٔ جهان می باشم...تا آخر که در تاریخ طبری ذکر شده است،اما در قرآن قصهٔ موسی و هارون و گفتگویشان و سایر قسمتهایش در

سوره های شعرا و قصص و غیر آنها بطور مفصل ذکر شده،و بیان امام(علیه السلام)نیز در این مورد،روشن و آشکار است.کعب گفته است که حضرت موسی فردی عصبانی و دارای قامتی طولانی بود ولی برادرش هارون از او بلندتر و چاقتر و سفیدتر و استخوان بندیش درشت تر و سه سال از موسی بزرگتر بود و بر پیشانیش خالی داشت و نیز بر سر بینی حضرت موسی چنین علامتی بود و بر نوك زبانش به سبب سوختگی گرهی که باعث لکنت آن بود قرار داشت چنان که در قرآن به آن اشاره شده است (1).و نیز می گوید فرعون همزمان با حضرت موسی همان پادشاه مصر است که با یوسف معاصر بود به نام ولید بن مصعب و بیش از چهار صد سال عمر داشت و لیکن دیگران این قول را نپذیرفته و گفته اند:موسای فرعون غیر از عزیز مصر زمان حضرت یوسف می باشد.هارون برادر موسی در سن صد و هفده سالگی از دنیا رفت،و موسی(علیه السلام)سه سال بعد از او زنده بود و روزی که در گذشت به سن برادرش بود.چنان که قبلا بیان شد،موقعی که این دو بزرگوار پیش فرعون آمدند به این دلیل شرط باقی ماندن حکومت و سلطنت او را مسلمان شدن و ایمان وی دانستند که قوانین و عمل به آن،علت نظم بخشی به جامعهٔ انسانی و اصلاح شدن وضع دنیا و آخرت آن می شود که این خود،سبب برقراری حکومت و دوام عزت و دولت می باشد،اما فرعون از گفتهٔ آنان به شگفت در آمد و آن را نپذیرفت زیرا او خیال می کرد کسی می تواند چنین قولی بدهد که دارای مال و ثروت دنیا باشد و هنگامی که دید این دو نفر لباسهای پشمین مندرس به تن دارند و از سرو وضعشان فقر و نیازمندی می بارد آنان را تحقیر کرد و حرفشان را نپذیرفت و گفت چگونه می توانند به دوام سلطنت من کمك کنند در حالی که آثار ثروتمندی که زینت و آرایش به زیورهای طلایی است در آنان وجود ندارد.

1- سوره طه(20)آیه(26).

و لو اراد اللّه...معانیها .در این عبارت برای اثبات مطلب به یك قیاس اقترانی از شکل اول استدلال شده است که دارای دو مقدمهٔ شرطیهٔ متصله می باشد و نخستین مقدمه از «و لو اراد اللّه» آغاز و به «لفعل» پایان می یابد،و مقدمهٔ دوم «لو فعل لسقط البلاء» تا آخر (1)،و نتیجهٔ قیاس این است که اگر خداوند می خواست و این امتیازهایی را که در متن ذکر شد به انبیای خود عطا می کرد،لازمه اش سقوط امتحان و بطلان پاداش و جز اینها بود،ملازمهٔ میان مقدم (جمله شرطیه)و تالی(جواب و جزای شرط)در مقدمهٔ اول که صغری است روشن است،زیرا ایجاد آن امتیازات برای پیامبران از ناحیهٔ خداوند امری ممکن و مقدور است و برای تحقق یافتن آن،تنها ارادهٔ حق تعالی کافی می باشد ،اما در شرطیهٔ متصلهٔ اخیر که مقدمهٔ دوم و کبرای قیاس است امام(علیه السلام)در صورت تحقق مقدم که اعطای امتیازات به انبیاء باشد،لوازم متعددی برای آن ذکر کرده است که در ذیل به آن می پردازیم.

1- انه کان یسقط البلاء :اگر خداوند به انبیا و اولیا این مزایا را می داد بساط آزمایش و امتحان بکلی بر چیده می شد چون در این هنگام مستضعفی نبود که به استضعاف آزمایش شود،وقتی که امکانات یاد شده وجود داشته باشد،اولا فقر و ناداری وجود ندارد تا آزمایشی که از ناحیهٔ صبر بر فقر پیش می آید محقق شود و ثانیا به دلیل بی نیازی و قدرت ظاهری که در انبیاء احساس می شود تمام مستکبران با میل و ارادهٔ نفسانی به آنان رو می آورند و آزمایشی برای مستکبران تحقق نمی یابد،ثالثا موقعی که همهٔ مردم پیش آنان متواضع باشند مخالفینی بر ایشان پیدا نمی شود که در برابر ضرب و قتل و انکار آنان صبر کنند و آزمایش شوند،رابعا با موجود بودن ثروت و امکانات ممکن است رو به دنیا بیاورند و از

1- از ترجمهٔ عبارات که در وسط صفحه 385 آمده معنای دو مقدمه روشن می شود.

خـدا رابطـهٔ خود را قطع کنند و در این صورت چنان که در متن اشاره شده وحی الهی بر آنان قطع می شود،پس آزمایشـی هم که به سـبب تحمل وظیفهٔ وحی و عمل به آن برای پیامبران وجود دارد تحقق نمی یابد.

2- و کـان یبطل الجزاء :اگر تمام امکانات برای پیغمبران و اولیای خـدا آماده می بود پاداش عبادتها از بین می رفت،زیرا از طرفی چنان که گـذشت آزمـایش بکلی قطع شـده و از طرف دیگر بـا وجود این امتیـازات عبـادت مردم و پیروی آنان از گفته های خـدا و اولیایش از روی اخلاص نیست بلکه یا از ترس و یا به دلیل تمایلات نفسانی خواهـد بود به هر حال ثواب و پاداشـی بر آن مترتب نمی باشـد و حتی پاداش خود پیامبران هم که به علت صبر بر فقر و ناداری به دست می آورند، باطل می شد.

3- و کان تضمحلّ الابناء ،لازمهٔ سوم آن است که اگر چنین می شد اخبار وارده و وحی الهی بر پیامبران از میان می رفت زیرا از طرفی دنیا و آخرت دو ضـد یکدیگرانـد و هر قـدر که آدمی به یکی نزدیـك شـود به همـان نسـبت از دیگری دور می شـود،و از طرف دیگر پیغمـبران الهی،اگر چه دارای کمال پاکی و قداست باطنی می باشـند،اما به منظور ارتقای مقام عبودیت،پیوسـته خود را نیازمند به ریاضـتهای نفسانی می داننـد،و به این دلیل از لذتهای دنیوی دوری می کنند که زهد حقیقی همین است،و همواره نفس امارهٔ خود را که مایل به گناه و لذتهای مادی است با عبادتهای پی در پی در اطاعت نفس مطمئنّه در می آورنـد،کار تمام اولیای خـدا چنین است،در احوال رسول خدا نوشـته اند که گاهی از شدت گرسـنگی،سنگ بر شکم خود می بست و آن را سیر کننده می نامید و این کار را فقط برای سرکوبی نفس اماره انجام می داد،نه این که چیزی برای خـوردن نداشـته باشـد،جـامه هـای کهنـهٔ خـود را هم که پینه می زد،از آن بـابت نبـود که قـدرت بر تهیـهٔ لبـاس نو،نداشت،و اگر گاهی بر الاغ برهنه سوار می شد و غلامش یا دیگری را

پشت سر خود سوار می کرد به این دلیل نبود که اسبی برای سواری نداشته باشد یا غلامش اطاعت از او نکند و پیاده وی را همراهی نکند او این اعمـال را از ناچـاری و ناتوانی انجام نمی داد زیرا از طرف خداونـد اختیار تمام جهان به دست او بود،اما به خاطر زهـد نسـبت به دنیا و دوری جستن از لذتهای آن اینها را برگزید.

بایـد بـدانی که رسـیدن به این کمالاـت جز بـا روی گردانـدن از دنیـا محقق نمی شود،به همین دلیل پیامبر(صـلی الله علیه و آله)به منظور رسـیدن به کمال اشـرف و برتر، لذتهای پست دنیا را بدور افکند،و به همین سـبب حضرت رسول آن اندازه به عبادت می ایستاد که پاهایش ورم کرد،وقتی که از آن حضـرت پرسـیدند:یا رسول اللّه تو را که خـدا مژدهٔ بهشت داده چرا این همه خود را به زحمت می انـدازی؟ پاسـخ داد،مگر من نباید بندهٔ شاکری باشم؟این مطلب را پیامبر به این دلیل بیان فرمود،که می دانست خصـیصهٔ سپاسـگزاری بر علوّ درجاتش می افزایـد،و در صورتی که اشـرف انبیا و اعظم آنان چنین حالتی داشـته باشد سایر پیامبران را خود می توانی قیاس کنی و توجه خواهی کرد که شرط رسـیدن به مقامات عالیهٔ وحی و رسالت و لیاقت برای تلقّی خبرهای آسـمانی،آن است که دنیا و سـرگرمی به آن را ترك کنند،پس اگر خداوند آنان را فرو رفته در دنیا می آفرید و راههای رفاه مادی را بر روی آنها می گشود،به آرایشهای دنیا و لذتهای آن مشغول می شدند و از توجه به آسـتان جلاـل ربوبی غفلت می کردنـد رابطـهٔ وحی الهی و خبرگزاری آسـمان از ایشـان قطع می شـد و از مقـام و مرتبـهٔ سـفارت پروردگاری پایین می آمدند.بعضی از شارحان نهج البلاغه گفته اند،مقصود امام(علیه السلام)از عبارت:

اضمحلال الابناء این است که وعد و وعید از میان می رفت و خبری از اوضاع بهشت و جهنم و ویژگیهای رستاخیز به ما نمی رسید که این خود از پی آمدهای از بین رفتن مقام نبوت و رسالت می باشد.

ص:468

4- و لکـان لاـ یجب للقـابلین اجور المبتلین ،یعنی اگر اولیـای خـدا و پیـامبران الهی در آسـایش و رفـاه بسـر می بردنـد،برای کسـانی که دسـتورهای آنان را بپذیرند، پاداش آزمایش شدگان نبود،و نیز خود پیغمبران از اجر و مزد صبر بر گرفتاری و آزار و تکذیب مخالفان نصیبی نمی بردند زیرا چنان که قبلا بیان شد در این صورت نه آزمایشی وجود داشت و نه مخالفی پیدا می شد.

5- و کان لا یسـتحقّ المؤمنون ثواب المحسـنین ،و نیز در این صورت، گرونـدگان به پیامبران،شایسـتهٔ ثواب نیکوکاران و اهل احسان نمی شدند،زیرا محسـنین کسانی هستند که با شیطان مبارزه کنند و صفات رذیله را از خود دور سازند و نفس خویش را به فضایل بیارایند و برای خـدا ایمان آورند اما ایشان که یا از روی تمایلات نفسانی به امور مادی و یا از ترس و هیبت دنیوی به پیامبران گرویده اند نه ایمانشان همراه با اخلاص است و نه جزء اهل احسان و نیکوکاران می باشند.

6- و لا لزمت الاسماء معانیها (1)،ششـمین امری که در صورت تحقق شرط یاد شده لازم می آید آن است که نامها و عناوین اشخاص با معنایش تطبیق نخواهد داشت،از باب مثال اگر به کسـی مؤمن گویند حقیقت ایمان بر وی صدق نمی کند زیرا تنها با زبان ایمان آورده و از روی ترس یا هوای نفسانی است نه از روی اخلاص و قلب پاك و همچنین است عنوان زاهد و مسـلمان،بلکه عنوان پیامبر و نبی و رسول نیز چنین است به دلیل این که در این حال چنان که گفته شد حقیقت نبوت و رسالت از آن شخص قطع شده است خلاصه این که اسماء بدون مسمیّات خواهد بود،با ذکر این لوازم ششگانه،مقدمهٔ دوم و کبرای قیاس مذکور روشن و خلاصه این می شود که این قضیه،شرطیه متصله است و

1- در کلمـهٔ اسـماء دو وجه جایز است نصب آن بنا بر این که مفعول باشـد و معانیها فاعل وجه دوم مرفوع باشد چنان که در نسـخهٔ سـید رضی آمده است ولی در معنا هر دو یکی است.

مقدم آن از لو اراد اللّه تا الارض (1)می باشد .

و لکن اللّه سبحانه جعل رسله...اذی ،پس از بیان برهان و استدلال بر این که چرا خداوند اولیای خود را از ثروتمندان و اهل رفاه قرار نداد به اثبات مزیتی پرداخته است که در عوض آن محرومیتها امتیازی به ایشان عطا فرموده است،و آن عبارت از نیروی تصمیم و عزم راسخ برای تبلیغ رسالت می باشد و به این دلیل آنان را اولو العزم می گویند که عزم خود را جزم می کنند و با کمال قدرت در برابر آزار مخالفان مقاومت می کنند می جنگند و می کوشند تا دین خدا را به حاکمیت بنشانند هر چند در ظاهر جزء مستضعفان و اهل مسکنت و قناعت می باشند و با گرسنگی و برهنگی می سازند.

در متن عبارت،امام(علیه السلام)می فرماید:خدا به اولیای خود اراده ای قوی و ظاهری ضعیف و فقیر داد امّا با قناعتی که قلبها و چشمها را پر از بی نیازی می کرد صفت پر کردن که برای قناعت آورده است به این اعتبار است که قناعت آن چنان آنان را بلند طبع و بی نیاز می کند که هیچ توجهی به تمتّعات دنیا نشان نمی دهند و گویا چشم و دلشان پر شده و جایی برای کالاهای دنیا ندارد که مورد طلب و درخواست واقع شود،و نیز این ویژگی را برای فقر و بینوایی هم آورده است،و این بدان علت است که گرسنگی زیاد باعث ناتوانی و آزار چشم و گوش می شود و گویا آن چنان چشمها و گوشهای مردان خدا را فرا گرفته است که پر شده و جا برای چیز دیگری در آن پیدا نمی شود و تمام اینها آدمی را مستعدّ وصول به کمال می کند زیرا که بارها گفته شده است که شکمبارگی هوشیاری را

1- و تالی آن از لسقط البلاء تا معانیها می باشد،پس نتیجه آن است که اگر به اراده خداوند این امور به انبیا تعلق می گرفت،وقوع تمام این مفاسد لازم می آمد سپس کلام را به استثناء نقیض تالی این نتیجه برای استثناء نقیض مقدم آن ارجاع داد،و نقیض تالی آن است که این مفاسد وجود نداشته و سزاوار بوجود آمدن نیز نمی باشد، پس به آنها این امور را اراده نکرده است.

از بین می برد و سنگدلی می آورد و ترحّم و نازکدلی را زایل می کند و باعث امراض اخلاقی و جسمانی می شود که دارویی جز فقر و گرسنگی آن را درمان نمی کند،قناعت صفتی است که از متفرعات خصلت پسندیدهٔ عفت و پاکدامنی می باشد .

و لو کانت الانبیاء...مقتسمه ،و این نیز استدلال دیگری است برای بیان مطلب که تقدیر مقدمات آن چنین است،اگر خداوند نسبت به پیامبرانش تمام امکانات رفاهی را فراهم می ساخت،قوّت و عزّتی به دست می آوردند که هیچ کس جرأت دستیابی بر آن نداشت و سلطنتی را دارا می شدند که همه بی چون و چرا تسلیم آن می شدند و این امر نتایج و مفاسدی را در پی داشت که اکنون به ذکر آن می پردازیم:

1-در این صورت گر چه اطاعت مردم از آنان سریعتر و آسانتر انجام می شد اما مانند پیروی از پادشاهان بود نه انبیا و اولیاء،زیرا از نظر عامهٔ مردم، شاهان و قدرتمندان حق اطاعت شدن دارند نه مستضعفان و بینوایان.

2-از پیروی ایشان تکبر نمی ورزیدند زیرا روشن است که اغلب افراد کمتر شانه از زیر فرمان اهل قدرت و پادشاهان خالی می کنند،اما بر این اطاعت و ترك تکبر اجر و پاداش کسی که به سبب مجاهدهٔ با نفس خود خواهی و استکبار را از خود دور می سازد مترتب نبود.

3-آخرین نتیجه این که ایمان مردم در این موقع خالص و برای خدا نبود بلکه تجزیه شده و یك جزء آن برای خدا و جزء دیگر آن برای تمایلات نفسانی یا ترس از قدرتهای دنیوی بود،پس این گونه اعمال ثوابی ندارد،ثواب اعمال کسانی که با شیطان بجنگند و تلقینهای گمراه کنندهٔ وی را درهم شکنند و پیروزمندانه آماده پاداشهای جاوید آخرت باشند.

و ملك تمدّ نحوه اعناق الرجال و تشد الیه عقد الرحال ،دو صفتی که در این

عبارت برای واژهٔ ملك آمده کنایه از بزرگی و عظمت قدرت و نیروی پادشاهی می باشد که در این صورت آرزوها به سوی او جلب و نظرها به جانب وی متوجه می شود و انسانها گردنهای امیدواری به طرفش دراز می کنند و کوله بارهای خویش به منظور رسیدن به آن، محکم می بندند .

و لکنّ اللّه سبحانه...شائبة ،پس از بیان استدلال فوق و نتایجی که بر آن مترتب بود، مجددا حضرت در این عبارت دلیل می آورد بر این که این امر که ایمان از روی ترس یا تمایل نفسانی و بالاخره غیر خالصانه باشد امر فاسدی است که خواستهٔ خداوند نمی باشد،بلکه ارادهٔ او آن است که ایمان مردم به انبیا و کتب و ادیانی که می آورند، خالص و تنها برای وی باشد بدون هیچ گونه شائبه و دخالتی و آنچه که باید خالص برای خدا باشد سزاوار نیست تقسیم و تجزیه شود، پس ایمان با تمام اقسامش باید فقط برای خدا باشد .

و کلما کانت البلوی...اجزل ،در این عبارات دو احتمال تصور می شود، الف-نخست این که دوّمین مقدمه و کبرای استدلالی باشد که به منظور بیان مطلب آورده است و مقدمات این قیاس از این قرار است:در صورتی که پیامبران از امکانات ظاهری برخوردار نباشند،برای ایمان آوردن مردم،باب آزمایش و امتحان بیشتر باز است و کسانی که با این وضع ایمان بیاورند خالصتر خواهند بود و هر چه آزمایش و خلوص بیشتر باشد ثواب و پاداش آن هم مهمتر و زیادتر خواهد بود.نتیجهٔ این مقدمات آن است که هر مقدار در به دست آوردن عقیده و ایمان رنج بیشتر تحمل شود و اخلاص زیادتر به کار رود ثواب و پاداش بیشتر نصیب دارندهٔ آن خواهد شد.

ب-احتمال دوم آن است که این جمله قیاس جدیدی نیست بلکه دنبالهٔ بیان قبل و در حقیقت مثل مقدمهٔ دوم برای قیاس استثنایی باشد که صغرای آن قبلا آورده شده است و تقدیر چنین است که اگر امکانات مذکور برای انبیاء وجود

داشت آن نتایـج و توالی نـاروا که از جمله عـدم خلوص ایمـان می باشـد بر آن بار بود،اما حق تعالی اراده فرموده است که ایمان و عبادت یکجا و خالص برای او باشد و اگر چه این امر با زحمت بسـیار و آزمایش سـخت به دست می آید اما هر چه بوتهٔ امتحان داغتر باشد ایمان خالصتر و هر انـدازه که ایمان و عمل خالصتر باشـد ثواب و پاداش افزونتری خواهد داشت ،و بعد به منظور بیان صدق مطلب به ذکر مثال پرداخته است که عبارت از آزمایش جامعهٔ بشریت به زیارت خانهٔ سنگی خود می باشد.

جعله للناس قیاما ،خداونـد خانهٔ خود را بپا دارندهٔ موقعیت و ارزش و اعتبار انسانها قرار داد،فلان قیام اهله و قوام بیته،وقتی گفته می شود که اسـتقامت و برقراری خانه و اهل شـخص بسـته به وجود او باشـد .سـرزمین مکه کمتر خاکی است و بیشترش از سـنگ است،و امام(علیه السـلام)به منظور مذمّت آن را آکنده از ریگهای روان می داند زیرا چنین زمینی مناسب حیوانها و چهار پایان نمی باشد و سـمدارها در آن فرو می رونـد و در راه رفتن به زحمت دچـار می شونـد، و مراد از واژه هـای خفّ ، حـافر و ظلف ،چهـار پایـان،شتر و اسب و گوسـفند و گاوهـای مـاده می باشـد که بطور مجـاز از باب اطلاق اسم جزء بر کل اراده شـده و یا این که مضاف،حـذف و مضاف الیه جایش را گرفته است از باب مثال، خف الجمال و حافر الخیل و ظلف الغنم بوده است،و منظور از فعل لا تزکوا آن است که چهار پایان در آن سرزمین به دلیل ارتفاعات زیاد و خشونت آن،رشدی ندارند و زیاد نمی شوند و مقصود از عبارت اوعر بقاع الارض ،ناهموارترین و صـعب العبورترین قسمتهای زمین،همان معنایی است که از این آیهٔ شریفه بر می آید «إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» (1)

1- سوره ابراهیم(14)قسمتی از آیه(36)، [1]یعنی:من خانوادهٔ خود را در سرزمین بی کشت و زرعی نزد خانهٔ محترم تو مسکن دادم...

ثم امر آدم و ولده ان یثنوا اعطافهم نحوه ،این کلام حضرت دلالت دارد بر این که بیت الحرام و خانهٔ کعبه از زمان حضرت آدم بوده است و تاریخ نیز به این امر گواهی می دهد،طبری می گوید از ابن عباس نقل شده است که وقتی حضـرت آدم به روی زمین فرو آمد،از طرف خدا به او وحی شد که مرا در روی زمین حرمی است.محاذی عرش من در آسـمان،آن جا برو خانه ای برایم بساز و اطرافش طواف کن چنان که می بینی فرشـتگان را که اطراف عرشم طواف می کننـد،در آن جا دعای تو و هر که را از ذریهٔ تو که این عمل را انجام دهد به اسـتجابت می رسانم،حضـرت آدم عرض کرد خدایا من آن محلّ را نمی دانم و قدرت بر ساختمان خانه هم ندارم،پس خداوند فرشته ای را مامور ساخت تـا وی را به آن مکان ببرد،در بین راه هر جا به بوسـتان و منظره های آباد و زیبایی می رسـید به خیال این که همان محل می باشـد از فرشـته درخواست می کرد که فرود آید و خانه را بسازند،او پاسخ می داد که هنوز به آن جا نرسـیده ایم، تا سـرانجام به سـرزمین مکّه رسـیدند،آدم شروع به ساختن خانهٔ کعبه کرد و مواد ساختمانی آن را از پنج سلسـله جبال فراهم ساخت 1-طور سینا 2-طور زیتون 3-لبنان 4-جودی 5-و پایه هایش را از کوه حراء بنا کرد،و موقعی که خانه ساخته شد فرشـته مذکور وی را به صـحرای عرفات برد و اعمال و عبادتهایی که هم اکنون مرسوم است به او یاد داد و سـپس او را به مکه آورد و هفت شوط دور خانه طواف کرد و بعد از آن به سـرزمین هند برگشت،و بعضـی گفته اند که حضرت آدم از جایگاه خود چهل بار با پای پیاده به حج و زیارت خانهٔ خدا مشرف شد.

وهب بن مبنّه می گوید که آدم در پیشـگاه پروردگار خود عرض کرد خدایا! آیا در روی زمین غیر از من کسی یافت می شود که ترا تسبیح و تقدیس گوید؟ خداوند متعال فرمود آری در زمانهای آینده از فرزندان تو،کسانی را به دنیا خواهم

آورد که مرا بستایند و عبادت کنند و خانه هایی را خواهم ساخت که مرکز ذکر و یاد من باشد و بندگانم در آن به تسبیح و ثنا گوییم بپردازند و در میان آن بیوت یکی را خانهٔ مخصوص به کرامت خود قرار می دهم و با اسم خودم آن را علامتگذاری خواهم کرد و آن را خانهٔ خودم می نامم و به عظمت و جلال خود به آن عزت و شرافت می دهم اما باید دانست که مکان محدودی برای من نیست بلکه من در همه جا و با همه کس هستم و بر همه چیز احاطه دارم و آن خانه را حرم امن بندگان خود قرار داده ام که با احترام آن هر کس و هر چه در اطراف و در زیر و بالای آن قرار دارد حرمت و احترام پیدا می کند، پس هر کس آن را به علت احترام من گرامی دارد، مورد کرامت و احترام من خواهد بود، و هر کس باعث وحشت و ترس اهل خانهٔ من بشود حرمت من را از بین برده و مستحق سخط و کیفر من می باشد، من آن جا را خانهٔ مبارك قرار می دهم که فرزندان تو از هر راه دور، پیاده و سواره با هر وسیله ای سراسیمه و گردآلود با ناله های لبیك و فریادهای تکبیر به آن سو، می آیند، و هر شخصی که به آن اهمیت دهد و غیر آن را اراده نکند و بر من وارد شود و مرا در آن مکان دیدار کند و مهمانی از من بخواهد خواستهٔ او را برآورده می کنم. آری برای شخص کریم شایسته است که واردین و مهمانهای خود را گرامی دارد، ای آدم، تو تا مدتی که در دنیایی، در آبادانی خانهٔ من بکوش و پس از تو نیز امّتها و نسلها، و پیامبران از فرزندانت هر کدام پس از دیگری در زنده نگهداشتنش می کوشند.

سپس به آدم دستور داد که به سوی خانه رود و طواف کند مثل طواف فرشتگان بر دور عرش. این بود سرگذشت خانه در زمان آدم و اساس آن، تا در طوفان نوح خراب شد و سپس حضرت ابراهیم آنرا تجدید بنا کرد، هم اکنون به متن سخن امام برمی گردیم و می گوییم، این که فرمود: خدا به آدم و فرزندانش دستور داد که توجه خود را به سوی خانه معطوف دارند، کنایه از رو آوردن به کعبه

و قصد زیارت آن است.

فصار مثابـة لمنتجع اسـفارهم ،از این رو محلی شـد برای عرض حاجت و طلب فراوانی نعمت و ارزاق و درخواست آبهای گوارا و آنچه در سفرها مورد نیاز می باشـد،چنان که در قرآن می فرماید: «وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثابَةً لِلنّاسِ وَ أَمْناً» (1)و نیز می فرماید: «لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللّهِ» (2)»زیرا آن جا محل گرد آمدن مردم است و در آن جا روزهای برگزاری حج بازار عرضه و تقاضا به پا می شود و آن وقت هنگـام تجارتها و سود و بهره برداری است چنان که در خطبـهٔ اول بیان داشتیم،و نیز این که فرمود:خانـهٔ کعبه،مقصـد انـداختن بارهایشان گردید.

تهوی الیه ثمار الافئـده ،خواهشـها و میلهای دلها به سوی خانهٔ کعبه به جنبش و حرکت در می آید،هنگامی که کسـی به سوی چیزی مایل می شـود،و آن را دوست می دارد،مثـل آن است که خـود را نمی توانـد کنـترل کنـد و خـواهی نخواهی بر روی آن سـقوط می کنـد،به این دلیل،واژهٔ هوی را برای حرکت به جانب محبوب و سعی و کوشش به منظور رسیدن به آن سو استعاره آورده است،و بعضی از شارحان گفته انـد:ثمرة الفؤاد،سویدای قلب است،یعنی باطن دلها به سوی آن میل می کند و به همین مناسـبت به فرزند می گویند،ثمرة الفؤاد،به احتمال دیگر ممکن است که لفظ ثمار اسـتعاره از افرادی باشد که به سوی کعبه می آیند،به اعتبار این که هر کدام از آنها محبوب خانوادهٔ خود می باشد،بنا بر این او مانند میوه و نتیجهٔ پیدا شده از دلهای آنهاست زیرا آنان در تربیت او کوشیده اند تا او انسانی

1- سوره بقره(2)آیه(124) [1]یعنی:به یادآور موقعی را که ما خانهٔ کعبه را مقام امن و مرجع درخواستهای خلق قرار دادیم.

2- سوره حج(22)آیه(27) [2]یعنی:تا مشاهده کنند منافعی برای خود و از آن رو نام خدا را بر زبان دارند.

کامـل شـده است و احتمـال سوم آن است که منظور از میوهٔ دلهـا،چیزهای خوب و پسـندیده ای است که از هر جا به مکّه آورده می شود چنان که خداونـد در قرآن می فرماید «یُجْبی إِلَیْهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیْءٍ» (1)»و دلیل اضافه شـدن ثمار به افئده آن است که این امور محبوب و مطلوب دلهاست،و در جای دیگر می فرماید «أَفْئِدَةً مِنَ النّاسِ تَهْوِي إِلَیْهِمْ وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ» (2)»و چون واژهٔ هوی که به معنای میل داشـتن است اسـتعاره می باشد،کلمهٔ مهاوی خواسـتگاهها را برایش ترشـیح آورده زیرا هر خواستنی خواستگاهی لازم دارد،و لغت عمیقه صفت برای فجاج است که در قرآن می فرمایـد: «یَأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ» (3)»صـفت گودی برای راه وصول به مکّه به علت طولانی بودن راه مکه است و این که از دورترین شهرها به آن سرازیر می شوند و جزیره های منقطعه به این دلیل است که دریا آنها را احاطه کرده و از بقیهٔ قسـمتهای زمین جـدایش سـاخته است کلمـهٔ حتّی برای غایت و به معنای لام است و تعبیر لرزش شانه ها،کنایه از حرکات در حال طواف می باشـد زیرا لازمهٔ حرکت سـریع می باشد.واژهٔ ذللا جمع ذلول به معنای رام منصوب و حال برای ضـمیر مسـتتر در فعل تهرّ می باشد،و بعضی گفته اند ممکن است حال از مناکب باشد و جملهٔ یهلّلون نیز در محل نصب است بنا بر حالیت و شعثا و غبرا هم حال از ضمیر در یرملون می باشد و عبارت انداختن پیراهنها پشت سـرشان کنایه از نپوشـیدن آنهاست و این که زیباییهای خود را با آزاد گذاشتن موهایشان زشت کرده اند،به دلیل آن است که تراشیدن و کندن و پاك

1- سوره قصص(28)قسمتی از آیه(56)، [1]یعنی:انواع نعمت و ثمرات به سوی مکه آورده می شود.

2- سوره ابراهیم(14)قسمتی از آیه(36) [2]یعنی:خدایا دلهای مردم را به سوی آنها مایل گردان،و به انواع ثمرات آنان را روزی ده.

3- سوره حج(22)قسمتی از آیه(26) [3]یعنی:از میان تمام دره های عمیق و راههای وسیع به سویش می آیند.

کردن مو بر محرم حرام است و فـدیه دارد و روشن است که این عمـل خود بـاعث زشـتی و قبـاحت منظر می شود و روش معمول را که به منظور حفظ زیبایی،موها را اصلاح می کنند بر هم می زند.

ابتلاء و امتحانا و اختبارا و تمحیصا ،این چند کلمهٔ منصوب مفعول له برای فعل امر اللّه آدم می باشـند،و احتمال دیگر آن است که هر یك مفعول مطلق برای فعل محـذوف از جنس خود باشـد،این چهار کلمه مترادف و همه مفیـد یك معنا می باشـند ولی برای تاکیـد ذکر شـده انـد،تاکیـد این که خداوند حاجیان را به شدت تحت آزمایش قرار داده است تا آمادگی بیشتر و اسـتحقاق افزونتری برای ثواب و پاداش پیدا کننـد،و از این رو می فرمایـد:خداونـد خانهٔ خود را سـبب نزول رحمت و وسـیلهٔ ایصال به بهشت قرار داد.و نیز با این جمله ها تاکید کرده است صـدق گفتار خود را که قبلا فرموده بود:«هر اندازه آزمایش و اختبار زیادتر باشد اجر و مزد افزونتر خواهد بود»زیرا موقعی که خداوند بندگانش را با دستور انجام دادن اعمال حج و عبادتهای مربوط به آن آزمایش فرمود،اعمالی که بدنها را رنج می دهد و باعث تحمل زحمت سفرهای طولانی می شود و از این رو که زیارت خانه ای است تشکیل یافته از سنگهای بی خاصیّت که نه حرفی را می شنوند و نه چیزی را می بینند،تمام تعلقات دنیا و کبر و خودخواهی را از آدمی دور می سازد،در این صورت آمادگی برای پذیرش رحمت الهی و افاضهٔ ثوابهای او بیشتر خواهـد بود از آمـادگی که در سـایر عبادتهـا نصـیب آدمی می شود.بنـا بر این اجر و پاداش در این عبادت کاملتر و بزرگتر از بقیهٔ عبادات می باشد .

و لو اراد اللّه...ضـعف البلاء ،این جمله صغرای قیاس پنهان استثنایی است که استثنای آن حذف شده و نتیجهٔ قیاس دیگری است که از دو متصله تشکیل یافته که صغرایش این است:اگر خدا اراده می کرد که خانهٔ

محترم خود را در محلهـای یـاد شـدهٔ خوش و شـادی آور قرار دهـد این کار را می کرد و کبرای آن این است:اگر این کار را انجام می داد به دلیل کمی ابتلا و آزمایش اجر و مزد کم می شد،و تقدیر استثنای قیاس این می شود:اما این امر بر خداوند روا نیست زیرا او می خواهد که رحمت و ثوابش بر همه افزایش یابـد و هر کس به کمال نفسانی خود برسـد،و این امر تحقق نمی یابد مگر با کامل شدن اسـتعداد به سـبب تحمل شدایـد و سـختیها،پس به این دلیل خداوند اراده نکرد که خانهٔ خود را در این مکانها قرار دهد تا مسـتلزم ضـعف امتحان و آزمایش شود.

عبارت: دنوّ الثمار ،نزدیك بودن میوه،کنایه از سـهل الوصول و حاضـر بودن آن می باشـد و در هم پیچیدن ساختمانها کنایه از نزدیك بودن بعضی از آنها به بعضی دیگر است.واژهٔ برّة به معنای یك دانه گندم است و گاهی به جای اسم جنس نیز به کار می رود و گفته می شود:هذه برّة حسنة یعنی این گندم نیکویی است،نه به معنای یك دانه گندم .

و لو کان الأساس...من الناس ،این عبارت قیاس مضـمر اسـتثنایی دیگری است که خلاصه اش این است:اگر خداونـد خانهٔ خود را از این گونه سنگهای روشن گرانبها قرار می داد شك مردم در بارهٔ صداقت پیامبران و انتساب خانه به خداوند تخفیف می یافت،و به آسانی باور می کردند،زیرا وقتی که پیغمبران با حالت فقر و پریشانی مشـهور می باشند و خانهٔ خدا از این سنگهای سیاه و تاریك ساخته شده،شك و تردید در این که اینها از طرف خدای قادر و بی نیاز است قوّت می یابد ولی با فرض این که پیامبران دارای عزت و پادشاهی باشـند و خانهٔ خدا هم از سـنگهای گرانبهـا باشـد،دیگر این شـك و تردیـد وجود نخواهـد داشت بلکه خود ریاست و عزت آنان و نفاست سـنگها مردم را وادار به دوستی آنان و پذیرش ایشان می سازد،زیرا این امر مناسبتر است با کمالی که انبیا به خدا

نسبت می دهند و او را از همه جهت بالاتر می دانند،علاوه بر آن که انسان به محسوسها تمایل بیشتری نشان می دهد تا امور نامحسوس.واژه مسارعه به منظور مبالغه ای است که در میان وجود شك در صدق و شكّ در کذب پیامبران قرار دارد،زیرا این دو احتمال وجود دارد که آیا گفتار انبیاء درست است یا نادرست.و نیز کاهش کوشش ابلیس به همین دلیل است،زیرا در این صورت ایمان به این که این خانه از خداوند است و زیارت آن واجب است،برخواسته از مبارزه با شیطان و به دلیل عبادت خدا نیست بلکه فقط به خاطر عزت و عظمت خانه و زیبایی ظاهری آن و توجه نفس به گوهرهای پر ارزش مادی آن خواهد بود،و حال آن که خدا می خواهد که میل طبیعی نباشد تا مجاهدهٔ ابلیس تحقق یابد زیرا نفس و روح انسان بر اثر آزمایش و تحمل رنجها،کمالهای جاوید و سعادتهای همیشگی را درك می کند .

و لکنّ اللّه یختبر عباده...المکاره ،حضرت در این جمله ها دلیل این که خداوند خانهٔ خود را چنین مجلّل نیافریده بیان می دارد که هدف وی آزمایش بندگان به واسطه تحمل شداید و مشقّتها می باشد.

اخراجا للتکبر...لعفوه ،این جمله اشاره است به آن که این امور علل معدّهٔ فضل و عفو خداوند است و از عنایتهای الهی است که به منظور آماده شدن نفوس برای بیرون راندن صفت ناپسند کبر و خودخواهی از خود و جایگزین ساختن ضد آن که تواضع و فروتنی است مقرر شده است و چون این امور مذکور سبب داخل شدن انسان در رضوان خداوند و ثواب او می باشد.بطور استعاره آنها را،درهای گشوده نامیده است،و تعبیر به ذلل به این خاطر است که این دخول به سهولت و آسانی انجام می شود .

پس از بیان فایده و علل این امور،امام(علیه السلام)مردم را متوجه به خدا کرده،و از سرانجام بد ظلم و ستم،آنان را بر حذر می دارد.خلاصه چون خداوند به

ستمگران و متکبران وعدهٔ عذاب و سرانجام بد داده است به این دلیل امام(علیه السلام) ظلم در این سرا و عاقبت سوء اخروی آن را سبب ترس از کیفر الهی دانسته است.

فإنّها مصیدة ابلیس ،ضمیر مؤنث به قول مرحوم سید فضل اللّه راوندی بر می گردد به مجموعهٔ بغی و ظلم و کبر که از عبارتهای قبل استفاده می شود اما دیگران گفته اند مرجع آن کبر است و این که مؤنث آورده شده به اعتبار کلمهٔ مصیده است و کبر را به این دلیل شکارگاه ابلیس خوانده اند که هر کس در آن داخل و متصف به آن شود از حزب شیطان محسوب شده و در قبضهٔ او واقع می شود چنان که صید در تور و ریسمان شکارچی قرار می گیرد و آن را با صفت عظمت یاد کرده است زیرا بسیار نیرومند است و مستلزم رذیله های اخلاقی بسیار می شود و نیز آن را به عنوان کید و مکر بزرگ متصف کرده به دلیل این که این صفت ناپسند سبب قوی و نیرومندی برای کشاندن انسان به باطل و دور ساختن او از راه خدا می باشد چنان که کار خدعه و نیرنگ و فریب این است.

واژهٔ مساوره را که به معنای حمله ور شدن و غلبه یافتن است برای استعاره آورده است به اعتبار این که گاهی این صفت به این طریق بر نفوس آدمیان چیره می شود که خود را در نظر آنان نیك جلوه می دهد و چنان آنها را تحت تأثیر می گیرد که آن را به جان می پذیرند و گاهی بر عکس،نفس بر آن غلبه کرده و با نیروی خود وسوسهٔ آن را دفع می کند و چنان که در حالت اول غلبه از جانب کبر بود،در این حالت غلبه از جانب نفس است که تحت تأثیر آن واقع نمی شود.سپس امام حمله ور شدن این صفت ناپسند کبر را بر دلها و نفوس،تشبیه به وارد شدن سموم کشنده کرده است که باعث مرگ جسم طبیعی می شوند و در این عمل خود هیچ گونه خطایی نمی کنند،یعنی در این مورد هم،چنان نیست که عقل بتواند کبر

را از تحت تأثیر قرار دادن نفوس مانع شود.احتمال دیگر آن است که حمله ور شدن این صفت ناروای کبر بر نفس آدمی مانند تأثیر سموم بر بدنها،قوی و با نفوذ است .

فما تکدّی ابدا و لا تشوی احدا ،شیطان هرگز ناتوان نمی شود و از هیچ هدفی خطا نمی کند،هر دو صفت برای سمّ و استعاره می باشند،یعنی چنان که سمّ،هم از پیدا کردن جاهای حساس خطا نمی کند،و هم برای تأثیر خود از کار نمی ماند،صفت کبر نیز با تیرهای معنوی خود قلب روح آدمی را نشانه می گیرد، خطا نمی کند و از تأثیر و کوشش و عمل باز نمی ماند و وسوسه های هلاکتزای خود را دم به دم القا می کند.

لا عالما لعلمه و لا مقلاّ فی طمره ،این خوی ناپسند اثر خود را هم در دانش دانشمند می گذارد،و هم در تنگدستی بینوا،پس نه عالم می تواند آن را از خود دور سازد با آن که علم به پستی و رذالت آن دارد،و نه تنگدست و فقیر به آسانی می تواند از آن بگریزد،با آن که تکبر و گردن فرازی هیچ تناسبی با نیازمندی و فقر ندارد بلکه گاهی در همان جامهٔ کهنه و وضع مندرس خود به این خصلت زشت گرفتار است .

و عن ذلك ما حرس اللّه...تذلّلا ،در این عبارتها حضرت اموری را مورد توجه قرار داده است که خداوند متعال به آن سبب بندگانش را از گیرودار این صفت پست،نگهداری فرموده است و آنها را سبب احراز و دوری از وساوس شیطانی قرار داده و به سه امر از آنها اشاره فرموده است که عبارتند از نماز،زکات و روزه های واجب،نماز به دلیل این که تمام اجزاء و حرکتهایش با کبر منافات دارد بلکه سراسر آن ذلت و تواضع است اساسا وضع نماز بر تضرع و التماس و خضوع و خشوع و رکوع و سجده و غیر آن می باشد که هر کدام از اینها حکایت از فروتنی و تسلیم در برابر عزت و عظمت حق تعالی

و یادآوری کمال او و وعـده و وعیدها موقعیتهای ترس آور قیامت در پیشـگاه وی می کند و تمام اینها نقطهٔ مقابل تکبر و خود بزرگ بینی می باشـد این است که می فرمایـد:خداونـد به خاطر حفظ بنـدگانش از ظلم و سـتم و کیـد شـیطان،نماز،زکات و مجاهـده در گرفتن روزهٔ واجب،انسانها را حراست فرموده است تا اعضاء و جوارح آنان آرام و چشـمهایشان خاشع و غرایز و تمایلات سرکش ایشان خوار و ذلیل و دلهـای آنهـا خـاضع شود و تکبر از آنان رخت بر بنـدد،به علاوه ساییـدن پیشانی که بهترین جاهای صورت است به خاك موجب تواضع و گذاردن اعضای پر ارزش بدن بر زمین دلیل کوچکی و فروتنی کامل می باشد.

امّا الزکاة ،زکات به دو علت از بین برندهٔ صفت تکبر می باشد:

1-پرداختن زکات سپاسـگزاری از نعمت منعم در برابر نعمت مال،است چنان که عبادتهای دیگر شـکر نعمت بـدن است و معلوم اسـت کسی که در برابر منعم به سپاسگزاری پردازد،به ستایش او پرداخته است و این امر خود مبارزهٔ با تکبر و خودخواهی است.

2-کسـی که می دانـد از طرف خـدا بر او زکـات واجب شـده و قبـول دارد که بایـد آن را بـپردازد،بـا توجه به بی نیـازی و غنـای مطلق حق تعـالی،خود را در مقابـل قـدرت کامـل وی،مقهور و ناگزیر می بینـد،و تمام این امور،با تکبر و شانه خالی کردن از زیر بار عبادتها منافات دارد.

و مجاهدة الصیام ،روزه گرفتن را با عنوان مجاهدهٔ روزه نام برده است، به دلیل مشقت هایی که در آن وجود دارد از قبیل تشنگی و گرسنگی بویژه در روزهای طولانی تابسـتان چنان که فرموده است که از گرسـنگی و تشـنگی شکمها به پشت می چسبد،و آدمی در تمام این احوال توجه به عظمت و جلال الهی دارد،و می داند که این اعمال را به خاطر اظهار عبودیت و فروتنی در مقابل

فرمـان وی انجـام می دهـد،و این همه نیست مگر تواضع و نقطـهٔ مقابل تکبر،علاوه بر آنچه که در روزه وجود دارد،از قبیل درهم شکسـتن نفس اماره و قوای شـهوانی و حیوانی که پیامبر اکرم می فرماید:«همانا شـیطان مانند خون در تمام شریانهای وجود فرزندان آدم گردش می کنـد بنا بر این راههای ورود او را با گرسـنگی ببندید (1)»زیرا از طرفی ابزار و وسـیلهٔ کاربرد شـیطان،شهوتها و تمایلات نفسانی است و از طرف دیگر سر چشمهٔ شهوتها و نیرو دهندهٔ آن، خوردن و نوشیدن پی در پی می باشد که با تحمل گرسنگی و تشنگی به وسیلهٔ روزه،این قوا ضعیف می شود،و وسـاوس شـیطانی بی اثر می مانـد و راههای نفوذ وسوسه هایش مسـدود می شود و نفس سـرکش،خوار و دل،فروتن و متواضع می شود.

مع ما فی الزکاة...الفقیر ،در این قسـمت امام(علیه السـلام)به راز دیگری از اسـرار زکات اشاره فرموده اند که امری است روشن،و ما نیز در خطبه ای که به این عبارت آغاز می شود: ان افضل ما توسّل به المتوسّلون آن را بطور تفصیل شرح کرده ایم .

انظروا... ،در پایـان این فصل جامعه را هشـدار می دهـد که از این دسـتورها و آثار این عبادتها عبرت بگیریـد که چگونه در نماز و زکات و روزه،روحیهٔ گردنکشی به خاك می افتد و اعمال جوارح تحت کنترل در می آید و بالاخره تمام اینها آدمی را به تواضع و فروتنی وا می دارد و از کبر و غرور و خودخواهی باز می دارد.توفیق از خداوند است.

1- انّ الشیطان لیجری فی ابن آدم مجری الدم فضیّقوا مجاریه بالجوع.

فصل چهارم از خطبه قاصعه

اشاره

وَ لَقَدْ نَظَرْتُ فَمَا وَجَدْتُ أَحَداً مِنَ الْعَالَمِينَ- يَتَعَصَّبُ لِشَيْءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ إِلاَّ عَنْ عِلَّةٍ- تَحْتَمِلُ تَمْوِيهَ الْجُهَلاَءِ- أَوْ حُجَّةٍ تَلِيطُ بِعُقُولِ السُّفَهَاءِ غَيْرَكُمْ- فَإِنَّكُمْ تَتَعَصَّبُونَ لِأَمْرٍ مَا يُعْرَفُ لَهُ سَبَبٌ وَ لاَ عِلَّةٌ- أَمَّا؟إِبْلِيسُ؟ فَتَعَصَّبَ عَلَى؟آدَمَ؟ لِأَصْلِهِ- وَ طَعَنَ عَلَيْهِ فِي خِلْقَتِهِ- فَقَالَ أَنَا نَارِيٌّ وَ أَنْتَ طِينِيٌّ- وَ أَمَّا الْأَغْنِيَاءُ مِنْ مُتْرَفَةِ الْأُمَمِ- فَتَعَصَّبُوا لآثَارِ مَوَاقِعِ النِّعَمِ- فَ «نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوالاً وَ أَوْلاداً وَ ما نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ» - فَإِنْ كَانَ لاَ بُدَّ مِنَ الْعَصَبِيَّةِ- فَلْيَكُنْ تَعَصُّبُكُمْ لِمَكَارِمِ الْخِصَالِ- وَ مَحَامِدِ الْأَفْعَالِ وَ مَحَاسِنِ الْأُمُورِ- الَّتِي تَفَاضَلَتْ فِيهَا الْمُجَدَاءُ وَ النُّجَدَاءُ- مِنْ بُيُوتَاتِ الْعَرَبِ وَ يَعَاسِيبِ القَبَائِلِ- بِالْأَخْلاَقِ الرَّغِيبَةِ وَ الْأَحْلاَمِ الْعَظِيمَةِ- وَ الْأَخْطَارِ الْجَلِيلَةِ وَ الآثَارِ الْمَحْمُودَةِ- فَتَعَصَّبُوا لِخِلاَلِ الْحَمْدِ مِنَ الْحِفْظِ لِلْجِوَارِ- وَ الْوَفَاءِ بِالذِّمَامِ وَ الطَّاعَةِ لِلْبِرِّ- وَ الْمَعْصِيَةِ لِلْكِبْرِ وَ الْأَخْذِ بِالْفَضْلِ- وَ الْكَفِّ عَنِ الْبَغْيِ وَ الْإِعْظَامِ لِلْقَتْلِ- وَ الْإِنْصَافِ لِلْخَلْقِ وَ الْكَظْمِ لِلْغَيْظِ- وَ اجْتِنَابِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ وَ احْذَرُوا مَا نَزَلَ بِالْأُمَمِ قَبْلَكُمْ- مِنَ الْمَثُلاَتِ بِسُوءِ الْأَفْعَالِ وَ ذَمِيمِ الْأَعْمَالِ- فَتَذَكَّرُوا فِي الْخَيْرِ وَ الشَّرِّ أَحْوَالَهُمْ- وَ احْذَرُوا أَنْ تَكُونُوا أَمْثَالَهُمْ- فَإِذَا تَفَكَّرْتُمْ فِي تَفَاوُتِ حَالَيْهِمْ- فَالْزَمُوا كُلَّ أَمْرٍ لَزِمَتِ الْعِزَّةُ بِهِ شَأْنَهُمْ حَالَهُمْ - وَ زَاحَتِ الْأَعْدَاءُ لَهُ عَنْهُمْ- وَ مُدَّتِ الْعَافِيَةُ بِهِ عَلَيْهِمْ- وَ انْقَادَتِ النِّعْمَةُ لَهُ مَعَهُمْ وَ وَصَلَتِ الْكَرَامَةُ عَلَيْهِ حَبْلَهُمْ- مِنَ الاِجْتِنَابِ لِلْفُرْقَةِ وَ اللُّزُومِ لِلْأُلْفَةِ- وَ التَّحَاضِّ عَلَيْهَا وَ التَّوَاصِي بِهَا- وَ اجْتَنِبُوا كُلَّ أَمْرٍ كَسَرَ فِقْرَتَهُمْ وَ أَوْهَنَ مُنَّتَهُمْ- مِنْ تَضَاغُنِ الْقُلُوبِ وَ تَشَاحُنِ الصُّدُورِ- وَ تَدَابُرِ النُّفُوسِ وَ تَخَاذُلِ الْأَيْدِي وَ تَدَبَّرُوا أَحْوَالَ الْمَاضِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ قَبْلَكُمْ- كَيْفَ كَانُوا فِي حَالِ التَّمْحِيصِ وَ الْبَلاَءِ- أَ لَمْ يَكُونُوا أَثْقَلَ الْخَلاَئِقِ أَعْبَاءً- وَ أَجْهَدَ الْعِبَادِ بَلاَءً وَ أَضْيَقَ أَهْلِ الدُّنْيَا حَالاً- اتَّخَذَتْهُمُ الْفَرَاعِنَةُ عَبِيداً فَسَامُوهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ- وَ جَرَّعُوهُمُ الْمُرَارَ فَلَمْ تَبْرَحِ الْحَالُ بِهِمْ فِي ذُلِّ الْهَلَكَةِ وَ قَهْرِ الْغَلَبَةِ- لاَ يَجِدُونَ حِيلَةً فِي امْتِنَاعٍ وَ لاَ سَبِيلاً إِلَى دِفَاعٍ- حَتَّى إِذَا رَأَى اللَّهُ جِدَّ الصَّبْرِ مِنْهُمْ عَلَى الْأَذَى فِي مَحَبَّتِهِ- وَ الاِحْتِمَالَ لِلْمَكْرُوهِ مِنْ خَوْفِهِ- جَعَلَ لَهُمْ مِنْ مَضَايِقِ الْبَلاَءِ

ص:485

فَرَجاً- فَأَبْدَلَهُمُ الْعِزَّ مَكَانَ الـذُّلِّ وَ الْأَمْنَ مَكَانَ الْخَوْفِ- فَصَارُوا مُلُوكاً حُكَّاماً وَ أَئِمَّةً أَعْلاَماً- وَ قَدْ بَلَغَتِ الْكَرَامَةُ مِنَ اللَّهِ لَهُمْ- مَا لَمْ تَذْهَبِ الآمَالُ إِلَيْهِ بِهِمْ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانُوا حَيْثُ كَانَتِ الْأَمْلاَءُ مُجْتَمِعَةً- وَ الْأَهْوَاءُ مُؤْتَلِفَةً وَ الْقُلُوبُ مُعْتَدِلَةً- وَ الْأَيْدِي مُتَرَادِفَةً وَ السُّيُوفُ مُتَنَاصِرَةً- وَ الْبَصَائِرُ نَافِذَةً وَ الْعَزَائِمُ وَاحِدَةً- أَ لَمْ يَكُونُوا أَرْبَاباً فِي أَقْطَارِ الْأَرَضِينَ- وَ مُلُوكاً عَلَى رِقَابِ الْعَالَمِينَ- فَانْظُرُوا إِلَى مَا صَارُوا إِلَيْهِ فِي آخِرِ أُمُورِهِمْ- حِينَ وَقَعَتِ الْفُرْقَةُ وَ تَشَتَّتِ الْأُلْفَةُ- وَ اخْتَلَفَتِ الْكَلِمَةُ وَ الْأَفْئِدَةُ- وَ تَشَعَّبُوا مُخْتَلِفِينَ وَ تَفَرَّقُوا مُتَحَارِبِينَ- وَ قَدْ خَلَعَ اللَّهُ عَنْهُمْ لِبَاسَ كَرَامَتِهِ- وَ سَلَبَهُمْ غَضَارَةَ نِعْمَتِهِ- وَ بَقِيَ قَصَصُ أَخْبَارِهِمْ فِيكُمْ- عِبْرَةً لِلْمُعْتَبِرِينَ مِنْكُمْ فَاعْتَبِرُوا بِحَالِ وَلَدِ؟إِسْمَاعِيلَ؟- وَ؟بَنِي إِسْحَاقَ؟ وَ؟بَنِي إِسْرَائِيلَ ع؟- فَمَا أَشَدَّ اعْتِدَالَ الْأَحْوَالِ وَ أَقْرَبَ اشْتِبَاهَ الْأَمْثَالِ- تَأَمَّلُوا أَمْرَهُمْ فِي حَالِ تَشَتُّتِهِمْ وَ تَفَرُّقِهِمْ- لَيَالِيَ كَانَتِ الْأَكَاسِرَةُ وَ الْقَيَاصِرَةُ أَرْبَاباً لَهُمْ- يَحْتَازُونَهُمْ عَنْ رِيفِ الآفَاقِ وَ؟بَحْرِ الْعِرَاقِ؟- وَ خُضْرَةِ الـدُّنْيَا إِلَى مَنَابِتِ الشِّيحِ- وَ مَهَافِي الرِّيحِ وَ نَكَدِ الْمَعَاشِ- فَتَرَكُوهُمْ عَالَةً مَسَاكِينَ إِخْوَانَ دَبَرٍ وَ وَبَرٍ- أَذَلَّ الْأُمَمِ دَاراً وَ أَجْدَبَهُمْ قَرَاراً- لاَ يَأْوُونَ إِلَى جَنَاحِ دَعْوَةٍ يَعْتَصِمُونَ بِهَا- وَ لاَ إِلَى ظِلِّ أُلْفَةٍ يَعْتَمِدُونَ عَلَى عِزِّهَا- فَالْأَحْوَالُ مُضْطَرِبَةٌ وَ الْأَيْدِي مُخْتَلِفَةٌ- وَ الْكَثْرَةُ مُتَفَرِّقَةٌ- فِي بَلاَءِ أَزْلٍ وَ أَطْبَاقِ جَهْلٍ- مِنْ بَنَاتٍ مَوْءُودَةٍ وَ أَصْنَامٍ مَعْبُودَةٍ- وَ أَرْحَامٍ مَقْطُوعَةٍ وَ غَارَاتٍ مَشْنُونَةٍ فَانْظُرُوا إِلَى مَوَاقِعِ نِعَمِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ- حِينَ بَعَثَ إِلَيْهِمْ رَسُولاً- فَعَقَدَ بِمِلَّتِهِ طَاعَتَهُمْ وَ جَمَعَ عَلَى دَعْوَتِهِ أُلْفَتَهُمْ- كَيْفَ نَشَرَتِ النِّعْمَةُ عَلَيْهِمْ جَنَاحَ كَرَامَتِهَا- وَ أَسَالَتْ لَهُمْ جَدَاوِلَ نَعِيمِهَا- وَ الْتَفَّتِ الْمِلَّةُ بِهِمْ فِي عَوَائِدِ بَرَكَتِهَا- فَأَصْبَحُوا فِي نِعْمَتِهَا غَرِقِينَ- وَ فِي خُضْرَةِ عَيْشِهَا فَكِهِينَ- قَدْ تَرَبَّعَتِ الْأُمُورُ بِهِمْ فِي ظِلِّ سُلْطَانٍ قَاهِرٍ- وَ آوَتْهُمُ الْحَالُ إِلَى كَنَفِ عِزٍّ غَالِبٍ- وَ تَعَطَّفَتِ الْأُمُورُ عَلَيْهِمْ فِي ذُرَى مُلْكٍ ثَابِتٍ- فَهُمْ حُكَّامٌ عَلَى الْعَالَمِينَ- وَ مُلُوكٌ فِي أَطْرَافِ الْأَرَضِينَ- يَمْلِكُونَ الْأُمُورَ عَلَى مَنْ كَانَ يَمْلِكُهَا عَلَيْهِمْ- وَ يُمْضُونَ الْأَحْكَامَ فِيمَنْ كَانَ يُمْضِيهَا فِيهِمْ- لاَ تُغْمَزُ لَهُمْ قَنَاةٌ وَ لاَ تُقْرَعُ لَهُمْ صَفَاةٌ أَلاَ وَ إِنَّكُمْ قَدْ نَفَضْتُمْ أَيْدِيَكُمْ مِنْ حَبْلِ الطَّاعَةِ- وَ ثَلَمْتُمْ حِصْنَ اللَّهِ الْمَضْرُوبَ عَلَيْكُمْ بِأَحْكَامِ الْجَاهِلِيَّةِ- فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدِ امْتَنَّ عَلَى جَمَاعَةِ هَذِهِ الْأُمَّةِ- فِيمَا عَقَدَ بَيْنَهُمْ مِنْ

حَبْلِ هَذِهِ الْأُلْفَةِ- الَّتِي يَنْتَقِلُونَ فِي ظِلِّهَا وَ يَأْوُونَ إِلَى كَنَفِهَا- بِنِعْمَةٍ لاَ يَعْرِفُ أَحَدٌ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَهَا قِيمَةً- لِأَنَّهَا أَرْجَحُ مِنْ كُلِّ ثَمَنٍ وَ أَجَلَّ مِنْ كُلِّ خَطَرٍ- وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ صِرْتُمْ بَعْدَ الْهِجْرَةِ أَعْرَاباً- وَ بَعْدَ الْمُوَالاَةِ أَحْزَاباً- مَا تَتَعَلَّقُونَ مِنَ الْإِسْلاَمِ إِلاَّ بِاسْمِهِ- وَ لاَ تَعْرِفُونَ مِنَ الْإِيمَانِ إِلاَّ رَسْمَهُ- تَقُولُونَ النَّارَ وَ لاَ الْعَارَ- كَأَنَّكُمْ تُرِيدُونَ أَنْ تُكْفِئُوا الْإِسْلاَمَ عَلَى وَجْهِهِ- انْتِهَاكاً لِحَرِيمِهِ وَ نَقْضاً لِمِيثَاقِهِ الَّذِي وَضَعَهُ اللَّهُ لَكُمْ- حَرَماً فِي أَرْضِهِ وَ أَمْناً بَيْنَ خَلْقِهِ- وَ إِنَّكُمْ إِنْ لَجَأْتُمْ إِلَى غَيْرِهِ حَارَبَكُمْ أَهْلُ الْكُفْرِ- ثُمَّ لاَ؟جَبْرَائِيلَ؟وَ لاَ؟مِيكَائِيلُ؟- وَ لاَ مُهَاجِرُونَ وَ لاَ أَنْصَارٌ يَنْصُرُونَكُمْ- إِلاَّ الْمُقَارَعَةَ بِالسَّيْفِ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَكُمْ- وَ إِنَّ عِنْدَكُمُ الْأَمْثَالَ مِنْ بَأْسِ اللَّهِ وَ قَوَارِعِهِ- وَ أَيَّامِهِ وَ وَقَائِعِهِ- فَلاَ تَسْتَبْطِئُوا وَعِيدَهُ جَهْلاً بِأَخْذِهِ- وَ تَهَاوُناً بِبَطْشِهِ وَ يَأْساً مِنْ بَأْسِهِ- فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ لَمْ يَلْعَنِ الْقَرْنَ الْمَاضِيَ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ- إِلاَّ لِتَرْكِهِمُ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ- فَلَعَنَ اللَّهُ السُّفَهَاءَ لِرُكُوبِ الْمَعَاصِي وَ الْحُلَمَاءَ لِتَرْكِ التَّنَاهِي أَلاَ وَ قَدْ قَطَعْتُمْ قَيْدَ الْإِسْلاَمِ- وَ عَطَّلْتُمْ حُدُودَهُ وَ أَمَتُّمْ أَحْكَامَهُ

لغات

تمویه:به اشتباه انداختن تلیط:می چسبد و درهم می آمیزد سفه:سبك مغزی و کم خردی مجداء:جمع ماجد:بزرگوار و شریف از نظر آباء و اجداد نجداء:جمع نجید:کسی که دارای فضیلت نجده می باشد که صفتی از فروع و شاخه های شجاعت است.

یعاسیب القبایل:سران قبیله ها زاحت:دور شد تحاضّ:یکدیگر را تشویق کردن فقره:یکی از مهره های کمر و فقر بدون ة هم خوانده شده است که جمع فقره باشد.

منّه:قوت و نیرومندی تضاغن:کینه ورزیدن تشاخن:دشمنی و تجاوز احتیاز:از چیزی استفاده کردن و مقداری از آن گرفتن ریف:زمین کشتزار و دارای علف بسیار مهافی الریح:مهافی جمع مهفاة:محل وزیدن و حرکت باد نکد المعاش:سختی معیشت و کمی آن

عالة:جمع عائل:فقیر و بینوا دبر:جراحت روی پشت شتر وتر:کینه،و در بعضـی نسخه ها،دبر و وبر ذکر شده است(و نیز به معنای زه کمان، منجد الطّلاب فارسـی) ازل:تنگی مَوءُودة:دختر زنده به گور شده شنّ الغاره:از همه طرف هجوم آورد فکه:خوش باطن،مسرور،آدم سرکش و طغیانگر تربعت:تحقق یافت و اصل آن جایگزین شدن در بهار است و احتمال دیگر آن است که تمکن یافت و با اطمینان جایگزین شد مثل کسی که چهار زانو می نشیند.

تدابر:از هم دیگر بریدن تخاذل:به پیروزی نرسیدن عبء:بار أجهد:با مشقّت تر سمته کذا:او را در این امر مقدم داشتم.

غضـارت نعمت:خوشـبویی آن مراد:درخـتی است تلـخ که وقتی شتر از آن می خورد لبهـایش بـاد می کنـد و به طرف بالاـ کـج می شود ترادف:کمك کردن و بازوی هم را گرفتن تربّعت:تحقق یافت و اصل آن جایگزین خطر:موقعیت عظیم و قدر و منزلت اعراب:بیابان نشینان اکفـاء الإناء:ظرف را چپه کردن و به رو افکنـدن ذری جمع ذروه:قلّـهٔ کوه عطف علیه و تعطّف:با او مهربانی کرد و با نیکیهایش وی را مورد توجه قرار داد.

انتهاك الحرمه:هتك حرمت،و آبروی کسی را بی سبب بردن مقارعه:زد و خورد کردن

ترجمه

مقدمه:در این فصل امام(علیه السـلام)نخست مردم را توبیخ می فرماید زیرا گناهانی را مرتکب می شوند که نه موجبی برای آن شناخته می شود و نه دلیل خردمندانه ای بر انجام دادنش وجود دارد،و بعد آنان را امر می کند که به منظور به دست آوردن اخلاق پسـندیده و کرامتهای انسانی سـعی و کوشـش داشـته باشـند و بالاخره آنها را از عقوبتهایی که بر امتهای قبل به سبب گناهان واقع شد و نگریستن به سرانجام کار آنان هشدار می دهد و جز

اینها از مطالب حکمت آمیز و اندرز دهنده.

«سخنان امام: هر چه فکر کردم و در سرگذشت جهانیان اندیشیدم کسی را نیافتم که به چیزی افتخار کند و تعصب به خرج دهد، مگر این که یا دلیلی داشته است که حقیقت را بر نادانان مشتبه کرده و یا در عقل و اندیشهٔ سفیهان و مردم کودن نفوذ داشته است، بجز شما که بدون هیچ دلیل و سبب در بارهٔ اموری تعصب می ورزید. ابلیس در برابر آدم به مادهٔ وجودی خود به مباهات برخاست و آفرینش رقیب خود را مورد طعن قرار داد و گفت: من از آتشم و تو از خاك و ثروتمندان عیاش ملتها، تعصبشان به سبب زور و زیور و دارایی شان است و می گویند: ثروت و فرزندان ما از همه بیشتر است و هرگز مجازات نمی شویم، اما اگر قرار است کسی به چیزی بنازد باید به اخلاق پسندیده و اعمال نیك و کارهای خوب باشد، همان کارهایی که افراد با شخصیت و دلیران خاندان عرب و سران قبایل در آنها بر یکدیگر برتری می جستند، یعنی خویهای پسندیده، اندیشه های بزرگ، مقامهای بلند و آثار ستوده. در این امور تعصب داشته باشید برای خصلتهای ارزشمند، حفظ حقوق همسایگان، وفا به پیمانها، اطاعت کردن نیکیها، سرپیچی از تکبر، جود و بخشش داشتن، خودداری از ستم، وحشت از آدم کشی، انصاف در بارهٔ مردم، فرو بردن خشم، و دوری کردن از فساد در زمین.

از کیفرهایی که در اثر کردار بد و کارهای ناپسند بر امتهای پیشین واقع شده بر حذر باشید و حالات آنها را در خوبیها و سختیها همواره به یاد آورید، نکند شما هم مانند آنان باشید، پس آن گاه که در تفاوت حال آنان به هنگامی که در خوبی بودند و هنگامی که در شرّ و بدی قرار داشتند اندیشه کردید به سراغ کارهایی بروید که موجب عزت و اقتدار آنان شد، دشمنان را از ایشان دور کرده عافیت و سلامت بر آنها روی آورد، نعمت را در اختیارشان قرار داد و کرامت و شخصیت باعث پیوند اجتماعی ایشان شد، یعنی از تفرقه و پراکندگی اجتناب ورزیدند، در الفت و

همکاری همت گماشتند و یکدیگر را به آن توصیه و تحریص کردند و از هر کاری که ستون فقرات آنها را درهم شکست و قدرتشان را سست کرد اجتناب ورزید، یعنی از کینه های درونی،بخل و حسد و پشت کردن به هم و ایجاد قبور و سستی بین جامعه سخت دوری گزینید،و در شرح حال مؤمنان پیشین تدبّر کنید که چگونه در حال آزمایش بودند.آیا بیش از همه مشکلات بر دوش آنان نبود و بیش از همهٔ مردم در شدت و زحمت نبودند،و آیا از همهٔ جهانیان در تنگنای بیشتری قرار نداشتند؟.

فرعونها آنان را بردهٔ خویش ساخته بودند و همواره در بدترین شکنجه ها قرار داشتند،تلخیهای روزگار را بر آنان چشاندند و این وضع همچنان با ذلت و هلاکت و مقهوریت ادامه داشت،نه راهی داشتند که از این وضع سر باز،زنند و نه طریقی برای دفاع از خود می یافتند تا آن گاه که خداوند،جدیت و استقامت و صبر در برابر ناملایمات به سبب محبتش و تحمل راحتیها از خوف و خشیتش را در آنان یافت،در این موقع از درون حلقه های تنگ بلا،راه نجاتی برایشان گشود و ذلت را به عزت و ترس را به امنیت تبدیل کرد،یعنی آنها را حاکم،زمامدار و پیشوا ساخت، و آن قدر کرامت و احترام از ناحیهٔ خداوند به آنان رسید که حتی خیالش را هم در سر نمی پروراندند.

پس بنگرید که آنها در چه حالی بودند،هنگامی که جمعیتشان متحد، خواسته هایشان متفق،قلبها و اندیشه هایشان معتدل،دستها پشتیبان هم،شمشیرها یاری کنندهٔ یکدیگر،دیدها نافذ و عزمها و مقصودهاشان همه یکی بود.آیا آنان مالك و سرپرست اقطار زمین نشدند،و آیا زمامدار و رئیس همهٔ جهانیان نگردیدند؟و به پایان کار ایشان نیز نگاه کنید،آن گاه که پراکندگی در میانشان واقع شد،الفتشان به تشتّت گرایید،هدفها و دلها اختلاف یافت،به گروههای بی شمار تقسیم شدند و در عین پراکندگی با هم به نبرد پرداختند،در این هنگام بود که خداوند لباس کرامت و عزت از تنشان بیرون کرد و فراخی نعمت را از آنان سلب کرد تنها آنچه از آنها باقی ماند،سرگذشت آنان می باشد که در میان شما به گونهٔ درس عبرتی

است برای کسانی که بخواهند پند و اندرز بگیرند.

از سرگذشت فرزندان اسماعیل و اسحاق و بنی اسرائیل عبرت گیرید چه بسیار احوال ملتها با هم مشابه و ویژگیها و کارهایشان همانند یکدیگر است در حال تشتت و تفرق آنها دقت کنید زمانی که کسراها و قیصرها مالك آنان بودند سرانجام ایشان را از سرزمینهای آباد از کرانه های دجله و فرات و از محیطهای سر سبز و خرم راندند و به جاهای کم گیاه و بی آب و علف، محل وزش بادها و جاهایی که زندگی در آن سخت و دشوار است تبعید کردند، آنها را در آن جا به حال بینوایی و بیچارگی و همنشین شترهای مجروح و دچار کینه و خشم کردند، و آنان را ذلیلترین امتها قرار دادند، از نظر سکونت در بی حاصلترین سرزمینها جای دادند نه کسی داشتند تا آنان را دعوت به حق کند و به او پناهنده شوند و نه سایهٔ الفت و اتحادی که به عزت و شوکتش تکیه کنند زندگیشان درهم و برهم و قدرتهایشان پراکنده و جمعیت انبوهشان متفرق بود در بلایی شدید و میان جهالتهای گوناگون فرو رفته بودند، دختران را زنده به گور و بتها را پرستش می کردند، قطع رحم و غارتهای پی در پی، در میان آنان رواج داشت.

پس توجه کنید به بزرگی نعمتهایی که خداوند به هنگام بعثت پیامبر به آنان ارزانی داشت، پس اطاعت آنان را به آیین خود پیوند داد و با دعوتش آنها را متحد کرد، و بنگرید که چگونه نعمت، پر و بال کرامت خود را بر آنها گسترش داد و نهرهای مواهب خود را به سوی ایشان جاری کرد، و آیین حق با تمام برکتهایش آنان را در برگرفت، در میان نعمتها غرق شدند، و در شادابی زندگانی شادمان شدند، امورشان در سایهٔ قدرت کامل استوار شد و در پرتو عزّتی، پیروز قرار گرفتند، و حکومتی ثابت و پایدار نصیب آنان شد، پس زمامدار و حاکم جهانیان و سلاطین روی زمین شدند، و مالك و فرمانروای کسانی شدند که قبلا بر آنها حکومت داشتند و قوانین و احکام را در بارهٔ کسانی جاری کردند که در زمانهای گذشته در بارهٔ خودشان اجرا می کردند کسی قدرت درهم شکستن نیروی آنها را نداشت و هیچ کس خیال مبارزه با آنان را در سر نمی پروراند.

ص:491

بهوش باشـید که دست از ریسـمان اطاعت برگرفته ایـد و با تجدیـد رسوم جاهلیت حصار محکم الهی را درهم شکسـته اید و حال این که خداونـد بر این امت منت گـذارده پیوند الفت و اتحاد را در میان آنان محکم کرده است که در سایهٔ آن زندگانی کنند و به کنف حمایت آن پناهنـده شونـد،این نعمتی است که احدی نمی تواند برای آن ارزش و بهایی تعیین کند زیرا که از هر بهایی گرانتر و از هر امری خطیرتر می باشد.

و بدانید که شـما پس از هجرت همانند اعراب بادیه نشین شده اید و بعد از دوستی و برادری به گروههای گوناگون تقسیم یافته اید،از اسلام بنامش اکتفا کرده و از ایمان جز رسم آن را نمی شناسید.

می گوییـد آتش،آری،و ننگ و عار،نه،گویا با این حرف می خواهید اسـلام را وارونه کنید و حریم الهی را هتك کنید،و پیمانی را که خداوند در زمین مرز قانون خویش قرار داده و موجب امنیّت مخلوقش ساخته است درهم شکنید،شما اگر به غیر از اسلام پناهی برگزینید،کافران به نبرد با شـما بر خواهنـد خاست.و در این هنگام نه جبرئیل و نه میکائیل،و نه مهاجر و انصاری به یاری شـما خواهـد آمـد،و راهی جز،زد و خورد با شمشیر نخواهید داشت،تا این که خداوند میان شما حکم کند.

مثلهای قرآنی در مورد عذاب و کیفرهای خداوند،و سر گذشت کسانی که مورد خشم او قرار گرفته اند در اختیار شما می باشد،بنا بر این در رفع تهدیـدهای الهی به خاطر جهالت یا سـستی،در برابر خشم او،و یا اطمینان به عـدم فرو فرسـتادن عـذابش،کندی نورزید،خداوند مردم قرون پیشین را از رحمت خود دور نکرد،مگر به علت این که امر به معروف و نهی از منکر را ترك کردند،خداوند افراد سفیه را به سبب گناه و خردمندان را به دلیل ترك نهی از منکر از رحمت خود بدور داشت، آگاه باشـید که شما پایبندی به اسلام را از خود قطع کرده اید و حدود و قوانین اسلام را به تعطیل کشانده و احکام الهی را از بین برده اید .»

ص:492

شرح

و لقـد نظرت...بمعـذّبين ،در اين عبارت امام(عليه السـلام)اصـحاب خود را مورد سـرزنش قرار مى دهد،زيرا مى بيند كه آنها در بارهٔ امور نادرستى تعصب مى ورزنـد، بـدون اين كه هيـچ سودى بر آن مترتب باشـد و اين امر باعث برانگيختن فساد و آشوب در جامعه مى شود،و كلمـهٔ إلاّ دلالت مى كنـد بر اين كه در تمام ملتها هر كس بر چيزى ببالـد و در بارهٔ آن تعصب ورزد به خاطر امرى و دليلى است كه آن را مايـهٔ فخر و مباهات آن قرار مى دهد،نهايت امر آن است كه يا مطلب را آن چنان بر خلاف جلوه داده است كه بى خبران از اصل قضـيّه،آن را درسـت خيـال مى كننـد و يـا دليلى كه آورده مى شـود،براى سـفيهان و كم خردان،دلچسب مى نمايـد.بالاخره اين امرى است مطـابق مقتضاى عقل و خردمندى،زيرا ترجيح بدون مرجح،عقلا محال است.تقدير و خلاصهٔ معناى عبارت اين است كه هيچ كس را نديدم كه در امرى تعصب ورزد مگر اين كه تعصبش به علتى و دليلى بوده است.

غيركم،اين كلمه اسـتثنايى از معناى اثبات در جمله است و مفيد حصر، مى باشد،گويا حضرت چنين فرموده است:هر كس را كه به امرى مباهات مى كند، ديدم دليلى براى خود دارد مگر شما كه هيچ دليلى نداريد.

تتعصّبون لامر ما يعرف له سبب و لا علّة ،منظور از عدم دليل در اين جا آن است كه هيچ كدام از دو دليل مذكور در عبارت قبل،براى شما وجود نـدارد،نه دليلى كه حـد اقل امر را بر نادانها مشـتبه سازد،و نه علتى كه در نظر سـفيهان دلچسب باشـد،و حضـرت در اين عبارت هر دليلى را بطور كلى و از همهٔ آنان نفى نفرموده است.چرا كه جهّالشان براى تعصب خود علتى داشـتند و آن فخر و مباهات به انساب بود كه همين امر باعث ايجاد فتنه و فساد مى شد،نهايت امر چون دليلشان هيچ يك از خصوصيات بالا را نداشت امام از آنها نفى دليل كرد .

امّا ابليس :امام(عليه السـلام)پس از سـرزنش كردن ياران خود كه بدون دليل منطقى با نسبهاى پوشالى خود كبر و تعصب ورزيدند،به بيان علل و اسباب آن پرداخته و

در آغاز سرچشمهٔ کبر و خودخواهی شیطان را، مورد بحث قرار داده است که وی به مادهٔ اصلی خلقت خود بالیده و جوهر وجودی خود را که آتش است شریفتر از خاك دانسته که ماده وجودی آدم است و گفت وجود من آتشی و کالبد تو خاکی است و حال آن که این امری است فرعی و شرافت واقعی و اصلی در کیفیت آفرینش و روح انسانی آدم است، او که به راز نهفته در وجود آدم شناخت نداشت شرافت ریشه ای را با یك امر فرعی و مادی مقایسه کرد، آری نخستین قیاسگر ابلیس بود.

در مرتبهٔ بعد به شرح علت گردنکشی و تعصب ثروتمندان و نادانهای مردم رفاه طلب و سرمایه دار پرداخته است که ایشان هم از شاگردان ابلیس می باشند اینها به سرمایه ها و فرزندان که از آثار و موارد نعمتهای الهی می باشند تعصب می ورزند چنان که حق تعالی از گفتارشان حکایت می کند: نحن «أَكْثَرَ أَمْوالاً وَ أَوْلاداً» (1)»، آثار فراوانی این نعمتها بی نیازی و رفاه طلبی است و به همین دلیل این نعمتها مایهٔ فخر و تکبر صاحبانش بوده، البته باید توجه کرد که مطلق اموال و اولاد، نعمت نیست بلکه نعمت از امور نسبی است و نسبت به نعمت دهنده و منعم علیه و نیز به اعتبار منافعی که آدمی از آنها کسب می کند نعمت خوانده می شود، فرق می کند. به این دلیل اینها را مواقع نعمت گفته یعنی محلهایی که قابلیت دارند که نعمت واقع شوند و ممکن است که مراد از کلمه نعم اموال و اولاد باشد و مراد از مواقع، تحقق و وقوع آنها یعنی مصدر میمی باشد و آثار این ها، چنان که گفتیم سرمایه داری و رفاه طلبی است .

فإن كان لا بد من... ، پس از توجه دادن مردم به افکار واهی و افتخارات

1- سوره سبأ(34)آیه(34) [1]یعنی: ما دارای مالها و فرزندان بیشتری هستیم.

باطل،اموری را که سزاوار است مورد مباهات و تعصب واقع شود بیان کرده است که عبارت از اخلاق بزرگوارانه و کارهای پسندیده و امور نیکی می باشد که اهالی مجد و شرف از خانواده های عرب و بزرگان قبایل از نظر اتصاف به آن بر بقیه انسانها مزیت و برتری یافته اند و حرف«با»در «بالاخلاق» متعلق به فعل «تفاضلت» می باشد زیرا این مردم بزرگوار در کارهای نیك به سبب اخلاق پسندیده کسب فضیلت کرده اند و در فصول سابق اصول اخلاق برتر و شاخه های فرعی هر کدام از آنها را خاطر نشان کردیم.

صفت حلم ملکه ای است از شاخه های شجاعت و عبارت است از بردباری و سنگینی هنگام پیدایش خشم و علل آن،و نیز خود را به خطر انداختن به خاطر حفظ مقامات پسندیده به وسیلهٔ خویهای پسندیده و همراه داشتن آن، که لازمه اش انجام دادن کارهای نیکی است که هماهنگ با صفات نیك انسانی است از قبیل بذل و بخشش که دلیل جود و سخای نفسانی است و مثل این که آدمی برای اهمیت دادن به عدالتخواهی و وفای به عهد الهی از کشتن بستگانش باکی نداشته باشد .پس از توجه دادن به اموری که شایسته است انسان به آنها ببالد،فرمود:به داشتن ویژگیهای پسندیده تعصب داشته باشید و بعد تفصیل آن را چنین بیان می دارد.که از جملهٔ آنها 1-حفظ جوار و رعایت همسایه داری می باشد و این صفت خود نتیجهٔ دو خصلت نیك می باشد،یکی این که لازمهٔ همسایه داری آزار ندادن اوست و این جزء صفت عدل می باشد دوم این که شرط تحققش نیکی به وی و همدردی و گذشت و راستگویی و دوستی با او می باشد و این امور نیز از فروع عفت است.

2-دیگر از جملهٔ خصال پسندیده وفای به عهدهاست و این نیز از شاخه های عفت می باشد.

ص:495

3-سوم از این صفات پیروی کردن برّ و نیکی،ظاهر آن است که منظور از کلمهٔ برّ چیزی است که خداوند در قرآن می گوید: «لَیْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَکُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّهِ» ... «أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی» «وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقی» (1)»که مراد از این دو نیکی،کمال ایمان و تقوا،و کارهای درست است و معنای عبارت طاعة البرّ ،همراه داشتن این افعال و اعتقاد به وجوب آن می باشد، احتمال دیگر چنان است که معنای آن پیروی کردن امر به نیکی است و چون معنای امر از قرینه معلوم بوده است لذا آن را حذف کرده اند و گاهی از لفظ برّ، عفت اراده می شود و به این اعتبار نقطهٔ مقابل آن فجور و گناه خواهد بود احتمال دیگر آن که مراد از برّ نقطهٔ مقابل عقوق باشد که عبارت از شفقت و مهربانی به خویشان و نیکی به پدر و مادر می باشد و این نیز از فروع و شاخه های عفت است.

4-خصلت دیگری که امام بیان فرموده است مخالفت با تکبر است یعنی دوری کردن از آن که از باب مجاز اسم سبب را که عصیان است برده است و مسبب را که دوری باشد اراده کرده است یا منظور معصیت کردن در برابر امر به تکبر است که کنایه از فروتنی و تواضع می باشد و این نیز فضیلتی است از شاخه های عفت و معصیت در این مورد در مقابل اطاعت است.

5-خصلت دیگر که باید مایهٔ فخر و مباهات آدمی باشد،کامل ساختن شرافت و فضیلت و مداومت به آن می باشد،احتمال دیگر در معنای فضیلت بخشش و احسان نسبت به دیگران که جود و بخشش نیز صفتی است از فروع عفت.

1- سوره بقره(2)آیه(176)، [1]یعنی:نیکی آن نیست که روهای خود را به سوی مشرق و مغرب بگردانید،بلکه نیکی آن است که ایمان به خدا آورید...و چنین اشخاص پرهیزکارانند،ولی نیکی داشتن تقوا و پرهیزکاری است.

6-صفت دیگر خودداری از ظلم که برگشتش به فضیلت عدل می باشد.

7-هفتمین ویژگی بزرگ شـمردن قتل نفس یعنی ترك کردن آن،زیرا آدم کشـی لازمـهٔ خصـلت ناپسـند ظلم است و بر آن وعـدهٔ عذاب در آخرت داده شـده است و برگشت این ویژگی نیز به فضـیلت عدل است،و همچنین انصاف با مردم آن است که در داد و سـتد با آنها پیوسـته عدالت را رعایت کند.

8-ویژگی دیگر کظم غیظ و فرو بردن خشم است که یکی از شاخه های صفت شجاعت می باشد.

9-آخرین صفتی که باید مورد مباهات واقع شود،دوری از فساد،در زمین می باشد که از لوازم فضیلت عدالت است .

پس از آن که امام(علیه السلام)یاران خود را به داشتن خویهای پسندیده و انجام دادن کارهای نیك دستور داده،به دنبال آن،آنان را از اتصاف به رذایـل اخلاـقی و دارا بودن ویژگیهـای ناپسـند متنفر می کنـد،و به این منظور سـرگذشت امتهـای پیشـین و کیفرهـای الهی را که به دلیل کارهای زشت بر آنها وارد شـد برای شـنوندگان خود بیان می فرمایـد و آنان را از دست یازیدن به این گونه اعمال ناروا بر حذر می دارد زیرا کیفری که به آنان وارد شد به ایشان خواهد رسـید و به آنها دسـتور می دهد که توجه کنند چگونه ملتهای گذشته هنگام اطاعت از پیامبران و انجام دادن اعمال نیك در خیر و نعمت بودنـد و همین که تغییر حالت دادند و با کارهای ناپسـند و رفتارهای زشت دمساز شدند به بدترین حالات گرفتار شدند.و آنان را بیم می دهد که مثل این گذشـتگان حالت نیکی و خیر را به زشتی و بدی مبدّل نکنند،و هنگام اندیشـیدن در تفـاوت دو حـالت اقبـال و ادبـار،چیزی را که حـالت خیر آنهـا را ثابت نگه داشت و دشـمنان را از آنان دور کرد،و سـلامت در آن پیوسـته همراهشان شد،مورد نظر قرار دهند.

ص:497

مـدّت العافيـة فيه بهم ،حرف«با»برای مصاحبت است،یعنی عافیت پیوسـته همراه آنها بود و در نسـخهٔ مرحوم سـید رضـی مدّت به حالت معلوم آمده مثل مدّ الماء یعنی آب جاری و روان شد.و نیز به یاران خود توصیه می فرماید که امری را مورد توجه قرار دهند که سبب افاضهٔ نعمتهای خداونـد بر گذشـتگان بود،و کرامت و بزرگواری رشـتهٔ آنها را به آن امر پیوند داده است،در این جمله واژهٔ وصل اسـتعاره است از همراه بودن کرامت الهی با آنها در حالی که امر مـذکور را مورد توجه داشـته باشـند و از این جهت آن را با ذکر حبل که به معنای ریسـمان است مرشّح ساخته است.

من الاجتناب...و التواصـی بها ،روشن است که وجود انس و الفت در میان جامعه تمام نعمتها و خوبیهایی را که در متن سخنان امام بیان شده در بر دارد .

و اجتنبوا...و تخاذل الایـدی ،و دوری کنید از اموری که گذشـتگان به آن وسـیله موجبات عزّت و بزرگواری خود را دگرگون کردند،سسـت شدنـد،نیروی خود را از دست دادند،و یکایك مهره های کمرشان در زیر بار کیفر و عقوبت الهی خرد شد،و آن امور عبارتند از کینه ورزی و تجاوز و دشمنی و عدم توجه به حقوق دیگران و جز اینها و همهٔ این امور ضدّ انس و الفت می باشند.

تخـاذل الایـدی ،این عبـارت کنـایه است زیرا معمولاـ یـاری کردن به توسـط دست می باشـد و تخاذل به معنای دست از یاری همـدیگر برداشـتن است ،منظور از امتهـای گذشـته که حضـرت یاران خود را امر به عبرت گرفتن از احوالشان فرموده مطلق جامعه های پیشـین می باشند نه یك ملت معین و مشخصی زیرا بطور کلی هر امتی که دست به دست هم دهند و همدیگر را کمك و یاری کنند عزت و آقایی می یابند و دشـمن تاب مقاومت با آنها را از دست می دهد و بر عکس هر جامعه ای که با هم اختلاف داشـته باشـند و تفرقه و جدایی میانشان حکمفرما باشد به خواری و ذلّت دچار شده و دشمنان بر آنها چیره خواهند شد.

ص:498

و تدبّروا احوال الماضین من المؤمنین...الیه بهم ،در این عبارت بر خلاف قبل که سرگذشت مطلق امتهای گذشته را مورد پند و اندرز یاران خود قرار داده بود، جامعه های خاصی را مورد عبرت قرار می دهد و می فرماید از احوال مؤمنان زمانهای گذشته که همزمان با پیامبران پیشین بودند پند بگیرند،زیرا آنها پیوسته در رنج و شکنجه و آزمایش و امتحان به سر می بردند و با تحمل سختیها می کوشیدند دین خود را حفظ کنند و نفوس خود را از آلودگیهای فساد روزگار به دور دارند فرعونها و طاغوتهای زمان آنان را بردگان خود می خواندند و با شکنجه های طاقت فرسا آنها را معذّب می کردند، مثل یوسف که در آغاز زندگی آن چنان گرفتار بلا شد و نیز موسی و هارون و مؤمنان بنی اسرائیل در شداید و سختیها دچار بودند که حضرت می فرماید:فراعنه آنان را عذاب می کردند و زندگی را بر ایشان تلخ کرده بودند و به این طریق دورانها را گذراندند تا موقعی که با سلامت روح از بوتهٔ امتحان بیرون آمدند.و با نشان دادن صبر برای نگهداری دین،لیاقت و استعداد افاضهٔ رحمت الهی را پیدا کردند از این رو خداوند رحمت خود را شامل حال آنان فرمود و ایشان را از تنگناهای بلا به فراخناهای نجات رهایی بخشید و از دره های هولناك ذلت به بلندای عزت اوجشان داد و بیم و هراس آنان را به حالت امن و آسایش مبدل کرد،که خداوند در قرآن این امر را به آنها خاطر نشان می فرماید: «وَ إِذْ نَجَّيْناكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذابِ يُذَبِّحُونَ أَبْناءَكُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِساءَكُمْ وَ فِي ذلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ وَ إِذْ فَرَقْنا بِكُمُ الْبَحْرَ» (1)بقره»و نیز پیش از این دورانها،آنچه که برای پیروان حضرت نوح و ابراهیم و دیگران جریان داشت.

1- سوره بقره(2)آیه(49)و [1]قسمتی از آیه(50)،یعنی:و به یاد آر هنگامی که شما را از ستم فرعونیان نجات دادیم که از آنها سخت در شکنجه بودید تا به حدی که پسران شما را کشته و زنانتان را برای کنیزی نگاه می داشتند و این بلاء و امتحانی بزرگ بود و یاد کنید وقتی که برای نجات شما دریا را شکافتیم...

و اما این که فرمود پس از پایان آزمایش و بلایا، خداوند آنان را پادشاهان و حکمروایان و پیشوایان جامعه قرار داد، و به مرحله ی از کرامت و عزتشان رساند که هیچ تصوّرش را نمی کردند، چنین بود که موسی و هارون پس از هلاکت فرعون مالك حکومت مصر شدند و حاکمیت دین و ریاست جامعه بر ایشان استقرار یافت، و همین طور طالوت و داود پس از کشتن جالوت به حکومت و ریاست رسیدند به این طریق که وقتی با پیروان خود به منظور جنگ با جالوت از رود عبور کردند، داود با فلاخن خود سنگی را به سوی جالوت رها کرد، به وی اصابت کرد و او را به قتل رساند، یارانش شکست خورده متفرق شدند و حکومت نصیب طالوت و یارانش شد، و پس از او به حضرت داود منتقل شد چنان که خداوند در قرآن می فرماید: «وَ آتاهُ اللّهُ الْمُلْكَ وَ الْحِكْمَةَ» (1)به همین طریق سلطنت و حکومت مطلقه به سلیمان رسید و سپس در میان فرزندان او یکی پس از دیگری می چرخید تا رسید به شخصی از اولاد سلیمان بنام اعرج و چون او ضعیف و ناتوان بود علاوه بر آن پیامبر هم نبود، پادشاهان از اطراف بیت المقدس به طمع گرفتن سلطنت وی سر برآوردند تا سرانجام یکی از پادشاهان جزیره که در سرزمینی به اسم سنجار ریاست داشت بر او شورش کرد، و پادشاهی را از او گرفت آن گاه پس از مدتی خداوند بلایی بر او نازل کرد و با فرستادن بادی شدید لشکریان و سربازان وی را به هلاکت رساند پادشاه و فرزندش با بخت نصر که نویسنده اش بود فرار کردند و در هنگام گریز فرزند پادشاه پدرش را به قتل رساند از این قضیه بخت نصر خشمگین و ناراحت شد، سرانجام با هر نیرنگی که بود پسر پادشاه را که قاتل پدر بود کشت و خودش بر تخت سلطنت قرار گرفت این بود نخستین مرحلهٔ پادشاهی بخت نصر.

1- سوره بقره(2)قسمتی از آیه(250)، [1]یعنی:و خدایش پادشاهی و فرزانگی عطا فرمود.

فانظروا کیف کانوا...للمعتبرین منکم ،در این عبارات حضرت به مردم زمان خود دستور می دهد که در حال ملتهای گذشته بنگرند که چگونه موقعی که با هم وحدت کلمه داشتند و دلها با هم الفت داشت و گرد هم اجتماع داشتند خداوند تمام خوبیها را به ایشان عطا فرمود،و در اوج عزت و اقتدار به سر می بردند،اما همین که از آن وضع برگشتند از یکدیگر پراکنده شدند و با هم به دشمنی برخاستند،خداوند جامهٔ کرامت و بزرگواری را از تنشان کند و ناز و نعمت را از آنان گرفت و سر گذشتشان مایهٔ عبرت و پند آیندگان شد،و این سنت الهی در تمام ملتها و در همهٔ زمانها جاری است که هر گاه مردم اهل حق و حقیقت شدند،به توحید رو آوردند،به وحدت کلمه و مهربانی و الفت گراییدند و دلهایشان به همدیگر نزدیك بود و برای برقراری حق و عدالت استقامت ورزیدند و در این راه در مبارزهٔ با دشمنان،طاغوتها و فراعنهٔ زمان صبر و تحمل داشتند و از پا،در نیامدند سرانجام تاج پیروزی بر سر نهند و بر قلّهٔ خوشبختی قرار گیرند.

و السیوف متناصره ،برخی برآنند که تقدیر این عبارت:اهل سیوف است یعنی صاحبان شمشیر پیروز می شوند،مضاف حذف شده است ولی شارح احتمال داده است که پیروزی برای شمشیرها استعاره است به این دلیل که چون شمشیرها هر کدام باعث پشتیبانی دیگری می شوند گویا جماعتی از انسانها می باشند که به پشتیبانی هم برخاسته اند،و منظور از نفوذ دیدگان آن است که پرده های شبهه را که مانع وصول به حق هستند پاره می کنند و به سوی حق راه می یابند و مراد از اتحاد عزائم ،آن است که اندیشه های قاطعانه برای جستن حق و حقیقت با هم اتفاق و یگانگی داشته باشند.کلمه های مختلفین و متحاربین، حال و منصوبند و جملهٔ قد خلع در محل نصب و حال است و عبرة هم حال و منصوب است .

ص:501

فاعتبروا بحال ولد اسماعیل...صفاة ،امام(علیه السلام)در امر به عبرت گرفتن مردم زمان خود از احوال ملتهای پیشین،مراتب گوناگون عام و خاص و اخص را رعایت فرموده است به این طریق که در مرحلهٔ نخست بطور مطلق فرمود از سرگذشت ملتهای گذشته عبرت بگیرید،در مرحلهٔ دوم با روش ذکر خاص پس از عام بیان فرمود که به احوال مؤمنان گذشته بنگرید و در عبارت فوق مردم را به پند گرفتن از سرگذشت اولاد اسماعیل و اسحاق و مردم پیش از ظهور پیامبر اسلام متوجه می سازد که اخصّ از مرحلهٔ قبل می باشد.

اولاد اسماعیل اشاره به عرب خاندان قحطان و معدّ می باشد و مراد از بنی اسحاق فرزندان روم،پسر عبص از اولاد اسحاق است و منظور از بنی اسرائیل یعقوب فرزند اسحاق می باشد.اما اختلاف افکار و جدایی آنان از یکدیگر که عامل تسلط پادشاهان ستمگر کسراهای ایران و قیصرهای روم شد چنان است که حضرت در سخنان خود بیان فرموده است و ما به شرح آن می پردازیم:

جنگ و جدالهای فکری و اجتماعی و اختلاف و تفرقه مردم عرب که بلا فاصله پیش از ظهور پیامبر اسلام وجود داشت بسیار روشن است و برای هر کسی که اندك مطالعه ای از کتابهای سیر و تاریخ داشته باشد واضح است که همین اختلافهای همه جانبه باعث شد که سلاطین جور و کسراهای دنیا بر آنان حکومت یافتند و آنان را دستگیر و از سرزمینهای آباد و کرانه های دریای عراق و مکانهای سر سبز جهان به طرف بیابانهای بدون آبادی و لم یزرع تبعید می کردند این بود سرگذشت اعراب،اما وضع بنی اسحاق و اسرائیل همان بود که برای فرزندان روم بن عیص واقع شد:در دین مسیحیت شعبه های مختلفی به وجود آمد از قبیل نسطوریه یعقوبیه و ملکانیه و...،و نزاعها و اختلافاتی که فرقه های گوناگون با هم داشتند باعث ضعف آنان شد،و به این دلیل قیصرها در سرزمین روم و شام بر آنان تسلط یافتند و بخت نصر برای مرتبهٔ دوم بر

بنی اسرائیل تاخت و با آنها به جنگ پرداخت و ایشان را از بیت المقدس بیرون راند،چنان که در قرآن به این جنگ دوم اشاره فرموده است: «فَإِذا جاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوؤُا وُجُوهَكُمْ وَ لِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ» (1)»و جنگ نخستین او،با بنی اسرائیل موقعی بود که در دین بدعتهایی به وجود آمد و سنت الهی را تغییر دادند و خود،دگرگون شدند،و در نتیجه گرفتار ظلم و ستم بخت نصر شدند،و هنگامی که تغییر حالت دادند و به سوی خدا برگشتند و توبه کردند خداوند شرّ او را از سر ایشان بر طرف فرمود،که به این مرحله نیز خداوند در قرآن اشاره فرموده است: «فَإِذا جاءَ وَعْدُ أُولاهُما» (2)»امّا پس از مرحلهٔ آغاز که بدعت در دین را ایجاد کردند خداوند ارمیای نبی را به جانب آنان فرستاد و او ایشان را به سوی خدا دعوت کرد.اما بروی شوریدند و آن حضرت را کتك زدند و در بند و زندانش افکندند.خداوند بر آنها غضب کرد و بخت نصر را بر آنان مسلّط فرمود،بسیاری از آنان را کشت،و به دار زد و سوزانید و مثله کرد و زنان و فرزندانشان را به بردگی گرفت و خرید و فروش کرد،طایفه ای از آنها به مصر فرار کردند و به پادشاه آن جا پناه بردند،بخت نصر به آن سرزمین رفت و پادشاه و بنی اسرائیل را اسیر گرفت ولی برخی فرار کردند و به اطراف مدینه آمدند که از جملهٔ آنها یهودیان قریضه و بنی نضیر و وادی قری و بنی قینقاع می باشند.

امام(علیه السلام)در این قسمت از خطبهٔ شریف مردم را دستور می دهد که از حالت تفرقه و تشتّتی که پیش از ظهور پیامبر اسلام داشتند و ستمهایی که دشمنان در حق آنها انجام می دادند عبرت بگیرند و توجه کنند که چگونه خداوند به واسطهٔ آن حضرت سمتها و سختیها را از آنها بر طرف فرمود،و

1- سوره اسراء(17)آیه(7)، [1]یعنی:...و آن گاه که وقت انتقام ظلم شما فرا رسد تا اثر بیچارگی به رخسار شما ظاهر شود و به بیت المقدس در آیند.

2- سوره اسراء(17)قسمتی از آیه(4) [2]یعنی:پس چون وقت انتقام اول فرا رسد.

هدف حضرت از این مطلب که از حالات مؤمنان دورانهای گذشته درس بگیرند آن است که در تحمل شداید و صبر بر مکار،به آنان اقتداء کرده و به ایجاد انس و الفت با هم اقدام کنند،و با این عمل خود امید و انتظار فرج و گشایش برای آیندهٔ خود داشته باشند.

فما اشدّ اعتدال الاحوال ،چه قدر بسیار،احوال گذشتگان با شما مردم همانندی دارد،و چون زندگانی و رفتار شما شباهت فراوانی با مردم زمانهای پیش دارد می توانید از سرگذشت آنان و تحول نعمتها و بلاهایی که به سبب دگرگونی در کارها برای آنها پیدا شد پند و عبرت بگیرید.

تأمّلوا أمرهم فی حال تشتتهم... ،امام(علیه السلام)در این قسمت مردم را متذکر می شود که در سختی و سستی و شدت و رخا،که بر مردم دورانهای گذشته وارد شد بیاندیشند تا ذهن شنوندگان را به این امر متوجه سازد که خود آنها نیز دچار چنین حالتی می باشند،بنا بر این اصلی که پایهٔ پندگیری است گذشتگان و فرعش شنوندگان است و حکم اصلی و مایهٔ پندپذیری،حالت خیر و شرّ و علت آن هم شباهت داشتن این مردم به پیشینیان می باشد.

لیالی کانت الاکاسره و القیاصره اربابا لهم ،روزگارهای تاریك و مانند شبهای ظلمانی را به خاطر آورید که پادشاهان و قیصرها بر مردم حاکم بودند، قیصرهای روم بنی اسرائیل و اولاد اسحاق را در سختی و شدت قرار می دادند و پادشاهان،فرزندان اسرائیل را از حقوقشان محروم می کردند،و آنان را از سکونت در سرزمین عراق باز می داشتند بنا بر این همهٔ این پیشینیان از تمام سرزمینهای آباد و باغهای شام و دریای عراق یعنی دجله و فرات رانده و آواره شدند. الی منابت الشیح و مهافی الریح ،این کلمه کنایه از بیابان و سرزمینهای خشك و غیر آباد می باشد و چنین جایی بطور بدیهی محل زندگی ناگوار و تلخ

است چنان که در فصلهای گذشته از وضع زندگی آنان بدگویی و نکوهش فرموده است.

اکاسره جمع کسری به پادشاهان فارس،و قیاصره جمع قیصر،به سلاطین روم اختصاص دارد،و این چنین جمع بستن بر خلاف قیاس است.و دو کلمهٔ دبر و،و وبر کنایه از شتران می باشند و با ذکر این دو کلمه بی چیزی و تنگدستی آنان را خاطر نشان کرده است،زیرا زخمها و جراحتهای پشت شتران و به کار بردن کرك و موی آن و خوردن چرك و خون از لوازم تنگدستی و بد حالی می باشد،و بنا به روایت دیگر دبر هم که به معنای زخم پشت شتر است کنایه از فقر و تنگدستی و اشاره به زندگانی فقیرانهٔ آنها می باشد و این مطلب روشنی است که عربهای روزگاران پیشین در پست ترین خانه ها زندگی می کردند،زیرا بیابان نشینان نه دارای قلعه های محکم و نه منزلهای با استقامت بودند که آنها را از حوادث خرابی و حملهٔ غارتگران نگهداری کند و اگر برخی از آنان در بعضی بناها و حصارها زندگی می کردند و آنان را از بعضی حوادث از قبیل حملهٔ درندگان و سیل و باد محافظت می کرد ولی چنان کافی نبود که بتواند آنها را از شرّ دشمنان نیرومند و بنیانکن جلوگیری کند.

اجدبهم قرارا ،و در بی حاصلترین جاها قرار داشتند،زیرا آن بیابانهای خشك با شهرها و سرزمینهای آباد قابل مقایسه نبود .

در عبارت بعد،واژهٔ جناح استعاره از چیزی است که به آن سبب خواستهٔ آنان بر آورده شود و تقویت شوند هر گاه به آن پناه برند،و کنایه از این مطلب است که کسی نداشتند که در خواستشان را پاسخ دهد تا به سبب آن از گرفتاریها مصون بمانند،و نیز لفظ ظلّ استعاره از نیروی تعاون و همیاری و دستگیری یکدیگر است که لازمهٔ انس و الفت با هم باشد و دلیل مشابهت این دو امر آن است:همچنان که سایه باعث آسایش و حفظ از گرمای آفتاب می شود این امور

ص:505

نیز آدمی را از حرارت آتش جنگ و دشمنی،سالم نگه می دارد .

فالاحوال مضطربة ،این جمله اشاره است به اوضاع آشفته و نامرتب ملتهای گذشته و عبارت اختلاف ایدیهم را کنایه آورده است از این که برای یاری یکدیگر هماهنگ نبودند و تفرّق کلمه،اشاره به نامأنوس بودن با همدیگر است و این که برای رعایت مصالح خود به گرد یکدیگر جمع نمی شدند و اضافهٔ بلاء به کلمهٔ أزل به معنای من است یعنی در گرفتاری که از گذشته دور نصیب آنان بوده و همچنین اضافه أطباق به کلمهٔ جهل و چنان که در سابق معلوم شده است که برای صفت جهل،انبوهی از زشتیها وجود دارد که برخی از آنها فوق دیگری است،نخستین و پست ترین امری که در جاهل پیدا می شود ناآگاهی وی از حقیقت و بالاتر از آن اعتقاد به حقانیت امور باطل است و از آن بالاتر اعتقاد به امر شبهه ناکی است با احتمال خلاف آن و بالاترین مرتبه، اعتقاد جزمی و قطعی به آن امر شبهه ناك بدون احتمال خلاف می باشد، در نسخهٔ دیگر که از خط سید رضی نقل شده اطباق به کسر همزه ذکر شده که مصدر باب افعال است یعنی جهل آنان را فرا گرفته است.

من بنات :از این جا،به پی آمدها و تبعات این جهل و نادانی پرداخته چهار مورد آن را بطور تفصیل بازگو می فرماید:

1-نخست زنده به گور کردن دختران،چنان که در قرآن ذکر شده است «وَ إِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ» (1)».

به قراری که نقل شده این کار در میان قبیله های بنی تمیم،قیس،بنی اسد، بنی هذیل و بکر بن وائل بوده است.بعضی گفته اند علت امر،این بود که پیامبر

1- سوره تکویر(81)آیه(8 و 9) [1]یعنی:و هنگامی که از دختران زنده بگور شده باز پرسند،که آن بیگناهان را شما به چه جرم و گناه کشتید؟!

اکرم علیه آنهـا نفرین کرد و گفت:خـدایا عقوبت خود را بر مضـر وارد کن و سالهایی مثل سالهای یوسف بر آنان قرار ده،بـدین علت هفت سال به قحطی و خشـکسالی دچار شدنـد تا به حدّی که پشم شتر آمیخته با خون را می خوردند و آن را علهز می خواندند،و از شدت فقر و تنگدستی دختران خود را زنده به گور کردند،و مؤید این مطلب آیهٔ دیگر است که می فرماید: «وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاقٍ» (1)».

برخی گفته اند:که زنده به گور کردن آنان دخترانشان را به دلیل غیرتمندی آنان بوده است و داستان آن چنین است که در سالی از سالها قبیلهٔ تمیم از فرمانروایی نعمان ابن منـذر سـرپیچی کردنـد،او هم غضب کرد و برادرش ریان بن منـذر،را با تعـداد زیادی از قبیلهٔ بکر بن وائل به جنگ آنان فرسـتاد،او هم با لشـکریان خود،چهار پایان آنها را تصـرف کرد و زن و فرزندهایشان را به اسیری گرفت و به سوی نعمان برد اما بعـد مردم بنی تمیم به درخواست پیش نعمان رفتنـد و التماس کردنـد که آنچه از آنها برده شده باز پس دهد،نعمان به حال آنها رقّت کرد و پـذیرفت که اسـیرانشان را آزاد کند اما در اول گفت:هر زن و دختری که پدر خود را انتخاب کند و بخواهد به قبیلهٔ خود برگردد آزاد است و هر کس بخواهد همین جا بماند باید باشد همهٔ آنها قبیلهٔ خود را ترجیح دادند مگر دختر قیس بن عاصم که اسـیر کنندهٔ خود را برگزید، قیس که به غیرتش بر خورد با خود عهـد کرد که هر چه دختر برایش متولـد شود زنـده به گور کنـد و از آن به بعد دختران خود را چنین می کرد و بسیاری از بنی تمیم هم از او پیروی کردند،این بود علت رسمیت یافتن این سنت غلط.

2-دومین بلایی که بر اثر جهل گریبانگیر ملتهای پیشین شده بود،

1- سوره اسرا(17)آیه(31) [1]یعنی:هرگز فرزندان خود را از ترس فقر به قتل مرسانید.

بت پرستی بود که هر قبیله ای بتی داشت و آن را پرستش می کرد،بت قبیلهٔ هذیل نامش سواع و بت بنی کلب،ودّ و بت مذحج یغوث بود،و در دومة الجندل و ذو الکلاع بتی به نام نسر،پرستش می شد،و بنی ثقیف لات و عزّا را می پرستیدند و قریش بنی کنانه،اوس و خزرج بتشان مناة بود.هبل در خانه کعبه و بتهای إساف و نایله بر کوههای صفا و مروه،قرار داشتند و از کارهای به نامی که ثمرهٔ نادانی و جهالت این مردم بود آن است که بنی حنیفه بتی را از مادهٔ خوراکی درست کرده و مدتی طولانی آن را پرستش می کردند اما یك موقعی که گرسنگی بر آنان غلبه کرد آن را گرفتند و خوردند در این زمینه یکی از شعرا چنین سروده است:«افراد قبیلهٔ بنی حنیف در موقع سختی و گرسنگی خدای مورد پرستش خود را خوردند.

و از آن نترسیدند که خدایشان آنان را سرانجام عقوبت و کیفر کند (1)» 3-عمل دیگری که در نتیجهٔ جهالت انجام می دادند،قطع رحم و رعایت نکردن رابطه خویشاوندی بود که گاهی به کمترین سببی شخص تحریك می شد،پدر،یا برادرش را به قتل می رساند این مطلبی است روشن،که در تاریخ سرگذشت آنان همواره به چشم می خورد.

4-چهارم غارتگریها و جنگهایی که در میان آنان وجود داشت مثل جنگ ذی قار،و بکر و تغلب از قبیلهٔ بنی وابل و جنگ را حس و جز اینها از دیگر روزهای مشهور،و حضور این ملتها در جنگها و غارتگریها بیش از آن است که به شمارش در آید،و تمام این امور از آثار جهالت و نادانی است .

فانظروا الی مواقع نعم اللّه علیهم ،حضرت در این عبارات به مردم، خاطر نشان می کند که پند بگیرند از موقعیت مردمی که همزمان با بعثت پیامبر

1- اکلت حنیفة ربها زمن التقحم و المجاعه لم یحذروا من ربهم سوء العواقب و التباعه

اسلام وجود داشتند و خداوند به برکت این نعمت بزرگ ایشان را از آن سختیها و ناهنجاریها رهایی بخشید،و ضمیر مستتر در دو فعل عقد و جمع به خـدای متعـال برمی گردد که قرآن ایجاد الفت و مهربانی در میان آنان را به خداونـد نسـبت می دهـد چنان که می فرمایـد: «لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ما أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لكِنَّ اللّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (1)»و معنای این که خداوند اطاعت آنان را به آیین خود پیونـد داد،آن است که انـدیشه هـای متفرق و نامنظم آنان را جمع و مرتب کرد،زیرا در دوران جاهلیت و بی دینی کارهای آنان بر طبق میلها و خواسته های نفسانی بود که از هم دورو با همدیگر ناموافق بودند .

واژهٔ جناح اسـتعاره از کرامت و بزرگواری است که نعمت بعثت پیامبر بر عموم جامعهٔ آن روز پخش کرد،و حضرت این استعاره را با کلمهٔ نشـر که به معنای افشانـدن و انتشار دادن است مرشح ساخته و کنایه از آن است که این نعمت و کرامت شامل عموم آنان بوده است و لفظ جـداول که به معنای نهرها و جویهاست،اسـتعاره از انواع گوناگون نعمتها،خیرات و کمالات نفسانی و بدنی می باشد،یعنی علل و اسـبابی که باعث این نعمتها است تشبیه شده است به نهرهایی که آب در آن جریان دارد و فعل اسالت که به معنای جاری ساخت،به عنوان ترشیح برای استعاره آورده شده است.

و التقت (2)المّلـة بهم فی عوائـد برکتها ،دینداری و فرهنگ اسـلامی در سودهای برکتدار خود آنان را ملاقات و در زیر لوایش جمع آوری کرد.

گفته می شود التقیت بفلان فی موضع کذا:فلانی را در آن مکان ملاقات

1- سورهٔ انفال(8)،قسمتی از آیه(62) [1]یعنی:...اگر تو،بـا تمـام ثروت روی زمین می خواستی دلهـای آنهـا را با هم مهربان کنی،نمی توانستی،و این خدا بود که میان ایشان الفت ایجاد کرد،که او بر هر کار توانا و به مصالح امور آگاه است.

2- در متن خطبه التفت و در شرح خطبه التقت ذکر،و بر طبق آن شرح داده شده است.(مترجم)

کردم و برخی گفته انـد اصـل عبـارت فی موضع عوائـد می باشـد و در محل نصب بنا بر حالیت است یعنی اسـلام آنها را ملاقات کرد در حـالی که چنین بود،و این ملاقـات و بر خورد کنـایه از این است که دیـانت و فرهنـگ توحیـد بر آنهـا وارد شـد و ایشـان هم آن را به جان پذیرفتند.

در این جمله دین را که در بردارندهٔ نعمت هدایت است،تشبیه به دریایی پر از گوهر،و مردم را که در احاطهٔ آن می باشـند به غرق شدگان در آن دریـای پر از نعمت و رحمت هماننـد سـاخته و به منظور رسانـدن این معنا،واژهٔ غرقین ، را اسـتعاره آورده است،و سـر سبزی و طراوت زندگی در سایهٔ دیانت،کنایه از گستردگی نعمت و خوشـی زندگی در آن می باشد .مراد از کلمهٔ سـلطان ممکن است اسـتدلال برهانی و یا اقتدا و پیروی کردن باشد و نیز ممکن است به معنای غلبه کردن و حکومت داشـتن باشد و واژهٔ ظلّ اسـتعاره از نعمتهایی است که در پرتو تسلط دین برای آنان پیدا می شود،یعنی در سایهٔ دین،علل و اسبابی فراهم می شود که مردم را مستعّد نعمتها و رحمتهای الهی می سازد.

و آوتهم الحال ،این وضعیت قرار گرفتن آنان در سایهٔ توحید،آنان را به عزّت پیروز که همان عزت اسلام و حکومت آن است،سوق داد و در این عبـارت امـام(علیه السـلام)،دین و آیین را در بلنـدی و رفعت به کوههـای مرتفع تشـبیه کرده است و واژهٔ تعطّف اسـتعاره از رو آوردن خوشبختیهای دنیا و آخرت به آنها به سبب دین می باشد که در سخن حضرت از این خوشبختیها تعبیر به امور شده است و در حقیقت این رو آوردن،تشبیه شده است به اقبال و توجّهی که صاحبان رحمت و شفقت،نسبت به دیگران انجام می دهند .

فهم حکّام...یمضـیها فیهم ،معنای عبارت روشن است لا تغمز لهم قناة و لا تقرع لهم صـفاة ،نه نیزه ای به سوی آنها انـداخته و نه سـنگی پرتاب می شد،این دو جمله کنایه از نیروی زیادی است که داشتند و

مغلوب نمی شدند و به عنوان ضرب المثل آورده شده است .

سپس پیروان خود را به علت اطاعت نکردن فرمان خدا سرزنش و نکوهش می فرماید که شما دست از ریسمان اطاعت خداوند برداشته اید و لفظ «حبل»استعاره از دین و اطاعت خداست که مایهٔ پیوستگی و ارتباط منظم آنان می باشد،و دست برداشتن از ریسمان اطاعت،کنایه از بیرون رفتن از اطاعت و به سختی دور انداختن آن به سبب بسیاری از گناهان و معاصی است که انجام می دادند.کلمه حصن استعاره از اسلام است زیرا همان طور که حصار و دیوار محیط کسانی را که در داخلش هستند از حوادث مصون می دارد اسلام و دیانت نیز پیروان خود را از شرّ دشمنان ظاهری و باطنی دور و در امان می دارد.واژهٔ مضروب هم به عنوان ترشیح برای این استعاره ذکر شده است،و مادهٔ ثلم کنایه از این معناست که آنها با اعمال دورهٔ جاهلیت خود اسلام را درهم شکستند و در برابر بسیاری از احکام آن مخالفت ورزیدند و حضرت با ذکر این کلمه مردم را از مخالفت با دین و دستورات آن بر حذر داشته است .

و ان اللّه سبحانه قدامتنّ...کل خطر ،در این عبارت حضرت مردم زمان خود را بیشتر ترغیب می فرماید که با هم انس بگیرند،و الفت و دوستی را در میان خودشان برقرار سازند و مهمترین نعمتی که در ارزشمندی کسی را توان آن نیست که بهایی برایش تعیین کند،و خداوند به علت آن بر جامعه منت گذارده است،نعمت اتحاد،محبت و الفت می باشد،به علت منافع عظیم و دفع ضررهای فراوانی که در آن وجود دارد،و دلیل این که هیچ کس از عهدهٔ ارزشیابی این نعمت بر نمی آید،آن است که این نعمت از هر بهایی با ارزشتر و از هر عظمتی برتر می باشد،مطلبی که به عنوان دلیل بیان شده است،صغرای قیاس مضمری است که کبرای مقدر آن چنین است:و هر چه که به این ویژگی باشد، کسی ارزش آن را نمی داند،درستی مقدمهٔ اول امری است روشن زیرا دوستی با

همدیگر و اجتماع و تعهد مردم نسبت به مسایل دینی بزرگترین سبب آمادگی و شایستگی جامعه به منظور سعادت دنیا و آخرت می باشد .

و علموا...بین خلقه ،در این قسمت آنان را به علّت این که از حالتهای اسلامی و کارهای دینی برگشته و به معاصی و فسادهای جاهلانه رو آورده بودند مورد توبیخ و سرزنش قرار داده،یعنی شما مردم پس از آن که از مهاجران بودید برگشتید و أعراب شدید و انتخاب کلمهٔ اعراب یعنی بادیه نشینان به این دلیل است که اینان معمولا نسبت به مهاجران و شهر نشینان از نظر فرهنگی در رتبهٔ پایینتر می باشند،زیرا از همنشینی با پیامبر و شنیدن مواعظ و پندهای وی محرومند و توفیق یادگیری آداب اسلامی و فراگیری فرهنگ و اخلاق اجتماعی از جامعهٔ متمدن را ندارند،لذا از فضایل انسانی دور و غالبا مردمی سنگدل و بی رحم می باشند،چنان که خداوند متعال در قرآن می فرماید: «الْأَعْرابُ أَشَدُّ كُفْراً وَ نِفاقاً» (1)»،به این علت حضرت یاران خود را سرزنش فرموده است که چنین حالتی پیدا کرده اند اما چنین نیست که همهٔ اعراب این خصوصیت را داشته باشند بلکه بعضی از آنان مردمی وارسته می باشند چنان که در آیهٔ دیگر می فرماید: «وَ مِنَ الْأَعْرابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللّهِ وَ الْيَوْمِ الآخِرِ» (2)» و بعد الموالات احزابا ،مراد گروههایی است که به جنگ با پیامبران و جانشینان ایشان بر می خیزند،مردم زمان آن حضرت نیز چنین بودند و گروههای ناکثین،مارقین،قاسطین و منافقان در جبهه های گوناگون با وی می جنگیدند،این فرقه ها فقط در ظاهر مسلمان بودند و در میانشان از اسلام جز نامی و از ایمان غیر از شعارهای تو خالی وجود نداشت،تظاهر به دین داشتند

1- سوره توبه(9)قسمتی از آیه(96)، [1]یعنی:بادیه نشینان در کفر و نفاق از دیگران سخت ترند...

2- سوره توبه(9)قسمتی از آیه(98)، [2]یعنی:برخی از عربهای بادیه نشین ایمان واقعی به خدا و قیامت می آورند...

شهادتین بر زبان جاری می کردند،و در نمازهای جماعت شرکت می کردند اما به حقایق آن توجه نداشتند و دستورات واقعی را عمل نمی کردند .

شعار النار و لا العار ،سخنی است که اشخاص خودخواه و متکبر،به منظور این که دست به فتنه و آشوب بزنند و اعمال ضد انسانی و فرار از قانون اخلاقی و دینی را موجه نشان دهند،بر زبان می آوردند،و این دو کلمه منصوب و مفعول برای دو فعل مقدر می باشند که چنین می شود:ادخلوا النار و لا تحتملوا العار:در آتش(جهنم)داخل شوید و تحمّل ننگ و عار نکنید.آن گاه امام(علیه السلام) این مردم را که چنین حالتی دارند و این گونه سخنان بر زبان می رانند،مانند شخصی دانسته است که می خواهد وجههٔ اسلام را دگرگون سازد و به طریق استعارهٔ بالکنایه،فساد عمل وی را خاطر نشان می فرماید،و اسلام را به ظرفی تشبیه کرده است که وارونه شده و محتویات مفید آن ریخته شود و وجه مشابهت این است که کارهایی که اینها انجام می دهند مانند کارهای کسی از دشمنان اسلام است که قصد دارد با کارهای خود اسلام را تباه سازد.

انتهاکا و نقضا ،این دو کلمه مفعول له برای فعل تکفئوا ،می باشند و می توان گفت:این دو کلمه که به معنای هتك حرمت و نقض پیمان است، در حقیقت پی آمد و نتیجهٔ تمام فعلهایی است که امام(علیه السلام)به مردم زمان خود نسبت داده،و ذکر این دو،در این مورد خاص مفسّر بقیهٔ موارد می باشد.

منظور از پیمان الهی که حضرت شکستن آن را به ایشان نسبت می دهد همان تعهدات دینی است که موقع پذیرفتن اسلام خود به خود به آن ملتزم شده اند،یعنی ایمان راستین به خدا و پیامبر و تمام دستوراتی که از شرع مقدس رسیده است،و بعد می فرماید خداوند این پیمان را به این علت وضع کرده است که خلق را در روی زمین امان باشد و حرمت حفظ و نگهداری آن صاحبانش را از شرّ تمام دشمنان حق و حقیقت مصون دارد.

ص:513

در معنای کلمهٔ امنا دو احتمال وجود دارد:

1-یعنی محل امن که مضاف حذف شده است.

2-از کلمهٔ امن، مجازا مأمن که محل امن است اراده شود، از باب اطلاق حالّ بر محلّ .

و انّکم...بینکم ،در این جمله ها، حضرت مردم را بر حذر می دارد از این که از اسلام رو گردان شوند، و به غیر آن از قبیل: شجاعت و عصبیّت و یا زیادی افراد قبیله و فامیل رو آورند، زیرا این عمل سبب می شود که کافران به آنان طمع ورزند، و در این صورت نه فرشتگان به یاری آنها خواهند آمد و نه مهاجرین و انصار به کمك ایشان برخواهند خاست، به دلیل این که یا این نصرت و پیروزی اختصاص به وقتی دارد که پیامبر وجود داشته باشد و مردم هم مطیع دستورهای وی باشند و حال آن که با وفات آن حضرت این موقعیت از بین رفته است و یا مشروط به این است که مردم مدافع دین باشند و در این راه وحدت داشته باشند، اما وقتی که به غیر خدا و دین رو آوردند و دچار جنگ و ستیز کفار شدند، نه مهاجر و انصاری وجود دارند که ایشان را یاری و کمك کنند و نه خدا و فرشتگان به یاریشان می آیند زیرا اینها به دین توجه ندارند وقتی که امری لازمه ای چنین ناروا داشته باشد لازم است که از ملزوم آن یعنی پناه بردن به غیر اسلام پرهیز شود، و ضمیر مضاف الیه در دو کلمهٔ حریمه و میثاقه به اسلام بر می گردد، ولی بعضی از شارحان ترجیح داده اند که به خدا برمی گردد، اما اوّلی با سیاق کلام مناسبتر است، چنان که نصب کلمات: جبرائیل و میکائیل ارجح است، و دنبالهٔ آن هم باید مهاجرین و انصارا باشد که چون نکره است، اسم لای نفی جنس به حساب آید و فعل ینصرونکم هم که در آخر آمده است خبر لا، می باشد و تفسیر کنندهٔ خبرهای دیگری است که در فرازهای قبل حذف شده است.

ص:514

الا المقارعة بالسیف ،استثنای منقطع است و حکم خدا که امام(علیه السلام)آن را در این عبارت نتیجهٔ ضربات شمشیر قرار داده،عبارت از پیروزی یا شکستی است که نصیب یکی از دو طرف می شود .

و انّ عندکم الأمثال...و وقائعه ،امام(علیه السلام)در این قسمت از سخنان خود مردم را به یاد سرگذشت مردمان پیشین می اندازد،که خداوند در قرآن بیچارگیها و بدبختیهای فراوان آنان را به منظور پند و اندرز،مثل قرار داده است،و واژهٔ ایام کنایه است از روزگارانی که خداوند در وقتی که بر اثر معاصی استحقاق یافتند،آنان را به کیفر و عقوبت رسانده است و حضرت با این بیانات یاران خود را هشدار می دهد که دست از مخالفت وی بردارند.

فلا تستبطئوا...بأسه :این جمله نیز نوعی تهدید است و امام(علیه السلام)با این مطلب مردم زمان خود را توجه می دهد که بی درنگ در پی گناه و معصیت، عقوبت و کیفر حتمی است،اطلاق لفظ استبطاء در این مورد مجاز است،زیرا معنای حقیقی آن موقعی است که آدمی در انتظار واقع شدن امری حریصانه بسر می برد و هنگامی که می بیند،دیر شده به طلب آن برمی خیزد و حال آن که هیچ خردمندی به دنبال عقوبت و کیفر نمی رود تا بگوییم حضرت آنها را از این کار نهی کرده است پس به معنای حقیقی نیست اما از این بابت که انسان هر گاه قصد انجام دادن معصیتی می کند،عقوبت و کیفر گناه را نزدیك نمی بیند بلکه آن را خیلی دور تصور می کند و این تصور،وی را در انجام دادن گناه کمك می کند و چون به طریقی این استبعاد سبب و علت گناه شده،از راه اطلاق اسم جزء بر کل،استبطاء که در حقیقت جزء علت است علت تامه به حساب آمده و مورد توبیخ واقع شده است.دلیل دیگر بر این اطلاق آن است که در حقیقت کسی که اقدام به گناه می کند با علم به این که پی آمد آن،مجازات و کیفر است مثل آن است که می خواهد هر چه زودتر به آن برسد و با انجام دادن گناه به استقبال آن

می رود،به این دلیـل حضـرت این گونه افراد را انتظـار کشـندگان عقوبت دانسـته و آنـان را از این عمل نهی فرموده است و کلمات جهلا و تهاونا و بأسا ،مفعول له می باشـند و هر سه صلاحیت دارند که علت غایی بعید شمردن عقوبت باشند زیرا ناآگاهی انسان از کیفرهای الهی به وسـیلهٔ مرگ و قبر و هراسـهای سخت آخرت این امور را در نظر او بعید می نمایاند و نیز بی اعتنایی او به عقوبتهای سخت خداوند باعث دور دانستن آن می شود و وی را به تصمیم و عزم بر گناهان کمك می کند و عدم اطمینان به سختگیری خدا در مجازاتها نیز چنین است .

و انّ اللّه...التناهی ،این جمله هشداری است به مردم که لعنت خدا بر ملتهای پیش از اسلام در برابر گناه ترك امر به معروف و نهی از منکر آنها بود، و این که سـفها و نابخردان آنها ملعونند به این سبب است که مرتکب گناه می شدند،و اما این که خردمندان و دانشمندانشان مورد لعنت واقع شدند به این علت بود که مفاسدی را که از دیگران مشاهده می کردند زشت نشمرده و مانع نمی شدند چنان که خداوند در قرآن می فرمایـد: «لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرائِيلَ عَلى لِسانِ داوُدَ وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذلِكَ بِما عَصَوْا وَ كانُوا يَعْتَدُونَ» و «كانُوا لا يَتَناهَوْنَ عَنْ مُنكَرٍ فَعَلُوهُ » ، (1)».

الا و قـد قطعتم قید الاسـلام...احکامه ،و در این قسـمت جامعهٔ زمان خود را آگاه می کند بر این که آنان نیز متصف به صـفات پیشـینیان هسـتند که امر به معروف و نهی از منکر را ترك کرده بودنـد و مسـتوجب لعنت خـدا شدنـد اینها نیز در آن لعنت داخل می باشـند و هدف حضرت از تشبیه آنان به گذشتگان آن است که

1- سوره مائده(5)آیه(82)، [1]یعنی:کفار بنی اسـرائیل به این دلیل از زبان حضرت داود و عیسی بن مریم مورد لعنت قرار گرفتند که گناه و معصیت می کردند و از کارهای زشتی که انجام می دادند دست برنمی داشتند.

آنان را از گناهکاری باز دارد و به سوی طاعت سوق دهد.

منظور از قید و بند اسلامی انس و الفت و توجه همگانی نسبت به دین اسلام و اطاعت از قوانین آن می باشد و چون این اعمال اسلام را برای آنان نگهداری می کند و ایشان را از آوارگی و از میان رفتن جلوگیری می کند چنان که مهار شتر،آن را از پراکندگی و آوارگی منع می کند و منظور از حدود اللّه، احکام الهی است که برای مردم مشخص فرموده و آنان را از تجاوز به این حدود منع فرموده است،و تعطیل حدود آن است که آنها را دور بیاندازند و به آن عمل نکنند و نیز اماته احکام یعنی عمل نکردن به آن و صفت میراندن استعاره از ترك و مهمل گذاردن آن می باشد زیرا آنان به سبب اعمالشان احکام الهی را از بهره بری خارج ساخته اند،همچنان که میراننده شیئی آن را از حد بهره دهی و حیّز انتفاع خارج می کند.

فصل پنجم خطبه قاصعه

اشاره

أَلاَ وَ قَدْ أَمَرَنِيَ اللَّهُ- بِقِتَالِ أَهْلِ الْبَغْيِ وَ النَّكْثِ وَ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ- فَأَمَّا؟النَّاكِثُونَ؟ فَقَدْ قَاتَلْتُ- وَ أَمَّا؟الْقَاسِطُونَ؟ فَقَدْ جَاهَدْتُ- وَ أَمَّا؟الْمَارِقَةُ؟ فَقَدْ دَوَّخْتُ- وَ أَمَّا شَيْطَانُ الرَّدْهَةِ فَقَدْ كُفِيتُهُ- بِصَعْقَةٍ سُمِعَتْ لَهَا وَجْبَةُ قَلْبِهِ وَ رَجَّةُ صَدْرِهِ- وَ بَقِيَتْ بَقِيَّةٌ مِنْ أَهْلِ الْبَغْيِ- وَ لَئِنْ أَذِنَ اللَّهُ فِي الْكَرَّةِ عَلَيْهِمْ- لَأُدِيلَنَّ مِنْهُمْ إِلاَّ مَا يَتَشَذَّرُ فِي أَطْرَافِ الْبِلاَدِ تَشَذُّراً أَنَا وَضَعْتُ فِي الصِّغَرِ بِكَلاَكِلِ الْعَرَبِ- وَ كَسَرْتُ نَوَاجِمَ قُرُونِ؟رَبِيعَةَ؟ وَ؟مُضَرَ؟- وَ قَدْ عَلِمْتُمْ مَوْضِعِي مِنْ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- بِالْقَرَابَةِ الْقَرِيبَةِ وَ الْمَنْزِلَةِ الْخَصِيصَةِ- وَضَعَنِي فِي حِجْرِهِ وَ أَنَا وَلِيدٌ يَضُمُّنِي إِلَى صَدْرِهِ- وَ 2يَكْنُفُنِي فِي فِرَاشِهِ وَ يُمِسُّنِي جَسَدَهُ- وَ يُشِمُّنِي عَرْفَهُ- وَ كَانَ يَمْضَغُ الشَّيْءَ ثُمَّ يُلْقِمُنِيهِ- وَ مَا وَجَدَ لِي كَذْبَةً فِي قَوْلٍ وَ لاَ خَطْلَةً فِي فِعْلٍ- وَ لَقَدْ قَرَنَ اللَّهُ بِهِ ص- مِنْ لَدُنْ أَنْ كَانَ فَطِيماً

ص:517

أَعْظَمَ مَلَكٍ مِنْ مَلاَئِكَتِهِ- يَسْلُكُ بِهِ طَرِيقَ الْمَكَارِمِ- وَ مَحَاسِنَ أَخْلاَقِ الْعَالَمِ لَيْلَهُ وَ نَهَارَهُ- وَ لَقَدْ كُنْتُ أَتَّبِعُهُ اتِّبَاعَ الْفَصِيلِ أَثَرَ أُمِّهِ- يَرْفَعُ لِي فِي كُلِّ يَوْمٍ مِنْ أَخْلاَقِهِ عَلَماً- وَ يَأْمُرُنِي بِالاِقْتِدَاءِ بِهِ- وَ لَقَدْ كَانَ يُجَاوِرُ فِي كُلِّ سَنَةٍ؟بِحِرَاءَ؟- فَأَرَاهُ وَ لاَ يَرَاهُ غَيْرِي- وَ لَمْ يَجْمَعْ بَيْتٌ وَاحِدٌ يَوْمَئِذٍ فِي الْإِسْلاَمِ- غَيْرَ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ وَ؟خَدِيجَةَ؟ وَ أَنَا ثَالِثُهُمَا- أَرَى نُورَ الْوَحْيِ وَ الرِّسَالَةِ وَ أَشُمُّ رِيحَ النُّبُوَّةِ- وَ لَقَدْ سَمِعْتُ رَنَّةَ الشَّيْطَانِ حِينَ نَزَلَ الْوَحْيُ عَلَيْهِ ص- فَقُلْتُ يَا؟رَسُولَ اللَّهِ؟ مَا هَذِهِ الرَّنَّةُ- فَقَالَ هَذَا الشَّيْطَانُ قَدْ أَيِسَ مِنْ عِبَادَتِهِ- إِنَّكَ تَسْمَعُ مَا أَسْمَعُ وَ تَرَى مَا أَرَى- إِلاَّ أَنَّكَ لَسْتَ بِنَبِيٍّ وَ لَكِنَّكَ لَوَزِيرٌ- وَ إِنَّكَ لَعَلَى خَيْرٍ وَ لَقَدْ كُنْتُ مَعَهُ ص لَمَّا أَتَاهُ الْمَلاَ مِنْ؟قُرَيْشٍ؟- فَقَالُوا لَهُ يَا؟مُحَمَّدُ؟ إِنَّكَ قَدِ ادَّعَيْتَ عَظِيماً- لَمْ يَدَّعِهِ آبَاؤُكَ وَ لاَ أَحَدٌ مِنْ بَيْتِكَ- وَ نَحْنُ نَسْأَلُكَ أَمْراً إِنْ أَنْتَ أَجَبْتَنَا إِلَيْهِ وَ أَرَيْتَنَاهُ- عَلِمْنَا أَنَّكَ نَبِيٌّ وَ رَسُولٌ- وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ عَلِمْنَا أَنَّكَ سَاحِرٌ كَذَّابٌ- فَقَالَ ص وَ مَا تَسْأَلُونَ قَالُوا- تَدْعُو لَنَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ حَتَّى تَنْقَلِعَ بِعُرُوقِهَا- وَ تَقِفَ بَيْنَ يَدَيْكَ فَقَالَ ص- «إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» - فَإِنْ فَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ ذَلِكَ أَ تُؤْمِنُونَ وَ تَشْهَدُونَ بِالْحَقِّ- قَالُوا نَعَمْ قَالَ فَإِنِّي سَأُرِيكُمْ مَا تَطْلُبُونَ- وَ إِنِّي لَأَعْلَمُ أَنَّكُمْ لاَ تَفِيئُونَ إِلَى خَيْرٍ- وَ إِنَّ فِيكُمْ مَنْ يُطْرَحُ فِي الْقَلِيبِ وَ مَنْ يُحَزِّبُ الْأَحْزَابَ- ثُمَّ قَالَ ص يَا أَيَّتُهَا الشَّجَرَةُ- إِنْ كُنْتِ تُؤْمِنِينَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الآخِرِ- وَ تَعْلَمِينَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَانْقَلِعِي بِعُرُوقِكِ- حَتَّى تَقِفِي بَيْنَ يَدَيَّ بِإِذْنِ اللَّهِ- وَ الَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ لَانْقَلَعَتْ بِعُرُوقِهَا- وَ جَاءَتْ وَ لَهَا دَوِيٌّ شَدِيدٌ- وَ قَصْفٌ كَقَصْفِ أَجْنِحَةِ الطَّيْرِ- حَتَّى وَقَفَتْ بَيْنَ يَدَيْ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟ مُرَفْرِفَةً- وَ أَلْقَتْ بِغُصْنِهَا الْأَعْلَى عَلَى؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- وَ بِبَعْضِ أَغْصَانِهَا عَلَى مَنْكِبِي وَ كُنْتُ عَنْ يَمِينِهِ ص- فَلَمَّا نَظَرَ الْقَوْمُ إِلَى ذَلِكَ قَالُوا عُلُوّاً وَ اسْتِكْبَاراً- فَمُرْهَا فَلْيَأْتِكَ نِصْفُهَا وَ يَبْقَى نِصْفُهَا- فَأَمَرَهَا بِذَلِكَ فَأَقْبَلَ إِلَيْهِ نِصْفُهَا- كَأَعْجَبِ إِقْبَالٍ وَ أَشَدِّهِ دَوِيّاً- فَكَادَتْ تَلْتَفُّ؟بِرَسُولِ اللَّهِ ص؟- فَقَالُوا كُفْراً وَ عُتُوّاً فَمُرْ هَذَا النِّصْفَ- فَلْيَرْجِعْ إِلَى نِصْفِهِ كَمَا كَانَ- فَأَمَرَهُ ص فَرَجَعَ- فَقُلْتُ أَنَا «لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللّهُ» إِنِّي أَوَّلُ مُؤْمِنٍ بِكَ؟يَا رَسُولَ اللَّهِ؟- وَ أَوَّلُ مَنْ أَقَرَّ بِأَنَّ الشَّجَرَةَ فَعَلَتْ مَا فَعَلَتْ بِأَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى- تَصْدِيقاً بِنُبُوَّتِكَ وَ إِجْلاَلاً لِكَلِمَتِكَ- فَقَالَ الْقَوْمُ

كُلّهُمْ بَلْ «ساحِرٌ كَذّابٌ» - عَجِيبُ السِّحْرِ خَفِيفٌ فِيهِ- وَ هَلْ يُصَدِّقُكَ فِي أَمْرِكَ إِلاّ مِثْلُ هَذَا يَعْنُونَنِي- وَ إِنِّي لَمِنْ قَوْمٍ لاَ تَأْخُذُهُمْ فِي اللّهِ لَوْمَةُ لاَئِمٍ- سِيمَاهُمْ سِيمَا الصِّدِّيقِينَ وَ كَلاَمُهُمْ كَلاَمُ الْأَبْرَارِ- عُمَّارُ اللَّيْلِ وَ مَنَارُ النَّهَارِ- مُتَمَسِّكُونَ بِحَبْلِ؟الْقُرْآنِ؟ يُحْيُونَ سُنَنَ اللَّهِ وَ سُنَنَ رَسُولِهِ- لاَ يَسْتَكْبِرُونَ وَ لاَ يَعْلُونَ- وَ لاَ يَغُلُّونَ وَ لاَ يُفْسِدُونَ- قُلُوبُهُمْ فِي الْجِنَانِ وَ أَجْسَادُهُمْ فِي الْعَمَلِ

لغات

نکث:پیمان شکنی قسوط:ستمکاری دوخت القوم:بر آن گروه چیره شدم و آنان را مغلوب ساختم.

ردهه:گودالی در کوه که آب در آن جمع می شود.

صعقه:حالت غشوه که از صدای مهیب و جز آن پیدا می شود.

وجبه:مفرد وجیب به معنای تپش و ضربان قلب رجّه:مفرد رجّ،حرکت و جنبش کرّه:بازگشت لادیلنّهم:آنان را شکست می دهم و بر آنان پیروز خواهم شد تشذّر:پراکندگی و جدایی کلکل:سینه نواجم:جمع ناجمه:طلوع کننده و خارج شونده یکنفني فی فراشه:مرا در رختخوابش می پیچاند،نگهداری می کرد،و در بر می گرفت.

عرفه:بوی آن خطله:گفتار یا کردار بدو زشت.

فطیم:از شیر گرفته شده.

حراء:با مد و کسر،کوهی است در مکه،دو وجه در آن جایز است:مذکر و مؤنث و نیز به صورت منصرف و غیر منصرف به کار می رود.

رنّه:صدایی که هنگام درد و غم و جز آن از شخص ظاهر می شود قلیب:چاه،پیش از آن که سنگچین شود هم مذکر و هم مؤنث است ابو عبیده گفته است چاه معمولی و کهنهٔ قدیمی.

دوی:صدای وزیدن باد و زنبور عسل قصف:صدای پرواز پرنده و پر زدنش در هوا.

سیماء:مقصور هم به کار می رود،علت و اثری که شیئی به آن شناخته می شود.

ص:519

غلّ یغلّ من المغنم:در غنیمت خیانت کرد، ابو عبیده می گوید در این مورد یغلّ به ضم است اما در مورد خیانت از معدن یغلّ به کسر و در مورد خیانت مطلق اغلّ یغلّ آورده می شود.

منار:علامتها،نشانه ها

ترجمه

در این فصل امام(علیه السلام)نخست موقعیت وظیفه شناسی خود،و تسلیم در برابر فرمانهای الهی و تحمل رنجها و گرفتاریهای در راه خدا را که بر خود هموار ساخته،بیان می فرماید و سپس به شرح حال خود در زمان پیامبر پرداخته و چگونگی و تربیتش را از اول تا آخر عمر بیان فرموده و در آخر به نیرومندی و استقامت خود در امر دیانت اشاره کرده است،و این است سخن امام(علیه السلام):

«هان!ای مردم،خدا مرا فرمان داده است که با ستمکاران و پیمان شکنان و تباهکاران روی زمین بجنگم،من هم با ناکثان جنگیدم،و با قاسطان جهاد کردم،مارقین را مغلوب و مقهور خود کردم،و اما شیطان افتاده در گودال،به سبب صدای ترسناك خود که فریاد تپش دل و لرزشش شنیده می شد از شرّش در امان ماندم،تنها بقیه ای از ستمگران مانده اند که اگر خداوند به من رخصت دهد بسویشان حمله برم،دولت و توانایی را از ایشان بگیرم،بجز اندکی که در شهرها پراکنده شوند.

من در خردی سینه های عرب را بر زمین افکندم و شاخه های نو بر آمدهٔ قبیله های ربیعه و مضر را شکستم،و شما،مقام بلند خویشاوندی و موقعیت ویژهٔ مرا در خدمت رسول خدا می دانید،در حالی که کودك بودم مرا در دامنش پروراند و به سینه اش می چسباند و در بسترش مرا در آغوش می گرفت و بدن مبارکش با بدن من مماس می شد،و بوی خوشش را به من می رساند،غذا را می جوید و سپس در دهان من می گذارد،و هیچ گاه دروغی در گفتار و خطا و اشتباه در کردار از من نیافت.

ص:520

از زمانی که پیامبر(صلی الله علیه و آله)از شیر گرفته شد، خداوند بزرگترین فرشته از فرشتگان خود را همراه او ساخت تا شبانه روز، وی را به راههای صحیح و اخلاق پسندیده سوق دهد، من نیز پیوسته پشت سر او راه می رفتم، همچنان که بچه بیشتر به دنبال گامهای مادرش قدم بر می دارد، و در هر روز برای من پرچمی از اخلاق حسنه اش بر می افراشت، و مرا به پیروی آن امر می کرد، همه ساله در حرا مجاور می شد و در آن جا تنها من او را می دیدم و جز من کسی وی را نمی دید، در آن زمان اسلام در خانه ای نیامده بود مگر خانه پیامبر خدا و خدیجه، و من سومین آنها بودم، نور وحی و رسالت را می دیدم و بوی خوش نبوت را احساس می کردم. وقتی در هنگام فرود آمدن وحی صدای نالهٔ شیطان را شنیدم از پیامبر سؤال کردم که این ناله و فریاد چیست؟ پیامبر فرمود: این شیطان است که از عبادت خود مایوس و ناامید شده است آنچه را که من می شنوم و می بینم تو نیز می شنوی و می بینی جز این که تو پیامبر نیستی بلکه وزیر من می باشی و پیوسته قرین خیر و نیکی هستی و با آن حضرت بودم هنگامی که گروهی از قریش حضورش شرفیاب شدند و عرض کردند: یا محمد(صلی الله علیه و آله)تو امر بزرگی را ادعا کرده ای که هیچ یك از پدران و بستگانت چنین ادعایی نکرده اند، اکنون ما دو مطلب از تو سؤال می کنیم اگر پاسخ داری و درستی آن را به ما نمایاندی درمی یابیم که تو پیغمبر و فرستاده خدایی و گرنه خواهیم دانست که ساحر و بسیار دروغگو می باشی، پیامبر خدا فرمود مطلبتان چیست؟ گفتند از خدا بخواه که این درخت از ریشه کنده شود و بیاید جلوی روی تو قرار گیرد، حضرت فرمود، خدا به هر چیزی تواناست، پس آیا اگر این کار را خدا انجام دهد شما ایمان می آورید و شهادت به حق خواهید داد؟ پاسخ دادند: آری، پیامبر فرمود: هم اکنون خواستهٔ شما را برمی آورم اما می دانم که راه خیر را نمی پیمایید در میان شما کسی هست که به چاه درخواهد افتاد و کسی است که لشکر جمع خواهد کرد. آن گاه فرمود: ای درخت، اگر ایمان به خدا و روز قیامت داری و می دانی که من پیامبر خدایم به اذن خدا، از ریشه در آی و جلو روی من توقف کن. سوگند به خدایی که وی را به حق مبعوث فرموده است که آن درخت

با ریشه های خود از زمین کنـده شـد و شـروع به آمدن کرد در حالی که زمزمه ای شدید و صدایی چون آواز بر هم خوردن بالهای پرنده با خود داشت و لرزان و بال زنان در مقابل آن حضـرت ایسـتاد و بلندترین شاخه اش را روی سر پیامبر افکند و برخی دیگر از شاخه هایش را بر روی شانهٔ من قرار داد که در جانب راست آن جناب ایسـتاده بودم،وقتی که آن مردم چنین دیدند با گردن کشـی و ناسپاسی گفتند:امر کن نیمی از آن این جا بیاید و نیم دیگرش بر جای خود بماند،پیغمبر خدا چنین دستور داد،پس نیمی از آن چنان شتابان آمد که با شگفت ترین روی آوردن و سـخت ترین صدایش همراه،و نزدیك بود که به رسول خدا بچسـبد،باز هم از روی ناسپاسی و ستیزه جویی گفتند:به این نیمه بگو که باز گردد و همچنان که بود به نیمهٔ خود بپیوندد،پس پیامبر آن را چنین امر کرد،آن نیز به جای خود برگشت،پس من گفتم:

لاـ اله الا اللّه،یا رسول اللّه،من اول شـخص ایمان آورنـدهٔ به تو هسـتم و نخستین اقرار کننـده به این که آنچه را این درخت انجام داد،به امر خـدای تعالی و به منظور بزرگـداشت سـخن تو و گواهی دادن به پیامبری تو بود،اما آن جمعیت همگی یك صـدا گفتنـد:چه ساحر بسـیار دروغگویی است که در سـحر خود چابك است،آیا جز این شـخص کسـی تو را در این امر تصدیق می کند؟آنان مرا قصد داشتند،و من از گروهی می باشم که سـرزنش هیچ سـرزنش کننده ای آنان را از مسـیر در راه خدا باز نمی دارد،چهره شان چهرهٔ صدیقان و سخنشان سخن نیکـان است،آبـاد کننـدگان شب و نشانه های روزانه،چنگ زننـدگان به رشـتهٔ محکم قرآن می باشـند،سـنتهای خـدا و رسولش را زنـده می کنند،استکبار و گردنکشی ندارند،خیانت و تباهکاری نمی کنند،دلهایشان در باغهای بهشت و بدنهایشان در کار عبادت و بندگی است .»

شرح

امام(علیه السـلام)در این فصل از خطبهٔ قاصـعه به جهانیان گوشزد می فرماید که جنگش با این گروه از مردم به فرمان خدا بوده است که از زبان پیامبر صادر شده است فرمان خدا یا قرآن است و یا سنت،اما قرآن این است: «فَإِنْ بَغَتْ»

«إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتّى تَفِيءَ إِلى أَمْرِ اللّهِ» (1)»و اما سنت که آن هم در حقیقت فرمان خداست،این است که پیامبر فرمود یا علی بزودی پس از من با این سه گروه خواهی جنگید:ناکثین،قاسطین و مارقین،ناکثین اهل جنگ جمل بودند،زیرا بیعتی را که با حضرت بسته بودند شکستند و قاسطین یعنی متجاوزان و ستمگران اهل شام،پیروان معاویه و حاضر شدگان در جنگ صفین بودند،و مارقین هم شامل خوارج نهروان می شود باید توجه داشت که بر هر سه گروه ستمکاری صدق می کند و همچنین قاسطین چون همه شان از صراط مستقیم عدالت بیرون شده و به ظلم و جور،رو آورده بودند.

و لیکن این که هر گروه را به اسمی نامگذاری کرده اند،صرفا عرف و اصطلاح شرعی می باشد و اما دلیل نامگذاری خوارج به مارقین گفتار پیامبر اکرم است که در بارهٔ ذو الثّدیه فرمود:از اصل و نسب این مرد،قومی برمی خیزند که از دین خارج می شوند چنان که تیر از هدف انحراف می یابد و ما این حدیث را در گذشته ذکر کرده ایم.

واژهٔ ضئضئ،به معنای اصل و ریشه است.و این مطلب که خبر از آینده است از علامتهای پیامبری رسول خدا می باشد،و این که امام(علیه السلام) می فرماید:با قاسطین جنگیدم و مارقین را شکست دادم این سخن دلیل بر آن است که این خطبه در آخر خلافت وی و پس از جنگهای صفین و نهروان ایراد شده است .

مراد حضرت از شیطان ردهه همان ذو الثدیه است که از خوارج می باشد، زیرا در حدیث وارد است که پیغمبر اکرم در مورد او فرمود:شیطان در چاله افتاده،

1- سوره حجرات(49)قسمتی از آیه(8) [1]یعنی:...و اگر یکی از دو طایفه بر دیگری ستم کند پس با آن که ستم می کند بجنگید تا بازگشت به فرمان خدا کند.

که مردی از قبیلهٔ بجیله از او می ترسد و به اعتبار این که گمراه و گمراه کننده است وی را شـیطان نامید،و اما این که او را به گودال نسبت داد به این دلیل است که وقتی امام در میان کشـته ها به جسـتجویش پرداخت وی را در میان گودالی یافت که بر اثر ریزش آب حفر شده بود،و چون پیامبر قبلا از چگونگی قتل وی خبر داشت لذا او را چنین توصیف فرمود،و از زید بن رویم نقل شده است که امیر المؤمنین در جنگ نهروان به من فرمود:امروز چهار هزار نفر از خوارج کشته می شوند که یکی از ایشان ذو الثدیه است،و وقتی که تمام خوارج را به قتل رساند در صدد برآمد که جسد ذو الثدیه را بیابد،ممکن نشد و چون از جسـتجوی آن خسته شده بود به من دستور داد چهار هزار قطعه از نی آماده کنم،و خودش سوار بر قاطر مخصوص پیامبر شد پشت سر من می آمد و به من گفت روی هر کدام از کشتگان یك قطعه از نی بگذار مردم نظاره می کردنـد من کارم را به آخر رساندم جسدها تمام شد اما یکی از تکه های نی در دست من باقی ماند،رو به آن حضـرت کردم دیدم چهره اش درهم شـد و با خود می گفت:به خـدا سوگنـد دروغ نگفته ام و دروغ به من گفته نشده،در این حال از گودالی که جای ریزش آب بود صدای شرشـر آب شنیده شد،به من فرمود:آن جا را دقت کن،موقعی که خوب نگاه کردم دیدم یکی از کشته ها در آب فرو رفته،پایش به دسـتم آمد آن را کشـیدم و گفتم این پای آدمی است حضـرت زود از مرکب پیاده شد،پای دیگرش را گرفت و دو نفری او را به بیرون گودال کشاندیم معلوم شد که اوست،این جا بود که صدای تکبیرش بلند شد و به سجده افتاد و مردمی که حاضر بودند نیز تکبیر گفتند و به سجده افتادند.

منظور از واژهٔ صـعقه حالت غشوه و مرگی است که در اثر شمشـیر وی بر ذو الثدیه عارض شد و لازمهٔ آن لرزش و حرکات سـینه و ضـربان قلب او بود که شنیدن آن را بیان فرموده است و بعضی گفته اند مراد صاعقه و صیحهٔ عذاب

است زیرا روایت شده است که وقتی علی(علیه السلام)در مقابل دشمنان قرار گرفت فریادی چنان هول انگیز سر داد که همه ترسیدند و ذو الثدیه از شدت ترس فرار کرد و ناپدید شد تا بالاخره جسدش را در میان آن گودال یافتند،بعضی دیگر از شارحان احتمال داده اند که مقصود از شیطان همان ابلیس مشهور است چنان که در خطبهٔ اول شرح کردیم،که همان قوه و همیّه است و به خاطر مشابهت لفظ ردهه را که حفره ای در دامنه کوه است به منظور استعاره از قسمت میانی دماغ که جایگاه قوهٔ مذکور است،آورده و گاهی در اصطلاح اهل تجرید و معنویت از دماغ و قوای آن تعبیر به جبل و از شیاطین گاهی به جن و گاهی به ملائکه می شود و چون پیامبران و اولیای خدا بعضی اوقات امور معنوی و حقایق مجرد از ماده از قبیل فرشتگان،جن و شیاطین را با کمك نیرویی که بر ایشان حاصل شده، به صورت محسوس در می یابند-که این مطلب در مقدمات کتاب بیان شده و در آینده نیز به آن اشاره خواهیم کرد-بنا بر این می توان گفت که امام(علیه السلام)شیطان واقعی را با صورت محسوس که دارای قفسهٔ سینه و قلب بوده،مشاهده کرده و چون دارای مقام عصمت بود پیروزی بر شیطان و رانده شدن و بیچارگی وی را مشاهده می کرد لذا از پیشگاه خداوند توانا صیحهٔ عذاب آوری را می شنید که بر شیطان وارد شده و در اثر آن صدای ضربان قلب و حرکتهای سینهٔ وی را شنید همچنان که ناله های او را می شنید که بقیهٔ سخنان حضرت حکایت از این معنا دارد.

منظور امام از بقیهٔ اهل بغی معاویه و واماندگان از لشکر شامند در مقابل جنگ با آن حضرت که فریبکاری را پیشه کردند و آن حکمیّت خائنانه را بر قرار ساختند و این که فرمود اگر خدا رخصت دهد که به جانب آنها برگردد بر آنان غلبه خواهد کرد و زندگیشان واژگونه می شود،از باب اطمینان به وعده ای بود که خدای سبحان بطور کلی داده است که هر کس مورد تجاوز و ستم واقع

شود او را یـاری خواهـد کرد (1)و آیه شـریفه «یـا أَیُّهَا النّاسُ إِنَّما بَغْیُکُمْ عَلی أَنْفُسِکُمْ» (2)و نیز آیـهٔ دیگر که می فرماید «إِنْ تَنْصُرُوا اللّهَ یَنْصُرْکُمْ» (3)»و جز اینها...

و لا أذن اللّه فی الکّرة...تشذّرا ،اذن خدا کنایه از فراهم شدن اسباب برگشت به سوی آنها و مهلت داشتن برای تجهیز وسایل و امکانات می باشد، در این عبارت ما به معنای من،به کار رفته از باب اطلاق اسم عام بر خاصّ،یا این که ما،به معنای الذی است .

انا وضـعت بکلکل العرب... ،در این قسـمت حضـرت فضیلت و برتری خود را از نظر شجاعت و بزرگواری بر دیگران خاطر نشان ساخته است اما نه فقط به منظور مفاخره و مباهات که صفتی ناپسند و مذموم است و حتی اساس این خطبه را بر آن نهاده است،بلکه مراد آن است که با این سخنان دل دشمنان را از بیم و ترس،پر کند و روحیهٔ دوستانش را تقویت نماید.

واژهٔ کلکل را اسـتعاره از گروهی از بزرگان عرب قرار داده که در صـدر اسـلام آنها را به قتل رسانـد و جمعیتشان را پراکنـده ساخت و دلیل مشابهت در این مورد آن است که این گروه در حقیقت مرکز قدرت و نیروی عرب بودند،چنان که سـینهٔ موجود زنده جایگاه نیرو،و قوت او می باشد و بنا بر قرائت کلاکل به صورت جمع نیز اسـتعاره از همان اشـراف عرب است که امام با آنها جنگید و آنان را کشت،و وجه شـبه همان است که ذکر شد و احتمال دیگر آن است که مجاز باشد از باب اطلاق جزء بر کل یعنی مراد از سـینه یا سینه های عرب،خود عربها باشد.و

1- استفاده شده از آیه(60)سوره حج(22) [1]است:...ثم بغی علیه ینصرنه اللّه.

2- سوره یونس(10)قسمتی از آیه(22)، [2]یعنی:ای مردم هر ظلم و ستمی که انجام دهید بر نفس خود کنید.

3- سوره محمد(47)قسمتی از آیه(6)، [3]یعنی:اگر خدا را یاری کنید شما را یاری می کند.

حرف«باء»در کلمـهٔ بکلکل زایـد است و مراد از وضع آنها،ذلیل و خوار ساختنشان می باشد،وضـعته فاتضع،این سـخن را عرب وقتی می گوید که قدر و منزلت شخصـی را پایین آورده باشد و ممکن است حرف باء برای الصاق باشد یعنی پستی و خواری را همراه آنان ساختم و لفظ قرون اسـتعاره از بزرگان دو قبیلـهٔ ربیعه و مضـر است که با آنها جنگیـد و آنان را به قتل رسانـد،و وجه شـبه آن است که این گونه افراد نسـبت به قبیله خود،حربهٔ دفاعی و وسـیلهٔ حمله به دشـمن می باشـند چنان که شاخها برای حیوانها وسیلهٔ دفاع و حمله است و با ذکر واژهٔ کسـر که به معنای شکستن است این استعاره را ترشیح فرموده است که کنایه از کشتن آنان می باشد،و مراد از نواجم قرون افراد سرشناس و مشـهور از این دو قبیله است،این مطلب که حضـرت عده ای از بزرگان قبیلهٔ مضـر را در اوایل اسلام به قتل رسانده امری روشن و معروف است اما یادآوری قرون(شاخها)ی ربیعه اشاره به کسانی از آنهاست که در جنگهای جمل و صـفین حاضر بودند و حضرت با یارانش آنان را به قتل رساند و هر کس در این جنگها دقت کند نام این افراد را می تواند دریابد .

و قد علمتم موضعی... ،در این عبارت حضرت شرح می دهد که چگونه از اول عمر در خدمت رسول خدا بوده و در سایهٔ تربیت وی آمادهٔ کمالات نفسانی علمی و اخلاقی برتر شده و مناسـبتها و اولویتهایی را بیان می دارد که در حصول این تربیت و ملازمت،مؤثر بوده است و اینك به ذکر آنها می پردازیم:

1-نخست خویشاونـدی نزدیك وی با رسول خـداست که با یکدیگر پسـر عمو بودند،پدرهایشان برادران اصـلی از یك پدر و مادر بودند و دیگر اولاد عبـد المطّلب،از یك پدر و مادر نبودند جز زبیر که(مادرش صـفیّه دختر عبد المطّلب با پدر پیغمبر و علی(علیه السـلام)از یك پدر و مادر بودند).

2-دوم موقعیت خاصی که با رسول خدا داشته و آن را با این مطلب که

پیامبر او را در کنار خود می گرفت هنگامی که کودك بود و سایر آنچه را که بیان فرموده است،شـرح مطلب این است که مجاهـد می گوید یکی از نعمتهـای خداونـد بر علی(علیـه السـلام)کـه در بـارهٔ وی انجـام و خیر او را اراده فرمـود،آن اسـت کـه در یکی از سالهـا قحطی و خشـکسالی سـختی قریش را فرا گرفت،ابو طالب که دارای فرزندان و عیالات زیادی بود،طبعا بسـیار در مضیقه قرار داشت،از این رو پیامبر اکرم به عمویش عباس که از بقیـهٔ بنی هاشم وضـعش بهتر بود گفت می دانی که برادرت ابو طالب عیالمنـد است و سـختی معیشت وی را می آزارد چه می شود برویم و هر کـداممان یکی از فرزنـدانش را تکفل کنیم تا تخفیفی در زنـدگانی او پدید آید؟ او هم پذیرفت و دو نفری پیش ابو طالب رفتند و پیشـنهاد خود را بیان داشتند، ابو طالب گفت عقیل را پیش من بگذارید و هر چه می خواهید انجام دهید،پس پیغمبر اکرم علی را انتخاب کرد و عباس هم جعفر را برگزید،و از طرفی تنها ابو طالب بود که مدتها کفالت پیامبر را به عهده داشت و او را در دامن خود پروراند و بعدها او را در آغاز پیامبریش حمایت کرد و از شرّ مشرکانش رهانید و هنگام ظهور دعوتش،وی را یاری کرد و این مطلب از اموری است که ویژگی موقعیّت علی را در نزد پیامبر تاکید می کند.

ویژگی دیگر علی(علیه السـلام)با پیامبر،خویشاونـدی سـببی و مصاهرت آن دو بزرگوار می باشـد،که باعث پیـدایش نسل اطهر و فرزندان معصوم و ائمه اطهار شد،در مورد این که حضـرت می فرماید پیامبر اکرم لقمه را می جوید و در دهان من می گذاشت مطلبی را حسن بن زید بن علی بن الحسـین(علیه السـلام)،از پدرش زید نقل کرده است که پیغمبر خدا(صلی الله علیه و آله)لقمهٔ گوشت یا خرما را در دهان می جوید تا نرم شود و آن را در دهان علی(علیه السلام)که طفلی کوچك در دامن پیامبر بود، می گذاشت .

3-موقعیت سوّم که حضرت با پیامبر اکرم داشته این است که هرگز گفته ای

خطا و عملی خلاف از او دیده نشد،و این مطلب به آن دلیل بود که تربیت در دامن رسول خدا و عبادات و ریاضـتهای شرعی،عامل چیرگی عقل بر دو نیروی خشم و شـهوت و سـبب مغلوبیّت نفس اماره است که خود سرچشـمهٔ خطای در گفتار و خلاف در رفتار می باشد،و در نتیجه این امور ترك رذایل و دوری از گناه و معصیت،ملکهٔ نفسانی و خلق و خوی وی گردید و این همان مقام عصمت از هر گونه خطاست که در حق آن حضرت و بقیهٔ معصومین از فرزندان وی ادعا شده است و جای هیچ گونه انکاری نیست :

منظور از فرشـته ای که می فرماید از اول زندگی همدم پیامبر بود جبرئیل است که در اصـطلاح گروهی از دانشمندان اسلامی تعبیر به عقل فعـال می شود و همراهی بـا او اشـاره به آن است که نفس مقـدس آن حضـرت از اول طفولیت تحت تربیت وی بود و بر حسب اسـتعداد کـاملی که در طبیعت او وجود داشت علوم و مکـارم اخلاقی و بقیـهٔ راههای رسـیدن به مقام قرب الهی را به او افاضه می کرد.و در ضـمن یادآوری موقعیتهای خود با پیامبر،اشاره به تربیت آن حضرت به وسیله فرشتهٔ وحی می کند تا خاطر نشان سازد که علوم و معارف و مکارم اخلاقی و سجایای نفسانی رسول اکرم در خود وی نیز به وسیلهٔ تبعیت از پیامبر،تحقق یافته است.

از مطـالبی که در بـارهٔ پیـامبر بـا فرشـته و نگهـداریش به سـبب او،ذکر شـده روایتی است که از امام باقر(علیه السـلام)نقل شـده است که فرمود:خداونـد بر حضـرت محمـد(صـلی الله علیه و آله)فرشـتهٔ بـا عظمتی را موکل ساخته بود که از آغاز انفصال از شـیر خوارگی او را به کارهای خیر و مناسب،راهنمایی کند و به مکارم اخلاق وادار سازد و،وی را از شـرور و خویهای نامناسب باز دارد،و او کسـی است که در سن جوانی که هنوز به درجهٔ پیامبری نرسیده بود پیوسته این ندا به گوشش می رسید:

السلام علیك یا محمد یا رسول اللّه و چنان گمان می کرد که این ندا از سوی سنگها

و یا داخل زمین است امّا هر چه دقت می کرد چیزی را مشاهده نمی کرد ...

4-و لقد کنت اتبعه اتباع الفصیل اثر أمّه ،اشاره به موقعیت دیگرش با پیامبر است که پیرویش از وی،هیچ وقت قطع نشد زیرا فرمود پیوسته به دنبال پیامبر می رفتم چنان که بچه شتر همیشه به دنبال مادرش می رود.

5-فایده و ثمرهٔ تبعیت و ملازمت خودش را با پیامبر(صلی الله علیه و آله)به این طریق بیان می فرماید که هر روزه علامت و پرچمی از اخلاق پسندیده و خویهای شایسته اش را برای من برمی افراشت و هر لحظه مرا به اقتدای به وی امر و ترغیب می کرد،کلمهٔ علم که به معنای پرچم و علامت است استعاره از درخشندگیهای اخلاقی است زیرا اینها نیز همانند علامت و پرچم راهنمای آدمی به سوی سعادت و خوشبختی می باشد .

6-ویژگی ششم آن حضرت با پیامبر آن است که هر ساله در دامنهٔ کوه حراء مدتی مجاور پیامبر(صلی الله علیه و آله)بود،پس در این مکان تنها او بود که پیامبر را می دید و جز وی دیگری حضرت را نمی دید.

در کتب صحاح نقل شده است که پیغمبر اکرم سالانه مدت یك ماه در حراء سکونت می گرفت و در این ماه هر کسی از بینوایان که می آمد از خوان نعمت آن حضرت استفاده می کرد و موقعی که آن مدت سپری می شد به سوی مکه بر می گشت و پس از هفت بار طواف کعبه به خانهٔ خود می رفت و این وضع ادامه داشت تا سالی که خداوند او را برای رسالت برگزید،که آن سال در ماه رمضان به همراه خانواده اش خدیجه و حضرت علی و یك نفر خدمت گزار به حراء آمد.طبری و دیگران می گویند که حضرت رسول قبل از بعثت هر گاه وقت نماز می شد،پنهان از ابو طالب و بقیهٔ عموها و سایر فامیلش تنها با علی به سوی دامنهٔ کوههای خارج مکه رهسپار می شدند آن جا نماز می خواندند و هنگام شب مراجعت می کردند و این امر مدتها ادامه داشت تا آن که یك روز

حضـرت ابو طـالب در آن جا با آنها بر خورد که مشـغول نماز بودنـد به پیامبر رو آورد و گفت فرزنـد برادرم این چه دینی است که تو به آن عمل می کنی؟حضـرت فرمود:عمو جان،این دین خـدا و فرشـتگان و تمام پیامبران او،و نیز آیین جـدمان ابراهیم است که خداوند مرا برای ابلاغ آن به بندگانش فرستاده است.عمو جان، اکنون تو برای پاسخ دادن به آن و یاری کردن من و جان نثاری و بذل نصیحت در راه پیشرفت آن از دیگران سـزاوارتری،ابو طالب گفت:فرزنـد برادرم!من که معذورم و نمی توانم از دین خود و کیش و آیین پدران و اجدادم برگردم،اما به خدا سوگند تا زنده ام نمی گذارم از کسی گزندی بر تو وارد شود.

در روایت دیگر چنین نقل کرده است که حضـرت ابو طالب به علی(علیه السلام) گفت:فرزندم!این دین که به آن عمل می کنی چیست؟او پاسـخ داد،پـدر!من ایمـان به خـدا آورده و پیغمبرش را پـذیرفته ام و آنچه او از طرف خـدا آورده تصـدیق دارم و برای خـدا بـا وی نمـاز می خوانم،ابو طالب فرمود:البته او محمد(صلی الله علیه و آله)جز به خیر و نیکی دعوت نمی کند همراهی با او را ترك مکن.

7-لم یجمع بیت واحـد...و انـا ثالثهما ،در این عبارت اشاره می کنـد به این مطلب که او نخستین مردی است که اسـلام آورد و به پیغمبر گروید.تفصیل بیشتر این امر در خطبه های پیشین بیان شده است در خطبهٔ شماره 68:آیا من به خدا دروغ می بندم!و حال آن که من اولین ایمان آورندهٔ به او می باشم (1)،و در خطبهٔ شماره 56:پس از من بیزاری مجوییـد زیرا من بر فطرت توحید زاده شده ام،و بر همهٔ مردم در اسلام آوردن و هجرت کردن سبقت جسته ام (2).

طبری در تاریخ خود از عباد بن عبد اللّه نقل می کند که شنیدم امیر المؤمنین

1- این خطبه در مذمت اهل عراق است.(مترجم)

2- این خطبه در توصیف مردی مذموم و بیان برتری خود بر او بود.

فرمود: من بنـدهٔ خدا و برادر رسول خدایم و من صدیق اکبرم و پس از من هر کس چنین ادعایی کند، دروغگو و افترا زننده است و من هفت سـال پیش از بقیـهٔ مردم نمـاز بجـا می آوردم، و بنـا به روایت دیگر فرمود: من صـدّیق و فاروق نخستینم که هفت سال پیش از ابو بکر ایمان آوردم و نماز خواندم، و به وجوه دیگری نیز این مطلب نقل شده است:

الف- ابن مسـعود می گویـد: به مکه وارد شـدم، رفتم نزد عباس بن عبد المطلب که آن روز فروشـندهٔ عطر بود و نزدیك زمزم نشسـته بود، در حالی که ما نزد او حضور داشتیم ناگهان مردی با دو جامهٔ سفید از باب صفا جلو آمد در حالی که زلفهای مجعّد و پیچ در پیچ تا نیمه های دو گوش او را فرا گرفته بود، دارای قامتی بلنـد و دماغی عقابی بود که میانـهٔ آن بر آمـده و سوراخهایش تنگ می نمود، چشـمهایش درشت و سیـاه و ریشـش انبوه و پر پشت بود، دنـدانهایی روشن و درخشان داشت رنگ چهره اش سـفید متمایل به قرمز بود، کودکی نزدیك به بلوغ یا نوجوانی بالغ با صورتی زیبا در پهلوی راست او قرار داشت به دنبال ایشان زنی روان بود که موارد زینت خود را پوشـیده بود، این چنـد نفر به طرف حجر روان شدند، نخست آن مرد و سپس آن جوان نورس حجر را لمس کردند و بعد به طواف خانه پرداختند و پس از آن سنگ را قبله قرار دادنـد، نوجوان در پهلوی آن مرد و آن زن هم پشت سـرشان قرار گرفت، ارکان نماز را بطور کامل انجام دادنـد وقتی که ما این وضع بی سابقه را مشاهـده کردیم به عباس گفتیم ما که تا کنون چنین دینی در میان شـما متـدینین ندیـده ایم. گفت: آری به خـدا سوگند چنین اسـت گفتیم اینها چه کسانی می باشـند؟ آنان را برای ما معرفی کرد، و سـپس گفت: به خدا قسم در روی این زمین، جز این سه نفر به این دین یافت نمی شود و نظیر این داستان از عفیف بن قیس نیز نقل شده است.

ب- از معقل بن یسار نقل شده است که گفت: نزد پیامبر بودم به من

فرمـود:آیـا می خواهی به عیـادت فـاطمه(علیه السـلام)بر وی؟عرض کردم:البته که می آیم، برخـاستیم و بـا هم رفـتیم،پیـامبر به دخـترش فرمود:حالت چطور است؟فاطمه عرض کرد:به خـدا سوگند بیماریم طولانی شده و حزن و اندوهم شدت یافته است زنها به من می گویند پدرت به تو شوهری داده است که ثروت و مالی ندارد پیامبر فرمود:آیا خوشـحال نیستی که ترا شوهری داده ام که پیشـتازترین افراد امتم در اسلام آوردن است و دانشش از همه بیشتر و فضیلت حلم و بردباری وی بر تمام آنها راجح می باشد؟فاطمه عرض کرد:البته که خوشحالم، ای رسول گرامی.

همین حـدیث از ابو ایوب انصاری،امام جعفر صادق(علیه السـلام)،سـدّی، ابن عباس،جابر بن عبـد اللّه انصاری،اسـماء بنت عمیس،و ام ایمن،نیز روایت شده است.

ج-ابو رافع می گوید:برای دیدن ابو ذر و خدا حافظی با وی به سـرزمین ربذه رفتم،ابو ذر ضـمن سـخنانی به من گفت:در آیندهٔ نزدیك برای شما آزمایشـی بزرگ در پیش است پس تقوای الهی را پیشهٔ خود سازید،و دست از دامن علی بن ابي طالب بر ندارید،از او پیروی کنید زیرا من از پیامبر اکرم شـنیدم که با وی فرمود ای علی(علیه السلام)تو نخستین شخصی هستی که به من ایمان آورده و اولین فردی می باشی که در روز رستاخیز با من مصافحه می کنی،و تو صدیق اکبر و فاروق هستی که حق را از باطل جدا می کنی؟و تو یعسوب المؤمنین می باشی.

د-ابو ایوب انصاری می گوید که پیامبر خدا فرمود:فرشتگان الهی هفت سال بر من و بر علی(علیه السلام)دعا و صلوات نثار کردند به دلیل این که در آن مدت بجز وی مردی با من نماز نخواند.

این را نیز بدانید که برخی از اشخاص نادان به این امر اعتراض کرده و

گفته اند:علی بن ابي طالب هنگامی که اسـلام آورد به سن بلوغ نرسـیده بود بنا بر این ایمان و اسـلامش معتبر نیست ولی از این اعتراض به چند وجه پاسخ داده شده است که به ذکر آن می پردازیم:

1-در مرحلـهٔ اول،این را قبول نداریم که حضـرت علی(علیه السـلام)هنگام اسـلام آوردن بالغ نبوده است و چند دلیل نقلی برای آن وجود دارد که هم اکنون خاطر نشان می کنیم:

الف-شـداد بن أوس گفت:از خبّاب بن الارتّ پرسـیدم که حضـرت علی هنگام مسـلمان شـدن چند ساله بود؟او گفت:در آن موقع پانزده سال از عمرش می گذشت و در آن روز بالغ و کامل در بلوغ بود.

ب-ابو قتاده از حسن بصری نقل کرده است که نخستین مسلمان علی بن ابي طالب بود،وی در آن موقع پانزده ساله بوده است.

ج-حذیفه یمانی گفت:هنگامی که علی(علیه السـلام)چهارده سال از سنش می گذشت و با پیامبر شبانه روز نماز می خواند،ما بت پرست بودیم و به پرسـتش سنگها و شرب خمر و می گساری بسر می بردیم،در آن موقع قریش به آن حضرت نسبت سفاهت و نادانی می دادند اما هیچ کس به دفاع از وی برنمی خاست بجز علی بن ابي طالب.

2-پاسخ دوم از اعتراض بر بالغ نبودن علی(علیه السلام)هنگام اسلام آوردن آن است که آنچه از اطلاق واژهٔ کافر و مسلم تبادر به ذهن می کند بالغ بودن(ذهن) و کودك نبودن از این جهت است نه از نظر سـنّی و تبادر به ذهن هم خود دلیل بر حقیقت است.بنا بر این به ظاهر امر رجوع می کنیم که گفته انـد:علی اسـلام آورد و خود این کلام دلیل است بر آن که در آن وقت بالغ بود و نسـبت به آنچه انجام می داد عقل داشت،بعلاوه که در سـرزمینهای گرم مثل شهر مکه و نواحی آن،بطور معمول طبیعتهای سالم،پیش از پانزده سالگی به حد بلوغ می رسند و

حتی بعضی در سن دوازده سالگی حالت احتلام برای شان اتفاق افتاده است.

3-پاسخ سوم که ریشهٔ اعتراض را در هم می شکند و اساس و بنیان آن را ویران می سازد این است که اگر اسلام آوردن آن حضرت در زمان بلوغش بوده است که مقصود حاصل است و اگر بالغ نبوده،باز کافر بر او اطلاق نمی شود زیرا مولود بر فطرت بوده است،پس این که می گویند علی(علیه السلام)در فلان سنّ اسلام آورده،مراد آن است که در این موقع به عبادت خداوند آغاز کرده و اطاعت فرمان خدا و رسولش را گردن نهاده است.بنا بر این اسلام وی اسلامی فطری و ایمان خالصی بود که بر زمینهٔ پاك و نفس مقدس او وارد شد،نفس مقدس او که هرگز به ناشایستگیهای جهالت و بت پرستی و عقاید باطلی که بر ضد حق است آلوده نشده بود این عقاید باطله معمولا در نفوس آنان که سالها عمر خود را در بی ایمانی و شرك گذرانده و سپس اسلام می آورند،جایگزین می شود،آری ایمان علی(علیه السلام)به خدا و پیامبر وی موقعی تحقق یافت که صفحهٔ دلش آن چنان از کدورتهای باطل پاك و مصفّا بود که تمثالی از حق و تصویری از حقیقت را مجسم می ساخت(این بود جایگاه ایمان علی(علیه السلام))اما دیگران موقعی ایمان آوردند که سالها در کفر و شرك گذرانده بودند،بنا بر این تحقق و جایگزینی ایمان در دلهای آنان در صورتی میسر می شود که با زحمتهای زیاد و ممارستهای طولانی،آثار باطل و ملکات سوء را از خود محو کنند،پس چقدر فرق است میان این دو مسلمان،ببین تفاوت ره از کجاست تا به کجا.

8-هشتمین ویژگی امیر المؤمنین و موقعیت او با پیامبر اکرم آن است که او نور وحی را رؤیت و رایچهٔ طیبهٔ نبوت را احساس می کرد و نالهٔ بی تابانهٔ شیطان را می شنید،و این امور از بالاترین مراتب اولیا می باشد.

نکته های بلاغی:امام(علیه السلام)لفظ نور و روشنایی را استعاره آورده است از آنچه که با چشم بصیرت جاودانهٔ خود مشاهده کرده و مشاهدات وی عبارت

ص:535

است از اسـرار وحی و نبوت و علوم تنزیل و دقایق تأویل اینها بر صفحهٔ نفس قدسی او.وجه استعاره آن است که این علوم و اسرار انسان را از تاریکیهای جهل و نادانی در طریق حق به سوی حق تعالی راهنمایی می کند چنان که نور مادی در راههای محسوس راه انسان را روشن می سازد و چون روشـنایی،خود بهرهٔ بصری است با آوردن واژهٔ رویت و دیدن این استعاره را ترشیح فرموده،و کلمهٔ ریح را نیز از موقعیت و مقام پیامبری و رازهای آن استعاره آورده و برای ترشیح از واژهٔ شمّ بویید استفاده فرموده است به دلیل آن که،بهرهٔ حس شامّه است.

اما این که حضـرت صـدای نالهٔ شـیطان را می شـنید،پیش از این در بارهٔ چگونگی شـنیدن انسان صدای فرشـته و شـیطان و دیدن صورت او،توضـیح دادیم،که این امور در صورتی میسـر است که نفس آدمی برای طلب معانی معقول و فرود آوردن آن به طرف صفحهٔ خیال،از قوهٔ مخیله کمك بگیرد تا آن را به شهود سمعی،حس مشترك برساند.

از این مطالب چنین اسـتفاده می شود که امام(علیه السـلام)آمادگی داشت که صدای گریهٔ شیطان را بشنود،این دیو حیله گر،هنگامی که از پیروی مردم و تسـلیم آنان در برابر دسـتورهای گمراه کننده اش ناامید شد،فریادش به ناله بلند شد،زیرا متوجه شد که خلق حاضر نیستند در برابر او خضوع کنند و،وی را بپرستند.

توضیح این که نفس مقدس امام(علیه السلام)معنای شیطان را همراه با مفهوم یأس و اندوه تصور می کرد و سپس نیروی تصویر ساز مخیله اش آن را به صورت فریاد زنندهٔ اندوهگین تصویر و به سوی صـفحهٔ خیال پایینش می آورد،این بود که آن حضرت نالهٔ دردناك شیطان را می شنید.و این معنا را سـخن رسول خدا تأیید می کند موقعی که در مورد این امور از پیامبر سؤالهایی مطرح ساخت، فرمود:آنچه را که من می شنوم،تو نیز آن را می شنوی و آنچه می بینم تو نیز

می بینی اما تو پیامبر نیستی،این فرمایش رسول خـدا گواه روشـنی است بر این که آن حضـرت به مقامی رسـیده بود که آواز وحی و سـخن فرشته و صدای شیطان را می شنید و بالاخره روح پاك و نفس قدسی امام،تمام کمالات دیدنی و شنیدنی و غیر آن را دارا بود بجز مقام نبوت و پیامبری که این مطلب برای هیچ فردی از افراد انسانی حاصل نمی شود،مگر با دارا بودن شرایطی که ما در مقدّمات کتاب آنها را مشروحا بیـان داشتیم و در همـان مورد فرق میان نبی و دیگر دارنـدگان نفوس کامله را خاطر نشان کردیم و اکنون خلاصه ای از گذشـته را تکرار می کنیم و آن،آن است که آدمی از سوی آسـمان مورد خطـاب واقع شود و مسـئولیت یابـد که تمـام امور دنیوی و اخروی جامعـهٔ بشـریت را اصلاح سازد و این خود بالاترین و کاملترین مقام از هر مقامی است که آدمی امکان وصول به آن را دارد.

از امام صادق(علیه السـلام)روایت شده است که حضـرت علی(علیه السـلام)پیش از ماموریت پیامبر برای رسالت همراه آن حضـرت نور وحی را می دیـد و صـدای آن را می شـنید و پیـامبر اکرم به او فرمود اگر این نبود که من آخرین پیغمبرم،تو هم در نبوت بـا من شـریك می بودی،اکنون اگر چه تو پیامبر نیستی،اما وصـی پیغمبر خدا و وارث او بلکه تو سـرور اوصیاء و پیشوای با تقواترین آنها می باشی، بطور کلی پس از آن کـه رسـول اکرم از امیر المـؤمنین(علیـه السـلام)نفی مقـام نبـوت کرد امر وزارت را برای او تثـبیت فرمـود و خـود ایـن امر دلیل شایسـتگی آن حضرت است که لیاقت دارد،پس از پیامبر اکرم امور معاش و معاد جامعهٔ انسانی را به نحو احسن اداره کند،و سپس در بارهٔ وی گواهی می دهد که آن حضـرت بر طریق خیر و در مسـیر آن است و این اشاره است به طریقهٔ پسـندیده و پایداری وی در رفتاری که در خدمت و تحت تربیت او داشت و این مطلب نیز خیر کثیر می باشد .

در امر مصاحبت آن حضرت با پیامبر و شنیدنش صدای نالهٔ دردآور

ص:537

شیطان را از مسند احمد حنبل چنین نقل می کنند که علی(علیه السلام)فرمود:در شب معراج خدمت پیامبر بودم،او در حجر اسماعیل مشغول نماز و من نیز نماز می خواندم،پس از آن که هر دو نمازمان را بجای آوردیم من نالهٔ دردناك شدیدی را شنیدم،خدمت آن حضرت عرض کردم یا رسول اللّه این چه فریادی است؟ فرمود مگر نمی دانی،این صدای نالهٔ شیطان است چون دانسته است که من در این شب به آسمان بالا می روم و او ناامید شده است از این که در روی زمین عبادت شود لذا فریاد دردناکش بلند شده است.

اما در بارهٔ امر وزارت که پیامبر اکرم برای امیر المؤمنین(علیه السلام)تثبیت کرد،از خودش روایت شده است که وقتی آیهٔ «وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (1)»نازل شد، رسول خدا مرا خواست و به من امر فرمود که یك صاع از طعام حاضر سازم و ران گوسفندی بر آن بگذارم و اندکی شیر بیاورم،آنچه دستور داد انجام دادم و پس از تهیهٔ غذا ماموریت جمع آوری اولاد عبد المطلب را به من محوّل فرمود:

من رفتم آنها را فرا خواندم حاضر شدند،چهل نفر مرد بودند که در میان آنان عموهایش ابو طالب،حمزه،عباس و ابو لهب وجود داشتند وقتی همه جمع شدند دستور داد غذا را آوردند آن را جلو خود بر زمین گذاشت،پاره ای از گوشت برداشت و قطعه قطعه کرد و آنها را در تمام قسمتهای ظرف غذا انداخت و به حاضران گفت به نام خدا تناول کنید،همه خوردند و کاملا سیر شدند،به خدای محمد(صلی الله علیه و آله)سوگند هر یك از آنان به اندازهٔ همهٔ غذایی که برای تمام جمعیت آورده بودم می خورد.پس از خوردن غذا،فرمود:یا علی(علیه السلام)مهمانان را سیراب کن ظرف شیر را حاضر ساختم همه از آن نوشیدند تا سیراب شدند به خدا سوگند هر یکی از آنان مانند همان

1- الشعراء(26)آیه(214)، [1]یعنی:اول خویشاوندان نزدیکترت را از عذاب الهی بر حذر دار.

کاسه شیری که جمعیت را سیراب کرد به تنهایی می نوشید،سپس رو کرد به آنان و فرمود ای فرزندان عبد المطلب به خدا قسم،در سر تا سر جهان عرب جوانی را سراغ ندارم که برای فامیل خود،امری را آورده باشد برتر و با فضیلت تر از آنچه من برای شما آورده ام،من خوبی دنیا و آخرت را برای شما آورده ام و خداوند به من دستور داده است که شما را به آن دعوت کنم،کدام یك از شما حاضر است در این راه به کمك من برخیزد،تا برادر و وصی و جانشین من در میان همهٔ شما باشد؟همگی سرها را به زیر افکندند،من که سنّم از همه کمتر و چشمم از همه بیمارتر و شکمم بزرگتر و ساقهای پایم باریکتر بود(کنایه از اظهار کوچکی و فروتنی آن حضرت است)گفتم:یا رسول اللّه من آماده ام تو را در این امر،کمك و یاری کنم،حضرت مرتبهٔ دوم مطلب را اعاده فرمود،باز هم مردم از پاسخ دادن خودداری کردند و من نیز آنچه اول گفته بودم تکرار کردم، این بار پیامبر دست به گردن من گرفت و به خویشان خود گفت:این است برادر،و،وصی و خلیفهٔ من در میان شما،بنا بر این سخنان او را بشنوید و اطاعت کنید اما مردم برخاستند،در حالی که می رفتند خندهٔ مسخره آمیز بر لب داشتند و به ابو طالب گفتند:اکنون محمد(صلی الله علیه و آله)تو را دستور داد که گوش به حرفهای بچه ات بدهی و از وی پیروی و اطاعت کنی.

9-ویژگی نهم امیر المؤمنین با پیامبر اکرم آن است که وقتی جمعیت فراوانی از قریش حضور آن حضرت آمدند سؤالاتی کردند و داستان معجزهٔ درخت که در قبل شرح دادیم اتفاق افتاد علی(علیه السلام)آن جا بود،آنها انکار کردند ولی علی(علیه السلام) تصدیق کرد و ایمانش را برای چندمین مرتبه آشکار کرد.

در مباحث گذشته آگاه شدی که هیولای عالم کون و فساد و اصل جهان هستی،در تصرف نفوس مقدّسهٔ پیامبران قرار گرفته و از آن کسب فیض می کند، تا آن اندازه که شایستگی پیدا می کنند که امور خارق عادت را بپذیرند که از

گسترهٔ قدرت دیگر انسانها خارج است .اصل معجزهٔ پیامبر در بارهٔ درخت و پرسشـهای مردم و چگونگی درخواست حضرت از درخت و اطاعت کردن آن، و چگونگی نپذیرفتن مردم و انکار کردن آنان و تصدیق امیر المؤمنین این معجزه در متن سـخن امام(علیه السـلام)کاملا تشریح شده است از جمله و لقد کنت...تا یعنوني .

و اما این که پیش از اجرای معجزه پیامبر به آنان فرمود من آنچه شـما می خواهیـد به شـما می نمایانم اما می دانم که به سوی خیر و خوبی گرد نمی آییـد بلکه برخی در چـاه خواهیـد افتاد و برخی دیگر به گروههای گوناگون خواهیـد گراییـد این امر از علم غیب الهی است که به اولیای خود ارزانی داشته و آن حضرت به حسب گستردگی نیروی روح قدسیش آن را درك فرموده و از آینده خبر داده است.

منظور از چاه همان چاه بدر است و کسانی که در آن افتادند عبارتند از:

عتبه و شـیبه پسـران ربیعه و امیّـة بن عبـد الشـمس و نیز ابو جهل و،ولید بن مغیره و جز اینها که پس از پایان یافتن جنگ بدر به چاه،ریخته شدنـد و این خبر از علامتهـای پیغمبری رسول خـداست و آنهـا که گروههای مختلف تشـکیل می دهنـد عبارتنـد از ابو سـفیان،عمرو بن عبدود،صفوان بن امیّه،عکرمة بن ابی جهل،سهل بن عمرو و جز اینها .

داسـتان درخت در مورد معجزهٔ پیامبر،مشـهور و زبانزد خاص و عام می باشد،اهل حدیث در کتابهای خود،آن را ذکر کرده اند و متکلمان هم در بـاب معجزات رسول خـدا آن را آورده انـد و بعضـی خلاصـهٔ آن را چنین روایت کرده انـد که:آن حضـرت،درختی را به سوی خود خواند،آن هم به پیامبر روی آورد،در حالی که زمین را می شکافت،بیهقی در کتاب دلایل النبوه این داستان را آورده است.

با این که در عرف عقلاء خطاب ویژهٔ عاقلان است اما حضرت رسول در

این داستان،درخت را که غیر عاقل است مورد خطاب قرار داد و فرمود:ای درخت اگر ایمان به خدا و پیامبری من داری...تا آخر،این خطاب از باب استعاره است که حضرت با توجه قدسی خود استعداد پذیرش امر خدا را در آن بر انگیخت و آن را آمادهٔ اطاعت امر خود فرمود،که در حقیقت،امر خداست،از این رو،در عبارت متن،درخت تشبیه شده است به موجودی خردمند و عاقل که می تواند دعوت وی را پاسخ مثبت دهد و پیش او،بیاید.

فایدهٔ این خطاب آن است که تحقق یافتن خواستهٔ پیامبر از درخت به دنبال دعوت و خطاب،امری است که بر شگفتی اصل مطلب می افزاید و چون در نظر حاضران شگفت انگیزتر است،برای جایگزینی در دلها رساتر خواهد بود،توضیح این که اصل این مطلب که درخت از جای خود کنده شود و به سوی دیگری برود،مسأله شگفت انگیزی است زیرا از درخت که موجود بی شعوری است چنین امری هرگز انتظار نمی رود و وقتی که اصل این مطلب شگفت انگیز باشد،پس انجام شدن آن در پاسخ خطاب و درخواست پیامبر، شگفت تر خواهد بود.زیرا شنیدن ندای حضرت و درك کردن آن از ناحیهٔ درخت،خود،امر عجیب دیگری است که طبیعت درخت این اقتضا را ندارد و چون شگفت انگیزتر است در اذهان و نفوس جایگزین تر است.با این فایده ای که ذکر شده دیگر این سخن و خطاب عبارتی سفیهانه و بیهوده نیست.

امام و بری(ره)این معنا را به گفتار خداوند تشبیه کرده است که می فرماید «وَ قِيلَ يا أَرْضُ ابْلَعِي ماءَكِ وَ يا سَماءُ أَقْلِعِي» (1)» و در توجیه این معجزه گفته است حقیقت خطاب به خداوند است که

1- سوره هود(11)،آیه(46)، [1]یعنی:ای زمین آنچه آب بر روی خود داری همه را فرو ببر و ای آسمان از فرو ریختن آب خود داری کن.

گویا حضـرت در پیشگاه خدا عرض می کند: خدایا اگر این درخت که از آثار وجود توست،قادر است گواهی به وجود تو بدهد و تو آگاهی که من فرسـتادهٔ تـو هسـتم، پس آنچه را که من از آن خواسـته ام شاهـد بر صـدق مـدعایم قرار ده،و چون درخت محـل چیزی است که آن حضـرت از خدا خواست،به این دلیل درخت را مورد خطاب خواسـتهٔ خود قرار داد،بنا بر این در این خطاب مجاز به کار برده شده،از باب جایگزین ساختن مسبب به جای سبب،احتمال دیگر این است که مخاطب در اصل فرشتگانی باشند که موکل بر درخت می باشند.

اما بنا بر رأی طایفهٔ اشعریه،خطاب بدون هیچ گونه توجیهی درست است زیرا آنان می گویند برای حصول حیات،ساختمان مخصوصی که دست و پا و گوش و چشم و بقیه اعضاء باشـد لازم نیست،پس به این طریق ممکن است که خداوند در وجود درخت ایجاد فهم و شـنوایی کرده باشد و به این طریق درخت،خطاب حضرت را درك کرده باشد .

و انّی لمن قوم...لائم ،این عبارت کنایه از آن است که حضرت در اطاعت و بندگی حق تعالی مراحل نهایی را می پیماید و هیچ گونه توقف و کوتاهی از او در این مقام رخ نداده که به دلیل ایجاد نقص در آن،مستوجب ملامت و سرزنش واقع شود.

سیمـاهم سـیما الصـدیقین... ،تا آخر صـفات،قومی که حضـرت خود را از آنها به حساب می آورد اهل تقوا هسـتند،آنان که همّام در بارهٔ صفاتشان از وی سؤال کرد و صـفاتی که در این خطبه ذکر کرده برخی از صـفتهای آنها می باشـد که در همان خطبه بطور کامل بیان شـده است اما در این جا فقط ده صفت از آنها را بیان فرموده است:

1-نشـانه هـای آنان نشانه های صـدیقان است و صـدیقان کسانی هسـتند که در تمام گفتارها و کردارهای خود،صـدق در اطاعت خـدا را مراعات کنند،و

علامتهای کامل آنان را در خطبهٔ همام شناختی.

2-سخنان ایشان سخنان ابرار و نیکان است که عبارت از امر به معروف و نهی از منکر و ذکر همیشگی برای معبود بر حقشان می باشد.

3-ایشان آباد کنندگان شب هستند،کنایه از این که شبها را پیوسته با عبادت بسر می برند،روایت شده است که برخی از آنان هر گاه از عبادت خسته و کسل می شد،خود را تا صبح به ریسمانی می آویخت،تا نفس را عقوبت کند که بعد از آن خسته و کسل نشود.

4-از باب استعاره آنان را برج دیده بان در روز،به شمار آورده است زیرا همچنان که برج دیده بان یا جایگاه بلندی که آتش روی آن روشن می کنند،راه مادی و محسوس را برای مردم می نمایاند،متقیان هم مردم را به راه خدا، راهنمایی می کنند.

نکتهٔ بلاغی:واژهٔ حبل را برای قرآن استعاره آورده اما در مناسبت تشبیه، دو احتمال وجود دارد:

الف-همان طور که ریسمان وسیلهٔ آب کشیدن از چاه و سیراب شدن است،قرآن هم نو آموزان و کسانی را که در آن می اندیشند در نوشیدن آب حیات جاوید که علوم و اخلاق پسندیده و معارف حقه است کمك می کند.

ب-احتمال دوم:همچنان که با ریسمان می توان از پایین به بالا رفت، قرآن نیز هر کس را که به آن چنگ بزند تا از پرتگاههای جهل و نادانی به بالاترین قله های عقل و سعادتمندی برسد،کمك می کند.

5-آنان را زنده کنندهٔ سنتهای خدا و رسول دانسته از این نظر که به دستورهای خدا و پیغمبر عمل می کردند و به این طریق به برقراری و جاودانگی آن کمك می کردند .

6-خود بزرگ بینی در آنها وجود ندارد،و چون وجود این صفت در آدمی

مایهٔ پستی است، پس عدمش باعث شرافت و فضیلت وی می باشد.

7-در ایـن قـوم صـفت تقلّـب نیسـت و ایـن نبـودن، خـود فضـیلتی اسـت، زیرا وجـودش مسـتلزم حالتهـای ناپسـندی از قـبیل شهوترانی، خیانت، حرص، پستی و جز اینها می باشد.

8-آنها مفسد نیستند، به دلیل این که هر نوع تباهی و فسادی، حد اقل سبب، یکی از رذایل و صفات ناپسند می شود بنا بر این، نبودن آن مایهٔ سعادت و کمال آدمی است، از باب مثال زنا کردن باعث وجود صفت فجور می شود و آدم کشی سبب وجود ظلم می باشد و همین طور بقیهٔ انواع گناهان و فسادها.

9-دلهایشـان در باغهای بهشت جای دارد، پیش از این دانستی که بالاترین غرفه ها و درجات بهشت، معارف الهی و جا گرفتن در مکانهای صدق، نزد ملیك مقتدر است و این از مقامات عارفان و اولیای صدیق خداوند است.

10-بـدنهایشان پیوسـته در کـار عمـل می باشـد، حرف واو در، و اجسـادهم، احتمال می رود که حالیه باشـد یعنی دلهای آنان در باغهای بهشت است در حالی که بدنهایشان مسـتغرق در حرکات و سـکنات و پیوسته مشغول عبادات و کارهای پسندیده می باشند «فِي الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ» «الْمُفْلِحُونَ» (1)».

ص:544

1- سوره بقره(2)آیه(177)، [1]یعنی:ایشان کسانی هستند که با صداقت عمل کردند و بطور قطع رستگارند.

235-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است.

اشاره

یَا؟ابْنَ عَبَّاسٍ؟ مَا یُرِیدُ؟عُثْمَانُ؟- إِلاَّ أَنْ یَجْعَلَنِي جَمَلاً نَاضِحاً بِالْغَرْبِ أَقْبِلْ وَ أَدْبِرْ- بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أَخْرُجَ ثُمَّ بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أَقْدُمَ- ثُمَّ هُوَ الآنَ یَبْعَثُ إِلَيَّ أَنْ أَخْرُجَ- وَ اللَّهِ لَقَدْ دَفَعْتُ عَنْهُ حَتَّى خَشِیتُ أَنْ أَکُونَ آثِماً

لغات

ینبع:آبادی کوچکی از نواحی شهر مدینه هتف الناس:فریاد بر آوردن مردم،و او را به نام خواندن ناضح:شتری که به وسیلهٔ آن آب می کشند غرب:دلو بزرگ

ترجمه

هنگامی که عثمان در محاصرهٔ مردم قرار گرفته بود،عبد اللّه عباس را،پیش امیر المؤمنین(علیه السلام)فرستاد و درخواست کرد که به سوی ینبع،سر ملك و زراعت خود تشریف ببرد،تا مگر هیاهوی به منظور نامزد کردن آن حضرت برای خلافت،کم شود،در حالی که این خواهش و پذیرش آن در قبل هم انجام شده،و این مرتبهٔ دوم بود،امام(علیه السلام)در پاسخ چنین فرمود:

ص:545

«ای پسـر عباس!عثمان هیچ اراده نمی کند مگر این که می خواهد مرا شتر آبکشی قرار دهد،با دلوی بزرگ که پیوسته بیایم و بروم،پیش من فرسـتاد که از شـهر خارج شوم و سپس درخواست کرد که بیاییم،و هم اکنون نیز می خواهد که بیرون روم،به خدا سوگند آن قدر از او دفاع کردم که بیم آن دارم گنهکار به حساب آیم .»

شرح

علت این که عثمان این درخواست را از امام(علیه السلام)کرد،این بود که مردم، پیرامون خانهٔ او را محاصره کرده بودند،او را صدا می کردند و بر سـرش فریاد می کشـیدند،و به دلیل بدعتهایی که مرتکب شده بود وی را سـرزنش می کردند، ثروت بیت المال را به غیر مستحقان می داد و در غیر موردش صرف و خرج می کرد،و بسیاری از اعمال ناشایست دیگر.

نکته بلاغی:شتر آبکش استعاره و کلمهٔ دلو ترشیح آن می باشد که دو فعل اقبل و ادبر ،اشاره به وجه شبه آن است.

بعث الیّ...اخرج ،امام(علیه السـلام)در این جمله چگونگی وضع عثمان را در حال محاصره بیان می کند و این که مردم او را در تنگنا قرار داده بودند و او مجبور بود دست نیاز به سوی مردم دراز کند،اما این که از میان مردم و بقیهٔ یاران،این نامه را تنها به علی(علیه السلام)نوشت به یکی از دو دلیل زیر بود.

الف-او،باور داشت که حضـرت بزرگترین و شریفترین فرد جامعه است و مردم بیشتر از همه،او را پیروی و اطاعت می کنند و دلهای مردم با وی،می باشد.

ب-او عقیده داشت که حضرت با مردم سازش کرده و در شورش بر او با آنها شرکت داشته است از این رو انتخاب وی امام را از میان تمام مردم بـدون تردیـد برای او مفیـد بود،زیرا اگر بـا میانجیگری امام،مردم از محاصـرهٔ او،دست برمی داشـتند غرض حاصل بود،و اگر این امر حاصل نمی شد،باز هم بعضی از مقاصد عثمان تحقق می یافت از جمله این که متهم شدن آن حضرت به

هماهنگی با شورشـیان مورد تأیید واقع شده و بهانه ای بود برای کسانی که بعدها به خونخواهی عثمان برخاستند و جنگهای جمل در بصره و صفین را به وجود آوردند .

و اللّه...تا آخر .در معنای این جمله چند احتمال وجود دارد:

1-یکی از شارحان چنین می گویـد:حضـرت می خواهد بفرماید آن قدر در دفاع از عثمان کوشـش کرده ام که با توجه به زیادی خلافها و بدعتهای وی، می ترسم از گنهکاران به حساب آیم.

2-احتمال دیگر این که به اندازه ای از او دفاع کردم که دیگر خوف جانی برایم دارد زیرا ایسـتادن در مقابل این همه جمعیت که علیه او قیام کرده اند این گمان را به وجود می آورد که آنان بر من حمله کنند و مرا به قتل برسانند و این خود گناهی است.

3-احتمال سوم این که می ترسم زیاده روی در دفاع از وی باعث ایجاد اختلاف و کشمکش شود و به منظور دفاع از خود،دست به شمشیر دراز کنم یا با دست خود،کسی را بیازارم و گفته های ناشایست از من یا دیگران صادر شود که این خود گناه است.

ص:547

236-گفتار آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

اقتص فيه ذكر ما كان منه- بعـد هجرة؟النبي ص؟ ثم لحاقه به فَجَعَلْتُ أَتْبَعُ مَأْخَذَ؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- فَأَطَأُ ذِكْرَهُ حَتَّى انْتَهَيْتُ إِلَى؟الْعَرَجِ فِي كَلاَمٍ طَوِيلٍ

ترجمه

در این خطبه حضرت چگونگی حال خود را پس از هجرت پیغمبر اکرم و ملحق شدنش را به وی بیان می فرماید:

«پس راهی را که پیامبر رفت می پیمودم،و هر قـدم را به یاد او می نهادم تا به سـرزمین عرج رسـیدم(این سـخن در خطبهٔ طولانی بوده که از حضرت نقل شده است)»

شرح

سید شـریف رضـی در شرح این سخن می گوید:این جمله: فأطأ ذکره ،گام بر یاد او،می نهادم،سخنی است که نهایت زیبایی و اختصار از آن قصد شده است یعنی از هنگامی که از مکه بیرون آمدم تا به این مکان عرج پیوسـته به یاد و در سراغ آن حضرت بودم و خبر از حال وی را دریافت می کردم.حضرت از این عبارت بطور کنایه این معنا را اراده فرموده است .

ص:548

امـام(علیه السـلام)در این فصـل ماجرای خود را از آغاز حرکت از مکه تا مـدینه در موقع هجرت پیامبر اکرم نقل فرموده است که اکنون به شرح آن می پردازیم:وقتی که حضـرت رسول تصمیم به هجرت گرفت،علی(علیه السلام)را از قضیّه آگاه کرد و به او دستور داد که آن شب را در رختخوابش بخوابـد تا مشـرکان که اراده کرده بودنـد در آن شب پیامبر را بکشـند فریب بخورند و تصور کنند که آن حضـرت به جایی نرفته است و منتظر باشند تا پیامبر از دسترس آنان دور شود و نیز به امیر المؤمنین امر فرمود که بعد از او در مکه بماند تا امانتهای مردم را به صاحبانش برساند،زیرا مردم که پیامبر را امین می دانستند بسیاری از امانتهایشان را به وی سپرده بودند.

مردم مکه اتفـاق کرده بودنـد که به هیأت اجتماع از قبیله های مختلف بر سـر آن حضـرت بریزنـد و،وی را بکشـند تا خونش در میان قبایل قریش پایمال شود و فرزندان عبد مناف نتوانند قاتل را به دست آورند که قصاص کنند.

از جمله کسانی که با این نظر موافق بودند،نضـر بن حرث،از بنی عبد الدار، و ابو البختری پسـر هشام،و حکیم بن حزام،و زمعة بن اسود بن عبد المطلّب،که این سه نفر از قبیلهٔ بنی اسد بن عبد العزّی بودند و ابو جهل پسر هشام و برادرش حرث و خالد بن ولید بن مغیره که هر سه از بنی مخزوم بودند،و بنیه و منیه،دو پسـر حجّاج و عمرو بن عاص که هر سه از بنی سهم بودند و امیة بن خلف و برادرش ابیّ از بنی جمح بودند.

خبر این اتحاد شوم،شبانه در شهر پخش شد و به گوش عتبة بن ربیعه که بزرگ بنی عبد شمس بود رسید،به سراغ عده ای از آنها رفت و آنان را از این کار منع کرد و گفت فرزنـدان عبد مناف هرگز دست از خونخواهی محمد بر نخواهند داشت،پس این عمل را انجام ندهید،اما او را به غل و زنجیر آهنین ببندید و در میان خانه ای از خانه های خود زندانیش کنید،منتظر باشید تا مرگش فرا رسد

مثل بقیه ساحران و شعراء، پس ابو جهل و یارانش در آن شب از کشتن حضرت منصرف شدند، اما رفتند دور خانهٔ وی را در محاصره گرفتند به خیال این که پیامبر آن جاست پس آدمی را دیدنـد که خود را با برد حضـرمی پوشانیده است این جا یقین کردند که خود پیامبر است، اما گاهی تصمیم می گرفتند که وی را بکشند و گاهی از تصمیم خود منصرف می شدند، چون خداوند خواسته بود که علی(علیه السلام) سالم بماند، بالاخره بعضی به بعضی دیگر گفتند: با سنگ بزنید تا سنگ انداختند، علی(علیه السلام) تکانی به خود داد و نالهٔ آهسته ای سرداد، ولی خود را به آنها نشان نـداد که او را بشناسـند زیرا نمی خواست بفهمنـد که پیامبر فرار کرده و زود به دنبالش برونـد و آن حضـرت را دسـتگیر کنند، لذا وقتی صدایی شـنیدند و خیال کردند رسول خداست تا صـبح آن جا را در محاصـره قرار دادند، صـبحگاهان که هوا روشن شد وارد خانه شدند، دیدند علی آن جا خوابیده است.

امیر المؤمنین چند روز پس از آن در مکه ماند، و کارهایی که پیغمبر به او محوّل ساخته بود، انجام داد و سـپس به طرف مدینه رهسـپار شد و چون راه طولانی را با پای پیاده پیموده بود پاهایش متورم شد و موقعی خدمت پیامبر رسـید که حضرت در قباء فرود آمده و می خواستند به خانهٔ کلثوم بن مقدم وارد شوند، علی(علیه السـلام) در همان حال رسـید و با پیامبر به آن منزل داخل شد و بعد با آن حضـرت از قبا حرکت کردند و به شهر مدینه به خانهٔ ابو ایوب انصاری وارد شدند .

فجعلت أتّبع مأخـذ رسول اللّه... ،به همـان سو، و راهی که پیـامبر رفته بود من هم رفتم تـا این که در محـل معروف به عرج به آن حضـرت ملحق شدم.

فأطأ ذکره ،فعل گام نهادن اسـتعاره از این معناست که پیوسـته در طول راه، ذهنش متوجه یاد رسول خـدا بود و به هر جا گام می نهاد، از هر کس در بـارهٔ او سـؤال می کرد، وجـه مشـابهت ایـن دو، آن اسـت کـه خـبر گیری و یـاد او، وسـیله و طریـق فهم برای رسـیدن به شـناخت اوست، همچنان که گام نهادن در راه و طریق محسوس

وسیلهٔ رسیدن به امر مطلوب و محسوس می باشد.

بعضـی گفته انـد منظور امام(علیه السـلام)از کلمهٔ ذکرة،آن است که آنچه پیامبر از وضع راه و امور دیگر که برای من ذکر کرده بود تماما در ذهن من بود.اما معنای اوّلی زودتر به ذهن می آید.توفیق از خداست.

ص:551

237-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

فَاعْمَلُوا وَ أَنْتُمْ فِي نَفَسِ الْبَقَاءِ- وَ الصُّحُفُ مَنْشُورَةٌ وَ التَّوْبَةُ مَبْسُوطَةٌ- وَ الْمُدْبِرُ يُدْعَى وَ الْمُسِيءُ يُرْجَى- قَبْلَ أَنْ يَخْمُدَ الْعَمَلُ وَ يَنْقَطِعَ الْمَهَلُ- وَ يَنْقَضِيَ الْأَجَلُ وَ يُسَدَّ بَابُ التَّوْبَةِ- وَ تَصْعَدَ الْمَلائِكَةُ- فَأَخَذَ امْرُؤٌ مِنْ نَفْسِهِ لِنَفْسِهِ وَ أَخَذَ مِنْ حَيٍّ لِمَيِّتٍ- وَ مِنْ فَانٍ لِبَاقٍ وَ مِنْ ذَاهِبٍ لِدَائِمٍ- امْرُؤٌ خَافَ اللَّهَ- وَ هُوَ مُعَمَّرٌ إِلَى أَجَلِهِ وَ مَنْظُورٌ إِلَى عَمَلِهِ- امْرُؤٌ أَلْجَمَ نَفْسَهُ بِلِجَامِهَا وَ زَمَّهَا بِزِمَامِهَا- فَأَمْسَكَهَا بِلِجَامِهَا عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ- وَ قَادَهَا بِزِمَامِهَا إِلَى طَاعَةِ اللَّهِ

لغت

فلان فی نفس من امره:فلانی در کار خود،فرصت فراوانی دارد.

ترجمه

«پس وقت را غنیمت شمرده به عمل بپردازید،در حالی که در گسترهٔ زندگانی هستید و نامه های اعمال شما باز است،و سفرهٔ توبه گسترده است و گناهکار به سوی آن دعوت می شود،و بدکار امید داده می شود،پیش از آن که عمل متوقف شود،فرصت از دست برود،و مدت بسر آید و در توبه بسته شود و فرشتگان به آسمان بالا روند،پس هر انسانی باید از خود برای خود و از زندگی برای مرگ و از نماندنی برای ماندنی و از رونده برای باقی مانده،نتیجه بگیرد،مرد خدا ترس، در حالی که تا رسیدن مرگ او را فرصت داده و تا انجام دادن عمل او را مهلت

داده اند، مردی است که نفس سرکش خود را لجام زده و مهار آن را در اختیار دارد، و نفسش را با دهان بند از گناهان باز داشته و مهارش را به سوی طاعت و عبادت خدا می کشاند »

شرح

این خطبه در نهایت زیبایی و فصاحت، مردم را به کار عبادت و عمل امر می کند و فرصتهای زیادی را که برای غنیمت شمردن دارند به آنان خاطر نشان می کند:

1-در فراخنای زندگی به سر می برند، مهلت عمل کردن برایشان باقی است، اما مرگ که فرا رسد فرصت عمل نیست.

2-نامه های اعمال باز است، اما با مرگ بسته می شود، معنای نامهٔ اعمال و باز بودن آن در خطبه های قبل بیان شده است.

3-راه توبه باز است، توبه را تشبیه به فرش پهنی کرده است که هر کس بخواهد می تواند قدم بر آن نهد، توبه هم در تمام عمر برای آدمی گسترده است، هر لحظه بخواهد می تواند به قبولی آن برسد، و تنها با مرگ، این بساط بر چیده می شود چنان که خداوند می فرماید: «وَ لَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئاتِ حَتّى إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ إِنِّي تُبْتُ الآنَ وَ لاَ الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَ هُمْ كُفّارٌ» (1)».

4-کسی که از عبادت رو گردان است و از خدا و حقیقت اعراض می کند، در این فرصت از عمر پیوسته از طرف خدا و پیامبران به سوی عمل و توجه به دین و عبادت دعوت می شود، اما وقتی که از دنیا رفت این دعوت هم قطع می شود.

1- سوره نساء(4)آیه(17) [1]یعنی:کسی که به اعمال زشت تمام عمر اشتغال ورزد تا آن گاه که مشاهدهٔ مرگ کند، در آن ساعت پشیمان شود و گوید:اکنون توبه [2]کردم، توبهٔ [3]او پذیرفته نخواهد شد چنان که هر کس به حال کفر بمیرد نیز توبه اش قبول نشود، برای این گروه عذابی بس دردناك مهیا کردیم.

5-برای گنهکار و بـدکار امید برگشت و توبه و توجه به خدا و دین باقی است و این در دنیاست اما وقتی که بمیرد این امیدواری هم قطع می شود.

پس از ذکر موارد فرصت،به منظور ترغیب انسان به کارهای عبادی، موقعیتهایی را خاطر نشان ساخته است که امکان عمل در آن از دست می رود،که یکی از آن موارد جمود عمـل است،و تعـبیر به جمود برای متوقف شـدن عمـل، اسـتعاره است،که عمـل را تشـبیه به آب کرده همچنان که آب،وقتی یـخ بزند از جریان باز می ماند اعمال عبادی هم وقتی امکاناتش از دست رفت،از جریان و تداوم باز می ایسـتد،(این معنا که بیان شد از این بابت بود که جملهٔ متن را یحمد بدانیم)اما در نسـخه ای که از مرحوم سـید رضـی نقل شده یخمد با نقطه روی خ از خمـد المریض یعنی بیمار مرد (1)،معنـای عبـارت روشن است و نزدیـك به همان معنای سابق می باشـد و دیگر از موارد از دست رفتن امکان عمل،انقطاع مهلت، تمام شـدن مـدت عمر و بقای در دنیا و بسـته شـدن درهای توبه می باشـد،تعبیر به ابواب،اسـتعاره از راههای عبوری است که از آن طریق،آدمی به سوی خدا بازگشت می کند،ملائکه همان کرام الکاتبین هسـتند که اعمال هر کسـی را یاد داشت می کنند و هر گاه که پروندهٔ عمل بسته شد به آسمان بالا می روند .

فاخـذ امرء من نفسه ،این عبـارت به صورت ظـاهر خبر،ولی معنـایش امر است و حرف من،مفیـد تبعیض می باشـد،بنا بر این بایـد آدمی قسـمتی از نفس خود را به جـد و جهـد و کوشـش در عبادت بگیرد تا بـدن لاغر شود و لـذتها و تمایلات نفسانی نتوانند وی را به گناه وادار سازند،احتمال دیگر آن است که منظور از نفس خود شخص باشد یعنی باید انسان از شخصیت خود بکاهد.

1- ابن ابی الحدیـد در ج 13 و صفحه 308 کتابش می گویـد:نسـخهٔ اخیر از خمـدت النار می آید که با این تعبیر معنای عبارت این می شود:پیش از آن که چراغ عمل خاموش شود،و سپس می گوید همان تعبیر و معنای اول بهتر است.(مترجم)

لنفسه، تا این که در آخرت ذخیره و مایهٔ کمال برایش باشد.

و اخـذ من حمّی لمیت...امرو ،این جـا نیز امر به صورت خبر است،و فاعـل آن هم امرء است،و منظور از مرده و زنـده هم خود شـخص است،یعنی از خودش که در حال حیات است ذخیرهٔ کمال برای خودش در حال مرگ بگیرد.

من فـان لبـاق ،از امر فانی که دنیا و متاع آن می باشـد برای امر جاویـد که نعمتهای دائمی و همیشـگی در آخرت است بگیرد و معنای این گرفتن آن است که آدمی از دنیا و متاع فنا پـذیر آن کمال جاویـد را کسب می کند که به نعیم دائمی آخرت متصل شود،پس با دادن زکات و صدقات و انفاق در راههای خیر و رضای حق تعالی کمال اخروی را به دست می آورد و به همین معناست جملهٔ من ذاهب لدائم .

امرء خـاف اللّه ،پس از آن که آدمی را چنین دسـتورها می دهـد به اوصـاف او پرداخته و می فرمایـد:این انسان شخصـی است که از خـدا بیمناك است در حالی که تا فرا رسیدن اجلش فرصت داده شده و به عملش چشم دوخته شده است و با ذکر فرا رسیدن اجل آدمی و این که عملکردش تحت نظر خـداست و از تمام کارهایش آگاه است،او را از فرا رسـیدن ناگهانی مرگ بیم می دهـد و بر انجام دادن اعمال نیك و عبادات وادارش می کند.

امرء لجم نفسه ،واژهٔ امرء در این عبـارت بـدل از اوّلی است کلمـهٔ لجام که به معنای دهنه است،اسـتعاره از زهـد حقیقی و پاکـدامنی می باشـد،وجه تشبیه آن است که زهد و عفت نفس اماره را از سرکشـی و ورود در گمراهیهای هوا و هوس و گناهان باز می دارد،چنان که لگام مرکب،آن را از چموشی و سرکشی منع می کند،و با آوردن کلمهٔ الجام که مصدر باب افعال است آن را مرشّح ساخته است که کنایه از ورع نفس به وسـیلهٔ زهـد می باشـد،و با جملهٔ فامسـکها بلجامها عن معاصـی اللّه ،اشاره به وجه شـباهت فوق کرده است،و نیز واژهٔ زمام که به معنای

مهار است استعاره از عبادت است زیرا همچنان که شتر به وسیله مهارش کشانده می شود عبادت هم نفس اماره را به سوی همراهی کردن با نفس مطمئنه در اطاعت خـدا می کشاند، چون قبلا دانستی که عبادت برای این وضع شده است که نفس اماره را در اطاعت عقل و تحت انقیـاد وی قرار دهـد تا در هنگام بالا رفتن عقل بر پلکان قـدس به سوی بارگاه خداونـد صاحب جلال و کرم، پشت سـر عقل روان شـده و تبدیل به نفس مطمئنّه شود و با جملهٔ و قادها بزمامها ،اشاره به این وجه شبه فرموده،و با ذکر زمام وقود که کنایه از انجام دادن عبادت و میل و رغبت نفس به آن می باشد،این استعاره را ترشیح فرموده است.

ص:556

238-از خطبه های آن حضرت(علیه السلام)است:

اشاره

جُفَاةٌ طَغَامٌ عَبِيدٌ أَقْزَامٌ- جُمِعُوا مِنْ كُلِّ أَوْبٍ وَ تُلُقِّطُوا مِنْ كُلِّ شَوْبٍ- مِمَّنْ يَنْبَغِي أَنْ يُفَقَّهَ وَ يُؤَدَّبَ- وَ يُعَلَّمَ وَ يُدَرَّبَ وَ يُوَلَّى عَلَيْهِ- وَ يُؤْخَذَ عَلَى يَدَيْهِ- لَيْسُوا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ- وَ لاَ مِنَ «الَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدّارَ» أَلاَ وَ إِنَّ الْقَوْمَ اخْتَارُوا لِأَنْفُسِهِمْ- أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا يُحِبُّونَ- وَ إِنَّكُمُ اخْتَرْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ- أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تَكْرَهُونَ- وَ إِنَّمَا عَهْدُكُمْ؟بِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ؟ بِالْأَمْسِ يَقُولُ- إِنَّهَا فِتْنَةٌ فَقَطِّعُوا أَوْتَارَكُمْ وَ شِيمُوا سُيُوفَكُمْ- فَإِنْ كَانَ صَادِقاً فَقَدْ أَخْطَأَ بِمَسِيرِهِ غَيْرَ مُسْتَكْرَهٍ- وَ إِنْ كَانَ كَاذِباً فَقَدْ لَزِمَتْهُ التُّهَمَةُ- فَادْفَعُوا فِي صَدْرِ؟عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ؟- ؟بِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ؟- وَ خُذُوا مَهَلَ الْأَيَّامِ وَ حُوطُوا قَوَاصِيَ الْإِسْلاَمِ- أَ لاَ تَرَوْنَ إِلَى بِلاَدِكُمْ تُغْزَى وَ إِلَى صَفَاتِكُمْ تُرْمَى

لغات

جفاة:جمع جافی:درشتخو و سنگدل طغام:فرومایگان و افراد پست اقزام:جمع قزم:آدم پست،این کلمه بطور یکسان بر مفرد و جمع و مذکر و مؤنث اطلاق می شود.

جاءوا من کل أوب:از هر ناحیه آمدند شوب:آمیختگی یدرّب:خو می گیرد به عادتهای زیبا و در امور تجربه می کند.

تبوّؤوا الدار:فرود آمدند شمت السیف:شمشیر را در غلاف کردم.

ص:557

ترجمه

این سخنان را حضرت در بارهٔ حکمین در جنگ صفین و مذمت اهل شام بیان فرموده است.

«اهل شام، مردمی سخت دل و اوباش هستند، بردگانی پست که از هر سرزمینی گرد آمده و از هر آمیخته ای بر چیده شده اند، از کسانی هستند که باید علم و ادب بیاموزند و دانش و تجربه یاد بگیرند و تحت حکومت در آیند، و باید دست آنها را گرفت، اینها نه از مهاجران و انصارند و نه از کسانی که در مدینه جا داشته اند.

بهوش باشید که این مردم نزدیکترین کس را به آنچه دوست می دارند برای خود برگزیدند، و شما برای خود نزدیکترین کس را به آنچه دوست نمی دارید انتخاب کردید، شما سابقه عبد اللّه بن قیس را دارید که دیروز می گفت: این جنگ فتنه و آشوب است پس زههای کمان خودتان را قطع کنید و شمشیرهایتان را در غلاف کنید، اگر او، راست می گفت پس در آمدنش بدون این که مجبور باشد خطا کرده و اگر دروغگو بود تهمت سزاوار وی است، پس آنچه را که در سینهٔ عمرو عاص می باشد به وسیلهٔ عبد اللّه بن عباس از بین ببرید و فرصت روزگار را دریابید و سرزمینهای دور دست اسلام را حفظ کنید آیا به شهرهای خود نمی نگرید که چگونه مورد هجوم جنگ واقع می شود و بنای نفوذ ناپذیر قدرتتان هدف حملات دشمنان قرار می گیرد .»

شرح

امام(علیه السلام)اول این خطبه را به عیبجویی اهل شام اختصاص داده تا مردم را از آنها متنفر کند، و آنان را بردگان نامیده است به علت این که برخی از آنان از بردگان بودند و یا به سبب این که با تمام وجود وابستهٔ به دنیا و اهل آن بودند قضیه بطور مهمل بیان شده که شامل بعضی موارد می شود، چهار کلمهٔ مرفوع در اول خطبه هر کدام خبر برای مبتدای محذوف هستند که مبتدا در هر کدام ضمیر هم

می باشـد فعـل جمّعوا،در محـل رفع است از باب این که صـفت برای اقرام باشـد، احتمال دیگر این که خبر پنجم برای مبتـدای محـذوف باشد،در عبارت من ینبغي همین احتمال می رود.

یولّی علیه و یؤخـذ علی یـدیه...لیسوا ،این جمله ها کنایه از این است که مردم نادان و سـفیه هسـتند و شایسـتگی آن را ندارنـد که امری به ایشـان واگـذار شـود و مسـئولیتی به عهـده بگیرنـد بلکه به دلیـل کودنی و کم خردی شـان بایـد تحت قیمومیّت دیگری واقع شونـد و جلو تصرفاتشان گرفته شود و این که می فرماید:

این مردم از مهـاجران و انصار نیسـتند در مورد مـذمت آنان است زیرا انتساب به مهاجران و انصار خودش علت کمال است پس نبودن آن دلیل نقص خواهـد بود، و نیز این که ایشان از جملـهٔ الـذین تبوّؤوا الدار نیسـتند،و آنها انصار و اهل مدینه بودند که دو سال پیش از هجرت پیغمبر اکرم اسلام آورده بودند و مسجدهایی در مدینه ساختند و خدا در کتاب با عزّت خود قرآن آنان را ستوده و چنین می فرماید:

و هم جماعت انصار،که پیش از هجرت مهاجران،مـدینه را خانـهٔ ایمان کردنـد،و مهاجران را که به سوی آنها آمدنـد دوست می دارند...تا جملـهٔ «فَأُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (1)»،در نسـخهٔ سـیّد رضـی متن خطبه تبوّؤوا الـدار ،است ولی در بقیـهٔ نسخ و الایمان هم دارد،و این که حضـرت با اقتباس از قرآن ایمان را مسـکن و اقامتگاه مؤمنان نخستین مـدینه دانست به عنوان اسـتعاره ذکر شده زیرا ایمان را به منزل تشبیه کرده است به دلیـل آن که بر ایمان پا بر جا بودنـد و دلهایشان به سـبب آن با آرامش و ثبات بود،و احتمال می رود که نصب کلمـهٔ ایمان از باب مفعول فعل محذوف باشد یعنی لازموا الایمان پیوسته ایمان را همراه داشتند مثل قول شاعر:

«و رایت زوجك فی الوغا متقلّدا سیفا و رمحا» (2)

1- سوره حشر(59)آیه(9)، [1]یعنی:آنان به حقیقت رستگاران عالمند.

2- شوهر تو را در جنگ دیدم که شمشیر حمایل کرده و نیزه را میان پا و رکاب آویزان کرده بود.

که در تقدیر و معتقلا رمحا می باشد و عامل مفعول محذوف است .

الا و انّ القوم...تکرهون ،قوم،اهل شام هستند و کسی که او را برای خود برگزیدند و نزدیکترین آنها به چیزی که دوست می داشتند عمرو بن عاص بود که او را برای حکمیت انتخاب کردند و از طرف خود،او را منصوب کردند،و چون بسیار نیرنگ باز بود و توجه زیادی به معاویه و پولهای او داشت از این رو نزدیکترین شخص به امر محبوب آنان بود،و امری را که اهل شام دوست می داشتند و عمرو عاص از همه کس نزدیکتر،به آن بود،پیروزی بر اهل عراق و یاران علی(علیه السلام)و تمام شدن کار به نفع معاویه بود،و کسی را که اهل عراق برای حکمیت برگزیدند،ابو موسای اشعری بود و او نزدیکترین آنان به امری بود که آن را دوست نمی داشتند یعنی این که حکمیت به سود آنها تمام نشود،نزدیك و سودمند بودن انتخاب ابو موسی به این امر نامطلوب معلول یکی از دو علت است یا به دلیل غفلت و کودنی او بود،و یا این که دل خوشی از امیر المؤمنین نداشت،زیرا وی در زمان پیامبر از طرف آن حضرت والی سرزمین زبید، در اطراف یمن بود،و بعد از پیامبر،عمر،مغیره را از ولایت بصره بر کنار ساخت و ابو موسی را بر آن جا نصب کرد و سپس وقتی که عثمان او را از بصره برداشت، در کوفه مسکن گرفت و چون مردم کوفه از والی خود سعید بن عاص ناراضی بودند و او را معزول کردند،ابو موسی را برگزیدند و به عثمان نامه نوشتند که وی را والی آنان قرار دهد عثمان نیز او را بر ولایت کوفه منصوب کرد،اما موقعی که عثمان کشته شد علی(علیه السلام)او را از آن منصب عزل کرد و ابو موسی از آن به بعد با این وضع در کوفه بود تا واقعهٔ حکمیّت پیش آمد.

و انما عهدکم بعبد اللّه... تا آخر،منظور از عبد اللّه بن قیس ابو موسای اشعری است و با این جمله امام(علیه السلام)در مقابل لشکریان خود استدلال کرده است که نمی بایست ابو موسی را به حکمیت برگزینند زیرا موقعی که حضرت برای جنگ

جمل به بصـره لشکرکشـی می کرد او به مردم می گفت:این کار آشوبی نارواست که از قبل به ما گفته شده و مامور به کناره گیری از آن می باشـیم،ای مردم،زه کمانهـای خود را ببریـد و شمشـیرهایتان را در غلاف کنیـد و به جنگ نرویـد،اکنون یا،این است که این مرد در آن گفته صادق بوده،یا کاذب،اگر راست گفته،پس چرا در این جا،یعنی جنگ صـفین شـرکت کرده و باعث سـیاهی لشکری شده که مامور به کناره گیری از آن بوده،با آن که کسـی وی را به این امر مجبور نکرده است؟و اگر آن حرف را از دروغ گفته،پس اهل تهمت و بهتان است و فاسـق می باشـد، بنـا بر این به هر علت،او آدمی نیست که مـورد اطمینـان باشـد و در این امر بزرگ حکمیت،مـورد اعتمـاد واقـع شود.نظیر این احتجاج خبری است که سوید بن غفله نقل کرده و گفته است که در زمان خلافت عثمان روزی من و ابو موسـی در ساحل فرات بودیم،ابو موسـی گفت:از رسول خدا شـنیدم که بنی اسرائیل با هم اختلاف کردند و این اختلاف در میانشان سالها وجود داشت تا منجر به حکمیت شـده و دو نفر را بر این کـار برگزیدنـد که هر دو گمراه بودنـد و مردمی را هم که از آنهـا پیروی کردنـد گمراه کردنـد،و در میان امت من نیز اختلاف پیدا خواهد شد و ادامه خواهد داشت تا آن که بالاخره دو نفر ضالّ و مضلّ برای حکمیت انتخاب می کنند و آنها پیروان خود را به گمراهی خواهند کشاند،من گفتم:ای ابو موسـی بترس که مبادا تو هم یکی از آنها باشی،ابو موسی پیراهنش را از تن در آورد و دور انداخت و گفت:به خـدا بیزاری می جویم از آن امر،چنـان که از این پیراهنم دوری جسـتم، اکنون علیه ابو موسـی اسـتدلال می شود که در آنچه از پیامبر نقل کرده،چه راست گفته و چه دروغ،دلیل بر خطا کاریش در قضیهٔ حکمیت می باشد.

فـادفعوا فی صـدر عمرو بن العاص بعبـد اللّه بن عباس ،این جمله کنایه از آن است که برای امر حکمیت،در مقابل عمرو عاص،به جای ابو موسی می بایست عبد اللّه بن عباس را قرار دهند،که می تواند درست از عقیده و خواستهٔ خود دفاع

کند،با توجه به مذمتی که حضـرت از ابو موسی فرمود و ناشایستگی او را برای امر حکمیت روشن کرد،نظر مبارکش بر این بود که باید عبد اللّه عباس برای این امر انتخاب شود،اما مردم آن را نپذیرفتنـد،به تعبیر دیگر چنین روایت شده است که وقتی امام(علیه السـلام)دید یارانش اصرار دارند که باید ابو موسی این امر را به عهده گیرد، فرمود:ای مردم معاویه برای این کار عمرو عاص را برگزیده است که کمال اطمینان به رای و نظر او دارد و اما برای قرشـی(که خود و یارانش بودنـد)کسـی غیر از قرشـی سـزاوار این امر نیست و این شـخص عبـد اللّه بن عباس است،او را برای این امر انتخاب کنیـد زیرا عمرو عاص هر گرهی را ببنـدد فورا آن را می گشاید و هر پیمانی محکم سازد بزودی آن را نقض می کنـد،و هیـچ پیمانی را درهم نمی شـکند مگر آن که زود آن را محکم می کنـد،(چنـد چهره و پیمان شـکن توانایی است)،در این حال اشـعث و چند نفر دیگر برخاسـتند و گفتند به خدا سوگند تا روز قیامت نباید دو نفر از قبیله مضر حکمیت را به عهده بگیرند بلکه باید یکی مضـری و دیگری یمنی باشـد،امـام(علیـه السـلام)فرمـود بـه خـدا قسم عمرو بن عـاص قرشـی نیست امـا می ترسم که یمنی شـما را(ابو موسـی)بفریبـد،اشـعث گفت:به خدا سوگند اگر هر دو مطلبی بر خلاف رضای ما بگویند در حالی که یکی از آنها یمنی باشد برای ما بهتر است از آن که به سود ما عمل کنند اما هر دو مضـری باشـند،امام(علیه السـلام)فرمود حال که شـما فقط به ابو موسی چسبیده اید،هر کار دلتان می خواهد بکنید،خدایا من که از کار اینها بیزارم و به تو پناه می برم.

و خـذوا مهـل الایّـام ،در آخر،یـاران خود را به غنیمت شـمردن فرصـتهای روزگار و فضای باز میان مـدتهای عمر امر فرموده است که در فراخنـای این مهلتها آنچه سـزاوار حال آنان است،بر طبق انـدیشه های درست انجام دهنـد و نیز از آنها خواسـته است که نقاط دور دسـت اسلام یعنی اطراف عراق و حجاز و جزیره و تمام سرزمینهایی که در قلمرو تصرفات آن حضرت بود،در احاطه و حفاظت خود

قرار دهنـد ،و سـپس با هشدار دادن روحیه کسانی که شـهرهایشان مورد تاخت و تاز جنگ و حوزهٔ تصـرفاتشان هدف تیرها و مقاصد شوم دشمن واقع شده منقلب و اغتنام فرصت مجذوبشان کرده است.

واژهٔ صـفات کنایه از سـرزمینهایی است که مسـلمانان بر آن،اسـتقرار یافته بودند،و معنای لغوی آن سنگ سخت سیاه صافی است که نمی گذارد تیر در آن فرو رود بلکه آن را درهم می شـکند و از خود دفع می کند امام(علیه السـلام)حوزهٔ تصـرفات و سـرزمینهای اسلامی را از نظر مقاومت و سـختی به چنین سـنگی هماننـد کرده است، وقتی که در بارهٔ جامعه ای گفته می شود:لا ترمی و لا تقرع صـفاتهم،اشاره به سرسـختی آن قوم و قوّت نیروی دفـاعی آنهـا می باشـد،و رمی صـفات آنـان کنـایه از آن است که دشـمن چشم طمع به ایشـان دوخته و با ستونهایی از لشکر و گروههایی از سواران قصد حمله به سرزمین آنها را دارد.

ص:563

239-از خطبه های آن حضرت که از آل رسول سخن می گوید:

اشاره

هُمْ عَيْشُ الْعِلْمِ وَ مَوْتُ الْجَهْلِ- يُخْبِرُكُمْ حِلْمُهُمْ عَنْ عِلْمِهِمْ وَ ظَاهِرُهُمْ عَنْ بَاطِنِهِمْ- وَ صَمْتُهُمْ عَنْ حِكَمِ مَنْطِقِهِمْ- لاَ يُخَالِفُونَ الْحَقَّ وَ لاَ يَخْتَلِفُونَ فِيهِ- وَ هُمْ دَعَائِمُ الْإِسْلاَمِ وَ وَلاَئِجُ الاِعْتِصَامِ- بِهِمْ عَادَ الْحَقُّ إِلَى نِصَابِهِ وَ انْزَاحَ الْبَاطِلُ عَنْ مَقَامِهِ- وَ انْقَطَعَ لِسَانُهُ عَنْ مَنْبِتِهِ- عَقَلُوا الدِّينَ عَقْلَ وِعَايَةٍ وَ رِعَايَةٍ- لاَ عَقْلَ سَمَاعٍ وَ رِوَايَةٍ- فَإِنَّ رُوَاةَ الْعِلْمِ كَثِيرٌ وَ رُعَاتَهُ قَلِيلٌ

لغات

ولایج:جمع ولیجه بر وزن فعیله به معنای مفعول،موضعی است که انسان با داخل شدن در آن خود را حفظ می کند.

نصاب:اصل و ریشه

ترجمه

«آنان زنده کنندهٔ علم و دانش و از بین برندهٔ جهل و نادانی هستند،بردباری آنان شما را از داناییشان آگاه می کند،خاموشی آنان حکایت از راستی و درستی گفتارشان دارد،با حق مخالفت نمی کنند و در آن با هم اختلاف ندارند،ایشان استوانه های اسلام و پناهگاههای آن هستند،به وسیلهٔ ایشان،حق به موضع اصلی خود بر می گردد و باطل و نادرستی از جای آن،دور و نابود می شود و زبانش از ریشه قطع می شود،دین را شناختند شناختن واقعی نه شناختن ظاهری و لفظی،همانا راویان علم بسیار هستند ولی عمل کنندگان به آن اندك می باشند .»

ص:564

شرح

امام(علیه السلام)در این خطبه اوصافی برای اهل بیت پیامبر ذکر کرده است از این قرار:

1-آنها مایهٔ حیات دانش هستند،علم را تشبیه به موجود زنده کرده که وجود دارد و سودمند است و بطور مجاز آنان را حیات نامیده و اسم سبب را روی مسبب گذارده است.

2-آنان سبب مرگ جهل و نادانی می باشند،از راه استعاره برای نادانی، موت و مرگ قائل شده است،زیرا با وجود ایشان جهل معدوم و فانی می شود و مانند جملهٔ پیش،لفظ موت را از باب مجاز،بر آنها اطلاق فرموده است.

3-حلم و بردباریشان حکایت از دانش آنان می کند چون علم به موقعیّتهای حلم دارند و این جمله اشاره دارد به این که میان دو صفت پسندیدهٔ دانش و بردباری تلازم برقرار است،بنا بر این اهل بیت پیامبر چون به ارزش و موقعیت بردباری عالم هستند از این رو در تمام موارد،حلم و بردباری نشان می دهند.

4-سکوت آنان از محکم بودن بیانشان در مواقع سخن گفتن حکایت می کند زیرا کسی که بداند در کجا و چه وقت باید سکوت کرد موارد سخن گفتن را هم می داند و گرنه هر وقت و هر جا و بی مورد به سخن خواهد پرداخت یعنی در موضع سکوت حرف می زند و این بر خلاف علم خواهد بود.

5-آنان با حق مخالفتی ندارند یعنی چون به حق و راههای وصول به آن، علم و آگاهی دارند و حلاوت آن را چشیده اند،از آن دست برنمی دارند و به سوی صفت ناپسند افراط و تفریط گرایش پیدا نمی کنند .

6-و چون علم به حقیقت دارند،در آن اختلاف و جنگ و نزاعی راه نمی اندازند.

7-ایشان پایه ها و ستونهای اسلام هستند این نامگذاری استعاره است،

ص:565

زیرا چنان که خانه به وسیلهٔ پایه ها نگهداری می شود و بر روی آن قرار دارد، اهل بیت رسول خدا هم مایهٔ قوام وجودی دین هستند،و به علمشان از آن نگهداری و حراست می کنند.

8-آنها پناهگاههای اسلام هستند،واژهٔ«ولایج»را بطور استعاره بر اهل بیت اطلاق کرده است،زیرا آنان مرجع خلق هستند و جامعه از دست جهل و لو احق آن و از عذاب آخرت،به علم و هدایت،و پیروی از ایشان پناه می برد،همان طور که هر کس داخل نماز می شود،به آن پناه می برد.

9-به وسیلهٔ ایشان حق به اصل و بنیان خود برمی گردد،یعنی با خلافت و ولایت امام(علیه السلام)حق به سوی اصل و اساس خود بازگشت می کند.

و انزاح الباطل عن مقامه ،این جمله اشاره به این مطلب است که قبل از خلافت و حکومت حضرت،در زمان عثمان،احکام و قوانین بر خلاف شرع اسلام جاری می شد،زیرا نقل شده است که عثمان بدعتها در دین گذاشت،و در زمان او بنی امیّه بر بیت المال مسلمانان مسلط شدند و بر خلاف حق در آن دخل و تصرف داشتند که شرحش در خطبه های پیش بیان شده است،و با به خلافت رسیدن حضرت،هر حقی به اهلش رسید،و به اصل و قرارگاه خود بازگشت،و همین حق هر گاه در غیر موردش باشد،باطل است،مقام باطل یعنی غیر مورد حق، و با ولایت و حکومت امام(علیه السلام)باطل از جایگاهش دور شد و زبان کسی که از باطل طرفداری می کند و به باطل سخن می گوید،با خلافت حضرت،از ریشه بر کنده شد،انقطاع زبان استعاره از ساکت شدن باطل است که چون از گفتن می ماند شبیه به قطع شده می باشد و برای تاکید در انقطاع کلمهٔ من منبته را به عنوان ترشیح برای آن آورده است .

10-دین را شناختند،شناختن نگهداری و حفاظت،نه شناختن این که حرفی بشنوند و سخنی بگویند،توضیح مطلب آن که در گذشته،دانستی که برای

شناخت و درك مطلب،سه درجه وجود دارد که کمترینش تصور آن به اعتبار نامش می باشد،و بالاترینش تصور آن بر حسب حقیقت و کنه آن است،و درجه متوسط آن است که اوصاف و لوازم مخصوص به آن،و برخی اجزایش را درك کند،و درك و تعقلی که ائمه اطهار از دین داشتند بالاترین درجهٔ شناخت بود که همان معنای رعایت و حفاظت می باشد،و حفاظت آنان از دین به آن است که آن را به دیگران بیاموزند و یاد آن را زنده دارند و در برابر آن احتیاط را از دست ندهند،نه این که تنها به نامی از آن و شنیدن الفاظی از دیگران قناعت کنند.

فانّ رواة العلم کثیر... تا آخر،یعنی چنان نیست که هر کس خبر از دانش دهد و چیزی از آن بشنود،عالم به آن علم و نگه دار آن می باشد بلکه این مطلب عامّی است و عام مستلزم خاص نیست،و به این بیان حضرت اشاره کرده است به این که این گونه اشخاص که رعایت اصل علم کنند و جامع فضایل باشند بسیار اندکند.توفیق از خداوند است.

ص:567

240-گفتار آن حضرت که یاران خود را برای جهاد تشویق و ترغیب می فرماید:

اشاره

وَ اللَّهُ مُسْتَأْدِيكُمْ شُكْرَهُ وَ مُوَرِّثُكُمْ أَمْرَهُ- وَ مُمْهِلُكُمْ فِي مِضْمَارٍ مَحْدُودٍ لِتَتَنَازَعُوا سَبَقَهُ- فَشُدُّوا عُقَدَ الْمَآزِرِ وَ اطْوُوا فُضُولَ الْخَوَاصِرِ- لاَ تَجْتَمِعُ عَزِيمَةٌ وَ وَلِيمَةٌ- مَا أَنْقَضَ النَّوْمَ لِعَزَائِمِ الْيَوْمِ- وَ أَمْحَى الظُّلَمَ لِتَذَاكِيرِ الْهِمَمِ

لغات

مضمار:مدت زمانی که اسب جنگی در آن لاغر می شود و تمرین می بیند و گفته شده که چهل روز است و شرح آن در خطبه های قبل آمده است.

تنازع:جدال و مخاصمه کردن،مئازر جمع مئزر-پوششها

ترجمه

«خداوند ادای شکرش را از شما خواسته،و امور خویش را بر شما واگذار فرموده است،و به شما در میدان وسیع مسابقه مهلت داده است،تا برای به دست آوردن چوگان بر یکدیگر سبقت گیرید،پس بندها را محکم ببندید و دامنها را به کمر زنید،به مقامهای بلند رسیدن با خوشگذرانی سازگار نیست،چه بسیار است که خواب،تصمیمهای روز را درهم می شکند و چه فراوان تاریکیها که یاد تصمیمها را از خاطره ها بزداید.»

شرح

این کلام از نظر فصاحت و بلاغت در نهایت درجهٔ زیبایی و رسایی است و بطور کامل جامعه را وا می دارد که آمادهٔ روز معاد شوند .

ص:568

و اللّه مستادیکم شکرهٔ :خدا از شما می خواهد که سپاس نعمتهایش را ادا کنید و این مطلب در موارد متعددی از قرآن مورد دستور واقع شده است «وَ اشْكُرُوا» اللّهِ «إِنْ كُنْتُمْ إِيّاهُ تَعْبُدُونَ» (1)»، «وَ اشْكُرُوا لِي وَ لا تَكْفُرُونِ» (2)».

و مورثکم امره :سلطنت روی زمین را که در امتهای گذشته در دست خداپرستان و مؤمنان بود،اکنون به شما محول فرموده است چنان که در قرآن می فرماید «وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» (3)»و نیز گفتار خداوند متعال: «وَ أَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيارَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ» (4).» و ممهلکم...سبقه ،واژهٔ مضمار استعاره از مدت زندگانی در دنیاست و وجه همانندی،آن است که مردم به سبب ریاضتها و مجاهدات در راه خدا و تحصیل کمالات نفسانی که در طول زندگانی خود به دست می آورند،آمادگی پیدا می کنند که در مسابقهٔ پیشگاه عظمت الهی به پیروزی برسند،همچنان که اسبها برای حضور در مسابقه ها با تمرینهای زیاد که لاغری اندام را در پی دارد، آمادگی به دست می آورند،امام(علیه السلام)در این جمله علت مهلت دادن خداوند مردم را برای میدان مسابقه مورد اشاره قرار داده که عبارت از:تنازع سبق یعنی زد و خورد و بگومگویی است که به منظور به دست آوردن پیروزی در سبقت جستن به پیشگاه

1- سوره بقره(2)قسمتی از آیهٔ(17)یعنی:سپاسگزارید خدا را،اگر او را می پرستید.

2- سوره بقره(2)قسمتی از آیه(151)، [1]یعنی:مرا سپاسگزاری کنید و به من کفر نورزید.

3- سوره نور(24)قسمتی از آیه(54)، [2]یعنی:خداوند به مؤمنان و کسانی از شما که عمل صالح انجام دهند،وعده داده است که آنها را در روی زمین جانشین قرار دهد،همچنان که جانشین قرار داده بود کسانی را که پیش از شما بودند.

4- سورهٔ احزاب(33)قسمتی از آیهٔ(27)، [3]یعنی:و به شما به ارث داد،زمین،شهرها و ثروتهای آنان را.

خداونـد وجود دارد،و منظور از این بگو مگو و تنازع سـبق،افتخار و مباهاتی است که برای اهل سـلوك در هنگام آماده کردن نفوس خود به وسـیلهٔ ریاضات حاصل می شود:در راه خدا می کوشـند،دامن به کمر می زنند هر کدام برای به دست آوردن فضیلت پیش از دیگران بر هم سبقت می گیرند و حرص می ورزند که خود را از دیگری کاملتر سازند،تا این که با به دست آوردن نشان مسابقه در میدان فضایل به پیشگاه قـدس الهی رسـتگار شونـد،و نتیجـهٔ این حالات ایجاد غبطه است که امری است پسـندیده زیرا دارندهٔ آن را به کمال مطلوب می رساند که نهایت خواسـتهٔ شارع از امّتش می باشد،احتمال دیگر آن است که منظور از سـبق فضـیلت، بهشت باشد که به سوی آن سـبقت جسته می شود که در خطبه های قبل به این مطلب اشاره شـد،واژهٔ تنازع ترشـیح است برای اسـتعارهٔ مضـمار و مسابقه که قبلا ذکر شـد،زیرا از شأن کمالات نفسانی و سایر امور که آدمی در طول زندگی به دست می آورد آن است که برای سـبقت گرفتن،بگو مگو،و برای پیروزی در مسابقه کشمکش راه بیفتد.

فشدّوا عقد المئازر ،پس از بیان این که هدف از مهلت زندگی در دنیا، کوشش در پیروی از فرمان خدا و آماده شدن برای پیروزی در مسابقه است، این جمله را بطور کنـایه از آمـادگی و دامن به کمر زدن ذکر فرموده است زیرا از ویژگی کسـی که برای امری قیام می کنـد و تصـمیم انجام دادن آن را دارد،آن است که بندهای لباس خود را محکم ببندد تا برای رسیدن به مقصود مزاحمش نشود.

و اطووا فضول الخواصـر ،این جمله کنایه است از این که روندهٔ این راه باید از متاعهای پر زرق و برق و خوراکیها و پوشـیدنیهای رنگارنگ دنیا و سایر دسـتاوردهای آن،فقط به انـدازهٔ رفع نیاز خود بگیرد و زایـد بر آن را ترك کنـد و دور بریزد،توضـیح مطلب این که معـده و شـکم ممکن است وسعت یابند که از غذا

ص:570

بیش از قدر حاجت در خود جای دهند و منظور از طیّ فضول الخواصر، ترك همین زیادی از قدر حاجت است .

لا یجتمع عزیمـة و ولیمه ،عزیمه، ارادهٔ قطعی برای انجام دادن کاری است، پس از آن که انسان آن را برگزیده باشد، و در این جا منظور اراده بر به دست آوردن فضـیلتها می باشـد، واژهٔ ولیمه که غـذای عروسـی است کنایه از آرامش زنـدگی است زیرا لازمـهٔ ولیمه آسایش و آرامش است، معنای عبارت این است که توجه بر به دست آوردن فضـیلتها و امور با ارزش با خوش گـذرانی و آرامش زندگی و رفق و مدارا سازش ندارد زیرا تحصـیل فضایل و تصـمیم بر آن مستلزم مشقت های نفسانی و ریاضتها و رنجهای جسمانی است که با راحت و آسایش منافات دارد، و نزدیـك به این معناست گفتار خداونـد متعال که می فرمایـد: «لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتّی تُنْفِقُوا مِمّا تُحِبُّونَ» (1)»و این معنا را با جملـهٔ بعد تاکید می فرماید: ما انقض النوم لعزائم الیوم ،یعنی انسان گاهی در روز تصـمیم می گیرد که شب سـیر کند تا زودتر به منزل برسد اما شب که فرا می رسـد خواب او را فرا می گیرد تـا صـبح می شود، و به این طریق تصـمیمش بر هم می خورد، این را امـام(علیه السـلام)مثل آورده است برای کسـی که ابتـدا بر کارهای بزرگ تصـمیم می گیرد ولی بعد سـنگینی و آسایش و رفاه او را عارض می شود و از عزم و اراده خود منصـرف می شود، مراد امام این است که شما با این راحت طلبی و دوری از رنج و زحمت نمی توانید ارادهٔ خود را بر تحصیل سعادت دنیا و آخرت عملی کنید، و قریب به همین معناست، عبارت بعد: و امحی الظلم لتذاکیر الهمم ،توضیح سخن این که همت آدمی گاهی وی را وادار می کند که برای به دست آوردن

1- سوره آل عمران(3)قسمتی از آیه(91)، [1]یعنی:هرگز به نیکی نخواهید رسید مگر آن که از چیزهایی که دوست دارید انفاق کنید.

مقاصـد خود به سـیر در شب بپردازد ولی همین که تـاریکی شب می رسـد کسـالت و تنبلی بر او عارض می شود و خوابش می گیرد و در نتیجه از یادآوری مقاصـدش غفلت می کند،پس تاریکی تا حدودی سـبب از بین رفتن این تصـمیم از لوح خاطر شده است و این جمله را امام(علیه السـلام)مثل آورده است برای کسی که علتی وی را به امری وادار کرده و او بر آن امر تصمیم گرفته اما کمترین حادثه ای وی را از آن امر منصرف کرده است مثل عبارت بالا،و السلام.

تا این جا خطبه ها و اوامر حضـرت به پایان رسـید و بعـد از این به خواست و یاری خداونـد متعال و تحت حفظ و توفیق و هدایتش از نامه های امام(علیه السلام) آورده و تشریح خواهد شد.

ص:572

گزیده ای از نامه های امام

اشاره

برگزیده ای از نامه های سرورمان امیر المؤمنین(علیه السلام)به دشمنان و فرمانروایانش در شهرها،و به همراه آن،گزیده ای از عهدنامه های آن حضرت به نمایندگانش و وصایا و سفارشهای وی به خانواده و یارانش آورده می شود.

1-نامهٔ امام(علیه السلام)به اهل کوفه هنگام سفر از مدینه به طرف بصره:

اشاره

مِنْ عَبْدِ اللَّهِ؟عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ؟ إِلَى أَهْلِ؟الْكُوفَةِ؟- جَبْهَةِ الْأَنْصَارِ وَ سَنَامِ الْعَرَبِ- أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أُخْبِرُكُمْ عَنْ أَمْرِ؟عُثْمَانَ؟- حَتَّى يَكُونَ سَمْعُهُ كَعِيَانِهِ- إِنَّ النَّاسَ طَعَنُوا عَلَيْهِ- فَكُنْتُ رَجُلاً مِنَ الْمُهَاجِرِينَ أُكْثِرُ اسْتِعْتَابَهُ- وَ أُقِلُّ عِتَابَهُ- وَ كَانَ؟طَلْحَةُ؟ وَ؟الزُّبَيْرُ؟ أَهْوَنُ سَيْرِهِمَا فِيهِ الْوَجِيفُ- وَ أَرْفَقُ حِدَائِهِمَا الْعَنِيفُ- وَ كَانَ مِنْ؟عَائِشَةَ؟ فِيهِ فَلْتَةُ غَضَبٍ- فَأُتِيحَ لَهُ قَوْمٌ فَقَتَلُوهُ- وَ بَايَعَنِي النَّاسُ غَيْرَ مُسْتَكْرَهِينَ- وَ لاَ مُجْبَرِينَ بَلْ طَائِعِينَ مُخَيَّرِينَ- وَ اعْلَمُوا أَنَّ دَارَ الْهِجْرَةِ قَدْ قَلَعَتْ بِأَهْلِهَا وَ قَلَعُوا بِهَا- وَ جَاشَتْ جَيْشَ الْمِرْجَلِ- وَ قَامَتِ الْفِتْنَةُ عَلَى الْقُطْبِ- فَأَسْرِعُوا إِلَى أَمِيرِكُمْ- وَ بَادِرُوا جِهَادَ عَدُوِّكُمْ «إِنْ شاءَ اللّهُ»

لغات

وجیف:نوعی راه رفتن که در آن شتاب و اضطراب وجود دارد.

عیانه:دیدن آن.

عنف:ضدّ نرمی و مدارا

ص:573

فلتـة:ناگهانی،و بـدون فکر و انـدیشه قلع النزل باهله:آب و هوای خانه به ساکنانش نساخت،و باعث تنفر طبع آنان شد،پس برای جای دادن آنان در خود صلاحیت نداشت.

اتیح:قدرت و توانایی بر او پیدا شد قلعوا به:اهلش در آن استقرار نیافتند و ثبات نگرفتند جاشت القدر:دیگ به جوش آمد مرجل:دیگ مسی

ترجمه

«از بنـدهٔ خـدا علی(علیه السـلام)فرمانروای مؤمنان به مردم کوفه یاری کننـدگان بزرگوار و مهتران عرب،پس از حمد خدا و درود بر پیامبر اکرم من اکنون آن چنان شـما را از امر عثمان آگاه می کنم تا ببینیـد آنچه را که در بارهٔ وی می شـنوید:مردم، موقعی عثمان را مورد طعن و سرزنش قرار داده بودند که من از مهاجران بودم و بسـیار خواسـتار خوشنودی جامعه از او بودم و کمتر وی را سرزنش می کردم،اما طلحه و زبیر،آسانترین رفتارشان در بارهٔ او،تندروی و آهسته ترین آوازشان بسیار رنج آور بود،و عایشه نیز بطور بی سابقه بر او خشم گرفت،بنا بر این گروهی بر او شوریدنـد و وی را به قتل رساندنـد،سـپس بدون اکراه و اجبار بلکه با میل و اختیار با من بیعت کردند.بهوش باشـید که سـرای هجرت از اهلش خالی و اهلش از آن دور شـده انـد،و ماننـد جوشـیدن دیك به جوش و خروش آمده و آشوب بر مدار تباهکاری خود قرار گرفته است،پس به سوی فرمانروای خود بشتابید و برای جنگ با دشمنان بکوشید، «إِنْ شاءَ اللّهُ » .»

شرح

این نامه را حضـرت در وقتی نوشت که بر سرچشمهٔ آب گوارایی در بین راه بصره فرود آمده بود،و همراه فرزندش امام حسن و عمّار یاسر آن را ارسال فرمود،رحمت خدا بر او باد.

امام(علیه السلام)در آغاز سخنان خود اهل کوفه را ستوده است تا ایشان را به منظور جنگ با اهل بصره،به یاری خود وادار کند،آنان را بطور استعاره جبههٔ

انصار خوانده تا خاطر نشان کند که آنها در عزت و شـرافت و برتری و بزرگواری نسبت به بقیهٔ انصار مانند پیشانی نسبت به بقیهٔ صورت می باشـند،و نیز واژهٔ سـنام را برای آنان اسـتعاره آورده است تا بفهماند،همچنان که کوهان شتر در بلندی قرار دارد و مایهٔ شرافت تمام بدن وی می باشد مردم کوفه نیز در میان عرب برتری و شرافتشان به اسلام بیشتر و قوتشان در دین زیادتر است.

مرحوم قطب الـدین راوندی گفته است،جبههٔ انصار یعنی جمعیت آنان، و سـنام العرب یعنی علوّ و برتری آنان و کسانی از آنها که بلندی و رفعـت حقیقی را بـه دست آورده انـد،این معنـا بـا آنچه که در بالاـ ذکر کردیم نزدیـك به هم است، جز این که معنـای حقیقی این دو لفظ نیست،زیرا یکی از علامتهای معنای حقیقی آن است که متبادر به ذهن باشد و حال آن که این دو معنا متبادر نیست .

اما بعد...عیانه ،در این جا،امام شبههٔ قتل عثمان را که اصحاب جمل و اهل شام و بطور کلی،کسانی که می خواهند فساد به وجود آورند،بر سر زبانها انداخته بودند،و حتی مایهٔ تمام آشوبها در اسلام قرار گرفته بود،ذکر کرده و پاسخ آن را نیز داده است:

حتی یکون سمعه کعیانه ،این جمله کنایه از آن است که مطلب را برای آنان که آن زمان را درك نکرده بودند بطور کامل روشن و مو شکافی فرموده است.

ان النّاس طعنوا علیه ،اشاره به علت قتل عثمان فرموده است که مردم به علت بدعتهایی که انجام داده بود او را مورد سرزنش قرار دادند و از او انتقـام گرفتنـد و مـا در گذشـته بسـیاری از خلافهـا را که عثمان انجام داده بود و مردم بر او عیب می گرفتنـد،ذکر کردیم،در حقیقت این گفتار،مانند مقدمه ای است برای پاسخ از آنان که قتل عثمان را نسبت به وی داده اند،و نیز سخن حضرت: فکنت

رجلا...عتابه ،مانند مقدّمهٔ اول و صغرای قیاس مضمر از شکل اول می باشد و استدلال می کند بر آن که او از همهٔ مردم در مورد قتل عثمان بی گناهتر است.

معنای این گفتار امام اکثر استعتابه،آن است که بسیار از او خواستم که به خود آید و برگردد به سوی آنچه که مورد رضایت مردم است و اقلّ عتابه،کمتر چیزهایی را که از او می دیدم برویش می آوردم.خلیل می گوید:عتاب آن است که طرف را از روی جرأت و فخر فروشی مورد خطاب قرار دهی،و خلاف موجود را گوشزدش کنی.امام کمتر به سرزنش او می پرداخت بلکه در امور مهمتر از آن او را مورد خطاب قرار می داد و از او می خواست که رضایت مردم را جلب کند تا از وی دفاع کنند و آتش آشوب را خاموش سازند،و یا این که جماعتی مثل مروان و غیر او دور عثمان را گرفته بودند که هر گاه حضرت از روی دوستی و صمیمیّت مطلبی را به او می گفت اطرافیان به غرض حمل می کردند و او را نسبت به امام(علیه السلام)مکدّر می ساختند،احتمال سوم در معنای عبارت:من بیشتر رضایت او را جلب می کردم و سرزنش کنندهٔ او را از این عمل باز می داشتم،و تقدیر کبرای قیاس این است:هر کس از مهاجران،با عثمان چنین باشد،در مورد خون او،بی تقصیرترین مردم و معذورترین آنان،در دوری از قتل وی خواهد بود.

و کان طلحة و الزبیر...غضب ،این جمله نیز نخستین مقدمه از قیاس مضمری است که حضرت به منظور تبرئهٔ خود،از خون عثمان که دشمنانش از قبیل طلحه،زبیر و عایشه و جز آنان،بر او بسته بودند،به آن استدلال فرموده است.و با این بیان که آسانترین رفتارشان تندی و آهسته ترین آوازشان رنج آور بود،کنایه از آن است که این دو نفر در فراهم کردن قتل عثمان بسیار سعی و کوشش داشتند و دست اندر کار آن بودند،و مادر خطبه های قبل مقداری از شرح حال طلحه را با عثمان بیان کردیم که مردم را علیه وی شورانید و یارانش را از یاری او باز

داشت و روایت شـده است که عثمـان مـوقعی که در محاصـره بـود می گفت:وای بر من از پسـر حضـرمیّه یعنی طلحه،دیروز چقـدر به او دینارهای طلا بخشیدم ولی او،امروز می خواهد خون مرا بریزد و مردم را علیه من تحریك می کند، خدایا او را به مقصودش مرسان و سزای ستمگریش را بر او وارد کن،و نقل شده است که وقتی عثمان مهاجمان را مانع شد و نگذاشت از در خانه اش وارد شوند،طلحه آنها را از در خانـهٔ یکی از انصار هدایت کرد و از آن جا آنان را به پشت بام برد و توانسـتند خانهٔ عثمان را در محاصـره قرار دهند،و نیز نقل شده است که مروان در جنـگ جمـل گفت:به خـدا سوگنـد از طلحه در بـارهٔ خون عثمـان انتقـام خواهم گرفت و هر گاه او را ببینم به قتلش می رسانم و بالاخره روزی تیری رها کرد و،وی را کشت،و در بارهٔ زبیر نیز نقل شده است که پیوسته می گفت:بکشید عثمان را که دینتان را دگرگون کرده است،بعضی به او گفتند:

پسـرت که دم در،از او حمایت می کند؟گفت به خدا قسم راضـیم که عثمان کشـته شود اگر چه پسرم پیشمرگ او شود،خلاصه این که حال این دو نفر در وادار کردن مردم به قتـل عثمـان چیزی است که جملگی برآننـد اما از عایشه نقل شـده است که دمادم می گفت نعثل (1)را بکشید خدا نعثل را بکشد ،و اما خشمی که عایشه بطور بی سابقه نسبت به عثمان پیدا کرد،دلیل ظاهرش آن است که وی اموال مسلمانان را در اختیار بنی امیه و خویشان نزدیك خود قرار داده بود، که سایر مردم را نیز،همین امر بر او بدبین کرد،و علیه او برخاسـتند،و بدعتهای دیگر هم،این مطلب را کمـك می کرد،روایت شـده است،که روزی عثمـان بر منبر بالا رفته بود،در حالی که جمعیت فراوان در مسـجد نشسـته بودند،عایشه از پشت پرده با دست خود یك جفت نعلین و پیراهنی را نشان داد و گفت:اینها

1- نعثل نام یهودی ریش دراز احمقی بود،در مدینه که عایشه عثمان را به او تشبیه کرده بود.(مترجم)

کفشـها و پیراهن رسول خـداست که هنوز کهنه نشـده امـا دین او را عوض کرده و سـنت وی را تغییر داده ای و سـخنان تنـد و درشتی به او گفـت،عثمـان نیز پاسـخ وی را همچنـان بـا درشـتی داد،و ایـن عمـل و گفتـار عـایشه،از مهمـترین عللی بـود کـه مردم را به قتـل عثمـان واداشت،اجمالا وادار ساختن این سه شخصیت مردم را به کشتن عثمان آن چنان مشهور است که نیازی به توضیح ندارد.

گفتیم جملـهٔ صـدر مطلب نخستین مقدمـهٔ قیاس است،و اکنون مقدمـهٔ دوم یعنی کبرای قیاس چنین فرض می شود:هر کس چنین باشد و حالتی مثل این سه نفر داشته باشد به داخل شدن در قتل عثمان و وادار کردن مردم بر آن سزاوارتر است.

فاتیـح له قوم فقتلوه ،از این عبارت چنان برمی آیـد که حضـرت اجتماع مردم بر کشـتن عثمان را به مقدرات الهی نسـبت می دهد تا به این دلیل ذهنهای مردم را از نسـبت دادن آن به خودش منصـرف سازد،و قطب راوندی در شـرح خود گفته است این که امام جمله را به صورت مجهول آورده و آن را نسبت به خدا،یا شیطان نداده به این دلیل بوده است که دو گروه را،راضی و خشنود کند.

و بایعنی...مخیرین ،این جمله مقدمهٔ اول قیاس مضمری است که در آن استدلال شده بر آن که اصحاب جمل از بندگی خدا خارج شده و به مکر و فریب گراییدند و پیمان شکنی کردند و در امری داخل شدند که خداوند می فرماید:

«وَ الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ» (1)»و نیز می فرماید: «فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّما يَنْكُثُ عَلى نَفْسِهِ» (2)»و تقدیر

1- سوره بقره(2)آیه(25)، [1]یعنی:و آنـان که پیمان الهی را پس از محکم کاری برهم می زننـد و آنچه را که خـدا دسـتور به پیونـدش را داده،قطع می کنند و در روی زمین تباهی بپا می کنند.

2- سوره فتح(48)آیه(9)،یعنی:هر کس پیمان شکنی کند بر زیان خود اقدام کرده است.

کبرای استدلال این می شود که مردم با هر کس از روی میل و اختیار بیعت کردند،روا نیست بیعت او را نقض کنند و با او از در جنگ در آیند به دلیل این دو آیه که ذکر شد.

در نسخهٔ مرحوم رضی عبارت امام مستکرهین به کسر«را»آمده است یعنی ناخوش دارندگان،وقتی می گوییم استکرهت الشیئی،یعنی آن را خوش نداشتم .

و اعلموا...المرجل ،امام(علیه السلام)در این سخن اهل کوفه را آگاه می کند که مردم مدینه،از این که شما برای آشوب و جنگ با من آمده اید،پریشان حال و نگرانند،و می خواهد بگوید که همچون برادران با ایمان خود به امامشان بپیوندند،احتمال می رود که منظور از دار الهجره،سرزمینهای اسلامی باشد،و واژهٔ قلع کنایه از این باشد که مردم تمام سرزمینهای اسلامی از این آشوبگری در اضطرابند و دلهایشان از گسترش یافتن آن مشوش می باشد،و دلهای مردم را به سبب ناراحتی و جنب و جوش در این فتنه،تشبیه به دیگ در حال جوش کرده و از این رو،واژهٔ جیش را که به معنای غلیان است برای آن استعاره آورده است، و با ذکر آشوب و جنگ و این که فتنه بر مدار خود قرار گرفته است مردم را برای مبارزه علیه آن کوچ داده و از این رو دستور می دهد که به سوی فرمانروایشان که خود حضرت است بشتابند و برای جهاد با دشمن شتاب کنند،و پیش از این دانستی که وجه استعارهٔ سنگ آسیاب برای جنگ،آن است که جنگ در گردش خود اهلش را می چرخاند و نابود می کند،چنان که سنگ آسیاب دانه را می گرداند و آرد می کند.توفیق از خداست.

ص:579

2-نامه امام(علیه السلام)به اهل کوفه،پس از فتح بصره:

اشاره

وَ جَزَاكُمُ اللَّهُ مِنْ أَهْلِ مِصْرٍ عَنْ أَهْلِ بَيْتِ نَبِيِّكُمْ- أَحْسَنَ مَا يَجْزِي الْعَامِلِينَ بِطَاعَتِهِ- وَ الشَّاكِرِينَ لِنِعْمَتِهِ- فَقَدْ سَمِعْتُمْ وَ أَطَعْتُمْ وَ دُعِيتُمْ فَأَجَبْتُمْ

ترجمه

«خداوند به شما که مردمی شهرنشین هستید،از ناحیهٔ خاندان پیامبرتان بهترین پاداشی دهد که به عاملان و مطیعان خود و سپاسگزاران نعمتهایش عطا می کند،زیرا که شنیدید و اطاعت کردید،و دعوت را پاسخ مثبت دادید .»

شرح

گویا خطاب به اهل کوفه است و از این رو حرف من برای بیان جنس از ضمیر منصوب در جزا کم می باشد و برای آنان از خدا درخواست می کند که به آنها به علت یاری کردن از خاندان پیامبر و سپاسگزاری از نعمت وی،بهترین پاداش را عنایت فرماید.

فقد سمعتم ،امر خدا را شنیدید و آن را اطاعت کردید،و برای یاری دینش دعوت شدید آن را پذیرفتید.مفعولهای این چند فعل حذف شده زیرا منظور ذکر اعمال و کارهاست و توجهی به تعیین مفعول نیست علاوه بر آن از فحوای سخن، مفعول شناخته می شود که ندای الهی امام(ع می باشد).

ص:580

3-نامهٔ امام(علیه السلام)که به شریح بن حارث،قاضی خود نوشته است:

اشاره

یَا؟شُرَیْحُ؟ أَمَا إِنَّهُ سَیَأْتِیكَ مَنْ لاَ یَنْظُرُ فِي كِتَابِكَ- وَ لاَ یَسْأَلُكَ عَنْ بَیِّنَتِكَ- حَتَّی یُخْرِجَكَ مِنْهَا شَاخِصاً وَ یُسْلِمَكَ إِلَی قَبْرِكَ خَالِصاً- فَانْظُرْ یَا؟شُرَیْحُ؟ لاَ تَكُونُ ابْتَعْتَ هَذِهِ الدَّارَ مِنْ غَیْرِ مَالِكَ- أَوْ نَقَدْتَ الثَّمَنَ مِنْ غَیْرِ حَلاَلِكَ- فَإِذَا أَنْتَ قَدْ خَسِرْتَ دَارَ الدُّنْیَا وَ دَارَ الآخِرَةِ-.

أَمَا إِنَّكَ لَوْ كُنْتَ أَتَیْتَنِي عِنْدَ شِرَائِكَ مَا اشْتَرَیْتَ- لَكَتَبْتُ لَكَ كِتَاباً عَلَی هَذِهِ النُّسْخَةِ- فَلَمْ تَرْغَبْ فِي شِرَاءِ هَذِهِ الدَّارِ بِدِرْهَمٍ فَمَا فَوْقُ- وَ النُّسْخَةُ هَذِهِ «بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ» هَذَا مَا اشْتَرَی عَبْدٌ ذَلِیلٌ مِنْ عبد قَدْ أُزْعِجَ لِلرَّحِیلِ- اشْتَرَی مِنْهُ دَاراً مِنْ دَارِ الْغُرُورِ- مِنْ جَانِبِ الْفَانِینَ وَ خِطَّةِ الْهَالِكِینَ- وَ تَجْمَعُ هَذِهِ الدَّارَ حُدُودٌ أَرْبَعَةٌ- الْحَدُّ الْأَوَّلُ یَنْتَهِي إِلَی دَوَاعِي الآفَاتِ- وَ الْحَدُّ الثَّانِي یَنْتَهِي إِلَی دَوَاعِي الْمُصِیبَاتِ- وَ الْحَدُّ الثَّالِثُ یَنْتَهِي إِلَی الْهَوَی الْمُرْدِي- وَ الْحَدُّ الرَّابِعُ یَنْتَهِي إِلَی الشَّیْطَانِ الْمُغْوِي- وَ فِیهِ یُشْرَعُ بَابُ هَذِهِ الدَّارِ- اشْتَرَی هَذَا الْمُغْتَرُّ بِالْأَمَلِ مِنْ هَذَا الْمُزْعَجِ بِالْأَجَلِ- هَذِهِ الدَّارَ بِالْخُرُوجِ مِنْ عِزِّ الْقَنَاعَةِ- وَ الدُّخُولِ فِي ذُلِّ الطَّلَبِ وَ الضَّرَاعَةِ- فَمَا أَدْرَكَ هَذَا الْمُشْتَرِي فِیمَا اشْتَرَی مِنْهُ مِنْ دَرَكٍ- فَعَلَی مُبَلْبِلِ أَجْسَامِ الْمُلُوكِ وَ سَالِبِ نُفُوسِ الْجَبَابِرَةِ- وَ مُزِیلِ مُلْكِ الْفَرَاعِنَةِ- مِثْلِ ؟كِسْرَی؟ وَ؟قَیْصَرَ؟ وَ؟تُبَّعٍ؟ وَ؟حِمْیَرَ؟- وَ مَنْ جَمَعَ الْمَالَ عَلَی الْمَالِ فَأَكْثَرَ- وَ مَنْ بَنَی وَ شَیَّدَ وَ زَخْرَفَ وَ نَجَّدَ- وَ ادَّخَرَ وَ اعْتَقَدَ وَ نَظَرَ بِزَعْمِهِ لِلْوَلَدِ- إِشْخَاصٌ هُمْ جَمِیعاً إِلَی مَوْقِفِ الْعَرْضِ

ص:581

وَ الْحِسَابِ- وَ مَوْضِعِ الثَّوَابِ وَ الْعِقَابِ- إِذَا وَقَعَ الْأَمْرُ بِفَصْلِ الْقَضَاءِ «وَ خَسِرَ هُنالِكَ الْمُبْطِلُونَ» - شَهِدَ عَلَى ذَلِكَ الْعَقْلُ إِذَا خَرَجَ مِنْ أَسْرِ الْهَوَى- وَ سَلِمَ مِنْ عَلَائِقِ الدُّنْيَا

لغات

شریح کیست؟شریح بن حارث کندی که عمر،وی را به قضاوت مسلمین در کوفه نصب فرمود و از آن زمان پیوسته تا هفتاد و پنج سال به این امر مشغول بود،و در این میان فقط دو،یا چهار سال قضاوت وی تعطیل بود،در زمان فتنه و آشوب عبد اللّه زبیر از قضاوت استفعا داد،حجاج هم استعفای وی را پذیرفت.

بیّنه:دلیل و گواه شخص من البلده:از شهر کوچ کرد خطّه:زمینی که انسان دورش را خط می کشد و آن را علامت گذاری می کند تا در آن جا خانه ای بسازد و خطط الکوفه و البصره یعنی زمینهای میان کوفه و بصره مردی:هلاك کننده ضراعه:مصدر ثلاثی،ضرع ضراعة:خوار شد و خضوع کرد درك:نتیجهٔ کار بد زخرف:ساختمان را با طلا و جواهرات زینتکاری کرد.

نجّد:زمینش را آرایش داد.

بلبله:تزلزل و درهم و بر هم شدن،چیزی را چنان تباه کردن که از حدّ سود بری بیرون شود.

کسری:لقب پادشاهان ایران بود،و برای هر کدام از آنها حکم اسم جنس دارد.

قیصر:لقب پادشاه روم بود تبّع:پادشاهان یمن می باشند.

حمیر:رئیس قبیله ای از یمن بود،حمیر بن سبا بن یشحب بن یعرب بن قحطان شیّد:ساختمان را بالا برد.

تنجید:آراستن با فرش و غیر آن.

اعتقد المال و الضیعه:آن را به وجود آورد.

ترجمه

نقل شده است که شریح در زمان حکومت حضرت خانه ای به هشتاد دینار برای خود خریده بود،این گزارش که به امام رسید،او را احضار کرد و فرمود:به من خبر رسیده است که تو،خانه ای به هشتاد دینار خریده ای،قباله اش را نوشته ای و بر آن گواه و شهود گرفته ای،شریح پاسخ داد:آری چنین است،

امام نگاه خشم آلودی به وی افکند،و فرمود:

«ای شـریح بهوش باش که به همین زودیها کسی به سراغت خواهد آمد که نه به قباله ات نگاه کند و نه از شهودت می پرسد بلکه تو را از آن خـارج می کنـد و تنهـا تحویـل به قبرت می دهـد.ای شـریح بنگر که مباد این خانه را از غیر مال خودت خریـده باشـی یا بهایش را از غیر دسترنـج حلالـ خودت پرداخته باشـی که هم در دنیا و هم در آخرت خود را زیانکار کرده ای،آگاه باش،اگر در هنگام خریـد خانه نزد من آمده بودی نسـخهٔ قباله را بدین گونه می نوشـتم،تا دیگر در خرید خانه حتی به بهای یك درهم یا بیشتر،علاقه به خرج ندهی،نسخهٔ سند این است:

«بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ» این است آنچه که بنـده ای ذلیـل از کسـی که در حـال کـوچ است خریـداری کرده است،خـانه ای از سـرای غرور،در محلـهٔ فانی شونـدگان،و در کوچـهٔ هالکان خریداری کرد،این خانه به چهار حدّ منتهی می شود،حد نخستین،به آفات و بلاها،حد دوم به عزاها و مصـیبتها،حد سوم به هوا و هوسهای هلاکتزا و حد چهارم به شیطان گمراه کننده منتهی می شود و در خانه هم،از همین جا باز می شود،این خانه را مغرور آرزوها،از کسـی که پس از مـدت کوتاهی از این جهان رخت بر می بنـدد،به مبلغ خروج از عزت قناعت و دخول در ذلت دنیـا پرسـتی خریـداری کرده و هر گونه عیب و نقص و کشف خلاـفی که در این معـامله واقع شود به عهـدهٔ بیمـاری بخش اجسام پادشاهان و گیرنـده جان جباران و زایل کننـدهٔ سـلطنت فرعونها همچون کسـرا،قیصـر،تبّع،و حمیر می باشـد،و به عهدهٔ کسانی که ثروت را گردآوری کردنـد و بر آن افزودند و آنها که بنا کردند و محکم ساختند طلاکاری کردند و زینت دادند،انداختند و نگهداری کردند و به گمان خود برای فرزنـدان باقی گذاردند همانها که همگی به پای حساب و محل ثواب و عقاب رانده می شوند هنگامی که فرمان داوری و قضاوت الهی رسیده باشد، «وَ خَسِرَ هُنالِكَ الْمُبْطِلُونَ» (1)»شاهـد این قباله،عقل است،آن گاه که از تحت تأثیر هوا و هوس خارج شود و از علایق دنیا،جان سالم بدر برد.»

1- سورهٔ مؤمن(40) [1]قسمتی از آخر آیهٔ(76)،یعنی:و بیهودگان در آن جا به زیان برسند.

شرح

منظور امـام از این سـخنان آن است که مخـاطبش را از متاعهـای دنیا و اعتماد به افزونیهای آن باز دارد،و پیش از آن که شـریح را توبیـخ و سرزنش کنـد از او نسـبت به کاری که انجام داده اعتراف می گیرد چنان که می فرماید: بلغنی تا شـهودا ،و فعل کان در قول شـریح: قد کان ،تامّه است و با یادآوری مرگ و وعدهٔ آمدن آن که می آید و او را از این سرا و بقیه تعلقات دنیا به بیرون کوچ می دهد و تنها و برهنه به قبرش می سپارد،او را از دوستی دنیا و طلب کردن بر حذر داشته است و سپس او را از ناخالص بودن بهایی که در برابر خانه پرداخته است بیم می دهد که مبادا از راه حرام و رشوه گیری در مقابل احکام،به دست آورده باشد، زیرا با فرا رسـیدن قاصد مرگ دنیا از دستش می رود،و به سبب گناهانی که از حرام خواری گریبانگیرش می شود مبتلا به زیان اخروی و محروم شـدن از نعمتهای بی پایان آن می شود ،ابتعته و اشتریته به یك معناست،آن را خریداری کردی،و کلمهٔ أما بدون تشدید هم روایت شده است.

این جا در سخن امام پرسشی پیدا شده است که وقتی انسان به خانه ای که بهایش یك درهم باشد رغبتی نکند به طریق اولی در مورد بالاتر رغبت ندارد، پس چرا امام فرموده است در قیمت این خانه به یك درهم و بیشتر از آن رغبت نخواهد کرد.

پاسـخ داده انـد که چـون درهم در این مقـام کمـترین چیزی است که تملـك می شـود منظور آن است که اگر بخواهی آن را بخری به هیچ نخواهی خرید چه جای بالاتر که اصلا جای ذکر آن نیست،در شعر متنبّی نیز ترکیبی شبیه این آمده است:

و من جسدی لم یترك السقم شعرة فما فوقها الا و فیها له فعل (1)

1- بیماری در جسد من یك مو،فرو گذار نکرده مگر آن که اثری در آن گذارده است تا چه رسد به بالاتر از یك مو.

که قیاس، فما دونها است،اما برای تفهیم معنایی که ذکر شد به این طریق بیان کرده است .

در نسخه ای که امام به عنوان سند خانه نوشته است چند نکته وجود دارد:

1-نخست این که خریدار را به صفت عبودیت و ذلت اختصاص داده است تا فخر و مباهاتی را که ممکن است به خاطر خریدن این منزل برای او پیدا شود بشکند.

2-فروشنده را که بزودی خواهد مرد بطور مجاز مرده خوانده از باب اطلاق آنچه بالفعل است بر آنچه که بالقوه می باشد و از باب این که مقتضی را نازل منزلهٔ واقع فرض کرده است تا وی را از مرگ بیم دهد و برای کوچ کردن به سرای آخرت آماده اش کند،و این معنای اخیر یا ترشیح استعاره است و یا اشاره به بیداری او و توجهش به واردات و بیماریها و تمام اموری که باعث عبرت است می باشد.

3-سرای غرور کنایه از دنیاست از آن رو که مردم به آن مغرور می شوند و با داشتن زخارف دنیوی از آنچه بعد از آن وجود دارد غفلت می کنند،عبارت من جانب الفانین اخص از دار الغرور است و همچنین خطة الهالکین اخصّ از جانب الفانین می باشد چنان که در کتابهای بیع و تجارت عادت بر این است که که نخست به ذکر اعمّ آغاز می کنند و سپس به اموری می پردازند که خاص هستند و مبیع را مشخص و معین می کنند،اگر چه در این جا،غرض تخصیص بعد از تعمیم نیست بلکه مراد یادآوری حال آنهاست که رفتنی هستند و از طرفی در این خانه ای که ساکنند آن را برای خود علامتگذاری کرده اند .

4-نکتهٔ چهارم در نسخهٔ قباله آن است که حدود چهارگانهٔ آن خانه را کنایه از امور نامطلوبی قرار داده است که سرانجام دنیا به آن منتهی می شود.حد اول را منتهی به اسباب و علل آفات دانسته و با این مطلب اشاره به این

کرده است که لازمـهٔ وجود خانه علاقه به اموری است که باعث کمال خانه داری می باشـد،از قبیل وجود همسـر و خـدمت گزار و مرکب سواری و آنچه که بر اینها مترتب است از وجود فرزنـدان و کنیزان و نوازندگان و بقیهٔ افزون طلبیهای دنیا که وجود هر کدام باعث ایجاد نیاز به امور دیگری است آنان که غنی ترند محتاجترند،و همهٔ این امور در معرض آفات و بلاها و امراض و مرگ و میرها می باشند و اینها اموری باعث بلاها و گرفتاریهایی هسـتند و اینها لازمهٔ این خانه است و این که امام آن را اولین حد خانه دانست به علت این است که خانه نیازمند به آن است.

حـد دوم منتهی می شود به اموری که بـاعث مصـیبتهاست این جـا نیز اشـاره به همان امور نخستین است که از لوازم و نیازمنـدیهای خانه است اما به اعتبار این که این امور در معرض آفات امراض و مرگ و میرهاست که لازمه اش مصـیبتها می باشد و چون دواعی آفات مستلزم دواعی مصـیبتهاست این دو امر را پشت سـر هم قرار داده است واژهٔ دواعی در این دو حـدّ ممکن است به این اعتبار باشد که تمایل به این امور،داعی به فعل و انجام دادن آنهاست و لازمهٔ فعل آنها هم آفتها و مصیبتها می باشد.

حـد سوم منتهی می شود به پیروی هوا و هوس هلاك کننده زیرا کسـی که در دنیا به جسـتجوی تهیهٔ منزل و خانه می افتد معلوم می شود به دنیا و وابسـتگیهایش علاقـهٔ فراوان دارد،و بدون توجه به امر خداوند از تمایلات شـهوانی و نفسانی پیروی می کند و از مجموعهٔ این مطالب تعبیر به هوا و هوس می شود و روشن است که این امر موجب سقوط انسان در دوزخ و هلاکت وی در آن است.

دلیـل آن که این امر را حـد سوم دانسـته آن است که خـانه و متعلقات آن و آنچه که انگیزهٔ طلب آن می شود،لازمـهٔ هوا و هوس و تمایلات طبیعی هلاك

کننده است که پیوسته هر کدام تأکید کنندهٔ دیگری است و هر یکی نیاز به دیگری را برمی انگیزد.

حـد چهارم منتهی می شود به شـیطان اغواکننـده،این امر را آخرین حـد قرار داده است به دلیل آن که دورترین محدوده ای است که حدود دیگر به آن پایان می پـذیرد،به این بیان که شـیطان از جهت گمراه کننـدگی سـرآغاز علاقـهٔ آدمی به دنیا و انگیزهٔ پیروی نفس از هوا و هوس است،شـیطان به این طریق آدمی را گمراه می کند:معاصی و خلافکاریها و امور شهوانی که آدمی را از رفتن در راه خدا باز می دارد در پیش انسان جلوه می دهد و به او القا می کند که این امور برایش اصلح است.

و منه یشـرع باب هذه الدار ،این جمله اشاره می کند به این که شیطان به منظور گمراه کردن و اغواگریش اموری را که لازمه اش دنیاطلبی و به دست آوردن کالای بی ارزش آن می باشـد،برمی انگیزد و آدمی را وادار می کنـد بر آن که به فکر خریـد و به دست آوردن خانه و لوازم و متعلقات آن بیفتد،بنا بر این شـیطان به منزلهٔ حد چهارم خانه است و آنچه به سبب اغواگری او به وجود می آید و به آن وسیله باب دخول در دنیا طلبی و خرید و به دست آوردن منزل و خانه باز می شود،باب آن می باشد که در همین طرف حد چهارم واقع است.

اکنون بیاندیشـید به نکته هـای ظریف بلاغی،و پنـدهای حکمت آمیزی که در این فراز از سـخنان مولی(علیه السـلام)وجود دارد و همینها باعث امتیاز و برتری آن از گفته های دیگران می باشد.

از جملهٔ حکمتها آن است که این سخن،دنیا را بطور کامل بی مقدار نشان می دهد،درهای طلب آن را بر روی آدمی،مسدود می سازد و او را به سوی خدا سوق می دهد و به زهد حقیقی و همراه داشتن آن تشویق می فرماید .

5-نکتهٔ پنجم در نسخهٔ سند خانه آن است که امام(علیه السلام)خریدار منزل را،

مغرور به آرزو دانست،به این دلیـل که توجه به آرزوی دنیویش او را از آخرت و آنچه که به خـاطر آن آفریـده شـده غافل کرده است و همین غفلت،انگیزهٔ خرید آن خانه شده،و بهای آن را خروج از عزّت قناعت و دخول در ذلت درخواست و التماس دانسـته است زیرا خرید چنین خانه و پرداخت بهای آن،این امور را در پی دارد،و دلیل این پی آمـد آن است که اصل آن خانه با توجه به حال شـریح،از نیاز او بیشتر بود،و هر شخصـی که برای به دست آوردن مـا زاد بر نیـاز خود اقـدام کنـد، از حـد قناعت خارج می شود،به دلیل این که قناعت عبارت است از راضی بودن و اکتفا کردن بر مقدار ضرورت از مال و آنچه مورد نیاز باشد و نیز پیش از این دانسته شد که لازمهٔ قناعت کم احتیاجی به مردم و بی نیازی از آنها می باشـد و عزت قناعت،به خاطر همین امر،برای انسان حاصل می شود.پس هر کس از قناعت خارج باشـد از عزت آن هم بیرون و در ذلت درخواست و التمـاس پیش مردم داخـل است زیرا به اعتبـار این که از قنـاعت خـارج است نیاز زیادی به مردم دارد،و بدین علت در خواری و التماس از مردم داخل خواهد بود.

هـدف از این تعبیر آن است که انسان را از افزون طلبی و به دست آوردن ما زاد بر نیاز دور دارد از آن رو،که لازمـهٔ آن،خواری و ذلت نیاز به مردم است.

6-امـام در نوشـتن این نسـخه از سـند خانه،زیان غبن و غرامتی را که لازمـهٔ این معامله است و بایـد به مشتری پرداخت شود،بر ذمه ملك الموت قرار داده است تا دیگر مشتری به فکر دریافت آن نباشـد و با توجه به این که همـهٔ آرزوها با مرگ به نهایت می رسد آرزویش را هم از دل بیرون برد،و تنهـا از کالای دنیا به انـدازهٔ نیاز اکتفا کنـد و از ملك الموت بطور کنایه به این عناوین یاد کرده است:تباه کننـدهٔ کالبـدهای پادشاهان،و گیرندهٔ جانهای ستمکاران،و از بین برندهٔ پادشاهی فرعونها،با گرفتن جانهایشان،و این که عده ای را به عنوان نمونه نام برده است که مرگ به سراغ آنها رفته،به علت این است که شریح را

متوجه کنـد، تا از چنین آرزوها که با فرا رسـیدن مرگ به پایان می رسد قطع امید کند زیرا هنگامی که آرزوهای چنین اشـخاص دنیادار و پر قدرت با مرگ از بین رفت و غرامتی نگرفتند، پس تو، ای قاضی شرع به این امر سزاوارتر خواهی بود.

7- و نظر بزعمه للولد ،یکی دیگر از نکاتی که امام در متن این نسـخه خاطر نشان کرده این است که بعضـی از علاقه مندان به دنیا به گمان خود مال دنیا را برای فرزنـدانشان جمع می کنند، و آن را برای آنها مصـلحت می دانند، و حرف باء، به معنای سـببیت است، زیرا گمان وجود اندیشهٔ اصلح سبب این عمل شده است .

8-ذکر جمع کردن ملوك و محل اجتماع آنها، که توقفگاه عرض اعمال و حساب و جایگاه ثواب و عقاب است به سـبب این است که آدمی را از این امور و موارد، بیم دهد و در عمل کردن برای آخرت و ایمن شدن از خطرات و شرور آن، تشویق و ترغیب کند.

9- اذا وقع الامر بفصل القضاء ،آن گاه که فرمان خداونـد در دادگاه رسـتاخیز به قضاوت عادلانه اجراء شود، و حکم میان اهل حق و باطل فیصله یابد، حقیر شدگان در دنیا، به سود خود برسند، و اهل باطل به زیان اعمال ناشایست خویش دچار شوند، آخرین جملهٔ امام در این فراز که با عبارت و خسر هنالك المبطلون ختم شده از قرآن کریم سوره مؤمن آیه 76 اقتباس شده است .

10-آخرین نکته ای که در نسـخهٔ امام راجع به قبالهٔ خانهٔ شـریح قاضی وجود دارد آن است که عقل هر گاه از بند هوا و هوس رها شود و از وابسـتگیهای دنیا دور باشـد، به آنچه در این نسـخه از معایب این معامله ذکر شـده گواهی می دهد، چرا که عقل هنگام خالی بودنش از این وابستگیها، از کدورت باطل پاك است و حق را چنان که شایسته است می بیند و بر طبق آن حکم می کند، اما

اگر اسـیر دست هوسها و مقهور سلطهٔ نفس اماره باشد با دیدهٔ سالم به حق نمی نگرد،بلکه با چشمی بر آن نگاه می کند که پردهٔ تاریکیهای باطل روشناییش را از بین برده است،پس به دلیل آن که حقیقت را بطور خالص نمی بیند گواهی خالصانه هم بر آن نمی دهد،بلکه شهادت به حقانیت امری می دهـد که در ظاهر حق است اگر چه در باطن امر،باطل می باشـد،مثل گواهی دادن به این که در طلب مال و منال دنیا مصـلحتهایی وجـود دارد که از جمله،پرهیز از تنگـدستی آینـدهٔ خود،و بـاقی گذاشـتن برای فرزنـدانش،و جز اینهـا از اموری که در ظـاهر شرع،دلیل بر جواز به دست آوردن دنیا و تعلقات آن می باشد و اگر با دیدهٔ حق بین بنگرد می داند که جمع آوری ثروت برای اولاد وظیفه او نیست زیرا روزی دهنـدهٔ فرزنـد،خـدای آفریننـدهٔ او می باشـد و بدست آوردن مال و منال به دلیل ترس از تنگدستی،خود تعجیل در فقر و موجب انصراف از امر واجب و توجه به غیر آن می باشد.توفیق از خداست

ص:590

4-از نامه های امام(علیه السلام)به بعضی از سران سپاهش:

اشاره

فَإِنْ عَادُوا إِلَى ظِلِّ الطَّاعَةِ فَذَاكَ الَّذِي نُحِبُّ- وَ إِنْ تَوَافَتِ الْأُمُورُ بِالْقَوْمِ إِلَى الشِّقَاقِ وَ الْعِصْيَانِ- فَانْهَدْ بِمَنْ أَطَاعَكَ إِلَى مَنْ عَصَاكَ- وَ اسْتَغْنِ بِمَنِ انْقَادَ مَعَكَ عَمَّنْ تَقَاعَسَ عَنْكَ- فَإِنَّ الْمُتَكَارِهَ مَغِيبُهُ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِهِ- وَ قُعُودُهُ أَغْنَى مِنْ نُهُوضِهِ

لغات

انهد:برخیز،قیام کن تقاعس:عقب افتادن و فرو نشستن

ترجمه

در اول نـامه واژهٔ ظـل را که به معنـای سـایه است اسـتعاره از امری آورده است که لازمه اش اطاعت است و آن سالم مانـدن از سوز آتش جنگ و رنجهایی است که از ثمرات و میوه های اختلاف می باشد چنان که نتیجهٔ سایه نشینی راحت شدن از گرمای خورشید است.

«اگر دشـمنان به سایـهٔ اطـاعت و تسـلیم بازگردنـد،این همـان است که مـا دوست داریم،و اگر حوادث،آنهـا را مهیّای اختلاف و عصـیان کرد،پس به کمك مطیعان،با عاصـیان بجنگ و با آنان که پیرو فرمان تو هسـتند خود را از کسانی که سـستی می ورزنـد بی نیاز ساز،چرا که سست عنصرها و آنها که از جنگ کراهت دارند،نبودشان بهتر از حضورشان و نشستنشان سودمندتر از قیامشان می باشد .»

ص:591

شرح

برخی گفته اند امیر لشکری که این نامه را، حضرت خطاب به او نوشته است،عثمان بن حنیف نمایندهٔ او در بصره بوده است، هنگامی که اصحاب جمل به سرزمین بصره رسیدند و تصمیم به جنگ گرفتند،عثمان نامه ای به حضرت نوشت،و وی را از وضع آنان آگاه کرد،امام(علیه السلام)در پاسخ او نامه ای مرقوم فرمود،که این بیانات از آن نامه می باشد.

و ان توافت الامور بالقوم ،یعنی اگر پیش آمدها و اسباب اختلاف و گناه، اهل جنگ جمل را به این دو امر وادار کند.

فان عادوا...نحبّ ،امام(علیه السلام)می خواهد افراد جامعه را تحت اطاعت فرمان خود در آورد تا در آینده همهٔ آنان را به راه حق بکشاند،که مقصود شارع نیز همین است و با عبارت فوق این معنا را خاطر نشان کرده است و اسم اشارهٔ فذلك به مصدری بر می گردد که فعل عادوا دلیل آن است،و با عبارت فذلك الذی نحب محبوبش را منحصر در بازگشت آنها فرموده است یعنی دوست نمی داریم جز آن را و به این دلیل امیر لشکر خود را امر کرده است که در صورت اختلاف و مخالفتشان،با مخالفان بجنگد و از مطیعان بر علیه مخالفان یاری بجوید،نه از کراهت دارندگان و بهانه جویان و این امر را دلیل آورده است بر آن که اهل کراهت،اگر در جنگ حضور نداشته باشند بهتر از آن است که حاضر باشند و نشستن آنان سودمندتر از قیامشان می باشد،زیرا هنگامی که مردم شخص بهانه جو و سست عنصر را در میان خود مشاهده کنند،آنان نیز سست شده و به او اقتدا می کنند،پس نفعی که ندارد هیچ،بلکه زیان هم دارد و چنین شخصی برای آن که ناخشنودی خود را از جنگ توجیه کند مفاسدی برای آن بیان می دارد که،جنگ باعث هلاکت مسلمانان می شود،و از این قبیل مسائل، چنان که به این دلیل بسیاری از صحابه و تابعین در جنگهای جمل و صفین و نهروان از حق منحرف شدند و دست از جنگ کشیدند،پس علاوه بر آن که

وجود این اشخاص در جنگ سودی ندارد مفسدهٔ بزرگی را هم با خود دارد که انسانهایی مبارز،به واسطهٔ او بیچاره می شوند،بر خلاف وقتی که اصلا چنین شخصی در جبههٔ جنگ حضور نداشته باشد،که فقط سودی ندارد،اما ضرری هم از ناحیهٔ او نصیب رزمندگان مسلمان نمی شود.به جای عبارت خیر من مشهده ،در آخر نامهٔ حضرت،روایت دیگر خیر من شهوده آمده و هر دو کلمه مشهد و شهود مصدر و ثلاثی مجرد است.توفیق از خداوند است.

ص:593

5-نامهٔ حضرت به اشعث بن قیس،فرماندار آذربایجان:

اشاره

:وَ إِنَّ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ- وَ أَنْتَ مُسْتَرْعًى لِمَنْ فَوْقَكَ- لَيْسَ لَكَ أَنْ تَفْتَاتَ فِي رَعِيَّةٍ- وَ لاَ تُخَاطِرَ إِلاَّ بِوَثِيقَةٍ- وَ فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَنْتَ مِنْ خُزَّانِهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَيَّ- وَ لَعَلِّي أَلاَّ أَكُونَ شَرَّ وُلاَتِكَ لَكَ وَ السَّلاَمُ

لغات

مسترعی:کسی که مسئول قرار داده شده است طعمه:خوردنی و وسیلهٔ رزق و روزی،محل کسب و در آمد رعیّه:فعیل به معنای مفعول است یعنی رعایت شده که همان رعیت و آنانی هستند که تحت حکومت می باشند افتأت،تفتّأت،با همزه:موقعی که کسی در کاری استبداد و زورگویی به خرج دهد مخاطره:گام نهادن در کارهای پر خطر و خود را در انجام دادن آن به هلاکت رساندن وثیقه:آنچه که برای دین مایهٔ دلگرمی است.

ترجمه

«فرمانداری برای تو،وسیلهٔ آب و نان نیست،بلکه امانتی در گردن توست،و تو،تحت نظر ما فوق خود می باشی.

حق نداری در بارهٔ رعیت استبداد به خرج دهی،و نه به کار عظیمی اقدام کنی،مگر اطمینان داشته باشی که از عهده اش بر می آیی،اموال خدا،در اختیار

ص:594

توست،و تو،یکی از خزانه داران او می باشی که آن را به من تسلیم کنی،و من امیدوارم برای تو فرمانروای بدی نباشم،و السلام .»

شرح

از شعبی نقل شده است که وقتی امیر المؤمنین به کوفه منتقل شد که اشعث بن قیس از زمان عثمان حکمران سرزمین آذربایجان بود،امیر المؤمنین که زمام امور را به دست گرفت،نامه ای برای آگاهی به او نوشت و اموال آذربایجان را از وی مطالبه کرد و نامه را با زیاد بن مرحب همدانی فرستاد و اول نامه از این جا آغاز می شود:

«بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ» ،نامه ای است از بندهٔ خدا،علی،فرمانروای مؤمنان به جانب اشعث بن قیس،پس از حمد خدا و نعت پیامبر،اگر خصلتهای زشتی در تو نبود،تو در این امر که حکمرانی آذربایجان است بر دیگران مقدم بودی و اگر تقوای الهی داشته باشی امید است عاقبت به خیر باشی،ماجرای بیعت مردم با مرا شنیده ای،طلحه و زبیر نخستین بیعت کنندگان با من بودند،اما بدون هیچ دلیلی بیعت را شکستند،عایشه را از خانه بیرون کشیدند و او را به منظور جنگ با من به بصره آوردند،پس من با مهاجران و انصار به جانب آنان رفتم، هنگام برخوردمان از آنها خواستم که از جنگ دست بردارند و به خانه هایشان برگردند،آنها نپذیرفتند و نبرد را آغاز کردند اما من پیوسته ایشان را نصیحت می کردم و سرانجام نسبت به باقی ماندهٔ آنها کمال نیکویی را انجام دادم،و بدان که عمل حکمرانی تو...تا آخر نامه،که ترجمهٔ آن گذشت،این نامه را عبد اللّه بن ابی رافع،منشی آن حضرت در ماه شعبان سال سی و شش هجری نوشت.

انّ عملك...بوثيقة ،این جمله اشاره به قیاس مضمر از شکل اول است که در این استدلال،حضرت بیان فرموده است که اشعث حق ندارد رعیت خود

ص:595

را با زور به کاری وادار سازد،بر خلاف کسی که او را مسئول قرار داده است و نمی تواند به کار خطیری از امور مالی و غیر آن اقدام کند مگر با دلیل از طرف کسی که وی را بر بندگان،رئیس و بر سرزمینها امین قرار داده است،و جملهٔ و انّ عملك تا من فوقك مقدمهٔ اول و صغرای قیاس را تشکیل می دهد و تقدیر کبرای آن از این قرار است،هر کس چنین ویژگیهایی داشته باشد حق ندارد بر خلاف ما فوق خود در امری استبداد به خرج دهد و جز با اطمینان کامل از طرف وی دست به امر با اهمیت و خطرناکی بزند و سپس برخی از اموری را که استبداد و مخاطره در آن روا نیست که عبارت از ثروت و اموال بلاد اسلام است،شرح داده و بر وجوب حفظ آن به دو امر استدلال فرموده است یکی این که مال خداست که به بندگان با ایمانش عطا فرموده است و دوم آن که او از طرف امام خزانه دار است تا وقتی که اموال را پیش او ببرد،و کار خزانه دار هم حفظ و نگهداری مال است،و این که در آن تصرفی نکند مگر با اجازه و دلیل مورد اطمینان،که در پیشگاه خدا به آن استدلال کند.

و اشعث هنگامی که امیر المؤمنین حکومت را به دست گرفت از آن حضرت می ترسید و یقین داشت که وی را از فرمانداری بر کنار خواهد کرد، زیرا سابقهٔ سوئی در دین داشت و کردارهای ناپسندی در دین و حرفهای توهین آمیزی در حق حضرت از او صادر شده بود که در گذشته،ذیل سخن امام:و ما یدریك ما علیّ ممالی (1)،به برخی از آنها اشاره کرده ایم .

امام پس از بیان وظیفه و تکلیف او،به منظور آرامش خاطرش فرمود:

امیدوارم که بدترین فرمانروا برای تو نباشم و این کلام را با لفظ امیدواری آغاز کرد تا وی را میان خوف و رجا نگه دارد،و اشعث چون می دانست که اگر

1- خ 18،ج 1،صفحه 322.

مخالفت دین کنـد امام(علیه السـلام)بدترین فرمانروای او خواهد بود و کمال عقوبت را در بارهٔ وی انجام خواهد داد،از این رو این سـخن حضرت او را به طرف دین و عمل بر طبق آن وادار می کرد.

نقل شده است که وقتی نامهٔ حضـرت به او رسـید،برخی از دوستانش را خواست و گفت:علی بن ابی طالب مرا به وحشت انداخت و به هر حال مرا،در مورد ثروت آذربایجان مؤاخـذه خواهـد کرد،بنا بر این،نزد معاویه می روم و به او می پیونـدم،دوسـتانش گفتنـد:در این صورت مرگ برای تو از این کـار بهتر است زیرا شـهر و دیـار و خویشـان خود را رهـا کرده و دنباله رو اهل شام شـده ای،او از این امر خجالت زده شد،ولی این گفتهٔ او به کوفه رسـید و میان مردم پخش شد، حضـرت نامه ای برای او نوشت و،وی را از این مطلب توبیخ و سرزنش فرمود و امر کرد که خدمتش بیاید و نامه را همراه حجر بن عدیّ کندی فرستاد، حجر نامه را پیش او آورد و او را به باد ملامت گرفت و سوگند به خدا داد که آیـا براستی آشـنایان خود و اهـل شـهرت و امیر المؤمنین را ترك می کنی و به اهـل شام ملحق می شوی؟سـر به سـرش گـذاشت تا بالاخره او را با خود به کوفه برد در نخیله که نزدیك کوفه است مال و ثروت خود را خدمت حضرت عرضه کرد،قیمتش به صد هزار درهم،به روایت دیگر چهار صد هزار،رسـید،امام(علیه السـلام) تمامش را گرفت،اشعث،امام حسن و امام حسین و عبد اللّه جعفر را واسطه قرار داد که حضـرت مالها را به وی بازگرداند،امام(علیه السلام)سی هزار درهم را به او پس داد،اشعث گفت این مبلغ مرا،کم است،حضرت فرمود حتی یك درهم زیادتر از این به تو نمی دهم،به خدا سوگند اگر تمامش را واگذار کنی از همه چیز برایت بهتر است هیچ گمان ندارم که بر تو حلال باشد و اگر به این مطلب یقین می داشـتم همین را هم به تو نمی دادم،اشـعث با خود گفت:تو که از راه نیرنگ در آمدی هر چه دادند بگیر.توفیق از خداست.

ص:597

6-از نامه های حضرت به معاویه:

اشاره

إِنَّهُ بَايَعَنِي الْقَوْمُ الَّذِينَ بَايَعُوا؟أَبَا بَكْرٍ؟ وَ؟عُمَرَ؟ وَ؟عُثْمَانَ؟- عَلَى مَا بَايَعُوهُمْ عَلَيْهِ- فَلَمْ يَكُنْ لِلشَّاهِدِ أَنْ يَخْتَارَ- وَ لاَ لِلْغَائِبِ أَنْ يَرُدَّ- وَ إِنَّمَا الشُّورَى لِلْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ- فَإِنِ اجْتَمَعُوا عَلَى رَجُلٍ وَ سَمَّوْهُ إِمَاماً كَانَ ذَلِكَ لِلَّهِ رِضًا- فَإِنْ خَرَجَ عَنْ أَمْرِهِمْ خَارِجٌ- بِطَعْنٍ أَوْ بِدْعَةٍ رَدُّوهُ إِلَى مَا خَرَجَ مِنْهُ- فَإِنْ أَبَى قَاتَلُوهُ عَلَى اتِّبَاعِهِ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ- وَ وَلاَّهُ اللَّهُ مَا تَوَلَّى- وَ لَعَمْرِي يَا؟مُعَاوِيَةُ؟ لَئِنْ نَظَرْتَ بِعَقْلِكَ دُونَ هَوَاكَ- لَتَجِدَنِّي أَبْرَأَ النَّاسِ مِنْ دَمِ ؟عُثْمَانَ؟- وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنِّي كُنْتُ فِي عُزْلَةٍ عَنْهُ- إِلاَّ أَنْ تَتَجَنَّى فَتَجَنَّ مَا بَدَا لَكَ وَ السَّلاَمُ

لغات

عزله:اسم مصدر از اعتزال است.

تجنّی:آن است که بر کسی گناهی ببندند که آن را انجام نداده است.

ترجمه

«همان مردمی که با ابو بکر و عمر و عثمان بیعت کردند،با همان قید و شرطها با من بیعت کردند،بنا بر این نه،آن که حاضر بود اختیار فسخ دارد و نه آن که غایب بود،اجازهٔ ردّ کردن.شورا،تنها از آن مهاجران و انصار است،اگر ایشان بطور اتفاق کسی را امام دانستند خداوند از این امر راضی و خشنود است و اگر کسی از فرمان آنان با زور سر نیزه یا از روی بدعت خارج شود او را به جای خود می نشانند،پس اگر سرپیچی کند با او نبرد می کنند،چرا که از غیر طریق اهل ایمان پیروی کرده،و خدا او را در بیراهه رها می کند.

ص:598

ای معـاویه به جـان خودم سوگنـد اگر بـا دیـدهٔ عقـل و نه بـا چشم هوا و هوس بنگری،خواهی دیـد که من از همه کس در خون عثمـان بی گنـاهترم،و می دانی که من از آن بر کنار بوده ام،مگر این که بخواهی خیانت کنی و چنین نسـبتی را به من بـدهی،اکنون که چنین نیست هر جنایت که می خواهی بکن، و السلام .»

شرح

آنچه در این مورد ذکر شـده قسـمتی از نامه ای است که حضـرت به معاویه نوشت و آن را به وسـیلهٔ عبد اللّه بجلی که از حکمرانی همدان عزلش کرده بود به شـام فرسـتاد،جمله هـای اول این نامه این بوده است:پس از حمـد خـدا و نعت پیامبر،ای معاویه همچنان که تو در شام هستی بیعت من برگردن تو قرار دارد، زیرا بـا من همان مردمی بیعت کردنـد که...و دنبالـهٔ آن متصل می شود به آغاز آنچه در این مورد ذکر شـد،تا جملـهٔ و ولاّه ما تولی،و به دنبال این جمله، در اصل نامه این عبارت می آیـد و همانا طلحه و زبیر،با من بیعت کردند و سـپس آن را نقض کردند و بیعت شـکنی آنان در حکم ارتدادشان بود به این دلیل با آنها به مبارزه برخاسـتم،تا حق به کرسـی نشـست،و امر خدا آشکار شد،در حالی که ایشان کراهت داشـتند،پس ای معاویه در امری داخل شو که سایر مسـلمانان داخل شدند،بدرستی که بهترین چیز در نظر من برای تو سـلامت تو می باشـد، مگر این که بخواهی خود را در معرض بلا بیفکنی که اگر به این کار دست بیاندازی با تو می جنگم و از خـدا برای پیروزی بر تو،یاری می خواهم.ای معاویه،تو که کاملا دسـتت به خون عثمان آلوده است،اکنون در آنچه همـهٔ مردم داخل شـده انـد،داخـل شو،و سـپس همـان مردم را حکم قرار ده،من،تو و آنهـا را به کتـاب خـدا دعوت خواهم کرد،امـا آنچه را که تو ادعا می کنی که خونخواهی عثمان است چنان است که می خواهی بچه را از شیردادن گول بزنی،پس از این

بیانات در اصل نامه،این جمله می آیـد: و لعمری ،به جان خودم سوگند،تا ما بدا لك :هر جنایت که می خواهی بکن،و سـپس عباراتی می آید که ترجمه اش این است:بدان که تو،از آزادشدگانی که نه سـزاوار خلافتند،و نه شایسـتگی دارند که طرف شور و مشورت واقع شوند،هم اکنون جریر بن عبـد اللّه را که از اهـل ایمان و هجرت است،نزد تو و اطرافیانت فرسـتاده ام و به این وسـیله از تو می خواهم که با من بیعت کنی،از خدا،درخواست نیرو و کمك می کنم.

بر طبق آنچه از اصل نامه نقل شـد،فراز: اما بعـد...بالشام ،اصل ادّعاست،و جملـهٔ انه بایعنی...علیه ،مقـدمه نخستین اسـتدلال و صـغرای قیاس مضـمر از شکل اول می باشد و تقدیر مقدمهٔ کبری این است:با هر که این قوم بیعت کرده اند،نه شخص غایب حق دارد آن را رد کند و نه حاضر می تواند کسی غیر از آن را که آنان با او بیعت کرده اند،برگزیند،نتیجهٔ قیاس این می شود:

هیچ کس،خواه غایب و خواه حاضر،حق رد کردن بیعت آنان با امامشان را ندارد،و لازمهٔ این نتیجه آن است که این بیعت شامل حاضران و غایبان می باشد،و این مطلب از جملهٔ فلم یکن...یردّ،فهمیده می شود .

و انمـا...تولّی ،این عبـارت کبرای قیـاس را تقریر کرده و حق شورا و اجمـاع را در انحصار مهاجران و انصار قرار داده است به دلیل این که ایشان اهل حلّ و عقد امت محمد(صلی الله علیه و آله)می باشند،پس اگر بر مسأله ای از احکام الهی اتفاق کلمه داشته باشند،چنان که بر بیعت بـا آن حضـرت متحـد شدنـد و او را امـام نامیدنـد،چنین اتحـادی اجماع بر حق و مرضـیّ خداونـد و راه مؤمنان است که پیروی از آن،واجب می باشـد،بنا بر این اگر کسـی به مخالفت با آنان برخیزد،و با متهم کردن ایشان یا تهمت زدن به کسانی که با او بیعت کرده اند،و یا با ایجاد بدعت در دین،از مسیر مسلمانان خارج شود،مردم مسلمان او را به راه حق باز می گردانند،و اگر از

این امر سرپیچی کند،و راه غیر مؤمنان را ادامه دهد،با وی به جنگ پردازند،تا به راه حق بازگردد،و گرنه خداوند،او را به خود واگذارد و بالاخره آتش دوزخ را به وی بچشاند،و چه بد سرانجامی است جهنم،(نمونهٔ کامل معاویه است که از مسیر مسلمانان خارج شد و امام علی(علیه السلام)را به دست داشتن در قتل عثمان و نسبتهای ناروای دیگر متهم کرد،و دیگر مخالفت اصحاب جنگ جمل و بدعتی که در نقض بیعت با آن حضرت به وجود آوردند.) سرانجام معاویه را سوگند می دهد که اگر با دیدهٔ عقل بنگرد و از هوا و هوس چشم بپوشد او را بی گناهترین فرد در قتل عثمان خواهد یافت،زیرا آن حضرت هنگام کشته شدن عثمان در خانهٔ خود قرار داشت و از واقعه بر کنار بود،البته این کناره گیری امام(علیه السلام)پس از آن بود که مدت مدیدی با دست و زبان از او دفاع می کرد،و هم عثمان را نصیحت می کرد و هم از مردم می خواست دست از آزار وی بردارند و چون دیگر سعی و کوشش خود را بی نتیجه دید، دست برداشت و به خانهٔ خود پناه برد .

إلاـ ان تتجنّی... تا آخر نامه،این جمله استثنای منقطع است،یعنی مگر این که بناحق مرا به گناهی متهم سازی که بکلّی از آن دورم،که در این صورت، هر گناه و جنایتی را که به ذهنت می آید می توانی به من نسبت دهی زیرا،باب اختیار برای هر کس باز است.

امیر المؤمنین در این نامه،برای اثبات امامت خود،به اجماع مردم،و نه نص صریح پیامبر،استدلال فرمود،به علت این که آنان اعتقاد به نص نداشتند بلکه نزد ایشان،تنها دلیل بر نصب امام،همان اجماع مسلمانان بود،پس اگر حضرت به دلیل نقلی و نص صریح احتجاج می کرد آنان نمی پذیرفتند.موفقیت در کارها بسته به لطف خداست.

ص:601

7-نامهٔ دیگر حضرت به معاویه:

اشاره

:أَمَّا بَعْدُ فَقَدْ أَتَتْنِي مِنْكَ مَوْعِظَةٌ مُوَصَّلَةٌ وَ رِسَالَةٌ مُحَبَّرَةٌ- نَمَّقْتَهَا بِضَلاَلِكَ وَ أَمْضَيْتَهَا بِسُوءِ رَأْيِكَ- وَ كِتَابُ امْرِئٍ لَيْسَ لَهُ بَصَرٌ يَهْدِيهِ- وَ لاَ قَائِدٌ يُرْشِدُهُ قَدْ دَعَاهُ الْهَوَى فَأَجَابَهُ- وَ قَادَهُ الضَّلاَلُ فَاتَّبَعَهُ- فَهَجَرَ لاَغِطاً وَ ضَلَّ خَابِطاً وَ مِنْ هَذَا الْكِتَابِ لِأَنَّهَا بَيْعَةٌ وَاحِدَةٌ لاَ يُثَنَّى فِيهَا النَّظَرُ- وَ لاَ يُسْتَأْنَفُ فِيهَا الْخِيَارُ- الْخَارِجُ مِنْهَا طَاعِنٌ وَ الْمُرَوِّي فِيهَا مُدَاهِنٌ

لغات

محبّره:آرایش یافته تنمیق:زینت دادن نامه هجر یهجر هجرا:موقعی که شخصی هذیان بگوید،یا در سخن گفتن به فحش و ناسزا پردازد.

لغط:صدا و هیاهو خبط:در اصل،حرکت نامنظم،و خبط عشواء،به شتر ماده ای گفته می شود که بیناییش ضعیف باشد.

مروّی:فکر کننده مداهنه:ظاهر سازی،خود را به کاری راضی نشان دهد و در حقیقت مخالف باشد.

ترجمه

«پس از حمد خدا و نعت پیامبر،اندرزهای پی در پی تو،به همراه نامهٔ تزیین شده ات که با گمراهیهای خویش مزین کرده و با سوء رأیت امضاء کرده ای، به من رسید.

این نامه از مردی است که دیدهٔ بصیرت ندارد تا باعث هدایتش شود و راهنمایی ندارد،تا ارشادش کند،هوای نفس او را به سوی خود فراخوانده و او

ص:602

ایـن دعـوت را اجـابت کرده و گمراهی او را بـه طرف خـود می کشانـد،و او بـه دنبـالش می رود،از ایـن رو،هـذیان بسـیار می گویـد و در گمراهی،سر گردان است.

در قسـمت دیگری از این نامه چنین می گویـد:به دلیل این که بیعت یك بار بیش نیست،تجدید نظر در آن راه ندارد و اختیار فسخ در آن بی مورد است هر کس از این بیعت،سـر بتابد طعنه زننده و عیبجو خوانده می شود و آن که در بارهٔ ردّ و قبولش تردید کند اهل شك و نفاق می باشد .»

شرح

این نامه،پاسخ نامه ای است که معاویه به آن حضـرت نوشـته،و صورت نامه چنین بود:از معاویة بن ابی سفیان به علی بن ابی طالب:پس از ثنای خدا و نعت پیامبر،اگر بر طبق رفتار ابو بکر و عمر رفتار کنی من با تو جنگی ندارم،و مبارزهٔ با تو را جایز نمی دانم،اما آنچه بیعت من را با تو،تباه و ناروا ساخته است کار خطای تو،در بارهٔ عثمان بن عفّان می باشـد،اهل حجاز تا وقتی حکومت بر مردم داشـتند که به حق عمل می کردند اما موقعی که حق را ترك کردند،اهل شام بر آنها و سایر مردم حکومت یافتند.

به جان خودم سوگنـد،دلیل تو برای اثبات حقانیّتت بر اهل شام،ماننـد دلیلی که بر اهل بصـره داری نیست و نیز حجتی که بر من داری مثل حجت بر طلحه و زبیر نیست،زیرا اهل بصـره با تو بیعت کرده بودنـد، اما شامیان بیعت نکردنـد،و نیز طلحه و زبیر با تو بیعت کردند اما من بیعت نکردم،البته فضیلتی که در اسلام بر دیگران داری و خویشاوندیت را با پیامبر خدا و نسبتی را که با هاشم داری می پذیرم و مخالفتی با آن ندارم، و السلام.

امام(علیه السـلام)در پاسخ وی چنین نوشت:از بندهٔ خدا علی فرمانروای مؤمنان به معاویه پسـر صخر،پس از حمد خدا و نعت پیامبر،نامه ات به من رسید،نامهٔ مردی که...تا کلمهٔ خابطا ،و سپس می فرماید:گفتی که آنچه مایهٔ ناروایی

بیعتت با من بوده گناه من در بارهٔ عثمان می باشد،به جان خودم سوگند من در این قضیّه یکی از مهاجران بودم آنچه آنان انجام می دادند من هم چنان می کردم و این بدیهی است که هیچ گاه خداوند آنها را بر امر خلافی گرد نمی آورد و دیدهٔ حق بینشان را کور نمی کند،و اما آنچه خیال کرده ای که اهل شام حاکم بر اهل حجازند، تو فقط دو نفر مرد از قریشیان شام بیاور که در شورای اهل حل و عقد شایستگی آنها برای خلافت پذیرفته شود،و اگر چنین امری در مخیّلهٔ خود بپروری تمام مهاجرین و انصار، تو را تکذیب می کنند،اما من می توانم از قریشیان حجاز چنین دو نفری برای تو بیاورم،و آنچه که گفتی میان اهل شام و بصره و میان خودت و طلحه و زبیر،در امر بیعت فرق می باشد، به جان خودم قسم که مطلب یکی است و هیچ فرقی در میان نیست،و امّا فضیلت من در اسلام و خویشاوندیم با رسول خدا و موقعیتم در بنی هاشم را نمی توانی انکار کنی و اگر می توانستی بطور قطع انکار می کردی، و السلام اما بعد فقد أتتنی...بسوء رأیك ،معاویه پس از آن که پاسخ این نامهٔ خود را از حضرت دریافت کرد و در مقابل استدلالهای امام،فروماند،دوباره نامه ای پندآمیز به حضرت نوشت و به اصطلاح،امام را موعظه و نصیحت کرد،جملهٔ بالا آغاز نامه ای است که حضرت در پاسخ نامهٔ پندآمیز معاویه مرقوم فرموده است که چنین آغاز شده بود:«اما بعد،ای علی،از خدا بپرهیز،و حسد را از خود دور کن که اهل حسد سودی نمی برند،و پیشینهٔ نیك خود را با کارهای ناپسند تازه ات فاسد و تباه مساز،زیرا ارزش اعمال بسته به عواقب آن می باشد، و خود را بیهوده بر آن مدار که از طریق باطل برای کسی که ذی حق نیست اثبات حق کنی،زیرا اگر چنین کاری انجام دهی خود را گمراه و عملت را تباه کرده ای،به جان خودم سوگند،سزاوار است که سوابق نیك گذشته ات تو را

مـانع شود از آن که جرأت پیـدا کنی تـا خونهـای مردم را بنـاحق بریزی و آنـان را از رعایت کردن حلال و حرام دور کنی،پس سورهٔ فلق را بخوان و به خـدا پنـاه ببر از شـرّ آنچه آفریـده و از شـرّ نفس حسودت آن گاه که به حسـد خود عمل کند.خـدا دلت را مسـدود کنـد و موی پیشانیت را بگیرد و در توفیق تو شـتاب کنـد که من خوشـبخت ترین مردم در این امور هسـتم.و السـلام.» امیر المؤمنین در پاسخ این نامهٔ معاویه،نامهٔ مورد شـرح و تفسیر را با اضافاتی که نقل می شود مرقوم فرمود: اما بعد فقد اتتنی منك موعظه...بسوء رایك ،و پس از این جمله ها که در متن نهـج البلاغه ذکر شده،این عبارات بوده است که ترجمهٔ آن ذکر می شود،و نامه ای از تو آمده است که بی شـباهت به خودت نیست و همین امر تو را بر آن داشت که بر چیزی بتـازی که سـزاوار تو نیست و اگر نبود آگـاهیم از حال تو،و از آنچه رسول خـدا در بارهٔ تو فرموده است،که ناگزیر واقع شدنی است،همانا تو را موعظه و نصـیحت می کردم،اما می دانم که موعظه ام در کسـی که اسـتحقاق کیفرش حتمی است و از عذاب الهی بیمی ندارد نه بزرگوارانه،به خدا امیدوار و نه بطور جدّی از خدا بر حذر است،تأثیری ندارد،پس تو را در همان گمراهی و سـرگردانی و نادانیت رها می کنم،این تو و دنیای در گذر،با آرزوهای بر باد رفته ات،که خداوند عالم و قادر،در کمین سـتمکاران است،بهوش باش که من،از آنچه پیامبر خدا در بارهٔ تو،و مادر و پدرت فرموده است،آگاهم.و السلام دلیل بر آن که این نامهٔ شماره 7،پاسخ نامـهٔ نخستین معاویه نیست آن است که نامهٔ اول معاویه مشـتمل بر پند و موعظه نبود که حضـرت در پاسخ از آن یاد کرده است،اما مرحوم سیـد رضـی چنان که عادتش بر رعایت نکردن این امور است قسـمتی را که در پاسخ نامهٔ اول است به این نامه افزوده است.اکنون به شـرح مورد سخن می پردازیم:

ص:605

حضرت در این نامه گفته های معاویه را مورد مذمت و انتقاد قرار داده است.

و واژهٔ موصّله یعنی سخنی که از حرفهای مردم گرفته شده و با انشایی زیبا نوشته باشند و امام(علیه السلام)آرایشی را که معاویه به سخنان خود داده بود از گمراهی وی دانسته است،زیرا رنجهایی را که در مرتّب ساختن نوشتهٔ خود به منظور اندرز دادن به امام تحمل کرده بود به این دلیل بود که اعتقاد داشت، خودش بر حق و امام(علیه السلام)بر خطاست،و روشن است که این عقیده،گمراهی و انحراف از مسیر الهی می باشد و نیز چون از روش نامه نگاری بیگانه بوده و نمی توانسته کلمات بجا،به کاربرد،سخنش با وصله های نامناسب و آرایش جاهلانه تنظیم یافته بود،و به این علت اثر تکلّف در به کار بردن کلمات وی مشاهده می شد،به این دلیل حضرت نامهٔ وی را برخاسته از گمراهیش دانسته است.

امام(علیه السلام)در این نامه،لفظ بصر،را برای عقل استعاره آورده است،زیرا برای عقل نوری است که به آن وسیله صور معقولات را درك می کند چنان که دیدهٔ آدمی با نور خود صور محسوسات را درك می کند و سپس این دیدهٔ مستعار را که هدایت کنندهٔ او در راه حق می باشد،از وی سلب کرده است،به این دلیل که خردش از درك حقایق دین و مقاصد آن و وجوه مصلحتهای کلی که مطلوب شارع است،کوتاه بوده است،بنا بر این برای عقل او،نه،دیده ای است که او را در این امور راهنمایی کند،و نه پیشوای بر حق و یا اندیشمند صالحی که وی را به سوی طریق حق ارشاد کند،و به این سبب ناچار هر گاه هوای نفسش وی را به خود دعوت کند پاسخ مثبت می دهد،و اندیشه های ظالمانه و گمراه کنندهٔ نفس را که بر خلاف فرمان الهی است مشتاقانه می پذیرد و پیروی می کند و لازمهٔ این امر آن است که به ژاژخایی و یاوه گویی بپردازد،پس با سر و صدا و

هیاهو،حرفهای ناشایسته ای از وی صادر می شود و از راه خدا منحرف،و کورکورانه در کویر ضلالت،سرگردان و در دین خدا به بی تقوایی دچار و با ذلّت و خواری به هلاکت می رسد.

دو کلمهٔ لاغطا و خالطا ،حال می باشند .

لانها بیعة ،ضمیر برای قبل از ذکر است و مرجعش بیعة می باشد مثل آیهٔ قرآن: «فَإِنَّها لا تَعْمَی الْأَبْصارُ» (1)»که به ابصار برمی گردد،احتمال دیگر آن است که این ضمیر به مطلبی برمی گردد که از موقعیت بیعت در سخن امام به دست می آید،آن جا که فرموده است:به جانم سوگند حقیقت امر در مورد بیعت جز نیکی چیزی نیست،یعنی وظیفهٔ اهل بصره و شام،و طلحه و زبیر نسبت به بیعت من یکی است،خلاصهٔ مطلب:همان طور که بیعت من،برای آنان الزام آور است،برای تو نیز مسئولیت آفرین می باشد،و سپس با یك قیاس مضمر از شکل اول،حجت و دلیل مطلب مذکور را بیان فرموده و صغرای آن این است که این بیعت یکپارچه ای است که به اتفاق اهل حل و عقد از امت محمد(صلی الله علیه و آله) یعنی مهاجرین و انصار تحقق یافته است،و کبرای آن مقدّر است یعنی هر بیعتی که به این نحو،واقع شود،مورد تجدید نظر قرار نمی گیرد و کسی را یارای تردید در آن نیست،و این الزام آوری کبری،از مطالب راجع به بیعت با خلفای سه گانه معلوم می شود که هیچکس نمی توانست در آن تجدید نظر و اظهار عقیده کند، زیرا مهاجرین و انصار در آن شرکت داشتند.

در آخر امر،به بیان حکم آنان که در بیعت با او احساس وظیفه نمی کنند پرداخته و آنها را دو گروه می داند:گروهی که بطور کلی از بیعت خارج شده و در حقانیت آن،طعن و تهمت روا می دارند،که واجب است با آنان مبارزه و

1- سوره حج(22)قسمتی از آیه(45) [1]یعنی:گر چه چشم سر این کافران کور نیست.

جنگ کرد، تا به آن گردن نهنـد و به اطاعت امام در آینـد زیرا مؤمنان و اهل حل و عقـد آن راه را انتخاب کرده انـد،گروه دیگر آنان که توقف کرده و در صـحت آن شك و تردید دارند،اینها اهل مداهنه اند که نوعی از نفاق است و لازمهٔ آن،شك در وجوب پیروی مسـیر اهل ایمان و راه خدا می باشد.توفیق دهنده خداست.

ص:608

8-نامهٔ امام(علیه السلام)به جریر بن عبد اللّه بجلی،هنگامی که او را به سوی معاویه

اشاره

فرستاد:

:أَمَّا بَعْدُ فَإِذَا أَتَاكَ كِتَابِي فَاحْمِلْ؟مُعَاوِيَةَ؟ عَلَى الْفَصْلِ- وَ خُذْهُ بِالْأَمْرِ الْجَزْمِ- ثُمَّ خَيِّرْهُ بَيْنَ حَرْبٍ مُجْلِيَةٍ أَوْ سِلْمٍ مُخْزِيَةٍ- فَإِنِ اخْتَارَ الْحَرْبَ فَانْبِذْ إِلَيْهِ- وَ إِنِ اخْتَارَ السِّلْمَ فَخُذْ بَيْعَتَهُ وَ السَّلاَمُ

لغات

بجلی:منسوب به بجیله است که نام قبیله ای می باشد.

مجلیه:از مصدر اجلاء می آید،به معنای بیرون راندن از وطن با زور.

مخزیه:پستی و خواری،مجزیه هم روایت شده:کفایت کننده.

حرب و سلم:هر دو مؤنث به معنای محاربه و مسالمه می باشند.

نبذ:انداختن و تیراندازی کردن.

ترجمه

«اما بعد،هنگامی که نامهٔ من به دستت برسد،معاویه را وادار کن که کارش را یکسره کند،و عزمش را جزم کند،و سپس او را مخیّر کن که یا جنگ آواره کننده را انتخاب کند و یا تسلیم و سازشی را که نشانهٔ زبونی و رسوایی است بپذیرد،پس اگر جنگ را اختیار کرد،به سویش تیراندازی کن،و اگر سلم را پذیرفت،از او بیعت بگیر،و السلام .»

ص:609

شرح

نقل شـده است که وقتی جریر به عنوان ماموریت برای بیعت گرفتن،نزد معاویه فرسـتاده شـد،آن قدر معاویه او را معطل و سـرگردان کرد،تا جایی که مردم وی را متهم به همکاری با معاویه کردند،و خود گفت:مدتی آن چنان طولانی جریر را نزد خود معطل کردم که وقتی بخواهد برود،یـا گنهکـار است، و یـا فریب خـورده،امروز و فردا کردن معـاویه به حـدّی رسـید که مایـهٔ ناامیـدی جریر شـد،این بود که امـام(علیه السـلام)برای آن که جواب قطعی را از معـاویه بگیرد نامـهٔ فوق را خطـاب به جریر مرقوم فرمود،وقتی دسـتخط حضـرت به جریر رسـید نزد معاویه رفت و آن را برایش قرائت کرد و سـپس گفت ای معاویه هیچ دلی بسـته و مهرزده نمی شود مگر به سبب گناه،و هرگز چنین قلبی باز نمی شود مگر با توبه،گمانم آن است که بر دل تو،مهر عـدم درك زده شده است،می بینم تو را که آن چنان میان حق و باطل مردد مانده ای که گویـا انتظار چیزی داری که در دست دیگری است،معاویه گفت: «إِنْ شاءَ اللّهُ» حرف قطعی را در مجلسـی با تو خواهم گفت و سـپس آغـاز کرد به بیعت گرفتن از اهـل شـام برای خودش،روزی که از همه بیعت گرفته بود،جریر را ملاقـات کرد و به او گفت:اکنون به صـاحب خود ملحق شو،و بگو،آمادهٔ جنگ باشد،پس جریر به خدمت امیر المؤمنین برگشت .

بر طبق مضـمون نامه حاصل ماموریت جریر این بود که امر معاویه را فیصـله دهـد و او را وادار کنـد که بطور جزم و قطع یکی از دو کار را انتخاب کند،یا آمادهٔ جنگ شود که در نتیجه با اجبار از وطنش بیرون رانده خواهد شد،و یا این که تسلیم می شود که در این صورت مقهور و ذلیل و خوار می باشد.

ذکر آوارگی از وطن و تحمل خواری و پستی به هر دو تقـدیر،از یك طرف تهدیـد و تخویف معاویه است و از طرف دیگر آگاه کردن وی به این که به هر دو فرض،پیروزی با امام است،تا معاویه به هوش آید،و یا بترسد،سرانجام

ص:610

به جریر دستور می دهد که به فرض پذیرفتن جنگ،به منظور اعلان مبارزه از طرف امام به طرف معاویه تیراندازی کند و رعب و ترس در دل وی بیانـدازد و بدون ملاحظه و مدارا در مقابل او بایسـتد چنان که خداوند در قرآن مجید می فرماید: «وَ إِمّا تَخافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِیانَةً فَانْبِذْ إِلَیْهِمْ عَلی سَواءٍ» (1)و در صورتی که تسلیم شود از او بیعت بگیرد.

1- سوره انفال(8)آیه(57)، [1]یعنی:پس اگر از طایفه ای بیم خیانت داشتی تو هم با عدل و برابری به آنان حمله کن.

9-از نامه های امام(علیه السلام)به معاویه:

اشاره

فَأَرَادَ قَوْمُنَا قَتْلَ نَبِيِّنَا وَ اجْتِيَاحَ أَصْلِنَا- وَ هَمُّوا بِنَا الْهُمُومَ وَ فَعَلُوا بِنَا الْأَفَاعِيلَ- وَ مَنَعُونَا الْعَذْبَ وَ أَحْلَسُونَا الْخَوْفَ- وَ اضْطَرُّونَا إِلَى جَبَلٍ وَعْرٍ- وَ أَوْقَدُوا لَنَا نَارَ الْحَرْبِ- فَعَزَمَ اللَّهُ لَنَا عَلَى الذَّبِّ عَنْ حَوْزَتِهِ- وَ الرَّمْيِ مِنْ وَرَاءِ حَوْمَتِهِ حُرْمَتِهِ - مُؤْمِنُنَا يَبْغِي بِذَلِكَ الْأَجْرَ وَ كَافِرُنَا يُحَامِي عَنِ الْأَصْلِ- وَ مَنْ أَسْلَمَ مِنْ؟قُرَيْشٍ؟ خِلْوٌ مِمَّا نَحْنُ فِيهِ بِحِلْفٍ يَمْنَعُهُ- أَوْ عَشِيرَةٍ تَقُومُ دُونَهُ فَهُوَ مِنَ الْقَتْلِ بِمَكَانِ أَمْنٍ- وَ كَانَ؟رَسُولُ اللَّهِ ص؟ إِذَا احْمَرَّ الْبَأْسُ- وَ أَحْجَمَ النَّاسُ- قَدَّمَ أَهْلَ بَيْتِهِ- فَوَقَى بِهِمْ أَصْحَابَهُ حَرَّ السُّيُوفِ وَ الْأَسِنَّةِ- فَقُتِلَ؟عُبَيْدَةُ بْنُ الْحَارِثِ؟ ؟يَوْمَ بَدْرٍ؟- وَ قُتِلَ ؟حَمْزَةُ؟ ؟يَوْمَ أُحُدٍ؟- وَ قُتِلَ؟جَعْفَرٌ؟ ؟يَوْمَ مُؤْتَةَ؟- وَ أَرَادَ مَنْ لَوْ شِئْتُ ذَكَرْتُ اسْمَهُ- مِثْلَ الَّذِي أَرَادُوا مِنَ الشَّهَادَةِ- وَ لَكِنَّ آجَالَهُمْ عُجِّلَتْ وَ مَنِيَّتَهُ أُجِّلَتْ- فَيَا عَجَباً لِلدَّهْرِ- إِذْ صِرْتُ يُقْرَنُ بِي مَنْ لَمْ يَسْعَ بِقَدَمِي- وَ لَمْ تَكُنْ لَهُ كَسَابِقَتِي- الَّتِي لاَ يُدْلِي أَحَدٌ بِمِثْلِهَا- إِلاَّ أَنْ يَدَّعِيَ مُدَّعٍ مَا لاَ أَعْرِفُهُ وَ لاَ أَظُنُّ اللَّهَ يَعْرِفُهُ- وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ- وَ أَمَّا مَا سَأَلْتَ مِنْ دَفْعِ قَتَلَةِ؟عُثْمَانَ؟ إِلَيْكَ- فَإِنِّي نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ- فَلَمْ أَرَهُ يَسَعُنِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكَ وَ لاَ إِلَى غَيْرِكَ- وَ لَعَمْرِي لَئِنْ لَمْ تَنْزِعْ عَنْ غَيِّكَ وَ شِقَاقِكَ- لَتَعْرِفَنَّهُمْ عَنْ قَلِيلٍ يَطْلُبُونَكَ- لاَ يُكَلِّفُونَكَ طَلَبَهُمْ فِي بَرٍّ وَ لاَ بَحْرٍ- وَ لاَ جَبَلٍ 48 وَ لاَ سَهْلٍ- إِلاَّ أَنَّهُ طَلَبٌ يَسُوءُكَ وِجْدَانُهُ- وَ زَوْرٌ لاَ يَسُرُّكَ لُقْيَانُهُ وَ السَّلاَمُ لِأَهْلِهِ

لغات

اجتیاح:ریشه کن کردن احد:کوهی در مدینه

ص:612

هموم:تصـمیمها حلس:پارچهٔ نازکی که زیر جهاز شتر می گذارند وعر:صـعب العبور حوزه:ناحیه،حوزهٔ پادشاهی پایتخت و مرکز پادشاه است حلف:پیمـانی که میـان مردم بسـته می شود احجـام:تـاخیر کردن در کـاری موته:نام زمینی در سـرزمین دمشق که پایین تر از شـهر بلقاست.

ادلاء بالشیئی:نزدیك شدن به آن نزع عن الامر:از آن کار صرف نظر کرد.

غیّ:گمراهی شقاق:مخالفت زور:زیارت کنندگان جمع زائر یا مصدر به معنای دیدار

ترجمه

«قبیلهٔ ما(قریش)خواسـتند پیامبرمان را بکشند،و ریشهٔ ما را بر کنند،غم و اندوه را به جانهای ما ریختند،و هر بدی که می توانستند در بارهٔ ما انجام دادنـد، گوارایی زندگی را از ما منع کردند،ترس و بیم را همراه ما ساختند،ما را به پناه بردن به کوه صـعب العبور مجبور کردند،برای ما آتش جنگ را بر افروختنـد،پس خداونـد اراده کرد که به وسـیلهٔ ما،دینش را نگه دارد و شـرّ آنان را از حریم آن،باز دارد،مؤمنان ما،در این راه خواهـان ثواب بودنـد،و کافران ما،اصل و ریشه را حمایت می کردنـد و هر کس از قریش که ایمان می آورد از ناراحتیهایی که ما داشتیم در امان بود و این امر به خاطر هم پیمانها و عشیره هایشان بود که مورد حمایت قرار می گرفت و از خطر کشته شدن نیز بدور بود.

هر گاه آتش جنگ شـعله می کشـید و مردم هجوم می آوردنـد،پیامبر اکرم خانـدان خود را در جلو لشـکر قرار می داد تا اصـحابش از آتش شمشـیر و نیزه مصون بمانند،بدین سـبب عبیدة بن حارث در جنگ بدر و حمزه در روز احد به شـهادت رسـیدند،و جعفر در موته شـربت شهادت نوشـید،و کسان دیگری هم هسـتند که اگر می خواسـتم نامشان را می بردم که دوست داشـتند همانند ایشان به شهادت برسند،اما قسمت چنان بود که زنده بمانند،و مرگشان به تاخیر افتاد.

ص:613

شگفتا از این روزگار مرا همسنگ کسی قرار داده است که نه چون من به اسلام خدمت کرده و نه سابقه ای در دین چون من دارد سابقه ای که هیچ کس مثل آن را ندارد، من سراغ ندارم کسی را که چنین ادعایی بکند و گمان ندارم خدا هم چنین کسی را بشناسد و در هر حال خدای را می ستایم.

و اما آنچه از من خواسته ای که قاتلان عثمان را به تو بسپارم، پس در این باره اندیشیدم، دیدم برای من روا نیست آنها را به تو، یا به غیر تو بسپارم، و به جان خودم سوگند، اگر دست از اختلاف و گمراهیت برنداری، بزودی خواهی یافت که همانها به پیکار و تعقیب تو برخواهند خاست، و نوبت نمی دهند که برای دسترسی به آنان زحمت جستجو، در خشکی و دریا، و کوه و دشت را تحمل کنی، ولی بدان، این جستجویی است که یافتنش برای تو ناراحت کننده است و دیداری است که ملاقات آن، تو را خوشحال نخواهد کرد، سلام بر آنان که شایستهٔ سلام می باشند.»

شرح

این نامه گزیده ای است از نامه ای که حضرت در پاسخ نامهٔ معاویه مرقوم فرموده اند. نامهٔ معاویه از این قرار بود: از معاویة بن ابی سفیان به جانب علی بن ابي طالب: سلام بر تو، همانا من نزد تو، سپاس و ستایش می کنم خدایی را که جز او، خدایی نیست، پس از حمد خدا و نعت پیامبر، خداوند محمد(صلی الله علیه و آله)را به علم خویش مخصوص کرد و او را امین وحی خود قرار داد، و به سوی خلق خود فرستاد و از میان مسلمانان برایش یارانی برگزید، و او را به وجود آنان تایید فرمود، مقام و منزلت آنها در نزد رسول خدا به اندازهٔ فضیلت و برتری آنان در اسلام بود، پس با فضیلت ترین ایشان در اسلام و خیرخواه ترینشان برای خدا و رسولش خلیفهٔ بعد از او، و جانشین خلیفهٔ وی و سومین خلیفه عثمان مظلوم می باشد، و تو به همهٔ آنها حسد بردی و بر تمامشان شورش کردی، و تمام این مطالب از نگاههای خشم آلود و گفتارهای نامربوط و

نفسهای دردناك و کندی کردنت در بارهٔ خلفا،شناخته می شود و در تمام این مدّت با زور و اکراه کشانده می شدی چنان که شتر مهار شده برای فروش کشانـده می شود،از همه گذشـته نسـبت به هیچ کس حسد إعمال نکردی به اندازه آنچه نسـبت به پسـر عمویت عثمان به عمل آوردی،در حالی که او،به دلیل خویشاونـدی و مصاهرتش با رسول خـدا،از دیگران به این که بر وی حسد نبری سـزاوارتر بود،اما رحمش را قطع کردی و نیکیهایش را به زشتی مبدّل ساختی و مردم را بر او شوراندی در نهان و آشکار،کارهایی انجام دادی تا شتر سواران از اطراف بر او حمله ور شدند،و اسبهای سواری به سوی وی رانده شد و در حرم رسول خدا بر علیه او اسلحه جمع شده در حالی که با تو در یك محلّه بود به قتل رسـید و تو از میان خانـهٔ او هیاهوی دشـمنان را می شـنیدی اما برای دور کردن آنان از او چه با گفتار و چه با کردار از خود اثری نشان نـدادی، براستی سوگنـد یاد می کنم که اگر تو،در آن روز به دفاع از او می ایسـتادی و مردم را از قتل او،باز می داشتی،طرفداران عثمان هیچ فردی از انسانها را در خوبی با تو همسنگ نمی کردند،و این کار نیك تو از نزد آنها خاطرهٔ زشت دوری از عثمان و ستم بر او را که از تو می شـناختند،بر طرف می کرد،مطلب دیگری که باعث شـده است،یاران عثمان را بر تو بد گمان کند آن است که کشـندگان وی را به خود پناه داده ای،هم اکنون آنها بازوان و یاران و معاونان و دوستان نزدیك تو شده اند و به من چنین گفته شده است که تو خود را از خون عثمان تبرئه می کنی، پس اگر راست می گویی کشندگان وی را به ما تسلیم کن تا آنان را به قتل رسانیم و در این صورت ما از همهٔ مردم سریعتر به سوی تو می آییم،و اگر این کار را نکنی هیـچ چیز در مقابل تو و اصـحاب تو بجز شمشـیر نخواهـد بود، سوگند به خدایی که جز او خدایی نیست،در جستجوی کشندگان عثمان کوهها و ریگستانها و خشکی و دریا را می گردیم تا این که یا خدا آنها را بکشد و یا

ارواحمان را در این راه به خدا ملحق کنیم،و السلام.

این نامه را به وسیلهٔ ابو مسلم خولانی برای حضرت امیر(علیه السلام)به کوفه فرستاد و سپس امام(علیه السلام)در پاسخش این نامه را ارسال فرمود:از بندهٔ خدا علی امیر المؤمنین به معاویة بن ابی سفیان،اما بعد،برادر خولانی نامه ای از تو برای من آورد که در آن از پیامبر خدا و هدایت وحی که به وی انعام فرموده یادآوری کرده بودی،من نیز می ستایم خدایی را که به وعدهٔ خویش در بارهٔ او عمل کرد و او را به پیروزی نهایی رسانید،و سرزمینها را در اختیار او گذاشت و بر دشمنان و بدگویان از قومش غلبه اش داد،آنان که با او خدعه کردند و به او بد گفتند،و نسبت دروغگویی به او دادند و از روی دشمنی با او ستیزه کردند و برای بیرون راندن او،و یارانش از وطن،با هم همدست شدند و قوم عرب را بر جنگ با او گرد آوردند،و بر او شوراندند،و علیه او،و یارانش،کمال کوشش را به خرج دادند،و تمام امور را برایش واژگونه کردند،تا روزی که فرمان حق آشکار شد در حالی که دشمنان ناخشنود بودند،و سختگیرترین اشخاص نسبت به او فامیلش بودند،و هر که به او نزدیکتر،شدیدتر بود مگر کسانی که خدا نگهداریشان کرد،ای پسر هند،روزگار،عجایبی را در خود پنهان داشت که به وسیلهٔ تو آن را آشکار ساخت.آن گاه که از ابتلاءات و آزمایشهای خداوند نسبت به پیامبر و خانواده اش برای ما نوشتی،اقدام به کار ناروایی کردی،چرا که ما خود از همان اهل ابتلا بودیم،بنا بر این تو در این کار مانند کسی هستی که خرما را به سرزمین هجر (1)،که مرکز آن است ببرد،و یا کسی که معلم تیراندازی خود را به مسابقهٔ با خود دعوت کند،و گفتی که خداوند برای پیامبرش یاورانی برگزید و او را با آنها تأیید کرد و مقام و منزلت آنان در نزد آن حضرت به اندازه

1- شهری است در بحرین،مرکز نخلستان خرما،محمد عبده.(مترجم)

فضـیلتشان در اسـلام بود،و به گمان تو با فضیلت ترین آنان در اسلام و خیرخواه ترین آنها برای خدا و پیامبرش خلیفه ابو بکر صدیق و عمر فاروق بود،به جانم سوگند موقعیت این دو نفر در اسـلام عظیم است و مصایب آنها به سبب ناراحتیهایی که در اسلام متحمل شدند،شدید است،خـدایشان رحمت کنـد و آنان را پاداشـی نیکوتر از اعمالشان بدهـد،اما تو مطالبی در نامه ات نوشتی که اگر تمام و کامل باشد به تو ربطی نـدارد و تو از آن برکناری،و اگر ناقص و ناتمام باشـد به تو صدمه و ضـرری ندارد بلکه زیانش بر همان کسانی وارد می شود که در آن زمان بوده انـد و تو را چه رابطه ای است با صـدیق؟زیرا صـدیق کسـی است که حق ما را تصدیق کند و بپذیرد،و باطل دشـمنان ما را باطل دانـد،و تو را چه به فاروق؟زیرا فاروق کسـی است که میان ما و دشـمنانمان فرق و امتیازی قائل شود،و نیز یادآور شـدی که عثمان از حیث فضـیلت در مرتبهٔ سوم است،عثمان اگر نیکوکار بوده است،بزودی پروردگار بسیار آمرزنده ای را ملاقات می کند،که گناه را بزرگ نمی بیند و آن را می آمرزد،به جان خودم سوگنـد از خدا امیدوارم روزی که هر کس را به اندازهٔ فضـیلتش در اسـلام و خیرخواهیش نسـبت به خدا و پیامبرش پاداش دهـد،بهرهٔ ما را از همه بیشتر عطا فرماید زیرا،آن گاه که محمد(صـلی الله علیه و آله)مردم را به سوی ایمان به خدا و توحید فرا خواند ما اهل بیت،نخستین کسانی بودیم که به او ایمان آوردیم و آنچه را گفت پذیرفتیم و سالها با محرومیت بسـر بردیم و از میان عرب در روی زمین کسی غیر از ما خدای را عبادت نمی کرد.

دنباله این مطالب به این جمله آغاز می شود:

فاراد قومنا...نار الحرب ،و سـپس این عبارات آمده است:و مخالفان در میان خود پیمان نامه ای علیه ما نوشـتند که با ما غذا نخورند و آب نیاشامنـد و با ما ازدواج و هیـچ داد و سـتد نکنند.برای ما هیچ امنیّتی در میان آنان نبود مگر این که پیامبر به آنها تحویل داده شود تا او را به قتل رسانند و مثله اش کنند،پس

ص:617

ما در امان نبودیم مگر در بعضی اوقات.سپس این جمله می آید: فعزم اللّه...

بمکان امن ،و بعد جملات دیگری است از این قرار:این وضع تا وقتی که خدا خواست ادامه داشت،و سپس خداوند پیامبرش را دستور به هجرت داد و پس از آن او را به کشتن مشرکان امر کرد،و بعد،این جمله می آید: فکان(صلی الله علیه و آله)اذا احمّر البأس...اخّرت ،و سپس به این مطالب می پردازد:و خدا صاحب اختیار احسان به آنها و منت گذاردن بر آنان می باشد به سبب آنچه از اعمال نیك که از خود باقی گذاشتند و تو غیر از آنها که نام بردی کسی را نشنیدی که خیر خواه تر برای خدا نسبت به اطاعت پیامبر و مطیع تر برای پیامبر در اطاعت از پروردگارش باشد،و نیز صابرتر بر آزار و زیانهای وارده در هنگام جنگ و ناملایمات با پیامبرش باشد،اما بدان که در میان مهاجرین،جز اینها نیز خیرخواهان بسیاری به چشم می خورند که تو هم ایشان را می شناسی،خدای جزای نیکوترین اعمالشان را به آنان بدهد،علاوه بر این،تو را چه رسد به این که میان مهاجران نخستین فرق بگذاری و برای آنها درجاتی قائل شوی و طبقات آنان را معرفی کنی؟هیهات این کار از لیاقت تو،دور و از عهدهٔ تو خارج است مانند تیر نامناسبی که در میان بقیه تیرهای قمار صدای مخالفی سر دهد (1)و همچون محکومی که در محکمه حکمی صادر کند،ای انسان از خود تجاوز مکن (2)،

1- امام خطاب به معاویه چند ضرب المثل ذکر کرده است که یکی از آنها این است:لقد حنّ قدح لیس منها،توضیح آن که هر گاه تیری در کمان بر خلاف تیرهای دیگر باشد صدایش هم مخالف با آنهاست،و این عبارت برای کسی که به قومی افتخار می کند که از آنها نیست مثل آورده می شود،و اصلش از عمر خلیفه دوم است که وقتی عقبة بن ابی معیط گفت:آیا تنها من از قریش کشته شوم؟در پاسخش این جمله را گفت.محمد عبده نهج البلاغه،صفحه 30،ج 3.(مترجم)

2- قف عند حدّك،همان مدرك.(مترجم) شعر ابو طالب: و نسلمه حتی نصرّع حوله و ندهل عن ابنائنا و الحلایل

کم ارزشی و نقص و توانایی خود را بشناس، تو که جایت آخر صف است چرا خود را جلو می اندازی؟اگر بیچاره ای مغلوب شود بر تو،زیانی نیست و اگر ظفرمندی هم پیروز شود سودی برای تو ندارد،و تو با شدت در کویر گمراهی روانی و از اعتدال و میانه روی،بسیار منحرفی،من به تو خواری روا نمی دارم اما نعمت خدا را بازگو می کنم و به دنبال این مطالب،اوّلین عبارات نامهٔ حضرت به معاویه تا حملهٔ توکّلت که از نیکوترین نامه هاست و بعد می فرماید تو در نامه ات نوشتی که برای من و اصحابم جز شمشیر نخواهد بود...و تا آنچه در نامهٔ معاویه ذکر شد،و سپس از و لعمری تا آخر نامهٔ حضرت آمده است.این که مرحوم سید رضی بسیاری از جمله های نامهٔ امام را در نهج البلاغه نیاورده با آن که در کتابهای فراوان تاریخی نامه های امام بطور کامل یافت می شود،اشتباه بزرگی را مرتکب شده است.

اکنون به شرح خود بپردازیم :

باید توجه کرد که امیر المؤمنین(علیه السلام)به هر قسمت از نامهٔ معاویه پاسخی مفصل داده است و این فراز از سخنان امام(علیه السلام)مشتمل بر گرفتاریها و آزمایشهایی است که خود حضرت و نزدیکان او از بنی هاشم در راه اسلام متحمل شدند،و فضایلی را که مؤمنانشان در خدمت به اسلام و کافرانشان در حمایت از اصل نژاد و انسانیت کسب کردند،فصلی از این نامه پاسخی است از آن،که معاویه عده ای را بر ایشان برتری،و ترجیح داد،آن جا که در صدر نامه اش گفت:خداوند برای پیغمبرش اعوانی از مسلمانان برگزید و به آن وسیله وی را تایید فرمود،و نام آنها را ذکر کرد تا آن جا که گفت سومین شخصیت خلیفهٔ مظلوم،عثمان است،جواب حضرت در مقابل این اظهارات معاویه از این عبارت شروع می شود: و لعمری الی لارجو...الأوفر ،که ترجمه اش گذشت،و این کلمات اشاره به آن است که وی با فضیلت ترین

جامعه است،زیرا هر گاه بهرهٔ افزونتر و ثواب بیشتر در مقابل فضـیلتی باشد که انسان در اسـلام کسب کرده است پس او بر تمام اهل اسلام برتری و فضیلت دارد.

انّ محمدا...و منیته اخرت ،در این عبارت امام(علیه السلام)برتری خود و خانواده اش را بر دیگران شرح می دهد،و مدعای خود را مبنی بر افضلیّت و برتری خویش در این جمله اثبات می فرماید که شرح مطلب از این قرار است،ما خانواده،نخستین کسانی بودیم که به خدا ایمان آوردیم و او را عبـادت کردیم و آنچه را پیامبر آورده بود پـذیرفتیم،خـدا را پرستیـدیم و بر بلایای او صبر کردیم و همراه پیامبر،علیه دشـمنان جنگیـدیم و همین حالات دلیل بر افضـلیت ما بر دیگران است.ما نیز در گذشـته اشاره داشتیم بر این که آن حضـرت و خـدیجه و سابقین دیگر از مسـلمانان کـه در همـان اوایـل بـه آنهـا پیوسـتند اولیـن افرادی بودنـد کـه همراه پیغمـبر اکرم خـدا را عبـادت کردنـد و سالهـا در مخفیگاههای مکه بطور پنهانی به عبادت خـدا به سـر بردند در حالی که کفار و مشـرکین در اذیت و آزار آنان کوشـش داشـتند،و گفته شده است که مشـرکان قریش هنگـامی که حضـرت رسول پیـامبری خود را اظهـار کرد به نکوهش او برنخاسـتند امـا همین که به سبّ خـدایان دروغینشان پرداخت به سـرزنش و نکوهش او برخاستند و در اذیت و آزار وی زیاده روی کردند تا آن جا که کودکان خود را بر او شوراندند و آنان با سنگ بر او می زدند که پاهایش را خون آلود کردند،و به آزار شدید مسلمانان پرداختند تا آن که پیغمبر اکرم دستور داد برای فرار از آزار به طرف حبشه مهاجرت کنند،یازده مرد از مسـلمانان به آن جا رفتند که از جملهٔ آنها عثمان بن عفّان،زبیر،عبد الرحمن بن عوف و عبد اللّه مسـعود بودنـد،آنها رفتند و کفار قریش هم در تعقیب آنها شـتافتند ولی نتوانسـتند ایشان را دسـتگیر کنند،پیش نجاشـی پادشاه حبشـه رفتند،و از او خواستند که مسلمانان مهاجر را به ایشان

تحویل دهد اما او از این کار خودداری کرد،به این طریق پیوسته کفار به آزار پیغمبر خدا مشغول بودند و برای از میان برداشتن آن حضرت چاره جویی می کردند،احمد حنبل در مسندش از ابن عباس نقل کرده است که گفت:

گروهی از قریش در حرم خداوند در حجر اسماعیل گردهم آمدند و به لات و عزّا و سوّمین معبودشان منات،سوگند یاد کردند که هر جا محمد(صلی الله علیه و آله)را ببینند یکپارچه و متحد بر سر او بریزند و تا وی را نکشند از هم جدا نشوند،ابن عباس گفت،حضرت فاطمه که از این قضیه آگاه شد خدمت حضرت آمد و به او اطلاع داد و گفت:پدر جان!این دشمنان هر جا تو را ببینند خواهند کشت و هر کدام قسمتی از دیهٔ قتلت را به گردن خواهد گرفت،پیغمبر خدا فرمود:

دخترم!آبی حاضر کن تا وضو بگیرم،آن گاه وضو گرفت و داخل مسجد الحرام شد،کفار که در کنار کعبه بودند چشمهای خود را بستند و گفتند:او همین است اما هیچ کدام به طرف او برنخاست،پس پیامبر جلو آمد و بالای سر آنان ایستاد،و کفی از خاك گرفت.و روی آنان پاشید و گفت:تباه باد این چهره ها و بر صورت هر کدام که از این خاك ریخت،در جنگ بدر با حالت کفر به قتل رسید،آری این است معنای گفتار امام: فاراد قومنا اهلاك نبیّنا و اجتیاح اصلنا...نار الحرب .

و همّوا بنا الهموم ،دشمنان نسبت به ما ارادهٔ ضرر رساندن و انجام دادن کارهای زشت کردند به تعبیر دیگر اراده کردند که نسبت به ما کارهایی انجام دهند که سبب حزن و اندوه شود.

و منعونا العذب ،نشاط زندگی را از ما گرفتند،در جملهٔ بعد امام(علیه السلام) واژهٔ احلاس که از باب افعال و به معنای ویژه قرار دادن است،استعاره از این قرار داده است که دشمنان،ترس و بیم را ملازم و همراهشان ساخته بودند همچنان که آن پارچهٔ نازك و رقیق همراه و چسبیده به بدن شتر می باشد،و آتش

را هم استعاره از جنگ آورده و به آن اضافه اش کرده است زیرا جنگ از حیث آزار رسانیدن و از بین بردن همه چیز مانند آتش است،و واژهٔ ایقاد که به معنای آتش افروزی می باشد به منظور ترشیح برای استعارهٔ اخیر ذکر شده است.

و اضطرونا الی جبل وعر،و کتبوا علینا بینهم کتابا ،نقل شده است که وقتی حمزه و عمر مسلمان شدند و نجاشی از پیش خود،از مسلمانان حمایت کرد و ابو طالب هم از رسول خدا حمایت کرد،و اسلام در میان قبایل منتشر شد،پس مشرکان به منظور خاموش کردن نور خدا به کوشش پرداختند،و قبیلهٔ قریش گردهم آمدند بین خود قرار گذاشتند که مکتوبی بنویسند و پیمان به بندند که به بنی هاشم و بنی عبد المطلب زن نداده و از ایشان نیز زن نگیرند،به آنان چیزی نفروخته و از آنها چیزی نخرند،این عهدنامه را نوشتند و امضاء کردند، و برای محکم کاری آن را در میان کعبه آویزان کردند،در این هنگام بنی هاشم و فرزندان عبد المطلب به شعب ابو طالب پناه آوردند،از میان بنی هاشم ابو لهب خارج شد،و پشتیبان مشرکان شد،بنا بر این مشرکان مواد غذایی و حق عبور و مرور را از آنها قطع کردند و از اول سال هفتم نبوت پیامبر،میان شعب در محاصره بودند و جز در اوقات معیّنی حق بیرون آمدن نداشتند تا این که سختی حالشان به نهایت رسید و از شدت گرسنگی صدای کودکانشان از پشت شعب شنیده می شد،و اما قریش در مقابل این اوضاع فلاکتبار،بعضی خوشحال بودند و عده ای ناراحت،سه سال به این منوال به سر بردند،تا سرانجام از طرف خدا به پیامبر وحی رسید که موریانه عهدنامه را جویده تنها نام خدا را باقی گذاشته و بقیهٔ آن را که مطالبی ظالمانه و جائرانه بوده همه را محو ساخته است،پیامبر اکرم این خبر را به عمویش ابو طالب داد و به او گفت پیش قریش برود و آنان را از این امر آگاه سازد،ابو طالب رفت و به آنها گفت برادر زاده ام چنین می گوید، اکنون بیازمایید اگر راست گفته باشد از این عقیدهٔ ناپسندتان دست بردارید و

اگر دروغ باشـد من او را به شـما تسـلیم می کنم،آن وقت اگر بخواهید او را خواهید کشت و اگر بخواهید زنده اش خواهید گذاشت،قریش گفتند حرف منصـفانه ات را می پذیریم،به دنبال عهدنامه رفتند دیدند چنان است که پیامبر خبر داده و متوجه شدند که خود،مردمی ظالـم و قاطع رحمند،این بود معنای عبارات بالا: و اضطرونا الی جبل وعر... تا آخر .

فعزم اللّه لنـا ،خـدا در بـارهٔ مـا تصـمیم قاطع گرفت و برای ما چنین مقرّر کرد که از حوزهٔ اسـلام دفاع کنیم و دین را حمایت کنیم تا هتك حرمتش نشود، در این عبارت حمایت از حرمت دین را کنایه از جانبداری از آن آورده است .

مؤمننـا...عن الاصـل ،یعنی همـهٔ ما بنی هاشم از دین خـدا دفاع می کردیم و پیامبرش را حمایت می کردیم،اما آنان که مسـلمان و مؤمن بودنـد،به این عملشان امیـد پاداش از خداونـد داشـتند و آنان که در آن موقع ایمان نیاورده و کافر بودند،مانند عباس و حمزه و ابو طالب(به قولی)اینها به خاطر مراعات اصل و حفظ خویشاوندی،دشمنان را از پیامبر دفع می کردند.

و من اسلم من قریش...یوم موتة ،حرف واو در اول جملهٔ حالیه است یعنی ما مشغول دفاع از دین خدا بودیم در حالی که مسلمانان قریشی که غیر از بنی هاشم و عبد المطلب بودند،از قتل و ترس و سایر بلاها و مصـیبتهایی که ما داشتیم بر کنار و در امان بودند،بعضـی به سـبب عهـد و پیمانی که با مشـرکان داشـتند و برخی دیگر به دلیل رابطـهٔ خویشاوندی و قبیله ای که با کافران داشـتند از خطر دور ماندند،و به این دلیل که بنی هاشم و فرزندان عبد المطلب در حفظ جان رسول خدا کوشـش داشتند و جهات دیگر که ذکر شد فضیلت آنان و علی بن ابي طالب بر بقیـهٔ مسـلمین روشن و واضـح می شود ،پس از آن که خداوند پیغمبرش را دسـتور داد که با مشـرکان بجنگد،خانوادهٔ خود را جلو فرستاد و به سبب آنها،از اصحابش حرارت شمشیر و سر نیزه ها را دفع کرد.

ص:623

امام(علیه السلام)در سخنان خود،احمرار بأس را کنایه از شدت جنگ آورده است به دلیل این که شدت در جنگ سبب ظهور سرخی خون در آن می باشد،اگر چه کثرت استعمال این لفظ(از روشنی معنایش)جنبهٔ کنایه بودن را از بین برده است،و موت احمر(مرگ سرخ)کنایه از سختی آن است،و در جنگ و هر گونه شدتی که باعث خونریزی شود،این کلمه استعمال می شود.

بدر نام چاهی است که به اسم حفر کنندهٔ آن نامگذاری شده است .و اما قتل عبیدة بن حرث بن عبد المطلب که به دست عتبة بن ربیعه واقع شد از این قرار است هنگامی که در جنگ بدر،مسلمانان با مشرکان روبرو شدند،عتبه و برادرش شیبه و پسرش ولید حمله کردند و مبارز طلبیدند،گروهی از انصار به سوی آنها رو آوردند،اما آنها گفتند ما هماوردهای خویش از مهاجران را می خواهیم،حضرت رسول رو کرد به حمزه،و عبیده و امیر المؤمنین(علیه السلام) و فرمود برخیزید،عبیده که سنش زیادتر بود با عتبه بن ربیعه مواجه شد،و حمزه با شیبه،علی(علیه السلام)هم با ولید به مبارزه پرداختند،دو نفر اخیر حریفان خود را به قتل رساندند اما عبیده و عتبه،دو ضربت با یکدیگر رد و بدل کردند و هیچ کدام نتوانست دیگری را از پای در آورد،حمزه و علی(علیه السلام)بر عتبه حمله برده و او را به قتل رساندند و سپس جنازهٔ نیمه جان عبیده را در حالی که دستش بریده و مغز سرش روان بود به سوی پیامبر حمل کردند وقتی عبیده حضور حضرت رسید، عرض کرد:یا رسول اللّه(صلی الله علیه و آله)آیا من شهید نیستم؟حضرت فرمود:آری تو شهید هستی،در این هنگام عبیده گفت:اگر ابو طالب زنده بود می دانست که من سزاوارترم به آنچه که در شعرش گفته است:«ما تا جایی تسلیم پیامبریم که حاضریم برای حمایت او،نزد وی به خاك و خون افتیم،و از زن و فرزندان خویش فراموش کنیم.» و حمزة بن عبد المطلب را وحشی در جنگ احد که پس از واقعهٔ بدر

در سال سوم هجری واقع شد،به شـهادت رساند،و سـبب آن چنین بود که وقتی مشـرکان شکست خوردهٔ جنگ بدر به مکه برگشتند کاروان شتری را که ابو سـفیان رهبری آن را به عهـده داشت دیدنـد که در دار النـدوه ایسـتاده،اشـراف قریش که هر کدام در مالکیت شتران شـریك بودند،پیش ابو سـفیان آمدند و گفتند:ما با طیب خاطر،حاضریم این شتران را بفروشیم و با سود آن لشکری برای حملهٔ بر محمد(صلی الله علیه و آله)آماده کنیم،ابو سفیان گفت:من نخستین کسی هستم که با این امر موافقم،و فرزندان عبد مناف هم با من هستند،شتران را که هزار نفر بود،فروختند و از بهایش که پنجاه هزار دینار شد به هر کس از صاحب شتران سـهم اصلیش را دادند،و سود سهام را گرد آوردند،و سپس رسولانی به سوی بقیه اعراب گسـیل کردنـد و همه را برای جنگ فرا خواندند،پس سه هزار نفر جمع شدند و با خود هفتصد زره و دویسـت اسب و سه هزار شتر آوردند و گروهی از آنان شب را بر در خانهٔ رسول خدا ماندند.در آن شب پیامبر خدا در خواب دید،زره محکمی به تن دارد و شمشـیرش ذو الفقار شـکست و گاوی ذبح شد و مثل این که به دنبال قوچی می رود،پس در تعبیر آن فرمود:زره،شـهر مدینه و تعبیر گاو،آن است که برخی از اصـحابش کشـته خواهند شد و درهم شکسـتن شمشـیر علامت مصیبتی است که بر خودش وارد خواهد شد،و مراد از قوچ،سردار لشکر کفّار است که خدا او را می کشد.

مصـیبتی که بر خود حضـرت وارد شد این بود که عتبه بن ابی وقاص سنگی به سوی وی پرتاب کرد،به چهار دندان جلوی او اصابت کرد و نیز بینی او شـکست،و صورت مبارکش مجروح شـد،و برخی گفته اند کسـی که این کار را انجام داد،عمرو بن قمئیه بود،.خلاصه آن روز بر مسلمانان روز بس دشواری بود.

روایت شده است که در روز احد،هند با گروهی از زنان حاضر شد و به

مثله کردن شـهدای مسـلمان پرداخت،گوشـها و بینیهای آنان را بریـد و برای خود از آنها گردن بنـد ساخت و جگر حمزه را در آورد و میان دندانهای خود فشرد،اما چون نتوانست آن را بجود،دور انداخت و به این دلیل معاویه را پسر هند جگر خوار گفته اند.

جعفر بن ابي طالب در واقعهٔ موته به قتل رسید،زمان وقوع این جنگ در ماه جمادی الاولی سال هشتم هجرت بود،که پیامبر اکرم حرث بن عمیرهٔ ازدی را به سوی پادشاه بصـری به ماموریت فرسـتاد و هنگامی که به سـرزمین موته رسید،شرحبیل بن عمرو الغسّانی متعرض او شد و،وی را به قتل رساند،و تا آن وقت هیچ فرسـتاده ای از آن حضـرت کشـته نشده بود،این مصیبت برایشان گران آمد،پس مسلمانان را به مدد خواست و لشـکری به تعداد سه هزار نفر فراهم کرد،و فرمود:فرماندهٔ شما زید بن حارثه است اما اگر او به قتل رسید، جعفر بن ابي طالب و پس از او عبد اللّه بن رواحه است،و اگر او نیز به قتل رسـید هر کس را بخواهید انتخاب کنید،و سـپس به آنان دستور داد که نخست به محل کشـته شدن حرث بروند و از آن جا مردم را به اسـلام دعوت کنند،پس اگر مسـلمان شدند دست از آنان بردارند ولی اگر اسلام را نپذیرفتند همهٔ آنها را به قتل رسانند،دشمنان از قضیه آگاه شدند افراد فراوانی جمع کردند،تنها شر حبیل،بیش از صد هزار نفر فراهم کرد،مسلمانان که به موته رسـیدند،با انبوه لشـکر از کفار و مشـرکین مواجه شدنـد،مبارزه آغاز شد،زید بن حارثه پرچم را به دوش گرفت،جلو رفت و به جنگ پرداخت تا به شـهادت رسـید و بعـد از او پرچم را جعفر بلنـد کرد،او نیز جنگید تا دسـتهایش قطع شد و پرچم بر زمین افتاد،بعضـی گفته انـد:مردی رومی ضـربتی بر او زد و او را دو نیم کرد،و در یکی از دو نصـفهٔ او هشـتاد و یـك جراحت یافت می شـد،پیغمبر خـدا جعفر را صاحب دو بال نامید که در بهشت با دو بال خود پرواز می کند،این نامگذاری به آن سبب

ص:626

بود که روز جنگ دو دستش در راه خدا بریده شد.

و اراد من لو شئت ذکرت اسمه...اجّلت ،حضرت در این جمله اشاره به خود کرده است که مثل آنان که نامشان را برده،آرزوی شهادت داشت اما هنوز وقتش نرسیده بود به دلیل آن که برای هر فردی از افراد و جامعه ای از جوامع عمری و مدت مشخصی است که هر وقت اجلش سرآمد یك لحظه پس و پیش ندارد .

پس از آن که دلیل برتری و فضیلت خود و خاندانش را بر دیگران روشن کرده،از گردش روزگار اظهار شگفتی می کند،که او را با این همه فضیلت در ردیف ناشایستگان و کسانی قرار داده است که هیچ گونه عملی که آنان را به خدا نزدیك کند،ندارند، الاّ،ان یدّعی مدّع ما لا اعرفه ،مقصود از مدّعی معاویه است که امکان دارد در دین و سابقهٔ در اسلام،برای خود ادعای فضیلت کند که بکلی در او، وجود ندارد.

و لا اظن اللّه یعرفه ،امام(علیه السلام)پس از آن که فرمود من فضیلتی برای او در پیشگاه خدا نمی بینم،در این عبارت اظهار می دارد،گمان نمی کنم حتی در علم خدا هم فضیلتی برای وی وجود داشته باشد،یعنی اصلا او را فضیلتی نیست، تا مورد علم حق تعالی واقع شود،زیرا وقتی چیزی وجود نداشته باشد،در آینهٔ علم الهی هم نمایان نخواهد بود،و پس از آن که فضیلت را برای خود و عدم آن را برای طرف مقابل خویش اثبات فرمود،به حمد و ثنای خدا پرداخته و،وی را به سبب این نعمت،شکر و سپاس کرد.

واژهٔ الاّ در این عبارت استثنای منقطع است زیرا ادعای مدعی از نوع مطالب گذشته نیست .

پس از آن که معاویه در نامهٔ خود،درخواست کرد که امام(علیه السلام)قاتلان

عثمان را به وی تحویل دهـد، حضـرت در این نامه جواب می دهد که مفادش آن است:که در امر آنان اندیشـیده و مصـلحت را چنان دیده است که نمی تواند آنان را به معاویه و نه به غیر او تسلیم کند و این مطلب چند دلیل داشته است که اکنون به ذکر آنها می پردازیم:

1-تسـلیم حق به صـاحب حق،در موقعی که میان طرفین نزاع و درگیری است،در صورتی مصـلحت خواهـد بود که مـدّعا علیه مشـخص شود،و معلوم شود که حق بر ضـرر اوست،و این امر هنگامی ثابت می شود که طرفین دعوا به سوی حاکم و قاضـی مراجعه کننـد و مدّعی شاهـد اقامه کند یا شـخص منکر به ضـرر خود اعتراف کند،و معلوم است که معاویه و طرف دعوایش این کار را نکرده بودند،و به این علت است که در جای دیگر می فرماید:ای معاویه تو،از من کشندگان عثمان را طلب می کنی،اکنون به تو می گویم به مردم مراجعه کن و آنان را به حکمیت نزد من بیاور،تا حق را برای تو و آنها ثابت کنم.

2-آنان که در قتل عثمان شـرکت داشـتند و یا به آن رضایت داشـتند بسـیار زیاد و مرکب از مهاجران و انصار بودنـد،چنان که روایت شـده است:ابو هریره و ابو درداء نزد معاویه آمدنـد و گفتند:چرا با علی می جنگی،و حال آن که او به دلیل فضـیلت و سابقه ای که در دین دارد به امر حکومت از تو سـزاوارتر است، معاویه در پاسخ گفت:من ادعا ندارم که از وی افضلم،بلکه برای آن می جنگم که قاتلان عثمان را به من تسـلیم کنـد،پس آن دو نفر از نزد او،خارج شدنـد،و به خـدمت امیر المؤمنین(علیه السـلام)آمدنـد و عرض کردند:معاویه معتقد است که کشـندگان عثمان نزد تو،و در میان لشـکریان تو می باشند،بنا بر این آنها را به وی تحویل بده و از آن به بعد اگر با تو جنگ کرد،می دانیم که او بر تو سـتمکار می باشد،حضـرت فرمود:من که روز قتل عثمان حاضر نبودم تا آنان را بشناسم، شما اگر می دانید بگویید،این دو شخص گفتند:به ما چنین رسیده است که

محمد بن ابی بکر،عمّار، مالك اشتر،عدی بن حاتم،عمرو بن حمق و فلان و...

از جمله کسانی بودنـد که بر او داخل شدنـد.امام فرمود:پس دنبال آنان برویـد و دسـتگیرشان سازید،این دو نفر نزد آن گروه رفتند،و اظهار داشـتند که شـما از کشندگان عثمان هستید،و امیر المؤمنین دستور دستگیری شما را داده است، فریاد همه بلند شد و بیش از ده هزار نفر از میان لشکریان علی(علیه السلام)بلند شدند، در حالی که شمشیرها در دست داشتند،می گفتند:همهٔ ما او را کشته ایم، ابو هریره و ابو درداء از این امر مبهوت و حیران شدند،و نزد معاویه برگشـتند، در حالی که می گفتند:این کار هرگز سـرانجام و پایانی نخواهد داشت،و داسـتان را برایش نقل کردند،حال موقعی که قاتلان و پشتیبانان آنها به این افزونی باشند،چگونه امام(علیه السلام)می تواند همه یا یکی از آنها را تسلیم معاویه کند؟ 3-در میان اصـحاب آن حضرت که گواهی به استحقاقشان به بهشت داده شده،برخی اشخاص بودند که عقیده داشتند:عثمان به دلیـل بـدعتهایش مسـتحق قتـل بوده است چنـان که نضـر بن مزاحم نقل کرده است که عمار در یکی از روزهای جنگ صـفین در میان دوسـتان خود ایسـتاد و گفت:بنـدگان خـدا!بـا من بیاییـد برویم نزد مردمی که از شـخص سـتمکاری خونخواهی می کننـد که عـده ای از نیکوکاران مخالف ظلم و سـتم و امر کننـدگان به نیکی و احسان،او را به قتل رسانـده اند، این مردم،که اگر دنیاشان معمور باشد هیچ باکی ندارنـد اگر چه دین اسـلام را در حال نابودی ببینند،اگر به ما بگویند:چرا عثمان را کشتید،خواهیم گفت به دلیل بدعتهایی که ایجاد کرد،اگر چه آنها خواهنـد گفت که هیـچ بـدعتی ایجاد نکرده است البته آنها حق دارند منکر شوند،زیرا عثمان دنیا را در اختیار آنان گذاشـته بود می خوردند و می چریدند که اگر کوهها بر سرشان فرود می آمد باکی نداشتند،خوب،هنگامی که این مرد بزرگوار اقرار به شرکت در قتل عثمان می کند و دلیل بر این کار،بدعتهای او را می آورد،خیلی روشن است که امام(علیه السلام)

در این امر فکر کرده و دیـده است که جایز نیست این گروه با عظمت از مهاجرین و انصار و تابعان،کشـته شوند در مقابل کشـتن یك فردی که بـدعتهای زیـادی به وجود آورد که همـهٔ مسـلمانان او را در این کارها سـرزنش و نکوهش می کردنـد،و بارها او را از این اعمال زشـت بازداشـتند،و گوش نداد،پس این امور باعث کشـتن او شد،و حضـرت نمی توانست این گروه را به کسی تسلیم کند که از عثمان خونخواهی می کنـد زیرا این امر ضـعف دین و از بین رفتن آن را در پی داشت ، در آخر،سوگنـد یاد می کند و معاویه را تهدید می کند که اگر دست از این گمراهیش برنـدارد و از راههـای باطـل به سوی جـادّهٔ مسـتقیم حقیقت نیایـد همـان مردمی که او در طلب آنهاست به جسـتجوی او و مجازات کردنش برخواهند خاست.

کلمـهٔ یطلبونك ،در سـخن امام(علیه السـلام)محلا منصوب است و مفعول دوم فعل تعرف به معنای تعلم می باشـد،و دنبالـهٔ سـخنان آن حضـرت،تهدید را کامل می کند،کلمهٔ زور به معنای دیدار کردن،مصدر است و ازین رو ضمیر آن را در کلمهٔ لقیانه مفرد آورده است،و نیز احتمال می رود که جمع زائر باشد یعنی دیدار کنندگان و مفرد آوردن ضمیر به دلیل مفرد بودن ظاهر لفظ می باشد.

توفیق از خداست.

ص:630

10-نامه دیگر امام(علیه السلام)به معاویه:

اشاره

وَ كَيْفَ أَنْتَ صَانِعٌ- إِذَا تَكَشَّفَتْ عَنْكَ جَلاَبِيبُ مَا أَنْتَ فِيهِ- مِنْ دُنْيَا قَدْ تَبَهَّجَتْ بِزِينَتِهَا وَ خَدَعَتْ بِلَذَّتِهَا- دَعَتْكَ فَأَجَبْتَهَا وَ قَادَتْكَ فَاتَّبَعْتَهَا- وَ أَمَرَتْكَ فَأَطَعْتَهَا- وَ إِنَّهُ يُوشِكُ أَنْ يَقِفَكَ وَاقِفٌ عَلَى مَا.لاَ يُنْجِيكَ مِنْهُ مِجَنٌّ- فَاقْعَسْ عَنْ هَذَا الْأَمْرِ- وَ خُذْ أُهْبَةَ الْحِسَابِ وَ شَمِّرْ لِمَا قَدْ نَزَلَ بِكَ- وَ لاَ تُمَكِّنِ الْغُوَاةَ مِنْ سَمْعِكَ- وَ إِلاَّ تَفْعَلْ أُعْلِمْكَ مَا أَغْفَلْتَ مِنْ نَفْسِكَ- فَإِنَّكَ مُتْرَفٌ قَدْ أَخَذَ الشَّيْطَانُ مِنْكَ مَأْخَذَهُ- وَ بَلَغَ فِيكَ أَمَلَهُ وَ جَرَى مِنْكَ مَجْرَى الرُّوحِ وَ الدَّمِ- وَ مَتَى كُنْتُمْ يَا؟مُعَاوِيَةُ؟ سَاسَةَ الرَّعِيَّةِ- وَ وُلاَةَ أَمْرِ الْأُمَّةِ- بِغَيْرِ قَدَمٍ سَابِقٍ وَ لاَ شَرَفٍ بَاسِقٍ- وَ نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ لُزُومِ سَوَابِقِ الشَّقَاءِ- وَ أُحَذِّرُكَ أَنْ تَكُونَ مُتَمَادِياً فِي غِرَّةِ الْأُمْنِيَّةِ- مُخْتَلِفَ الْعَلاَنِيَةِ وَ السَّرِيرَةِ- وَ قَدْ دَعَوْتَ إِلَى الْحَرْبِ فَدَعِ النَّاسَ جَانِباً- وَ اخْرُجْ إِلَيَّ وَ أَعْفِ الْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْقِتَالِ- لِتَعْلَمَ أَيُّنَا الْمَرِينُ عَلَى قَلْبِهِ وَ الْمُغَطَّى عَلَى بَصَرِهِ- فَأَنَا؟أَبُو حَسَنٍ؟- قَاتِلُ جَدِّكَ وَ خَالِكَ وَ أَخِيكَ شَدْخاً؟يَوْمَ بَدْرٍ؟- وَ ذَلِكَ السَّيْفُ مَعِي- وَ بِذَلِكَ الْقَلْبِ أَلْقَى عَدُوِّي- مَا اسْتَبْدَلْتُ دِيناً وَ لاَ اسْتَحْدَثْتُ نَبِيّاً- وَ إِنِّي لَعَلَى الْمِنْهَاجِ الَّذِي تَرَكْتُمُوهُ طَائِعِينَ- وَ دَخَلْتُمْ فِيهِ مُكْرَهِينَ- وَ زَعَمْتَ أَنَّكَ جِئْتَ ثَائِراً بِدَمِ؟عُثْمَانَ؟- وَ لَقَدْ عَلِمْتَ حَيْثُ وَقَعَ دَمُ؟عُثْمَانَ؟- فَاطْلُبْهُ مِنْ هُنَاكَ إِنْ كُنْتَ طَالِباً- فَكَأَنِّي قَدْ رَأَيْتُكَ تَضِجُّ مِنَ الْحَرْبِ- إِذَا عَضَّتْكَ ضَجِيجَ الْجِمَالِ بِالْأَثْقَالِ- وَ كَأَنِّي بِجَمَاعَتِكَ تَدْعُونِي جَزَعاً مِنَ الضَّرْبِ الْمُتَتَابِعِ- وَ الْقَضَاءِ الْوَاقِعِ وَ مَصَارِعَ بَعْدَ مَصَارِعَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ- وَ هِيَ كَافِرَةٌ جَاحِدَةٌ أَوْ مُبَايِعَةٌ حَائِدَةٌ

لغات

جلباب:پوستین،رو انداز تبهّجت:آرایش کرد،زیبا نمود یوشك:نزدیك است وقفه علی ذنبه:او را بر گناهش آگاه کرد.

مجنّ:سپر،به روایت دیگر منج:نجات دهنده قعس:تاخیر کرد أهبه:آنچه که برای امری تهیه و آماده می شود.

شمّر ثوبه:دامن به کمر زد اغفال:بی توجهی و ترك کردن مترف:کسی که فراوانی نعمت او را به گردنکشی وادار سازد.

باسق:بالا- تمادی فی الامر:وقت زیادی در کاری گذراندن غرّه:فریب و غفلت أمنیّه:آرزو رین:غلبه و پوشیدن مرین علی قلبه:کسی که گناهان بر او غالب شود و خصلتهای ناپسندی را که در وی وجود دارد از دیدهٔ بصیرتش بپوشاند، شدخ:شکستن چیز میان تهی ثائر:طالب خون ضجیج:فریاد و ناله حایده:عدول کننده

ترجمه

«و چه خواهی کرد،هنگامی که پرده های دنیا از جلو چشم تو برداشته شود،دنیایی که تو،در آن قرار داری و خود را به آرایش کردنش خوشایند جلوه داده و با لذتش فریب داده.تو را به خویش دعوت کرد،پس او را اجابت کردی، زمامت را کشید،تو هم پیروش شدی،تو را فرمان داد،اطاعتش کردی،بزودی نگاهدارنده ای تو را بر امری نگاهدارد که هیچ نجات دهنده ای نتواند رهایت کند، پس از این کار دست بردار و خود را آمادهٔ روز حساب کن،و برای آنچه از گرفتاریها که بر تو فرود می آید دامن به کمر زن،و با گوش دادن به حرف گمراهان آنان را بر خود چیره مکن،و اگر آنچه گفتم انجام ندهی،تو را به آنچه از خود غافلی آگاه می کنم،تو فرو رفته در ناز و نعمتی،شیطان در تو جای گرفته و به آرزویش رسیده و مانند روح و خون در جسم تو روان شده است.

ای معاویه!شما خاندان بنی امیّه که نه پیشینه ای نیکو و نه شرافتی والا، دارید،از کجا و کی برای مدیریّت جامعه و زمامداری مسلمانان

شایستگی

ص:631

خواهید داشت؟،به خدا پناه می بریم از گذشته هایی که همراه با بدبختی بوده است،و تو را بر حذر می دارم از این که پیوسته فریب آرزوها خورده و آشکار و نهانت ناهماهنگ باشد.

تو مرا به جنگ دعوت کردی،پس مردم را کنار زن و خود به سوی من آی،و دو لشکر را از جنگ معاف دار تا دانسته شود که گناه و معصیت بر دل کدام یك از ما غلبه یافته و جلو بصیرتش را پرده گرفته است.

من ابو الحسن کشندهٔ جدّ و دایی و برادرت هستم که آنها را در جنگ بدر، درهم شکستم و همان شمشیر با من است و با همان دل پر قدرت با دشمنم روبرو می شوم،دینم را عوض نکردم و پیامبر تازه ای نگرفتم،و در راهی می باشم که شما با اختیار آن را ترك گفتید،در حالی که با کراهت در آن داخل شده بودید.

به گمان خود،به خونخواهی عثمان آمده ای و حال آن که می دانی،خون وی کجا ریخته است،پس اگر طالب خون او می باشی از آن جا طلب کن،گویا تو را می بینم که از جنگ می ترسی،هنگامی که تو را دندان بگیرد و فریاد کنی مانند ناله کردن شتران از بارهای گران،و گویا لشکر تو را می بینم که بر اثر خوردن ضربتهای پیاپی و پیش آمد سخت که واقع خواهد شد و بر خاك افتادن پشت سر هم از بیچارگی مرا به کتاب خدا می خوانند در حالی که خود کافر و انکار کنندهٔ حقّند،و یا بیعت کرده و دست از آن برداشته اند .»

شرح

اول این نامه چنین بوده است:از بندهٔ خدا علی،فرمانروای مؤمنان به سوی معاویة بن ابی سفیان،سلام بر آن که پیرو هدایت باشد،همانا من با نوشتن این نامه به تو،خدایی را می ستایم که جز او،خدایی نیست.امّا بعد،دیدی که دنیا در زمان گذشته چه کارها و دگرگونیهایی بر سر اهل خود آورد،و بهترین باقی ماندهٔ از دنیا،همان است که در گذشته بندگان نیکوکار از آن کسب کردند و کسی که دنیا و آخرت را با هم مقایسه کند در میان این دو،فاصلهٔ بسیار دوری را

مشاهده خواهد کرد.

ای معاویه،بدان که تو،ادعای امری کرده ای که شایستهٔ آن نبودی و نیستی،نه در گذشته و نه در آینده،نه در این زمینه حرف روشنی داری که نتیجه ای داشته باشد و نه شاهدی از کتاب خدا و پیمانی از پیامبرش.

در دنبالهٔ این نوشته قسمتهای فوق آمده که با این جمله آغاز می شود:

و کیف انت صانع...در این نامه،حضرت معاویه را مخاطب قرار داده و برای این که او را از خواب غفلت بیدار کند،و به یاد گرفتاری آخرتش بیاندازد، از او می پرسد که هنگام فرا رسیدن مرگ و جدایی روح از بدنش چه چاره ای خواهد کرد؟ واژه جلابیت که پوششهای بدن است،استعاره از لذتهای مادی است که بر اثر بهره گیری از متاعهای دنیا نصیب دنیاداران می شود،زیرا این لذتها و متعلقات آنها مانع می شوند از آن که آدمی زندگی اخروی را که در پیش دارد ببیند چنان که لباس بدن را می پوشاند،و لفظ تکشف را که به معنای رفع مانع است.به منظور ترشیح آورده است و چون عبارت ما انت فیه ،مجمل بوده آن را با ذکر دنیا و ویژگیهایش که خودآرایی کردن و جلوه نمایی است توضیح داده است و تبهّج و خرسندی را به طریق مجاز،به دنیا اسناد داده،زیرا کسی که دنیا را با بهجت و مسرت و لذت بخش کرده است خدای تعالی می باشد،نه خود دنیا،و فعل خدعت،هم مجاز در افراد است و هم مجاز در ترکیب،مجاز در افراد،به این دلیل است که حقیقت فریب و خدعه در کارهای انسان با دیگران می باشد،اما در این جا آن را به دنیا نسبت داده که به سبب لذات آن چنین وانمود می شود که مقصود بالذات از خلقت دنیا این لذتهاست،و همین حال،کمال حقیقی می باشد،و حال آن که چنین نیست و این چنین وانمودی شباهت به خدعه و فریب حقیقی دارد،اما مجاز در ترکیب به این علت است که عمل

خـدعه و فریبکاری،از ناحیـهٔ خود دنیا نیست که چنین وانمود می شود،بلکه از عوامل دیگری است که منتهی به خدای سـبحان می شود،و همچنین این دو نوع مجاز در فعلهای دعتك،قادتك و امرتك وجود دارد.مجاز در افراد چنین است که نفس فعلهای دعوت و قیادت و فرمان دادن،حقیقتهای مسلّمی هستند اما چون تصور کمال لذتهای دنیا،سبب جذب و کشش انسان به سوی آن می شود و لازمهٔ آن هم پیروی و تبعیت است،از این رو این جاذب بودن تصور لـذتهای فراوان دنیا را تشبیه به دعوت کردن و فرمان دادن و به جلو کشانـدن فرموده است که لازمه اش پیروی و دنبال دنیا رفتن می باشد،بنا بر این اطلاق این افعال بر آن، جذب و کشـش مجازی است.و مجاز در ترکیب به این سبب است که این جاذبه و کشش که از تصور کمالات دنیا برای انسان حاصل می شود عمل خود دنیا و متاعهای آن نیست،بلکه در حقیقت کار خـدا و آن کسـی است که به انسان این آگاهی و درك لذت را عطا فرموده است،و چون پاسـخگویی به دنیا و اطاعت و پیروی از آن،گناهی است که انسان را از حدود قرب الهی دور می سازد،لذا حضرت این امور را به عنوان سرزنش و توبیخ و مذمت معاویه ذکر کرده است .

و انه یوشك ،این جمله به معاویه هشـدار می دهـد و او را بر حذر می دارد که با ادعا کردن امری که سـزای وی نیست خود را وادار به گناه و نافرمانی حق تعالی نسازد،یعنی ای معاویه نزدیك است آگاه کننـده ای تو را بر مرگ و آنچه لازمهٔ آن است از کیفرهایی که بر اثر معاصـی و گناهـان به تو خواهـد رسـید آگاه سازد که تو از آن ترس و هراس داری ولی گریزی از آن نیست.ظاهر امر آن است که لـذتهای دنیا همانند پرده ای جلو بصـیرت،معصـیت کار را می گیرد،و تا وقتی که در دنیا در حجاب بـدن قرار دارد از آیندهٔ پس از مرگ غافل است اما همین که پرده برداشته شد و مرگ فرا رسید به آنچه از خیر و شر که از خود جلو

فرستاده و آثار آن که سعادت یا شقاوت است مطلع و آگاه می شود، چنان که در قرآن به این مطلب اشاره فرموده است «یَوْمَ تَجِدُ کُلَّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً» (1)» تا آخر آیه، و بارها در گذشته به این مطلب اشاره شده است.

به یك احتمال اطلاع دهنده و آگاه کننده خداوند سبحان است و به احتمال دیگر منظور، خود حضرت است که با توعید و تهدید به قتل در صورتی که دست از گمراهی و ضلالت خود برندارد، او را هشدار می دهد و با خبر می کند و روشن است که آگاهی او بر این امور پس از فرا رسیدن مرگ اثری ندارد و کسی او را از گرفتاری و کیفر اخروی نجات نمی دهد. آن گاه امام(علیه السلام) پس از تهدید و توبیخ معاویه او را امر می کند که دست از امر حکومت و خلافت بردارد، و سپس به امری پرداخته است که لازمه اش ترساندن و تخویف است و آن چنین است که به وی دستور می دهد که آمادهٔ حساب آخرت شود و توشهٔ این سفر پر خطر را با خود بردارد که عبارت از اطاعت خدا و تقوای وی و دوری از معاصی و گناهان او می باشد و به منظور تاکید مطلب، آمادگی برای عالم دیگر را به تعبیر دامن به کمر زدن برای هر امری که نازل می شود تکرار فرموده است و مراد از آنچه نازل می شود، ممکن است جنگ باشد که امام یقین داشت که در آینده واقع می شود، و ممکن است مراد، مرگ یا قتل و حوادث پس از آن باشد و چون این امور حتمی الوقوع می باشد، لذا به جای فعل مضارع به فعل ماضی: ما قد نزل بك، تعبیر فرموده است. و بعد او را منع می کند از این که گمراه کنندگان را بر شنوایی خود چیره کند، کنایه از این که گوش به وسوسه های آنان ندهد و اندیشه های آنها را که عمل به آن، سبب واقع شدن در

1- سوره آل عمران(3)آیه(30) [1]یعنی: روزی که هر کس هر عمل خیری انجام داده آن را آشکارا می بیند.

گنـاه است به مـورد اجراء نگـذارد،زیرا کـار گمراه کننـده گمراه کردن است مثـل عمرو بن عـاص و مروان و دیگر کسـانی که معـاویه را در کارهایش کمك می کردند.

و الا تفعل اعلمك بما اغفلت من نفسك ،کلمـهٔ«ما»مفعول فعل اغفلت و من نفسك تفسـیر و بیان آن می باشـد یعنی اگر آنچه گفتم انجام نـدهی تو را آگـاه خواهـم کرد که در اثر غفلت کردن از نفست چه زیانهایی را بایـد تحمل کنی،و منظور از اغفال نفس،آن است که آن را به خودش واگـذارد،و مهیای اطاعت خـدا و کسب فضایل-که وی را از هول و هراس جنگ و عـذاب آخرت رهایی بخشـد-نکنـد،امام(علیه السـلام)بـا این بیان که تو را آگاه خواهـم کرد،معاویه را تهدیـد و توعیـد فرمود،و چنان که از سـیاق کلام معلوم می شود،مراد اعلام به فعل است نه به قول و گفتار،زیرا همین که وی در تنگنای جنگ و قتال قرار می گیرد، می فهمـد که این امور بر اثر اغفال نفس و ترك اطاعت خدا به سرش آمده و آسایش و راحت او را گرفته است.

فانّك...الدم ،در این جمله حضـرت معاویه را به داشـتن صفتهای ناپسندی مذمت می کند و با این مطلب به او می فهماند که هم اکنون از خویشـتن در غفلت بسـر می برد.یکی از ویژگیهای ناپسـند معاویه صـفت مترف است،به دلیل این که ترف که به معنای ناز و نعمت اسـت سبب تجاوز از حد شایسته ایست که فضیلتی از فروع عفّت می باشد.

ویژگی ناپسـند دیگر آن است که شـیطان در وجود او،جایگاه خود را گرفته و از او به آرزوی خود،رسـیده و همانند روح و خون در جسمش روان است و لازمهٔ این امور آن است که او،منبع تمام صـفات رذیله است .و سـپس به منظور ملامت و سـرکوب کردن معاویه،به این که او کمتر از آن است که به مرتبهٔ ولایت امر و خلافت برسد،با استفهام انکاری از وی سؤال می کند که در

چه زمانی خاندان بنی امیه،فرمانروایی امت و سیاست و تدبیر جامعه را به عهده داشته اند؟ بغیر قدم سابق ،قدم سابق کنایه از پیشگامی در امور و شایستگی برای آن است و با این عبارت امام(علیه السلام)اشاره کرده است به این که در عرف متعارف، سابقهٔ عزت و شرافت و پیشگامی در امور،شرط شایستگی در کارهاست و این جمله از سخن امام(علیه السلام)در حکم مقدمهٔ صغرای مضمر از شکل اول می باشد که تقدیرش چنین است:شما هیچ گونه پیشقدمی در این امر ندارید،و تقدیر کبری این است،هر کس چنین باشد شایستگی سیاستمداری جامعه و فرمانروایی امت را ندارد،و نتیجه آن است که شما خاندان بنی امیه لیاقت ولایت امری و خلافت را ندارید،و امر روشنی است که در میان بنی امیه کسی که اهل شرف و شایستهٔ برای این امر باشد در کلّ،وجود نداشته باشد .و بعد،به خدا پناه می برد،از شقاوتی که در گذشته از قلم قضای الهی صادر شده است تا به معاویه هشدار دهد که او نیز به دلیل معاصی و گناهانش در معرض این شقاوت قرار دارد، بنا بر این از مخالفت فرمان حق تعالی و گناه دست بردارد،و سپس از دو مطلب،او را بر حذر می دارد.

1-حرص و طمع زیاد و آرزوهای دراز در امور دنیا که دلیل بر غفلت و بی توجهی او به آخرت می باشد.

2-دورو بودن او،و این که آشکار و نهانش با هم یکی نیست که نشان نفاق او می باشد.

دلیل اهمیت این دو امر و لزوم بر حذر بودن از آن دو،آن است که لازمهٔ اینها شقاوت و بدبختی آخرت می باشد .

فدع الناس جانبا...ثائرا بعثمان .کلمهٔ جانبا منصوب است بنا بر ظرفیت.

معاویه در نامه ای که به حضرت نوشته بود،وی را به جنگ با خود،

ص:638

دعوت کرده بود و امام(علیه السلام)با این جمله به او،پاسخ ساکت کننده ای می دهد،که دست از مردم بردار و تنها خودت بیا تا دو نفری بجنگیم و در قسمتی از عبارت بالا- خطاب به معاویه می فرماید:اگر تنها با من بجنگی،آن وقت می فهمی که پردهٔ جهل و نادانی،چهرهٔ قلب و آگاهی بصیرتت را در اثر حجابهای دنیا و پوششهای ظاهریش فرا گرفته است.دلیل این سخن امام(علیه السلام)آن است که هر کس یقین به احوال آخرت و برتری آن بر دنیا داشته باشد،در طلب آن به مبارزه بر می خیزد و در جنگ برای رسیدن به آن ثابت قدم می کوشد،اگر چه منجر به قتلش شود،و حتی بعضی اوقات،توجه به حیات آخرت،سبب عشق و محبّت به قتل و جان نثاری می شود،و چون امام(علیه السلام)از وضع معاویه متوجه شد که می خواهد وانمود کند،که تمام توجهش حق و آخرت است و علاقهٔ فراوانی به ماندن در دنیا ندارد،از این رو،او را به مبارزهٔ تن به تن دعوت کرد،تا هنگامی که در تنگنا قرار گیرد و از ترس فرار کند به او بفهماند که:خیر جنگ او برای طلب حق و آخرت نیست بلکه به منظور ریاست دنیا می جنگد و پرده های گناه و تمایلات شهوانی دیدهٔ بصیرت او را از یقین به آخرت و توجه به آن پوشانیده است،و همین فرارش از جنگ دلیل بر آن می باشد و در ضمن با این بیان وی را از آن خواری و بدبختی که بر سرش می آید تهدید می کند و بر حذر می دارد و نیز امام(علیه السلام)با یادآوری این مطلب که عده ای از بنی امیه و منسوبین او را که موجوداتی تو خالی بودند در جنگ بدر به قتل رسانیده به او هشدار می دهد که اگر بر این خلافکاریهای خود پافشاری داشته باشد،به همان بلایی که بر سر آنان آمد،دچار خواهد شد.

آنان که در جنگ بدر به دست حضرت علی(علیه السلام)کشته شدند،جد مادری معاویه:عتبه بن ربیعه،پدر هند،و دایی اش ولید بن عتبه،و برادرش حنظلة بن ابی سفیان بودند که هر سه نفر در آنجا به قتل رسیدند،و به منظور هشدار و بیم

دادن بیشتر،وی را تهدید می کند که همان شمشیر جنگ بدر و همان دل و جرأت سابق که در مقابل دشمنان داشت هم اکنون نیز با اوست،و برای این که به او بفهماند که تو ای معاویه منافق و دو رو می باشی،خود را چنین معرفی می کند،که:دین و پیامبر خود را عوض نکرده و ثابت قدم در راهی گام برمی دارد که معاویه و فامیلش در مرحلهٔ نخست با زور و کراهت در آن داخل شدند اما بعدا با میل و رغبت و پیروی هوای نفسانی از آن خارج و منحرف شدند و آن راه مستقیم و روشن اسلام می باشد .

در پایان به امر شبهه ناکی که مهمترین سبب شعله ور شدن آتش آشوبهای عظیم،و انگیزهٔ از هم پاشیدن امور دینی شد،اشاره کرده و آن،عبارت از اشتباه معاویه در خونخواهی عثمان می باشد که آن را دلیل عمده بر مخالفت خود با حضرت و سرپیچی از فرمان وی قرار داده بود،و سپس به پاسخ آن پرداخته و دو وجه آن را بیان فرموده است:

الف-نخست این که من جزء قاتلان عثمان نیستم،بنا بر این چیزی بر من نیست،مطالبهٔ خون او متوجه کشندگان وی می باشد که خودت آنها را می شناسی.

ب-با جملهٔ إن کنت طالبا... ،که مشروط و مفید شك است،اشاره به این می کند که تو ای معاویه حق نداری به خونخواهی عثمان قیام کنی.آن گاه او را به جنگ و سختیهایی که در پی دارد تهدید می کند و با سه تشبیه مطلبش را بیان می دارد :

1- فکأنّی قد رأیتك ،در این عبارت،خود امام(علیه السلام)در حالی که سخن می گوید مشبّه است و از آن رو که حالت واقعی آیندهٔ معاویه را می بیند مشبّه به است،توضیح آن که به علت کمال نفس و اطلاعش از امور آینده گویا آنها را مشاهده می کند،و وجه شباهت میان حالت نخست و حالت دوم آن است که

در هر دو حالت،آینده برای آن حضرت روشن است.

2- تضجّ ضجيج الجمال بالاثقال ،چنان که شترها در زیر بارهای سنگین ناله و فریاد می کنند تو نیز داد و فریاد خواهی زد،وجه شبه سختی و شدت آزردگی است که در هر دو(معاویهٔ گرفتار و شتر زیر بار)موجود است،و ضجّه و ناله کنایه از آزردگی و رنج می باشد،و چون جنگ را تشبیه به درندهٔ گزنده کرده،لذا برای عملی که جنگ انجام می دهد واژهٔ عضّ را که به معنای گاز گرفتن است استعاره آورده است،وجه تشبیه آن است که این سختیها و سنگینی ها مثل فشار زیر دندانها باعث ایجاد درد می باشد.

3- و كأنّي بجماعتك ،مشبّه این جا نیز خود امام است اما مشبّه به معنایی است که از حرف با،به معنای الصاق معلوم می شود،گویا عبارت امام چنین است:كأنّي متصل او ملتصق بجماعتك حاضر معهم،محل فعل يدعوني نصب است بنا بر حالیت،و عامل در حال،معنای فعلی است که از كأنّ فهمیده می شود،یعنی خودم را تشبیه می کنم به کسی که حاضر است در حالی که اصحاب تو،به خاطر ناراحتی که دارند او را به فریاد می خوانند،کلمهٔ جزعا مفعول له است واژهٔ قضا را به طریق مجاز،بر مقضی یعنی اموری که در نتیجهٔ قضای الهی یافت می شود،اطلاق کرده،از باب اطلاق سبب بر مسبّب.

و مصارع بعد مصارع ،کلمه مصرع در این جا،مصدر میمی و به معنای هلاکت است یعنی به سبب بی تابی از هلاکتهایی که به بعضی از آنها بعد از دیگری ملحق می شود،یا جزع و بی تابی که بعد از هلاکت پدران گذشتهٔ آنها بر ایشان وارد می شود،این از نشانه های آشکار،بر حقانیت آن حضرت است که پیش از وقوع قضیه،اطلاع داشت که قوم معاویه،او را به کتاب خدا می خوانند.

و هی کافرة ،واو،حالیه است و عامل در حال يدعوني می باشد،کافره:

عده ای از یاران معاویه که منکر حق بودند و این امر،اشاره به جمعی از منافقان است که در میان لشکر معاویه بودند.

المبایعة الحایدة ،اینها جمعیتی هستند که با امام بیعت کرده بودند و پس از آن،به سوی معاویه رفته بودند.و السلام.

ص:642

11-از سفارشهای امام که به جمعی از لشکریانش فرمود،هنگامی که آنها را به سوی

اشاره

دشمن فرستاده بود:

:فَإِذَا نَزَلْتُمْ بِعَدُوٍّ أَوْ نَزَلَ بِكُمْ- فَلْيَكُنْ مُعَسْكَرُكُمْ فِي قُبُلِ الْأَشْرَافِ- أَوْ سِفَاحِ الْجِبَالِ أَوْ أَثْنَاءِ الْأَنْهَارِ- كَيْمَا يَكُونَ لَكُمْ رِدْءاً وَ دُونَكُمْ مَرْدَاً- وَ لْتَكُنْ مُقَاتَلَتُكُمْ مِنْ وَجْهٍ وَاحِدٍ أَوِ اثْنَيْنِ- وَ اجْعَلُوا لَكُمْ رُقَبَاءَ فِي صَيَاصِي الْجِبَالِ- وَ مَنَاكِبِ الْهِضَابِ- لِئَلاَّ يَأْتِيَكُمُ الْعَدُوُّ مِنْ مَكَانِ مَخَافَةٍ أَوْ أَمْنٍ- وَ اعْلَمُوا أَنَّ مُقَدِّمَةَ الْقَوْمِ عُيُونُهُمْ- وَ عُيُونَ الْمُقَدِّمَةِ طَلاَئِعُهُمْ وَ إِيَّاكُمْ وَ التَّفَرُّقَ- فَإِذَا نَزَلْتُمْ فَانْزِلُوا جَمِيعاً- وَ إِذَا ارْتَحَلْتُمْ فَارْتَحِلُوا جَمِيعاً- وَ إِذَا غَشِيَكُمُ اللَّيْلُ فَاجْعَلُوا الرِّمَاحَ كِفَّةً- وَ لاَ تَذُوقُوا النَّوْمَ إِلاَّ غِرَاراً أَوْ مَضْمَضَةً

لغات

عین:جاسوس طلیعه الجیش:کسی که برای اطّلاع از حال دشمن فرستاده می شود نفض الشعاب:جستجو کردن شکافهای کوه خمر:چیزی که تو را مخفی کند از قبیل درخت و کوه غیر آن أشراف،جمع شرف:مکان مرتفع.

صیاصی الجبال:بلندیها و اطراف کوهها.

قبلها:حرف اول و دوم مضموم یا اول مضموم و دوم ساکن:جلو مکانهای مرتفع.

کمین:فرد،یا جمعیتی که در حیلهٔ جنگی خود را پنهان می کند تا غفلة بر دشمن فرود آید.

کتیبه:لشکر تعبیة:گردآوری و آماده کردن لشکر دهم:تعداد زیاد معسکر:به فتح کاف:لشکرگاه هضاب،جمع هضبه:کوه پهن شده بر روی زمین

ص:643

کفّه:دایره ای شکل غرار:خواب اندك مضمضه:پیدایش چرت در چشم و کنایه از کم خوابی است.

ترسه،جمع ترس:سپر رقباء:حافظان سفح الجبل:پایین کوه،جایی که آب در آن، می ریزد اثناء الانهار،جمع ثنی:محل تلاقی رودخانه ها ردء:یاور در جنگ

ترجمه

«هنگامی که بر دشمن فرود آمدید،یا او بر شما فرود آمد،باید لشکرگاهتان را در جاهای بلند،یا پایین کوهها،و کنار رودخانه ها قرار دهید،تا شما را کمك باشد و دیگران را از دسترسی به شما باز دارد،باید از یکسو یا دو سو بر دشمن بتازید،و در بلندی کوهها،و لای تپه های مسطّح برای خود نگهبانان و دیدبانها بگذارید،تا دشمن به سوی شما چه از جایی که می ترسید و چه از جایی که ایمن هستید نتواند بیاید.

آگاه باشید که جلوداران لشکر دیدبانهای ایشانند و دیدبانهای جلو داران، جاسوسانشان می باشند،از پراکندگی بر حذر باشید،پس هر گاه خواستید به جایی فرود آیید و هر گاه کوچ کنید به اتفاق کوچ کنید،و هر گاه شب شما را فرا گرفت، نیزه ها را دایره وار قرار دهید و به خواب نروید مگر اندکی،یا تنها چرتی که فقط چشمتان گرم شود .»

شرح

هنگامی که امام(علیه السلام)لشکری به سر کردگی زیاد بن نضر حارثی و همراه شریح بن هانی از نخیلهٔ کوفه به سوی شام فرستاد،در بین راه میان آن دو نفر اختلاف افتاد و هر کدام به شکایت از دیگری برای حضرت نامه ای نوشتند، حضرت در پاسخ هر دو این نامه را نوشتند که برگزیده اش ترجمه شد،ولی آغازش این بود:«پس از حمد خدا و نعت رسول،من زیاد بن نضر را جلودار و فرمانده لشکر و شریح را بر قسمتی از آن امیر قرار داده ام،حال اگر هر دو با هم باشید زیاد فرمانده کل است و اگر از هم جدا شدید هر کدامتان فرمانده گروهی

هستید که برای شـما مشـخص کرده ام،و بدانید که جلوداران جمعیت جاسوسان آنان و جاسوسان جلوداران،آنها هستند که برای اطلاع بر دشـمن فرسـتاده می شوند،پس وقتی که از بلاد خود بیرون شدید و به سـرزمین دشمن نزدیك،پس غفلت نکنید از این که اشخاصی را جلو بفرستید که شـکاف کوهها و لای درختان و مخفیگاهها از هر طرف را جسـتجو کنند،که مبادا دشـمن،شما را فریب بدهد،یا در کمین شما قرار گیرد،و لشـکر را به راه نیاندازید مگر از طرف صـبح تا شب و آمادگی کامل،که اگر گروهی به شـما حمله آوردند یا مکروهی شما را فرا گرفت خودتان را قبلا مجهز و آماده کرده باشید.سـپس به دنبال این عبارت،جملـهٔ اول سـخن بالا،می آیـد: فاذا نزلتم...او أمن ،و بعـد می فرماید:شـما را از تفرقه و جدایی بر حذر می دارم،پس اگر خواستید به جایی فرود آیید،با هم فرود آیید و هر گاه بخواهید کوچ کنید به اتفاق کوچ کنیـد و موقعی که شب شـما را فرا گرفت و فرود آمدیـد،لشـکر خود را در حصار نیزه و سپرها قرار دهید پس آنها که در اطراف لشـکر نصب کرده اید به جای مدافعان و تیراندازان خواهند بود،آری این کار را انجام دهید تا شما را غفلت فرا نگیرد و فریب دشمن را نخورید زیرا هیـچ قـومی در شـب یـا روز،لشـکر خـود را در احاطـهٔ نیزه هـا و سـپر قرار نـداد مگر ایـن که گـویی لشـکر در دژهـای محکم قرار گرفته است،لشکرتان را خودتان حراست کنید،تا هنگام صبح جز اندکی نخوابید یا فقط چرتی بزنید که چشمتان گرم شود و پیوسته چنین باشید تا با دشـمن روبرو شوید،هر روز کسـی را بفرستید که مرا از حالتان آگاه کند زیرا من به سرعت در پی شما می آیم،البته آنچه خدا می خواهد همان می شود، آرامش خود را در جنگ حفظ کنید و عجله نداشـته باشـید مگر پس از اتمام حجت و فرصت دادن به دشمن،تا من به شما نرسیده ام جنگ نکنید مگر، فرمان من به شما برسد و یا این که دشمن آغاز به حمله کند، «إِنْ شاءَ اللّهُ»

ص:645

اول این نامه که پس از ترجمـهٔ نامهٔ متن ذکر شد،واضح و روشن است جز این که در عبارت نکته ای است که باید مورد توجه واقع شود،آن جا که از راه انداختن لشـکر در غیر وقت صـبح نهی می کند،حرف الاّ را با فاصـلهٔ کوتاه،تکرار کرده و هر دو مفید حصر هستند اولی حصر در وقت و دومی حصر در حالت آمادگی و نظم کامل می باشد.

در مجموع این نامه قوانین کلی و بسـیار سودمندی از تعالیم و چگونگی فنون جنگی وجود دارد که اولا دلیل روشنی بر دروغگویی کسانی است که مدّعی آگاه نبودن امام از رموز جنگ بوده اند،چنان که در خطبه های گذشـته خود حضـرت این جریان را از طایفهٔ قریش حکایت فرمود،و ثانیا کاربرد این تعالیم در جنگ،مسـتلزم پیروزی بر دشـمن است و در این فصل از خطبه که در متن آمده مقداری از آنها ذکر شده است که اکنون شرح می دهیم:

1-نخست این که هنگام برخورد با دشـمن،لشـکرگاه خود را جلو مکانهای بلند و پایین کوهها و محل تلاقی رودخانه ها قرار دهند،و علت این امر را چنین فرموده است که این اماکن شما را از ناحیهٔ پشت سر محافظت می کند و از حملهٔ دشمن بر شما جلوگیری می کند .

2-دوم آن که تماما از یك سو بر دشـمن حمله کننـد و اگر نشـد دو نیمه شوند و از دو سوی متقابل آغاز به جنگ کنند چنان که هر گروه در مقابلـهٔ با دشـمن،طرف پشت گروه دیگر را هم حفظ می کنـد،زیرا در این صورت اجتماعشان محفوظ می مانـد،اما اگر از جهات مختلف حمله کنند از هم دیگر دور و متفرق می شوند و این امر باعث ضعف و زبونی آنها می شود.

3-برای محافظت خودشان اشخاصـی را در مکانهای بلندی قرار دهند تا دشمن از جایی که گمان می رود و از جایی که گمان نمی رود بر آنان نتازد.

ص:646

4-باید بدانند که جلو داران لشکر دشمن، جاسوس آنها می باشند و جاسوسهای جلوداران، ماموران اطلاعاتی آنها هستند پس وقتی که مقدمه و ماموران اطلاعاتی را دیدند، غافل نباشند بلکه خود را مهیا کنند، زیرا پیدا شدن آنان نشانهٔ نزدیك بودن دشمن و هجوم است .

5-لشکریان خود را از به هم پاشیدگی بر حذر می دارد و امر می کند که در دو حالت فرود آمدن و کوچ کردن با هم باشند و از هم دیگر جدا نشوند، که علتش روشن است.

6-به آنان دستور می دهد که هنگام استراحت در لشکرگاه، شمشیرها و نیزه های خود را در اطرافشان دایره وار بر زمین نصب کنند و مانند اشخاص مطمئن و بی خطر به خواب راحت نروند تا بتوانند با این دو دستور العمل، خود را حفظ کنند و دشمن برای حمله غافلگیرانه، از خواب آنان استفاده نکند.

ص:647

12-سفارش امام به معقل بن قیس ریاحی موقعی که او را با سه هزار نفر به عنوان مقدمه

اشاره

لشکر خود به سوی شام فرستاد:

؟لمعقل بن قيس الرياحي؟- حين أنفـذه إلى؟الشام؟ في ثلاثة آلاف مقدمة له اتَّقِ اللَّهَ الَّذِي لاَ بُدَّ لَكَ مِنْ لِقَائِهِ- وَ لاَ مُنْتَهَى لَكَ دُونَهُ- وَ لاَ تُقَاتِلَنَّ إِلاَّ مَنْ قَاتَلَكَ- وَ سِرِ الْبَرْدَيْنِ وَ غَوِّرْ بِالنَّاسِ- وَ رَفِّهْ فِي السَّيْرِ وَ لاَ تَسِرْ أَوَّلَ اللَّيْلِ- فَإِنَّ اللَّهَ جَعَلَهُ سَكَناً وَ قَدَّرَهُ مُقَاماً لاَ ظَعْناً- فَأَرِحْ فِيهِ بَدَنَكَ وَ رَوِّحْ ظَهْرَكَ- فَإِذَا وَقَفْتَ حِينَ يَنْبَطِحُ السَّحَرُ- أَوْ حِينَ يَنْفَجِرُ الْفَجْرُ فَسِرْ عَلَى بَرَكَةِ اللَّهِ- فَإِذَا لَقِيتَ الْعَدُوَّ فَقِفْ مِنْ أَصْحَابِكَ وَسَطاً- وَ لاَ تَدْنُ مِنَ الْقَوْمِ دُنُوَّ مَنْ يُرِيدُ أَنْ يُنْشِبَ الْحَرْبَ- وَ لاَ تَبَاعَدْ عَنْهُمْ تَبَاعُدَ مَنْ يَهَابُ الْبَأْسَ- حَتَّى يَأْتِيَكَ أَمْرِي- وَ لاَ يَحْمِلَنَّكُمْ شَنَآنُهُمْ عَلَى قِتَالِهِمْ- قَبْلَ دُعَائِهِمْ وَ الْإِعْذَارِ إِلَيْهِمْ

لغات

بردین:بامداد و پسین و أبردان نیز به همین معناست.

تغویر:هنگام ظهر،قیلوله،غوّر:هنگام ظهر فرود آی.

ترفیه:استراحت و آرامش سکن:آنچه مایهٔ آرامش یا محل آرامش باشد.

ظعن:کوچ کردن انبطاح:پهن و گستردگی انشبت الشیئی بالشیئی:این را به آن متصل کردم.

شنئان:کینه و دشمنی

ترجمه

«بپرهیز از نافرمانی خدایی که ناگزیر به دیدارش خواهی شتافت،

ص:648

و بازگشتی برای تو جز به سوی او نیست و جنگ مکن مگر با کسی که با تو بجنگد.بامدادان و در هنگام عصر که هوا سرد است به سیر پرداز،و در وسط روز لشکر را به استراحت وادار و به آسانی راه برو،و در اول شب راه مرو،که خداوند آن را برای آرامش و آسایش قرار داده،و نه برای کوچ کردن.پس در اول شب،تن و مرکبت را آسوده بگذار و چون توقف کردی(شب استراحت نمودی) هنگامی که سحر آشکار می شود یا هنگامی که فجر طلوع می کند روانه شو،و هر گاه با دشمن روبرو شدی،در میان لشکر خود بایست و به دشمن نزدیك مشو، مانند کسی که می خواهد جنگ بر پا کند،و از آنان دور مشو،مانند کسی که از جنگ می ترسد،تا وقتی که فرمان من به تو برسد،و نباید دشمنی با آنها شما را وادار به جنگ با آنان کند پیش از آن که ایشان را به سوی حق بخوانید و با آنها، اتمام حجت کنید .»

شرح

روایت شده که حضرت،معقل را از مداین با سه هزار مرد فرستاد و به او فرمود از طریق موصل برو،تا در رقّه با من ملاقات کنی و سپس مطالب بالاـ را برایش بیان کرد،تا آخر فصل،معقل از مداین خارج شد،تا رسید به منزل حدیثه که در آن اوقات محل فرود آمدن مردم بود،همان جایی که بعدا محمد بن مروان شهر موصل را بنا کرد و از آن جا گذشتند تا به رقّه رسیدند و حضرت را آن جا ملاقات کردند.

چون معقل بن قیس عازم سفر بود که برای خدای تعالی با دشمنان حق بجنگد لذا امام او را امر به تقوا کرده است که بهترین توشهٔ راه خداست .

الذی لا بدّلك من لقائه و لا منتهی لك دونه ،در این سخن امام(علیه السلام)فایده های چندی است که اکنون به شرح آن می پردازم:

1-امام(علیه السلام)با توجه دادن معقل به این که ناگزیر به پیشگاه الهی خواهد

رفت او را متوجه تقوای الهی کرده است.

2-جهاد و مبارزه را بر او سهل و آسان می کند،زیرا هنگامی که عقیده داشت،جهاد عبادتی است که آدمی را به خدا نزدیك می کند،و از طرفی ناچار به ملاقات پروردگار نائل خواهد شد،ناهمواری جنگ و مبارزه بر او هموار می شود.

3-او را به تقوای الهی امر کرده و به لقای پروردگار هشدار داده است تا اوامر و نواهی که در وصیت ذکر شده سریعتر انجام شود،و آنها عبارتند از:

الف:جنگ نکند مگر با کسی که با او بجنگد زیرا جنگ با غیر جنگ کننده،ظلم است.

ب:این که بامداد و پسین را برای سیر و حرکت لشکر برگزیند زیرا در این دو وقت هوا سرد و مناسب راه رفتن است،و وسط روز به استراحت بپردازد به دلیل این که در این هنگام هوا گرم است و دشواری راه رفتن فراوان.

ج:این که به آرامی حرکت کند تا ضعیف بتواند خود را به قوی برساند و به دلیل نیاز به نیروی زیاد و اجتماع تنگاتنگ،رنج و تعب بر مردم چیره نشود.

د:و این که در اول شب راه نیفتد زیرا خدا شب را برای استراحت و خواب قرار داده است تا از رنج سفر بیاسایید،و آن را وقت کوچ کردن قرار نداده است،و نیز به سردار خود امر کرده است که در هنگام شب جسم خود را راحت سازد و مرکب خود را تیمار کند.

از طریق مجاز و اطلاق اسم مظروف بر ظرف،لفظ ظعن را بر شب اطلاق کرده است.

س:امر کرده است که بعد از استراحت در شب،سیر خود را از هنگامی قرار دهد که سحر فرا رسیده یا فجر طلوع می کند زیرا در آن وقت احتمال سفر خوش می رود .

ص:650

ط:و هنگام برخورد با دشـمن،در میان یارانش قرار بگیرد تا طرفین لشـکر بتوانند به او مراجعه کنند و دستورات او را بشنوند.امور دیگری که نهی فرموده عبارتند از این که به دشمن چنان نزدیك نشود که فکر کنند می خواهد آتش جنگ را برافروزد و آشوب بپا کند،تا بهتر بتواند آنها را به حق دعوت کند،و عذرش نزد خداوند پذیرفته تر باشد،دیگر این که از دشـمن چنان زیاد،دور نشود که خیال کنند می ترسد و برای غلبهٔ بر او جرأت پیـدا کننـد،و برای این دو دسـتور اخیر مهلتی تعیین کرده و آن تا هنگامی است که امر و فرمان جدیـدش به وی برسـد،مطلب دیگر آن که بغض و عـداوت آنان او را بر آن نـدارد که پیش از اتمام حجت و دعوتشان به سوی امام بر حق،با آنها آغاز به جنگ کند،چرا که در این صورت جنگ برای خـدا نخواهـد بود،بلکه به منظور هوا و هوس و عـداوت و دشـمنی خواهـد بود،و از طاعت و عبادت خدا خارج خواهد شد.توفیق از خداست.

ص:651

13-نامهٔ حضرت به دو نفر از امرای لشکرش:

اشاره

وَ قَدْ أَمَّرْتُ عَلَيْكُمَا- وَ عَلَى مَنْ فِي حَيِّزِكُمَا؟مَالِكَ بْنَ الْحَارِثِ الْأَشْتَرَ؟- فَاسْمَعَا لَهُ وَ أَطِيعَا وَ اجْعَلاَهُ دِرْعاً وَ مِجَنّاً- فَإِنَّهُ مِمَّنْ لاَ يُخَافُ وَهْنُهُ وَ لاَ سَقْطَتُهُ- وَ لاَ بُطْؤُهُ عَمَّا الْإِسْرَاعُ إِلَيْهِ أَحْزَمُ- وَ لاَ إِسْرَاعُهُ إِلَى مَا الْبُطْءُ عَنْهُ أَمْثَلُ

لغات

سقطه:لغزش و سقوط حزم:این که انسان در کار خود به صاحبان اندیشه مراجعه کرده و محکمترین آنها را برگزیند.

أمثل:به خوبی نزدیکتر

ترجمه

«مالك بن حارث اشتر را بر شما دو نفر و پیروانتان فرمانروا کردم،پس فرمانش را شنیده و پیروی کنید،و او را برای خود،زره و سپر قرار دهید،زیرا وی از کسانی است که بیم سستی و لغزش و سقوط در او نیست،او در هنگامی که سرعت در امری به احتیاط نزدیکتر است،کندی نمی کند و هنگامی که کندی درا مری نیکوتر است شتاب و عجله از او سر نمی زند .»

شرح

دو امیری که امام به آنها اشاره کرده،زیاد پسر نصر،و شریح پسر هانی می باشند،توضیح مطلب:وقتی که این دو نفر را به سرکردگی دوازده هزار

رزمنده فرستاد،در میان راه به ابو الاعور سلمی که لشکری از اهل شام با خود داشت بر خورد کردند،در این هنگام این دو فرمانده نامه ای به حضرت نوشته و او را از این امر مطلع کردند.امام(علیه السلام)مالك اشتر را خواست و به او فرمود:

زیاد بن نصر و شریح به من خبر داده اند که ابو الاعور را در سر حدّ روم همراه با لشکری از اهل شام ملاقات کرده اند و فرستادهٔ ایشان می گوید:وقتی که از آنها جدا شده،دو لشکر،نزدیك به هم بوده اند،بنا بر این ای مالك،یاران خود را فرا خوان و به سوی آنان بشتاب،و چون بدان جا رسیدی،فرماندهی کل از آن توست،اما با دشمن تا هنگامی که بر خورد نزدیك نداشته و گفته های ایشان را نشنیده ای و آنها جنگ را شروع نکرده اند،مبادا تو به جنگ با آنان بپردازی،و پیش از آن که بارها آنها را به سوی حق نخوانی و عذرهایشان را بررسی نکنی مبادا دشمنی با آنان تو را وادار به جنگ کند،زیاد را بر طرف راست و شریح را بر طرف چپ مامور کن و در میان اصحاب خود قرار گیر،و به دشمن،نه چنان نزدیك شو که فکر کنند تصمیم بر راه اندازی جنگ داری،و نه چنان دور شو که خیال کنند از جنگ بیم داری،تا موقعی که بر تو وارد شوم که من با سرعت به سوی تو روانم،به امید خدا.آن گاه نامهٔ فوق را برای دو فرمانده خود به این عبارت مرقوم فرمود:

امّا بعد فإنّی امّرت علیکما... تا آخر،امام(علیه السلام)به دو فرماندهٔ خود چند دستور داده است که ذیلا بیان می شود:

1-دستور فرمانده شان مالك اشتر را در آنچه مصلحت اندیشی می کند بشنوند و پیروی کنند تا امورشان نظم بگیرد و در برخورد با دشمن سبب پیروزی آنان شود.

2-او را در جنگ،و نیز در اظهار اندیشه و رأی،زره و سپر برای خود قرار دهند،زیرا او کسی است که نه،بیم ضعف و ناتوانیش در جنگ می رود و نه

احتمال لغزش و خطا در انـدیشه اش وجود دارد،نه در اموری که مصـلحت است سـریعتر انجام شود،کنـدی می کند و نه در آنچه که بهتر است،تاخیر افتد و کندی شود،عجله و شتاب می کند بلکه هر کاری را به جایش انجام می دهد.

در این عبارت،لفظهای زره و سپر اسـتعاره اند زیرا چنان که این دو، صاحبشان را در جنگ از تأثیر سـلاح دشمن حفظ می کنند،او هم که دارای مهـارت جنگی و اندیشـهٔ درست است یـاران خود را از شـرّ جنـگ و نقشه هـای دشـمن محافظت می کنـد.موفقیت بسـته به لطف خداست.

ص:654

14-سفارش آن حضرت به لشکرش،قبل از برخورد با دشمن،در صفین

اشاره

لاَ تُقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَبْدَءُوكُمْ- فَإِنَّكُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَلَى حُجَّةٍ- وَ تَرْكُكُمْ إِيَّاهُمْ حَتَّى يَبْدَءُوكُمْ حُجَّةٌ أُخْرَى لَكُمْ عَلَيْهِمْ- فَإِذَا كَانَتِ الْهَزِيمَةُ بِإِذْنِ اللَّهِ- فَلاَ تَقْتُلُوا مُدْبِراً وَ لاَ تُصِيبُوا مُعْوِراً- وَ لاَ تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ- وَ لاَ تَهِيجُوا النِّسَاءَ بِأَذًى- وَ إِنْ شَتَمْنَ أَعْرَاضَكُمْ وَ سَبَبْنَ أُمَرَاءَكُمْ- فَإِنَّهُنَّ ضَعِيفَاتُ الْقُوَى وَ الْأَنْفُسِ وَ الْعُقُولِ- إِنْ كُنَّا لَنُؤْمَرُ بِالْكَفِّ عَنْهُنَّ وَ إِنَّهُنَّ لَمُشْرِكَاتٌ- وَ إِنْ كَانَ الرَّجُلُ لَيَتَنَاوَلُ الْمَرْأَةَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ- بِالْفَهْرِ أَوِ الْهِرَاوَةِ- فَيُعَيَّرُ بِهَا وَ عَقِبُهُ مِنْ بَعْدِهِ

لغات

هزیمه:فرار کردن اعور الصید:شکار،ناتوان شد.

اعور الفارس:در بدن اسب سوار جای خالی از لباس و زره که ضربات شمشیر و نیزه در آن کارگر افتد پیدا شد،اسم فاعلش معور است یعنی آسیب زننده.

اجهز علی الجریح:زخمی را به قتل رساند.

اهجت الشیئی:آن را به حرکت در آوردم، پراکنده اش ساختم(اثار) فهر:سنگ صاف و مستطیل شکل هراوه:چوبی است مانند چماق، (گرز) عقب:فرزند،پسر یا دختر

ترجمه

«تا دشمن با شما آغاز به جنگ نکند،شما با ایشان بجنگید،زیرا شما بحمد اللّه علیه دشمنتان دلیل و حجت دارید و این هم که آغازگر جنگ آنها باشند،

ص:655

نه شما،دلیل دیگری بر ضرر آنها خواهد بود.

پس اگر در جنگ به اذن خداوند،شکست و فراری رخ داد،گریخته را نکشید،درمانده را زخمی نکنید،و زخم خورده را از پا درنیاورید،زنان را با آزار کردن آشفته خاطر نسازید،اگر چه به شما دشنام دهند و آبروی شما را خدشه دار کنند،و به فرماندهان و سردارانتان ناسزا گویند،چرا که نیروها و نفوس،و خردهای ایشان اندك و ضعیف است و ما در گذشته با این که زنان مشرك بودند،وظیفه داشتیم که دست از آنان برداریم و اگر مردی زن را به سنگ یا چماق می زد او،و پس از وی فرزندانش مورد ملامت و سرزنش واقع می شدند .»

شرح

نقل شده است که امام(علیه السلام)پیوسته یاران خود را هنگام برخورد با دشمن به این امور سفارش می فرمود.

امام(علیه السلام)در این عبارات به چند امر سفارش کرده است که عبارتند از:

1-با دشمن نجنگند تا دشمن آغاز به جنگ کند،و اشاره کرده است به این که این عمل حجت دوم،علیه دشمن است،و حجت اول که پیروان حضرت علیه دشمنان دارند مضمون این آیهٔ شریفه است: «فَإِنْ بَغَتْ إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتّى تَفِيءَ إِلى أَمْرِ اللّهِ» (1)»پر واضح است که پیروان معاویه،از ستمکاران و یاغیان بودند و جنگ بر علیه آنان واجب بود.

2-به پیروان خود دستور می دهد که دشمنان را واگذارند تا آغاز جنگ از جانب آنها باشد،این حجت از دو جهت قابل توجیه است:

1- سوره حجرات(49)آیه(8) [1]یعنی:اگر یکی از دو گروه بر دیگری ستم کند،پس با گروه ستمکار بجنگید تا سر به فرمان الهی فرود آورد.

الف-هنگامی که دشـمنان شـروع به جنگ کردنـد مصـداق دخول در جنگ با خدا و رسول می باشـند،چرا که پیامبر فرمود:حربك یا علی حربی،جنگ با تو،جنگ با من است،و این مطلب که اینها با کشـتن انسانهایی که خداوند قتلشان را بدون تقصیر حرام کرده،سعی در ایجاد فسـاد،در روی زمین می کننـد واقعیت می یابـد،و هر که این امر،در باره اش تحقق یابـد،مشـمول این آیـهٔ قرآن می شود: «إِنَّما جَزاءُ الَّذِینَ یُحـارِبُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ» (1)ب-طرفی که آغـاز به جنگ می کنـد تجاوزگر به حساب می آیـد و هر کس چنین باشـد،تجاوز علیه او،واجب است چنان که خداونـد می فرمایـد: «فَمَنِ اعْتَـدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَـدُوا عَلَیْهِ» (2)»،و چون اینهـا آغاز به جنگ کرده انـد مصـداق متجاوز می باشند،پس باید آنها را دفع کرد .

3-به یاران خود سـفارش کرده است که در صورت تحقق حمله به اذن خداوند،اگر کسی از میان دشمنان از ترس جنگ فرار کرد،در صدد قتلش برنیایید،و ناتوان و درمانده ای را که پس از شکست دشمن،فرو افتاده و فرصت برای کشتنش باقی است،زخمی و مجروح نکنند.صید معور شـکاری که درمانده و در دسترس صـیاد می باشد،برخی گفته اند:معور به معنای مریب است،یعنی کسـی که مورد شكّ است که آیا جنگنده است یا نه،خلاصهٔ معنای عبارت آن است که نکشید مگر کسی را که می دانید،علیه شما می جنگد.

4-چهارم می فرماید:زخمی و مجروح را نکشید.

این امور چهارگانه ای که در این جا مورد نهی واقع شده،از احکام کفار در حال جنگ می باشد و امام(علیه السـلام)بین بغات و کافران در این امور فرق گذاشته

1- سوره مائده(5)آیه(32) [1]یعنی:کیفر آنان که با خدا و پیامبرش محاربه و جنگ می کنند...

2- سوره بقره(2)آیه(194) [2]یعنی:هر کس بر شما تجاوز و تعدی کند بر علیه او تجاوز کنید.

است اگر چه جنگ با بغات و قتل آنها را واجب دانسته است.امّا آنچه که نصر بن مزاحم به دنبال جمله های قبل ذکر کرده است و به این امور ملحق می شود، ترجمهٔ آن چنین است،عورت دشمن را مکشوف نکنید و مقتول را مثله نکنید،و هر گاه به مردان آنها برخوردید پرده دری نکنید و بدون اجازهٔ صاحب خانه وارد آن نشوید و چیزی از اموال آنها برندارید.

و لا تهیجوا النّساء، حاصل معنا این که با آزار رساندن به زنان شرارت آنها را بر انگیزانید اگر چه شرارت را به نهایت رسانند و به آبرو ریزی و دشنام فرمانروایان دست بزنند.

سپس امام(علیه السلام)علت این مطلب را در چند امر بیان فرموده است:

1-زنان کم نیرو هستند و از مقاومت در مقابل مردان و جنگ با آنها ناتوانند لذا بد زبانی می کنند،چرا که سلاح شخص ناتوان و عاجز،زبان اوست.

2-زنان ضعیف النفس هستند،و چون روحیهٔ صبر بر بلا ندارند،کوشش می کنند به هر طریق ممکن،گر چه با فحش و ناسزا باشد،بلا را از خود دور کنند.

3-کم خرد هستند،آن قدر عقل ندارند که بدانند،دشنام و ناسزا علاوه بر آن که سودی ندارد از رذایل اخلاقی نیز هست.

4-و نیز آزار رساندن به زنان موجب افزایش شرور،و بر انگیختن طبایعی است که تسکین و فرو نشاندن آن اراده شده است .

و ان کنّا... تا آخر،این که می فرماید:ما در زمان پیامبر(صلی الله علیه و آله)که دشمنانمان مشرك بودند،از طرف اسلام مأمور بودیم که زنانشان را نیازاریم، هشداری است به این که هنگام روبرویی با این دشمنان که اظهار اسلام می کنند،به طریق اولی نباید زنان را بیازاریم،اگر چه با ما مخالفند.

حرف واو در و انهنّ حالیه است.

ص:658

و ان کان الرجل ،تا آخر،در این عبارت مفسده ای که مترتب بر آزار و اذیت زنان در جنگ می باشد بیان داشـته است که هر کس این عمل ناروا را انجام دهد،نه تنها در دنیا مایهٔ ننگ او است،بلکه بعد از مرگ نیز نام ننگی برای او بازماندگانش است و سـبب کیفر اخروی او نیز می باشـد.این تعبیر امـام برای آن است که هر چه بیشتر مردم را از این کـار دور بـدارد.و به همین منظور از زدن مرد زنـان را به وسـیله سـنگ و چوب،بطور کنایه تعبیر به تناول فرموده است.

حرف إن در هر دو مورد ان کنا،و ان کان مخففه از ثقیله است،و به این دلیل خبرش مصدّر به لام است تا فرق باشد بین آن و ان نافیه.

ص:659

15-هر وقت در جنگ با دشمن روبرو می شد می گفت:

اشاره

اَللَّهُمَّ إِلَيْكَ أَفْضَتِ الْقُلُوبُ وَ مُدَّتِ الْأَعْنَاقُ- وَ شَخَصَتِ الْأَبْصَارُ وَ نُقِلَتِ الْأَقْدَامُ وَ أُنْضِيَتِ الْأَبْدَانُ- اللَّهُمَّ قَدْ صَرَّحَ مَكْنُونُ الشَّنَآنِ- وَ جَاشَتْ مَرَاجِلُ الْأَضْغَانِ- اللَّهُمَّ إِنَّا نَشْكُو إِلَيْكَ غَيْبَةَ نَبِيِّنَا- وَ كَثْرَةَ عَدُوِّنَا وَ تَشَتُّتَ أَهْوَائِنَا- «رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ»

لغات

افضت القلوب:دلها از همه چیز برکنده و به سوی او خارج شد و سرّ خالص و نابش در ارتباط با اوست.

شخوص البصر:به چیزی چشم دوختن بدون پلك زدن انضاء الابدان:لاغری بدنها صرّح:آشکار شد،فعل لازم است.

شنئان:دشمنی و کینه توزی مکتومه:پوشیده شده مراجل:دیگها جیشها:جوشش دیگها ضغن:کینه و افتح:حکم کن فاتح:حکم کننده

ترجمه

«بار پروردگارا دلها به سوی تو گشوده شده،و گردنها کشیده شده و چشمها باز مانده و پاها به راه افتاده و بدنها نزار شده است،خدایا دشمنی پنهان

ص:660

آشکار شد و دیگ کینه ها به جوش آمد.

بار الها نبودن پیامبرمان و بسیاری دشمنانمان و پراکندگی هواها و اندیشه هایمان را به تو شکایت می کنیم(پروردگارا بین ما و دشمنانمان به حق حکم کن،که تو بهترین حکم کنندگانی).»

شرح

روایت شـده است که هر گاه جنگ شـدت می یافت و سوار مرکب می شد، نام خدا را بر زبان می آورد و سـپس می فرمود:حمد خدا را بر نعمتهـا و فضایـل همگـانیش،پـاك و منزه است آن که این مرکب را در اختیـار مـا گـذاشت در حالی که ما توانش را نـداشتیم و ما به سوی پروردگارمان می رویم،بعد رو به طرف قبله می کرد و دستهایش را بلند می کرد و می گفت:بار الها گامها را به سوی تو برداشتم...تا آخرین کلمه: «خَيْرُ الْفاتِحِينَ» ،و بعد به یارانش می فرمود با برکت خدا راه بیفتید و سپس می گفت:اللّه اکبر اللّه اکبر «إِنَّهُمْ كانُوا إِذا قِيلَ لَهُمْ لا إِلهَ إِلاَّ اللّهُ يَسْتَكْبِرُونَ» و اللّه اکبر،یـا اللّه یـا احـد یـا صـمد،یـا رب محمـد، «بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ» و لا حول و «لا قُوَّةَ إِلاّ بِاللّهِ» العلی العظیم، «إِيّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيّاكَ نَسْتَعِينُ» ،اللهم کف عنا ایدی الظالمین و این بود شعار حضرت در جنگ صفین.

معمولاـ نظر امـام(علیه السـلام)بر این بوده است که جهـاد را به عنوان عبـادتی خـالص برای خـدا انجام دهـد،و چون کمال عبادت و رمز سودمنـدیش آن است که همراه بـا یـاد خـدا و توجه بـاطن به سوی او باشـد،به این دلیـل،چنان که در این سـخن و مواردی شبیه آن موجود است،روش حضـرت در هنگام جهاد تضـرع و زاری و توجه به حق تعالی بود،تا هم عبادتش را از روی خلوص و مطلوب انجام دهد و هم طلب پیروزی و نصـرت برای غلبـهٔ بر دشـمن،از خداونـد کرده باشـد،پس با تعبیر باز شدن دلها به سوی حق تعالی اشاره به کمال اخلاص برای خدا در حال جهاد کرده،و با کشیده شدن گردنها و خیره شدن چشمها به

جانب ذات اقدس او لازمهٔ اخلاص را که چنین وضع و هیأت مخصوصی برای انسان حاصل می شود، اراده فرموده، و با جابجا شدن گامها و لاغری جسدها اشاره به این مطلب کرده است که سفر جهاد و رنجهای فراوانش تنها برای خدا و وصول به قرب و رضایت او انجام یافته است ،و ما عبارت:

اللهم قد صرح... ،اشاره کرده به این که علت جنگ آنان با وی اظهار دشمنی و عداوتهایی است که از زمان حیات پیامبر اکرم در سینه های آنها بوده، و شعله ور شدن آتش کینه هایی که از گذشته در جنگهای بدر و احد، و مکانهای دیگر در دلهایشان مانده، که تاکنون فرصت و جرأت اظهار و به کار بردن آنها را نداشته اند. بنا بر این کلمهٔ دیگها استعاره از قلبهاست به این اعتبار که به سبب کینه و عداوتشان خون در دلهایشان در جوشش و غلیان است مثل جوشش آب در میان دیگها، و فعل جوشش به عنوان ترشیح ذکر شده است و چون در واقع غایب بودن رسول خدا، و فقدان آن حضرت، سبب آشکار شدن عداوت و ظاهر شدن کینه ها و افزایش یافتن دشمنان و اختلاف و تشتّت افکار شده بود، ناچار امام(علیه السلام)از پیدا شدن این امور و شرور به خدا شکایت کرده و سپس با اقتباس از قرآن مجید (1)، از درگاه حق تعالی می خواهد که میان او و میان آنها حکم فرماید، زیرا لازمهٔ حکم کردن خداوند پیروزی حضرت و نصرت بر آنان می باشد، به دلیل این که او در جهاد و قتال با دشمنان بر حق است. توفیق از خداست.

1- سوره اعراف(7)آیه(88).

16-در هنگام جنگ به یارانش می فرمود:

اشاره

لاـ تَشُدَّنَّ عَلَيْكُمْ فَرَّةٌ بَعْدَهَا كَرَّةٌ- وَ لاَ جَوْلَةٌ بَعْدَهَا حَمْلَةٌ- وَ أَعْطُوا السُّيُوفَ حُقُوقَهَا وَ وَطِّئُوا لِلْجُنُوبِ مَصَارِعَهَا- وَ اذْمُرُوا أَنْفُسَكُمْ عَلَى الطَّعْنِ الدَّعْسِيِّ وَ الضَّرْبِ الطِّلَحْفِيِّ- وَ أَمِيتُوا الْأَصْوَاتَ فَإِنَّهُ أَطْرَدُ لِلْفَشَلِ- فَوَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسَمَةَ- مَا أَسْلَمُوا وَ لَكِنِ اسْتَسْلَمُوا وَ أَسَرُّوا الْكُفْرَ- فَلَمَّا وَجَدُوا أَعْوَاناً عَلَيْهِ أَظْهَرُوهُ

لغات

فرّة:يك مرتبه فرار كردن.

كرّة:بر وزن فعله از مادهٔ كرّ به معنای بازگشت بر دشمن.

جوله:دور زدن و تاخت و تاز.

مصارع:مكانهای افتادن كشته ها.

ذمرته،أذمره:او را وادار و تشويق كردم.

دعسيّ:منسوب به دعس است و به معنای اثر می باشد.

طلحفی،طلحف:شديد،حرف«يا»برای مبالغه است.

نسمة:آفريده ها.

ترجمه

«گريزی كه پس از آن بـازگشت،و تـاخت و تازی كه بعـد از آن،هجوم و حمله به دشـمن باشـد،بر شـما ناگوار نباشـد،حقوق شمشـيرها را بپردازيـد و پهلوهايتـان را به جايگـاه كشـتن آشـنا كنيـد،و نفوس خود را به نيزه افكنـدنهای كارگر و شمشـير زدنهای شديـد وادار و تشويق كنيد،صداهايتان را آرام كنيد زيرا هر چه بيشتر،ترس و سستی را دور می كند،پس سوگند به خدايی كه دانه را شكافته و

آفریدگان را به وجود آورده است اینها اسلام نیاورده اند بلکه اظهار اسلام کردند،و کفر را پنهان داشتند و هنگامی که یاورانی پیدا کردند آن را آشکار کردند .»

شرح

لا تشتدّن علیکم...حملة ،در معنای این جملات احتمالاتی است:

1-هر گاه برای فریب دشمن و فرصت دست یافتن بر او، مصلحت را در فرار کردن دیدید،نگران نباشید،فرار کنید.چون در میان عرب فرار در جنگ مایهٔ ننگ و بدگویی است پس باکی از آن نیست و باید آسان تلقّی شود.

2-احتمال دیگر آن است که اگر چنین اتفاق افتاد که فرار کردید و پس از آن حمله کردید شرمساری و ناراحتی برای شما پیش نیاید زیرا همین حملهٔ پس از فرار،گناه آن را بر طرف می کند،بنا بر این در عبارت،امر به حمله شده پس از آن که فرار حاصل شده باشد و به همین معناست،عبارت و لا جوله بعدها حملة .

3-احتمال دیگر آن است که اگر دشمن پس از فرار برگشت و به شما حمله کرد نهراسید زیرا حملهٔ دشمن پس از فرار از دلهای ناپاك و نیتهای ناصالح سرچشمه می گیرد،بنا بر فرض سوم مقدم داشتن فرار به منظور تحقیر و کوچك شمردن،حملهٔ پس از آن است و در واقع فرار دشمن را مهم شمرده است و همین احتمال در: و لاجوله بعدها حملة می باشد.در جمله های بعد به یاران خود دستورهایی می دهد از این قرار :

1-حقوق شمشیرها را ادا کنند،این مطلب کنایه از امر به این است که آنچه سزاوار انجام دادن است بجا آورند و فعل عطا استعاره از کارهایی است که به وسیلهٔ شمشیرها در این راه انجام می شود.

2-قتلگاههای خود را،وطن پهلوهایشان قرار دهند،جاهایی را که پس از کشتن در آن می افتند و پهلوهایشان در آن قرار می گیرد برای خود وطن بگیرند، کنایه از آن که بر کشته شدن در راه خدا تصمیم قطعی بگیرید و برای وقوع در

ورطهٔ هولناك جنگ، خود را آماده کنید، لازمهٔ وطن گرفتن در جایی که پس از قتل در آن می افتد عزم جازم و اقدام لازم برای آن می باشد.

3-این که روحیهٔ خود را آماده کنند که نیزه را بطور موثر بر دشـمن فرود آورند، و ضـربات شمشیر را با شدّت وارد کنند، یعنی با یاد ثوابهایی که خدا برای مبارزان وعده داده، و نعمتهایی که برای ایشان فراهم فرموده، خود را راضی و دل را برای این امور محکم و استوار کنند.

4-از صـداهایشان بکاهنـد، زیاد فریاد نزنند زیرا که داد و فریاد کردن از نشانه های ترس و سـستی است و عدم آن علامت ثبات و مقاومت می باشد، در گذشته نیز به این مطلب اشاره شده است .

در آخر چنان که روش معمول حضـرت می باشـد، سوگنـد بجا و مناسب یاد کرده است که این جامعهٔ مخالف، هنگامی که در زمان پیامبر اکرم اظهار اسلام کردند فقط به همان زبان بود اما به قلب و دل اسلام نیاورده بودند بلکه به علت ترس از کشته شدن تظاهر به دیانت اسلام کرده و کفر را در دلهـای خود پنهان داشـتند، و هنگامی که پشت گرمی یافتنـد و یارانی پیـدا کردنـد کفر خود را اظهار کردنـد، و این مطلب اشاره به منافقان بنی امیه است، مثل عمرو بن عاص و مروان و معاویه و جز آنها، و شبیه این کلام امام(علیه السلام)، سخنی از عمّار یاسر نیز نقل شده است. توفیق با خداست.

ص:665

17-نامۀ حضرت به معاویه در پاسخ نامه ای که به امام نوشته بود:

اشاره

وَ أَمَّا طَلَبُكَ إِلَيَّ؟الشَّامَ؟- فَإِنِّي لَمْ أَكُنْ لِأُعْطِيَكَ الْيَوْمَ مَا مَنَعْتُكَ أَمْسِ- وَ أَمَّا قَوْلُكَ- إِنَّ الْحَرْبَ قَدْ أَكَلَتِ الْعَرَبَ إِلاَّ حُشَاشَاتِ أَنْفُسٍ بَقِيَتْ- أَلاَ وَ مَنْ أَكَلَهُ الْحَقُّ فَإِلَى الْجَنَّةِ- وَ مَنْ أَكَلَهُ الْبَاطِلُ فَإِلَى النَّارِ- وَ أَمَّا اسْتِوَاؤُنَا فِي الْحَرْبِ وَ الرِّجَالِ- فَلَسْتَ بِأَمْضَى عَلَى الشَّكِّ مِنِّي عَلَى الْيَقِينِ- وَ لَيْسَ أَهْلُ؟الشَّامِ؟ بِأَحْرَصَ عَلَى الدُّنْيَا- مِنْ أَهْلِ؟الْعِرَاقِ؟ عَلَى الآخِرَةِ- وَ أَمَّا قَوْلُكَ إِنَّا؟بَنُو عَبْدِ مَنَافٍ؟- فَكَذَلِكَ نَحْنُ وَ لَكِنْ لَيْسَ؟أُمَيَّةُ؟ ؟كَهَاشِمٍ؟- وَ لاَ؟حَرْبٌ؟ ؟كَعَبْدِ الْمُطَّلِبِ؟ وَ لاَ؟أَبُو سُفْيَانَ؟ ؟كَأَبِي طَالِبٍ؟- وَ لاَ الْمُهَاجِرُ كَالطَّلِيقِ وَ لاَ الصَّرِيحُ كَاللَّصِيقِ- وَ لاَ الْمُحِقُّ كَالْمُبْطِلِ وَ لاَ الْمُؤْمِنُ كَالْمُدْغِلِ- وَ لَبِئْسَ الْخَلْفُ خَلْفٌ يَتْبَعُ سَلَفاً هَوَى فِي نَارِ جَهَنَّمَ- وَ فِي أَيْدِينَا بَعْدُ فَضْلُ النُّبُوَّةِ الَّتِي أَذْلَلْنَا بِهَا الْعَزِيزَ- وَ نَعَشْنَا بِهَا الذَّلِيلَ- وَ لَمَّا أَدْخَلَ اللَّهُ الْعَرَبَ فِي دِينِهِ أَفْوَاجاً- وَ أَسْلَمَتْ لَهُ هَذِهِ الْأُمَّةُ طَوْعاً وَ كَرْهاً- كُنْتُمْ مِمَّنْ دَخَلَ فِي الدِّينِ إِمَّا رَغْبَةً وَ إِمَّا رَهْبَةً- عَلَى حِينَ فَازَ أَهْلُ السَّبْقِ بِسَبْقِهِمْ- وَ ذَهَبَ الْمُهَاجِرُونَ الْأَوَّلُونَ بِفَضْلِهِمْ- فَلاَ تَجْعَلَنَّ لِلشَّيْطَانِ فِيكَ نَصِيباً- وَ لاَ عَلَى نَفْسِكَ سَبِيلاً وَ السَّلاَمُ

لغات

حشاشه:اندك باقى ماندۀ از روح طليق:اسيرى كه آزاد شده و جلو راهش باز شده مدغل:كسى كه باطنش آلودۀ به نوعى از فساد از قبيل نفاق و جز آن باشد.

سلف الرجل:پدرهاى پيشين آن مرد.

ص:666

صریح:پاك نسب لصیق:زنازاده ای که به غیر پدرش نسبت داده می شود خلفه:کسانی که بعد از او می آیند.

نعشنا:بالا بردیم فوج:گروه،جماعت

ترجمه

«پس از حمد خدا و نعت رسول،این که شام را از من درخواست کردی، بدان،که من هرگز آنچه را که دیروز از تو منع کرده ام،امروز به تو نخواهم بخشید،و اما این که گفته ای که جنگ،عرب را خورده،بجز نیمه جانهای باقی مانده،آگاه باش هر که را حق خورده رهسپار بهشت شده است و هر کس را که باطل خورده باشد به سوی دوزخ روان است،و اما این که من و تو در به جنگ و داشتن مردان یکسان هستیم،کوشش تو بر شك و تردید از کوشش من بر یقین و باور بیشتر نیست،و مردم شام نسبت به دنیا از مردم عراق نسبت به آخرت حریصتر نیستند،و این که گفته ای:ما فرزندان عبد مناف هستیم،ما نیز چنین می باشیم،اما نه امیّه مانند هاشم است و نه حرب مانند عبد المطلب،و نه ابو سفیان شبیه ابو طالب و نه مهاجر مانند آزاد شده و نه پاکیزه نسب،مثل زنازاده و نه راستگو و درستکار مانند دروغگو و بدکردار و نه مؤمن همانند منافق و دورو،می باشد،بد فرزندی است،آن که پیروی کند پدری را که در آتش دوزخ افتاده است.علاوه بر اینها،در دست ماست فضل و بزرگواری نبوت و پیامبری، که به آن وسیله،ارجمند را خوار و ذلیل و بی مقدار را بلند مقام کردیم،و موقعی که خداوند عرب را گروه گروه در دین اسلام داخل کرد،و این امت،برخی با میل و عده ای از روی کراهت به اسلام گرویدند،شما از کسانی بودید که یا به سبب دنیا دوستی و یا ترس،در دین داخل شدید و این هنگامی بود که پیشروان سبقت گرفته بودند و هجرت کنندگان نخست،بزرگواری خویش را دریافتند.بنا بر این برای شیطان در خود بهره ای قرار مده و راه او را در وجودت باز مگذار .»

ص:667

شرح

روایت شده است که معاویه با عمرو عاص مشورت کرد تا به علی(علیه السلام) نامه ای بنویسد و استانداری شام را از وی بخواهد،عمرو خندید و گفت:

معاویه کجایی؟آیا تو می توانی علی را بفریبی؟معاویه گفت:مگر ما از فرزندان عبد مناف نیستیم؟عمرو گفت آری چنین است اما آنها خاندان نبوتند،و تو نیستی،حالا می خواهی بنویسی،بنویس،پس معاویه مردی از اهل سکاسك به نام عبد اللّه بن عقبه را طلب کرد و به وسیلهٔ او نامه ای به این مضمون به امام(علیه السلام) نوشت و فرستاد:اما بعد،من بر تو چنین گمان می بردم که اگر می دانستی جنگ این چنین ما را رنج می دهد و تو را آزرده خاطر می کند نه تو،دست به این کار می زدی و نه ما،اکنون بر خردهایمان غلبه یافته ایم و آنچه برایمان باقی است آن است که که از گذشته پشیمان و در آینده به فکر اصلاحیم،در گذشته،ولایت شام را از تو طلب کرده بودم،که فرمانی از تو بر گردنم نباشد و تو،آن را نپذیرفتی،اما خدا داد به من آنچه را که تو،از من منع کردی،و امروز از تو می خواهم،همان را که دیروز خواستم،چرا که تو از زندگی هیچ نمی خواهی، جز آنچه را که من امید می برم،و من از کشتن نمی ترسم مگر به آن اندازه که تو می ترسی.

به خدا سوگند،لشکریان ضعیف شدند و مردان از بین رفتند و جنگ، عرب را می خورد بجز اشخاص باقی مانده ای که آخرین لحظات زندگی را می گذرانند و ما با شما در تجهیزات جنگی و افراد جنگجو همسان هستیم،و ما فرزندان عبد مناف هستیم و هیچ کدام را بر دیگری برتری نیست مگر آن مقدار فضیلتی که نه عزیزی را خوار می کند و نه آزادی را به بردگی می کشاند.و السلام وقتی که امیر المؤمنین نامهٔ او را خواند،بسیار تعجب کرد و سپس به دنبال عبد اللّه بن ابی رافع کاتبش فرستاد و به او دستور داد به معاویه بنویس:اما

بعد نامه ات رسـید،نوشته بودی که اگر می دانستیم جنگ بر ما و تو چنین خواهد کرد هیچ کدام آن را اختیار نمی کردیم،بدان که جنگ من و تو را نهایتی است که هنوز به آن نرسیده ایم.

فاما طلبك عليّ الشام... ،امام(علیه السلام)در این نامه از امور چهارگانه ای که نامهٔ معاویه شامل آن بود پاسخ داده است:

1-معـاویه بـا این جمله از نـامه اش:اگر می دانسـتی...،به امـام،مهربـانی وی را طلب کرد و به وضع جنـگ او را نزدیـك سـاخت و از این گفتارش بر می آید که از گزندگی و آزار جنگ ناله داشـته و از ادامهٔ آن می ترسیده است،اما حضرت او را چنین پاسخ می دهد:جنگ من و تو را پایانی است که هنوز به آن نرسـیده ایم.از این پاسـخ تهدیـد آمیز چنین،فهمیـده می شود که جنگ تا رسـیدن به هدف ادامه دارد و آن هدف عبارت از پیروزی امام و هلاکت معاویه می باشد و لازمهٔ این سخن به وحشت افتادن او،و ناامید شدن از وضع جنگ می باشد.

2-معاویه از امام درخواست کرده است که وی را بر فرماندهی شام همچنان ثابت بدارد و این درخواست را با نوعی از شجاعت نمایی بیان کرده است که می خواهد بگوید از روی التماس و شرمندگی نیست.

آن جا که می گویـد:تو از زندگی چیزی را امید نمی بری جز آنچه من امیدوارم،و...یعنی هر دومان در امیدواری به ماندن در دنیا و ترس از مرگ یکسـان هستیم،باز هم مقصودش آن است که از جنگ ناراحت نیست.و این که گفت:امروز همان را از تو می خواهم که دیروز طلب کردم،نیز باقی ماندن بر حکومت شام می باشد.

توضیح:وقتی که مردم با امام برای خلافت بیعت کردند،معاویه از آن

حضـرت درخواست ابقای بر فرمانروایی شام کرد و چنان که نقل شده عبد اللّه عباس به امام عرض کرد یك ماه ایالت شام را به او واگذار تا بیعت کنـد و سـپس برای همیشه او را بردار،زیرا پس از آن که با تو بیعت کرد و در فرمانرواییش ظلم و جور پیشه کرد،بهتر می توانی او را بر کنار کنی،امام در پاسـخ ابن عباس فرمود:خیر،هرگز سـتمکاران را همکار خود قرار نمی دهم،و نیز روایت شده است که مغیره بن شـعبه به امام عرض کرد:تو خلیفه ای و اطاعت خالصانـهٔ مردم از تو لازم است،فعلا معاویه و سایر فرمانـداران را بر سـر کارهایشان بگذار تا بعد که اطاعت آنان مسـلّم شد و لشـکریانت منظم شدند،اگر خواستی می توانی هر کدام را برداری و دیگری را بجایش بگذاری و اگر خواستی هر کـدام را در همـان جا به حال خود می گـذاری،امام(علیه السـلام)در جوابش فرمود:باشـد تا فکر کنم،مغیره آن روز از نزد حضـرت بیرون رفت،امـا فردا که آمـد نقشـهٔ خود را عرض کرد و گفت:نظر من آن است که تمـام عمّـالت را بر کنـار کنی تا معلوم شود که چه کسـی از تو اطاعت می کنـد و در فرمانروایی خود اسـتقلال بیابی و از نزد حضـرت خارج شـد،پس از رفتن او،ابن عباس آمـد و امام(علیه السـلام)دو اندیشـهٔ متنـاقض مغیره را برای او بیان فرمود،ابن عباس که رأی اول او را پسـندید عرض کرد:حرف دیروزش از روی صـداقت و خیرخواهی بود،اما امروز در حق شـما نیرنك به کار برده است،ناگفته نمانـد که نظریـهٔ دنیاپسـند و معقول برای حفظ موقعیت و به دست آوردن قـدرت حکومت همـان بود که ابن عبـاس هم پـذیرفت، اما امیر المؤمنین کسـی نبود که در امور دینی حتی در کوچکترین امری سـهل انگار و بی تفاوت باشد،و به دلیل این که باقی ماندن معاویه و امثال او بر سمتها و کارهایشان،انحراف از مسیر حق و تصرفات نامشروع در امور دینی و پایمال کردن حقوق جامعـهٔ اسـلامی و انسانی را در پی داشت،حاضـر نشد یك لحظه این امر را بپذیرد،این بود که درخواست معاویه را ردّ کرد و او را بر

امارت شام برقرار نگذاشت،و چون نخستین مرحله که درخواست وی را نپذیرفت و او را بر حکومت شام ابقا نکرد تنها به منظور اطاعت از فرمـان الهی بود،نه از روی هوا و هوس،بـار دوم هم که معـاویه نـامه نوشت،بـا آن که جنگهـای پی در پی،آن چنان عرب را فرسوده کرده و بسیاری از مهاجران و انصار را از بین برده بود،التماس و خواهش وی تغییری در موضع گیری حضرت به وجود نیاورد،بلکه همان پاسخ اول را که منـع از امـارت شـام بـود به او داد و فرمـود:چنین نیست که آنچه دیروز از تـو منـع کردم،امروز آن را به تو بـدهم چرا که دلیـل بر منع گذشته،که حفظ حریم اسلام بود،پیوسته باقی و برقرار است .

3-مطلب سوم که در نامـهٔ معاویه وجود داشت،یادآوری در بارهٔ ضـعیف شدن سـربازان و از بین رفتن مبارزان بود،و چون حفظ وجود این نیروهـا برای تقویت اسـلام،امری است واجب،لـذا معـاویه فریبکـارانه به این مطلب متوسـل شـده و نزد حضـرت التمـاس کرده و او را به نگهداری آنان وادار فرموده است، اما،امام در پاسخ می گوید:

الا و من اکله الحق...فإلی النار ،اشـکالی نـدارد،هر کسـی را که حق بکشـد سـر و کارش با آتش دوزخ است،این جمله در حقیقت کبرای قیاس مضـمری است که صـغرایش به دلیل روشن بودن حذف شده است و تقدیر آن چنین است:این لشکریانی را که ما کشته ایم حق،آنان را کشته است زیرا اهل باطل بوده اند،و هر کس را که حق بکشد،باز گشتش به آتش است و نتیجه اش این می شود:پس هر کس از این گروه کشته شده،سرانجامش دوزخ است،و این نتیجه که از این قیاس به دست می آید خود در حکم صغرای قیاس مضمری است که کبرایش این می شود:هر کس سرانجامش دوزخ است،پس،نه نگهداری و حفظ وی جایز است و نه برای فقدانش افسوس خوردن لازم می باشد .

ص:671

4-و با این جمله که ما و شما در تجهیزات جنگی و افراد جنگجو مساوی هستیم، می خواهد نشان دهد که از این جنگها اگر چه شدت هم داشته باشد، نگران نمی شود، و اگر خسارت و هلاکتی به وجود آورده، برای هر دو لشکر می باشد، و به نظر خود، حضرت را به نوعی ارعاب و تهدید کرده است، امام در دو جمله چنین او را جواب می دهد:

الف-تو در استحقاق داشتن خواسته ات شك و تردید داری و من به استحقاق خود یقین و باور دارم.

ب-و مردم شام نسبت به دنیا از مردم عراق، نسبت به آخرت حریصتر نیستند.

بیان جملهٔ نخست آن است که تو، در بارهٔ امری که آن را طلب می کنی، شك داری که آیا مستحق آن هستی یا نه، اما من نسبت به آن یقین دارم و هر کس که نسبت به مطلوب خود شك دارد، در مبارزهٔ برای بدست آوردنش کوشاتر از کسی که به خواستهٔ خود یقین دارد، نیست: نتیجه این که تو در امر مشکوکت کوشاتر از من بر آن چه یقین دارم نیستی، معنا و مفهومش آن است که من در کار خود از تو کوشاتر و سزاوارترم که غالب شوم، چون دارای بصیرت و یقین می باشم، پس یکسان بودنی که معاویه مدعی بود با این ترجیح که امام فرمود، تکذیب می شود.

بیان جملهٔ دوم: امام می فرماید: شامیان که منظورشان از جنگ، دنیاست، هرگز از اهل عراق که برای خدا و آخرت می جنگند در رسیدن به مقصود خود حریصتر و کوشاتر نیستند، بلکه اینها که مطلوبشان آخرت است که افضل و اشرف از دنیاست و هم به حصول آن یقین دارند در به دست آوردن محبوب خود، بسیار کوشاتر از آنها هستند که برای دنیای ناپایدار می جنگند و امید به جایی ندارند، چنان که خداوند حالت این گونه مردم را بیان می فرماید:

ص:672

«فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَما تَأْلَمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللّهِ ما لا يَرْجُونَ» (1)».

با این بیان امام(علیه السلام)ادعای معاویه،مبنی بر آن که طرفین،در تجهیزات جنگی و داشتن مردان مبارز یکسان می باشند،تکذیب می شود،به دلیل این که اهل آخرت بر اهل دنیا شرافت دارند،و آن که حریصتر و کوشاتر است به پیروزی و غلبه سزاوارتر است .

5-معاویه با عبارت:و نحن بنو عبد مناف...،به یکسان بودن خودش با امام در شرافت و فضیلت اشاره می کند و این جمله از کلام او در حکم صغرای قیاس مضمر از شکل اول می باشد،و کبرای آن در تقدیر چنین است:عده ای که از یك خانواده باشند هیچ کدامشان را بر دیگری فخر و مباهاتی نیست.

حضرت در پاسخ این ادعای معاویه می فرماید:درست است که ما هر دو از بنی عبد مناف می باشیم،ولی میان من و تو،فرق زیادی وجود دارد،و پنج فرق بیان می کند،و برای بیان این فرقها و امتیازات،از اجداد دور شروع کرده و نزدیکتر آمده و در آخر به تدریج به امور نفسانی و کمالات ذاتی پایان داده است.

1-نخست به شرافت نسبی خود از طریق پدرانی پرداخته که از عبد مناف منشعب شده اند و نسب خود را چنین بیان می کند:ابو طالب پسر عبد المطلب، پسر هاشم،پسر عبد مناف و نسب معاویه را هم،همین طور می گوید:ابو سفیان پسر حرب،پسر امیه،پسر عبد مناف و ظاهر است که هر کدام از سه نفر در سلسلهٔ پدران امام(علیه السلام)برتر و بالاتر هستند از آنان که در سلسلهٔ آباء معاویه قرار دارند،و ما اندکی از فضیلت هر کدام بر دیگری را در گذشته بیان داشتیم.

2-امتیاز دوم،شرافت و فضیلت او،به سبب مهاجرت با رسول خداست و پستی دشمنش به دلیل این که آزاد شده و پسر آزاد شده است،و این فضیلت اگر

1- سورهٔ نساء(4)آیهٔ(103) [1]یعنی:...همانا ایشان رنج می برند چنان که شما رنج می برید و شما امید می برید از خدا آنچه را که ایشان امید ندارند.

چه امری است خارج از ذات،اما منشأ آن نیکو پذیرفتن اسلام و داشتن نیّت حق و صداقت باطنی است که امری نفسانی می باشد و پستی و رذیلت طرف مقابلش امری عارضی و غیر ذاتی است اما این ویژگی برای هر دو طرف عمیقتر از ویژگی نخست می باشد زیرا در هر دو طرف حقیقتی است که در نسل گذشته واقع شده و آن واقعیت برای نسل بعد در یك طرف مایهٔ افتخار و در طرف دیگر مایهٔ شرمساری است.

3-امتیاز دیگر،شرافت وی از جهت سلامت و روشن بودن نسب است بر خلاف معاویه که زنازاده است و نسبی ناسالم دارد،این فرق از دو اعتبار بالا نزدیکتر است چون ملازم با طرفین است و نمی توان آن را از خود بر طرف کرد.

4-راه امام بر حق است و آنچه می گوید و باور دارد،درست و مطابق با واقع است،و راه و عملکرد دشمنش راه باطل و نادرستی است و این دو ویژگی در هر دو طرف از امتیازات بالا ـ به هر کدام نزدیکتر است زیرا شرافتش از کمالات نفسانی و رذالتش نیز مربوط به امری باطنی است.

5-بالاترین و نزدیکترین امتیاز امام،شرافت ایمانی وی می باشد که ایمان حقیقی کامل کنندهٔ تمام جهات دینی و نفسانی است،و بی فضیلتی دشمنش به این دلیل است که دارای باطنی خبیث می باشد که همراه با نفاق و صفات زشت هلاك کننده است،و ظاهر است که این دو خصیصهٔ متقابل در یك طرف نزدیکترین کمالها،و در طرف دیگر نزدیکترین زشتیها برای آدمی است ،این که در شمردن امتیازات و فرقهای میان خود و دشمنش به ذکر فضایل و رذایل نسبی و خارج از ذات آغاز فرمود به این علت بود که برای طرف مقابلش و نیز برای بقیهٔ افراد جامعهٔ آن روز،امری مسلم و روشنتر از امور باطنی و نفسانی بوده و پس از آن که ویژگیهای ناپسند دشمنش را بیان داشته،اشاره به این کرده است که وی در این کارهای خلاف، و صفتهای زشت پیرو نسل گذشته ای است که به جهنم رفته و در آتش کیفر الهی گرفتار است و در همان عبارت به بدگویی و مذمت خود او پرداخته می گوید:

ص:674

و لـبئس الخلـف....جهنّم ،این جمله در حکم کـبرای قیاسـی است که بـا وجود آن نیـازی به ذکر صـغرای آن نبوده است و تقـدیرش این است:ای معاویه با توجه به مطالب یاد شده تو خلفی هستی که تابع گذشـتگانت می باشی و هر کسی در کارها و صفتهای ناروا گذشتگانی را پیروی کنـد که سـرنگون در جهنم می باشـند او نیز مثل آنان در جهنم است و هر کس چنین باشـد بـدا به حالش،پس بدا به حالت ! 6- مطلب شـشم که در نامـهٔ معـاویه وجود داشت این بود که ادعای خود را مبنی بر این که با امیر المؤمنین در فضـیلت و شـرافت یکسان می باشـد،با این بیان تاکیـد کرد که هیـچ یك از ما،در این جهت امتیازی بر دیگری نـداریم مگر به مقداری اندك و بی ارزش که نه باعث تبدیل عزت به ذلت و نه سبب بردگی شخص آزاد می شود،حضرت،در پاسخ وی می فرماید: و فی ایدینا بعد فضل النبوّه...الذلیل .

مسـلم است که فضـیلت نبوت که در این شاخه از بنی هاشم تحقق یافته به آنان قدرتی داده است که متکبران و گردنکشان را به خاك مذلّت نشانـده و خوارشـدگان را عزیز و نیرومنـد کردنـد و بسـیاری از آزاد شـدگان را به بنـد رقیّت در آوردند،و این امتیاز در شاخه بنی امیه وجود نداشت.پس با این بیان امام، ادعای معاویه،بکلّی باطل شد .آن گاه پس از اثبات بسیاری از امتیازات و فضایل برای خود و بقیه خاندانش،به اثبـات پستی و بی فضـیلتی در امری،برای طرف مقابـل خود و بقیـهٔ فامیـل او پرداخته است،که اکثر افراد عرب از آن امر کسب فضـیلت و شرافت کرده اند و آن امر،دخول در اسلام است،که معاویه و فامیل او بنی امیه،اسلام آوردنشان برای خدا نبود بلکه از روی هوا و هوس و یا ترس از کشـته شدن،اظهار اسـلام کردند،در موقعی که سابقین در اسلام با تقدمشان به خدا رسیدند و مهاجران و انصار،آن همه فضیلت و شرافتهای سعادت بخش

کسب کردند .و در آخر پس از بیان فرقهای میان او،و طرف مقابلش و اثبات فضایل برای خود و رذایل برای وی،به نصیحت او پرداخته و او را از دو کار منع فرموده است:

الف-این که در وجود خود برای شیطان،بهره و نصیب قرار دهد،یعنی از هوا و هوس پیروی نکند.

ب-شیطان را در وجود خود راه ندهد،کنایه از آن که تحت تأثیر شیطان واقع نشود و باب وسوسه های وی را بر روی خود،باز نکند،این که حضرت، معاویه را از این دو مطلب نهی فرموده است دلیل بر آن است که او در نفس خود برای شیطان بهره ای قرار داده و هم او را به خود راه داده بوده است،و این نهی حضرت از باب توبیخ و سرزنش او،بر این کارهای ناروا بوده است.توفیق از خداست.

ص:676

18-نامهٔ حضرت به عبد اللّه عباس،وقتی که نمایندهٔ وی در بصره بود:

اشاره

وَ اعْلَمْ أَنَّ؟الْبَصْرَةَ؟ مَهْبِطُ؟إِبْلِيسَ؟ وَ مَغْرِسُ الْفِتَنِ- فَحَادِثْ أَهْلَهَا بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِمْ- وَ احْلُلْ عُقْدَةَ الْخَوْفِ عَنْ قُلُوبِهِمْ وَ قَدْ بَلَغَنِي تَنَمُّرُكَ؟لِبَنِي تَمِيمٍ؟ وَ غِلْظَتُكَ عَلَيْهِمْ- وَ إِنَّ؟بَنِي تَمِيمٍ؟ لَمْ يَغِبْ لَهُمْ نَجْمٌ- إِلاَّ طَلَعَ لَهُمْ آخَرُ- وَ إِنَّهُمْ لَمْ يُسْبَقُوا بِوَغْمٍ فِي جَاهِلِيَّةٍ وَ لاَ إِسْلاَمٍ- وَ إِنَّ لَهُمْ بِنَا رَحِماً مَاسَّةً وَ قَرَابَةً خَاصَّةً- نَحْنُ مَأْجُورُونَ عَلَى صِلَتِهَا- وَ مَأْزُورُونَ عَلَى قَطِيعَتِهَا- فَارْبَعْ؟أَبَا الْعَبَّاسِ؟ رَحِمَكَ اللَّهُ- فِيمَا جَرَى عَلَى لِسَانِكَ وَ يَدِكَ مِنْ خَيْرٍ وَ شَرٍّ- فَإِنَّا شَرِيكَانِ فِي ذَلِكَ- وَ كُنْ عِنْدَ صَالِحِ ظَنِّي بِكَ- وَ لاَ يَفِيلَنَّ رَأْيِي فِيكَ وَ السَّلاَمُ

لغات

تنمّر:ناپسندی و دگرگونی اخلاق ماسّه:نزدیك اربع:آرام باش و به جای خود قرار بگیر وغم:کینه ورزی مأزورون:گناهکاران فال یفیل الرّأی:فکر،ناتوان شد و به خطا دچار گردید

ترجمه

«بدان که بصره،جایگاه فرود آمدن شیطان و سرزمین رویش آشوبهاست، بنا بر این به مردمش وعدهٔ احسان و نیکی بده و گره ترس و بیم از گذشته را از دلهایشان باز کن.

ص:677

به من ابلاغ شـده است که نسـبت به بنی تمیم بد اخلاقی و درشتی کرده ای،و حال آن که در میان ایشان،سـتاره ای پنهان نشد مگر این که دیگری باز درخشید (مرد مبارزی را که از دست دادند دیگری جایش را پر کرد)،و در جاهلیت و اسلام کسی به کینه جویی و خونخواهی بر ایشـان پیشـی نگرفته است،و ایشـان را بـا مـا خویشاونـدی پیوسـته و نزدیك است که ما را در پیونـد آن پاداش و در جـدایی از آن گناه می باشـد،پس ای ابو العبـاس خـدا تو را بیـامرزد.و در نیك و بـدی که بر زبانت و دسـتت جاری می شود،مـدارا کن،زیرا ما،در این امور با هم شریك می باشیم،و چنان باش که گمان نیکوی من به تو پایدار باشد و نظرم در باره ات، سست نشود .»

شرح

نقل شـده است که وقتی ابن عباس از طرف امیر المؤمنین به ولایت بصـره ماموریت یافته بود،با مردم آن جا،بنای بد رفتاری را گذاشت،زیرا آنها در جنگ جمل،از دشـمنان امام،و پیروان طلحه و زبیر و عایشه بودند،بنا بر این ابن عباس نسبت به آنان تندی را آغاز کرد،و ایشان را از خود،دور کرد،و بـا یـادآوری جنـگ جمـل آنها را مورد طعن و سـرزنش قرار داد،تا آن جا که آنان را پیروان شتر و یاران عسـکر،که نام شتر عایشه بود،و نیز حزب شـیطان می نامید،این امر بر عده ای از بنی تمیم که از شـیعیان حضرت بودند،از قبیل حارثه بن قدامه و غیره...،گران آمد،لذا حارثه نامه ای به شکایت از ابن عباس برای امام(علیه السلام)نوشت، با رسیدن شکایتنامهٔ حارثه،علی(علیه السلام)برای ابن عباس چنین مرقوم فرمود:امـا بعـد فردا،بهترین مردم در نزد خـدا،کسـی است که آگاهیش به آنچه اطاعت خـداست بیشتر باشـد،خواه به سودش باشـد،و خواه بر ضـررش و نیز کسـی که در راه حق نیرومندتر است،اگر چه تلخ باشد.آگاه باش که پایداری آسـمان و زمین میان بندگان به علت حق است،پس باید عملت حکایت از راز درونیت کند و دستوراتت برای همه یگانه و روشت طریقهٔ راست و مستقیم باشد .

ص:678

و اعلم انّ البصـرة مهبط ابلیس ،امام(علیه السـلام)در اول نامه بصـره را فرودگاه شـیطان نامیـد و این مطلب اشاره به فرود آمدن شـیطان از بهشت در آن جـا،و کنایه از آن است که به این دلیل آن جا مبـدأ انـدیشه های باطل و افکار فاسـده ای است که از ابلیس در آن جا به وجود آمده و لازمهٔ این گونه افکار برانگیختن فتنه و آشوب می باشد.

واژهٔ مغرس را که به معنای رویشـگاه درخت است،برای بصـره اسـتعاره آورده است به اعتبار این که آن جا،محل روییدن فتنه های بسـیاری است.و برخی شارحان گفته انـد:در عبارت مهبط ابلیس ،نوعی لطف و زیبایی وجود دارد،زیرا قوهٔ واهمه که ابلیس نفس عاقله است،هر گاه در فعـالیت خـود،از تحـت تـدبیر عقـل و مـوافقت او خـارج شـود از مرحلـهٔ عـالم کمـال فرود آمـده و دسـتورهای عالیـهٔ آن را کـه در حقیقت،درهای بهشت می باشـد ترك کرده و در نتیجـهٔ ترجیح دادن اندیشه های فاسد،به خسـرانهای پست و مشارکت شـهوت و غضـب مبتلا خواهـد شـد و چون اهل بصـره بیعت امام را شکسـتند و با وی مخالفت کردند به این سـبب خردهای خود را از پذیرش اندیشه های مصـلحت آمیز،بکلی بر کنـار کردنـد،و ابلیس و لشـکریانش به سـرزمین آنها فرود آمدنـد و آرای فاسـد و باطل را به صورتهای حق به آنها نمایاندند.این بود که اهل بصره به ابلیس و یارانش پیوستند و در نتیجه این چنین مبتلا به سرنوشت سوء و شقاوت و بدبختی شدند.

به این دلیل بصره محل نزول ابلیس و جایگاه رشد آشوب و فتنه هایی شد که از وسوسه های شیطان و آرای فاسدهٔ او به وجود آمد.

پس از بیان موقعیت سـرزمین بصـره،برای ابن عباس،وی را دستور می دهد که به اهل بصره و ساکنین آن شهر،وعدهٔ احسان و نیکی بدهد و گره بیم و ترس را از دلهای آنان باز کند.

نکتهٔ بلاغی در این عبارت آن است که واژهٔ عقده ،را که به معنای گره

است استعاره از سختی و آزردگی بسیاری آورده است که ترس از مخالفت با بیعت آن حضرت،بر روحیهٔ آنها وارد می کند.

وجه تشبیه آن است که ترس از مخالفت گذشته پیوسته ملازم و همراه آنان و به دلهایشان بسته است مانند گره ریسمان و غیر آن،و ترشیح آن،باز کردن است که کنایه از برطرف کردن خوف،از وجود آنها می باشد.

مقصود از این سفارشها که حضرت به ابن عباس در بارهٔ مردم بصره فرمود،آن است که دلهایشان از او رنجور نشود و به کین برنخیزند که مانند گذشته از اطاعت امام خارج شده و فتنه و آشوب بپاسازند .

سپس به ابن عباس هشدار می دهد که از سختگیریش نسبت به بنی تمیم با اطلاع است و بطور ضمنی او را از این کار نهی می فرماید،و به دنبال این مطلب به شرح حال آنها پرداخته و بر ایشان ویژگیهایی ذکر کرده است،که با این خصوصیات لازم است رعایت حال و دلجویی آنان مورد توجه قرار گیرد و این ویژگیها از این قرار است:

1-بنی تمیم مردمی هستند که در گذشته هرگز شخص بزرگی از آنان نمرده است مگر آن که شخص بزرگ دیگری به جایش قرار گرفته است و لفظ نجم ستاره را از شخص بزرگ استعاره آورده است زیرا سید قوم و بزرگ آنان پیشوایی است که با او راهنمایی می شوند و در انتخاب راههای صحیح و درست به او و اندیشه هایش اقتدا می کنند و در حالت غایب شدن و طلوع کردن هم به عنوان ترشیح آمده است.

2-إنّهم لم یسبقوا بوغم ،خصوصیت دیگر بنی تمیم این بود که آنها چون مردمی با شخصیت و بلند پرواز بودند هیچ گونه آزاری را بر خود هموار نمی کردند بلکه چه در دوران جاهلیت و چه در زمان اسلام در مقابل کوچکترین آزاری به جوش و خروش و فریاد،در می آمدند و انتقام خود را می گرفتند و

در این امر کسی بر آنان تقدم نداشت،بر خلاف مردمی که پست باشند و خود را حقیر و بی مقدار شمارند که چنانچه بر آنان ستمی رود معمولا اهمیتی نمی دهند و اگر هم اول خشمگین و عصبانی شوند،این حالت چندان دوام نمی یابد که کینهٔ انتقام جویانه ای را در دلشان ایجاد کند.

احتمال دیگر در عبارت فوق آن است که کلمهٔ مضاف حذف شده و تقدیر آن چنین است:انهم لم یسبقوا بشفاء حقد من عدوهم،کسی برایشان به انتقام گرفتن و تشفی خاطرشان از دشمنشان پیشی نگرفته که از طرف ایشان انتقام بگیرد چون ایشان خود دارای قوت و شجاعت می باشند .

3-ویژگی سوم،بنی تمیم با بنی هاشم رابطهٔ خویشاوندی نزدیکی دارند.

بعضی گفته اند خویشاوندی آنها در پیوندشان به الیاس بن مضر تحقق می یابد زیرا هاشم پسر عبد مناف و او پسر قصی بن کلاب پسر مرة بن کعب پسر لویّ بن غالب فهر بن مالك بن نضر بن کنانة بن حزیمة بن مدرکة بن الیاس بن مضر است،و تمیم پسر مراد و او پسر طابخة بن الیاس بن مضر می باشد و به منظور ترغیب و تشویق در ایجاد ارتباط و اتصال و مدارا کردن با آنها تذکر داده است، که پیوند با خویشان سبب پاداش در آخرت می باشد.

مأزورون ،در اصل موزورون بوده،و برای این که با مأجورون تناسب داشته باشد و او تبدیل به همزه شده است و در حدیث آمده است لترجعنّ مأزورات غیر مأجورات آن زنان در حالی برمی گردند که بار گناه بر دوش دارند و اجر و پاداشی ندارند .

پس از بیان ویژگیهایی از اهل بصره که به آن دلیل باید نسبت به آنان رفق و مدارا شود به ابن عباس دستور می دهد که در گفتار و کردارش آرامش را حفظ کند و تفکر و اندیشه را از دست ندهد زیرا بردباری و تدبّر در امور،انسان را بهتر،به درستی و صحت می رساند و خیر و شر را برایش مشخص می کند

ص:681

منظور از شرّ،که در کلام حضرت آمده است کیفر و عقوبت قولی یا عملی است که ابن عباس نسبت به آن مردم در مقابل خلافهای گذشته شان روا می داشت.

فانّا شریکان فی ذلك ،چون در عبارت گذشته او را امر به تدبر و تفکر در گفتار و کردار کرد،جملهٔ اخیر را به جای علت درستی این امر ذکر کرده است، به دلیل این که او نمایندهٔ حضرت است و هر کار نیك یا عمل زشتی را که انجام دهد امام هم در آن شریك می باشد زیرا آن حضرت سبب بعید است و والی وی سبب قریب.ابو العباس که در سخن امام آمده،کنیهٔ عبد اللّه عباس می باشد،و عرب کسی را که احترام می کند او را به کنیه اش خطاب می کند،بعضی گفته اند:

اکنّیه حین أنادیه لأکرمه:

هنگامی که او را ندا می کنم به کنیه می خوانم تا وی را احترام کرده باشم.

با این که امام(علیه السلام)هنگامی که ابن عباس را به نمایندگی خود برگزید او را برای این کار شایسته و لایق می دانست در این جا به او خاطر نشان می سازد که همان حالت را حفظ کند و پیوسته شایستگی خود را که مورد حسن ظن امام بوده است با خود داشته باشد،و باید توجه داشت که این امر امام دلیل بر آن نیست که ابن عباس در کارهایش عملی بر خلاف فرمان وی انجام داده و باعث تغییر حسن نظر او،در بارهٔ خود شده باشد بلکه فقط به این منظور است که در آینده تغییر روش ندهد.توفیق از خداست.

ص:682

19-نامهٔ حضرت به یکی از کارگزارانش:

اشاره

أَمَّا بَعْدُ- فَإِنَّ دَهَاقِينَ أَهْلِ بَلَدِكَ شَكَوْا مِنْكَ غِلْظَةً وَ قَسْوَةً- وَ احْتِقَاراً وَ جَفْوَةً- وَ نَظَرْتُ فَلَمْ أَرَهُمْ أَهْلاً لِأَنْ يُدْنَوْا لِشِرْكِهِمْ- وَ لاَ أَنْ يُقْصَوْا وَ يُجْفَوْا لِعَهْدِهِمْ- فَالْبَسْ لَهُمْ جِلْبَاباً مِنَ اللِّينِ تَشُوبُهُ بِطَرَفٍ مِنَ الشِّدَّةِ- وَ دَاوِلْ لَهُمْ بَيْنَ الْقَسْوَةِ وَ الرَّأْفَةِ- وَ امْزُجْ لَهُمْ بَيْنَ التَّقْرِيبِ وَ الْإِدْنَاءِ- وَ الْإِبْعَادِ وَ الْإِقْصَاءِ «إِنْ شاءَ اللّهُ»

لغات

دهقان:معرّب دهگان:مالك ده،كشاورز، اگر نونش اصلی باشد منصرف به كار می رود،و گرنه غير منصرف است،به دليل وضعيت و الف و نون زايدتان.

قسوه:خشونت قلبی و سخت دلی اقصاه:او را دور كرد جفوه:ضد نيكی جلباب:رو انداز،لباس رويی مداوله:غلبه دادن هر كدام از خشونت و مهربانی بر ديگری و هر بار يكی را گرفتن، از مادهٔ إدالة به معنای چرخاندن

ترجمه

«اما بعد،كشاورزان مردم شـهر تو،از سختگيری و سنگدلی و حقير شمردن و ستمگريت شكايت كرده اند و من انديشيدم،نه آنها را به دليل مشرك بودنشان اهل نزديك شدن به تو ديدم و نه در خور دور شدن و مورد ستم واقع شدن،زيرا با ما دارای عهد و پيمان می باشند،بنا بر اين با ايشان مهربانی آميخته با

سختی را شـعار خود قرار ده و بـا آنـان بین سـخت دلی و مهربـانی را انتخاب کن و به خواست خـدا در میانشان به اعتـدال رفتار کن،و حد متوسط بسیار دور کردن و بسیار نزدیك کردن را برگزین(نه زیاد آنها را نزدیك و نه زیاد از خود دورشان کن)»

شرح

نقل شده است که این کشاورزان،مجوسی بوده اند و هنگامی که نزد حضرت از سختگیری نماینده اش شکایت کردند امام(علیه السلام)در بارهٔ آنها فکر کرد و دید که آنها نه شایسـته اند که بتوان بسیار نزدیکشان آورد،زیرا مردمی مشرك بودند و نه می توان کاملا آنان را از خود،دور کرد،چون عهد و پیمان بسـته بودند و به این دلیل گرامی داشـتن زیاد و بسیار نزدیك شدن به ایشان موجب شکست دین و وارد آوردن نقص در آن می باشـد،و اگر بطور کلی آنهـا را از خود، دور کنـد،بر خلاـف عهـد و پیمانی است که با ایشان بسـته است،از این رو،به عامل خود دستور داد که حدّ اعتدال را رعایت کند و با آنها رفتاری نرم و آمیخته با مقداری شدت و خشونت داشته باشد هر کدام در جای مناسب خود و نیز هر یك از دو طرف،نرمی و خشونت،فایدهٔ مخصوص به خود را دارد که دیگری ندارد:

الف-به کـار بردن نرمی و مهربـانی و نزدیـك شـدن بـا آن مردم بـاعث می شود که در کارها و زراعتهایشان که مصـلحت معاش آنان می باشد،آرامش و اطمینان قلبی داشته باشند.

ب-و از طرف دیگر،وقتی آن مهربانی و رأفت با قـدری سـختگیری و دور کردن آنان آمیخته شود،هم خوار شـمردن کافران که خواسـتهٔ دین است، حاصل می شود و هم دشـمنی و قصد تجاوز آنها،درهم شکسـته می شود،و شـرّ محتمل آنان نیز دفع می شود.با این دلایل بود که حضرت والی خود را نهی

ص:684

می کنـد از این که در حق آنهـا،شـدت و قسوت داشـته باشـد و برای همیشه آنـان را از خود دور کنـد،و یا این که دائما با ایشان ملایمت و مهربانی داشته باشد،و همه وقت آنها را به خود نزدیك کند و دوستی تنگاتنگ داشته باشد.

کلمـهٔ جلبـاب را اسـتعاره آورده است از حالت متوسط میان نرمی و خشونت و هیأت ملایمت خالص و سـختگیری صـرف،و واژهٔ لین،به عنوان ترشیح ذکر شده است.به امید توفیق خداوند.

ص:685

20-نامهٔ حضرت به زیاد بن ابیه که در بصره قائم مقام عبد اللّه عباس بود،و در آن هنگام

اشاره

عبد اللّه از جانب امیر المؤمنین(علیه السلام)حاکم شهرهای بصره و اهواز و فارس و کرمان بود

وَ إِنِّي أُقْسِمُ بِاللَّهِ قَسَماً صَادِقاً- لَئِنْ بَلَغَنِي أَنَّكَ خُنْتَ مِنْ فَيْءِ الْمُسْلِمِينَ شَيْئاً صَغِيراً أَوْ كَبِيراً- لَأَشُدَّنَّ عَلَيْكَ شَدَّةً تَدَعُكَ قَلِيلَ الْوَفْرِ- ثَقِيلَ الظَّهْرِ ضَئِيلَ الْأَمْرِ وَ السَّلاَمُ

لغات

شدّة:حمله کردن وفر:مال ضئیل:کوچك و حقیر

ترجمه

«من صادقانه به خدا سوگند یاد می کنم که اگر به من خبر رسد که در بیت المال مسلمین چیزی اندك یا بسیار به خیانت برداشته ای،آن چنان بر تو سخت بگیرم که تو را،کم مایه و سنگین بار و ناچیز و ناتوان کند،و السلام .»

شرح

زیاد بی پدر،پسر سمیه است که مادر ابی بکره نیز می باشد،و زنازادهٔ ابو سفیان است،بعضی اوقات جزء اولاد او خوانده می شد بدون این که شرعا فرزندش باشد.

روایت شده است وقتی در بارهٔ پدر زیاد از عایشه سؤال شد او نخستین کسی بود که وی را پسر پدرش نامید.زیاد،در اوایل امر،نویسندهٔ مغیرة بن شعبه بود،و بعد نویسندهٔ ابو موسی و سپس نویسندهٔ ابن عامر و پس از آن،منشی

ابن عباس شده یك زمانی هم با امیر المؤمنین بود و حضـرت او را والی فارس قرار داد و در این حال معاویه نامه ای به او نوشت و تهدیدش کرد،زیاد هم در پاسـخ به معاویه چنین نوشت:آیا مرا تهدید می کنی و حال آن که میان من و تو،پسـر ابو طالب قرار دارد؟به خدا سوگند اگر نزد من بیـایی ضـربت شمشـیر مرا سـخت ترین چیز خواهی یـافت،امـا،پس از به شـهادت رسـیدن امیر المؤمنین، معاویه او را برادر خود خواند،و،والی بصـره و اطراف آن قرارش داد و پس از مغیرة بن شـعبه که از ولایت کوفه برداشـته شد،زیاد را بر بصره و کوفه حاکم کرد، و او نخستین کسی بود که حکومت این دو استان نصیبش شد .

امیر المؤمنین(علیه السـلام)بـا این نـامه،زیاد را از خیانتی که ممکن است نسـبت به اموال مسـلمانان انجام دهـد بر حـذر داشـته و او را از عقوبت و کیفر آن در صورتی که چنین خیانتی واقع شود بیم می دهـد و از این عقوبت بطور کنایه تعبیر به حمله کرده و شـدت آن را چنین بیان داشته است که این عقوبت و مجازات سه ام در پی خواهد داشت که در اثر آن تمام کمالات دنیا و آخرت او را نابود می کند:

1-نخست این که ثروت اندوختهٔ وی را می گیرد و مبتلا به نقصان و کمبود مال می شود.

2-کم آبرو می شود،عبارت: ضئیل الامر ،کنایه از همین معناست.

این دو امر،مربوط به سلب کمال دنیوی است.

3-بارهای گناه پشت وی را سنگین می کند.این مطلب مربوط به از بین رفتن سعادت اخروی او می باشد.حال اگر اشکال شود که سنگینی پشت وی زیر بار گناه،امری است که خود او انجام داده نه این که عقوبت و کیفر امام،آن را به وجود آورده باشـد،پاسخ آن است که مجموع این سه امر،گرفتن مال و مقام همراه با سنگینی بار گناه،یك حالت و موقعیت خطرناك برای او ایجاد می کند که خودش باعث آن بوده و امام او را از این وضع بر حذر می دارد،اگر

چه بعضـی اجزایش فعل خود او نباشـد. می توان گفت:سـرانجام این حالات برای او پدیـد می آید و لازم نیست که هر حالتی از فعل خود صاحب حالت باشد،احتمال دیگر این که سـنگینی پشت کنایه از ناتوانی و عدم قدرت بر حرکت برای تامین حوایج دنیاییش باشد،یعنی تو را در امور دنیایت ناتوان و عاجز می کند.دانای حقیقی خداست.

ص:688

21-نامهٔ دیگر حضرت که به زیاد بن ابیه مرقوم فرموده است:

اشاره

فَدَعِ الْإِسْرَافَ مُقْتَصِداً- وَ اذْكُرْ فِي الْيَوْمِ غَداً- وَ أَمْسِكْ مِنَ الْمَالِ بِقَدْرِ ضَرُورَتِكَ- وَ قَدِّمِ الْفَضْلَ لِيَوْمِ حَاجَتِكَ- أَ تَرْجُو أَنْ يُعْطِيَكَ اللَّهُ أَجْرَ الْمُتَوَاضِعِينَ- وَ أَنْتَ عِنْدَهُ مِنَ الْمُتَكَبِّرِينَ- وَ تَطْمَعُ وَ أَنْتَ مُتَمَرِّغٌ فِي النَّعِيمِ تَمْنَعُهُ الضَّعِيفَ وَ الْأَرْمَلَةَ- أَنْ يُوجِبَ لَكَ ثَوَابَ الْمُتَصَدِّقِينَ- وَ إِنَّمَا الْمَرْءُ مَجْزِيٌّ بِمَا أَسْلَفَ وَ قَادِمٌ عَلَى مَا قَدَّمَ وَ السَّلاَمُ

لغت

تمرّغ:غلتیدن،زیر و رو شدن

ترجمه

«اسرافکاری را کنار بگذار و میانه روی را پیشه کن،امروز به یاد فردایت باش،و به اندازهٔ ضرورت زندگی نگه دار،و زیادی آن را برای روز نیازت پیش فرست،آیا امیدواری که خداوند،پاداش فروتنان را به تو دهد،در حالی که تو نزد او از متکبران می باشی و آیا طمع داری که پاداش صدقه دهندگان را به تو دهد، در حالی که تو در عیش و خوشگذرانی فرو رفته،ناتوان و بیچاره و بیوه زن و درویش را از آن بهره نمی دهی؟و همانا که انسان به آنچه کرده است پاداش یابد، و به سوی آنچه پیش فرستاده روی آورد.و السلام .»

شرح

امام(علیه السلام)در این نامه چند دستور به زیاد بن ابیه می دهد:

ص:689

1-نخست او را به ترك اسـراف امر می کند که به معنای زیاده روی و نقطهٔ مقابل تفریط است که آن نیز از کارهای ناپسند می باشد،و لازمهٔ این دستور،امر به اقتصاد و میانه روی در امور می باشد که از فضایل و کارهای پسندیده است.

2-امروز به یاد فردای قیامت و روز آخرت باشد،و این عمل،نفس را سـرکوب می کند و او را از پرداختن کامل به دنیا و اشتغال به آن باز می دارد.

3-از مال و ثروت دنیا به انـدازهٔ نیازمنـدی در زندگی،بردارد و این دسـتور اشاره به آن است که در اندوختن مال دنیا و نگهداری آن میانه رو باشد.

4-تعداد زاید از ثروت دنیا را برای روز شدت نیازمندیش که آخرت و پس از مرگ است،به پیش بفرسـتد،و این دستور اشاره به انفاق مال در راه خـدا می باشـد،زیرا هر خردمنـدی می داند که صـرف کردن مال زاید بر احتیاج دنیوی، در راه خدا و جلو فرسـتادن آن برای روز شدت نیازمندی،از مصلحتهای بسیار مهّم است .

امام(علیه السـلام)پس از چهار دسـتور فوق،زیاد را مورد خطاب قرار داده و به طریق اسـتفهام انکاری از او می پرسـد که چگونه از خداوند امید به پاداش اهل تواضع دارد و حال آن که او،از متکبران است؟.این سؤال انکاری اشاره به آن است که اجر و پاداش در مقابل انجام دادن عمـل نیك و اتصاف به آن،نصـیب انسان می شود،نه در انجام دادن کارهای خلاف و ضـد فضـیلت،پس برای نایل شـدن به ثواب و پاداش اهل تواضع،تخلّق به آن صفت ارزشمند لازم است و آن هم حاصل نمی شود مگر پس از فرود آمدن از قله های بلند تکبر و خودخواهی و همچنین با استفهام انکاری دیگر از او پرسیده است که با چه دلیل طمع ثواب صدقه دهندگان را دارد،با این که پیوسته در طلب جمع مال و خوشگذرانی است و حق ضعفا و یتیمان و بیوه زنان را از آن منع می کند؟و این

استفهام انکاری به منظور از بین بردن طمع او در ثواب نیکوکاران و مؤدیان حقوق مستحقان می باشد زیرا پاداش هر عمل نیکی از لوازم خود آن عمل و به اندازهٔ آن است و این است معنای سخن امام(علیه السلام)که فرمود: انما المرء مجزّی بما اسلف و قادم علی ما قدّم که ترجمهٔ آن گذشت و این عبارت از نیکوترین سخنان است و بسیار کوبنده می باشد.

ص:691

22-نامهٔ حضرت به عبد اللّه عباس:

اشاره

و كان عبد الله يقول: ما انتفعت بكلام بعد رسول الله ص كانتفاعي بهذا الكلام أَمَّا بَعْدُ- فَإِنَّ الْمَرْءَ قَدْ يَسُرُّهُ دَرْكُ مَا لَمْ يَكُنْ لِيَفُوتَهُ- وَ يَسُوؤُهُ فَوْتُ مَا لَمْ يَكُنْ لِيُدْرِكَهُ- فَلْيَكُنْ سُرُورُكَ بِمَا نِلْتَ مِنْ آخِرَتِكَ- وَ لْيَكُنْ أَسَفُكَ عَلَى مَا فَاتَكَ مِنْهَا- وَ مَا نِلْتَ مِنْ دُنْيَاكَ فَلاَ تُكْثِرْ بِهِ فَرَحاً- وَ مَا فَاتَكَ مِنْهَا فَلاَ تَأْسَ عَلَيْهِ جَزَعاً- وَ لْيَكُنْ هَمُّكَ فِيمَا بَعْدَ الْمَوْتِ

لغات

درك: پيوستن و رسيدن و لا تأس: غمگين مباش

ترجمه

عبد اللّه عباس در بارهٔ اين نامه پيوسته مى گفت: پس از سخنان پيامبر اكرم، از هيچ كلامى به اندازهٔ اين سخن سود نبرده ام.

«بعد از حمد خدا و نعت رسول، گاهى انسان از رسيدن به چيزى مسرور و خوشحال مى شود كه در اصل بنا نبوده به دستش نيايد و از دست نياوردن چيزى ناراحت مى شود كه نمى بايست آن را به دست آورد، پس بايد خوشحاليت به امورى باشد كه از آخرت به دست آوردى و اندوهت از امورى باشد كه مربوط به آخرت است و آن را به دست نياوردى پس نسبت به آنچه از دنيا كسب كرده اى

بسیار شاد مباش و نسبت به آنچه از دنیا به دست نیاورده ای غمناك و بی تاب مباش، و باید همّ و غمّت تنها برای پس از مرگ باشد .»

شرح

در این نامه امام(علیه السلام)ابن عباس را از دو کار نهی فرمود.نخست این که نسبت به آنچه از امور دنیا به دست می آورد زیاد شاد نشود و دیگر آن که مباد، در بارهٔ امور دنیا که از او فوت شده بسیار تأسف بخورد،و بیان فرموده است که انسان از به دست آوردن چه چیز باید خوشحال شود،و با از دست دادن چه مطلبی باید اظهار و اندوه و ناراحتی کند .

فإنّ المرء...لیدرکه ،این عبارات اشاره به نهی از دو عمل بالا کرده،و جملهٔ خبری به معنای نهی و انشاء است و لفظ ما در هر دو مورد شامل مطلب دنیوی می شود.

ما لم یکن لیفوته ،این فراز اشاره به این است که آنچه از امور دنیا به دست می آورد،امری حتمی در قضای الهی بوده،بنا بر این رسیدن به آن شایسته خوشحالی زیاد نیست.

ما لم یکن لیدرکه، نیز حکایت از این می کند که آنچه از دنیا از دستش رفته امری حتمی بوده که باید به دستش نمی آمد،بنا بر این تاسف بر آن،سودی که ندارد هیچ بلکه خودش زیان و ضرر معجّلی می باشد.

در آخر او را مورد خطاب قرار داده و به منظور خیرخواهی و نصیحت آنچه را که باید بر آن اندوهناك شد و یا شایستهٔ خوشحالی است و آنچه را که سزاوار هیچ کدام نیست به این قرار بیان فرموده است:آنچه دارای اهمیت است امور اخروی است که باید انسان برای از دست دادنش غمگین و از به دست آوردنش شاد و مسرور باشد و آنچه به دست آوردنش نباید مایهٔ سرور و شادی شود امور دنیوی است زیرا که فناپذیر است و نزدیك شدن به آن سبب دور شدن از آخرت

می باشـد و آنچه هم که ارزش تاسف خوردن نـدارد،امور دنیوی است که آدمی به آن دست نمی یابـد چون دور شـدن از آن باعث نزدیك شدن انسان به امور آخرت می باشد.

اگر اشـکال شود که چرا امام فرمود باید از آنچه از آخرت به دست آوردی خوشـحال باشی،با این که آنچه از آخرت به دست می آید پس از مرگ است نه در دنیا،پاسخ این فرمایش امام به دو احتمال توجیه می شود.

1-چنـان نیست که تمام امور آخرت فقط پس از مرگ تحقق یابـد بلکه کمالات نفسانی،حقایق علمی و اخلاق پسـندیده و شادمانی به این امور که در دنیا نصیب انسان می شود از حقایق اخروی است.

2-احتمـال دیگر این که در عبارت امام مضاف تقـدیر گرفته شود: ...بما نلت من اسـباب آخرتك ،کلمـهٔ اسـباب مقـدر باشـد که اسـباب خوبیهـای آخرت در دنیـا حاصـل می شـود و سـرانجام بیـان فرمـوده که آنچه بایـد به آن اهمیت داد و همیشه مورد علاـقه و توجه انسـان باشـد،احوال پس از مرگ است که برای رسـیدن به سـعادت دائمی آن عالم بایـد در انجام اعمال خیر کوشـید و برای رهایی از بـدبختی آن جهان نیز باید به اخلاص و عمل صالح پرداخت،به امید توفیق از خداوند متعال.

ص:694

23-نامه ای که حضرت پیش از شهادت بعنوان وصیّت بیان فرمود،هنگامی که ابن ملجم

اشاره

فرقش را شکافته بود:

وَصِيَّتِي لَكُمْ أَلاَّ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئاً- وَ؟مُحَمَّدٌ ص؟ فَلاَ تُضَيِّعُوا سُنَّتَهُ- أَقِيمُوا هَذَيْنِ الْعَمُودَيْنِ- وَ خَلاَكُمْ ذَمٌّ- أَنَا بِالْأَمْسِ صَاحِبُكُمْ- وَ الْيَوْمَ عِبْرَةٌ لَكُمْ وَ غَداً مُفَارِقُكُمْ- إِنْ أَبْقَ فَأَنَا وَلِيُّ دَمِي- وَ إِنْ أَفْنَ فَالْفَنَاءُ مِيعَادِي- وَ إِنْ أَعْفُ فَالْعَفْوُ لِي قُرْبَةٌ وَ هُوَ لَكُمْ حَسَنَةٌ- فَاعْفُوا «أَ لا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللّهُ لَكُمْ» - وَ اللَّهِ مَا فَجَأَنِي مِنَ الْمَوْتِ وَارِدٌ كَرِهْتُهُ- وَ لاَ طَالِعٌ أَنْكَرْتُهُ- وَ مَا كُنْتُ إِلاَّ كَقَارِبٍ وَرَدَ وَ طَالِبٍ وَجَدَ- «وَ ما عِنْدَ اللّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرارِ»

لغات

فجأة الامر:ناگهانی به سوی او آمد.

قارب:جویندهٔ آب و به قولی کسی که بین او و بین آب مدت یك شب راه باشد.

ترجمه

«سفارشم به شما این است که به خدا شرك نیاورید و سنت رسول خدا را تباه نکنید،این دو ستون دین را که توحید و نبوت است بر پا دارید،هیچ گونه نکوهشی بر شما نخواهد بود.

من دیروز یار و رفیق شما بودم.اما امروز مایهٔ عبرتم،و فردا هم از شما جدا می شوم،اگر نمردم و ماندم من خود صاحب اختیار خونم می باشم و اگر از

دنیا رفتم پس مرگ وعده گاه من است و اگر از قاتلم درگذرم عفو و گذشت برای من مایهٔ قرب به خدا و برای شـما حسنه است پس شما عفو داشـته باشـید خدا می فرماید «أَ لا تُحِبُّونَ أَنْ یَغْفِرَ اللّهُ لَکُمْ» (1)»به خـدا سوگنـد از آمـدن مرگ برای من پیشامد ناگهانی که آن را ناخوش داشته باشم به وجود نیامد و امری که آن را نپسندم بر من ظاهر نشد و نیستم مگر مانند جویندهٔ آب که به آن دست یافته باشد و جستجوگری که به مقصودش رسیده است «وَ ما عِنْدَ اللّهِ خَیْرٌ لِلْأَبْرارِ » (2)».

شرح

مرحوم سـید رضـی فرموده است:برخی از قسمتهای این گفتار در خطبه های گذشته آمده بود اما به دلیل این که این نامه متضمن فزونیهایی بود تکرارش را لازم دانستیم .

این سخنان را حضرت در یکی از روزهای پیش از شهادتش بیان فرمود و بعد از این «إِنْ شاءَ اللّهُ» شرح مفصل شهادت و وصیتهای وی در محل مناسبتری ذکر خواهد شد.

امام(علیه السلام)در این گفتار به دو مطلب سفارش فرموده است که پایه های استوار اسلام می باشند:

1-هیچ گونه شـرك به خدا نیاورند یعنی توحید خالص داشـته باشـند که شهادت به آن نخستین مطلوب دیانت و شریعت است چنان که در گذشته بیان شد.

2-توجه کامل به موضوع نبوت و محافظت سـنت پیامبر،و در سابق معلوم شد که لزوم پیروی از تمام آنچه رسول خدا آورده است از سنت به حساب می آید.پس محافظت بر کتاب خدا از امور واجب می باشد،و بر پا داشتن

1- سوره نور(24)قسمتی از آیه(22) [1]یعنی:آیا دوست ندارید خداوند شما را بیامرزد؟

2- -سوره آل عمران(3)آخر آیه(197)یعنی:و آنچه نزد خداست برای نیکان بهتر است.

این دو وظیفهٔ بزرگ موجب رفع نکوهش می شود،به دلیل آن که این دو اصل مثل دو ستون خانه سبب پا برجایی اسلام هستند،لذا واژهٔ عمود را بر آنها استعاره آورده است.

و خلاکم ذمّ ،این جمله حکم ضرب المثل دارد افعل کذا و خلاك ذمّ،این کار را انجام بده،دیگر چیزی بر تو نیست یعنی معذور هستی و نکوهشی بر تو نیست .

امام پس از ذکر مقدمات خبر مرگ خود را به اطرافیان داده و با یادآوری حالات مختلف و دگرگونی وضع خود در سه وقت از زمان آنان را به پند و عبرت گرفتن وادار کرده:،در گذشته یا دیروز رفیقشان بود و او را به نیرومندی و دلیری می شناختند و بر دشمنان غالب و قاهر بود و زمام امور کشورداری و کارهای شریعت و دیانت در دست او قرار داشت،هم اکنون مایهٔ عبرت شده، و در آیندهٔ بسیار نزدیك از آنها جدا می شود.به دنبال این هشدار رفتار با قاتلش را به فرضی که از دنیا برود یا بماند شرح می دهد و چنان به نظر می رسد که در این قسمت از گفتار حضرت تقدیم و تأخیری صورت گرفته باشد که تقدیر آن چنین است:اگر باقی ماندم اختیار خون خودم را دارم،پس اگر بخواهم قصاص می کنم و اگر بخواهم عفو می کنم،و اگر عفو کنم برای من مایهٔ تقرب به خداست اما اگر از دنیا رفتم وعده گاه من مرگ است در این صورت اگر شما کشتن قاتلم را بخواهید او را بکشید و اگر عفو را بخواهید که آن برای شما حسنه است پس عفو کنید.در عبارت متن،نخست دو حالت بقا و فنای خود را ذکر کرده و سپس حکم آنها را با هم بیان فرموده و به منظور تشویق بازماندگانش به عفو و گذشت.آیهٔ شریفه را ذکر کرده و سپس سوگند یاد می کند که با آمدن مرگ امری که آن را دوست ندارد و وارد شونده ای که او را نشناسد پیش نیامده است.آری صداقت گفتار وی امری روشن است به دلیل آن

که وی پس از رسول خدا سـرور اولیای خدا بود که از ویژگیهای ایشان محبت بسیار و شوق فراوان به اموری است که خداوند برای اولیایش در باغهای بهشت مهیا کرده است و کسـی که چنین باشد چگونه دوست ندارد ورود مرگ را که باب رسـیدن به محبوب وی و سـبب دست یافتن به شـریفترین مطالب حقّهٔ جاودانه ای است که در تمام دوران عمر سـعی و کوشش خود را مصروف به آن داشته است؟و چگونه مرگ را نشـناسد و حـال آن که پیوسـته در یـاد و انتظار آن بوده است؟ سـپس خود را که مورد هجوم مرگ واقع شـده و به آن سـبب به کمال آنچه خداوند از خوبیهای جاودانه برایش مهیا کرده رسـیده،تشبیه به تشـنه ای کرده است که وارد آب شده باشد،زیرا همان طور که وقتی شخص بسـیار تشـنه ای پس از پیمودن راهها در طلب آب به آن وارد شود تمام سختیهای عطش تشنگی و رنج راه برایش آسان می شود،او نیز با فرا رسیدن مرگ آن چنان با نعمتهای جاوید همدم و سرگرم می شود که تمام ناگواریهای دنیا و دشواریهای پیش از مرگ برایش آسان و گوارا می شود و لطیفهٔ دیگری نیز در این تشبیه نهفته می باشد که خوبیها و نعمتها را از نظر گوارایی تشبیه به آب کرده است.

و نیز چون به خاطر ظفر یافتن به مقاصد اخروی خود،دلش شاد و چشـمش روشن می شود همچنان که جوینده و طالب امری،هنگامی که مطلوب خود را به دست می آورد،دلشاد و خرسـند می شود،لذا حالت خود را در هنگام مرگ به چنین شخصـی همانند کرده است.واضح است که خوشـحالی و سـرور انسان در برابر دست یافتن به مقاصد خود مختلف و متفاوت می باشد زیرا خواسته ها از جهت ارزشمندی و نفاست یکسان نیست و چون امور آخرت و پس از مرگ مهمترین و با ارزشترین مقاصد و خواسته های انسان است پس لازم است شادی و سرور و چشم روشنی که در نتیجهٔ وصول به آن برای انسان

حاصل می شود کاملترین شادیها و عالیترین بهجتها باشـد.آن گاه از آیـهٔ شـریفهٔ قرآن اسـتفاده فرموده و به این مطلب اشاره کرده است که آنچه از خوبیها که آدمی در دنیا می خواهـد،تنها نزد خداونـد پیـدا می شود که او برای دوسـتان نیکوکارش از هر خواسـته ای که طلب می کنند بهتر است.توفیق از خداوند است.

ص:699

24-وصیت امام است که چگونه در مالش تصرف شود و آن را پس از مراجعت از جنگ

اشاره

صفین نوشت:

هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ؟عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ؟- فِي مَالِهِ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ- لِيُولِجَهُ بِهِ الْجَنَّةَ وَ يُعْطِيَهُ بِهِ الْأَمَنَةَ مِنْهَا فَإِنَّهُ يَقُومُ بِذَلِكَ؟الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ؟- يَأْكُلُ مِنْهُ بِالْمَعْرُوفِ- وَ يُنْفِقُ مِنْهُ بِالْمَعْرُوفِ- فَإِنْ حَدَثَ؟بِحَسَنٍ؟ حَدَثٌ وَ؟حُسَيْنٌ؟ حَيٌّ- قَامَ بِالْأَمْرِ بَعْدَهُ وَ أَصْدَرَهُ مَصْدَرَهُ- وَ إِنَّ لِابْنَيْ؟فَاطِمَةَ؟ مِنْ صَدَقَةِ؟عَلِيٍّ؟ مِثْلَ الَّذِي لِبَنِي؟عَلِيٍّ؟- وَ إِنِّي إِنَّمَا جَعَلْتُ الْقِيَامَ بِذَلِكَ- إِلَى ابْنَيْ؟فَاطِمَةَ؟ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ- وَ قُرْبَةً إِلَى؟رَسُولِ اللَّهِ ص؟- وَ تَكْرِيماً لِحُرْمَتِهِ وَ تَشْرِيفاً لِوُصْلَتِهِ- وَ يَشْتَرِطُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ- أَنْ يَتْرُكَ الْمَالَ عَلَى أُصُولِهِ- وَ يُنْفِقَ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أُمِرَ بِهِ وَ هُدِيَ لَهُ- وَ أَلاَّ يَبِيعَ مِنْ أَوْلاَدِ نَخِيلِ هَذِهِ الْقُرَى وَدِيَّةً- حَتَّى تُشْكِلَ أَرْضُهَا غِرَاساً وَ مَنْ كَانَ مِنْ إِمَائِي اللاَّتِي أَطُوفُ عَلَيْهِنَّ- لَهَا وَلَدٌ أَوْ هِيَ حَامِلٌ- فَتُمْسَكُ عَلَى وَلَدِهَا وَ هِيَ مِنْ حَظِّهِ- فَإِنْ مَاتَ وَلَدُهَا وَ هِيَ حَيَّةٌ فَهِيَ عَتِيقَةٌ- قَدْ أَفْرَجَ عَنْهَا الرِّقُّ وَ حَرَّرَهَا الْعِتْقُ

لغات

يولجني (1):مرا داخل کند حرّرها:او را آزاد کرد

ص:700

1- عبارت متن که در صفحه 405(متن عربی)چاپ شده یولجه با ضمیر غایب آمده است مترجم.()

امنه:امنیت،آسایش

ترجمه

«این است آنچه بندهٔ خدا علی بن ابي طالب فرمانروای مؤمنان در بارهٔ دارایی خود،دستور داده است برای جلب رضایت و خشنودی خداوند که او را داخل بهشت کند و آسودگی و امنیت به وی عطا فرماید،(قسمت دیگر از این وصیتنامه این است)و حسن بن علی به این امر قیام کند:از آن مطابق دستور و،وجه پسندیده بخورد و ببخشد،پس اگر برای حسن پیش آمدی کند،در زنده بودن حسین،(علیه السلام)او پس از حسن به انجام امور قیام کند و راه درست را برود و پسران فاطمه(علیه السلام)آن اندازه سهم از این مال دارند که برای پسران علی است و این که تصدی این کار را به دو پسر فاطمه واگذاشتم به منظور به دست آوردن خشنودی خداوند و تقرب به پیغمبر اکرم و پاس احترام او،و شرافت خویشاوندی با او می باشد و بر کسی که متصدی این امر شده لازم است که اصل مال را چنان که هست باقی بگذارد و در آمد و ثمرهٔ آن را مطابق دستور مصرف کند،و نباید نهالی از نهالهای درخت خرمای این روستاها را بفروشد تا حدی که بر اثر رشد و زیادی درختها،زمینش کاملا شکل بگیرد و پوشیده از نخل شود و هر یك از کنیزانم که با او همبستر شدم و فرزندی دارد یا باردار است کنیز به همان فرزندش واگذار می شود و بهرهٔ اوست،و اگر فرزندش بمیرد و خود زنده باشد آزاد است بند بردگی از گردنش برداشته شود و آزادی فرزند موجب آزادی مادر شود .»

شرح

مرحوم سید رضی می گوید این که امام در این وصیت می فرماید: ان لا یبیع من نخیلها،ودیة ،ودیه به معنای نهال خرماست و جمعش ودی می باشد و جملهٔ حتی تشکل ارضها غراسا در نهایت فصاحت است و مقصود آن است که آن چنان رویش نخلها در زمین زیاد شود که بیننده آن را غیر از آنچه که شناخته بوده ببیند و امر بر او اشتباه شود می پندارد که این زمین غیر آن زمین است.

ص:701

این وصیت حضرت به روایات مختلف بعضی با جملاتی بیشتر و برخی کمتر ذکر شده و مرحوم سید رضی قسمتهایی از آن را حذف کرده است و ما اکنون اصل آن را به روایتی که بیشتر مورد اطمینان است می آوریم عبد الرحمن بن حجاج می گوید:حضرت موسی بن جعفر وصیت امیر المؤمنین(علیه السلام)را برای من فرستاده و آن از این قرار است (1):این است آنچه بندهٔ خدا علی(علیه السلام)برای جلب رضایت خداوند در مال خود وصیت کرد و به آن دستور داد،امید است که خداوند متعال به آن سبب مرا در بهشت خود داخل و از آتش دوزخ دور کند،در روزی که بعضی چهره ها سفید و نورانی و برخی سیاه و ظلمانی می باشند:

آنچه از اموالم را که در ینبع و اطراف آن دارم صدقه قرار دادم و بردگانی که در آن جا دارم نیز صدقه اند بجز ابو رباح و ابی یبرو (2)،که آزاد هستند و هیچ کس را در آنان حقی و بر ایشان راهی نیست،اینها موالی هستند پنج سال است که در آن جا کار می کنند،نفقه و مخارج آنان و خانواده شان از همان ملك می باشد و تمام اموالی که در وادی القری است برای فرزندان فاطمه می باشد و با بردگانش صدقه اند و آنچه در(دیمه) (3)مال من است و نیز اهل آن همه صدقه اند جز این که برای بردگان آن جا،همان است که برای صاحبانشان نوشتم.و نیز آنچه در ادنیه مال من است و اهلش صدقه است و قصد (4)هم،چنان که دانسته اید صدقه

1- منهاج البراعه،ج 18،صفحه 365،در شرح همین وصیت به عنوان المصدر و نقل الوصیة علی صورتها الکامله از کافی کتاب وصایا،و تهذیب کتاب وقوف این روایت را با اندك اختلاف نقل کرده است. (مترجم).

2- کافی،ج 7،کتاب وصایا،ص 49:غیر انّ رباحا و ابایزر و جبیرا،عتقاء(مترجم).

3- کافی.

4- ظاهرا باید عبارت غلط باشد و صحیح آن فقیران یا فقیر یا فقیر و یا فقیره و وجوه دیگر که در ذیل ذکر می شود،باشد چنان که در کتاب تهذیب،ج 9،صفحه 147 باب وقوف و صدقات به جای این کلمه بلفظ فقیرین آمده که نام دو مکان از نواحی مدینه نزدیك بنی قریضه بوده است و نیز در کتاب کافی،ج 7،باب وصایا، صفحه 50،منهاج البراعه نیز فقیرین ذکر کرده و در شرح،صفحه 375 از تهذیب قصیره و از مرآة العقول عفیرتین و بعضی نسخ فقیرتین و برخی فقرتین و از تاریخ مدینه،دو موضع در مدینه به نام فقرتان مشهور است و از امام صادق(علیه السلام)روایتی نقل کرده که پیامبر چهار زمین به علی(علیه السلام)قطیعه داد:زمین فقرین،چاه متین،و زمین شجره و فقیر نام باغی است در(عالیه)نزدیك بنی قریضه از صدقات علی(علیه السلام)،ابن شبه در کتاب علی(علیه السلام)گفته فقیر مال من است چنان که می دانید و صدقه در راه خداست،اهل مدینه آن را مفرد مصغّر تلفظ می کنند،این بود آنچه منهاج از مرآة نقل کرده است.(مترجم)

در راه خـداست.آنچه که از اموالم صـدقه بودنش را نوشـتم امری است واجب و قطعی،خواه من زنـده باشم یا مرده بایـد در راه رضای خدا انفاق شود و نیز به خویشاونـدانم از بنی هاشم و بنی المطلب و مسـتحقان دور و نزدیك داده شود،و فرزنـدم حسن(علیه السـلام)به این امر قیام کند خود بطور شایسـته از آن مصـرف کند و آنچه را که صـلاح بداند در مواردی که رضای خدا باشد خرج و صـرف کند و اگر بخواهد برای ادای دین قسـمتی از اموال را بفروشـد مانعی نیست،و نیز می توانـد آن را به عنوان ملك خودش بفروشد،و بطور کلی تصدی ثروتهای فرزنـدان علی(علیه السـلام)بر عهـدهٔ حسن بن علی(علیه السـلام)است و چنانچه خانهٔ حسن(علیه السـلام)محل مصـرف صدقات نبود و خواست آنها را بفروشد مانعی ندارد و اگر فروخت قیمتش را بر سه قسم تقسیم کند بخشی را در راه خدا صرف کند و قسمتی را در میان بنی هـاشم و فرزنـدان مطلب بخش کنـد و یك سوم را هم میان اولاد ابو طالب خـدا پسـندانه تقسـیم کنـد، و اگر برای حسن پیشامـدی شـد و حسـین(علیه السلام)زنده بود کارها به عهدهٔ وی خواهد بود و او چنان که حسن را دستور دادم انجام دهد و برای اوست آنچه را برای حسن نوشـتم و بر عهـدهٔ اوست آنچه بر عهـده حسن می باشـد و بعد به این جمله متن می رسد. و انّ الذی لبنی فاطمه...و تشـریفا لوصـلته (که ترجمه اش گذشت)

ص:703

سپس می فرماید:و اگر برای حسن و حسین پیش آمدی شد هر کدام آخرین بود به فرزندان علی نگاه کند،اگر در میان آنها شخص امین و درستکار بود در صورتی که بخواهد او را بر این کار مامور کند،و اگر چنین کسی نیافت،در میان فرزندان دو پسر فاطمه نگاه کند و به هر کس در آن میان خواست که هدایت و اسلام و امانتش را پسندید واگذار کند آن گاه شرط می کند که هر کس بر این امر مأمور شود،باید اصل مال را باقی بگذارد و ثمرات آن را برای رضای خدا در راههای خیر مصرف کند و به خویشاوندان از بنی هاشم و بنی المطلب و نزدیك و دور انفاق کند و نخلهای نورس خرما را از این آبادیها که نوشتم نفروشد.

در دنباله این مطلب می گوید:هیچ کس را بر این وصیت راهی نیست و این است آنچه علی در بارهٔ اموال خود برای رضای خدا دستور داد روزی که وارد مسکن (1)شد،و نباید هیچ چیز از آن فروخته شود و نه بخشش شود و نه ارث برده شود،پیوسته و در هر حال از خداوند تبارك و تعالی طلب یاری می شود،و برای هیچ مسلمانی که ایمان به خدا و روز رستاخیز دارد جایز نیست که در آنچه وصیت کرده ام تغییری بدهد و مخالفت امر من کند خواه دور باشد یا نزدیك،و شهادت دادند بر این وصیتنامه ابو سمرة بن ابرهه،صعصعة بن صوحان،سعید بن قیس و هیّاج بن ابی هیّاج و نوشت آن را علی بن ابي طالب با دست خود،در تاریخ 10 جمادی الاول سال 37.

بیشتر عبارات این وصیتنامه روشن است و نیازی به شرح ندارد ولی چند

1- مسکن به کسر کاف نام موضعی در کوفه در ساحل فرات است،پاورقی کافی،ج 7،باب وصایا، صفحه 50(مترجم).

نکته وجود دارد که اکنون به شرح آن می پردازیم :

1-در این عبارات راه و رسم نوشتن وصیتنامه و کیفیت وقف،و ترتیب وقفنامه بطور کامل بیان شده است .

2-این که در بارهٔ تصرفات وصی خود امام حسن می فرماید:خود بطور شایسته از آن مصرف کند مراد آن است که در آنچه خرج زندگی خود می کند حدّ اعتدال و میانه روی را که خداوند اجازه داده،رعایت کند نه اسراف و تبذیر به عمل آورد و نه بخل و پستی به خرج دهد،و این که می گوید:در معروف انفاق کند منظور راههای درست و شناخته شده در دین است نه مواردی که شرع مقدس اجازه نمی دهد.

3-جملهٔ:اگر برای حسن پیش آمدی رخ داد کنایه از فرا رسیدن مرگ است واژهٔ امر در قام الامر به دو معناست:

الف-مراد دستور و فرمانش باشد یعنی امرش را در موارد خود اجرا کند.

ب-مراد جنس امور یعنی کارهایی باشد که حضرت او را امر به تصرف در آنها کرده است.

4-ضمیر«ها»در بعده به امام حسن و در اصدره به کلمهٔ امر که قیام به آن می کند برمی گردد و ضمیر در مصدره دو وجه دارد.

الف-اول این که مرجعش حسن(علیه السلام)باشد یعنی امام حسین امر وی را چنان اجرا کند که امام حسن اجرا می کرد،و در مال وی چنان قضاوت کند که او می کرد مصدر در این عبارت به معنای اصدار است چنان که در آیهٔ قرآن نبات که ثلاثی مجرد است به معنای انبات(رویاندن)که مزید است آمده: «وَ اللّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَباتاً» (1)و نیز ممکن است که مصدر را به معنای محل اجرا بگیریم

1- سوره نوح(71)آیه(16) [1]یعنی:خدا شما را از زمین رویانید،رویانیدنی.

یعنی امام حسین امر او را در مواردی اجرا کند که امام حسن اجرا می کرد.

ب-احتمال دوم آن که مرجع ضـمیر مطلبی باشد که حضرت به آن وصیت فرموده است و معنایش این است حسین هر چیزی را به جایش بگذارد .

5-این که،فرمود:اصل مال را به حال خود بگذارد،کنایه از آن است که آن را به وسـیلهٔ بخشش به دیگران یا فروختن و وجوه دیگر تملیکات از وقف خارج نکند.

6-فرمود از نخلهای نورس این روسـتاها هیچ نهالی را نفروشد تا این که زمینها از بسـیاری درختها شکل بگیرد،دو حکمت در این عبارت نهفته است:

الف-ممکن است که روزی قبل از آن که زمین از جهت روییـدن درختهای کامل شـکل بگیرد،برخی درختها و نهالهایش خشك شود که لازم باشـد جای آن را درخت دیگری بگیرد بنا بر این تا وقتی که زمین درختهایش بزرگ و کامل نشـده که دیگر نیازی به جانشـین نـدارد و نباید نهالها را بفروشند.

ب-درخت خرما پیش از آن که زمینش از درختان و نهالها شـکل بگیرد ریشه هایش در زمین سخت و محکم نشده و اگر نهالی که از پای نخـل جوشـیده، از زیر کنـده شود،درخت ضـعیف می شود و ممکن است از میوه دادن بیفتـد،اما وقتی که ریشه اش در زمین محکم شـد کنـدن قلمهٔ آن ضـرر زیادی ندارد و این در هنگامی است که زمین با روییدن درختها شـکل بگیرد و کامل شود،و یا چنان که مرحوم سـید رضی شرح و تفسیر کرده،وقتی است که تشخیص زمین بر بیننده از بسیاری درختها مشکل شود .

7-نکتـهٔ هفتم در بارهٔ کنیزانی که با آنها همبستر شـده است و آنان در آن هنگام هفـده تن بودنـد،دسـتور می دهـد:آن که نه فرزند دارد و نه آبستن می باشد، در راه خدا آزاد،و کسی را بر وی حقی نیست و آن که دارای فرزند و یا آبستن باشد از بابت سهم الارث فرزندش آزاد است و اگر با زنده بودن مادر،فرزندش

بمیرد او نیز از جانب من آزاد خواهد بود.

این که حضـرت فرمود:امّ ولد از طریق سـهم الارث آزاد می باشد،و کنیز فرزند مرده را هم خود،آزاد اعلام فرمود،بر طبق این قاعده اسـت که امّ ولـد بعـد از مرگ مولاـیش به رقیت بـاقی است و فروختنش جـایز است و این رأی او و عقیـدهٔ تمام امامیه است و شافعی هم در اول عقیده اش این بود اما بعد، برگشت و گفت با مرگ مولایش آزاد می شود و فروختنش جایز نیست،جمهور فقهای اهل سـنت نیز بر این رأی اتفـاق دارنـد،و حتی طبق مـذهب شـافعی اگر فروخته شود و قاضـی صـحت بیعش را امضا کنـد حکم قاضـی از اثر می افتـد و کنیز آزاد است.توفیق از خداوند است.

ص:707

25-از سفارشهای حضرت که برای متصدیان جمع آوری زکات و صدقات می نوشت:

اشاره

اِنْطَلِقْ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ وَحْدَهُ لاَ شَرِيكَ لَهُ- وَ لاَ تُرَوِّعَنَّ مُسْلِماً وَ لاَ تَجْتَازَنَّ عَلَيْهِ كَارِهاً- وَ لاَ تَأْخُذَنَّ مِنْهُ أَكْثَرَ مِنْ حَقِّ اللَّهِ فِي مَالِهِ- فَإِذَا قَدِمْتَ عَلَى الْحَيِّ فَانْزِلْ بِمَائِهِمْ- مِنْ غَيْرِ أَنْ تُخَالِطَ أَبْيَاتَهُمْ- ثُمَّ امْضِ إِلَيْهِمْ بِالسَّكِينَةِ وَ الْوَقَارِ- حَتَّى تَقُومَ بَيْنَهُمْ فَتُسَلِّمَ عَلَيْهِمْ- وَ لاَ تُخْدِجْ بِالتَّحِيَّةِ لَهُمْ ثُمَّ تَقُولَ عِبَادَ اللَّهِ- أَرْسَلَنِي إِلَيْكُمْ وَلِيُّ اللَّهِ وَ خَلِيفَتُهُ- لآخُذَ مِنْكُمْ حَقَّ اللَّهِ فِي أَمْوَالِكُمْ- فَهَلْ لِلَّهِ فِي أَمْوَالِكُمْ مِنْ حَقٍّ فَتُؤَدُّوهُ إِلَى وَلِيِّهِ- فَإِنْ قَالَ قَائِلٌ لاَ فَلاَ تُرَاجِعْهُ- وَ إِنْ أَنْعَمَ لَكَ مُنْعِمٌ فَانْطَلِقْ مَعَهُ- مِنْ غَيْرِ أَنْ تُخِيفَهُ أَوْ تُوعِدَهُ- أَوْ تَعْسِفَهُ أَوْ تُرْهِقَهُ فَخُذْ مَا أَعْطَاكَ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ فِضَّةٍ- فَإِنْ كَانَ لَهُ مَاشِيَةٌ أَوْ إِبِلٌ فَلاَ تَدْخُلْهَا إِلاَّ بِإِذْنِهِ- فَإِنَّ أَكْثَرَهَا لَهُ- فَإِذَا أَتَيْتَهَا فَلاَ تَدْخُلْ عَلَيْهَا دُخُولَ مُتَسَلِّطٍ عَلَيْهِ- وَ لاَ عَنِيفٍ بِهِ- وَ لاَ تُنَفِّرَنَّ بَهِيمَةً وَ لاَ تُفْزِعَنَّهَا- وَ لاَ تَسُوأَنَّ صَاحِبَهَا فِيهَا- وَ اصْدَعِ الْمَالَ صَدْعَيْنِ ثُمَّ خَيِّرْهُ- فَإِذَا اخْتَارَ فَلاَ تَعْرِضَنَّ لِمَا اخْتَارَهُ- ثُمَّ اصْدَعِ الْبَاقِيَ صَدْعَيْنِ ثُمَّ خَيِّرْهُ- فَإِذَا اخْتَارَ فَلاَ تَعْرِضَنَّ لِمَا اخْتَارَهُ- فَلاَ تَزَالُ كَذَلِكَ حَتَّى يَبْقَى مَا فِيهِ- وَفَاءٌ لِحَقِّ اللَّهِ فِي مَالِهِ- فَاقْبِضْ حَقَّ اللَّهِ مِنْهُ فَإِنِ اسْتَقَالَكَ فَأَقِلْهُ- ثُمَّ اخْلِطْهُمَا ثُمَّ اصْنَعْ مِثْلَ الَّذِي صَنَعْتَ أَوَّلاً- حَتَّى تَأْخُذَ حَقَّ اللَّهِ فِي مَالِهِ- وَ لاَ تَأْخُذَنَّ عَوْداً وَ لاَ هَرِمَةً وَ لاَ مَكْسُورَةً وَ لاَ مَهْلُوسَةً وَ لاَ ذَاتَ عَوَارٍ- وَ لاَ تَأْمَنَنَّ عَلَيْهَا إِلاَّ مَنْ تَثِقُ بِدِينِهِ- رَافِقاً بِمَالِ الْمُسْلِمِينَ- حَتَّى يُوَصِّلَهُ إِلَى وَلِيِّهِمْ فَيَقْسِمَهُ بَيْنَهُمْ- وَ لاَ تُوَكِّلْ بِهَا إِلاَّ نَاصِحاً شَفِيقاً وَ أَمِيناً حَفِيظاً- غَيْرَ مُعْنِفٍ وَ لاَ مُجْحِفٍ وَ لاَ مُلْغِبٍ وَ لاَ مُتْعِبٍ- ثُمَّ احْدُرْ إِلَيْنَا مَا اجْتَمَعَ عِنْدَكَ- نُصَيِّرْهُ حَيْثُ أَمَرَ اللَّهُ- فَإِذَا أَخَذَهَا أَمِينُكَ- فَأَوْعِزْ إِلَيْهِ أَلاَّ

ص:708

يَحُولَ بَيْنَ نَاقَةٍ وَ بَيْنَ فَصِيلِهَا- وَ لاَ يَمْصُرَ لَبَنَهَا فَيَضُرَّ [فَيُضِرَّ] ذَلِكَ بِوَلَدِهَا- وَ لاَ يَجْهَدَنَّهَا رُكُوباً- وَ لْيَعْدِلْ بَيْنَ صَوَاحِبَاتِهَا فِي ذَلِكَ وَ بَيْنَهَا- وَ لْيُرَفِّهْ عَلَى اللاَّغِبِ- وَ لْيَسْتَأْنِ بِالنَّقِبِ وَ الظَّالِعِ- وَ لْيُورِدْهَا مَا تَمُرُّ بِهِ مِنَ الْغُدُرِ- وَ لاَ يَعْدِلْ بِهَا عَنْ نَبْتِ الْأَرْضِ إِلَى جَوَادِّ الطُّرُقِ- وَ لْيُرَوِّحْهَا فِي السَّاعَاتِ- وَ لْيُمْهِلْهَا عِنْدَ النِّطَافِ وَ الْأَعْشَابِ- حَتَّى تَأْتِيَنَا بِإِذْنِ اللَّهِ بُدَّناً مُنْقِيَاتٍ- غَيْرَ مُتْعَبَاتٍ وَ لاَ مَجْهُودَاتٍ- لِنَقْسِمَهَا عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ ص- فَإِنَّ ذَلِكَ أَعْظَمُ لِأَجْرِكَ- وَ أَقْرَبُ لِرُشْدِكَ «إِنْ شاءَ اللّهُ»

لغات

روّعه:او را ترساند لا تخدج بالتحيه:سلام را ناقص ادا مکن و بنا به روایت دیگر:تخدج التحيّة،از اخدجت السحابه:ابر دانه های بارانش کم شد.

أنعم له:گفت:بلی عسف:با خشونت و بدون دلیل گرفتن إرهاق:مکلف کردن به امر سخت و مشکل ماشية:گوسفند و گاو عنيف:کسی که نامهربان است.

صدعت المال صدعين:مال را دو قسمت کردم عود:شتر پیر،و آن شتری است که از سن(بازل) که دندان و نیشش بیرون آمده گذشته باشد.

هرمة:کهنسال استأن:مهربانی کرد نقب:شتری که سمهایش نازك شده باشد.

غدر:برکه های آب،جمع غدير مکسوره:آن که یکی از چهار دست و پایش شکسته باشد مهلوسه:بیمار مسلول عوار به فتح عين:عیب و گاهی به ضم نیز خوانده می شود.

مجحف:کسی که با شدت حیوانی را می راند تا گوشتش را ببرد.

ملغب:به زحمت اندازنده لغوب:رنجور کردن اوعزت اليه بکذا:او را به این کار دستور دادم.

حال بين الشيئين:مانع شد مصر:دوشیدن تمام شیر از پستان تمصّر:دوشیدن باقیماندهٔ شیر ترفيه:در آسایش قرار دادن بدن:چاقها،جمع بادن منقيات:حیواناتی که بر اثر چریدن استخوانهایش پر مغز و چربی آن زیاد شد.

ص:709

نطاف:آبهای اندك اعشاب:گیاهان،جمع عشب نقو:استخوان پر مغز

ترجمه

ما،در این جا برخی از جمله هایی از این وصـیتنامه را آوردیم تا معلوم شود که آن حضرت اساس حق را به پا می داشت و مظاهر عدالت را در کارهای کوچك و بزرگ و امور،ریز و درشت،به عنوان قانون رعایت می کرد:

«با توجه به تقوای الهی و احساس مسؤولیّت در برابر خدای یکتا،حرکت کن و هیچ مسـلمانی را مترسان و بر سرزمین او،با اکراه مگذر،و از او بیش از حق خداوند که در مال وی می باشد مگیر،پس هر گاه به سـرزمین قبیله ای رسیدی، در کنار آب فرود آی،بدون این که وارد خانه هایشان شوی،و بعد با آرامش و،وقار به سوی آنان برو،و بر آنان سـلام کن و از اظهار تحیت بر آنان کوتاهی مکن،و سـپس به ایشان بگو:ای بندگان خدا،مرا ولی خدا و خلیفهٔ او به سوی شـما فرسـتاده است تا از شما حق خدا را که در اموالتان می باشد بگیرم آیا چنین حقی از خدا در مالهای شـما وجود دارد که به ولیّش بپردازید؟پس اگر کسی گفت:نه،به او مراجعه نکن و اگر پاسخ مثبت داد،همراهش برو،بدون این که وی را بترسـانی و تهدیـد کنی یا او را به کار مشـکلی مکلف کنی و بر او سـخت بگیری پس هر چه از طلا یا نقره به تو داد،بگیر و اگر دارای گوسـفند یا شتر باشد،بی اجازهٔ او داخل آن مشو زیرا بیشتر آنها مال اوست و هنگامی که داخل شدی مانند شخص مسلط و سختگیر رفتار مکن و حیوانی را فراری مـده و مترسـان و در میان آنها صاحبش را ناراحت مکن،آنها را به دو گروه تقسـیم کن و مالکش را مخیر کن که هر کدام را می خواهد برگزیند،و در انتخاب کردنش بر او اعتراض مکن سپس قسمت باقیمانده را دو نیمه کن و وی را مخیر کن یکی را انتخاب کند باز هم به او در این گزینش خرده مگیر،و بر همین منوال تقسیم کن تا آن جا که باقیمانده تنها به اندازهٔ

حق خـدا باشـد و آن را بگیر باز هم اگر خواست که از نو تقسـیم کنی بپذیر پس آنها را با هم مخلوط کن و مانند گذشـته تقسـیم کن تا حق خداونـد را از مـال وی بگیری،حیوان هـای پیر و دست و پا شکسـته و بیمار و معیوب را مگیر،و آنها را به غیر از کسـی که به دینش اطمینان داری و نسـبت به مال مسـلمانان دلسوز است وامگذار تا آن را به پیشوای مسـلمین برساند و در میانشان تقسـیم کند نگهداری آنها را جز به شخص خیرخواه و مهربان و امین و حافظ که نه سـختگیر است و نه اجحافگر،نه تنـد می راند و نه آنها را خسـته می کند واگذار مکن،و هر چه را جمع آوری کردی بزودی به سوی ما روانه کن تا در مصارفی که خداوند فرمان داده مصـرف کنیم،آن گاه که آن را به دست امین خود می دهی،به او سفارش کن که بین شتر و نوزادش جدایی نیاندازد و شیرش را تا آخرند و شد که به بچه اش زیان وارد شود،و زیاد بر آن سوار نشود که خسته اش کند و در سواری و دوشیدن میان آن و شتران دیگر عدالت و برابری را رعایت کند،آسایش بیشتر خسته را فراهم کرده،آن را که پایش سائیده شده و از رفتن ناتوان شده به آرامش و آهستگی براند آنها را به برکه ها و آبگاههایی وارد کند که شترها بر آنها می گذرند و از زمین گیاهدار به جاده های بی گیاه منحرفشان نکند،و ساعتهایی آنها را استراحت دهد و چون به آبهای اندك و علفزار برسد مهلت دهد تا آب بنوشـند و علف بخورند تا وقتی که به ما می رسند به اذن خدا فربه و سر حال باشند نه خسته و کوفته،تا آنها را بر طبق کتاب خدا و سنت پیامبرش بخش و قسمت کنیم،این برنامه سبب بزرگی پاداش و هدایت رستگاری تو خواهد بود. «إِنْ شاءَ اللّهُ »

شرح

در این فصل امام(علیه السـلام)به نماینـدهٔ خود که عامل جمع آوری زکات و صدقات بود،روش گرفتن آن را از صاحبانش و رعایت عدل و داد را در این مورد آموخته است و او را دسـتور داده است که بـا مالـداران با مهربانی و نرمی رفتار کنـد.یادآوری می شود که رفق و مـدارا با مردم اگر چه از مهمترین

دستورهای پیامبر اسلام است به دلیل آن است که سبب تالیف قلوب است و توجه جامعه را به سوی او و گفته هایش جلب می کند،اما در این مورد از اهمیت بیشتری برخوردار است و نیاز فراوانتری به آن احساس می شود،توضیح آن که هدف از این سفارشها و راهنماییها آن است که از مردم عزیزترین دستاوردشان که مال و منالشان باشد گرفته شود،از این رو برای جلب رضایت آنان تا این تکلیف سخت را بپذیرند نیاز به نرمی و ملایمت و مهربانی بیشتر است.لذا امام(علیه السلام)در این سخنان،کارگزارش را سفارش به انجام رفق و مدارا و آسان گرفتن کار،می فرماید تا دلهای صاحبان اموال را برای ادای حقوق الهی جلب کند.

چند نکته بر جسته در این سفارشنامه وجود دارد که به ذکر آنها می پردازیم :

1-چون حرکت و اقدام به منظور جمع آوری زکات و صدقات،عملی دینی و از جملهٔ عبادتهاست از این رو لازم است که به قصد تقرب به پیشگاه خداوند و خالصا لوجه اللّه انجام پذیرد،به این دلیل نمایندهٔ خود را امر می کند که در حرکت خود به سوی آن،تنها متوجه به خدا و تقوای او باشد بدون کوچکترین توجهی به غیر او.

2-مانند فرمانروایان ستمکار،در دل مسلمانان رعب و ترس ایجاد نکند،و از اختیارات خود سوء استفاده نکند،چنان که گوسفندی یا شتری بدون رضایت او بگیرد،یا این که روی زمین یا میان گلهٔ گوسفند و شتران او در حالی که صاحبش ناراحت می شود وارد نشود.

کلمهٔ کارها حال از ضمیر در علیه که در محل جرّ است می باشد .

3-به او دستور می دهد که هر گاه به سرزمین یکی از قبایل وارد می شود، سر جوی و محل آب آنها که عادة با خانه هایشان فاصله دارد،فرود آید و بر در

خانه های آنان فرود نیاید زیرا باعث زحمت آنها می شود.

4-از عبارت امض الیهم ،تا جملهٔ و لا تسوءنّ صاحبها ،آنچه موجب مصلحت و سزاوار است که در حق آنان عمل کند به وی آموخته است.کارهایی که سبب شفقت بر آنهاست از قبیل وقار و آرامش و ایستادن در میان جمع آنان توأم با گفتارهایی از قبیل سلام گفتن و ابلاغ رسالت آن حضرت و چگونگی گفتارها مثل کامل کردن تحیت و با نرمی و ملاطفت سخن گفتن تمام اینها دستوراتی است که امر به انجام دادنشان فرموده،و جملهٔ فوق شامل منهیات و کارهایی هم هست که دستور ترکش را داده است از جملهٔ آنها:مسلمانی را نترساند و به آینده اش بدبین نکند و بر او سخت نگیرد و تکلیف شاق بر او محول نکند،بدون اذن او در میان شتران و گوسفندانش داخل نشود،و مانند زورمداران و ستمکاران بر آنان وارد نشود و حیوانی را رم ندهد و با زجر دادن و زدنشان صاحب آنها را آزرده خاطر نکند که تمام اینها بر خلاف نظر شارع است .

5-نکتهٔ پنجم:امام در این دستور نامه نهی از آزردن حیوانات و داخل شدن بدون اجازهٔ صاحبشان را دلیل ذکر کرده است که اکثر حیوانات مال صاحبشان است،و این امر به جای مقدمهٔ صغرای قیاس مضمر از شکل اول می باشد که نتیجهٔ آن،نهی فوق است و کبرای آن چنین می شود:هر کس که بیشترین مال،از آن او باشد برای تصرف در آن از دیگران شایسته تر است و لازمه اش آن است که تصرف دیگران و داخل شدن آنان بدون اذن او جایز نیست .

6-و اصدع المال...فی ماله ،در این جمله ها روش استخراج صدقه و بیرون کشیدن زکات از میان شتران و گوسفندان را بیان فرموده است که آنها را دو نیمه کند و صاحبشان را بر انتخاب هر کدام از آنها آزاد گذارد و هنگامی که یکی را برگزید بر او خرده نگیرد،و به او نگوید که«این نشد،دوباره انتخاب کن»،و سپس نیمهٔ دیگر را دو قسمت کند و او را برای گزینش مختار گذارد و

این تقسیمات را ادامه دهد تا آن جا که یکی از دو قسمت به مقدار زکات واجب یا اندکی بیشتر رسد که در این صورت صاحب مال را آزاد می گذارد که هر طرف را می خواهد برگیرد و طرف دیگر اگر به اندازهٔ حق واجب الهی یا اندکی کمتر باشد نمایندهٔ امام تصرف کند و اگر بیشتر باشد زیادیش را به صاحب مال برمی گرداند و در آخرین انتخاب هم اگر پشیمان شود و بخواهد دوباره انتخاب کند او را آزاد بگذارد تا نگرانی که احیانا به سبب از دست دادن قدری از مال و ثروتش برایش پیدا شده بر طرف شود و تسکین خاطر یابد .

7-امام(علیه السلام)نمایندهٔ خود را از گرفتن حیواناتی که دارای برخی عیبها مثل پیری و شکستگی و مسلولیت و دیگر بیماریهای درونی باشد منع کرده تا رعایت حق الهی که بسیار مهم است شده باشد و هم با مصارف هشتگانه که در قرآن ذکر شده است مناسبت داشته باشد که عبارتند از فقرا و مساکین و جز آنها.

قطب الدین راوندی رحمة اللّه علیه می گوید ظاهر سخن امام آن است که قبل از آن که دست به تقسیم بزند باید حیواناتی که دارای،عیبهای یاد شده باشند از میان گلّه بیرون آورند و بعد تقسیمها را شروع کنند.

8-دستور داده است که برای نگهداری و محافظت اموال صدقه،کسی را انتخاب کند که مورد اطمینان باشد،دیانتش کامل و خیرخواه خدا و رسولش باشد و نسبت به حیوانات مهربان باشد در کار خود نه ضعیف و نه تجاوزگر و نه سختگیر باشد و تمام اینها از اموری است که برای حفظ حقوق واجب الهی لازم است .

9-و نیز به نمایندهٔ خود دستور می دهد که آنچه از مال زکات جمع کرده بزودی به سوی او حمل کند و این مطلب دو دلیل دارد:

الف-احتیاج زیادی به صرف و خرج کردن در مواردش احساس می شود.

ب-تا این که مبادا پیش از رسیدن به مستحقان به عللی تلف شود و از بین برود.

ص:714

10-آخرین نکته سفارش به رعایت حال حیوانات فرموده است که نماینده اش به امینی که برای حفظ آنها مامور کرده بگوید: میان ناقه و بچه اش فاصله ایجاد نکند و تمام شیرش را ندوشد، زیرا این دو عمل به طفل زیان وارد می کند، زیاده از حدّ از او سواری نگیرد و چنان نباشد که زحمتها را منحصر به یکی کند و بقیه را معاف دارد زیرا این کار بسیار ضرر دارد اما رعایت حد اعتدال ضرر سواری را کاهش می دهد و حکایت از مهربانی طبیعی می کند و همچنین استراحت دادن به حیوان خسته و آسان گرفتن بر زخمی و سم ساییده و لنگ لازم است، و نیز دستور می دهد که در مسیر راه آنها را به علفزارها و محل آب داخل کند و در ساعتهای آسایش به آنها فرصت تنفس و استراحت دهد تا وقتی که به محل معین رسیدند چاق و سر حال باشند و در بارهٔ هدف از این امر و نهی ها می فرماید: تا این که آنها را بر طبق کتاب خدا و روش پیامبرش تقسیم کنیم، این مطلب با این که از وضع و حال آن حضرت، برای هر کسی معلوم و مشخص است اما چون در رعایت حال این حیوانات سفارش زیاد فرمود، ممکن است برای برخی اوهام فاسده، این تصور پیدا شود که شاید به سبب غرض شخصی که نفعش به خودش می رسد، و بر خلاف کتاب خدا و سنت پیامبر است این همه اصرار دارد، لذا فرموده است: طبق کتاب خدا و سنت پیامبر تقسیم کنیم، و سپس نمایندهٔ خود را تشویق کرده است به این که این اعمال پاداش او را نزد خداوند زیاد می کند و هدایت و رشد او را به راه خداوند نزدیکتر می کند. این که پاداش وی را می افزاید به دلیل آن است که این کارها مشقّت و رنج او را زیاد می کند و زیادی مشقت باعث زیادی اجر و مزد می باشد، و این که رشد و هدایتش را نزدیکتر می کند به این سبب است که در این امر به دنبال امام رفته و پیروی از هدایت و ارشاد او کرده است که در قبل آگاهی از آن نداشت. توفیق از خداوند است.

ص:715

26-عهدنامهٔ امام(علیه السلام)به یکی از عاملانش که او را برای جمع آوری زکات و صدقه مامور

اشاره

کرده بود:

آمُرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ فِي سَرَائِرِ أَمْرِهِ وَ خَفِيَّاتِ عَمَلِهِ- حَيْثُ لاَ شَاهِدَ غَيْرُهُ وَ لاَ وَكِيلَ دُونَهُ- وَ آمُرُهُ أَلاَّ يَعْمَلَ بِشَيْءٍ مِنْ طَاعَةِ اللَّهِ فِيمَا ظَهَرَ- فَيُخَالِفَ إِلَى غَيْرِهِ فِيمَا أَسَرَّ- وَ مَنْ لَمْ يَخْتَلِفْ سِرُّهُ وَ عَلاَنِيَتُهُ وَ فِعْلُهُ وَ مَقَالَتُهُ- فَقَدْ أَدَّى الْأَمَانَةَ وَ أَخْلَصَ الْعِبَادَةَ- وَ آمُرُهُ أَلاَّ يَجْبَهَهُمْ وَ لاَ يَعْضَهَهُمْ- وَ لاَ يَرْغَبَ عَنْهُمْ تَفَضُّلاً بِالْإِمَارَةِ عَلَيْهِمْ- فَإِنَّهُمُ الْإِخْوَانُ فِي الدِّينِ- وَ الْأَعْوَانُ عَلَى اسْتِخْرَاجِ الْحُقُوقِ- وَ إِنَّ لَكَ فِي هَذِهِ الصَّدَقَةِ نَصِيباً مَفْرُوضاً وَ حَقّاً مَعْلُوماً- وَ شُرَكَاءَ أَهْلَ مَسْكَنَةٍ وَ ضُعَفَاءَ ذَوِي فَاقَةٍ- وَ إِنَّا مُوَفُّوكَ حَقَّكَ فَوَفِّهِمْ حُقُوقَهُمْ- وَ إِلاَّ تَفْعَلْ فَإِنَّكَ مِنْ أَكْثَرِ النَّاسِ خُصُوماً يَوْمَ الْقِيَامَةِ- وَ بُؤْسَى لِمَنْ خَصَمُهُ عِنْدَ اللَّهِ الْفُقَرَاءُ وَ الْمَسَاكِينُ- وَ السَّائِلُونَ وَ الْمَدْفُوعُونَ وَ الْغَارِمُونَ وَ ابْنُ السَّبِيلِ- وَ مَنِ اسْتَهَانَ بِالْأَمَانَةِ وَ رَتَعَ فِي الْخِيَانَةِ- وَ لَمْ يُنَزِّهْ نَفْسَهُ وَ دِينَهُ عَنْهَا- فَقَدْ أَحَلَّ بِنَفْسِهِ الذُّلَّ وَ الْخِزْيَ فِي الدُّنْيَا- وَ هُوَ فِي الآخِرَةِ أَذَلُّ وَ أَخْزَى- وَ إِنَّ أَعْظَمَ الْخِيَانَةِ خِيَانَةُ الْأُمَّةِ- وَ أَفْظَعَ الْغِشِّ غِشُّ الْأَئِمَّةِ وَ السَّلاَمُ

لغات

جبهته بالمکروه:او را به کار ناپسند وادار کردم عضهته عضها:دروغ و بهتان را به او نسبت دادم.

فاقه،بؤس و فظع:سختی و شدت

ترجمه

«او را سفارش می کنم که در نهانیها و کردارهای پوشیده اش،پرهیزکاری

ص:716

و ترس از مخالفت خدا را پیشه کند،آن جا که غیر از خدا حاضر و ناظر نیست و جز او نگهبان و وکیلی نمی باشد.

و سفارش می کنم.چنان نباشد که در کارهای آشکار و ظاهر اطاعت از خدا کند و در امور پنهانی مخالفت او را انجام دهد.کسی که نهان و آشکارایش، کردار و گفتارش با هم اختلاف ندارد حقّا که امانت را رعایت کرده و عبادت را خالص انجام داده است.

او را سفارش می کنم که صاحبان اموال را به زحمت نیاندازد و به آنان بهتان نزند و نسبت به دروغ ندهد و به سبب فرمانروایی بر آنها،از روی سرکشی از آنان روی برنگرداند،زیرا آنان از نظر دینی،برادر و در تهیه و استخراج حقوق الهی یاورند،و برای تو در این مال زکات،بهرهٔ ثابت و حق آشکاری است و نیز کسانی از بینوایان و ناتوانان در این اموال با تو شریکند،ما که حق تو را می دهیم تو نیز حق آنان را بپرداز،و گرنه روز قیامت تو از همهٔ مردم دشمن دارتر خواهی بود، و بدا بر حال کسی که خصم او،نزد خداوند تهیدستان و بیچارگان و دریوزه گان و دفع شدگان و بدهکاران و در راه ماندگان باشند (1)،و هر کس که امانت را خوار دارد و به خیانت آلوده شود و نفس خود و دیانتش را از آن پاك نکند،در دنیا خواری و رسوایی را بر خود،روا داشته و در آخرت نیز خوارتر و رسواتر خواهد بود،و بزرگترین خیانت،خیانت به ملت و سخت ترین حیله گری و نیرنگ، دغلکاری با پیشوایان است .»

شرح

در این عهدنامه امام(علیه السلام)دستورهایی صادر فرموده است که بعضی مربوط به ادای حق خداست و بعضی دیگر در بارهٔ مهربانی و احترام نسبت به مردم و صاحبان اموال می باشد تا رضایت آنان را جلب و نظم جامعه را حفظ کند اما

1- بر طبق آنچه در شرح بیان شده ظاهرا مراد عاملین زکاتند ولی در فیض الاسلام بینوایان رانده شده و در شرح مکارم محرومان،ذکر شده است.(مترجم)

آنچه مربوط به حق خدای تعالی است دو امر می باشد:

1-در امور پنهانی و کارهای غیر آشکار خود از مخالفت فرمان الهی بپرهیزد که این است تقوای حقیقی و سودمند.

حیث لا شـهید غیره و لا وکیل دونه ،در این جمله که جایگاه و موضع پنهان داشـتن عمل،و پوشانـدن کارها را بیان فرموده و این که گواه و صاحب اختیاری بجز خداونـد نیست هـدف حضـرت،هشدار و ترساندن اوست که حق تعالی به رازهای پنهانی بندگان و کارهای پوشـیدهٔ آنهـا آگـاه است و تـو هم نشود که هر کس مخفیـانه عملی انجـام داد یـا رازی در دل داشت تنهـا خودش آگـاه است و دیگری از آن خـبر ندارد،آری تنها خداست که بر تمام اسرار،آگاه و در کلیهٔ امور صاحب اختیار است.

2-در فرمانبرداری از دسـتورهای خداوند ظاهر و باطن خود را یکی کند و عبادتهایی را که در آشـکار انجام می دهد خالی از خودنمایی و ریا و سمعه بجای آورد.

حرف«ما»در عبارت فیما،موصول و به معنای الذی می باشد و احتمال می رود که مصدریه باشد .

و من لم یختلف...العباده ،امام(علیه السـلام)با ذکر این جمله نمایندهٔ خود را بر این امر تشویق و وادار می کند که حالت نهان و آشـکار،و کردار و گفتارش را یگانه کند زیرا این عمل سبب اخلاص در عبادت خداوند،و ادای امانت او می شود که با زبان پیامبرش و پیشوایان دینی بندگان خود را بر آن مکلف کرده و بدیهی است که این مطلب موجب کسب ثواب از نزد پروردگار و امان یافتن از خشم و عذاب الهی می باشد .

دسـتورهایی که در بارهٔ رفتار با مردم و مهربانی کردن نسـبت به آنان صادر فرموده،نیز دو قسم می باشـد که قسـمتی به صاحبان اموال تعلق دارد که باید

زکات بدهند و قسمت دیگر راجع به رفتار با مستحقان است.

آنچه در بارهٔ رفتار با زکات دهنـدگان فرموده آن است که با آنها برخورد ناروا نکنـد و نسـبت دروغگویی به ایشان ندهد،و به دلیل ریاست و فرمانروایی که بر آنها دارد با برتر شمردن خود از آنان رو بر نگرداند و بر آنها فخرفروشی و اظهار بلند مقامی نکند.

نصب تفضیلا از باب مفعول له می باشد.

انهم الاخوان...الحقوق ،در این عبارت حضـرت برای اثبات فرمایش خود به قیاس مضمر از شکل اول استدلال کرده که صغرای آن جملهٔ متن است و کبرایش چنین است که:هر کس برادر دینی و یاور و معین در تهیه صدقات و حقوق باشد لازم است اموری که گفته شد در باره اش رعایت شود.

این که صاحبان اموال در اسـتخراج مالیات و صدقات کمك و یاورند،به این دلیل است که اموال را آنها به دست می آورند و صدقات را آنها می دهنـد و روشن است که این مطلب در صورتی تحقق می یابـد که مورد احترام و مهربانی واقع شوند و کارهای ناپسـندی که بیان فرمود در بارهٔ آنان انجام نگیرد تا ناراضـی و از مسـیر حق منحرف نشونـد و از دادن زکات و صـدقات خودداری نکنند که در مقدار آن کاهش پیدا خواهد شد و ممکن است عبارت فوق را شامل حال لشکریان و سربازان نیز بدانیم.بخش بعدی در بارهٔ حقوق مستحقان است :

و إنّ لك...و امّا موفوك حقّك ،در این عبارت برای حسن رفتار با مستحقان و کمال رعایت حقوق آنها دلیل آورده است.

جملهٔ مذکور در متن در حکم صـغرای شـکل اوّلی است که تقدیر کبرایش این است:هر کس را که در مالی بهره ای معین و واجب باشد و در آن بهره، شرکایی هم نیازمند و بینوا داشته باشد و حق خود را هم از آن مال بطور کامل

بستاند،بر او لازم است که حق شریکان خود را نیز کاملا پرداخت کند.این مقدمهٔ کبری که تقدیرش بیان شد،در سخن امام،با قیاس دیگری که مرکب از دو متصله است مورد استدلال واقع شده که صغرای این قیاس از این قرار است:اگر حق این شرکای خود را ندهی،کسی خواهی بود که دشمنانش اکثر مردم هستند یعنی فقرا و مساکین و سایر مستحقان و هر کس دشمنانش بیشتر مردم باشند یعنی همهٔ اصناف،پس بدا بر حالش در نزد خداوند،روز قیامت و نتیجهٔ این قیاس،قضیهٔ متصله ای است که از مقدم صغری و تالی کبری ترکیب یافته به این قرار:اگر حق آنان را ندهی بدا به حالت،این بیان را امام(علیه السلام)به منظور تهدید فرموده،و عامل زکات را بیم داده است از آن که در بارهٔ مستحقان از کوچکترین ستمی دوری کند.

کلمهٔ شرکاء عطف است بر حقا معلوما ،و اهل المسکنه صفت آن است و بؤسا مصدر و مفعول مطلق،گروههایی که مورد مصرف صدقات هستند هشت گروهند که در قرآن شمرده شده اند «إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَراءِ» تا «وَ ابْنِ السَّبِيلِ» (1)».

واژهٔ فقیر بر طبق قول ابن عباس و جمعی دیگر از مفسران،شخص خودداری است که عفت خود را حفظ می کند و از کسی سؤال نمی کند اما مسکین شخصی است که سؤال می کند.اصمعی گفته است:فقیر کسی است که به اندازهٔ خوراکش دارد،اما مسکین آن است که هیچ ندارد.

عاملون ،کارگزاران که در جمع آوری صدقات کوشش دارند،و امام مزد کار آنان را به اندازهٔ بقیهٔ گروهها می پردازد. مولفه قلوبهم :عده ای از اشراف عرب که پیغمبر در آغاز اسلام از آنها دلجویی می کرد و سهمی از زکات به آنان می داد تا در مقابل خویشان خود از پیامبر و اسلام دفاع کنند و در برابر دشمنان

1- سوره توبه آیه(9)(59).

آنها را یاری کنند مثل،عباس بن مرداس،و عیینه بن حصن،و جز اینها،و بعدها که مسلمانان قدرت پیدا کردند،از کمك و یاری آنان بی نیاز شدند.

«وَ فِي الرِّقابِ» ،یعنی در آزاد کردن بندگان،ابن عباس گفته است:منظور بندگان مکاتب می باشند که سهمی به آنها داده می شود تا به صاحبان خود بدهند و آزاد شوند،و قرض داران کسانی هستند که مدیون شده اند در حالی که نه اسراف و ولخرجی داشته و نه مال را در راه معصیت مصرف کرده اند.

و مراد از «وَ فِي سَبِيلِ» جنگاوران و مرزداران می باشد «وَ ابْنِ السَّبِيلِ» :در سفر مانده که مالی برای مصرف خود ندارد،به او نیز از صدقات داده می شود اگر چه در وطنش دارای ثروت باشد.

در این عهدنامه امام(علیه السلام)برای کارگزار خود کسانی از مستحقان را که شفقت و مهربانی در بارهٔ آنان را لازم می داند به یك فرض پنج طایفه و به فرض دیگر چهار گروه ذکر کرده است:

فرض نخست آن است که سائلان را در مساکین داخل بدانیم،و منظور از دفع شدگان هم عاملان زکات باشند و قرضدار و ابن السبیل هم که در آخر ذکر شده است پس پنج گروه می شوند،و این که امام از عاملان تعبیر به دفع شدگان فرموده،یا به این دلیل است که دفع می شوند یعنی برای جمع آوری مالیات دور فرستاده می شوند،و یا به این علت است که وقتی پیش صاحبان اموال می آیند که زکات بگیرند صاحبان اموال آنها را از خود می رانند و دور می کنند و سبب این که حضرت جمع کنندگان زکات را به این صفت ذلّت و خواری تعبیر فرموده این است که تواضع داشته باشند و نسبت به صاحبان اموال یا مستحقان زکات دلجویی و مهربانی کنند و ریاست و تسلط باعث فخر و تکبرشان نشود.

فرض دیگر که در سخن امام چهار طایفه ذکر شده،در صورتی است که

منظور از دفع شدگان نیز فقرای سؤال کننده باشند،به دلیل این که در هنگام سؤال از مردم،مورد طرد و دفع واقع می شوند،چنان که یکی از شارحان نهج البلاغه بیان کرده است.در هر حال این که حضرت به ذکر همین چند طایفه قناعت کرده و بقیه را ذکر نفرموده است به این دلیل می باشد که اینها از بقیهٔ گروهها بیچاره تر و ضعیفتر هستند .

و من استهان....و اخری ،این جمله در حکم کبرای قیاس مضمری است که به منظور تهدید و بیم دادن از خیانت،در صورتی که حقوق مستحقان را ندهد،بر لزوم ذلت و خواری دنیا و آخرت استدلال شده است،و تقدیر اصل قیاس این است:اگر حقوق آنها را ندهی،امانت را سبك شمرده ای و به خیانت گراییده ای و هر کس چنین باشد در دنیا خود را خوار و زیانکار کرده و در آخرت ذلیلتر و خوارتر خواهد بود.

روایت دیگر در متن سخن امام به جای احلّ ،اخلّ بنفسه آمده یعنی آنچه سزاوار وی بوده ترك کرده است،و روایت دیگر:احلّ نفسه ذکر کرده،یعنی نفس خود را آزاد گذاشته است و بنا بر دو روایت اخیر أذلّ مبتدای مؤخر و فی الدنیا خبر مقدم می باشد.

خیانت یکی از صفات ناپسند و طرف تفریط فضیلت امانت است چنان که غشّ یکی از خصال ناروا و نقطهٔ مقابل درستی و خیرخواهی می باشد،البته خیانت اعم از غش است و بالاخره این دو،رذیلهٔ اخلاقی از شاخه های صفت زشت فحور و گناهکارند .

و انّ اعظم الخیانه... ،در این عبارت که آخرین مطلب است خیانت به امت و امام را بزرگترین خیانت و دردناکترین نادرستی می داند،زیرا ضرر آن دامنگیر تمام جامعهٔ مسلمین و سبب خیانت خاص نسبت به پیشوای مسلمانان می شود که او با فضیلت ترین مردم و سزاوارترین آنان به نصیحت و خیرخواهی

می باشد و هر گاه مطلق خیانت اگر چه در حق کمترین انسان و در بارهٔ کوچکترین امری ممنوع اعلام شود و انجام دهندهٔ آن مستحق کیفر و مجازات باشد،پس چنین خیانت بزرگی به عقاب و کیفر شدید سـزاوارتر خواهد بود،و تمام این وعیدها و بیم دادنها به منظور آن است که طرف خطاب را از خیانت و سبك شمردن امانت دور و بر حذر دارد.به امید توفیق الهی.

ص:723

27-عهدنامهٔ امام(علیه السلام)به محمد بن ابی بکر آن گاه که وی را مامور ولایت مصر کرد:

قسمت اوّل عهدنامه

اشاره

:فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ أَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ- وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ وَ آسِ بَيْنَهُمْ فِي اللَّحْظَةِ وَ النَّظْرَةِ- حَتَّى لاَ يَطْمَعَ الْعُظَمَاءُ فِي حَيْفِكَ لَهُمْ- وَ لاَ يَيْأَسَ الضُّعَفَاءُ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ- فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُسَائِلُكُمْ مَعْشَرَ عِبَادِهِ- عَنِ الصَّغِيرَةِ مِنْ أَعْمَالِكُمْ وَ الْكَبِيرَةِ وَ الظَّاهِرَةِ وَ الْمَسْتُورَةِ- فَإِنْ يُعَذِّبْ فَأَنْتُمْ أَظْلَمُ وَ إِنْ يَعْفُ فَهُوَ أَكْرَمُ- وَ اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ- أَنَّ الْمُتَّقِينَ ذَهَبُوا بِعَاجِلِ الدُّنْيَا وَ آجِلِ الآخِرَةِ- فَشَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ- وَ لَمْ يُشَارِكْهُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا فِي آخِرَتِهِمْ- سَكَنُوا الدُّنْيَا بِأَفْضَلِ مَا سُكِنَتْ وَ أَكَلُوهَا بِأَفْضَلِ مَا أُكِلَتْ- فَحَظُوا مِنَ الدُّنْيَا بِمَا حَظِيَ بِهِ الْمُتْرَفُونَ- وَ أَخَذُوا مِنْهَا مَا أَخَذَهُ الْجَبَابِرَةُ الْمُتَكَبِّرُونَ- ثُمَّ انْقَلَبُوا عَنْهَا بِالزَّادِ الْمُبَلِّغِ وَ الْمَتْجَرِ الرَّابِحِ- أَصَابُوا لَذَّةَ زُهْدِ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ- وَ تَيَقَّنُوا أَنَّهُمْ جِيرَانُ اللَّهِ غَداً فِي آخِرَتِهِمْ- لاَ تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ وَ لاَ يَنْقُصُ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنْ لَذَّةٍ- فَاحْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ الْمَوْتَ وَ قُرْبَهُ- وَ أَعِدُّوا لَهُ عُدَّتَهُ- فَإِنَّهُ يَأْتِي بِأَمْرٍ عَظِيمٍ وَ خَطْبٍ جَلِيلٍ- بِخَيْرٍ لاَ يَكُونُ مَعَهُ شَرٌّ أَبَداً- أَوْ شَرٍّ لاَ يَكُونُ مَعَهُ خَيْرٌ أَبَداً- فَمَنْ أَقْرَبُ إِلَى الْجَنَّةِ مِنْ عَامِلِهَا- وَ مَنْ أَقْرَبُ إِلَى النَّارِ مِنْ عَامِلِهَا- وَ أَنْتُمْ طُرَدَاءُ الْمَوْتِ- إِنْ أَقَمْتُمْ لَهُ أَخَذَكُمْ وَ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنْهُ أَدْرَكَكُمْ- وَ هُوَ أَلْزَمُ لَكُمْ مِنْ ظِلِّكُمْ- الْمَوْتُ مَعْقُودٌ بِنَوَاصِيكُمْ وَ الدُّنْيَا تُطْوَى مِنْ خَلْفِكُمْ- فَاحْذَرُوا ناراً قَعْرُهَا بَعِيدٌ وَ حَرُّهَا شَدِيدٌ وَ عَذَابُهَا جَدِيدٌ- دَارٌ لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ- وَ لاَ تُسْمَعُ فِيهَا دَعْوَةٌ وَ لاَ تُفَرَّجُ فِيهَا كُرْبَةٌ- وَ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ يَشْتَدَّ

ص:724

خَوْفُكُمْ مِنَ اللّهِ- وَ أَنْ يَحْسُنَ ظَنُّكُمْ بِهِ فَاجْمَعُوا بَيْنَهُمَا- فَإِنَّ الْعَبْدَ إِنَّمَا يَكُونُ حُسْنُ ظَنِّهِ بِرَبِّهِ- عَلَى قَدْرِ خَوْفِهِ مِنْ رَبِّهِ- وَ إِنَّ أَحْسَنَ النَّاسِ ظَنّاً بِاللَّهِ أَشَدُّهُمْ خَوْفاً لِلَّهِ- وَ اعْلَمْ يَا؟مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ؟- أَنِّي قَدْ وَلَّيْتُكَ أَعْظَمَ أَجْنَادِي فِي نَفْسِي أَهْلَ؟مِصْرَ؟ فَأَنْتَ مَحْقُوقٌ أَنْ تُخَالِفَ عَلَى نَفْسِكَ- وَ أَنْ تُنَافِحَ عَنْ دِينِكَ- وَ لَوْ لَمْ يَكُنْ لَكَ إِلاَّ سَاعَةٌ مِنَ الدَّهْرِ- وَ لاَ تُسْخِطِ اللَّهَ بِرِضَا أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ- فَإِنَّ فِي اللَّهِ خَلَفاً مِنْ غَيْرِهِ- وَ لَيْسَ مِنَ اللَّهِ خَلَفٌ فِي غَيْرِهِ- صَلِّ الصَّلاَةَ لِوَقْتِهَا الْمُؤَقَّتِ لَهَا- وَ لاَ تُعَجِّلْ وَقْتَهَا لِفَرَاغٍ- وَ لاَ تُؤَخِّرْهَا عَنْ وَقْتِهَا لاِشْتِغَالٍ- وَ اعْلَمْ أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ مِنْ عَمَلِكَ تَبَعٌ لِصَلاَتِكَ

لغات

قلّده الامر:آن کار را مانند قلاّده بر گردن او قرار داد،از باب استعاره می باشد.

حظّ:فراوان،حظّی من کذا،آن گاه که بهره ای افزون و منزلتی،نصیبش شود.

جبّار:بسیار تکبر کننده.

طرداء:جمع طرید:شکاری که تعقیب می شود.

خلف:عوض.

ترجمه

«بالت را برای اهل مصر بگستر و کنارت را برای آنان همواردار و بر ایشان گشاده رو باش و در نگریستن بر آنها از نظر زیر چشمی و نگاه کردن کامل، یکنواختی را رعایت کن تا این که بزرگان به منظور سود بردن خود به حمایت بی دلیل تو طمع نکنند و ضعیفان از عدل و دادگری تو بر آنها نومید نشوند، زیرا خدای تعالی از شما بندگانش در مورد اعمالتان چه کوچك و چه بزرگ و چه ظاهر و چه پنهان سؤال خواهد کرد،پس اگر کیفر کند،شما ستمکارید و اگر گذشت کند او بخشنده تر است.

ای بندگان خدا،بدانید که پرهیزکاران(سود)دنیای زودگذر و آخرت آینده را بردند،پس با اهل دنیا در دنیای آنها شرکت داشتند،اما اهل دنیا در آخرت با آنان شریك نبودند.در دنیا با بهترین وضع ساکن بودند،و از بهترین خوراکیهایش استفاده کردند،از دنیا همان بهره ای را بردند که سرمایه داران بردند و چیزی را گرفتند

که جباران و متکبران گرفتند،و سپس با توشه ای رساننده و تجارتی سودآور از دنیا رفتند،در دنیای خود لذت زهد را چشیدند و یقین کردند که فردا در آخرت همسایگان خدا هستند،دعایشان ردّ نمی شود و از بهرهٔ لذت آنان چیزی کم نمی آید،پس ای بندگان خدا از مرگ و نزدیك شدن آن بر حذر باشید،و ساز و برگ آن را آماده دارید،زیرا که با امری بزرگ و خطرناك می آید،خیر و نیکی را می آورد که هرگز با آن بدی نیست و یا شرّ و بدی را می آورد که هرگز با آن خیری نیست،پس چه کسی به بهشت نزدیکتر از کسی است که کار بهشت را انجام می دهد و کیست نزدیکتر به دوزخ از کسی که کار دوزخ می کند؟و شما رانده شدگان مرگ هستید که اگر بایستید شما را می گیرد و اگر از آن بگریزید شما را در می یابد،و او از سایه با شما همراهتر است،مرگ به موهای پیشانی شما بسته شده و دنیا از پی شما درهم پیچیده می شود،پس بترسید از آتشی که گودیش طولانی و گرمیش سخت و عقوبتش تازه به تازه است خانه ای است که در آن رحمت نیست و خواهشی در آن پذیرفته نمی شود و غم و اندوهی بر طرف نمی شود.و اگر بتوانید خوف و ترستان را از خدا زیاد کنید و امیدتان را به او نیك کنید بین ترس و امید را جمع کنید،زیرا بندهٔ کامل خدا کسی است که حسن ظنش به خدا به اندازهٔ ترسش از وی باشد،و نیك بین ترین مردم به خدا،ترسناکترین ایشان از اوست.

آگاه باش ای محمد بن ابی بکر،که من تو را بر بزرگترین متصرفات خودم:

مصر،فرمانروایی دادم،پس بر تو لازم است که مخالفت با نفس کرده،از دین و آیینت دفاع کنی هر چند بجز یك ساعت از روزگار برایت باقی نمانده باشد،و به منظور خشنودی هیچ کس از آفریدگان،خدا را به خشم نیاور،زیرا هر چه که در نزد غیر خداست عوضش نزد خود او می باشد،ولی عوض آنچه نزد خداست نزد غیر او نمی باشد.

نماز را در وقتی که مشخص شده است بجای آور،و به دلیل بی کاری آن را پیش از وقت انجام مده و به علت کار داشتن آن را از وقتش مگذران،و بدان که هر یکی از کارهایت تابع نمازت می باشد .»

ص:726

شرح

این فصل از عهدنامهٔ امام برگزیده از کلماتی طولانی،و اصول مطالب آن شش امر است:

1-امر اول محمد بن ابی بکر را به مکارم اخلاق در بارهٔ رعایا سفارش کرده و در این زمینه چند دستور صادر فرموده است :

الف-او را امر به خفض جناح فرموده است.در توضیح این عبارت بعضی گفته اند اساس مطلب آن است که پرنده،گاهی به منظور اظهار محبت و مهربانی نسبت به جوجگان خود آنها را دور و برش جمع کرده و بالهایش را پهن کرده پایین می آورد تا آنان را زیر پر خود جای دهد،و امام(علیه السلام)این تعبیر را کنایه از تواضع و فروتنی آورده است که منشأ آن ترحّم و دلجویی و مهربانی می باشد، چنان که خداوند به پیغمبرش درس تواضع می دهد و می فرماید: «وَ اخْفِضْ جَناحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (1)»،و ما در گذشته توضیح دادیم که تواضع ملکه ای است که از شاخه های فضیلت عفت می باشد.

ب-دستور دیگر:او را امر می کند که پهلوی خود را برای مردم نرم کند،و این کنایه از رفق و نرمی در گفتار و کردار و خشونت نداشتن نسبت به آنان می باشد که در تمام احوال در مورد حق و حقوق آنها جفا نکند و این معنا هم از لوازم تواضع و نزدیك به آن است.

ج-به او دستور می دهد که روی خود را برای مردم بگشاید و این کنایه از آن است که برخوردش با آنها با خوشرویی و صورت باز و بشّاش باشد نه با صورت درهم کشیده و أخم کرده و این نیز از لوازم تواضع می باشد.

د-چهارمین سفارشی که به محمد بن ابی بکر فرموده آن است که در طرز نگاه کردن به مردم میان افراد فرق نگذارد چنان نباشد که به یکی درست و کامل

1- سوره شعراء(26)آیه(214) [1]یعنی:و فرود آور بال خود را برای هر که پیرویت کند از مؤمنان.

نگاه کند و به دیگری زیر چشمی بنگرد و این دستور کنایه از آن است که در تمام امور چه کوچك و چه بزرگ، چه اندك و چه بسیار، کمال عدالت را رعایت کند.

حتی لا یطمع...علیهم ،در این عبارت حضرت بیان می فرماید که دلیل دستور دادن به محمد بن ابی بکر، که حتی در نگاه کردن که امر بسیار حقیری است میان مردم یکسان رفتار کند، آن است که زورمداران به ظلم و ستم او امیدوار و ناتوانان از عدالتش ناامید نشوند.

حال اگر سؤال شود که چرا امام با این فرض زورمداران را امیدوار نسبت به ظلم دانسته و ضعیفان را مأیوس از عدل؟ پاسخ آن است که معمولا امرا و فرمانروایان نظر خود را متوجه سرمایه داران و زورمداران می کنند نه به ناتوانان و بینوایان و این رو آوردن، ثروتمندان را بر آن می دارد که امیدوار شوند ستمگری و ظلم زمامداران به سود آنان تمام شود، و بی توجهی نسبت به ناتوانان و دوری از مستمندان سبب می شود که آنان از اجرای عدالت در حق خود ناامید شوند.

ضمیر در علیهم، از سخنان امام(علیه السلام) به کلمهٔ عظماء برمی گردد .

2-امر دوم از اصول مطالب این عهدنامه آن است که بندگان خدا را بیم داده است از آن که خداوند از کردارهای کوچك و بزرگ و آشکار و نهانشان سؤال خواهد کرد و اعلام می دارد بر این که چون آنان ابتدا به معصیت و گناه می کنند و اصولا شروع کننده ستمکارتر است(البادی اظلم) پس استحقاق عذاب دارند.

قطب راوندی رحمة اللّه علیه در شرح خود بر نهج البلاغه ذکر کرده است که مراد به صفت تفضیلی اظلم در متن سخن امام، ظالم به معنای اسم فاعل است اما من احتمال می دهم که حضرت، عذاب گناهکاران را که عادلانه و به عنوان کیفر کردار خود می چشند، ظلم و ستم نامیده است به این دلیل که در مقدار و صورت ظاهر مانند عمل ستمکارانهٔ آنان است، چنان که قرآن در زمینهٔ قصاص،

کیفر تجاوز را، تجاوز نامیده «فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدی عَلَیْکُمْ» (1)»و سپس عمل آنها را که گناه و ظلم است به خدا نسبت داده و خود آنان را ستمکارتر خوانده زیرا که ایشان معصیت و ظلم را آغاز کرده اند بنا بر این،افعل تفضیل به معنای خود صدق می کند و نیازی به این که آن را به معنای اسم فاعل بگیریم نیست،و همچنین است اعلام به این که از خداوند انتظار بخشش و کرم در بارهٔ آنها می شود به این اعتبار است که خداوند آنان را مورد عفو خود قرار دهد .

3-به بندگان خدا می آموزد که چگونه از دنیا به مقدار واجب و لازم بهره گیرند و حالت پرهیزکاران را بیان می دارد تا به آنها اقتدا کنند:

ذهبوا بعاجل الدنیا...و لا ینقض لهم نصیب من لذة ،خلاصهٔ آنچه در شرح حال اهل تقوا بیان فرموده آن است که آنها از تمام اهل دنیا استفادهٔ بیشتری از دنیا برده اند زیرا لذتی که آنان از دنیا برده اند بالاتر و برتر از لذتهای سایر اهل دنیا می باشد.علاوه بر آنچه در آخرت از فوز عظیم که نصیب آنان می شود به این دلیل که خدا به پرهیزکاران چنین وعده داده است.

بدان،آنچه که حضرت از دنیای زودگذر در حق پرهیزکاران به آن اشاره فرمود:که با اهل دنیا در آن شرکت داشتند و از آن لذتی بالاتر بردند که رفاه طلبان و ستمگران متکبر می برند،اشاره است به این که لذتهای مورد استفاده اهل تقوا لذتهای مباح و به اندازهٔ نیاز است و معلوم است که چنین بهره گیری به درجاتی بالاتر از لذتهای فراوان نامشروع می باشد،و در جای دیگر به بیان دیگر توضیح می دهد:که پرهیزکاران با اهل دنیا در دنیایشان شریکند اما اهل دنیا با آنان در آخرتشان شرکت ندارند.خداوند از دنیا به اندازهٔ کفایت برای آنها مباح و مجاز و ایشان را به آن سبب بی نیاز و قانع کرده است چنان که در قرآن می فرماید: «قُلْ»

1- سوره بقره(2)آیه(193) [1]یعنی:پس کسی که بر شما تجاوز کند،برابر آنچه بر شما تجاوز کرده است.

«مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ الّتِي أَخْرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّيِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ » (1)». پرهیزکاران در دنیا بهترین جاها را برای سکونت برگزیدند و بهترین استفاده از خوراکیها بردند،با مردم دنیا،در دنیایشان شریك بودند،پس با آنها از خوراکیهای پاکیزه که می خورند خوردند و از نوشیدنیهای گوارا که آنها می آشامند،نوشیدند،و از بهترین جامه ها که آنان می پوشند پوشیدند و از بهترین همسرانی که آنها می گیرند،گرفتند و بهترین مرکب های سواری را همانند آنان سوار شدند،با اهل دنیا از لذتش بهره گرفتند،و ایشان در دنیا همسایگان خدایند،آنچه از او تمنا می کنند به آنان عطا می کند نه دعایشان رد می شود و نه سهمی از لذتشان کاستی می یابد.

این که فرمود در دنیا بهترین خوراکیها را خوردند و در بهترین مسکنها سکونت کردند،به این سبب است که این امور را بر وجه شایسته و مباح که به آن امر شده بودند به کار می بردند و بدیهی است که این بهترین وجه است.

و اما این امر که آنان با اهل دنیا،در برخورداری از طیبات شریك بودند گر چه امری است روشن و آشکار ولی ما در توضیح آن می گوییم:لذّتی که اهل تقوا از آنچه در دنیاست می بردند کاملترین لذت بود،زیرا هر بهره ای که از دنیا می بردند و هر چه که مصرف کردند،خواه خوراکی و آشامیدنی و یا انتخاب همسر و مرکب باشد،تمام اینها را هنگام نیاز و به اندازهٔ ضرورت انتخاب می کردند،و چنان که می دانی هر اندازه که احتیاج و نیاز به امری بیشتر و شدیدتر باشد لذت استفادهٔ از آن قویتر و زیادتر خواهد بود،و این خود،از امور وجدانی می باشد.بنا بر این واضح است که اهل تقوا از دنیا همان بهره ای را بردند که افراد مرفّه و خوشگذران می برند و همان را به دست آوردند که ستمکاران متکبر به

1- سوره اعراف(7)آیه(31)، [1]یعنی:بگو چه کسی حرام کرده است زینت خدا،و روزیهای پاکیزه و حلال را که برای بندگان خود به وجود آورده است.

دست آوردند علاوه بر آنچه که در آخرت نصیب آنان می شود که اهل دنیا از آن بی بهره اند چون آنها تنها هدفشان دنیاست و خداوند می فرماید: «وَ مَنْ كانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيا نُؤْتِهِ مِنْها وَ ما لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ » (1)».

منظور از توشه ای که پرهیزکاران را به ساحل عزّت و پیشگاه عظمت و جلال می رساند،و همان تقوایی است که با خود داشته و به آن متّصف بوده اند، چنان که حق تعالی می فرماید: «وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزّادِ التَّقْوى» (2)»و در بحثهای گذشته بارها یادآوری شده است که چگونه تقوا توشهٔ راه است.امام در این فصل از سخنان خود واژهٔ متجر را برای تقوا و طاعت استعاره آورده،زیرا نهایت مقصود این است که در مقابل این کارها ثواب الهی را کسب کنند که حکم قیمت و بها دارد و به وسیلهٔ کلمهٔ مربح (3)که به معنای سودآور است استعارهٔ مذکور را ترشیح فرموده است،به این دلیل که ثواب خدا در آخرت به مراتبی از اعمالی که انسان انجام می دهد و از خود مایه می گذارد بالاتر و بیشتر است.

اصابوا لذّة زهد الدنیا ،این عبارت اشاره به لذتی است که اهل تقوا از زهد در دنیا احساس می کنند که بزرگترین لذّت و سبب ایجاد شادمانی عظیمی است زیرا هنگامی که اهل زهد و تقوا قلادهٔ محبت دنیا را از گردن روح خود بیرون آورده و دور انداختند و به کمالهای عالیهٔ نفسانی و معنوی رسیدند آن چنان بهجت و سروری برای آنها حاصل می شود که بسیار پر ارزشتر و با عظمت تر از شادیها و لذتهای پیدا شده برای متکبران و جباران می باشد،این جاست که سزاوار است

1- سوره شورا(42)آیه(19)،یعنی:هر کس تنها هدفش استفادهٔ دنیوی باشد،به او می دهیم،اما در آخرت برای وی بهره ای نیست.

2- سوره بقره(2)آیه(196)، [1]یعنی:توشه برگیرید،و بهترین توشه،پرهیزکاری و تقواست.

3- ظاهرا نسخه ای که پیش شارح بوده متن سخن امام:و المتجر المربح بوده است،چنان که ابن ابی الحدید در شرح به عنوان روایت دیگر چنین نوشته است.ج 15،صفحه 165.(مترجم).

پرهیزکاران و زاهـدان بر متکبران سـتمگر تکبّر و فخر و مباهات کنند،زیرا کمالی که اهل دنیا به آن می نازند در مقایسه با مقامات معنوی و لذایذی که اینها احساس می کنند بی ارزش و تو خالی می باشد.

و تیقّنـوا أنّهـم جیران اللّـه غـدا ،دلیـل دیگر بر فرحنـاکی و شادمـانی پرهیزکـاران در دنیـا آن است که یقین دارنـد فردا در جـوار قرب خـدا هسـتند.این عبارت اشاره به لذت و خوشی دیگری است که اهل تقوا علاوه بر لذتهایی که در دنیا بر اثر زهد بر ایشان دست می دهد،لذت می برند و شادمانند،زیرا یقین دارند که بلافاصـله پس از جدایی روحشان از بدن در جوار رحمت الهی حضور به هم می رسانند و این یقین آنان را در دنیا شادمان و مسرور می کند.

لا ـ تردّ لهم دعوة ،یکی از فضـیلتهای اهـل تقوا که ویژهٔ ایشـان است اسـتجابت دعا می باشـد،که چون پیوسـته در عبادت و اطاعت خـدا هسـتند،روحشـان کمـال یـافته و در پیشـگاه حق تعـالی کرامت و شـرافت کسب کرده انـد به مقـامی دست یافته انـد که دعایشان ردّ نمی شود،البته این خصوصیت علاوه بر آن است که در لذتهای دنیا با غیر خود شریك و در خوشیهای کاملتر آخرت از دیگران ممتازند .

4-اصـل چهارم از اصول مطالب این عهـدنامه آن است که امام(علیه السـلام)بنـدگان خـدا را از مرگ و نزدیك بودنش به آنها بر حـذر می دارد،و آنان را آگاه می کند که هدفش از این هشدار آماده کردن ایشان برای مرگ و فراهم کردن توشهٔ لازم به منظور برخورد با آن می باشد تا از خسـران و زیان غفلت و بی خبری دور باشـند و توشهٔ این راه هم چنان که دانستی،پرهیزکاری و عمل صالح است و دسـتور آمادگی برای مرگ را به این مطلب تاکیـد فرموده است که مرگ برای هر کس آینـده ای اندیشـناك و پیش آمـدی مهم بـا خود به ارمغـان می آورد،و بیـان فرموده است که آن پیشامـد،ممکن است امری خیر و شایسـته و نعمتی خالص و پیوسـته،و یا شـرّ و زیانبار باشـد،تا این که رغبت و تمایل انسان را نسبت به تقوا و پرهیزکاری

و مهیا کردن اسباب خیر و دفع شرور تحمّل شده بعد از مرگ را شدت دهد،و سپس بیان داشته است به این که خیری که مرگ به ارمغان می آورد نعمت بهشت است،و مراد از شر،آتش می باشد و آنچه باعث نزدیکی به هر کدام از آنها می شود عمل انسانی است و بعد به منظور این که آمادگی برای مرگ را بیشتر تاکید کند می فرماید مرگ امری حتمی است و گریزی از ملاقات آن نیست و برای انسانها که مرگ به سرعت در تعقیبشان است کلمهٔ طرداء را استعاره آورده تا نشان دهد که آنها چون شکار،و مرگ مانند سوارکاری کوشا در جستجوی آنان می باشد و مرگ با انسان از سایه به صاحبش همراهتر و نزدیکتر است زیرا سایه گاهی که آفتاب و روشنایی نباشد از صاحب سایه جدا می شود اما مرگ هرگز از آدمی دست بردار نیست.

و الموت معقود بنواصیکم ،مرگ به موهای اطراف پیشانی شما وابسته و گره خورده است،این عبارت نیز کنایه از ملازمت و پیوسته همراه بودن انسان است و اشاره به آن است که مرگ برای هر موجود زنده ای امری حتمی و حکم و قضای الهی می باشد،و این که خصوص ناصیه را مورد ذکر قرار داده به این دلیل است که به سبب موقعیت،عزیزترین و شریفترین عضو انسان است و هر کس بر آن تسلط یابد بهتر می تواند انسان را در تصرف خود در آورد و بر او قدرت پیدا کند و خداوند در قرآن نیز به این مطلب اشاره فرموده «فَيُؤْخَذُ بِالنَّواصِي وَ الْأَقْدامِ» (1)» و کلمهٔ«طیّ»در نوردیدن را برای دنیا و لحظه های آن استعاره آورده است که پیوسته آن را می گذارند و از آن عبور می کنند و آن را تشبیه به فرش و غیر آن، کرده است که پس از گذشتن از روی آن درهم پیچیده و جمع می شود و این که فرموده است از پشت سر شما در نوردیده می شود منظور امری ذهنی و تصوری

1- سوره الرحمن(55)آیه(41)، [1]یعنی:پس پیشانیها و قدمهای آنان گرفته شود.

است نسبت به آنچه در آینده و پس از مرگ به وسیلهٔ اعمالشان با آن روبرو می شوند،نه امری حسّی و مادّی .

پس از آن که بطور مکرّر از مرگ و حتمیت وقوعش یاد کرد،و با ذکر درهم پیچیده شدن دنیا،مطلب را مؤکد کرد،اکنون،انسان را به یاد پی آمد مرگ که آتش و عذاب است می اندازد و با توصیف کردنش به عمیق بودن و گودی قعر آن،آدمی را بهوش می دارد که هر چه بیشتر از آن حساب ببرد.از مواردی که این معنا را برای انسان متصور می کند و به ذهن می آورد،روایتی است که یك وقت پیامبر اکرم صدای مهیب و وحشتناکی را شنید،به یارانش که حاضر بودند رو کرد و فرمود:این صدای افتادن سنگی بود که در هفتاد سال پیش از لبه جهنم سرازیر شده و هم اکنون به قعر آن رسید و صدایش شنیده شد،و این داستان در بارهٔ شخص منافقی بود که در این هنگام مرد و عمرش هفتاد سال بود،و در گذشته نیز به آن اشاره کرده ایم که در مورد شدت حرارت آتش جهنم در قرآن چنین آمد. «قُلْ نارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا» (1)»و در بارهٔ سوزش عذابش می فرماید: «كُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَيْرَها لِيَذُوقُوا الْعَذابَ» (2)»و راجع به این که دوزخ جای رحمت نیست و هیچ درخواستی شنیده نمی شود،قرآن چنین حکایت می کند: «رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها» ... «وَ لا تُكَلِّمُونِ» (3)».و این که در دوزخ گشایشی برای هیچ اندوهی حاصل نمی شود می فرماید «فِي عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ لا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَ هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ» و نیز آیه بعد: «وَ نادَوْا»

1- سوره توبه(9)آیه(80)، [1]یعنی:بگو:سوزش آتش دوزخ سخت تر است.

2- سوره نساء(4)آیه(55)، [2]یعنی:هر گاه پوستهایشان پخته شود بر ایشان پوستهای دیگر،جانشین کنیم تا عذاب را بچشند.

3- سوره مؤمنون(23)آیه(106)، [3]یعنی:پروردگارا برون آور ما را از آن تا آن جا که می فرماید:با من سخن نگویید.

«یا مالِكُ» ... «ماكِثُونَ » (1)» 5- و ان استطعتم...بینهما ،یکی دیگر از اصول مطالب این عهدنامه آن است که بندگان خدا را امر می کند به این که در عین شدت خوف و بیمی که از خدا دارند حسن ظنّ هم به او داشته باشند و به عبارت دیگر میان خوف و رجا باشند که دو تا از درهای بزرگ بهشت می باشند،چنان که در گذشته بیان شد،و در عبارت بعد اشاره می کند به این که این دو متلازم با یکدیگر هستند و این که حسن ظن و امیدواری بندهٔ واقعی نسبت به پروردگارش به اندازهٔ خوف و بیمش از وی می باشد و کم و زیادشان به یك نسبت است،باید توجه کرد که امام(علیه السلام)هیچ کدام از این دو را علت دیگری ندانسته است بلکه هر دو معلول یك علّتند که معرفت و شناخت حق تعالی می باشد،و به دلیل این که معرفت خداوند،پذیرای شدت و ضعف است گمان نیك و امیدواری و خوف و ترس از خداوند هم که از آن سرچشمه می گیرد قابل شدت و ضعف می باشد،و تقویت هر یك از این امور نیازمند به معرفتی خاص و اعتباری ویژه می باشد که مبدأ قریب آن به حساب می آید.در تقویت حسن ظن و ایجاد امیدواری بر بنده لازم است بیاندیشد که چگونه خداوند تمام اسباب نعمت را برای بندگان فراهم کرده و حتی ریزه کاریهای خلقت و لطیفه های نعمت را رعایت فرموده،آنچه در زندگی ضروری و لازم است و مردم به آن نیازمنداند،از قبیل آلات غذاخوری و ناخنها که اسباب زینت و زیبایی انسان می باشد،از قبیل کمانی قرار دادن دو ابرو و اختلاف رنگهای سفید و سیاه در چشم و جز اینها از امور غیر ضروری،این جاست که انسان متوجه می شود که هر گاه عنایت الهی در چنین ریزه کاریها کوتاهی نکرده

1- سوره زخرف(43)آیه(74 و 771) [1]یعنی:در عذاب جهنم جاویدانند و به هیچ نحو عذاب از آنان بریده نمی شود و پیوسته در آن سر افکنده اند و نیز آیه بعد بانگ برآورند ای مالك.تا آن جا که گوید:همانا شما ماندگانید.

و راضی نشده است به این که در امور تغذیه و اسباب زینت و تمام ما یحتاج آنها بی توجهی شود، پس چگونه راضی خواهد شد که آنها را به هلاکت ابدی دچار فرماید؟بلکه هر گاه به دقت نظر کند خواهد دانست که حق تعالی برای بیشتر مردم اسباب سعادت و خوشبختی دنیایشان را فراهم کرده است و خیر و سلامت بر غیر آن غلبه دارد و این سنت الهی است که پیوسته میان بندگانش برقرار بوده،و حتی در ارتباط با آخرت نیز جنبهٔ خیر و سعادت بر شر و ضلالت ارجحیت دارد، زیرا مدبّر دنیا و آخرت یکی است و او غفور و رحیم است و نسبت به بندگانش با لطف و مهربانی می باشد،و توجه به این امور موجب حسن ظن به خدا و امیدواری زیاد به لطف و عنایت وی می شود.

دیگر از چیزهایی که باعث این بیداری و حسن ظن انسان به خدا می شود، اندیشیدن در مصالحی است که از ناحیهٔ شریعت نصیب بندگان فرموده و لطف و رحمت خود را بر جملهٔ آفریدگان ارزانی داشته است،اما در ناحیهٔ خوف، مهمترین سببهایش آن است که خدا را بشناسد و بر صفات جلال و عظمت و تعالی و هیبت و بی نیازی او معرفت و شناخت داشته باشد،و بداند که اگر بخواهد تمام جهانیان را به هلاکت برساند،وی را باکی نیست و هیچ قدرتی نمی تواند او را از این کار منع کند،و همچنین سایر صفات ذات اقدس او که دلالت بر ایجاد عذاب و زجر می کند از قبیل سخط و غضب که اگر چنین بصیرتی در آدمی پیدا شود،خوف و بیمش افزونی می یابد،چنان که در قرآن می فرماید: «إِنَّما یَخْشَی اللّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ» (1)»و پیامبر فرمود:انا اخوفکم للّه، من ترسم نسبت به خداوند از همهٔ شما بیشتر است،و هر چه معرفت به این امور بیشتر باشد حالت خوف و سوختن دل به همان نسبت افزایش می یابد و سپس

1- سوره فاطر(35)آیه(27) [1]یعنی:تنها بندگان آگاه خدا از او خوف و خشیت دارند.

این حالت درونی به ظاهر و بـدن سـرایت می کنـد و حالش دگرگون می شود و ذلّت و بی حسّـی به او دست می دهـد،و نالـهٔ دل و لرزش جسـمانی بر او مسـلط می شود، و او را از معاصی باز می دارد و به جبران نیکیها و صفتهای خوب که قبلا از او فوت شده او را به عبادات و کارهای نیك مقید می کند و به این سـبب امیال شـهوانی در او سـرکوب شده و لذتها و خوشیهایش بی رونق می شود،و با سوز دل به علت خوف،او را چنـان خواری و ذلتی دست می دهـد که بسـیاری از صـفات ناپسـند از او دور می شود از قبیـل کبر،حسـد،کینه و بخـل و بقیه رذایل.امـا جمع میـان خوف و رجـاء بـاعث ایجـاد فضایـل بسـیاری در انسـان می شود،زیرا هر گـاه معرفت و یقین به حق تعالی حاصـل شود،خوف از عـذاب و امیـد به ثواب در وی به هیجـان می آیـد و نیز این دو در وجود انسـان صبر و بردبـاری می آفرینـد،و صبر بر تحمل ناملایمـات که موجب دخول در بهشت است تحقق نمی یابـد مگر در صورتی که نیروی رضـای به قضای حق در آدمی تقویت یابـد،و نیز صبر بر ریشه کن کردن شـهوات و لـذتها که وجودشان باعث داخل شـدن در آتش دوزخ است،میسّـر نمی شود بجز در صورتی که نیروی خوف از خدا در وی شدت یابد.

به این دلیل امام علی(علیه السـلام)می فرماید:من اشـتاق الی الجنه سـلیّ عن الشـهوات و من اشـفق من النار رجع عن المحرمات:آن که مشـتاق بهشت است خود را از شـهوتها بیرون کشد و هر کس از آتش بترسد از انجام دادن کارهای حرام منصـرف شود.مقام صبر علاوه بر این فایـده،روح انسان را به مرتبـهٔ مجاهـدهٔ نفسانی ترقی می دهـد و او را آمادهٔ ذکر خدا و تفکر در وجود اقدس او،می کند و این امر سـبب کمال معرفت و انس با خـدا می شود،انسـی که محبت آفرین است و علت پیـدایش مقام رضا و توکل به خداونـد می باشـد،زیرا رضایت و خشنودی دوست در کاری که محبوبش انجام می دهد،از لوازم ضروری محبت است.

حال که معلوم شد که خوف و رجا هر دو معلول یك علت هستند که همان

معرفت و یقین به وجود خداوند است پس این دو متلازم یکدیگرند نه متضادّ، گر چه از ظاهر امر گاهی ممکن است گمان شود که میانشان تضاد است بویژه هنگامی که یکی از آنها به واسطهٔ غلبهٔ اسبابش بر دیگری غالب آید و دل به آن مشغول و از دیگری غافل شود،قهرا چنین تصور می شود که امر غالب، منافی و ضد امر مغلوب است به این دلیل امام(علیه السلام)در عبارت بالا: و ان استطعتم ،و ما بعدش اشاره به این مطلب فرمود که آنچه برای مردم،راجع به خوف و حسن ظنّ به خداوند مورد شك و تردید است،قدرت بر جمع میان این دو است.سپس محمد بن ابی بکر را هشدار می دهد که با اعطای فرمانروایی بزرگترین متصرفات و اقلیمها به وی،نسبت به او احسان بزرگی را انجام داده است، تا با یادآوری این احسان بتواند آنچه از سفارشها و وصیتها که می خواهد بر پایهٔ آن استوار کند .

6-آخرین اصل از مطالب این عهدنامه آن است که او را توجه داده است به چیزی که سزاوار اوست و شایسته است که آن را انجام دهد و آن مخالفت با نفس اماره است که وی را به کارهای زشت و فحشا و بقیهٔ منهیات الهی وادار می کند به عبادت و اطاعت خداوند رو بیاورد که عقل و شرع به آن حکم می کنند و از دین خود دفاع کند و شیاطین جن و انس را از آن دور کند و اگر از عمرش بجز یك ساعت باقی نمانده باشد سزاوار است آن مدت را به دفاع از دینش بسر برد .

مطلب دیگر این که به خاطر خشنودی هیچ یك از آفریدگان، خدا را به خشم و غضب در نیاورد یعنی هیچ کس را در گناه که موجب سخط خداوند است اطاعت و پیروی نکند.

فانّ فی اللّه...فی غیره ،در این عبارت استدلال شده است بر این که فقط مراعات رضایت و خشنودی حق تعالی واجب است نه غیر او،و جملهٔ متن در حکم مقدمهٔ نخست از قیاس مضمر شکل اول می باشد و تقدیر کبرایش این

است:هر گـاه چنین است که خداونـد جانشـین هر چیزی غیر از خود او می باشـد و هیـچ چیز جـای خـدا را نمی گیرد پس واجب اسـت خشنودی او رعایت شود نه این که به خاطر جلب رضایت غیر او،خشم و غضب وی انتخاب شود .

در آخر به نماینـدهٔ خود امر می فرمایـد که نماز را در وقت معینش انجام دهـد و چنان نباشد که اگر قبل از وقت نماز بی کار باشد و فراغت داشـته باشد آن را همان پیش از وقت انجام دهد و یا اگر هنگام نماز رسید و گرفتاری برایش پیش آمد،نماز را به بعد از وقت موکول کند زیرا نماز از هر کار و شغلی مهمتر و ارزشمندتر است و بعد وی را آگاه کرده است که هر عملی از اعمال نیك تابع و پیرو نماز است یعنی وقتی که انسان رعایت نماز خود را بکنـد و هر کار آن را بموقع انجام دهـد ناگزیر کارهای دیگر را هم بموقع و درست عمل می کنـد،ولی هر گاه در نماز رعایت این امور را نکند در غیر آن بیشتر سهل انگاری خواهد کرد،به دلیل این که نماز پایهٔ استوار دین و بالاترین عبادتهاست چنان که از پیامبر اکرم روایت شده است که وقتی از آن حضرت در بارهٔ برترین اعمال سؤال شد فرمود:انجام دادن نماز در اول وقت،و فرمود اول چیزی که بنده در قیامت نسـبت به آن مورد محاسـبه قرار می گیرد نماز است و کسی که نمازش درست و کامل باشد حساب سایر عبادات بر او آسان خواهد بود،اما کسی که نمازش نادرست باشد هم در بارهٔ نماز و هم بقیه اعمال مورد محاسبه و مؤاخذه قرار می گیرد.

«قابل ذکر است که امام(علیه السلام)در این عهدنامه در بارهٔ نماز و ملحقاتش سخن طولانی داشته است که مرحوم سید رضی آن را ناتمام گذاشته و به همین مقدار که در متن ذکر شد اکتفا کرده است ولی ما در این شرح بقیهٔ آن را برای مزید فایده ذکر می کنیم:

به نمازت بنگر که چگونه است،تو پیشوای جامعه ات می باشـی اگر آن را کامل انجام دهی یا سـبك بشماری مسئولیتش با توست.هر پیشوا که در جامعه ای

نماز اقامه کند و در نماز آنها نقص و کمبودی پیدا شود گناهش به گردن اوست، و بر آنان نقصی نیست اما اگر در تکمیل و حفظ شرایطش کوشش کنی و نماز آنها درست بر قرار شود به تو نیز مثل پاداش ایشان داده شود و حال آن که از پاداش آنها هم چیزی کاسته نشود.به وضو گرفتن نیز که از شرایط درستی نماز است توجه کن:سه مرتبه آب را در دهان بگردان،و سه مرتبه استنشاق کن،صورتت را بشوی،و سپس دست راست و بعد از آن دست چپت را بشوی،و در آخر سر و دو پایت را مسح کن،زیرا من رسول خدا را دیدم که چنین انجام می داد،و بدان که وضو نصف ایمان است.در بارهٔ اوقات نماز نیز دقّت کن و آن را در موقعش بجای آور مبادا وقت بی کاری و فراغت تعجیل کنی و قبل از وقت نماز بخوانی و یا چون ببینی که در وقت معیّن نماز،کار و گرفتاری داری آن را از وقتش تأخیر اندازی،چرا که مردی در بارهٔ اوقات نماز از پیغمبر خدا سؤال کرد حضرت فرمود:

جبرئیل نزد من آمد و وقت نماز ظهر را به من نمایاند در حالی که خورشید از نصف النهار گذشته و بر ابروی راست او قرار گرفته بود و بعد وقت نماز عصر را موقعی به من نشان داد که سایهٔ هر چیز به اندازهٔ خودش بود و نماز مغرب را وقتی انجام داد که آفتاب غروب کرد و نماز عشا را در هنگامی که خورشید پنهان شده بود و نماز صبح را در سپیده دم هنگامی که ستارگان درهم و مخلوط بودند بجای آورد،پس تو نیز در این اوقات نماز را بپای دار،و این روش نیك و راه روشن را ترك مکن،و سپس رکوع و سجود را با دقت انجام ده که رسول خدا نماز را از همهٔ مردم کاملتر و عملا با نشاطتر و آسانتر می خواند،و بدان که هر یکی از اعمالت پیرو نماز توست،پس هر کس نماز خود را تباه کند کارهای دیگرش را بیشتر تباه می کند.

از خدایی که همه چیز را می بیند و خود،دیده نمی شود و در بلندترین دیدگاهها قرار دارد می خواهم که ما،و تو را از کسانی قرار دهد که دوست

می دارد و از آنان راضـی و خشـنود است و نیز ما و تو را یاری فرماید که وی را سپاسـگزار بوده و پیوسـته به یادش باشـیم به خوبی عبادتش کنیم و حقش را ادا کنیم و نیز از او خواهانم که ما و تو را نسبت به هر چه برای دین و دنیا و آخرتمان برگزیده کمك و یاری فرماید».

قسمت دوّم عهدنامه است:

اشاره

فَإِنَّهُ لاَ سَوَاءَ إِمَامُ الْهُدَى وَ إِمَامُ الرَّدَى- وَ وَلِيُّ؟النَّبِيِّ؟ وَ عَدُوُّ؟النَّبِيِّ؟- وَ لَقَدْ قَالَ لِي ؟رَسُولُ اللَّهِ ص؟- إِنِّي لاَ أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي مُؤْمِناً وَ لاَ مُشْرِكاً- أَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ- وَ أَمَّا الْمُشْرِكُ فَيَقْمَعُهُ اللَّهُ بِشِرْكِهِ- وَ لَكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقِ الْجَنَانِ- عَالِمِ اللِّسَانِ- يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ وَ يَفْعَلُ مَا تُنْكِرُونَ

لغت

قمع:شکست دادن و خوار کردن

ترجمه

«زیرا پیشوای رسـتگاری و تبهکاری و دوست پیغمبر و دشمن وی یکسان نیستند،رسول خدا به من فرمود:من برامتم از مؤمن و مشرك نمی ترسم زیرا مؤمن را خداوند به دلیل ایمانش از خلافکاریها باز می دارد،و مشـرك را به سبب شرکش ذلیل و خوار می کند اما از منافق بر شما می ترسم که در دل،دورو،و از جهت زبان داناست می گوید آنچه را که شما می پسندید و انجام می دهد کاری که شما نمی پسندید.»

شرح

این قسـمت از سـخنان امام(علیه السـلام)دنبالهٔ کلام آن حضـرت بعد از جملهٔ و آخرتناست که متن آن در آخر شـرح فصل قبل گذشـت ترجمه شد و چنین آغاز می شود«پس شما ای اهل مصر باید چنان باشید که عملتان گفتارتان را تصدیق

کند و آشکارتان روشن کنندهٔ ضمیر و نهانتان باشد و زبانهایتان با دلهاتان مخالفت نکند،زیرا که پیشوای رستگاری و تباهکاری...تا آخر این فصل که ترجمه اش گذشت،و سپس می فرماید:ای محمد بن ابی بکر،بدان که برترین پاکدامنی،پرهیزکاری در دین خدا و عمل به دستورهای اوست،و من تو را سفارش می کنم که در نهان و آشکار و در هر حال که هستی تقوای الهی را پیشه خود قرار ده،و بدان که دنیا سرای گرفتاری و سرانجامش نیستی و آخرت محل پاداش و خانهٔ باقی و دائمی است،پس برای آخرت که جاوید است بکوش و از عمل برای دنیا که فناپذیر است روگردان باش،و بهرهٔ خود را از دنیا از یاد مبر،اکنون تو را به هفت امر که تمام اسلام را در بر می گیرد توصیه می کنم:

1-در میان مردم از خدا بیم داشته باش،اما در امر خدا از مردم بیم مدار.

2-بهترین دانش آن است که کردار آن را تصدیق کند(توام با عمل باشد).

3-در یك موضوع دو حکم مختلف صادر مکن زیرا وضعت دگرگون می شود و از حق منحرف می شوی.

4-برای عموم افراد جامعه ات،دوست بدار آنچه برای خود و خانواده ات دوست می داری،و برای آنان نپسند آنچه برای خود و خانواده ات نمی پسندی، زیرا که این حالت بهترین دلیل بر حق است،و کار رعیت و مردم را بهتر اصلاح می کند.

5-به منظور رسیدن به حق خود را در دریای گرفتاریها و سختیها فرو ببر و در راه خدا از سرزنش ملامت کنندگان مترس.

6-هر کس با تو مشورت کرد او را به راه خیر دلالت کن.

7-خود را الگوی مسلمانان نزدیك و دور قرار ده،امید است خداوند ما را در راه دین دوستان یکدیگر و محبت ما و شما را محبت اهل تقوا قرار دهد و شما را ثابت قدم بدارد تا با دوستی با همدیگر برادروار بر تختهای عزّت قرار گیریم.

ص:742

ای اهل مصر،فرمانروایتان را به خوبی کمك کنید و پیوسته وی را اطاعت کنید تا در بهشت به حضور پیغمبرتان برسید،خداوند ما و شما را بر آنچه رضای اوست یاری فرماید،درود و رحمت و برکتهای الهی بر شما باد .

پس از آن که امام(علیه السلام)بندگان خدا را دستور دادند که نفاق و دو رویی نداشته باشند و کردار و رفتارشان همانند سخنانشان خوب و زیبا باشد،با فرق گذاشتن میان خود و دیگر پیشوایان،شنوندگان خود را به این مرحله نزدیك و متمایل و مجذوب کرد.

منظور از پیشوای رستگار و دوست پیامبر،خودش و مراد از پیشوای تبهکار و دشمن پیغمبر معاویه است و خبر مشهور را به رسول خدا نسبت داد و از قول آن حضرت نقل کرده است و منظورش از منافق کوردل و دانشمند به زبان، معاویه و یارانش می باشد،و تمام این بیانات برای آن است که مردم را به پیروی از خودش تشویق کند و از کمك و یاری کردن به دشمنش منصرف کند،و اما معنای روایت،امری است روشن که مؤمن چون ایمان دارد،از او بیمی بر مسلمانان نیست مشرك را هم که خداوند به خاطر شرکش تا وقتی که متظاهر به شرك باشد با پیشرفت اسلام و غلبهٔ مسلمانان خوار و ریشه کن می کند و با اتفاق مسلمین بر دوری کردن از او،و دشمنی با وی و گوش ندادن به هر چه او می گوید، منزوی و خوار و زبونش می کند،تنها کسی که بر مسلمانان بیم آن می رود،منافق است که کفر را پنهان می دارد و تظاهر به اسلام می کند،احکام اسلام را می آموزد و با مسلمانان نشست و برخاست می کند و آنچه آنان می گویند،می گوید،اما کردار و اعمالش بر خلاف اسلام و مسلمین است،مسلمانان باید از او هراسناك باشند به دلیل این که مسلمان نمایی و آمیزش او با ایشان باعث می شود که به حرفهایش گوش دهند و با او همنشین شوند و مفتون ادعاهایش شوند و او را راستگو پندارند بدیهی است که زبان آوری و توانایی که بر ایجاد شبهه و گمراه

ص:743

کردن دارد،و می توانـد مقاصـد شوم خود را بـا کلمـات زیبا بیارایـد،موجب آن می شود که بسـیاری از مسـلمانان تحت تأثیر قرار گیرنـد و منحرف شوند.

انّ افضل العفّه الورع،ورع ملکه و خصوصـیتی است جامع تمام کارهای نیك و از فروع صـفت عفت می باشـد،و چون همهٔ فضایل در آن جمع است پس از همهٔ آنها برتر و بالاتر است.

و اخش اللّه فی الناس:از خدا بترس در بارهٔ ظلمی که نسبت به مردم روا، داری و از این راه معصیت خدا را انجام دهی.

و لا تخشـی الناس فی اللّه،در هر عملی که رضای خـدا در آن است و تو می خواهی انجام دهی از هیـچ کس بیم مـدار،تا مبادا وحشت و هراست از مردم، سبب شود که دست از عبادت و اطاعت حق تعالی برداری.به امید توفیق از خداوند.

ص:744

28-نامهٔ حضرت در پاسخ نامهٔ معاویه و ایناز بهترین نامه هاست

اشاره

أَمَّا بَعْدُ فَقَدْ أَتَانِي كِتَابُكَ- تَذْكُرُ فِيهِ اصْطِفَاءَ اللَّهِ؟مُحَمَّداً ص؟ لِدِينِهِ- وَ تَأْيِيدَهُ إِيَّاهُ لِمَنْ أَيَّدَهُ مِنْ أَصْحَابِهِ- فَلَقَدْ خَبَّأَ لَنَا الدَّهْرُ مِنْكَ عَجَباً- إِذْ طَفِقْتَ تُخْبِرُنَا بِبَلاَءِ اللَّهِ تَعَالَى عِنْدَنَا- وَ نِعْمَتِهِ عَلَيْنَا فِي نَبِيِّنَا- فَكُنْتَ فِي ذَلِكَ كَنَاقِلِ التَّمْرِ إِلَى؟هَجَرَ؟- أَوْ دَاعِي مُسَدِّدِهِ إِلَى النِّضَالِ- وَ زَعَمْتَ أَنَّ أَفْضَلَ النَّاسِ فِي الْإِسْلاَمِ فُلاَنٌ وَ فُلاَنٌ- فَذَكَرْتَ أَمْراً إِنْ تَمَّ اعْتَزَلَكَ كُلُّهُ- وَ إِنْ نَقَصَ لَمْ يَلْحَقْكَ ثَلْمُهُ- وَ مَا أَنْتَ وَ الْفَاضِلَ وَ الْمَفْضُولَ وَ السَّائِسَ وَ الْمَسُوسَ- وَ مَا لِلطُّلَقَاءِ وَ أَبْنَاءِ الطُّلَقَاءِ- وَ التَّمْيِيزَ بَيْنَ الْمُهَاجِرِينَ الْأَوَّلِينَ- وَ تَرْتِيبَ دَرَجَاتِهِمْ وَ تَعْرِيفَ طَبَقَاتِهِمْ- هَيْهَاتَ لَقَدْ حَنَّ قِدْحٌ لَيْسَ مِنْهَا- وَ طَفِقَ يَحْكُمُ فِيهَا مَنْ عَلَيْهِ الْحُكْمُ لَهَا- أَ لاَ تَرْبَعُ أَيُّهَا الْإِنْسَانُ عَلَى ظَلْعِكَ- وَ تَعْرِفُ قُصُورَ ذَرْعِكَ- وَ تَتَأَخَّرُ حَيْثُ أَخَّرَكَ الْقَدَرُ- فَمَا عَلَيْكَ غَلَبَةُ الْمَغْلُوبِ وَ لاَ ظَفَرُ الظَّافِرِ- وَ إِنَّكَ لَذَهَّابٌ فِي التِّيهِ رَوَّاغٌ عَنِ الْقَصْدِ- أَ لاَ تَرَى غَيْرَ مُخْبِرٍ لَكَ- وَ لَكِنْ بِنِعْمَةِ اللَّهِ أُحَدِّثُ- أَنَّ قَوْماً اسْتُشْهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَعَالَى مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ- وَ لِكُلٍّ فَضْلٌ- حَتَّى إِذَا اسْتُشْهِدَ شَهِيدُنَا قِيلَ؟سَيِّدُ الشُّهَدَاءِ؟- وَ خَصَّهُ ؟رَسُولُ اللَّهِ ص؟ بِسَبْعِينَ تَكْبِيرَةً عِنْدَ صَلاَتِهِ عَلَيْهِ- 182 أَ وَ لاَ تَرَى أَنَّ قَوْماً قُطِّعَتْ أَيْدِيهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ- وَ لِكُلٍّ فَضْلٌ- حَتَّى إِذَا فُعِلَ بِوَاحِدِنَا مَا فُعِلَ بِوَاحِدِهِمْ- قِيلَ الطَّيَّارُ فِي الْجَنَّةِ وَ ذُو الْجَنَاحَيْنِ- وَ لَوْ لاَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ مِنْ تَزْكِيَةِ الْمَرْءِ نَفْسَهُ- لَذَكَرَ ذَاكِرٌ فَضَائِلَ جَمَّةً تَعْرِفُهَا قُلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ- وَ لاَ تَمُجُّهَا آذَانُ السَّامِعِينَ- فَدَعْ عَنْكَ مَنْ مَالَتْ بِهِ الرَّمِيَّةُ- فَإِنَّا صَنَائِعُ رَبِّنَا وَ النَّاسُ بَعْدُ صَنَائِعُ لَنَا- لَمْ يَمْنَعْنَا قَدِيمُ عِزِّنَا- وَ لاَ عَادِيُّ طَوْلِنَا عَلَى قَوْمِكَ أَنْ خَلَطْنَاكُمْ بِأَنْفُسِنَا- فَنَكَحْنَا وَ أَنْكَحْنَا- فِعْلَ الْأَكْفَاءِ وَ لَسْتُمْ هُنَاكَ- وَ أَنَّى يَكُونُ

ص:745

ذَلِكَ كَذَلِكَ وَ مِنَّا؟النَّبِيُّ؟ وَ مِنْكُمُ الْمُكَذَّبُ- وَ مِنَّا أَسَدُ اللّهِ وَ مِنْكُمْ أَسَدُ الْأَحْلافِ- وَ مِنَّا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ مِنْكُمْ صِبْيَةُ النَّارِ- وَ مِنَّا خَيْرُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ مِنْكُمْ حَمَّالَةُ الْحَطَبِ- فِي كَثِيرٍ مِمَّا لَنَا وَ عَلَيْكُمْ- فَإِسْلاَمُنَا مَا قَدْ سَمِعَ وَ جَاهِلِيَّتُنَا لاَ تُدْفَعُ- وَ كِتَابُ اللَّهِ يَجْمَعُ لَنَا مَا شَذَّ عَنَّا- وَ هُوَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى- «وَ أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللّهِ» وَ قَوْلُهُ تَعَالَى «إِنَّ أَوْلَى النّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ» - فَنَحْنُ مَرَّةً أَوْلَى بِالْقَرَابَةِ وَ تَارَةً أَوْلَى بِالطَّاعَةِ- وَ لَمَّا احْتَجَّ الْمُهَاجِرُونَ عَلَى الْأَنْصَارِ- ؟يَوْمَ السَّقِيفَةِ؟ ؟بِرَسُولِ اللَّهِ ص؟ فَلَجُوا عَلَيْهِمْ- فَإِنْ يَكُنِ الْفَلَجُ بِهِ فَالْحَقُّ لَنَا دُونَكُمْ- وَ إِنْ يَكُنْ بِغَيْرِهِ فَالْأَنْصَارُ عَلَى دَعْوَاهُمْ- وَ زَعَمْتَ أَنِّي لِكُلِّ الْخُلَفَاءِ حَسَدْتُ وَ عَلَى كُلِّهِمْ بَغَيْتُ- فَإِنْ يَكُنْ ذَلِكَ كَذَلِكَ فَلَيْسَتِ الْجِنَايَةُ عَلَيْكَ- فَيَكُونَ الْعُذْرُ إِلَيْكَ { وَ تِلْكَ شَكَاةٌ ظَاهِرٌ عَنْكَ عَارُهَا }

وَ قُلْتَ إِنِّي كُنْتُ أُقَادُ- كَمَا يُقَادُ الْجَمَلُ الْمَخْشُوشُ حَتَّى أُبَايِعَ- وَ لَعَمْرُ اللَّهِ لَقَدْ أَرَدْتَ أَنْ تَذُمَّ فَمَدَحْتَ- وَ أَنْ تَفْضَحَ فَافْتَضَحْتَ- وَ مَا عَلَى الْمُسْلِمِ مِنْ غَضَاضَةٍ فِي أَنْ يَكُونَ مَظْلُوماً- مَا لَمْ يَكُنْ شَاكّاً فِي دِينِهِ وَ لاَ مُرْتَاباً بِيَقِينِهِ- وَ هَذِهِ حُجَّتِي إِلَى غَيْرِكَ قَصْدُهَا- وَ لَكِنِّي أَطْلَقْتُ لَكَ مِنْهَا بِقَدْرِ مَا سَنَحَ مِنْ ذِكْرِهَا- ثُمَّ ذَكَرْتَ مَا كَانَ مِنْ أَمْرِي وَ أَمْرِ؟عُثْمَانَ؟- فَلَكَ أَنْ تُجَابَ عَنْ هَذِهِ لِرَحِمِكَ مِنْهُ- فَأَيُّنَا كَانَ أَعْدَى لَهُ وَ أَهْدَى إِلَى مَقَاتِلِهِ أَ مَنْ بَذَلَ لَهُ نُصْرَتَهُ فَاسْتَقْعَدَهُ وَ اسْتَكَفَّهُ- أَمَّنِ اسْتَنْصَرَهُ فَتَرَاخَى عَنْهُ وَ بَثَّ الْمَنُونَ إِلَيْهِ- حَتَّى أَتَى قَدَرُهُ عَلَيْهِ- كَلاَّ وَ اللَّهِ لَ «قَدْ يَعْلَمُ اللّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَ الْقائِلِينَ لِإِخْوانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنا وَ لا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلاّ قَلِيلاً» -.

وَ مَا كُنْتُ لِأَعْتَذِرَ مِنْ أَنِّي كُنْتُ أَنْقِمُ عَلَيْهِ أَحْدَاثاً- فَإِنْ كَانَ الذَّنْبُ إِلَيْهِ إِرْشَادِي وَ هِدَايَتِي لَهُ- فَرُبَّ مَلُومٍ لاَ ذَنْبَ لَهُ- { وَ قَدْ يَسْتَفِيدُ الظِّنَّةَ الْمُتَنَصِّحُ }

«إِنْ أُرِيدُ إِلاَّ الْإِصْلاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَ ما تَوْفِيقِي إِلاّ بِاللّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» - وَ ذَكَرْتَ أَنَّهُ لَيْسَ لِي وَ لِأَصْحَابِي عِنْدَكَ إِلاَّ السَّيْفُ- فَلَقَدْ أَضْحَكْتَ بَعْدَ اسْتِعْبَارٍ-

مَتَى أَلْفَيْتَ؟بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ؟ عَنِ الْأَعْدَاءِ نَاكِلِينَ- وَ بِالسَّيْفِ مُخَوَّفِينَ { فَلَبِّثْ قَلِيلاً يَلْحَقِ

الْهَيْجَا حَمَلْ }

- فَسَيَطْلُبُكَ مَنْ تَطْلُبُ- وَ يَقْرُبُ مِنْكَ مَا تَسْتَبْعِدُ- وَ أَنَا مُرْقِلٌ نَحْوَكَ فِي جَحْفَلٍ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ- وَ التَّابِعِينَ لَهُمْ بِإِحْسَانٍ- شَدِيدٍ زِحَامُهُمْ سَاطِعٍ قَتَامُهُمْ- مُتَسَرْبِلِينَ سَرَابِيلَ الْمَوْتِ- أَحَبُّ اللِّقَاءِ إِلَيْهِمْ لِقَاءُ رَبِّهِمْ- وَ قَدْ صَحِبَتْهُمْ ذُرِّيَّةٌ بَدْرِيَّةٌ وَ سُيُوفٌ هَاشِمِيَّةٌ- قَدْ عَرَفْتَ مَوَاقِعَ نِصَالِهَا- فِي أَخِيكَ وَ خَالِكَ وَ جَدِّكَ وَ أَهْلِكَ- «وَ ما هِيَ مِنَ الظّالِمِينَ بِبَعِيدٍ»

لغات

خبأت الشيئی:آن را پوشاندم طفق:شروع کرد هجر:شهری است از شهرهای بحرین نضال:تیر اندازی کردن مسدّد:کسی که دیگری را به کاری وادار می کند و به سوی آن هدایتش می کند.

اعتزلك:از تو دوری کرد.

ثلم:شکستگی طلیق:آن که پس از اسیری رها و آزاد شود.

ربع:توقف و ایستادن ظلع:لنگی ذرع:مبسوط الید بودن تیه:گمراهی و سرگردانی در بیابانها روّاع:بسیار منحرف شونده از راه درست جمّة:فراوان،زیاد ظنّه:تهجت منصّح:بسیار نصیحت کننده استعبار:گریه الفیت کذا:آن را یافتم نکول:عقب افتادن از ترس مج الماء من فیه:آب را از دهانش به دور ریخت.

رمیه:شکاری که مورد اصابت تیر واقع می شود.

صنیعه:نیکی فلج:رستگاری،پیروزی شکاة،شکیّه و شکایه:معنایش روشن است ظاهر:از بین رونده مخشوش:شتری که در بینیش چوبی قرار می دهند تا در اطاعت باشد و آن را به هر سو بخواهند بکشند.

غضاضه:کمبودی و خواری سنخ:عرضه شد اعدی:دشمنتر معوّقین:بازدارندگان جحفل:لشکر انبوه ساطع:بالا رونده قتام:گرد و خاك سرابیل:جامه ها،پیراهنها نصال:شمشیرها ارقال:نوعی از راه رفتن به سرعت

ترجمه

«پس از حمد و ثنای الهی،نامه ات به من رسید،نامه ای که در آن یادآور شدی خداوند محمد(صلی الله علیه و آله)را برای دین خود برگزید و به یاری اصحابش او را کمك و یاری فرمود،روزگار در وجود تو امر شگفتی را بر ما پنهان داشته بود چون تو قرار گذاشتی که ما را به خیر و نیکی خدای تعالی که نزد ماست و به نعمتی که در بارهٔ پیغمبرمان داده آگاه کنی بنا بر این تو در این کار مانند کسی هستی که خرما به هجر (1)ببرد،یا مثل کسی که آموزندهٔ خود را به مسابقهٔ تیراندازی بخواند و گمان کردی که برترین مردم در اسلام،فلان و فلان باشند،پس مطلبی را یادآوری کردی که اگر درست باشد هیچ فایده ای برای تو ندارد و اگر نادرست باشد نیز زیانی به تو ندارد،تو را چه کار با برتر و کهتر،و باز بر دست و زیر دست می باشد؟و آزادشدگان و پسرانشان را چه کار بر این که میان نخستین مهاجران فرق بگذارند و مراتب آنان را تعیین کنند و طبقات ایشان را بشناسانند؟بسیار دور است!صدای تیری که جزء تیرهای دیگر نیست(خود را در صفی قرار می دهی که از آن بیگانه ای)و کسی در بارهٔ امامت و خلافت به داوری آغاز کرده که خود محکوم آن است.

ای انسان چرا اندازه خود را نمی شناسی و از کوتاهی و ناتوانی خود بی خبری،و آن جا که قضا و قدر تو را عقب زده است عقب نشینی نمی کنی؟چرا که زیان شکست خورده و سود پیروزمند هیچ کدام به تو ربطی ندارد،و تو در گمراهی بسیار رونده و از راه راست منحرف شده ای.

نمی خواهم به تو خبری بدهم بلکه نعمت خدا را یادآور می شوم:آیا نمی بینی که گروهی از مهاجرین و انصار در راه خدا به شهادت رسیدند و همه شان دارای فضیلت و شرافت هستند،تا هنگامی که شهید ما به شهادت رسید،به او سید شهیدان گفته شد،و پیامبر خدا نماز بر او را با هفتاد تکبیر انجام

1- این مثل در مورد کسی است که از بصره خرما خرید و به هجر برد که نخلستان بسیار داشت و به گفته ابن میثم از شهرهای بحرین بود،خرماهایش فروخته نشد و در عرب ضرب المثل شد برای بردن جنسی به محلّی که مرکز تولید آن جنس می باشد و نظیر ضرب المثل معروف زیره به کرمان،بردن است.(مترجم)

داد،و آیا نمی بینی که گروهی دستهایشان در راه خدا بریده شد و همهٔ آنان با فضیلت هستند اما وقتی که برای یکی از ما پیشامد آنچه که یکی از آنان را پیش آمده بود،در باره اش گفته شد:او پرواز کننده در بهشت و صاحب دو بال می باشد،و اگر خداوند آدمی را از ستودن خود نهی نفرموده بود،گوینده، فضیلتهای بسیاری را که دلهای مؤمنان با آن آشناست و گوشهای شنوندگان هم آن را ردّ نمی کند یادآور می شد،پس از خود دور کن کسی را که شکار،وی را از راه برگردانیده است(به بیراهه می رود)که ما تربیت یافته پروردگارمان هستیم،و مردم تربیت یافته ما هستند،شرافت کهن و بزرگی دیرین ما بر قوم تو،ما را از آن منع نکرد که شما را با خودمان بیامیزیم پس همانند اقران با طایفهٔ شما ازدواج کردیم در حالی که شما همطراز ما نبودید،از کجا چنین شایستگی را دارید،با این که پیغمبر از ماست،و تکذیب کننده از شما؟و شیر خدا از ماست و شیر همسوگندها از شما،و دو سرور جوانان اهل بهشت از ما و کودکان اهل آتش از شمایند،و بهترین زنان جهان از ماست و زن هیزم کش از شما،و بسیاری از آنچه به سود ما و زیان شماست.این که شنیدی کارهای ما در اسلام بود و شرافت ما در دوران جاهلیت نیز قابل انکار نیست،و کتاب خدا اموری از ما یادآور می شود که یگانه و بدون مانند می باشد و چنین می فرماید: «وَ أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللّهِ» (1)»و نیز می فرماید: «إِنَّ أَوْلَى النّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ» (2)».پس ما گاهی از نظر خویشاوندی و زمانی به دلیل اطاعت و پیروی کردن نزدیکتر و سزاوارتر شمرده شدیم،و چون مهاجران در روز سقیفه به وسیلهٔ خویشاوندی خود با رسول خدا در مقابل انصار استدلال کردند،پیروز شدند پس اگر پیروزی به سبب خویش با رسول خدا

1- سورهٔ انفال(8)آیه(75) [1]یعنی:در کتاب خداوند بعضی از خویشاوندان بر دیگران اولویت دارند.

2- سوره آل عمران(3)آیه(68) [2]یعنی:نزدیکترین مردم به ابراهیم کسانی هستند که وی را متابعت کردند و نیز این پیامبر و آنان که به او ایمان آوردند،و خدا ولی و دوست مؤمنان است.

تحقق می یابد،حق با ماست نه با شـما و اگر چنین نیست پس انصار بر ادعای خود باقی هستند،و تو گمان کردی که من بر همهٔ خلفا حسد ورزیدم و سـتم کردم،اگر چنین است پس باز خواست آن بر تو نیست که پیش تو عذرخواهی شود -و آن شکایتی است که ننگ و عارش از تو،دور است-و تو گفتی که مرا مانند شتری افسار و دهنه زدند و می کشیدند تا بیعت کنم،شگفتا به خدا سوگند.

خواستی مرا نکوهش کنی،سـتایش کردی و خواستی رسوایم کنی،خود رسوا شدی،و بر مسـلمان تا هنگامی که در دینش شك و در یقین و باورش تردیـد نباشد ننگ و عیبی نیست که مظلوم و سـتمدیده واقع شود،روی سـخنم از بیان این اسـتدلال به غیر توست،اما به مقدار آنچه پیش آمد برای تو اظهار داشتم.

چون در بارهٔ امر میان من و عثمان مطلبی بیان داشتی لازم است پاسـخ آن را بشـنوی،زیرا که با وی نسـبت خویشاوندی داری،کدام یك از من و تو،بیشتر با او دشـمنی کردیم و راه را برای کشته شدنش مهیّا کردیم؟آیا کسی که خواست وی را یاری کند اما او را از آن کار بازداشت و از او خواهش کرد که خودداری کند،یا آن که او را به یاری طلب کرد ولی او از یاریش دریغ کرد و مرگ را به سویش کشاند تا قضا و قدر به او روی آورد؟به خـدا سوگند چنین نیست «قَدْ یَعْلَمُ اللّهُ الْمُعَوِّقِینَ مِنْکُمْ وَ الْقائِلِینَ لِإِخْوانِهِمْ هَلُمَّ إِلَیْنا وَ لا یَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلاّ قَلِیلاً» (1)»و من از این که به عثمان بر اثر بـدعتهایی که به وجود آورد عیبجویی می کردم معـذرت خواهی نمی کنم،پس اگر ارشاد و راهنمائیم گناه بود چه بسـیار سـرزنش شونـده که وی را گناهی نیست و گاهی شـخص خیرخواه و نصـیحت کننده به علت اصـرار او در نصـیحت مورد تهمت و بدگمانی واقع می شود «إِنْ أُرِیدُ إِلاَّ الْإِصْلاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَ ما تَوْفِیقِي إِلاّ بِاللّهِ عَلَیْهِ تَوَکَّلْتُ»

1- سوره احزاب(33)آیه(18) [1]یعنی:همانـا خداونـد به حال آنها از شـما که مسـلمانها را از جنگ باز می دارنـد و به برادران خود می گویند:به جانب ما بیایید،آگاه است و آنها جز زمانی اندك به جنگ حاضر نمی شوند .

«وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» (1)»و خاطر نشان کردی که برای من و یارانم نزد تو جز شمشیر چیزی نیست و به این سبب خندانـدی پس از گریاندن چه وقت دیدی که فرزندان عبد المطلب از دشـمنان باز ایستند و از شمشیر بترسند؟اندکی درنگ کن تا حریفت به میدان جنگ برسد (2)،پس زود باشد که تو را بطلبد،کسـی که تو،او را می طلبی و به تو نزدیك شود چیزی که آن را دور می شماری و من به سوی تو شتابانم با لشکری انبوه از مهـاجران و انصـار،و کسانی که به نیکی از آنها پیروی می کننـد که جمعشان بسـیار و گرد و غبارشان بالا رونـده است در حالی که جامـهٔ مرگ به تن کرده و بهترین دیـدارشان دیـدار پروردگارشان می باشد و همراه ایشانند فرزندان آنان که در جنگ بدر حاضـر بودند،و نیز شمشیرهای بنی هاشم،که تو خود تیزی و برندگی آنها را در مورد برادر و دایی و جد و خویشانت شناخته ای «وَ ما هِيَ مِنَ الظّالِمِينَ بِبَعِيدٍ» (3)».

شرح

این نامه گزیده ای است از نامه ای که مرحوم سـید رضـی در گذشـته قسـمتی از آن را بدین گونه ذکر کرد:پس قبیله ما خواستند پیغمبر ما را بکشند (4)...و ما در شـرح آن،نامهٔ معاویه را که حضرت این نامه را در پاسخش نوشته،ذکر کردیم اگر چه بین آنچه که ذکر کردیم با بعضی روایات دیگر مختصر اختلافی وجود دارد .

امام(علیه السلام)در این نامه به هر قسمتی از نامهٔ معاویه،یك فصل پاسخ

1- سوره هود(11)آیه(88) [1]یعنی:و من قصـدی جز اصـلاح به اندازه توانم ندارم و موفقیتم بسـته به لطف خداست و جز از خدا طلب توفیق نمی کنم،به او توکل و اعتماد می کنم و بازگشتم به سوی اوست.

2- کنایه از این جمله است:بگذار حریفت به میدان آید.(مترجم)

3- سوره هود(11)آیه(83) [2]یعنی:و آن،از ستمکاران دور نیست.

4- نامهٔ شمارهٔ 9.

داده است،و این نامه فصیحترین نامه ای است که مرحوم سید از میان نامه های حضرت انتخاب کرده و نکته هایی چند در آن وجود دارد که در ذیل به آنها اشاره می کنیم :

1-در جملهٔ فلقد خبأ لنا ،واژهٔ خبأ را از عجب و غروری که در وجود معاویه بوده و روزگار آن را پوشیده داشته،استعاره آورده و سپس آن را به وسیله جملهٔ بعد،تفسیر فرموده است:

اذ طفقت...النضال ،برای علی بن ابي طالب که از خاندان نبوت است حال پیغمبر را بازگو می کند و به وی خبر می دهد که خدا نعمتی بزرگ به آن حضرت عنایت فرموده و او را برای دین خود برگزیده و به وسیلهٔ اصحاب و یارانش او را تأیید و کمك کرده،در صورتی که خود حضرت و اهل بیت پیامبر سزاوارترند که این احوال را بگویند و دیگران را خبر دهند و این مطلب را با ذکر دو مثال آشکار فرمود:

الف:مثل تو مانند کسی است که خرما به سرزمین هجر حمل کند،ریشهٔ این ضرب المثل آن است که روزی مردی از هجر که مرکز خرماست، سرمایه ای به بصره آورد که متاعی بخرد و از فروش آن در شهر خود سودی ببرد،پس از فروش مال التجاره به فکر خرید کالا افتاد،دید ارزانتر از خرما چیزی نیست،لذا از بصره مقدار زیادی خرما خرید و به سوی هجر حمل کرد، و در آن جا به امید این که گران شود آن را در انبارها ذخیره کرد اما روز به روز ارزانتر شد و بالاخره خرماها در انبارها ماند تا فاسد و تباه شد و این مسأله ضرب المثل شد برای هر کس که کالایی را برای فروش و به دست آوردن سود، به جایی ببرد که مرکز و معدن آن کالا می باشد،تطبیق مطلب با مثال این است که معاویه،گزارش و خبر را به سوی کسی برد که او خود معدن آن خبر است و جا دارد که او خود این خبر را به دیگران بگوید،هجر،اسم آبادی و یا شهری

ص:752

است که معروف به زیاد داشتن خرما می باشد،آن قدر در آن جا خرما فراوان است که بهای پنجاه جلّه،یك دینار می شود،و چون هر یك جلّه صد رطل است،پس پنجاه جلّه،پنج هزار رطل می باشد (1)،و در هیچ یك از شهرهای دیگر این چنین فراوانی در خرما شنیده نشده است.

نکتهٔ ادبی:هجر که نام سرزمین و شهر است معمولا مؤنث است و چون اسم علم نیز هست،غیر منصرف به کار می رود،اما گاهی به اعتبار این که معنای موضع از آن قصد می شود آن را مذکر می آورند و به دلیل این که یکی از دو سبب منع صرف از بین رفته،آن را منصرف به کار می برند،چنان که در قول شاعر جر داده شده:

و خطها الخط ارقالا و قال قلی اولّ لانادما اهجر قری هجر

ب-در مثال دوم امام(علیه السلام)معاویه را تشبیه به دست آموزی کرده است که آموزندهٔ خود را به مسابقه در تیراندازی دعوت کند،وجه تشبیه این جا نیز همان است که گویا خبری را برای کسی بازگو کند که او خود معدن آن بوده و سزاوارتر به بازگو کردن باشد،عوض این که استاد شاگرد را دعوت به مسابقه کند،این جا شاگرد استاد را می آزماید و او را دعوت به مسابقه می کند.

1- با توجه به این که رطل پیمانهٔ عربی است-به قول نفیسی در فرهنگ خود-و معادل حدود دوازده اوقیه می باشد باید پنج هزار رطل را در دوازده ضرب کرد تا تعداد اوقیه به دست آید و چون هر اوقیه به قول نفیسی ده مثقال است باید تعداد مثقال را به دست آورد و چون هر سیر 16 مثقال است با عمل تقسیم تعداد سیر را به دست آورد و سپس عدد مانده را بر چهل تقسیم کرد تا من به دست آید و سپس ضرب در سه کرد تا کیلو به دست آید، تعداد سیر 37500 16/تقسیم بر000600،تعداد مثقال 000600 10/ مثقال*6000،تعداد اوقیه 6000 12/ اوقیه*5000 رطل تعداد کیلو 2812/5 3/*937/5 تعداد من 937/5 40/تقسیم بر37500 با این محاسبه حدود سه تن خرما در هجر به یك دینار فروش می شده است که در مناطق دیگر به این ارزانی نبوده است.(ویراستار)

2-معاویه با ذکر نام عـده ای از صـحابه و بیان برتری آنها بر دیگران،با این که خود از آن بی بهره است،با گوشه و کنایه می خواهد امام(علیه السلام)را تحقیر کند و آنان را بر آن حضرت نیز فضیلت دهد،به این دلیل امام در جوابش فرمود:

برتری آنان به ترتیبی که تو بیان کردی به فرضـی که درست باشد،ربطی به تو ندارد و تو از آن بر کناری،زیرا تو،نه در،درجه و مقام آنهایی و نه سابقـهٔ اسـلامی آنـان را داری،بنـا بر این برای امری دست و پـا می کنی که به تو سودی نمی بخشـد، اما اگر آنچه که در فضـیلت آنها گفتی نادرست باشد،باز هم به تو ربطی ندارد و عار و ننگ آن خواری و ذلت برای تو نمی آورد،پس با این دلیل،نیز،دخالت تو،در این امر،فضولی است.

و مـا انت...و مـا للطلقـاء ،با این سؤال و اسـتفهام انکاری،معاویه را تحقیر می کنـد که با پستی درجه و مقام،و حقارت وجودیش،سـزاوار نیست در این امور دخالت کند و چنان که نقل شده ابو سـفیان از طلقا و آزادشدگان و معاویه هم با او بود،بس او هم طلیق و هم پسر طلیق است.

هیهات :حضرت با این کلمه اهلیت و شایستگی معاویه را برای دخالت در این امر و درجه بندی صحابه و مهاجرین را در فضیلت و برتری بعید می داند، و سپس به منظور شرح و بیان استبعاد این مطلب،به دو ضرب المثل تمثل جسته و او را به دو کس همانند دانسته است:

الف: لقـد حنّ قـدح لیس منها ،بیان مطلب آن است که وقتی یکی از تیرهای قمار و مسابقه از جنس بقیه تیرها نباشـد،هنگامی که از کمان رها شود صـدایی به وجود می آیـد که مخالف صدای تیرهای دیگر است و از این صدا معلوم می شود که این تیر از جنس بقیه نیست،و این مثال برای کسـی آورده می شود که گروهی را مـدح و سـتایش کنـد و به آنان ببالد با این که خود از آنان نیست،و قبلا عمر به این مثال تمثل جست،هنگامی که ولید بن عقبه بن

ابی معیط گفت:اقبل من دون قریش (1)،از نزد قریش می آیم که خود را به قریش نسبت داد،و حال آن که از آنان نبود،عمر گفت:حنّ قدح لیس منها،به صدا آمد تیری که از آن تیرها نبود.

ب- و طعق یحکم فیها من علیه الحکم کها ،این مثال در بارهٔ کسی گفته می شود که در میان گروهی قرار دارد و بر علیه آن قوم قضاوتی می کند،و حال آن که اگر چه خود،از آن قوم است اما به دلیل این که از اراذل و اوباش است و از اشراف نیست شایستگی چنین حکمی را ندارد چون این امر در خور بزرگـان قوم است و دیگران از او،به این مطلب سـزاوارتر می باشـند.مقصود آن است که معـاویه از کسـانی نیست که بتواند حکم به فضیلت کسی بر دیگری بدهد و شایستگی این امر را ندارد .

3-نکتـهٔ سوم: ا لا ـ تربع ایهـا الانسـان علی ظلعـك ،ای انسان آیا دلت به حال خودت نمی سوزد؟در این جمله حضـرت با بیان مطلب به طریق اسـتفهام او را بر قصور و نقصان از درجهٔ گذشـتگان آگاه کرده و در مقابل ادعایش وی را سرزنش و ملامت می کند که لازم است با نفس خود مدارا کنی و آن را در این امر به زحمت نیاندازی،و با این حالت قصور و کوتاهی که داری می خواهی روح خود را از سیر کردن و راه رفتن بـا اهـل فضـل معـاف کنی،در این جـا،واژهٔ ظلع را که به معنای لنگی است اسـتعاره از نقصان و قصور آورده یعنی همان طور که شخص لنگ از رسـیدن به مقصدی که انسان درست اندام می رسد، ناتوان است،تو نیز در جهت فضایل،از وصول به درجهٔ پیشینیان عاجز و ناتوانی و همچنین است جملهٔ و تعرف قصور ذرعك،کنایه از این که به ناتوانی

1- ظاهرا این عبارت غلط است و صحیحش این است:اقتل من بین قریش:من از میان قریش کشته می شوم،چنان که در لسان العرب مادهٔ حنن این مثال را چنین آورده است.(مترجم)

نیروی خود و عجز از رسیدن به این درجه،آگاهی داری.

حیث اخره القدر ،این جمله نیز اشاره به موقعیت پستی است که مقدر چنان شده است که از درجه و مقام گذشتگان پایین باشد،و حضرت به منظور تحقیر و کوچك شمردن او،وی را امر کرده است به این که همچنان که شایسته است،خود را نازل دانسته و مؤخّر بدارد.

فما علیك...الظافر ،این جمله در حکم مقدمهٔ صغری از شکل اول قیاس مضمری است که استدلال شده است بر آن که تاخّر او،از این مرتبه و درجه، واجب و لازم است،و تقدیر آن چنین است:مغلوبیت مغلوب،صدمه ای برای تو ندارد،و کبرای قیاس چنین می شود:هر کس حالش این باشد واجب است خود را از معرکه عقب کشد،و گرنه نادان و سفیه است زیرا در امری دخالت کرده است که سودی برایش ندارد.

4- و انك لذهّاب فی التیه ،یعنی تو،از شناخت حقیقت دور و بسیار فرو روندهٔ در گمراهی و ضلالتی،و از صراط مستقیمی که حقانیت ماست کاملا منحرف و از آگاهی به فضیلتهای ما و فرقی که میان ما و شما وجود دارد بدور و بر کنار می باشی .

ا لا ـ تری...الجناحین ،امام پس از بیان این که هر یك از صحابه را فضیلتی ویژهٔ خویش است،تا برتری خانوادگی خود را بر دیگران ثابت کند،با ذکر برتری ویژهٔ خاندان خود،در زندگانی و مرگ،دلیل امتیاز ایشان را با بقیهٔ مهاجرین و انصار،خاطر نشان کرده است که از جملهٔ فضایل خاص آنان شهادت در آن خانواده می باشد ،و مقصود از شهید که به آن اشاره فرموده، عمویش حمزة بن عبد المطلب-خدا از او خشنود باد-می باشد،و به دو دلیل، این شهید بزرگوار را از سایر شهیدان برتر و بالاتر می داند اولین دلیل این است که رسول خدا،او را سید الشهداء(سرور شهیدان)نامیده است.و دلیل دیگر این

که او را به هفتاد تکبیر در چهارده نماز که بر او خواند اختصاص داد،زیرا هر نماز که با پنج تکبیر،می خواند،جمعی دیگر از فرشتگان نازل می شدند و اقتدا می کردند پیامبر باز نماز دیگری بر او می خواند تا چهارده مرتبه و این از خصوصیات حمزه و شرافت بنی هاشم در زندگانی و مرگشان می باشد ،و دیگر از فضیلتهای ایشان آن است که در بارهٔ جعفر بن ابی طالب اشاره به آن کرده که عبارت است از قطع شدن دستهایش در راه خدا که پیامبر او را صاحب دو بال و پرواز کننده در بهشت خواند و نیز از آن حضرت نقل شده که شعری سرود و برای معاویه فرستاد و در آن به وجود جعفر طیّار فخر و مباهات فرمود:

و عیّرها الواشون انی احبها و تلك شكاة ظاهر عنك عارها

ما شرح کشته شدن و نام و خصوصیات قاتل حمزه و جعفر را در فصلهای گذشته ذکر کردیم و امام(علیه السلام)راجع به خودش نیز خاطر نشان کرده است که نسبت به فضایل فراوانش دلهای مؤمنان آشنا و گوشهایشان آن را پذیرا می باشد و به دلیل این که خداوند انسان را از ستودن خویش نهی کرده،امام(علیه السلام) نیز از بر شمردن فضایل خود،خودداری فرموده است.

منظور از کلمهٔ ذاکر خودش می باشد که فرمود:اگر نه چنین بود که خداوند از خودستایی نهی کرده ذاکر فضایل بسیاری را از خود بیان می کرد و این که این کلمه را بطور نکره و بدون ال ذکر کرده و آشکارا به خود نسبت نداده،نیز به دلیل همان پرهیز از خودستایی است،و در عبارت:

(1) لا تمجّها آزان السّامعین ،که گوشهای شنوندگان از شنیدن فضایل من

1- و جعفر که روز و شب در بهشت با فرشتگان پرواز می کند،فرزند مادر من می باشد.

امتنـاع نـدارد،اشـاره به آن است که گاهی روح انسان از مکرر شـنیدن برخی از امور ناراحت می شود و گویا آن را از گوش خود بـدور می اندازد چنان که انسان آب را از دهان خود بیرون افکند.

فدع عنك من مالت به الرمیّه (1)،یاد افراد مغرض و بـد نیّت از قبیل عمر و عاص را از خاطر ببر و به آنچه در بارهٔ ما می گویند اعتنا مکن و احتمـال می رود که امـام بـا این جمله خود معـاویه را اراده کرده باشـد از بـاب ایـاك اغی و اسـمعی یـا جاره به تو می گویم وای همسایه بشنو.کلمهٔ رمیّه استعاره از اموری است که مورد هدف و قصد انسانها می باشند،و چون این امور،آدمی را جذب کرده،به انجام اعمال وادار می کنند،میل را به آن نسبت داده است.

5- فانا صـنایع ربنا...لنا ،نکته پنجم،به طریق دیگر در این جمله برتری خاندان خود را بر دیگران خاطر نشان کرده و آن عبارت از این است که خداونـد نعمت بزرگ پیغمبری را به این خـانواده اختصـاص داده و به واسـطهٔ ایشـان مردم را هم از آن برخوردار فرموده،و این جمله در حکم مقدّمهٔ صـغرای قیاس از شـکل اوّلی است که به منظور فخر و مباهات دلیل آورده است که هیچ کس را نسزد که از نظر شرافت با آنها برابری کنـد و در فضـیلت با ایشان همسـری کند،و کبرای آن در تقدیر چنین است:و هر کس بلا واسـطه تربیت یافته و پروردهٔ پروردگارش باشد،و مردم بعد از او،و به واسطه وی،پروردهٔ پروردگار باشند، هیچ کس نمی تواند در شرافت و فضیلت با او برابری کند.لفظ صنایع در هر دو موضع به عنوان مجاز به کار رفته،و از باب اطلاق اسم مقبول بر قابل و حالّ

1- این جمله،مثلی است برای کسـی که از راه راست بیرون رفته،به بیراهه می رود خلاصـهٔ معنـا:از کسانی که به طمع صـید دنیا،از راه حق بیرون رفته اند مانند عمرو عاص پیروی مکن و به سخنانشان گوش مده فیض الاسلام،ج 2،صفحه 896.(مترجم)

بر محلّ است و این تعبیر بعـدها بسـیار به کار گرفته شده است، مثلا وقتی که کسـی نعمت خود را به دیگری اختصاص دهد گفته می شود فلانی، او را صنیعهٔ (برگزیده)خود قرار داده، مثل قول خداوند: «وَ اصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي » (1)».

لم یمنعنا...هنـاك ،این جـا نیز به منظور افتخـار به شـرافت خانوادگی خود بر معاویه منت می گـذارد که با همـهٔ فضایلی که نسـبت به تو و فامیلت داریم از آمیزش و ازدواج با طایفه شما خودداری نکردیم.

واژهٔ عادی منسوب به عاد است که قوم حضـرت هود پیغمبر می باشـند و این نسبت کنایه از قدیم بودن فضیلت و شرافت بنی هاشم بر بنی امیه می باشد.

فعل الأکفاء منصوب(مفعول مطلق)از فعل مقدّر است.

و لسـتم هنـاك ،حرف واو، حالیه و عامل در حال فعل خلطناکم ،در عبارت قبل می باشـد و این جمله کنایه از دوری بنی امیه از درجـهٔ هم کفوی با بنی هاشم در ازدواج است یعنی شـما شایسـتگی این درجه و مقام را ندارید، و امام(علیه السـلام)با بیان مقایسهٔ میان حالات بنی هاشم و بنی امیه که در برابر هر پستی و رذیلت برای عده ای از بنی امیه،فضـیلت و شرافتی برای افرادی از بنی هاشم ذکر کرده، ادعای خود را که لیـاقت نداشـتن بنی امیه برای آمیزش بـا بنی هـاشم بوده اثبـات کرده است،زیرا هنگـامی که از دو طرف،اشـخاص با فضـیلت، و افراد ناشایست و بی لیاقت، مشـخص شدند نسـبت دادن هر کدام از دو خانواده به شرافت و یا پستی آشکار و معلوم می شود که کدام یك سزاوار کـدام نسـبت می باشـد ،بـدین علت نخست پیامبر را از بنی هاشم ذکر کرده و در مقابلش، تکـذیب کنندهٔ او را از بنی امیه یادآور شد که ابو جهل بن هشام می باشد که قرآن نیز به او اشاره می فرماید: «وَ ذَرْنِي وَ الْمُكَذِّبِينَ» (2)»

1- سوره طه(20)آیه(41)، [1]یعنی:تو را برای خود برگزیدم.

2- سوره مزمل(73)آیه(10) [2]یعنی:مرا با تکذیب کنندگان واگذار کن.

گفته شده است که این آیه در بارهٔ کفّار قریش در روز بدر نازل شده که ده نفر بوده اند از این قرار:ابو جهل،عتبه و شیبه پسران ربیعة بن عبد شمس،نبیه و منبّه پسران حجّاج،ابو البختری بن هشام،نضر بن حرث،و حرث بن عامر، ابّی بن خلف و زمعة بن اسود.آن گاه امام(علیه السلام)پیامبر اکرم را با فضیلت پیامبری نام برده،و ابو جهل را با توجه به صفت ناپسندش که تکذیب رسول خداست ذکر فرموده،و بعد از حمزة بن عبد المطّلب به اسد اللّه و شیر خدا تعبیر کرده،و خاطر نشان کرده است که پیغمبر اکرم به علت دلیری و دفاع وی از دین خداوند او را شیر خدا نامیده است،و در مقابل او، اسد الأحلاف را آورده است که اسد، پسر عبد العزّی است،و مراد از احلاف(همسوگندها)عبد مناف،زهرة،اسد، تیم و حرث بن فهر می باشند و همسوگند،نامیده شدند،زیرا وقتی که بنی قصی می خواستند بعضی از ستمها که در دست بنی عبد الدار بود بگیرند از قبیل پرچمداری و اجتماعات سالانه و پرده داری و پذیرایی حاجیان که تمام اینها را قصیّ برای قریش مقرر کرده بود تا در هر سال حاجیان را اطعام کنند،اما برای آنان جز سمت آب دادن حاجیان باقی نمانده بود،در این هنگام آنان همقسم شدند که با بنی قصّی بجنگند،آمادهٔ جنگ شدند اما پس از آن که آنچه از مناصب در دست داشتند تثبیت کردند از جنگ منصرف شدند.

بعد از آن به یاد می آورد،دو سرور جوانان اهل بهشت را که امام حسن و امام حسین می باشند،و در مقابل از کودکان(اهل)آتش یاد کرده که بعضی گویند مقصود فرزندان عقبة بن ابی معیط است که پیامبر به او فرمود سرانجام برای تو و آنان آتش است و برخی گویند فرزندان مروان بن حکم هستند که هنگام بلوغشان جهنمی شدند اگر چه هنگامی که حضرت این سخن را در باره شان فرمود کودك بودند.سپس به بهترین زنان جهانیان افتخار کرده که منظور فاطمه(علیه السلام)می باشد و در مقابل وی از بنی امیه حمّالة الحطب را ذکر کرده

و او ام الجمیـل،دختر حرب،عمه معـاویه است که پشـته هـای خـار حمل می کرد و شـبانه بر سـر راه رسول خـدا می ریخت تا به پای آن حضـرت فرو رود و او را ناراحت کند و از قتاده نقل شده است که ام جمیل میان مردم با سـخن چینی دشمنی ایجاد می کرد و آتش کینه و جنگ می افروخت چنان که به سـبب هیزم آتش روشن کنند بنا بر این هیزم اسـتعاره از همان سخن چینی می باشد،چنان که اگر شخصی دیگری را به شرارت وادار کند می گویند فلان یحطب علی فلان.

فی کثیر...و علیکم ،اینها که در فضایل خانـدان خودم و پستیهای فامیل تو گفتم اندکی از بسـیار است و عبارت:علیکم به این اعتبار اسـت که این صفات ناپسند در هر کس باشد بر ضرر اوست .

فاسـلامنا...لا تدفع ،این جمله اشاره به آن است که شرافت خانوادگی آن حضرت اختصاص به دوران اسلام ندارد بلکه در دوران جاهلیت هم به داشـتن اخلاق نیکو و خصـلتهای پسندیده معروف بوده اند و ما در ضمن مقدمات این نکته را بررسی کردیم،و چنان که روایت شده است هنگامی که جعفر بن ابي طالب مسلمان شد پیامبر به او فرمود:خداوند در بارهٔ سه صفت پسندیده که در دوران جاهلیت داشته ای از تو تقـدیر فرموده است،آنها چیست؟در پاسخ گفت یا رسول اللّه هرگز زنا نکردم تا نفس خود را گرامی دارم زیرا با خودم می گفتم آنچه عاقل برای خود نمی پسـندد،سـزاوار نیست برای دیگران بپسـندد، و به جهت پرهیز گنـاه هرگز دروغ نگفتم و به خـاطر شـرم و حیـا هرگز شـراب ننوشیدم و از آن بدم می آمد به دلیل آن که عقل را از انسان می برد.

و کتاب اللّه یجمع لنا ما شـذّ عنّا ،قرآن،آنچه راجع به شایسـتگی خلافت که از ما گرفته شده و از دست رفته بود،با صـراحت برای ما اثبات می کند.

حضـرت در این جا استدلال فرموده است بر این که او بر سایر خلفا و آنان که طمع در خلافت دارند اولویت و برتری دارد.و این مطلب را به چند وجه

بیان داشته است که ذکر می شود:

1-خداوند در قرآن می فرماید «وَ أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللّهِ» (1)».

وجه استدلال این است که امام(علیه السلام)علاوه بر شایستگی و لیاقت نفسانی، از خصوصی ترین منسوبین پیامبر اکرم بود و هر کس چنین باشد به آن حضرت نزدیکتر و به جانشینی وی سزاوارتر خواهد بود.قسمت نخست این استدلال،امری است که از نظر تاریخ بسیار روشن است و مقدمهٔ کبرای آن هم از آیه برداشت می شود .

2-وجه دوم با توجه به این آیه است که می فرماید: «إِنَّ أَوْلَى النّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ» (2)»و چون امام(علیه السلام)در پیروی رسول خدا از همه کوشاتر و نخستین فردی است که به او ایمان آورد و او را تصدیق کرد.و نیز او با فضیلت ترین کسی است که از وی حکمت و دانش آموخت،و چنان که در پیش بیان داشتیم:او فصل الخطاب است و هر کس چنین وضعی داشته باشد سزاوارتر به خلافت و جانشینی او می باشد بنا بر این علی(علیه السلام)هم از بابت خویشاوندی نزدیك با پیامبر و هم به دلیل اطاعت و پیروی از او شایسته این مقام و سزاوار این منصب خواهد بود .

3- و لمّا احتج...دعواهم ،استدلال سوم در گفتار حضرت این است که وقتی انصار،خود را در امامت شریك دانستند و گفتند:یك فرمانروا،از ما و یکی از شما،مهاجران با توسل به سخنی که از پیامبر نقل شده است که امامان از قریش هستند،استدلال کردند به این که امام از آنها باید باشد و گفتند:ما از

1- سوره انفال(8)آیه(74) [1]یعنی:در کتاب خدا برخی از خویشان بر دیگران برتری داده شده اند.

2- سوره آل عمران(3)آیه(68) [2]یعنی:نزدیکترین مردم به ابراهیم کسانی می باشند که پیرو او بودند.

همـان دودمان و شاخـهٔ همان درخت مقـدس می باشـیم،و با این دلیل بر انصار غالب شدنـد.اکنون می توان گفت که اگر غلبه و پیروزی احتجاج مهاجران بر انصار،به دلیل خویشاوندیشان با رسول خدا باشد پس امام و خاندانش به این امر سـزاوارتر هسـتند،زیرا ایشان از انصار به آن حضـرت نزدیکتر و بلکه میوهٔ آن درخت و نتیجهٔ آن می باشند و اما اگر به دلیل خویشاوندی نباشد،استدلال انصار،حاکم و ادعایشان برای امامت و پیشوایی به حال خود باقی است .

6-ششمین نکته از نکاتی که در این نامهٔ امام وجود دارد،پاسخ وی از ادعای معاویه است که خیال کرده بود:حضرت بر خلفای دیگر حسد برده و به آنان سـتم کرده است.شرح مطلب آن است که یا ادعای تو در این مورد درست است یا نادرست،اگر ادعای تو مبنی بر این که من نسـبت به خلفا ستم کرده ام درست باشد به تو ربطی ندارد،زیرا نسبت به تو کاری انجام نداده ام که از تو عذری بخواهم.و بعد این بیان را با شعر ابی ذویب تاکید فرموده است که اولش این است:

و عیّرها الواشون انی احبها و تلك شكاة ظاهر عنك عارها (1)

این شعر ضرب المثلی است برای کسی که امری را منکر شود که ربطی به او ندارد و انکارش بر او،لازم نیست .

7-نکتهٔ هفتم،سـخن امام در پاسخ معاویه است که در بارهٔ وی به منظور سـرزنش و توبیخ و پایین آوردن مقام آن حضرت ادعا کرده بود که تو را مانند شتر مهار شده با خواری و زور می کشاندند تا با خلیفه های زمان بیعت کنی امام(علیه السلام)در پاسخ بر خلاف انتظار معاویه ادعای توبیخ آمیز وی را بر ضرر معاویه

1- بدگویان دوست مرا سرزنش می کنند که من او را دوست می دارم،اما ای دوست،آن،گناهی است که ننگ و عارش از تو دور است.

دگرگون کرد و بیان فرموده است که این امر نه مـذمّتی برای من است و نه رسوایی و فضـیحت بلکه سـتایش و مـدح است و تویی که با این ادعا مفتضح و رسوا شدی،دلیل بر این معنا آن است که وقتی بطور یقین بر خودش ثابت شد که راهش درست و شك و شـبهه ای در دینش ندارد این که او را به زور و جبر به بیعت وادار کنند کمال و فضیلت است نه نقصان و مذمت و اما این که مخالفان او را مجبور می کردند که با آنها بیعت کنـد و او در دین خود ثابت قدم بود از شـرافت و ارزش او نمی کاهد زیرا رسوایی آن گاه به وجود می آید که عیب کسـی ظاهر شود،و اما آنچه که عیب نباشد رسوایی هم ندارد و دلیل این که این ادعا برای معاویه فضاحت و رسوایی دارد آن است که معلوم می شود او میان مدح و ذم و ستایش و بدگویی هیچ فرقی نمی فهمد.

و هذه حجتی...ذکرها ،و این که من به این مطلب استدلال کردم که در بیعت گرفتن دیگران از من،مظلوم واقع شدم،مقصودم تو نیستی زیرا تو در این امر دخالت نداشتی که مورد خطاب واقع شوی بلکه منظورم دیگران هسـتند،که به من ظلم و سـتم کردند و این مقدار که گفتم از باب نمونه،لازم بود،چون خواستم جواب سخنان و ادعاهای تو را بگویم .

8-هشـتمین نکته پاسخ حضـرت از ادعای معاویه در بارهٔ عثمان است که مدعی شد امام در بارهٔ او دشـمنی و فتنه انگیزی کرده است،و با این که حضـرت بیشتر ادعاهای قبلی وی را رد می کنـد و می فرماید:مربوط به تو نیست،ولی در این مورد تذکر می دهد که باید جواب این گفته ات را بشـنوی زیرا خویشاوندی نزدیك با عثمان داری،چون هر دو از بنی امیه بودند،و این گونه سـخن از امام بهترین راهنماست بر آن که باید هر سخنی را به جایش گفت و در اموری که مربوط به انسان نیست دخالتی نباید کرد.

امام(علیه السلام)این جا که می خواهد پاسخ وی را بیان کند گفتهٔ او را به خودش

ص:764

برمی گرداند و بیان می دارد که تو خودت دشمن عثمان بودی نه من،بلکه من به یاری او برخاستم و خودم را برای دفاع از وی آماده کردم.سپس از او می خواهد که از روی انصاف بیاندیشد و بگوید کدام یکی بیشتر با او دشمنی کرده وسایل کشتن او را مهیاتر کرده،کسی که به یاری او برخاست ولی او یاریش را نپذیرفت یا آن که عثمان از او یاری خواست ولی او به یاریش برنخاست؟ امن بذل نصرته...و استکفّه ،امام با این استفهام توبیخی،معاویه را سرزنش می فرماید،به این بیان که عثمان،علی را دشمن خود می دانست و او را متهم می کرد که در کار وی دخالت دارد،لذا هنگامی که در محاصره شدید قرار گرفته بود و حضرت آماده شد که به یاریش قیام کند و کسی را به این منظور پیش او فرستاد،عثمان سفارش کرد که نیازی به یاری تو ندارم،فقط دست از من بردار و علیه من کاری مکن،امام(علیه السلام)می فرماید من که برای یاری او حاضر شدم ولی او نپذیرفت و به این طریق با یك قیاس مضمر،استدلال می فرماید به این که نسبت دادن دخالت وی در خون عثمان تهمتی بیش نیست.صغرای مقدر قیاس این است:من،یاری خود را برای او آماده کردم،و کبرایش این است:

هر کس برای یاری دیگری حاضر شود،سزاوار نیست که به دشمنی با او متهم شود و مشارکت در خون آن دیگری را به وی نسبت دهند.

امّن استنصره فتراخی عنه و بث المنون الیه ،در این جمله اشاره فرموده است که معاویه در خون عثمان دخالت داشته،و آن چنان است که عثمان در حال شدت گرفتاری و محاصره کسی را به شام فرستاد و معاویه را به یاری خود طلب کرد،او هم پیوسته وعدهٔ یاری می داد امّا چون دلش می خواست هر چه زودتر عثمان کشته شود و او فرمانروای مطلق شود،نصرت و یاری خود را از وی به تأخیر می انداخت.در آخر این عبارت امام(علیه السلام)از مقدرات نام برده و

کشتن عثمان را به تقدیر نسبت داده و به این تعبیر نیز خود را از دخالت داشتن در خون وی بدور می داند.

در عبارات بالای این قسمت هم با قیاس مضمر استدلال فرموده است به این که معاویه در قتل عثمان دخالت داشته که مقدمهٔ اول آن چنین است:

تو کسی هستی که عثمان از تو یاری و کمك خواست،ولی مسامحه کردی و یاریش نکردی و با سهل انگاری و عقب کشیدن خود،مرگ را به سویش کشاندی،مقدمهٔ دومش این است:هر کس چنین باشد،سزاوارتر به آن است که گفته شود کوشش در قتل او داشته و مسئول خون وی می باشد ،آن گاه امام(علیه السلام) در مقام اثبات درستی این نسبت به معاویه،نخست ادعای او را با کلمهٔ ردع:کلاّ مردود دانسته و بیان می دارد که من نه از تو دشمنتر با او بودم و نه بیشتر مردم را به سوی کشتن وی راهنمایی کردم،و در ثانی به مضمون آیهٔ قرآن استشهاد فرموده است که در شأن منافقان نازل شده و آنها چنین بودند که یاران پیغمبر را از یاری او باز می داشتند 18.

9-و ما کنت اعتذر... ،در این جمله حضرت به نکته ای اشاره فرموده است که ممکن است برای بسیاری از نادانان چنین توهم شود که امام در خون عثمان دخالت داشته و آن انتقادهای حضرت در مقابل بدعتهایی بود که از عثمان سر می زد که پیش از این به آن اشاره کردیم و بیان می فرماید که این امور از باب ارشاد و راهنمایی او بود و اگر کسی اینها را گناه بداند و مرا به این علت سرزنش و ملامت کند مشمول مثال اکتم بن صیفی خواهم بود که می گوید:

بسیار سرزنش شده ای که هیچ گناه ندارد،این ضرب المثل در بارهٔ کسی آورده می شود که مردم از او کاری را می بینند و به سبب آن کار او را بدگویی می کنند،

در حالی که از حقیقت آن که بجا و درست است آگاه نیستند.

و قد یستفیر الظنّه المتنصح ،این مصراع نیز ضرب المثل برای کسی است که آن قدر در نصیحت و خیرخواهی فردی مبالغه و زیاده روی می کند که دیگران خیال می کنند می خواهد طرف را گول بزند و به او بدگمان می شوند،و مصراع اولش این است:و کم سقت فی آثارکم من نصیحه:چه بسیار پند و نصیحت که به شما گوشزد کردم .

10-جواب آن حضرت به معاویه است که او حضرت را تهدید به جنگ کرد تهدیدی که شمشیر را کنایه از آن آورد.و امام(علیه السلام)فرمود:

فلقد اضحکت بعد استعبار ،پس از آن همه اشك تمساح ریختن و گریستن سخنان خنده آوری می گویی،کنایه از آن که تهدیدهای او نسبت به حضرت تعجب وی را بر انگیخته و باعث خندهٔ او شده است و نیز ممکن است معنای عبارت چنین باشد که هر کس این سخنان را از تو بشنود پس از گریستن برای دین به علت تغییراتی که در آن دادی،از تعجب به خنده خواهد افتاد،این جمله نیز مانند ضرب المثل و در مقام استهزای معاویه گفته شده است.

متی الفیت... ،در این جمله با استفهام انکاری از معاویه پرسیده است که چه وقت دیده است که فرزندان عبد المطلب از جنگ بگریزند و از شمشیر بترسند و نیز با این بیان مقام بنی هاشم را از ترس و بی حالی دور می دارد.

فلبّث قلیلاـ تلحق الهیجا حمل ،مصراع بعدش این است:ما احسن الموت اذ الموت نزل ترجمهٔ مصراع اول در ترجمهٔ متن گذشت و معنای مصراع دوم این است.باکی از مرگ نیست هنگامی که بیاید.

این مثال را معمولا برای ترساندن حریف از جنگ می آورند و اصل آن از آن جا نشأت گرفته است که در زمان جاهلیت در جنگ داحس شترهای مردی از قبیلهٔ قشیر بن کعب به نام حمل بن بدر به یغما برده شده و او رفت بر راهزنان

شبیخون زد و شتران خود را گرفت و دو مصراع فوق را سرود،و از آن به بعد، ضرب المثل شد.

برخی گفته انـد:مالك بن زهیر،قشـیری نامبرده را تهدیـد به قتل کرد،او هم این شـعر را خواند و سـپس رفت مالك را به قتل رساند،ولی بعدا برادر مالك، قیس،بر حمل و برادرش حذیفه دست یافت و هر دو را کشت و این شعر را خواند:

شفیت النفس من حمل بن بدر و سیفی من حذیفه قد شفانی (1)

فسـیطلبك... ،در مقابل آن که معاویه حضـرت را تهدید به شمشـیر کرده بود .امام هم او را بیم داده و تهدید می کرد که بزودی،با لشـکری عظیم بروی خواهد شورید،لشکری که با حملهٔ شدید خود و بر افروختن گرد و غبار ارکان دشمن را به لرزه درمی آورد،در حالی که پیراهن مرگ را به تن کرده اند،دو کلمهٔ شدیدا و متسـربلین حال هسـتند و سربال مفعول به برای متسربلین می باشد،و جامهٔ مرگ ممکن است کنایه از زره جنگی باشد،یا از آن گروه که به ملاقات مرگ می روند و در گردابهایش شنا می کنند و یا لباسها و کفشها،و اوضاع و احوالی که خود را آمادهٔ قتل با آن کرده اند،و از جملهٔ صـفات این لشـکر آن است که محبوبترین دیدار برای آنان دیدار پروردگارشان است چون به حقانیت دین خود یقین کامل،و به وعدهٔ راستین الهی اطمینان تامّ دارند .

منظور از ذریّه بدریه ای که همراه لشـکریان آن حضرت می باشند فرزندان آن گروه از مسلمانان هستند که در جنگ بدر با پیامبر بوده اند و در قبل یادآور شده ایم که مقصود از برادر و دایی معاویه که در جنگ بدر کشته شدند به ترتیب:

حنظلة بن ابی سفیان و ولید بن عتبه می باشند،و جدّ او هم که کشته شد

1- انتقام خویش را از حمل بن بدر گرفتم و شمشیرم انتقام مرا از حذیفه گرفت.

عتبه بن ربیعه است که پدر هند،مادر معاویه می باشد یعنی عتبه جد مادری معاویه می باشد،و در آخر نامه به آیهٔ شـریفهٔ قرآن استشهاد می فرماید:

«وَ ما هِيَ مِنَ الظّالِمِينَ بِبَعِيدٍ» (1)و ظالمین در این آیه را کنایه از معاویه و یارانش آورده است.

تمام اوصافی که حضرت برای لشکر خود و آنچه همراه آن است بیان فرموده از قبیل فرزندان اهل بدر و شمشیرهای منسوب به بنی هاشم و یادآوری اشخاصی که از خویشان معاویه با این شمشیرها کشته شدند و این که هر چه بر سر آنان آمده بر سر معاویه نیز خواهد آمد اینها از بلیغترین و رساترین اموری است که یك گویندهٔ ماهر به منظور ایجاد هراس و وحشت در طرف مقابل می تواند استفاده کند.

1- سوره هود(11)آیه(82) [1]یعنی:عذاب پروردگار،از ستمکاران دور نیست.

29-از نامه های امام(علیه السلام)به اهل بصره:

اشاره

وَ قَدْ كَانَ مِنِ انْتِشَارِ حَبْلِكُمْ وَ شِقَاقِكُمْ- مَا لَمْ تَغْبَوْا عَنْهُ- فَعَفَوْتُ عَنْ مُجْرِمِكُمْ وَ رَفَعْتُ السَّيْفَ عَنْ مُدْبِرِكُمْ- وَ قَبِلْتُ مِنْ مُقْبِلِكُمْ- فَإِنْ خَطَتْ بِكُمُ الْأُمُورُ الْمُرْدِيَةُ- وَ سَفَهُ الآرَاءِ الْجَائِرَةِ إِلَى مُنَابَذَتِي وَ خِلاَفِي- فَهَا أَنَا ذَا قَدْ قَرَّبْتُ جِيَادِي وَ رَحَلْتُ رِكَابِي- وَ لَئِنْ أَلْجَأْتُمُونِي إِلَى الْمَسِيرِ إِلَيْكُمْ- لَأُوقِعَنَّ بِكُمْ وَقْعَةً- لاَ يَكُونُ؟يَوْمُ الْجَمَلِ؟ إِلَيْهَا إِلاَّ كَلَعْقَةِ لاَعِقٍ- مَعَ أَنِّي عَارِفٌ لِذِي الطَّاعَةِ مِنْكُمْ فَضْلَهُ- وَ لِذِي النَّصِيحَةِ حَقَّهُ- غَيْرُ مُتَجَاوِزٍ مُتَّهَماً إِلَى بَرِيٍّ وَ لاَ نَاكِثاً إِلَى وَفِيٍّ

لغات

غبث عن الشيئی و غبته:هر گاه به چیزی توجه نکند و از آن آگاهی نیابد مردیه:هلاك کننده جائره:منحرف از راه راست منابذه:مخالفت کردن و دور انداختن بیعت و،وفا نکردن به عهد

ترجمه

«شما خود می دانید که رشته عهد و پیمان را از هم گسستید و با کارهای ناشایسته با من دشمنی و مخالفت کردید و من از گناهکارتان درگذشتم و از فراریتان شمشیر را برداشتم و آنها به طرف من آمدند،پذیرفتم و از تقصیرشان گذشتم،اما اگر تباهکاریها و اندیشه های نادرست بر خلاف حق شما را به سوی دشمنی و مخالفت من براند،آگاه باشید منم که اسبان خود را نزدیك آورده و

پالاـن بر شتر سواری خویش می نهم،و اگر مرا به آمـدن به جانب خودتان ناچار کنیـد،با شـما چنان کارزاری بپا کنم که جنگ جمل پیش آن،مانند لیسیدن لیسنده (بسیار کوچك)باشد،با این که من بر فضیلت و بزرگی آن که از شما پیروی کرد.

آگاهم و حق آن که را که نصـیحت و خیرخواهی کرده می شـناسم،در حالی که به خاطر متهّمی به شـخص خوب تجاوز نمی کنم و پیمان شخص با وفا را نمی شکنم »

شرح

امام(علیه السلام)در اول این نامه گناهان مردم بصره را به آنان خاطر نشان کرده تا اگر بخواهد آنان را مجازات کند حجت داشته باشد و اگر عفو کنـد جلو چشم آنـان را بگیرد،واژهٔ حبل را که به معنای ریسـمان است،اسـتعاره از بیعت آنان با خود و لفظ انتشار را اسـتعاره از پیمان شکنی آنها آورده است وجه اسـتعارهٔ نخست آن است که بیعت مهمترین سبب جمع آوری مردم و نظم دادن به امور آنها و وسیله ای است که آنان را به سوی خشـنودی خداوند می کشاند چنان که ریسـمان آنچه را که به آن بسـته است مرتب نگهداری می کند،وجه اسـتعارهٔ دوم واضح و روشن است.

ما لم تغبوا عنه ،در این جمله به منظور اتمام حجت،اشاره می کند به این که آنچه انجام داده اند از پیمان شکنی و مخالفت با آن حضرت با آگـاهی و هوشـیاری بوده است،و پس از آن که گناهشان را به آنان گوشـزد فرموده اموری چنـد در مقابل آن بر شـمرده است که حکایت از بزرگواری وی نسـبت به آنان می کند و آن امور عبارتند از عفو و گذشت از گناهکارشان،و برداشتن شمشیر از آنان که فرار کنند و بگریزند و پـذیرفتن کسـی از آنها که به سوی او رو آورد و طلب رضایت کنـد،و پس از این همه رأفت و رحمت،آنان را بیم می دهد که اگر بخواهند به فتنه انگیزی خود برگردند،آماده است که با آنان بجنگد و بر ایشان

چنان جمله ای وارد کند که واقعهٔ جنگ در برابرش کوچك شمرده شود .

فان خطت بکم... ،کلمه خطو به معنای گام برداشـتن اسـتعاره از آن است که امور هلاکت زا و اندیشه های سـفیهانهٔ ستیزه جویشان برای دومین مرتبه آنان را به جنگ و مخالفت با وی بکشاند،وجه تشبیه این سوق دادن به گام برداشـتن آن است،همچنان که قدم زدن،صاحبش را به هدفش می رساند،این امور نیز او را به این مخالفت می رساند و شرط مقدر در این مورد این است:اگر شما به مخالفت با من برگردید،من برای قیام در مقابل شما آماده ام.نزدیك کردن اسبها و پالان گذاشتن بر شتر،کنایه از آمادگی وی برای حمله بر آنها می باشد،و رحّلتها یعنی پالان را بر پشت شتر محکم بستم.

برای به هراس انـداختن آنـان در مقابل مخالفت و بیعت شـکنی با آن حضـرت همین اعلام آمادگی وی کافی است و نوبت به حمله کردن نمی رسـد زیرا ممکن است وقتی که اعلام آمادگی را شـنیدند و فهمیدنـد،توبه کنند و برگردند،پس به این دلیل بود که اخطار به حمله کردن برایشـان را مشـروط به هنگامی فرمود،که وی را مجبور کننـد تا به سوی آنان حرکت کنـد و با آنها بجنگـد و این در صورتی است که معلوم شود که کـار درست نمی شود مگر به تـاختن بر آنـان که ضـرورت حفظ دین او را بر این امر ناگزیر کرده است و این که در توصـیف چنین جمله ای فرموده است:واقعـهٔ جنگ جمل در مقابلش ماننـد یك لیس زدن لیسـنده است کنایه از شـدت حمله می باشـد و وجه این تشبیه حقارت و ناچیزی واقعهٔ جنگ جمل نسبت به این حمله است.پس از آن که آنان را از کیفر و عقوبت بیم داده،مطلبی را خاطر نشان فرموده است که مایهٔ خوشحالی و امیدواری می باشد،و آن عبارت است از پذیرفتن و اعتراف به فضیلت و برتری آنان که مطیع هستند و کسانی که خیرخواه و نصیحت کننده می باشند،و نیز چنان نیست که کیفر گنهکار را بر بی گناه وارد کند و در عوض عهد شکنان،وفا

کنندهٔ به عهد را مجازات کند.این امیدواری را داد تا موضع گیری او بر آنان سخت به نظر نیاید و از رحمت او مایوس نشوند که باعث دوری آنها از وی شود و این کار ایشان را به فساد بیشتری بکشاند.

ص:773

30-از نامه های امام(علیه السلام)به معاویه:

اشاره

فَاتَّقِ اللَّهَ فِيمَا لَدَيْكَ- وَ انْظُرْ فِي حَقِّهِ عَلَيْكَ- وَ ارْجِعْ إِلَى مَعْرِفَةِ مَا لاَ تُعْذَرُ بِجَهَالَتِهِ- فَإِنَّ لِلطَّاعَةِ أَعْلاَماً وَاضِحَةً- وَ سُبُلاً نَيِّرَةً وَ مَحَجَّةً نَهْجَةً وَ غَايَةً مُطَّلَبَةً- يَرِدُهَا الْأَكْيَاسُ وَ يُخَالِفُهَا الْأَنْكَاسُ- مَنْ نَكَبَ عَنْهَا جَارَ عَنِ الْحَقِّ وَ خَبَطَ فِي التِّيهِ- وَ غَيَّرَ اللَّهُ نِعْمَتَهُ وَ أَحَلَّ بِهِ نِقْمَتَهُ- فَنَفْسَكَ نَفْسَكَ فَقَدْ بَيَّنَ اللَّهُ لَكَ سَبِيلَكَ- وَ حَيْثُ تَنَاهَتْ بِكَ أُمُورُكَ- فَقَدْ أَجْرَيْتَ إِلَى غَايَةِ خُسْرٍ وَ مَحَلَّةِ كُفْرٍ- فَإِنَّ نَفْسَكَ قَدْ أَوْلَجَتْكَ شَرّاً وَ أَقْحَمَتْكَ غَيّاً- وَ أَوْرَدَتْكَ الْمَهَالِكَ وَ أَوْعَرَتْ عَلَيْكَ الْمَسَالِكَ

لغات

عضیهه:تهمت و افترا طمس:از بین بردن اثر نهجة:روشن و واضح مطلّبه به تشدید طاء و فتح لام:آنچه بطور جدی از آنها طلب شده باشد اکیاس:خردمندان أنکاس:جمع نکس:مرد پست نکب:منحرف شد خبط:در راه نادرست گام برداشتن خسر:زیانکاری اقتحام:با شدت در امری داخل شدن وعر:سخت،شدید مهطع:شتاب کننده بهضه الامر:آن کار بر او گران آمد،بارش را سنگین کرد.

ترجمه

«پس در بارهٔ نعمتهایی که نزد توست از خدا بترس و در حقی که بر تو دارد

ص:774

بنگر و از شـناخت آنچه که در ندانستن آن معذور نیستی خودداری مکن چرا که برای اطاعت و پیروی نشانه های آشکار و راههای روشن و جاده های پهن و پایانی مطلوب است،که زیرکها در آن وارد می شوند و سـفلگان از آن،سـرباز می زنند،آن که از آن راه منحرف شود از حق روی گردانده و در بیابان گمراهی و سـرگردانی قدم گذارده،و خداوند نعمت خود را از او می گیرد و عذاب خود را بر او گسـیل می دارد،پس به خـود آی و خویشـتن را دریـاب که خـدا راه خود را برای تو روشن کرده است و چون کارهـایت تو را به این مرحله کشانـده است پس به آخرین حدّ زیان و جایگاه کفر و شـرك پایین آمدی و خواهشهای دلت،تو را به شرارت وادار کرده و در گمراهی افکنده و در تباهکاریها وارد ساخته و راهها را بر تو سخت بسته است .»

شرح

آنچه مرحوم سـید در این مورد از نهج البلاغه آورد.قسـمتی از نامهٔ حضرت به معاویه است که آغاز آن چنین بوده:پس از حمد خدا و نعت پیامبر، نامه ات به من رسـید که در آن فتنه انگیزی مرا خاطر نشان کردی،و کیفر مجازاتی که انجام می دهم زشت شـمردی و مرا ستمگر و در ادا کردن حقوق الهی کوتاهی کننـده به حساب آوردی، «سُبْحانَ اللّهِ» چگونه به خود اجازهٔ غیبت کردن می دهی و دروغگویی را نیکو می دانی؟من جز برای امر به معروف و نهی از منکر هرگز آشوب و ستیز به پـا نکردم،و جز بر بدعتگـذار،و از دین برگشـته،یا منافق بر کسـی نشوریـدم و راهنمـایم در این امور آیـهٔ قرآن است که می فرمایـد: «وَ لَوْ کـانُوا آبـاءَهُمْ أَوْ أَبْنـاءَهُمْ» (1)...».مرا تقصـیر کننـده در حق خدا دانستی،به خدای بزرگ پناه می برم از آن که حقوق تاکید شدهٔ او را رها و تعطیل کنم،و به سوی هوا و

1- سوره مجادله(58)آیه(21) [1]یعنی:اگر چه پدرها،یا فرزندانشان باشند،این آیه در بارهٔ مؤمنان می فرماید:دشمنان خدا را دوست نمی دارند اگر چه پدران یا فرزندان یا برادران یا خویشاوندانشان باشند. (مترجم)

هوسی مایل شوم و در گمراهی حیرتزا برای همیشه بمانم،عجیب است ای معاویه،که تو احسان کردن را می ستایی،اما با دلیل و برهان مخالفی،و پیمانهای الهی را که خواستهٔ وی و حجت بر بندگانش می باشد درهم می شکنی، اسلام را بدور انداختی و احکامش را تباه و آثارش را محو کردی،جامهٔ هوسبازی به تن کردی و به دنبال خواستهای پست نفسانی می روی،(این بود قسمتهای اول این نامه که در نهج البلاغه ذکر نشده و از این به بعد جمله هایی است که در اول ترجمه شده و به این عبارت آغاز می شود) فاتق اللّه... که شرحشی بعدا می آید،و جملات دیگری نیز از این نامه حذف شده است که چنین است:گروهی برای خدا وجود دارند که دست خدا بالای سر آنها و خشم او بر مخالفانشان حتمی است،بنا بر این پیش از آن که در تنگنای قبر وارد شوی به فکر خود باش و خویشتن را مواظبت کن که بازگشتت به سوی خداست و در پیشگاه او محشور می شوی سختیهای آن روز گریبانگیرت خواهد شد و اندوهش بر تو وارد می شود،روزی که پشیمانی سودی ندارد و عذر معذرتخواه پذیرفته نمی شود، «يَوْمَ لا يُغْنِي مَوْلًى عَنْ مَوْلًى شَيْئاً وَ لا هُمْ يُنْصَرُونَ» . (1)» در این نامه امام(علیه السلام)مخاطب خود را موعظه فرموده و او را پند و اندرز داده است که تقوای الهی را پیشه کند و در بارهٔ اموال مسلمین و ثروت آنان که ترد او قرار دارد از خدا بترسد و حق نعمتهای خدا را بر خود ادا کند و به منظور سپاسگزاری،دستورهای وی را پیروی و اطاعت کند و به سوی شناخت آنچه که برای نادانی آن وی را عذری نیست بر گردد یعنی بداند که اطاعت از فرمانهای خدا و پیامبر و امام بر حق واجب و لازم است.

1- سوره دخان(44)آیه(40) [1]یعنی:روزی که هیچ دوستی،از دوستش رفع نیاز نکند و نه آنان نصرت و یاری شوند.

فانّ للطاعة اعلاما واضـحه ،برای اطاعت خدا نشانه های روشن است، کلمهٔ اعلام کنایه از اموری است که آدمی را به راه خداوند راهنمایی می کنند یعنی کتاب خداوند و سخنان پیامبر(صلی الله علیه و آله)و اعمال او،و همچنین پیشوایان حق و راستین،که اصل و ریشهٔ این آثار و حاملاـن آن می باشـند،و منظور از راههـای روشن و جـادهٔ آشـکار همـان راههایی است که به خـدا منتهی می شود که مـدلول همان آثار است،و مراد از هـدفی که بطور جـدی مطلوب خلق است آن است که بـا حالتی پاك و برهنه از آلودگیهای جسـمانی پست و زینت یافته با کمالات نفسانی و انسانی،به پیشگاه قدس الهی راه یابند.

طاعـة اسم مصدر و منظور هدفی است که مورد نظر أعلام است و برای رسـیدن به آن هدف این راه باید پیموده شود،و ضـمیر در کلمات: یردها و یخالفها و عنها ،بر می گردد به جملهٔ المحجّه و الأعلام الواضـحة علیها و بدیهی است که خردمندان آنانند که ورود در این جاده را برمی گزینند و نشانه های آن را طلب می کنند،و اما دون همتان به راههای دیگر انحراف می یابند و از مسـیر حق سر بر می تابند و در کویر جهل و نادانی سـرگردان می شوند و در پی آن خداوند، نعمت خود را بر آنان دگرگونه کرده و در سرای آخرت کیفر و عذاب را به آنان عوض می دهد.آن گاه امام(علیه السـلام)پس از آن که قدری معاویه را پند و اندرز داد و راههای درست را برایش روشن کرد و به او گوشـزد فرمود که اگر از این راهها انحراف یابـد سـزایش تغییر یافتن نغمت الهی و تبـدیل آن به نعمت و عذاب می باشد،به او چنین دسـتور می دهد که با پیش گرفتن این راههـای هموار و نجات بخش،نفس خود را از هر چه موجب عـدول از این راه و مخالف این امور است حفظ و نگهـداری نمایـد.این بیان اخیر امام(علیه السـلام)در حکم نخستین مقـدمه از یك قیاس مضـمری است که حضـرت به ترتیب شـکل اوّل،اسـتدلال فرموده است که رفتن از این راه امری لازم و ضروری است،و مقدمهٔ دوّمش

ص:777

این است:هر کسی را که خداوند راه سلوکش را معین کرده باشد بر او،واجب است که پای در آن مسیر بگذارد .

و حیث تناهت بك امورك ،بس است این همه جنایت که تو را به این مرحله رساند!امام(علیه السلام)در این مرحله معاویه را امر به توقف می کند و شرح می دهد که اکنون تو به آخرین منزلگاه خسران که یکی از منازل کفر و شرك است رسیده ای دیگر بس است توقف کن.

فقد اجریت الی غایة خسر ،کلمهٔ اجراء،در اصل به معنای دوانیدن اسب برای مسابقه است یعنی با سرعت تا این حدّ از زیانکاری تاختی،واژهٔ(خسر) کنایه از فقدان رضایت و نبودن کمالاتی است که آدمی را به خدا نزدیك می کند، و این که امام این مرحله را منزلگاه کفر دانست به این دلیل است که اساسا سرانجام کارهای زشت که انسان از رو آوردن به آنها منع شده،از مواضع و منزلگاههای کفر و شرك می باشد و هر کس با قصد و اختیار از آن راه برود به آن منزلگاهها ملحق شده است .

و انّ نفسك قد اولجتك شرّا ،نفست تو را در شرور و بدیهای دنیا و آخرت افکنده است،منظور نفس اماره است که به سبب جلوه دادن نافرمانی از دستورات خداوند و خوب نشان دادن مخالفت با امام بر حق،انسان را وادار به این کارهای ناپسند می کند،جملهٔ بالا به روایت دیگر بدون نقطه قد اوحلتك خوانده شده،یعنی نفست تو را به گل فرو برده که استعاره از گناهان و آلودگی به جهل و نادانی است که مانند توده ای از گل او را در خود فرو برده است.

و اقحمتك غیّا ،و در ورطهٔ گمراهی و هلاکتت انداخته است،و در جایگاههای هلاکت که امور شبهه ناك و گناهان است واردت کرده است.

و اوعرت علیك المسالك ،راههای هدایت و روشهای خیر و خوبی را بر تو ناهموار و سخت و صعب العبور کرد،زیرا نفس امّاره هنگامی که با نشان

دادن اهـداف باطـل و وسوسه هـای فریبکـارانه اش رفتن به راههای تاریك گمراهی و گناه را برای آدمی هموار کرد و او را در آن مسـیر به راه انـداخت،خود به خود از راه سـعادت و مسـیر خیر و اطـاعت دور می شود و دیگر افتـادن در آن جـاده و گام نهادن در آن برایش مشـکل و سخت می نماید.

در خاتمه از خداوند متعال موفقیت در انجام دادن اعمال خیر و نگهداری از گناهان و خطایا را خواستار و به کمك گرفتن از نیروی پایدارش امیدوارم.

پایان شرح و تفسیر نامهٔ امام به معاویه شماره 30 و آخر جلد چهارم از کتاب شرح ابن میثم بحرانی.

ص:779

درباره مرکز

بسمه تعالی

جَاهِدُواْ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه موفق به تولید نرم‌افزارهای تلفن همراه، کتاب‌خانه‌های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملا مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارك امام علیه السلام پشتیباني مي‌شود.

براي خدمت رسانی بیشتر شما هم می توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می‌دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک میگوییم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک 129/34- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 88318722 ـ 021

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹